

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

ÉVKÖNYVE

1944

KOLOZSVÁR, 1945
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R. T.

A szerkesztésért és a kiadásért Szabó T. Attila felel
Minerva-nyomda R. T. Kolozsvár. No. Clj 12. 7524. Felelős vezető: Kiss Márton igazgató

Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében

1.

Az udvarház.

A régi rendi társadalom birtokkezelésében az erdélyi udvarház (curia) mint gazdasági egység szerepelt. Századokon keresztül e nemesi udvarházakból-kúriákból történt a gazdasági irányítás. A birtokos nemesség, továbbá a jobbágyság élete ez udvarházak körül folyt le, és pedig a XVII. századdal bezárólag, még közelebbről a fejedelemség megszűnéséig (1690), a maga érintetlenségében. Az ezidőtől kezdődő bécsi kormányzás ugyanis, az erdélyi jellegzetességek rovására, a közéletbe és a magánéletbe sok újítást hozott be.

E változás a gazdasági életre is erősen kihatott. A tömeges rangemeléssel, a hivatali nemesség szaporodásával, a bécsi nagyúri élet utánzásával az egyszerűbb erdélyi életmód széles körben divatját múlta. A régi kúriákat sok helyütt átépítették, vagy gazdasági épületekké, tisztviselői lakásokká szállították le őket, és az udvarházak helyébe a kor ízlése szerint pompás barokk kastélyokat építettek. A kastélyhoz tartozott a nagy kiterjedésű, gondosan ápolt park, nyírott bokrokkal szegélyezett útjaival, különleges virágágyaival, benn a kastélyban tágas termekkel, bennük nyugati mintára készült bútorokkal.

A XVIII. század eszerint a régi, egyszerűbb erdélyi életet, beleértve az öltözködést és az új életrendet is, erősen átformálta. Az átalakító hatás főleg a főnemességnél jelentkezett, de a köznemességet, a városi polgárságot, sőt az egyszerűbb embereket sem hagyta érintetlenül. Az egykorú írók, mint CSEREI MIHÁLY, RETTEGI GYÖRGY, APOR PÉTER, a régi, a fejlődés természetes menetét követő erdélyi életmód feladását egyöntetűen panaszolják.¹

¹ Biró Vencel, Történeti rajzok. Kvár, 1940. 89–97.

Ez életmódváltozás sokba is került. A költségek fedezésére tehát új jövedelmi források voltak szükségesek. A kincstári (fiscus) birtokok már eddig is jórészt magánkézre jutottak. Ezekhez most a nagybirtokos nemesség, főleg erdőirtások révén, nagymértékben fokozta a saját kezelésében tartott, azaz majorkodási földek (allodiatura) számát. Emiatt meg a robot nagyobbodott, s vele a jobbágyság vállaira nagyobb súly nehezedett. A század végén a német rendszerű állami gazdálkodás bevezetése is fokozta a lakosság terhét. A felemelt adó is súlyosan érintette a jobbágyságot, úgyhogy a XVII. századbeli helyzetéhez képest sokkal rosszabb viszonyok közé került.

A XVII. század második fele tehát, amely időszakra jelen tanulmány kiterjed, az erdélyi gazdálkodást, az udvarház enemű beállítottságának keretében, még a maga eredetiségében tárja elénk annak előnyeivel és hátrányaival együtt. A tiszta képnyújtást megkönnyíti, hogy a jobbágysorsba süllyesztett székely harmadik rend megmozdulásán kívül, a századon át nem volt szervezett jobbágyfelkelés Erdélyben.

Az enemű vizsgálódást elősegíti, hogy a kérdés tanulmányozásához tekintélyes egykorú forrásanyag kínálkozik. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában ugyanis több birtokról jobbágyösszeírás, ú. n. urbarium található. Ez összeírások magukban foglalják a jobbágyság szolgáltatásait is. A megfigyelésre, többek között, Apor István kincstartó urbariuma különösen alkalmas. Neki ugyanis mint Erdély egyik leggazdagabb nagybirtokosának, Csíktól kezdve Udvarhely, Háromszék, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka, Belső Szolnok, Fejér és Szeben vármegyében voltak birtokai. Urbariumából is kitűnik, hogy a nagybirtokos egy-egy vidék helységeit, amelyekben t. i. neki földjei voltak, gazdasági vezetés tekintetében központi helyekhez csatolta. Ilyen helyeken a gazdálkodást a birtokos megbízottja: egy-egy udvarbíró gyakorolta. Az udvarbíró elnevezés már magában az udvarházra utal, amennyiben e gazdasági kerületekben mindenhol volt udvarház, vagy legalább is major.

Ily módon a nagybirtok könnyebb kezelés céljából mintegy középbirtokokra oszlott, amelyek szerves összefüggésben maradtak a nagybirtokos állandó lakóhelyével, udvarházával. Középbirtokos nemesség Erdélyszerte nagy számban élt, így a nagybirtok eme kisebb tagozódásai a középbirtok életére is fényt derítenek. Ez az állapot annál is inkább természetes, mivel a nemesi egyenjogúság alapján akkor még a nemesség között nagyobb eltérés nem volt. A nagybirtokos is nagyjában a nemesség átlagos

életét élte, aszerint gazdálkodott, építkezett és rendezkedett be. A birtokosok közötti nagyobb megkülönböztetés, amely később osztrák-német hatásra bekövetkezett, nem erdélyi talajból fakadt.

Az urbariumokhoz ingóság-összeírások (inventarium) is sorakoznak, hogy az udvarházak belső berendezését feltárják. Előfordul, hogy a jobbágyösszeírás és az udvarház-felszerelés ugyanegy kimutatásba kerül. A tárgyra vonatkozólag egyéb egykorú forrásokban is vannak adatok, úgyszólván az udvarház gazdasági egységének szemléltetése több oldalú megvilágításból kerül elő.

A szemlélő észreveszi, hogy az állami jószágok kezelése a magántulajdonok gazdálkodásához volt hasonló. Az egyes falvakban elszórt földeket ezekben is egy-egy középponti hely, rendszeresen vár fűzte össze. Az 1650-i rendelkezés² 14–15 ilyen fiscus-jószágot sorol fel. Ezekből azonban a fejedelemség végére, a szertelen elzálogosítás vagy eladományozás következtében, mindössze 6 maradt meg, a többi magánkezekbe került és jórészt ott is maradt.

A kincstári jószágoknak főkezelője maga a fejedelem volt, akinek családi nevelésen alapuló gazdasági hozzáértése többször feltűnő. Az erdélyi fejedelmek földesúri családokból léptek elő, gazdasági tevékenységüket tehát csak tovább folytatták. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek gazdasági hozzáértése általánosan ismert. Az udvarházi gazdálkodás szemléltetésére tehát a kincstári birtokokból is vehetők példák.

Az Erdélyben azóta megszűnt nagyobb birtokok időszerűvé teszik annak vizsgálatát is, hogy a XVII. században hogyan jelentkezett a kisbirtok, azaz a jobbágytelek. Mivel abban a korban még viszonylag kevés volt a majorkodási birtok, a birtokos inkább a jobbágyság szolgáltatásaira támaszkodott.

A birtokos és a jobbágyság viszonyának mérlegelésére két általános megállapítás kínálkozik. Igaz, hogy egyik sem jobbágyszájból jön, de mégis olyanoktól származik, akiket a néppel való együttérzésük bírt rá nyilatkozatuk megtételére. Az egyik az irodalomból is jól ismert író, SZÁNTÓ ISTVÁN jezsuita, aki 1581-ben, tehát a XVI. század végén, az erdélyi jobbágyság helyzetét a lengyelekével hasonlította össze. Elítélte lengyel nemzetiségű házfőnökét, hogy az túlságosan szigorúan bánik a kolozsmonostori rendi birtokokon élő jobbágyokkal. A római egyetemese főnökhöz intézett jelentésében magyarázta, hogy az erdélyi jobbágyokkal nem lehet úgy bánni, mint a lengyelekkel. Lengyel-

² EOE. XI, 105–12.

országban ugyanis azok, akik a nemesek hatalma alatt állnak, szinte olyanok, mint a rabszolgák. Igen kemény bánásmódban van részük, akárcsak a törökök rabszolgáinak. Erdélyben azonban egészen más a jobbágyok magatartása. Ezek azt akarják, hogy nem mint szolgákkal, hanem mint polgárokkal bánjanak velük.³

A másik észrevételező is neves ember, APOR PÉTER, a »Metamorphosis Transylvaniae« szerzője. E művében a fejedelemség korabeli nemesi társadalom életét állította szembe az ő korában alakított mágnásosztályéval. Előadása szerint az egyszerűbb életmódban, a XVIII. században elharapódzott gög helyett, szeretetben élt úr és paraszt.⁴ Nyilatkozatából, amelyet mint kortárs tett, legalább is a békésebb együttélés megállapítható. Következménye ez az egymásra utaltságnak, amelyet a század közepén a török, a század végén pedig a német megszállás idézett elő. Az udvarház és a jobbágyság így szorosabb kapcsolatba jutott.

Az udvarház általában úgy él a köztudatban mint békés, jó-módot mutató, tágas, többnyire földszintes ház, ablakaiban színes virágokkal, udvarán népes galambdúccal. A képzelet kiszínezte e lakot és azt mint a régi nemes birtokosság patriarchalis életfolyásának emlékét mutatta be. Az udvarházak idővel nagyon meggyérültek, átformálódtak, vagy romban hevernek, úgyhogy eredeti formájában csak itt-ott lehet egyet-egyét találni.

Az emlékek szerint az udvarházak közül aránylag kevés volt emeletes. Ezeket az egykorúak *kastély*nek hívták. A földszintes és az emeletes udvarházak is viszonylag kicsiny épületek, kevés lakoszobával. Hogy néhányat felsoroljunk: a XVII. századból megvan a kisbuni kastély, amelyet BETHLEN JÁNOS kancellár építtetett; a kendilónai Kendi-kastély; a mezőörményesi fejedelmi kastély az 1640-es évekből; a szárhegyi Lázár-kastély, amelyben Bethlen Gábor ifjú korában lakott. A fejedelmek idejéből való a fogarasi kastély is. De ez már nagyobb szabású, akárcsak az akkor már meglévő, de idővel átalakított görgényi, vécsi, bonchidai kastély.

Egyes udvarházak egykori leírásai nemcsak magát az épületet mutatják be, hanem annak környezetét, berendezését, alkotórészeit is. Így tehát az iparművészet és néprajz számára is anyagot szolgáltatnak. Jelentékeny tehát az irodalmi kincs, amely így kiaknázásra vár. Mutatóul álljon itt néhány rövid leírás:

A gerendi udvarház (Kassai István és Gerendi Márton volt a birtokosa) állapota 1647-ben: Deszkekajukja zszindellyel

³ Veress Endre, Font. Rer. Trans. I, 159.

⁴ Szádeczky Lajos, Apor Péter verses művei és levelei I, 60, 65.

fedett, lenn vascsapon, fenn pánton forgó. Retesze vasból való. Mellette a bejáró kisajtó alól szintén vascsapos, fenn pánton járó, kilinccsel ellátott. A kapun belül szalmával fedett sütőház áll, benne dagasztó asztalka, mellette egy vonó korcsolya. Az udvarház-épület szalmával fedett, tapaszos falú, előtte faragott deszkás tornác. Ebből vassarkú pántos, kilinccses fogantyúja bélelt parasztajtó nyílik a pitvarra. Benne két nyoszolya, faragott padszék, csebrek, fatálak, fakanalak. Az úr házában (= szobájában) két asztal, három karszék, két padszék, két nyoszolya látható, mindmeggannyi paraszt kivitelben. A fal mellett három gyékény, paraszt szekrény, kályhás kemence.⁵

A porumbáki kincstári udvarház (1648-ban) kapuja előtt leveles szín, alatta fenyődeszka látszik. A kúriához leveles, fenyődeszkás kapu vezet, lenn fasarkon, felül vaspánton forog, a kapu felett zsindelyes tetőzet. Az új kőházak (szobák) előtt hosszú tornác. Ennek oldala, könyöklője fenyődeszkás. A házak alja mésszel megvont, felül fenyőgerendás gyalult deszkával pártázott. Az első házból parasztajtó nyílik kölönccel, fordítóval, kulccsal, ütközővel. A faajtó körül deszkával van megbélelve. A harmadik házba vas fogantyújú, kilinccsű, fordítójú, ütközőjű ajtó nyílik. Padlása fenyőgerendás. Két négy-négytáblás ablaka üvegből való, fakeresztében négy-négy szál vasvesszővel. A szobában mázas kemence, paraszt asztal, bélelt paraszt padszék, két paraszt karszék, paraszt nyoszolya. A negyedik ház ajtaja ugyanolyan, alja és padlása, valamint falai mésszel vannak bevonva. Ebben zöldmázas kályhás kemence, paraszt bútorok találhatók.

Ugyanitt a Bethlen Gábor által épített faházak (szobák) előtt egy kis udvarló karfás tornác húzódik, deszkával bélelve. A tornácra öreg (nagy) deszkaszuszék (gabonatartó láda) áll, úgyszintén paraszt asztal. A tornácból tolózárral, kilinccsel, fordítóval, bevonóval, ütközővel, kulccsal ellátott ajtó nyílik. Az ajtó deszkával körülkerített. Az ajtó egy olyan szobába vezet, amelynek alsó része földdel töltött, padlása gerendás, gyalult deszkával megpadolt. Az ablakok négy-négy részből állók. A szobában paraszt kályhás kemence, asztal, padszék látható. E szobából ugyanolyan ajtó vezet az asszony házába. Ennek berendezése az előző szobáéhoz hasonló. A tornácból nyílik az úr háza, paraszt fogantús, ütközővel ellátott ajtóval, azonos berendezéssel. Ebből desz-

⁵ Inventatio ac simul connumeratio etiam omnium bonorum et rerum mobilium, sed et perceptio proventuum ex bonis Generosi Domini quondam Stephani Cassai, ac Martini Gerendi in inferioribus bonis existentibus anno 1647 [Orsz. lt. Km. 26. Urb.]

kával bélelt ajtó vezet az ebédlő házba. Négy üveglakka, négy-négy táblás. Benne zöldmázás kemence, paraszt asztal, padszék, pohárszék. Innét ajtó vezet az udvarló házba, benne zöld tüzelő kályhás kemence, paraszt-asztal, két pár bélelt padszék.⁶

Buzában (Szolnok-Doboka vm.) az udvarházon kívül a külső udvarban tölgyfa-kapu található, mellette kis ajtóval. Belső udvara tapaszos palánkkal kerített, az udvarban négy romlott bástyával. Az udvarházba két rendbeli fagrádics vezet. Van tornáca, több szobája. Az úr házában fiókos asztal, padszékek láthatók. Három ablaka parasztrámás, papírral bevont. A ház teteje zsin-delyes.⁷

A. szentbenedeki kastély emeletes épület, benne nagy palotával (= teremmel). Ez udvarház is bástyával díszített.⁸ Az uzdi-szentpéteri (Kolozs vm.) udvarház 1647-ben még a kincstári birtokok közé tartozott. Ekkor rozoga állapotban lévő udvarházába kétfelé nyíló deszkakapu vezetett. A derék udvarház előtt deszkatornác húzódott zöld ágakkal befutva. Ebből ajtó nyílt a pitvarra, innét az ebédlő palotába. Itt paraszt pohárszék, mázás kemence, asztal, három bélelt padszék állott. Balkéz felé az úr háza következett. Benne paraszt kemence, asztal, két bélelt padszék, ablaka papírral fedett. Innét ajtó nyílt az asszony házába. Ennek berendezéséhez tartozott két bélelt padszék is. A házak falai sövényesek, mésszel vakoltak. Az udvarház közepén kőkémény állott.⁹

E szentpéteri udvarház Apafi fejedelem idejében Teleki Mihály birtokába jutott. Az udvarháznak az ő idejéből, 1679-ből eredő leírása ez idő szerint az összes hasonló ismertetések közül a legszebb és legtanulságosabb. Ekkorra már két udvarház emelkedett a telken, az újabbat valószínűleg még Apafi fejedelem építtette. Erre mutat, hogy annak palotájában (= nagytermében) a gerendán, csüngő szarvasagancs gyertyatartókon a fejedelem-asszony címeres táblája, ékeskedett e felírással: Anna Bornemisza Dei gratia Transilvaniae Principissa, Siculorum Comissa. – Az udvarházakat körülvevő kerítést öt szegletes apró bástya tagolta. Ezekon kívül harangláb, más szóval órás tornyocska, díszítette a

⁶ Inventatio omnium bonorum et rerum mobilium pariter immobilium ad curiam Porumbaciensem Suae Illustrissimae Principalis Celsitudinis, Domini Nostri Gratosissimi pertinentium... [Uo.].

⁷ Inventarium rerum mobilium ad curiam Buzaiensem pertinentium in rationem Illustrissimi Domini Principis factum. Anno Domini 1644 die 19 Iulii [Uo.].

⁸ A szentbenedeki kastély felosztása (1699). [Erd. Nemz. Múz. It. Kornis cs. It.].

⁹ Inventatio omnium bonorum rerumque mobilium et immobilium ad curiam Sz. Peteriensem pertinentium [Orsz.lt. Km. 26. Urb.].

bejáró részt, zsindeyes tetején bádóg gombbal, pléh vitorlával. Az épületek, amelyek különböző célokat szolgáltak, négy rendben állottak. Az első rend házban volt egy-egy szoba a bujdosó kurucok részére és egyben más vendégek számára. A második rendbeli házak a már 1647-ben megvolt udvarháznak feleltek meg.

E házak (szobák) előtt végig könyöklős, karfájával együtt pártázatos deszkával borított tornác húzódott. A ház közepén és egyik végén fagrádics vezetett fel. A tornác alja téglás, mennyezete festett gerendás volt. A tornácból ajtó nyílt a pitvarba. Ebben kerekded, keresztlábás asztal, festett almárium állott. Az ebédlőpalota egyik ajtaja a pitvarból, a másik a tornácból nyílt. Ajtófélfái, szemöldökfái festett deszkával voltak borítva. Sövényes oldala kívül-belül tapaszos, meszes, a padlózat téglá, a mennyezet gerendája pártázatos, a padlás deszkából való. Négyféle nyíló ablakait ón foglalta össze. Hosszú asztala három darabból állott. Kilenc festett karszék, meg más festett, rámás, cifrán varrott bőrözéssel borított, töltött karszék vette körül. A falon vas és lécszegekkel ellátott katonafogasok függtek. A pohárszék erkélyének két oldalát, karfáját festett deszka borította. Ajtaja kétfelé nyílt. Alsó részében deszkapalc feküdt, rajta fatányérok, borhordó fazekak, mázos kancsó. Középső részében velencei kristály poharak, hosszú szárú kotyogós ivópoharak, a vendégséghez való fedeles fakupák sorakoztak. Az ebédlőpalotából festett, tolózáros ajtó vezetett az úr házába. Ennek sövényes oldala kívül-belül tapaszos volt. Alja téglából rakott. Deszkázott padlása különféle festékekkel cifrázott. Hatszegre metszett ablaka kívülről deszkatáblás volt. A belől szenelő kemencét zöld máz díszítette. A négyszegű festett, fiókos asztal olaszlábakon állott. A szobában egy ember számára való fehér nyoszolya volt, amelynek párnatartó feneke 13 szál kender hevederből készült. A szattyánbőrrel borított karszéket fehér cérnatűzések, ólmos szegek tették cifrává. Más székeket ezüst, arany, vagy zöld festék ékesített. E házban lévő erkély, más szóval író-házacskaiban két ember részére való fehér nyoszolyán kívül olaszlábás és veres posztóval borított, három fiókos hosszú íróasztal állott, rajta esztergályozott, tornyos festett öreg kalamáriszal, viaszos pennatartóval, fedelével együtt fából esztergályozott írás-porozáshoz való portartó, könyv tartására szolgáló festett tékácskával. Az asszony házában egyik ajtaja az úr házából, a másik a leányasszonyok házából, a harmadik a folyosóról nyílt. A szoba ajtófélfáját deszka borította. A padló téglából készült, a fala festett volt, a mennyezete gerendás. A szobában olaszlábás négyszegű asztal állott, két em-

bernek való veres nyoszolya, mellette bölcső alá való lábas deszkaszék. A leányasszonyok házában két emberre való fehér nyoszolya volt, a fogasokon kék, zöld, sárga bokályos vizeskorsók, fehér bokályos csuprok, üvegkancsók, poharak állottak nagy számban.

A leírásban szereplő harmadik rend házak az új udvarházat jelentették. Az épület tetejét zsindelel fedte, két végén bádoggal borított gombbal, bádoggal vitorlával, holddal, csillagokkal. Az alsó rész szobái: a gyermekek tanuló helye, a szabók háza, vendégszoba, fegyverház. A felső részt jórészt az úr palotája foglalta el. Ennek szélessége öt öl volt, hosszúsága tizennyolc és fél öl. E terem nagysága is arra vall, hogy ez új udvarházat Apafi fejedelem építtette és e nagy termet fogadásra használta fel. E palota alsó padlását a tapasztásra rakott téglával borította. Vendégséghez való keresztlábas asztal, karszékek szerepeltek a bútorok között.¹⁰

E XVII. századbeli udvarház-leírások szerint tehát maguk az épületek, belső berendezésükkel együtt, meglehetősen egyszerűek voltak. A családi lakást a szobák kis száma és a legszükségesebb berendezés jellemezte. Három-négy szoba a használatra elegendő volt. Többnyire csak az úr szobája, az asszonyé, a leányoké, a közös tartózkodásra és egyben a vendéglátáshoz szolgáló ebédlőterem-palota van a nagyobb udvarházakban is. A berendezési tárgyak a napi szükségletre korlátozódtak. Ezek is közönséges kivitelben készültek. A bútorok egyszerűségének jellemzésére a *paraszt* jelző gyakori.¹¹ A bútorok jól alkalmazkodtak a szobák jellegéhez, amelyek tapasztos, meszelt falaikkal, gerendás mennyezetükkel, téglapadlójukkal nem annyira kényelmet adtak, mint szükségletet szolgáltak. Köznemesi egyszerűség nyilatkozott meg a rangosabbak életmódjában is, kifejezőül az akkoriban még meglehetősen megvolt egyformaságnak.

Az udvarházak egyszerűségét egykorú felszerelési jegyzékek (inventarium) is kifejezően szemléltetik. E tekintetben az Apori-, a Kornis- és a Teleki-család ilyenmű kimutatásai mintául szolgálhatnak.

APOR ISTVÁN holmijában a pléh-, bádoggal-, vas-, ón-, réztárgyak mellett ezüst- és aranytárgyak is előfordulnak, mint fokozatos megvagyonosodásának és a bécsi hatásnak jelei. A nagytömegű

¹⁰ Inventarium universorum bonorum mobilium et immobilium circa curiam nobilitarem Ozd Sz. Peteriensem... pertinentium. Factum die 14. Sept. [16] 79 [Erd. Nemz. Múz. lt. Gr. Teleki László lt.].

¹¹ A *paraszt* jelző a XVII–XVIII. századi szóhasználatban, mint a népnyelvben ma is, festetlen, illetőleg díszítetlen fa, vagy agyagtárgyakra utal [A szerk.].

pléhtálak, tányérok, kanalak, poharak, továbbá vas kalamáris, ón hamuverő, óntálak és tányérok mellé ezüst poharak, kupák, csészék, gyertyatartók, evőeszközök, sótartók, kávéfőző, hamuverő, kalamáris, stb. lépnek elő. Az asztalra való börtakaró, sebesi és brassai pokróc szerepelnek a leltárban.¹²

TELEKI MIHÁLY szentpéteri udvarházában fából esztergályozott tornyos öreg kalamáris ugyanígy készült portartóval, fenyőtölgyfa fürdőkád, szalma-, lófark szobalegyező az egyszerűség kifejezői. KORNIS GÁSPÁRNÉ CSÁKY MÁRIA értéktárgyai között viszont igen becses darabok tűnnek elő.¹³ Ez értékek már nem a falusi udvarházi élet átlagos egyszerűségére utalnak, hanem az értékeket gyűjtő nagybirtokos gazdagabb felszerelését tüntetik fel. APOR ISTVÁN kolozsvári házában helyezte el féltettebb kincseit. KORNISNÉ Besztercén feltűnően értékes ékszereit, APOR inkább díszruháit, drága fegyvereit, ezüst eszközeit, könyveit helyezte biztonságba. Az ilyenmű értéktárgyak nemzedékeknek szóltak és bankok hiányában értékbefektetésnek bizonyultak. Az alkalmi nagy pompakifejtések azonban távol állottak az udvarházakban uralkodó egyszerűségtől és munkás élettől. Ez az egyszerűség már magában véve munkára való berendezettséget sejtet. A benne folyó napi élet megfigyeléséből ez be is bizonyosodik.

Az udvarház körül ugyanis gazdasági épületek sorakoztak fel. Volt gazdasági udvar az állatállománnyal, majd a kertek, szántóföldek következtek. Az udvarházat a hozzátartozó épületekkel együtt kerítés vette körül. A bükkösi Kemény-udvarházról közölt kép a helyzetet jól magyarázza. A kép baloldalán magában áll a földszintes udvarház, tőle jobbra és balra tisztviselő lakások következnek a háztartáshoz tartozó épületekkel, szemben meg a magtár látható. Az egészet kerítés veszi körül, amelyen át – éppen szemben – galambdúcos kapu vezet az udvarra. Távolabb az istállók látszanak. Teleki szentpéteri udvarháza a kisebb udvarházaktól annyiban különbözött, hogy több épület-csoportból és két külön udvarházból állott.

Az udvarházi gazdálkodás egyik vonását az önellátásra való törekvésben ismerjük fel. E szándék nyilatkozott meg az élelmi-

¹² Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak regesrtuma [Erd. Nemz. Múz. Bánffy cs. lt. II. Rokonságok].

¹³ Néhai Csáki Mária asszony Kornis Gáspárné asszony ezüst és egyéb clenodiuminak inventariumja, pecsételve, subscribálva 1688 die 31 Julii. No. 26. [Erd. Nemz. Múz. lt. Gr. Kornis lt.)J. Kornis Gáspár és Csáki Mária asszony árvái Besztercén lévő letett portékái registruma 1688 [Uo.]

szerek nagyobbtömegű előállításában, jobbágy-iparosok alkalmazásában és megfelelő bevétel biztosításában. A szentpéteri udvarház tekintélyes földbirtokot és sok jobbágyot fogott össze, ennél fogva benne az élelmiszer előállítás és az iparosok alkalmazása is nagyobb méretű. Külön lisztes-, sütő-, ecetes-, gabonás-házzról olvasunk; itt a sernek, ordának, sajtnak, vajnak, túrónak, aszaltszilvának nagyban való előállításával találkozunk. Külön házuk (szobájuk) volt a szabóknak, csizmadiáknak, kádároknak. Asztalos, szíjgyártó is dolgozott az udvarházban. APOR ISTVÁN különböző gazdaságainak udvarházaiban lépten-nyomon iparos-jobbágy nevével találkozunk. 1696-ban készült urbariumában kőműves, asztalos, kerékcsináló, csizmadia, szakács, téglavető, molnár,¹⁴ két évvel utóbb készült újabb jobbágyösszeírásában¹⁵ tarisznyakészítő, molnár, kádár, csizmadia, szűcs, faragó-ember, stb. szerepel. Ugyanez a helyzet a gyalui váruradalom falvaiban is.¹⁶ Ez az eredetileg kincstári birtok, a Bánffy-család kezelésébe került; 1666-tól ez állíttatja ki az urbariumokat. Ez időtől ilyen iparosok neveivel találkozunk: mészégető, kötélverő, fazekas, takács, szakács, szűcs, kádár, kerekes, faragó, lakatos, ács, varga és csizmadia. Ide számítható a madarász, méhész, kertész, stb. is. Az ilyen iparhoz is értő jobbágy megbecsülésére utal APOR újabb urbariumában a málomi tehenes nevével tett bejegyzés: „nem mindennapi szolga, mesterember”.

A legszükségesebb iparcikkek házi előállítása mindenesetre lényegesebben kevesebbe került, mint a városokban, vásárokon

¹⁴ Apor István urbariumának címét itt teljes egészében közlöm: *Urbarium sive connumeratio universorum bonorum, possessionum videlicet ac portionum possessionariarum Illustrissimi Domini Comitis D. D. Stephani Apor de Altorja Sacrae Cassareae Regiaeque Maiestatis Inclyti Gubernii Transilvanici Consiliary Intimi, Thesaurary, regni universarum arendarum Arendatoris, sedium Siculicalium Csik, Gyergyó et Kászon Capitanei, ac Regio Judicis, Comitatus Thordensis Comitis utique Supremi; nec non Illustrissimae Dominae Comitissae, Dominae Susannae Farkas dilectissimae ejusdem Conthoralis, in infra specificandis comitatibus Transilvanicis et sedibus Transilvanicis et sedibus Siculicalibus habitorum, tentorum ac possessorum: cum omnibus eorundem facultatibus, ritibus ac appertinentiis quibuslibet, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad eosdem de iure et antiquo spectantibus, ac pertinere debentibus, anno hoc praesenti millesimo sexcentesimo nonagesimo sexto, diebus vero et mensibus infra annotatis descriptum et connumeratum [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy II. Rokonságok].*

¹⁵ *Nova connumeratio universorum bonorum Illustrissimi Domini Comitis Domini Stephani Apor de Altorja [Uo.].*

¹⁶ Jakó Zsigmond, *A gyalui vártartománv urbáriumi.* Kvár, 1944. 144–234.

vett holmi. Bő adatok mutatják azonban, hogy főleg ruhaneműekben mennyire a városokra szorult a falu.

Az udvarházban előállított áruk között értékben a bőr vezetett. Erre a lábbelik, lószerszámok, hintó felszerelések, ládák, táskák, terítők, ruhák, stb. készítéséhez állandóan szükség volt. Számontartották tehát a sokadalmakat-vásárokat, ahol az eladás-kor nagyobb árat remélhettek. A nagybányai sokadalom nem messze van – írta VEÉR JUDIT az urának, TELEKI MIHÁLYNAK. – Ha a túrót, tehénbőröket oda ki nem viszik, abból kár származik. Sokadalom nélkül csak elvesztegetik az árut, viszont ott jó pénzen eladják, 60–70 tehénbőr eladásra készen áll. Jó lenne, ha a túrót, bőrt, ami ott el nem kél, Szatmárra vinnék a vásárra.¹⁷

VEÉR JUDITnak gondoskodása példa a kor asszonyainak gazdasági hozzáértésére. Az udvarházakban felnőtt leányok megszerették a földet, az állatot, a házimunkát és asszonykorukban is szívesen gazdálkodtak. Nemcsak az udvarházakban, hanem az egész gazdaságban. Főleg olyankor, ha uruk távolléte ezt tőlük megkívánta. E nemesasszonyok közül számosan nagy névre tettek szert gazdasági tevékenységükkel. Elég csak Veér Juditnak, Apor Istvánné Farkas Zsuzsánnának, Apor Péterné Kálnoky Borbálának nevét megemlítenünk.¹⁸ Nagyobbarányú gazdasági tevékenységükre a hozzáértést a háziteendőkben való jártasságukból merítették. A család körében felnevelkedett leányok napi elfoglaltságához a házimunka természetesen hozzá tartozott. A konyhamunkához, szövéshez, varráshoz mindegyik értett, enémű teendőiket asszonykorukban csak tovább folytatták. Jellemző például hivatkozhatunk ugyancsak VEÉR JUDITra. Nincs mivel fonjanak, – írta urának. Már pedig „ilyen jó fonó asszonyoknak, mint mi, kár heverni.” Fogarásból két hétre való lent küldöttek, – tudatta máskor. Ő 16 mértéket vett ki belőle, mivel cselédjeinek nem lesz mit fonniok. Ami kender volt ugyanis, azt a jobbágyokra adták ki. Len nélkül így az a helyzete, hogy teljességgel más dolgot nézi, maga meg semmi nélkül marad.¹⁹

Szavai jellemzők a század nemesi asszonyainak a női személyzettel való közös munkájára, ami a munka értékét megfelelő magaslatra emelte. Ez asszonyok nagyban különböztek a következő század főnemes „dámá”-itól, akik közül sok már nagyúri, azaz a házimunkát nem ismerő életet élt.

¹⁷ Gergely Sámuel, Teleki Mihály levelezése. V, 444, 451.

¹⁸ Biró Vencel, i. m. 55–63.

¹⁹ Teleki Mihály levelezése. III, 522, IV, 4–5.

Urának kívánságára VEÉR JUDIT, hogy Thököly István részére ajándékol varrasson keszkenőt, válaszképpen adta, hogy nincs kivel megvarratnia. Maga ugyan meg tudná varrni, de nem tudja, mikorra lesz kész. Ha lehet, azonban megvarrja, de patyolat, vagy gyenge gyolcs kellene hozzá. Utóbb meg cinodof anyagot emlegetett, mivel a patyolat nem elég megtisztelő. Az ilyen nemesasszonyok gazdálkodására volt alkalmazható Teleki Mihály anyjának, Teleki Jánosné Bornemisza Annának mondása: „...teli kamarának eszes asszonya, üres kamarának pedig bolond asszonya.”²⁰

A nő szorgalmát dicsérte a baromfiban népes gazdasági udvar is, amint az az udvarházakban megvolt. Hasonlóképpen az élelmiszereket tartalmazó pincék, a padlás, itt-ott a jégverem. Kisebb udvarházaknál az épülethez közel sorakoztak fel a ló-, esetleg ököristállók, a juh-aklok. A lovak fajármokra helyezett hosszú vályúk előtt állottak. A paripák és ugyanúgy az igás állatok. A lovak istállója többnyire közelebb jutott az udvarházhoz; rájuk ugyanis a közlekedés meggyorsítása végett inkább szükség volt.

Rendszerint az épületek közelében épült a kút és a hangulatkeltő galambdúc. A szentpéteri kút kerek volt, vedre meg vasabroncos. A porumbáki kőből rakott kút kerek volt, vederrel, vaslánccal, vályúval. Viszont a szentpéteri a fenekétől a felső kávájáig boronával volt felróva. A szentpéteri udvarházban egymástól távolabb két galambdúc is állott. Az egyik földbe ásott két lábfán. Zsindelyes galamblakó helye hat emeletre terjedt. A másik galambdúc alja tyúkólul szolgált, két oldalát 36 szál fenyő borította. Felső része a galambokat fogadta be. Olyan módon oszlott két részre, hogy ott ember is eljárhatott. Az időben szép galambsereg népesítette be. Az udvarról nem hiányoztak a fák (kőris, alma) sem, hús helyet adva és kellemes látványt nyújtva a ház lakóinak.

Az udvarház jellegzetességéhez tartoztak a kertek, amelyek a felsorolt épületrészek után következtek. Az ilyen kert vagy a termelt gabona elhelyezésére és a gabonaszem kiverésére szolgált, vagy pedig különböző veteményeket termelt. A kert a vetemények faja szerint kapta a nevét. Átlag ilyen sorrendet követtek: csűrkert, veteményes-, gyümölcsös-kert. Ezekhez esetlegesen virágos-, füveskert járult, vagy olyan kert, amely nevét az évi terménytől kapta (pl. dinnyés-, káposztáskert, stb.).

²⁰ I. h. IV, 6–7, I, 391.

A csűrkert a csűr körül elterülő szabad teret jelentette. Kert jellegét a fák adták meg, amelyek az épületet, vagy annak kertjét körülvették. APOR ISTVÁN birtokain például csűrös-, veteményes-, gyümölcsös-, füveskert volt Alsótorján, Ózfalván, Csik-szentgyörgyön; csűrös- és veteményeskert Nyujtódon, Lázárfalván; csűrös-, veteményes-, füveskert Somlyón; csűrös-, veteményes-, gyümölcsöskert Vicén, Kóródszentmártonban, Bögözön.

Uzdiszentpéteren, a hely adottságához mérten és a jobb mód miatt, az elrendezésben több nagyvonalúság nyilatkozott meg. Így az udvarház mellett, ennek kerítésén belül a kisebb veteményes-, lugasos-, gyümölcsös-, virágoskertet is meghagyták az élelmiszereket tartalmazó épületekkel együtt. E kert a terjedelmesebb kertek nagyobb távolsága miatt inkább díszül, üdülőhelyül szolgálhatott, mintsem számottevő termőhelyet jelentett. Erre vall, hogy a kertben szépen megépített két filagóriát is láttunk. Az egyik filagória tornyos volt, lábakon állott, feljáró fagrádicsok tagolták. Folyosója karfás volt, alja deszkás, mennyezete zöld festékes deszkával párkányozott. Deszkából készült szobájában kerekded asztal, székek, nyoszolya állottak, zsindeyes tetején torony emelkedett, rajta bádoggal vitorla. A másik emeletes filagória távolabb állott. Alapja nyolcszegű volt, téglapadlóval, deszkával borított gerendás mennyezettel volt ellátva. A kerti boros, vajas és sajtos pincék az élelmiszerek nagyobb bőségére utalnak. A kert terményei: lugasos szőlő, kerti eper, retek, petrezselyem, murok, kömény, puszpáng, levendula, spikinárd (nardus Indica) virágok, bővebben konyha-élés.

A tulajdonképpeni gazdasági udvar és a hasznot hozó kertek az udvarház kerítésén kívül estek. A sorrend szerint következtek: a sövényrel kerített, favesszős ajtós tyukásház, a náddal és szalmával fedett pulykaólak, a sövényből készült és szalmával fedett lúd-ól, a marha akol, a boronából rótt disznó-ól, pajta borjúk és szamarak részére, a, fejős tehének akla, az ökoristálló, ménes akol, a kecske és juh aklok, disznóhízlaló. A termékek: sajt, túró, orda, tekintélyes mennyiségben.

A kertek közül első a csűrkert, benne két csűr. Mindkettő szalmával fedett, tapaszos, egyszerű épület volt. Bennük gabonartartó ládak-szuszék, vetésre tartogatott búza, továbbá kalandgyáiban vagy kévében álló, csépelelt vagy ázott len vagy kender.

E kertben volt még két gabonás-, más néven élésház deszka szuszékokkal, különböző gabonafélékkel (búza, rozs, árpa, borsó, köles), továbbá főzeléktartó hordókkal, a sasfák között rakott rekeszekkel, sokféle gazdasági eszközzel. A közelben állott a fe-

nyőfából készült, zsindeyes, belül tapaszos serfőző ház, a szükséges felszereléssel és anyagokkal.

A termő kertek közül legközelebbi a méhes vagy veteményeskert volt, négyszögletes sövény kerítésének minden oldalán szalmával fedett sövénykapuval. A kert 12 táblára oszlott. Egyrésze gyümölcsös, másrésze zöldséges volt. Szalmával fedett ereszt vagy szin alatt 60 kosár méh zsibongott. Sövényvel kerített, répával és retekkel bevetett kert után másik veteményeskert következett. 23 táblájában zöldségféléken kívül gyümölcsfák is tenyésztek: egres (köszméte), barack, meggy. A kertben a sajtó-szinben szükséges eszközök tűntek elő: olaj- és ecetsajtó, kása-, alma-, lenmagtörő. Itt-ott szétszórta a káposztás-, dinnyés-, oltványoskert tartozott még az udvarházhoz.

E kertek tehát az akkori jellegzetes formában és szerepben mutatkoztak. Rendes alakjuk a négyszögletes, az egyes táblák is ugyanilyen formát kaptak. A gyümölcsös, veteményes elnevezés nem akadályozta meg, hogy bennük virágok is ne tenyészzenek. Egy-egy kert, a kert-jelleget feladva, már inkább a szántóföldek közé volt sorozható, így a káposztás, dinnyés. A virágok természetét a meglehetősen elterjedt és hasznosított méhtenyésztés is előmozdította. A méz és a viasz erdélyi belföldi és kiviteli kereskedésének állandóan keresett anyagául szolgált. A termények sorát két évre szólóan nagy mennyiségben ki nem csépelelt gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab, bab, köles) zárták le.

Más udvarházakat is szép kertek tettek hasznosakká. Így Szentbenedeken a csürkertén kívül szénatartó-kertet, vad-kertet, káposztás- és veteményeskertet találunk. A porumbáki kert belső elrendezése miatt érdemel figyelmet. Benne szőlő, körte, alma, szilva termett. A virágok közül ott díszlett a szekfü, a méheskertben meggy- és rózsafákon kívül 43 tele méhkosár volt található. A lugas-kertben a szőlő karókra futtatva termett.

A kertek eszerint a konyhára szükséges zöldségfélék és az állattartásra szolgáló termények előállítására szolgáltak. Még a gyümölcsfák virágai és a kerti virágok is, valamint a különböző fűvek, részben a méhtenyésztés, részben az illatszerek és gyógyítószer előállítása miatt gazdasági értéket jelentettek. Ezek készítése az udvarházakban általános volt. Illatszerek nagyobb bőségben a szentpéteri udvarház leírásából tűnnek elő. A legkülönbözőbb virágokból készültek. Felsorolásuk értékét növeli, hogy készítésük módját is látjuk. Eszerint a virágleveleket baracklében, tejben, borban, stb. érlelték, az előállított illatszert egyszer-kétszer-háromszor elvonták, majd az üveget újból fel-

töltötték. Az első keverésből előállított illatszer lett a legfinomabb, egyben legértékesebb.

Az ilyen illatszerek közül legelterjedtebb volt a rózsavíz, amellyel evés előtt kezüket bedörzsölték. Ide tartoztak az olajok, amelyeket a haj illatosítására és zsírosítására (mandula, menta, viola, szekfű, liliom, szerecsen-olaj), továbbá szépítőszertül (narancs-, citromháj-, rozmarin-, rózsaszíromolaj) használtak.²¹ Az illatszerek készítésével természetesen a nők foglalkoztak. Ennek jeléül például az érlelő üvegek és az érő illatszerek helye Szentpéteren a leányok szobájával összefüggésben állott.

Major (bal oldalon) a hozzátartozó szántófölddel, kerttel és malommal a XVII. században
Részlet Houfnaglius György Nagyváradról készített rézmetszetéből

Az előállított szerek egyrésze orvosságul szolgált, amelyek készítésében szintén a nőknek jutott a főszerep. Az inventariu-mokban megtaláljuk a „patika ládát”, amely a legszükségesebb orvosszereket tartalmazta. E régi asszonyok a családtagokon kívül a cselédeiken is segítettek, általában mindenkin, aki hozzájuk fordult. Az orvoshiány ugyanis nagy volt. A városok fejletlensége, a közlekedés hiánya, az utak rosszasága miatt elszigetelten állott a falu. Az itteni szegénységnek a nők voltak az első orvosai. Tudományukat azoktól az orvosoktól lesték el, akik a városokból hozzájuk kijártak, vagy akiket a városokban ők kerestek fel. Másrészt anyáról leányra szállt az orvosi ismeret.²²

A tárgyalt kor asszonyai közül kettőnek, BORNEMISZA ANNA fejedelemasszonynak és VEÉR JUDITnak enémű ismereteire az orvostudomány is felfigyelt. Az előbbinek patika-ládájában sok-

²¹⁻² Pataki Jenő, Patikaláda. Orvosi Szemle 1933. 121.

féle orvosság volt található. Saját magának és gyermekeinek sok betegeskedése szükségessé tette, hogy orvosi ismereteket szerezzen. VEÉR JUDIT is fordult hozzá rózsavízért. Írásából az tűnik ki, hogy a rózsavizet a forróság ellen itták is, amennyiben éppen e célból kérte azt.²³

VEÉR JUDIT maga is sokat volt beteg, kisgyermekeinek és az urának gyógyítása is állandó gondját képezte. Aggodalmaira és eljárására sok adat világít rá. Patika-ládájában és azonkívül is, nagy tömegben állottak a gyógyító füvek. Nem véletlen tehát, hogy PÁPAI PÁRIZ FERENC 1687-ben megjelent orvosi művének első kiadását éppen Veér Juditnak és Teleki Mihálynak ajánlotta. Az udvarházak felszerelésében ott találjuk az érvágót, krisztélyozót, fürdőkádat, stb.

Rendszerint a kertekkel volt kapcsolatos az udvarház gazdasági egységének két jellemzője: a haltartó és a malom. Többnyire közel estek egymáshoz, ha a víz arra alkalmasnak kínálkozott. Az udvarházak leírásaiban egyike vagy másika, gyakrabban mindkettő szerepel.

A haltartó, másutt pedig a kisebb-nagyobb halastó, a tervszerű haltenyésztésre nyújtott módot, nemcsak a házi szükséglet, hanem eladás céljából is. VEÉR JUDITnál olvassuk, hogy a rendelt ötvös-művek kiváltására csak halból teremthet pénzt.²⁴ A haltartó tiszta vizében a hal elvesztette mocsárszagát, kellő gondozással meg is hizott és emellett a fogyasztásra állandóan készen állott. Hogy a hal mennyire kedves étel volt, bizonyítja az, hogy állandóan szerepelt az ajándék-tárgyak és meglepetések között. A távollévő házastársak, családtagok, jó ismerősök szívesen kedveskedtek vele egymásnak. Amennyiben a haltartó többször a kertek között húzódott meg, ott egyben kedves látványosságot is nyújtott.

A szentpéteri haltartó 1647-ben az udvarház közelében szép forráskút mellett készült. Sövényvel volt kerítve és a forrásból csatornán folyt bele a víz. Ugyanitt 1679-ben már 3 tóban tenyésztettek halat. A tavak közül a középső és halban gazdag tavacska esett az udvarház mellé. E tavacska négy oldalát tölgyfa gerendából készült ráma keretezte. Egyik végénél tövis-sövényből kis haltartót rendeztek be könnyebb halfogás és etetés céljából. Porumbákon a filagória oszlopai az egyik négyszögletű, kőből rakott haltartóból emelkedtek ki. Az itteni haltartók desz-

²³ Teleki Mihály levelezése. V, 412–413.

²⁴ I. h. III. 401.

karekeszeiben más-más fajta halakat tartottak. Ha a helyzet úgy hozta magával, egyes helyeken a folyóból kerítettek el haltartót.

Szentpéteren az egyik halastón épült a lisztelő malom, Porumbákon meg a patakon. Ez utóbbi helyen kásátörő és fűrészmalom is volt. APOR ISTVÁN birtokain az udvarház jellegzetességeit (udvarház, kertek, malom, haltartók) a következő helyeken szemléljük: Vicén, Nagyalambfalván, Szentkirályon, Lázárfalván, Alsótorján. Lisztelőmalom helyei: Boncnyíres, Szentsimon, Csíkszentgyörgy, Lemhény, Nyújtód. Bögözön döröckölő-, kásátörő-malmot, Csíkszentgyörgyön és Szentsimonon fűrészmalmot is tartottak fenn. A malom nemcsak a ház szükségletét fedezte, hanem jövedelmet is hozott. A malmok alól vagy felül csapók, egy-, két- vagy háromkerekűek voltak.

2.

A külső gazdaság.

Az udvarház gazdasági egységének fogalmát a felhozott jegyek nem merítik ki. A csürkertbe behordott gabona, széna, továbbá az odagyújtott dézsma, messzebb térre viszi a vizsgáldás fonalát. Kivezeti az udvarházhoz tartozó szántóföldekre, rétekre, erdőkre, szőlőkre, továbbá a munkaerőre, amelyen az udvarház fenntartása elsősorban nyugodott. A birtokosnak, az udvarház lakóinak és az állatoknak eltartója a föld volt, amely terményeivel gazdájának szolgált.

Az udvarházhoz tartozó földmennyiség helyek szerint nagy eltéréseket mutatott. Mint említettük, nem korlátozódott a község határára, hanem magában foglalta mindazokat a földeket, amelyek az udvarházhoz, mint gazdasági középponthez tartozó községekben feküdtek. Mivel pedig gyakran előfordult, hogy egy-egy falu határa több birtokos között oszlott meg, ennek megfelelően egy-egy udvarházhoz tartozó földállomány legtöbbször meglehetősen messze vidékekről tevődött össze. Természetszerűleg adódott tehát, hogy a nagybirtok könnyebb kezelés céljából több középbirtokra tagozódott. A nehéz közlekedési viszonyok között nehezebben ment végbe a gabona összehordása, idővesztéssel járó és fáradtságos volt a munkások jövedele-menetele, a felügyelet is nagyobb nehézségekbe ütközött. Gépek hiányában minden munka az emberekre és az igás állatokra maradt.

APOR ISTVÁN 1696-ban készült urbariuma a nagybirtoknak ilyen középbirtokokra való szétosztását szépen szemlélteti. Az urbarium ugyan nem teljes, de benne 15 jószág (possessio) beosz-

tása megvan és a vizsgálódásra mintául szolgál. Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok, Torda, Küküllő vármegyére, továbbá Csík (Felcsík és Alcsík), Udvarhely, Kézdi székely székekre estek azok a földek, amelyek valamely középponthez tartoztak.

Ez az urbarium feltünteti a majorkodási földeket, a férfi jobbágyokat és állataikat. Olyan adatokat tehát, amelyekből az udvarházhoz való tartozás jelentőségére fény derül.

Megvilágosításul különböző helyekről, Kolozs és Doboka vármegyéből, meg a Székelyföldről veszünk egy-egy jellemző példát. A kolozsmegyei Gorbóhoz tartoztak: Gorbó, Forgácskút, Dank, Nagypetri. Majorsági szántóföldek, hét helyen, nagyobb számban Gorbón voltak. Az elvetett gabona 462 köbölre (1 köböl = 1'875 Hl) és 2 vékára (1 véka = 31'249 l.) rúgott, ami másfélszer annyi hold szántóföldnek felel meg. Dankon volt 2 föld, egyik 20, a másik 6 köböl vetőmag befogadására. E két szántó is 52 holdat tett ki. Gorbón volt még 4 kaszáló, az egyik 100, a másik 60, a harmadik 40, a negyedik 10 kaszás napi munkájára való. Dankon is volt egy rét, 8 napi kaszáló. Egy kaszás naponként átlag háromnegyed holdat vág le. A négy falura eső majorkodási szántóföld eszerint 745 hold szántót és majdnem 165 hold kaszálót-rétet tett ki. E mennyiség átlagos középbirtoknak felel meg.

Ugyane falvakban 35 örökös jobbágy és 8 zsellér élt. Fiaik száma 101. Saját tulajdonuk volt 30 ló, 180 ökör, 117 tehén, 174 tinó, 441 juh, 234 kecske, 312 disznó, 52 kas méh. Mivel a saját használatukra kapott jobbágy-földeken kívül a földesúr majorkodási földein igásmunkát végeztek, természetesnek tűnik fel, hogy nagyszámú lovat, ökröt, tehenet tartottak.

Hogy egy-egy jobbágytelekhez hány hold föld tartozott, arra a XVII. századra vonatkozólag az ez idő szerint ismert forrásokból feleletet nem kapunk. A XVIII. század már közelebbi felvilágosításul szolgál, amiből az előző időre is lehet következtetni. A XVIII. század első felében ugyanis a gyalui váruradalomhoz tartozó falvakban ilyen útmutató adatokat találunk: Gyaluban egy-egy jobbágytelekhez 13–15 hold szántó, 2–4 hold kaszáló, Nagykapuson 20–22 hold szántó, 7–8 hold kaszáló, Kőrösfőn 32–34–36 hold szántó tartozott. 1776-ban egy úrbéri bizottság 12–16 hold szántóra akarta emelni az erdélyi jobbágytelkekhez tartozó földek számát.²⁵ 1821–22-ben a majorkodási földek és a jobbágytelkek meghatározásában egy kiküldött bizottság (a Cziráky-féle) munkálkodott. Ennek adatait az 1846–47-es erdélyi

²⁵ Jakó, i. m. XLV–XLVI.

országgyűlés is alapul vette. Ez országgyűlés az I. osztályú földekből egy jobbágytelekre 4–10 hold szántót, 2–4 hold kaszálót, a II. osztályú földekből 6–12 hold szántót, 3–5 hold kaszálót, a III–IV. osztályú földekből 7–14 hold szántót, 4–6 hold kaszálót számított.²⁶ Ez adatok feljogosítanak arra, hogy egy-egy jobbágytelekhez tartozó szántót a XVII. században legalább 10 holdnak számítsunk. Amennyiben Erdélyben 1608-tól kezdve 10 jobbágyot számítottak egy kapunak (porta), amely jobbágyok mindegyikének lehetett külön telke, a Gorbóhoz tartozó 35 jobbágy és 8 zsellér kezelés alá tartozó telkeket 10 holdjával számítva, 430 hold szántót kapunk. Eszerint a Gorbóhoz tartozó majorkodási és jobbágy-földek összességét átlag 1.300 holdnak vehetjük. E szám a középbirtok fogalmát fedi.

Más megfigyelésre kiválóan alkalmas hely Doboka vármegegyében Vice. Ehhez tartoztak: Vice, Újfalva, Báton, Kétel, Boncnnyíres, Borzás, Málom, Vízszilvás, Hesdát, Encs, Omlás. Majorkodási földek voltak Vicén, Bátonban, Kételen. Vicén 25 darab földbe vetettek 531 köböl és 6 véka gabonát. Más négy kis darab földbe 2–2 vékát. Az említett alapon számítva ez 806–807 holdnak felel meg. Bátonban 33 köböl vetőmagra 49 hold esik. Kételenben 13 darab földbe 247 köböl vetőmag került. Ez 370 hold szántó. A szántók összege 1227 holdra rúg. Kaszáló-rét volt Vicén: 4 darabban 111 napi kaszáló és 2 kisebb közelebbről meg nem határozott füvelőhely. Bátonban 2 darabban 70 ember kaszáló, Kételenben 3 darabban 121 napi kaszáló. Az összes háromnegyed hold napi munkával számítva 226 hold kaszálónak vehető. Ezekon kívül Malomban volt 10 darab ismeretlen nagyságú szőlő, Vízszilváson is két darabocská.

A Vicéhez tartozó falvakban élt 77 jobbágy, 76 zsellér; fiaik száma 216 volt. Állatállományuk: 37 ló, 366 ökör, 253 tehén, 280 tinó, 382 juh, 218 kecske, 512 disznó, 66 kas méh. A 153 jobbágy – zsellér jobbágy – telkét 10 holdjával számítva, 1530 holdat kapunk. A majorkodási és a jobbágy holdak összege eszerint 2857 hold szántót, 227 hold kaszálót és 12 darab szőlőt tett volna ki. Ez is középbirtoknak felel meg.

A Székelyföldön, az Aporok ősi földjén, az Alsótorjához tartozó jószágban bennefoglaltattak: Alsótorja, Szárazpatak, Alsócsernáton, Ikafalva, Futásfalva. Alsótorján 107 darab majorkodási szántóföldbe 645 köböl, 18 véka gabonát vetettek el. Volt még ott 23 darab rét, összesen 162 és fél napi kaszáló. Az előbbi

²⁶ Dósa Elek, Erdélyhoni jogtudomány. II, 120–2.

972 holdnak, az utóbbi 122 holdnak felel meg. Szárazpatakon 9 napi kaszálót találunk, ami 7 holdat jelent. Alsócernátonban 21 darab földbe 79 köből, 2 véka gabonát vetettek, ami 118 holdat tesz ki. Ugyanitt a 21 napi kaszáló 16 holdnak felel meg. Ikafalván 5 darabba 27 köből vetőmag került, ami 40 hold szántót jelent. Eszerint a szántók 1130 holdat, a rétek 145 holdat tettek ki. Az előbbi számítás alapján itt is középbirtokot kapunk. E jószágban volt 29 jobbágy és 2 zsellér, 44 fiúval. Ezek állatállománya: 29 ló, 73 ökör, 40 tehén, 51 tinó, 125 juh, 75 kecske, 119 disznó, 12 kas méh. A jobbágyság kicsiny számát az magyarázza, hogy a székelység között, ezek szabadsága miatt, jobbágysorba kevés jutott.

APOR más jószágaiban hasonló volt a helyzet. Tekintélyesebb majorkodási földállományt Nagyalambfalván, Bögzön, Somlyón, Lázárfalván, Nyujtódon találunk. Sokfelé tekintélyesebb a kaszálók száma. E kaszálók egyes helyeken (Pálfalva, Csíkszentgyörgy) a havasokra estek. Szőlőket főleg a küküllőmegyei falvakban találunk.

A majorkodási földek, rétek, szőlők arányát véve, APOR gazdaságában a szántóföld vezet. Ez a mezőgazdaság rendes menete ott, ahol a földművelésre alkalmas hely kínálkozik, és megfelelő munkaerő áll rendelkezésre. Az ő birtokain a pusztatelkek és szökött jobbágyok száma viszonylag kicsiny volt, kivéve a kincstári birtokok közül szerzett Ohába részbirtokot (portio). Innét tömegesebben szöktek el a jobbágyok Havasalföldre; fiaikkal együttvéve: 45. Ezenkívül 22 benn az országban széledt el, még azelőtt, hogy APOR e birtokot megkapta.

Gazdasági beosztása azt mutatja, hogy APOR jövedelmet elsősorban a gabonafélékből várt, főleg a búzából. Az író APOR PÉTER is APOR ISTVÁN gazdagságának szemléltetésére a búzát emeli ki. Szerinte APOR ISTVÁN saját gazdaságában 5300 köből őszi búzát vetett el. Ha urbariuma alapján számadást végzünk, az összes feltüntetett gabonaneműek összegéül mintegy 6000 köből kapunk. Nagybirtoka eszerint hozzávetőlegesen 10.000 hold majorkodási szántóföldet tüntet fel. A kaszáló-rét körülbelül 1400 holdat és 118 kocsi szénát tesz ki. Amennyiben egy kocsira átlag egy hold termése fér fel, a kaszáló összegét 1500 holdnak számíthatjuk. Küküllő kivételével egyéb helyeken kevés szőlőt ültetett. Erdei is kicsinyeknek látszanak, csak egy helyen jegyzik meg, hogy az erdő hatalmas (Szentjakabon). Állattenyésztésének nagyságára adatot nem találunk, azonban feltételezhető, hogy az akkori földesurak mintájára azt nagy, esetleg legnagyobb jövedelmi

forrásnak tekintette. Erre vall, hogy maga is élénken kereskedett az állatokkal. Több nemessel összeállva, közösen szállították külföldre az állatokat. Egy-egy udvarház telkén tartott állatok számára a szentpéteri udvarház állatállományából következtethetünk. Ez udvarházban volt, kerekszámot véve, 300 tyúk, 230 lúd, 300 pulyka, 150 ruca, 50 sertés, 40 bivaly, 240 tehén és borjú, 150 ló, 110 hízó barom, 2600 juh.

APOR birtokain az örökös jobbágyok száma 655-öt, a zselléreké 175-öt tett ki, együttesen 830-at. 10 holdat számítva mind-egyikre, a jobbágy szántók összegét 8300 holdnak, kikerekítve 10.000 holdnak számíthatjuk. Vagyis a majorkodási földnek vélt 10.000 holdat és a jobbágy földekül számított 10.000 holdat véve, összes szántója 20.000 holdnak felelne meg. E szám a nagybirtok mértékét éri el. Megismételjük azonban, hogy urbariuma nem teljes. A többi urbarium az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárából inkább személyi adatokat tartalmaz és így birtok-meghatározásokra kevésbé alkalmas.

A felsorolt adatokból a földesúri állapot képe megrajzolható. Az övé volt a föld: szántó, legelő, szőlő, erdő vagy kaszáló formájában. Volt nagy állatállománya és a gazdasághoz szükséges felszerelése. Majorkodási földjeit maga műveltette, a jobbágy földeket meg mintegy bérbeadta. A jobbágyok annak használatáért neki legtöbbet terményekben fizettek. Erdeit tilalmasban tarthatta, onnét tehát a jobbágyok az ő engedélye nélkül fát nem hordhattak. Ezeken kívül az övé volt a korcsmálási jog; ennek értelmében szeszes italt bizonyos időben csak ő árusíthatott. E joga a belső telek utáni járultásból eredt. A jobbágy a saját borát Szentmihály naptól karácsonyig, másutt újévig árusíthatta. A földesúrnak járultási haszonélvezete volt a mézárszék tartás is.²⁷ Vámot is szedett, vásártartási joga is volt és őt illette a víz-jog is. Így ő tartott malmot, bár a falusiak malmairól is olvashatunk. A földesúré volt a jobbágy-emberanyag, személyével és munkájával együtt. Az örökös jobbágyság állapota a jobbágy személyi lekötöttségét jelentette, mintegy az urához és annak földjéhez volt odabilincselve. A földesúr, bár bizonyos törvényes megkötöttséggel, jobbágya személyes szabadságát korlátozhatta, őt munkába fogta és megadóztatta.

A nagybirtok gazdasági egységbevonása nagy nehézségbe ütközött. Már egy-egy udvarházhoz tartozó majorkodási szántók is, ezek össze nem függése miatt, bizonyos gabonafajtákat csak

²⁷ I. h. 213, 216.

tervszerű beosztással állítottak elő. A vármegyékre széteső földek termelésének egyöntetű irányítása szinte kivihetetlennek látszott. Megfelelő eredmény a termésben csak úgy kínálkozott, ha a termelés egy-egy vidék szükségleteihez alkalmazkodott. E feladatot meg az udvarházhoz tartozás és az onnét történő igazgatás adhatta meg. A nagybirtokoknak a középbirtokokra történt tagozódása eszerint természetes jelenség.

A rendelkezésre álló források szerint a majorkodási szántók között elvétve akadt olyan, amelybe 100 köböl magot lehetett bevetni. Apor birtokai közül Kolozs megyében (Gorbó, Fejérd) és Torda megyében (Szentjakab) találunk ilyeneket. Egy-egy földbe vethető mag többször 50 köbölre emelkedett, azonban ezen rendszeren alól maradt, főleg a Székelyföldön. A többség 10 köbölt sem ért el. A kaszálók között is ritkán akadt 100 napi kaszáló, többnyire egészen kicsinyek voltak. Szentjakab 200 ember kaszálójával már feltűnő. Ez állapot is a középbirtokú beosztás szükségszerűségét erősíti.

Azokban ilyen rendszer mellett is a földesúr maradt az irányító. TELEKI MIHÁLYnak feleségéhez intézett levelei jól feltárlják a helyzetet. TELEKI a távolból is szemmel tartotta a gazdaságot és onnét intézkedett. Kicsiny dolgokban is rendelkezett. Így előírta, lovaival hogy bánjanak, hányszor etessék őket naponként és mit adjanak nekik. A kerti vetemények sorsáról is gondoskodott. Írott emlékeztetőt (memoriale) adott felesége és az udvarbíró kezébe, meghagyván, hogy azt gyakran olvassák. A szántás ideje eljövén, eszerint cselekedjenek.²⁸

Különösen tanulságos PETKI JÁNOS gazdasági utasítása, amelyet csíkcsicsói udvarbírájának, FARKAS MÁTÉnak, 1675-ben adott. Ebben őt kötelességének teljesítésére, jó ellenőrzésre, javainak megőrzésére buzdítván, a gazdálkodás módjába is bepillantást engedő parancsokat osztogatott. Szívére kötötte, hogy az udvarház körül való kerteket jól bekerteltesse, azokban jó fűvet termeljen. Szántásnak, vetésnek idején a földeket háromszor jól megszántassa, boronáztassa, beléjük tiszta búzát vessen, mert aki gazt vet, gazt arat. A földeket is kellő időben és bőven trágyáztassa, mivel az ott lévő föld ezt megkívánja. Csépelgetés idején ügyeljen, hogy a gabonaszem szalmájában, polyvájában el ne menjen. A gabonát igaz vékával elütve, megmérse és a gabonásházba vitesse.²⁹

²⁸ Teleki Mihály levelezése. II, 23, 52, 66, 77, 137.

²⁹ Szék. Okl. VI, 349–52.

Ez utasítás a mezőgazdaság menetét annyira magában foglalja, hogy az más helyre is jellemző. A földjavítás módozataiból nem említi a föld pihentetését, azaz parlagon hagyását, amely APOR majorkodási földjein gyakori volt. A gabonaszem kiverése cséplővel történt. A cséplés egyes embereknek rendes foglalkozásává vált.

Az urbariumok a majorkodási földek terményeiről is szólnak. Leggyakoribbak a gabonafélék és a hüvelyes vetemények. Az előbbiekből az őszi, kisebb mennyiségben a tavaszi búza vezet. Főleg a Székelyföldön tekintélyes mennyiségben találunk zabot. A székelyföldi hidegebb éghajlat e gabona termesztésére ugyanis alkalmas volt. Kukoricáról, másnéven törökbúzáról APOR birtokain csak Boncnyíresnél olvasunk. Ott is mindössze 6 köbölt vetettek el. Szentpéteren is említés történik arról, hogy a tó körül a dombon tengeri búzás hely van. Eszerint a kukorica elterjedtsége még csak nagyon mérsékelt volt. A használt források burgonyáról egyáltalán nem emlékeznek meg.

Amennyiben a nagybirtoknak középirtokokra való tagozódása az urbariumok szerint általános volt, a vázolt kép rendszert szögez le. Ez a viszonylag mérsékelt birtokkal rendelkező nemességre is találó. A majorkodási földek száma állandóan emelkedést mutat, mivel az adómentes és ingyenmunkával megművelt föld jövedelmezőbbnek kínálkozott, mint a jobbágy földek. Termése egészbenvéve a földesúré volt, ennek alapján állattállományt tarthatott, állatokat hizlalhatott és velük kereskedhetett. A majorkodási földeket irtással növelvén, őket idővel egymással összeköttetésbe hozta. Így nagy latifundiumok létesültek, amelyek terményeikkel egyre jobban leszorították a jobbágyok eladási lehetőségeit. A jobbágyság sorsán a városok fejlődése, a népesség szaporodása, a nagyobb kiviteli lehetőség segíthetett volna. Ehhez járult, hogy a nagyobbodó robot, a növekvő állami adó, a nehéz katonatartás is a jobbágysorsot nehezítette. A sok baj a jobbágyságot elégedetlenné tette (Thököly és II. Rákóczi Ferenc-féle felkelés) és a XVIII. században sok helyen elköltözésre, elszökésre készítette.

A középirtok kezelésének a nagybirtokkal szemben bizonyos előnyei könnyen felismerhetők. Így az ilyen birtok áttekintése könnyebb volt, a jobbágy udvarbírónak a nép közül való vétele közelebbi kapcsolatot teremtett a jobbágy és a birtokos között. A birtokos is még munkatársa volt a jobbágnak. A középirtok a kisbirtokot sem nyomta annyira el, több lehetőséget nyújtott arra, hogy a jobbágy a maga földjének terményeit és

állatait értékesíthesse. A jobbágy a városi szegényebb lakossággal természetszerűleg szoros kapcsolatot tartott fenn. Továbbá a középbirtok jobban tudott alkalmazkodni a vidék szükségleteihez, mint a sajátosabb termelésre berendezkedett nagybirtok.

3.

A jobbágyok. A kisbirtok.

A törpebirtokos jobbágyság is az udvarház keretébe osztódott be. Az udvarházhoz tartozó gazdaság szerves részét alkotta, személye szerint a földesúr tulajdona, jövedelmi forrása. Azért a birtokos a jobbágnak az értékét elsősorban annak munkaereje szerint ítélte meg. Ezt az urbariumok is jól feltüntetik. Ezek ugyanis a férfi jobbágyokat sorolják fel, ezek fiait és testvéreit. Az özvegyasszonyt csak akkor, ha jobbágytelken lakott és rendszerint fiaival a hozzátartozó földeket művelte. Gazdasági érdekre utal annak a megjelölése, hogy a jobbágy nős vagy nőtlen volt-e. A birtokos a kellő időben való nősülésére ügyelt. Erre mutat a jobbágy neve után az ilyen bejegyzés: megházasulhat.³⁰ Van olyan feljegyzés, amely szerint a jobbágy gazdája engedélyével nem nősült meg.³¹ Az urbariumok továbbá nyilvántartották az elszökött jobbágyokat, megjelölve, hogy azok hol tartózkodnak. Nyilvánvaló tehát, hogy a birtokosok utánuk kutattak. Gazdasági érdekre mutat az, hogy az urbariumok a jobbágy életkorát is feltüntetik. Továbbá az urbariumok a jobbágyok állatait is gazdasági használhatóságuk szerint sorolták fel. Rendszerint így: lovak, ökrök, tehének, borjúk, juhok, kecskék, disznók, méhek. Általában leggyakoribb volt az ökör. A lovak száma viszonylag csekély. A ló ugyanis igényesebb, felszerelése is költségesebb.

A jobbágy annyira hozzátartozott a földhöz, hogy a birtokos-változáskor gazdát cserélt. Birtokelosztáskor az egyik jobbágy az egyik, a másik meg a másik földesúrnak jutott. Megtörtént, hogy ugyanez a jobbágy egyik évben az egyik, másik évben meg a másik birtokos földjén dolgozott. A zselléreket is fiaikkal együtt osztották el. Volt rá eset, hogy a megszökött jobbágy helyett a másik birtokos jobbágyát adóztatták meg. A jobbágy amellet, hogy személyére nézve nem volt szabad, papi és tanítói álláson kívül más tudományos foglalkozásra nem emelkedhetett. Így a nép

³⁰ Jakó, i. m. 137.

³¹ Memoriale 1699 [Erd. Nemz. Múz. It. Lázár-család It.].

egészséges szellemi erői, tudományos arravalóságai nem bontakozhattak ki, sok jobbágytehetség a jobbágysors egyszerűségében felhasználatlanul élte le a maga színtelen életét.

Leszorítottsága nyilvánult meg a terhekben is, amelyeket hordozott. Kötelezettségei voltak az állam, a megye és ura iránt. Ezeknek elintézése részben az udvarház keretében oldódott meg. A jobbágnak terhe volt az állami adó, az ú. n. porta-adó, amelyet 1565-től kezdve az országgyűlések magyar nyelven *kapuadó*-nak említenek. E kapuadó fizetése számos jobbágy között oszlott meg, az egy kapura kivetett adó részekre tagozódott. A rész neve *rovatal* vagy *ravatal* volt.

Idevonatkozólag APOR említett urbariumában ilyen meghatározások állanak: Fületelkén az egész falu egy kapu öt ravatal, APOR jobbágysai 7 ravatallal, meg egy ravatalnak harmadrészevel adóznak. Kiszöllősön az egész falu 5 kapu, 4 ravatal, APOR 9 ravatallal és $\frac{1}{4}$ -del adózik. Szárazpatakon a falu 2 kapu, $2\frac{1}{2}$ ravatal. APOR része 2 ravatal és egy ravatalnak $\frac{1}{4}$ része, továbbá $\frac{1}{2}$ ravatalnak $\frac{1}{3}$ része.

E példákban nyilvánvaló, hogy a ravatal a kapu része. Azonban, hogy hány ravatal tett egy kaput, arra az urbarium adataiból csak következtethetünk. Amennyiben a ravatal kilenc egész és egy negyednél magasabbra nem emelkedik, feltehető, hogy a kapu tíz ravatallal ért fel. A részekre tagozódás okozta, hogy egyes községek adója nem is ért fel egy kapuval. Így Gorbó adója 3 ravatal volt, Forgácskúté 1, Danké 2, Fejérdé 3, Vicéé 4. A KORNIS-birtokon Gyekéé 3, Szépkenyerűszentmártoné 1. APOR birtokain a küüllőmegyei falvakban találunk egész kapukat. Így Kiszöllősön volt 5 kapu, 4 ravatal, Zágorban 9 kapu, Fületelkén 5 kapu, 5 ravatal, Szénaverősön 7 kapu, 5 ravatal. Egyéb helyeken: Galachan (Fejér m.) 1 kapu, 2 ravatal, Alsógezsésben 3 kapu, 8 ravatal, Vecsérden 2 kapu, 5 ravatal.

Mivel pedig 1608 óta 10 jobbágyot számítottak egy kapunak, természetesnek látszanék, hogy a rovás-kapu kivetés szorosán összefüggjön a jobbágyok számával. Az urbariumbeli adatok azonban ezt nem igazolják. Így Forgácskútra kivetett adó 1 ravatal volt, holott APOR jobbágysainak száma 12, és a 8 részre felosztott faluból 7 rész volt az övé. Fejérdén 22 jobbágya mellett $3\frac{1}{2}$ az őréé eső ravatal. Vicén 2 ravatallal szemben 13 jobbágya, 3 zsellére, Borzáson 1 ravatallal szemben 1 jobbágya és 7 zsellére, Hésdátón 1 ravatallal szemben 3 jobbágya és 2 zsellére, Alsódetrehebben 2 ravatallal szemben 4 jobbágya és 2 zsellére volt. Kiszöllősön reá $9\frac{1}{4}$ ravatal esett, jobbágysainak száma meg 22 volt. Esze-

rint egy ravatal keretében nagyon eltérő számú jobbágy csoportosult, ami azt a hitet kelti, hogy a kapunak 10 jobbágyra való felosztása idővel elavult.

Azonban mindezek ellenére 10 jobbágnak egy kapuszámhoz való tartozása elméletben az egész időn keresztül érvényben maradt. Hogy 10 jobbágyot vettek egy kapunak, azt az országgyűlési végzések jól mutatják. Így 1658-ban a 20 forint kapuadó kivételekor a székelyek között lévő jobbágyok tizen-tizen adtak annyit. 1661-ben az egyházi, egyházhelyi, vagyis jobbágytalan nemesek és a rovatlanok 10–10 számosan adóztak. 1665-ben a rovatlan helyekről 10 tallért fizettek, úgy, mint a kapuszámbeliek. 1689-ben a rovatlan személyek tizenként számítva adtak annyit, amennyi adó egy-egy kapura esett.³² Magától adódnék, hogy így a kapuk összegéből Erdély jobbágyságának száma is kitűnjék és egyben a telkekre is következtetni lehessen. Az országgyűlés említi is a kapuk számát, 1692-ben 2550-re, 1694-ben 2300-ra tevén azt.³³

E kimutatások azonban az adófizető jobbágyok összességét korántsem foglalják magukban, így belőlük sem a jobbágyok, sem a telkek (fundus) száma nem állapítható meg. Ugyanis egész faluk voltak rovatlanok,³⁴ annál inkább egyes jobbágyok. Az utóbbiak adókivetéskor fej szerint fizettek³⁵ és pedig annyit, amennyit a kivetett adóból egy rótt ember szokott adni.³⁶ Hogy pedig a fejenként kivetett adó a kapuadó tizedrésze volt, az lépten-nyomon kitűnik.³⁷ Rótt jobbágy az országgyűlési végzésekben állandó kifejezés, az adófizető és nem adófizető jobbágy megkülönböztetés az urbariumban is megvan.

Tudnunk kell tehát, kik voltak ez adófizető jobbágyok, rajtuk nyugodott ugyanis a jobbágyadózás terhe. Ide vonatkozó adatok: 1658-ban a kapu után kivetett 20 forint befizetésekor a rovatlan helyeken a jobbágyok minden telekért 2 forintot adtak.³⁸ 1668-ban Torma István az országgyűlésen panaszt tett, hogy szentmihálytelki részjóságát másfél kapunak vették fel, holott ott nem volt több 4 örökös jobbágnál. Az országgyűlés erre 1 kaput leírt, megállapítván, hogy a jobbágyok félkapuról, úgymint

³² EOE. XII 100, XIII, 85, XIV, 122, XX, 311.

³³ I. h. XXI, 88, 218.

³⁴ I. h. XII, 100, 443. XIII 292, XVI, 619.

³⁵ I. h. XX, 444, XIII 257, XX, 157.

³⁶ I. h. XIV, 197, 401.

³⁷ I. h. XII 443, XX. 157.

³⁸ I. h. XII. 100.

5–5 helyről fizessenek.³⁹ Ez adatok azt bizonyítják, hogy az adózáskor a telek, a hely számított. A telekhez tartoztak ugyanis az appertinentiák,⁴⁰ azaz járulékok (a határban megfelelő föld, rét, kaszáló, szőlő, erdő). Az ilyen, a szükséges vagyonnal rendelkező jobbágy megadóztatható volt. Az ilyenek megkövetelték, hogy csak nekik, azaz az adófizető jobbágyoknak jusson föld és a földosztást ilyen alapon hajtották végre.⁴¹

Adózáskor fizetett tehát a nemes ember jószágá,⁴² nem pedig a saját személye. Az olyan nemes azonban adózott, aki jobbágyfunduson lakott. Ugyanúgy az egyházi (egy házhelyes) nemesek is, akiknek t. i. nem volt jobbágyuk. Továbbá a zsellérek, ha jobbágy-funduson laktak és az ahhoz tartozó földet művelték. A megromlott kaput enélkül is segítették.⁴³ Egyébként állami adózás őket nem terhelte. Az adófizetés megkívánta tehát, hogy jobbágy zsellérségre ne szállítsa le magát.⁴⁴ A századvégi nehéz viszonyok idején azonban a zsellérség rendszeresebben fizette az állami adót. Súlyos országos terhek idején (II. Rákóczi György hadjárata után, Apafi uralkodása végén) az adózáshoz a nemeség is hozzájárult, vagy teljes egészében fizette az adót, mivel a szegénység nem bírta azt. A nemes ember jószágát is elveszíthette ideiglenesen, ha az adófizetéstől vonakodott. Földjét addig más használta, amíg az adóra kölcsönzött összeget a tulajdonos vissza nem térítette.⁴⁵

Rendes viszonyok között azonban a jobbágy adózott, mivel a nemes ember kezelésében lévő majorkodási birtok adómentességet élvezett. Amennyiben a majorkodási földek nagysága állandóan növekedett, a jobbágy telkéké viszont apadt, nyilvánvaló, hogy a jobbágyokra eső adórész emelkedett. Nehéz időkben bekövetkezett nagy adófizetés elől sok jobbágy megszökött, és így a föld magára maradt.

Már pedig a föld akkor jelent értéket, ha megművelés alá is kerül. Ha tehát a jobbágyok száma megfogyott, vagy a telkeket háborús kár vagy terméketlenség érte, akkor a kapuk száma megcsappant. Így az 1664-i országgyűlés szerint egyes helyeken a kapuk száma úgy megfogyott, hogy 2–3 ember „akadott meg

³⁹ I. h. XIV, 333–334, XVI, 619. – A *fundus* használatára nézve I. XIX, 114, XXI. 127.

⁴⁰ I. h. XIX, 190. Itt a *sessio* szó *fundus* értelemben fordul elő, bár a *sessio* általában a belső és külső telket együtt jelentette.

⁴¹ Apor birtokán Forgácskúton. L. 1696-ban készült *urbariumát*.

⁴² EOE. XII, 100, XXI, 410.

⁴³ I. h. XIX, 187, XXI. 124.

⁴⁴ I. h. XVIII, 372.

⁴⁵ I. h. XII, 443, XIII, 186, 219, XIV, 139, 250 XVIII, 88, XX, 244, 321.

rajta”.⁴⁶ Ez azt jelentette, hogy 10 helyett 2–3 funduson lakott ember és tudta megművelni az odatartozó földet. A romlások miatt állandóvá lett a kapuszám igazítás, más szóval az adók alól való felmentés.⁴⁷

Továbbá mit ér a föld olyan esetben is, ha annak megművelésekor felhasználandó állatállomány hiányzik? A jobbágyok állatának feltüntetése az urbariumokban nemcsak a jobbágyok vagyoni állapotának megállapítása céljából történt, hanem az összeállítás a munkához való állatsegítség számbavételét is jelentette. Apor István 1698-ban készült új urbariumában a jobbágyok névsorának összeállítása ilyen címek alatt történt: Marhás jobbágyok, zsellérek és marhátlan jobbágyok, zsellérek. E beosztás azt bizonyítja, hogy a századvégi nagy adózáskor az állat biztosabb adóalappá vált, mint a sokszor művelés nélkül maradt föld. 1699-től kezdve a kapuszám szerint való régi adózás újjászervezésre is szorult, „teljességgel el kelle a kapuszám mellől állani.”⁴⁸

Mindezekből az a következmény kínálkozik, hogy kapunk olyan 10 jobbágyot számítottak, akik mindegyikének külön jobbágy telke-helye volt, a határban megfelelő földjárulékokkal. APOR urbariumában többször kifejezésre jut, hogy amennyi rész volt benn a faluban, annyi volt künn a határban (Vice, Dank, Forgácskút). Az ilyen jobbágyok megfelelő állatállománnyal is rendelkeztek és így a földet meg is művelhették. A kapuadó összegéből ilyen jobbágyokra róttak egy-egy részt vagyis egy-egy rovatalt. Akiknek a vázolt lehetőségük nem volt meg, vagy nem laktak külön funduson, azok a sorshúzással (nyíllal) kiosztott földekből művelésre kisebb részt kaptak, ehhez viszonyítva egy-egy ravatalnál kisebb összeget fizettek. Így szerepelnek ilyen felosztások: egy ravatal egynegyed része, félravatal harmadrésze, harmadát bírta egy ravatalnak, stb. Így találjuk meg magyarázatát annak, hogy sokszor egy-egy falu néhány rovatalt tett ki, bár a falu lakóinak száma elég tekintélyes volt. Az állattenyésztés hasznosságát mutatta, hogy közben kis földekkel rendelkező jobbágyok is elég tekintélyes állatállományt tartottak fenn. A határban lévő termőföldrészek az egyes jobbágyok nevével latin szóval jelezve *portio* néven fordulnak elő. Így a Kornis család deszni jószágában 1649-ben ilyen felosztásokat látunk: 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ portio.⁴⁹

⁴⁶ I. h. XIII, 283.

⁴⁷ I. h. XIII, 257, XIV, 334, XVI, 341, 619, XXI, 218, 400.

⁴⁸ Bethlen Miklós Önéletírása, II, 155.

⁴⁹ Urbarium bonorum ac possessionum possessionariorum Specta-

A jobbágy állami terheihez járultak az urával szemben fennálló kötelezettségei. Ezek általában pénzdadó, ajándék, vagy szolgálat (census, munus, servitium) elnevezések körül csoportosultak. Az erdélyi földesúri urbariumok a munus szót nem ismerik. Ezekben a census a pénzdadományt és a természetbeni járandóságot együttesen magában foglalta. A servitium a robotnak felel meg. A használt urbariumokban pénzdáról sincs szó, a census tehát csak karácsonykor adott természetbeni adományra korlátozódott. A kincstári birtokokon azonban a pénz adó és a természetbeni adomány egyaránt előfordul. Az ilyen terhek abban az esetben is a jobbágyságon maradtak, ha a kincstári birtok adományozás vagy elzálogosítás következtében magánkézre jutott.⁵⁰ Egyébként is a kincstári urbariumok alapján úgy tűnik fel, hogy a kincstár a jobbágyságot jobban megterhelte, mint a magánosok.

A karácsonykor adott ajándék tyúkból és zabból állott. Ez helyenkint változott. Így a tyúk mellett egy-egy köböl, másutt egy-egy vagy 2–2 véka zabot találunk. A porumbáki kincstári birtokon I. Rákóczi György fejedelemtől kezdve a jobbágyok 10–10 tyúk ajándékot adtak, azelőtt csak egyet-egyet és egy szekér fát. Mikor a fejedelem a járandóságot emeli, „igen sajnálják a jobbágyok”. Előfordult, hogy a jobbágy a földesúrának járó összes szolgáltatását évenként egyéb módon törlesztette le. Volt, aki egy tömlő túrót adott, más 100 deszkát, a harmadik egy-egy negyvenes bort, vagy egy rókabőrt, vagy négy veder faggyut, stb.

A robot is helyenként különbözött. Volt hely, ahol a jobbágy évenként 6 hetet dolgozott, másutt minden héten 2 napot, egyéb helyen nyáron négy, télen három napot, egyes helyeken nyáron 2, télen 1 napot. A nyári 4 heti robot is előfordult. Apor birtokán csak Galacon (Fejér vm.) volt mindennapi szolgálat. E hely azonban előzőleg a kincstári jószágokhoz tartozott, abból az időből maradt meg a kötelezettség. Olyanformán, mint Nagyteremben, ahol előzőleg minden héten két napot maguknak dolgoztak a jobbágyok (1647), utóbb azonban ezt sem engedték. Ugyanígy Budatelkén (1647) eleinte egy hét a jobbágyé volt, utóbb azt meg-

bilis et Magnifici Domini Francisci Kornys de Ruszka etc. pertinentium ad arcem et curiam Deszniensem... in hoc anno currenti 1649 die 5 Januarii, denuo et novo conscriptum ac consignatum [Erd. Nemz. Múz. lt. Gr. Kornis lt.].

⁵⁰ Szabó T. Attila, A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640–1690): EM. 1940: 1 kk. és kny. Erd. Tud. Füv. 114. sz. L. még Jakó, i. m. – Legalább is e művek adataiból erre lehet következtetni.

szüntették.⁵¹ Ez utóbbi két hely a kincstár tulajdona volt. A Kornis-család birtokán, Szépkenyerúszentmártonban az évi szolgálat hat hetet tett ki, Meződombon hetenként 2 napot dolgoztak a zsellérek.

APOR két birtokán, Mogyoróságon és Sűtmegen, a jobbágy szolgáltatás sajátos formát mutat. Itt a jobbágyok ökrei és a földesúrnak tett természetbeni és pénzbeli adomány között összefüggést találunk. Egyéb birtokain ilyenmű terhek nem sujtották a jobbágyságot. Minden kétökrös jobbágy vagy zsellér adott 2 véka búzát, 2 véka zabot, $\frac{1}{6}$ kocsi szénát és fizetett $1\frac{1}{2}$ forintot. Négyökrös jobbágy vagy zsellér ennek kétszeresét, a hatökrös ennek meg háromszorosát fizette. Csak a pénzadomány nem emelkedett feljebb négy forintnál, a széna $\frac{1}{3}$ kocsinál. Négy tehén két ökörnek számított és ennek megfelelőleg történt a fizetés. Marhátlan jobbágyoknál és zselléreknél egy véka búza, egy véka zab, $\frac{1}{10}$ kocsi széna, 1 forint adó volt a fizetség.⁵²

A jobbágyoknak külön adóterhe volt a dézsma, vagyis a földesúr részére mindenféle gabonából és állatából adott tized. A koresmárlás földrésze arányában illette őt meg. A falusi bíróság is az ottani földesurak birtokának megfelelőleg változott.⁵³ Számadatok igazolják, hogy egy-egy jobbágy szorgalmával tekintélyes állatállomány urává lehetett. Így APOR birtokain: vak Lukács Forgácskúton a következő állatokkal rendelkezett: 3 ló, 10 ökör, 5 tehén, 13 borjú, 50 juh, 10 kecske, 20 sertés, 2 kas méh. Pathi Györgynek Szentjakabon volt. 2 lova, 16 ökre, 12 tehene, 13 borjúja, 100 juha, 40 kecskéje, 10 sertése, 20 kas méhe. Nagy Deme-ternek Nagyalambfalvan 1 lova, 6 ökre, 3 tehene, 5 borjúja, 30 juha, 7 sertése, 3 kas méhe. Coman Namcul állatállománya Ohában (Fogarasi kerület) 4 ló, 6 ökör, 6 tehén, 7 borjú, 3 juh, 22 sertés, 4 kas méh. Faur Ioannak a deszni Kornis-jószágban (Magyar-kraynikságon) volt 10 lova, 8 ökre, 4 borjúja, 20 tehene, 40 disznója, stb.

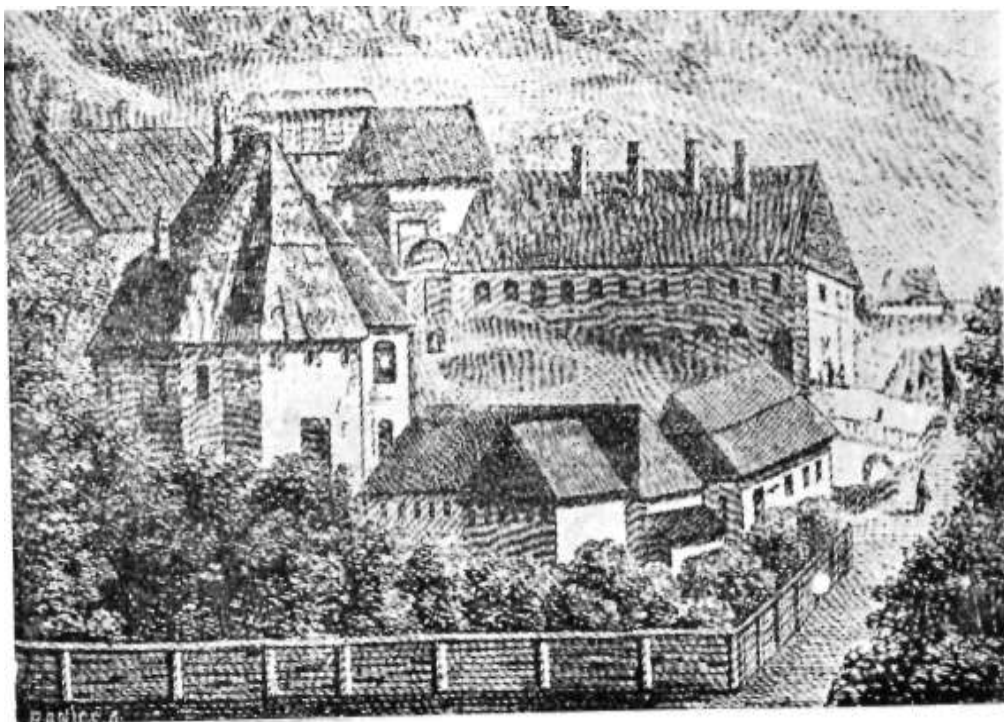
A jobbágyság leszorítottságának erős megnyilatkozása az az állapot, hogy a földesúr vagy annak megbízottja: udvarbírája bírāja volt saját jobbágyának. A vétkeiséget ő állapította meg és ő szabott rá büntetést. A földesúr tehát egy személyben mint vádló és bíró jelentkezett; ez a pártatlan bíráskodás követelmé-

⁵¹ Nagytereim jószágának processusa, inventálása, annumeratioja és proventusának perceptioja. Anno 1647 die 26 Januarii [Orsz. It. Km. Fasc. 26. Urb.]. L. még a ⁹ jegyzetet

⁵² L. a ¹⁵ jegyzetet.

⁵³ Bejegyzés Fejérdnél és Vicénél. – L. a ¹⁴ jegyzetet

Kemény János udvarháza Magyarbükkszőn

Az erdőfülei Boda-kúria a XVII. századból

nyének alig felel meg. A földesúr ítélkezett olyan vétségben, amely a jobbágyot mint urához kötött személyt terhelhette (szökés, kártétel), amely erkölcsi vonatkozású volt, vagy pedig amelynek ellenőrzésére maga az állam kötelezte. Ilyenek voltak például, a dohányzás, a veréb-pusztítás ellenőrzése. Ha a jobbágyot a földesúr érte dohányzáson, az rótt rá büntetést. Az 1688-i radnóti országgyűlés kötelezővé tette, hogy minden falusi jobbágy évenként 50 verebet fogjon és földesurának adja számba őket. A szófogadatlan pénzbírságot fizetett és kemény pálcázásban részesült.⁵⁴

E helyzetnek megfelelően az udvarház ítélfőhelyül szolgált és a büntetés végrehajtásához is berendezkedett. Az uzdiszentpéteri udvarházban a bejáró közelében volt a külső szín, azaz az ítélfőhely. Benne cövekeken álló hosszú szék, fenyődeszkából készítve, továbbá a büntetésre szolgáló lapát és öreg fejes som-bot. Az elfogottak vagy elítéltek tömlöcbe kerültek. A porumbáki tömlöc deszkafedél alatt két részből állott. Kívül kis félszer ajtó volt rajta, felső padlása fenyőszedka. Az alsó tömlöc felnyíló táblája vas, közepén és keresztül széles pánttal. A szélén is két széles vaspánt húzódott. A szentpéteri udvarházban a tömlöc a porkoláb szobája alatt épült. A porkoláb szobájában volt egy kaloda, két végén lezáró retesszel, 68 szemből vékonyszerű lánc, ember lábára való 6 darab vas. Továbbá volt ott nyakvas és 8 csincsér, azaz nyakkaloda, amely a nyakat és a karokat, békózta össze. Lenn a tömlöc oldalai és alja gerendából voltak összeróva. A tömlöc felszerelése egy öreg, azaz nagy kaloda reteszekkel és lakattal.

E helyek nagyobb felkészültségét az magyarázza, hogy Porumbák és előzőleg Szentpéter is a kincstári helyekhez tartoztak, ezek várai meg állami börtönökül is szolgáltak. Más helyeken, így Gerenden kötömlöcről, Buzán kalodáról történik említés. Ezek is a kincstár birtokai között szerepeltek. Ekkor éppen Szentpéteren volt 11 rab férfi, lábukon vas és 2 asszony béklyó nélkül. APOR kecei tömlöcében egy madéfalvi ember ült négy fiával. Szökés miatt kerültek oda. E földesúri bíróság, azaz úriszék mint törvényes bíróság működött. Ennek megfelelően bizonyos korlátok között mozgott és attól magasabb bírósághoz lehetett fellebbezni. Eljárásaiban az állami bírósággal is kapcsolatot tartott fenn. Így TELEKI MIHÁLY egy jobbágynak kihez tartozását illetőleg feleségéhez, VEÉR JUDITHOZ, vallató parancsot küldött. Ő maga szeretné vallatni, – írta – ha azonban a felesége nem akarja őt bevárni, akkor a vármegye tisztjével vallattassa.⁵⁵

⁵⁴ Biró Vencel, i. m. 43–54.

⁵⁵ Teleki Mihály levelezése, IV, 10.

A büntetés nemei, amelyekkel a földesúr a jobbágyot sújtotta, az elfogatáson és az elzáráson kívül, kalodába helyezés, pálcázás, lapáttal való ütés, oszlophoz azaz pellengérhez való kötés. BETHLEN MIKLÓS saját haragos indulatát fejtegetve, azt írja, hogy ő a maga jobbágyait mód nélkül nem verette, igen nagy vétkéért is ritkán sújtotta 24 lapát ütéssel, vagy 100 pálcával. Egyik nagy kárt tevő szolgája 3 hónapi rabsággal és 300 pálcával, természetesen részletekben büntetve, megmenekedett.⁵⁶ Egy-egy forrás ijesztgetésül felakasztást is helyez kilátásba. Ilyennel fenyegette meg TELEKI MIHÁLY szökésre kész jobbágyát.⁵⁷ PETKI JÁNOS udvarbírájának adott utasításában ilyeneket olvasunk: a csévelt gabonáról számot adjon, ha hamar megfúlni nem akar. Ha a gabona összegyűjtésére nem ügyel, fejével fizet. El ne hitesse magával, hogy mert jobbágy, nem bántják, mivel jobb egy jobbágy-nak például meghalni, mintsem neki annyi kárt vallani.⁵⁸

A földesúrnak volt pallosjoguk is (*ius gladii*). E jogot az udvarház előtt felállított oszlopon kerék, ráfektetett pallossal, jelképezte. Ez oszlopok az 1848-as időktől eltűntek, de egy-kettő azután is huzamosabb ideig fennmaradt, pl. Keresden, Maros-szentgyörgyön. Tény azonban, hogy ezidőszert a történelem Erdélyben gyakorolt pallosjog alkalmazására nem tud esetet. A súlyosabb vétségeket ugyanis a magasabb bíróság felülvizsgálta és az ítélkezett.

Gonosztevők, tolvajok büntetésére a falvak határában akasztófát állítottak fel. Ilyen akasztófahelyeket a dülő vagy határjelző nevek között az urbariumok többször említenek. E büntetést azonban a hatóság alkalmazta. Akasztófa járt például a ló-, ökörlopásért is. Ha a tolvaj a kárvallottal megegyezett, büntetést a földesúrnak az esetben is fizetett. Ilyet részletez a porumbáki urbarium. Eszerint a tettes ló- és ökörlopáskor 40 forintot, egy-egy ellopott juh után 2 dénárt adott. Az összeget az udvarbíró vette fel.

A büntetések következménye volt, hogy a jobbágyok el-elzőkdöstek. Egy-egy földesúr azonban kifejezte azt a gyanúját, hogy az ilyen szökéseknek az udvarbíró az oka, aki szigorú bánásmódjával a jobbágyokat elkedvetleníti. Így TELEKI MIHÁLY azt írja egy jobbágy szökésekor, hogy azt az udvarbíró „morgatta el.”⁵⁹ „Úgy rendeld a dolgot, – rendelkezett PETKI JÁNOS udvar-

⁵⁶ Bethlen Miklós, i. m. I. 162–4.

⁵⁷ Teleki Mihály levelezése. II, 100.

⁵⁸ Szék. okl. VI, 350. 352.

⁵⁹ Teleki Mihály levelezése. II, 105.

tórjának, – hogy miattad el ne bujdossanak, ne szökjenek, hanem inkább az jó magad köztök való viseletével szaporodjanak. Azokat ne húzd-vond, annál inkább ne sancoltasd, mert az olyan miá bujdosik el az jobbágy, mintsem a szolgálat elől.”⁶⁰

Megkapó tünet, hogy egy-egy földesúr szigorú eljárásával szemben annak felesége kelt a jobbágyság védelmére. Ő ugyanis állandóan benne élt a gazdasági életben és méltányolni tudta az udvarházhoz tartozók érdemeit is. Jobbágyvédő szerepében VEÉR JUDIT eljárását közelebbről is megfigyelhetjük. Bár ura szóvátette, hogy lágyan bánik a jobbágyokkal, mindamellert pártolásokban kitartott. Nem engedte, hogy a tisztartó (= udvarbíró) „mocskolódják” velök, amikor a robot munkára „csak valami rossz gyermekek” jöttek. Mentegette az udvarbíró, amikor TELEKI nem volt vele megelégedve. Jobbágyságait felette nem terhelte, – védekezett – erre TELEKI, Isten vele lévén, bizony ezután annál inkább könnyíti dolgukat. Bár az udvarbíró sokat vétett, felesége szép írására elengedi. Az asszony a Fogarasban kérekerült szökevény kertész megbüntetésének megakadályozása érdekében is közbevetette magát. Ajándékozta azt ura a fejedelemsasszonynak, ajánlotta. Sajnálta, hogy a csatlózt elvitték, – írta máskor, – mert Teleki büntetése feljebb volt másokénál. Az megérdemelte a verést, a vasat, de bár a török kegyetlen szokást ne venné elő, a kalafát (a kalodát), mert az nem keresztény emberhez illik, keresztény ember töröktől nem tanul. Nagy lelki fájdalom ez neki, „Isten inkább akar irgalmasságot, hogy sem áldozatot.”⁶¹ Ilyen jobbágyvédő volt PEKRI ANNA, Teleki első felesége is.

Az udvarházhoz tartozó jobbágyságon keresztül a kisbirtok élete is bizonyos megvilágításba kerül. A jobbágy földesurának adózott, annak földjeit művelte, az állami adót fizette, így a földesúr előtt jobbágyainak gazdálkodása nem lehetett közömbös.

A jobbágy-földek terményeinek fajtájáról a dézsma beszolgáltatásokból és egyes országgyűlési végzésekből értesülünk. Ezek szerint a jobbágy általában ugyanazokat a gabonákat termesztette, mint a földesúr. Búza, árpa, zab, rozs, köles, kender, len szerepelnek a behordott dézsmák gyanánt. Tehát a jobbágy is urát követte; ez a termelés egyöntetűségét mutatja. Nem valószínű tehát, hogy a jobbágy a vetés anyagát illetőleg a földesúrtól különösebb utasításokat kapott. Azonban a művelés módjára nézve a majorsági birtokok műveléséből példát vehetett.

⁶⁰ Szék. Okl. VI, 349.

⁶¹ Teleki Mihály levelezése. II, 114, III, 400, IV, 494, V, 449, IV, 262.

Az úr birtokain is a gazdálkodás annyira egyszerű volt, hogy annál kevesebbet a jobbágy is alig tehetett. Szántás, ugarolás, trágyázás, vetés, boronálás, csépelés szerepelhetett nála is.

A jobbágy főleg búzát és bort termelt. Az országgyűlések az ezekben való szűk termést hozták fel a jobbágyság szegénységének, adófizetés képtelenségének szemléltetésére.⁶² Mivel a bormérésben a földesúrnak elsőbbségi joga volt, úgy tűnik föl, hogy ennek előnyét felhasználta, ha a bor jól fogyott. Így Teleki Mihály egyik birtokán nemcsak a dézsmabort szedte be, hanem a jobbágyság borát is megvette. E helyen a majorsági bor 176 veder, a dézsmabor 181 veder volt. Ezenkívül a szegény embereknek minden borát el kellett vennie, 1165 vedret, – írta a feleségének; fizetett érte 291 forintot.⁶³ Hogy a bormérés kifizette magát, ez esetből is nyilvánvaló.

A jobbágy vagyont főleg állatállománya alkotta. Gabonájának tekintélyes részét önmagának és állatainak eltartására fordította, de ezek mellett eladásra is kellett gondolnia, hogy pénzhez jusson. Az állami adót pénzben fizette, ami gyakran nehéz feladat elé állította. Ugyanis a nemesség is gyakran panaszkodott pénzszükség miatt. A jobbágy bort, állatot, gabonát, kerti veteményt, bőrt, házi iparkészítményeket adott el részben a városi lakóknak, részben a kereskedőknek. Méhészettel viszonylag sok jobbágy foglalkozott. Néhány kas méhe számosnak volt, egy-egy jobbágy 10–15–20 kast is tartott. Volt iparos jobbágy is, de viszonylag kevés. Ez földesúrnak munkájával adózott, de maradt ideje arra, hogy mások számára is dolgozzon. Ugyanis szolgálata nem mindennap tartott. Az ilyen iparos jobbágyoknak állatai is voltak. Gabonáját a földesúr malmában öröltette meg, azonban a jobbágyság saját malmaira is van adat.

A jobbágyok általában a falvakban laktak a földesúr telkén épült házban. Házukat maguk építették.⁶⁴ Akkor szinte kizárólagos volt a fából való építkezés, így a jobbágy könnyen összeróhatott magának házat. A vagyonosabbak is építkeztek fából. Így Bethlen Gábor fejedelem fából építtetett magának udvarházat Porumbákon. A Kornis-család egyik, szentbenedeki birtokán a családi osztozkodáskor azt határozták, hogy a tulajdonosnak ítélte a faházat elhordhatja helyéből. Az udvarházak leírásából kitűnik, hogy a vázat alkotó gerendák között boronával kötötték össze, azt betapasztották és bemeszelték. Tehát a jobbágyház is ilyen volt,

⁶² EOE. XI, 148. 352.

⁶³ Teleki Mihály levelezése. IV, 534.

⁶⁴ Jakó, i. m. 93. – EOE. XVI, 619, XIX, 114.

egyszerű felszereléssel és bútorzattal. Fából épült az istállóban a vályú, továbbá a házkémény, járom, sövényből készült a kerítés, az ól, lantornás (áttetsző állati hólyag), deszka, papír volt az ablak, ritkán üveg. Jogosan állítható, hogy a falusi jobbágytelek elrendezése hasonló volt az udvarházéhoz. Faluhelyen most is gyakori az olyan kiscgazda telke, ahol elől a ház, azt követi a gazdasági udvar, a csűrkert, a telken keresztül álló csűr, és azon keresztül juthatni a kertbe.

Sok volt tehát a szál, amely a jobbágyot a földhöz fűzte. Abból élt, azon állatokat tartott és abból pénzt szerzett. Ezzel ellentétben az urának adózott. A nemesség adómentessége miatt a vállaira nehezedett az országos adó, továbbá az örökös jobbágy-ság rendszerénél fogva hiányzott a személyes szabadsága és nem volt politikai függetlensége.

BIRÓ VENCEL

Az erdélyi műtörténetírás kérdéseihez

Az erdélyi művészettörténetírás szélesebb mederben és nagyobb lendülettel voltaképpen csak a XX. században indult meg. A magyar és szász törekvésekbe rövidesen a románok is bekapcsolódtak. Tagadhatatlan, hogy a maga területén mindegyik aránylag rövid idő alatt jelentős eredményeket ért el. De a tudományos kutatás is állandóan fejlődik, s így természetes, hogy mind újabb és szövevényesebb kérdések merülnek fel, friss, gyakran meglepő összefüggések, melyek egészen megváltoztatják az addig helyesnek vélt ismereteket. Minél többet tudunk meg Erdély művészetéről, annál sűrűbben merednek felénk minden oldalról a kérdőjelek. Világos, hogy a művészet is végtelen sok és finom szállal fűződik az ezerarcú élethez és annak éppen egyik legmagasabb rendű, alkotó megnyilvánulása. Ezért sehogyan sem elégedhetünk meg azokkal a nagyvonalú összefoglalásokkal, melyek eddig a három ittlakó nép kutatóitól megjelentek. Hiszen mihelyt egy kissé mélyebben nézünk szembe a problémákkal, azonnal kitűnik, hogy e sommás áttekintések egyrészt arra igyekeznek, hogy kizárólag vagy legalább is lényegében egy bizonyos nép számára sajátítsák ki Erdély művészi értékeit, másrészt általánosításai nagyszemű hálója képtelen felfogni a valóságos fejlődés finomabb szemcséit. Mindinkább nyilvánvaló lesz a részletek tisztázásának alapvető fontossága, valamint az a kétségtelen tény, hogy éppen e téren óriási hiányok mutatkoznak.

Nemcsak az anyag ismerete csekély és hézagos, de elbírálása, értékelése és a teljes történeti összefüggésbe való belehelyezése is sok kívánnivalót hagy maga után. A művészet egyéni és közösségi gyökereit egyaránt tekintetbe kell venni s ezen felül a kettő egymáshoz való viszonyát. Más szóval a művészetet mint történeti megnyilvánulást részleteiben és egészében szervesen bele kell illeszteni az élet teljességébe.

E felismerés, mint mindenütt máshol, úgy Erdélyben is új, gazdag távlatokat nyit a szövevényesebb, de egyszersmind igazabb történeti élet újrateremtése felé. Szükség van tehát szélesebb és a való talajából sarjadó új szempontokra, ezek mennél alapo-

sabb kiaknázása céljából friss, átfogóbb módszerekre. Végül a fejlődés és a nagy összefüggések rugalmasabb, tárgyilagosabb és őszintébb visszaadása megkívánja olyan fontos kérdéscsoportok tervszerű vizsgálatát, melyek nemcsak önmagukban jelentősek, hanem kihatnak egész Erdély művészetének alakulására s azon keresztül bekapcsolódnak Nyugat-, illetőleg Kelet-Európa művészi vérkeringésbe.

Az alábbiakban ezeknek, a művészeti kutatásban meggyőződésem szerint sorsdöntő kérdéseknek tisztázásához és sajátos erdélyi feladatainak lerögzítéséhez szeretnék némileg hozzájárulni.

1.

Nyilvánvaló, hogy Erdély földrajzi helyzete az itt kibontakozó művészetet nem csekély mértékben befolyásolja.

A Kárpát-medence e legönállóbb tájegysége jellegzetesen átmeneti terület. Rajta Kelet és Nyugat népei és erővonalai keresztelik egymást az őskortól kezdve a népvándorlás hullámain át a keresztény középs- és újkor egész folyamán. A ma itt lakó három nép is háromfelől jött: a magyar a keleti steppékről, a román a Balkánról, a szász Nyugat-Európából. Erdély tehát határterület Kelet és Nyugat közt, mely – ROSKA MÁRTON szerencsés fogalmazása szerint – átvesz, közvetít és ezen túl maga is teremt. Benne mindig a legkülönbözőbb szellemi és hatalmi áramlatok találkoznak és többé kevésbé egybemosódnak. Hegyektől koszorúzott, völgyek átjárta földje hazát adott a románok keleti bizánci, a szászok nyugati és ezek felett a magyarok egyszerre keleti steppei és nyugati jellegű műveltségének. Természetes, hogy a három nép művészete a maga egyéni sajátosságainak feladása nélkül is érezteti a kultúrák találkozásának rendkívül érdekes zamatát. A Kolozsvári testvérek Prágába jutott, híres Szent György szobráról csak nemrégiben derült ki kézzelfoghatóan, hogy keletkezése és ezáltal megértése kizárólag a nyugati művészet és lovagi kultúra oldaláról nem érthető meg, benne a keleti lovasnomád hagyományok is elevenen élnek.¹ Néhány hunyadmegyei középkori ortodox templom (Zeykfalva, Nagysztró, stb.) hosszanti beosztása a keleti központi elrendezéssel szemben fennálló torony, hajó, szentély szerinti tagoltsága világosan igazodik az Erdélyben mindenütt meglévő nyugati falusi típushoz. Így az erdélyi románság

¹ László Gyula, Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma: Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942. Kvár, 1943. 75–170 és kny.

a környező művészet hatása alatt ez esetben eltávolodott az ókirálysági megoldásoktól anélkül, hogy a bizánci szertartástól megkövetelt belső elrendezést és díszítést megtagadta volna. A nagydisznódi szász templom XII. század végéről származó oszlopfői viszont bizánci ízlésre vallanak. A vízaknai és vurpodi orommezők oroszlánjainak és szörnyeinek mintáit ugyancsak Bizáncban találjuk meg. Látjuk tehát, hogy a keleti és nyugati elemek mindhárom nép művészetében világosan fellelhetők. Bár Erdély művészetének alapjellege kétségtelenül nyugati, ennek merev hangoztatása nem fedi a valóságot. Az erdélyi művészet keleti vonásainak meglétével és hatóerejével feltétlenül számolnunk kell.

Erdély azonban nemcsak átmeneti terület, hanem egyszerűen peremvidék is. Ez annyit jelent, hogy mind a nyugati, mind a keleti művészi központoktól félreesik. Éppen ezért a művészi fejlődés hullámai később jutnak el ide s tovább hatnak, mint a művészi gyűjtőpontok közelében. Az egyes stílusok elkésve tűnnek fel s élettartamuk kitolódik. Kitűnő példa erre az erdélyi renaissance, mely csak a XVI. században izmosodik meg, a fejedelemség idejére esik virágkora s még a XVIII. században is elevenen ható erő. A farkas-utcai templom szószéke (1646), Sipos Dávid dési katédrája (1752) és az esztényi egyháznak Sipos művészi hagyományait bágyadtan visszatükröző szószéke (1802) minden különbségük ellenére is voltaképpen egyazon művészi szellem megnyilatkozásai.

Feltűnő a stílusok párhuzamos élete is. A XVI. században gótika és renaissance, a XVIII.-ban renaissance és barokk állnak egymás mellett. Umling Lőrinc kalotaszegi mennyezetfestményei és a kolozsvári Szent Mihály templom barokk oltárai s szószéke egyidősek. E párhuzamosságot ugyanazon a műalkotáson is tapasztalhatjuk. A XVII. századi ötvöstárgyakon például nem egyszer gótikus, renaissance és barokk elemek vegyülnek és fonódnak egyéssé.

Erdély peremvidéki jellege következtében az itteni művészet vidékies, alkotásainak minősége nem vetekedhetik sem a nyugati, sem a bizánci központok termékeinek magas színvonalával. Azoktól távol szerényebb gazdasági eszközökkel is rendelkezik, s így művészi igényeit nagyrészt saját, helyi erőivel elégíti ki. A minőség alacsonyabb fokáért azonban bőségesen kárpótolnak az ötletes, színes, kedves és meghitt egyéni vonások, melyek éppen a helyi igényből és ízlésből táplálkoznak. Gondoljunk csak a mikházi ferences kolostor nehézességében is jellegzetes kapujára (XVII. század második fele), a román fatemplomok népi életszemlélettől

áthatott falfestményeire vagy a száz újkori síremlékek gazdag sorozatára.

Erdély népeinek társadalmi szerkezete jelentékenyen befolyásolta az itteni művészet kialakulását. Az erdélyi társadalom nem olyan tagolt, mint a magyarországi vagy éppen a nyugateurópai. Nincsenek olyan mélyreható vagyoni és az életformában kifejeződő különbségek. Hiányzik az igazi hatalmas nagybirtokos réteg épúgy, mint a nyugati értelemben vett polgárság vagy a bizánci hivatalnokrendszer finom differenciáltsága. Földesúr, jobbágy, polgár, nemes közelebb jut egymáshoz. A társadalom tehát egységesebb s ezáltal a közösségi erők mindenütt fokozottabban lépnek előtérbe.

Köztudomású, hogy a XIX. századig a megrendelő mennyire fontos szerepet játszott a műalkotás létrejöttében. A megrendelés nemcsak egyesektől, hanem bizonyos közösségektől is származhatott. Az egyéni megrendelők mellett e közösségi mecénások tevékenységére sok jó példát nyújt. Erdély művészetének története a városi polgárságtól, céhektől kezdve egy-egy falu leányainak vagy legényeinek gyülekezetiéig. E jelenséget természetesen Erdélyen kívül máshol is megtalálhatjuk.

Annál inkább tekinthető jellegzetes erdélyi vonásnak a magas és népművészet közötti határ elmosódása, gyakran szinte teljes eltűnése. A közösségi igény és ízlés e ponton irányítóig hat. Minél nyugatabbra megyünk, a magas és népművészet termékei annál határozottabban válnak el egymástól s e szakadékot annál nehezebb kézzelfogható módon emlékekkel áthidalni. Nem így Erdélyben, ahol a kettő közötti szerves kapcsolatot olykor még árnyalatokban is követni lehet. A három nemzet falusi egyházművészetének kifejlődése s összefonódása egyrészt a történeti stílusokkal, másrészt a helybeli népművészettel kitűnő példák sorozatát adja. Sokszor igen nehéz megmondani, vajjon magas vagy népművészeti alkotásokkal állunk-e szemben. A kalotaszegi magyar és román templomok berendezése e szempontból valóban határterület. Egészen meghökkentő az a biztos művészi érzék, mellyel egy századunk elején faragott szovátai kapu falusi mestere a renaissance klasszikus elemeit (törpeoszlopsor, mélyített kazetták közepükön rózsával) a székelykapu szokott formáiba beleillesztette. Rajta magas és népművészet szerves egységé forr össze.²

Az általános társadalmi helyzetben belül tekintetbe kell venni Erdély népi tagozódását és annak kulturális következményeit.

² Képet I. Vom Geist der ungarischen Kunst. Berlin, 1942. 30.

A magyarság nagyrészt vidéki, kuriális műveltsége és művészete a nemesi-paraszti életformából nő ki, mely éppen a társadalom kevésbé mély különbségei folytán egységes, gyakran alig szétválasztható szerkezetben nyilvánul meg. Az életnek ez az egymásba fonódó nemesi-paraszti jellege különösen Székelyföldön szembetűnő.

Nem csodálkozhatunk, ha éppen az életforma e homogénebb mivolta következtében szabadabban felszínre törő közösségi erők az ősi keleti hagyományokat a képzőművészetben is napfényre hozzák. Újabb kutatások meggyőzően mutattak rá a székelyföldi Szent László-legendát megjelenítő falfestménysorozatok ábrázolásainak és lelki háttérüknek keleti eredetére.³ Bár az eddigi eredményeket sem véglegeseknek, sem kimerítőeknek nem tekinthetjük, az összefüggések új meglátásából friss, rendkívül érdekes ismeretek felbukkanása várható.

Az erdélyi magyarság kuriális művészete nemcsak vidéken virágozik ki. A magyar polgárság és a szerzetesrendek révén megtalálja kapcsolatát a városi élettel is. A kétfajta életformának a magyarságon belül való egymásbaáramlása már a középkorban határozottan megfigyelhető (Kolozsvár, Dés, Beszterce, Gyulafehérvár, Torda, stb.), az újkor folyamán pedig még inkább elmélyült egyházi és világi vonalon egyaránt. Ennek nyújtja fontos bizonyítékát a gótikus magyar szerzetesi, városi és falusi templomok szoros összefüggése felépítésben, formában, szellemben (marosvásárhelyi hajdani ferences templom, a dési ref. templom, a csíki templomok). Az újkorban a főrangúak és nemesek városi építkezései, valamint a vidéki kastélyok és udvarházak berendezései jelentik elsősorban a magyar falu és magyar város életének szerves összefüggését. A fejedelmi építkezések Gyulafehérvárt, Szamosújvárt, Fogarasban a XVII. század folyamán e szempontból époly lényegesek, mint például a későbarokk-újklasszicista Kolozsvár kialakulása 1800 körül.

A falusi és városi alkotások egyazon ízlés talajából táplálkoznak. Egyszerű, áttekinthető szerkezet, világos formaadás, lendületes előadásmód és az arányok nemes, kiegyensúlyozott összhangja az erdélyi magyarság művészetének minden termékén, minden korban és stílusban azonos lényeg szerint nyilatkozik meg. A középkori eredetű, virágos-renaissance dísszel ékeskedő falusi templomok, ezek monumentális megfogalmazásaként ható városi és szerzetesi egyházak, a városi úrilakok, vidéki kúriák és kas-

³ László Gyula, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kvár, 1943.

télyok, valamint a parasztházak előbbiekhöz több vonatkozásban kapcsolódó sorozata az életforma közösségén túl a magyar nemesi és paraszti ízlés gyökerükben való azonosságát hirdetik.

A régészeti, történeti és műveltségi adatok egybehangzó tanúsága szerint méltán tarthatjuk a magyarságot Erdély keresztény művészete megteremtőjének.

A szászok városias műveltsége a polgári életformából táplálkozik, ez a magyarság nyíltabb, szabadabb életszemléletével szemben a zártabb, merevebb, kötöttebb életszemlélet megteremtője. A magyarok városaikat is faluszerűen fejlesztik, a szászok falvait is városiasan rendezik be. Ennek megfelelően művészetük is polgári jellegű és elsősorban (természetesen erdélyi értelemben vett) városi formák közt nyilatkozik meg. Művészi gyakorlatuk minden zárkózottságuk ellenére is több ponton kapcsolódik a közelebbi és távolabbi környék törekvéseihez. Bizánci nyomok mellett nem egy olyan sajátosra bukkanunk, mely kétségtelenül a magyarság közvetítésével került be művészetükbe (szentélykörüljárós templomok, kettős tornyú homlokzati kiképzés, a kassai kőfaragó iskola formái, stb.).

A szászság maga is teremtett sajátos megoldásokat s ezek hatottak a másik két nép felé (templomerődök, ötvösművészet). Jól fejlett céhéletük a közösségi művészet, melegágya lett.

A szász ízlés festői, nehézkes, zsúfolásra hajlik s kedveli a részletek túltengését. A germán népek bonyolult, szertelenebb képzelete épúgy lelki sajátjuk, mint a meghitt, kedves, hangulatos látásmód. Kitűnő példák erre városképeik (Segesvár, Brassó, Nagyszeben) és templomváraik (Nagydisznód, Berethalom, stb.). A szász díszítés dúsabb, gazdagabb, mint a magyarságé, de nem oly ötletes, elvontabb és merevebb.

A románok műveltsége a helyváltoztató hegyi pásztor életformában gyökerezik. Lassú földhözköttetésük következtében csak kevésbé alakulhatott ki körükben a monumentális művészet. Annál változatosabb és értékesebb népművészetet teremtettek: ez vallásukkal és életükkel a legszorosabb kapcsolatban virágzott ki. E tény világos következménye, hogy művészeti tevékenységük a nyugati és keleti magas művészet stílusáramlataitól sokban függetlenítette magát, s azoknak kizárólagos szemszögéből helyesen nem is ítélni lehet meg. Természetes, hogy a középkortól kezdve az erdélyi románság művészetéből sem hiányzanak a történeti stílusok emlékei (egyházi építészet Hunyad megyében és a városokban), de ezek mind számban, mind jelentőségben messze elmaradnak a gazdag népművészet mögött.

Az erdélyi románok művészi termése a bizánci műveltség talajából nő ki. Szervesen beletartozik a balkáni ortodox művelődés-körbe, s elsősorban egyházi téren nyilatkozik meg. Erről tesznek tanúságot például a kő- és fatemplomok bizánci mintákhoz igazodó, de egyszersmind friss népi szemlélettől áthatott falfestményei és ikonjai.

E mellett azonban kétségtelen, hogy Erdély átmeneti, nyugati műveltséggel telített területén a bizánci elemekhez nyugatiak is járultak. A magyar és szász művészet formai és tartalmi hatása már csak azért sem maradhatott el, mert köztudomású, hogy mindig a monumentális művészet az elsőrendű adó fél, mely bizonyos körülmények között áthatolva a népi ízlés szűrőjén azt megtermékenyíti. Így például nyilvánvaló, hogy a hunyadmegyei középkori ortodox kőtemplomok a balkáni és ókiráltsági gyakorlattól eltérő hosszanti elrendezése és hármastagolása (szentély, hajó, torony) épüget az erdélyi gótika befolyására jött létre, mint a XVI. századi moldvai templomok csúcsíves ablakai és ajtókeretei. Ugyancsak az erdélyi viszonyokhoz alkalmazkodtak a kristyóri és ribicei falfestmények XIV–XV. századi mesterei, akik a szokásos bizánci ábrázolások mellett helyet juttattak a magyar szent királyoknak is.

Az erdélyi román művészet is töretlenül visszatükrözi e nép sajátos ízlését, mely a kötöttebb, a természetes plasztikát kerülő, sematizáló, dekoratív látásmódban és formaadásban nyilatkozik meg. A románság kedveli a mértani, de ugyanakkor tarka díszítést, az egyszerű emberre elemi erővel ható, fényes, csillogó pompát, az erős ellentéteket és a dekoráció bizonyos túlhajtását. Jó arányérzékét a kecsesen és élénk képzelettel felépített, festői fatemplomok bizonyítják.

Az Erdélyben élő népek, mint láttuk, külön egyéniségek és különböző gyökerű műveltség hordozói. Az évszázados egymásmellettség, állandó egymásrahatás következtében, valamint az említett földrajzi, társadalmi és népi meghatározottságuk szerint a több tekintetben mélyreható eltérések mellett bizonyos határozott egységet is alkotnak életformában, műveltségben, művészetben egyaránt. A közös jelleg adja meg az itteni művészetnek azt a sajátos erdélyiséget, mely átítatja mindhárom nép alkotásait s többé-kevésbé megkülönbözteti őket az általános magyar, román és német művészet termékeitől a nélkül, hogy velük való szerves összefüggésüket elhomályosítaná vagy éppen megtagadná. Végső fokon az erdélyi művészetet soha sem szabad teljesen egymagában, elszigetelve vizsgálni. Az itteni művészet alapjellege kétségtelenül

nyugateurópai, mely a magyaroknál felbukkanó steppei-keleti és a románok bizánci színezetével gazdagodik. Erdély művészetében tehát sajátosságai és elkülönítő jegyei mellett mindig meg kell látnunk és láttatnunk a magasabb európai összefüggéseket is.

2.

Az erdélyi művészettörténeti kutatások eddigi törekvései és eredményei ismeretében nem lesz talán érdektelen néhány, módszerre vonatkozó megjegyzés rövid érintése.

A legfőbb célt: a tudományos és történeti igazság mennél teljesebb, valóságnak megfelelőbb felderítését csakis helyes módszerrel érhetjük el. A kiindulásnak tehát olyannak kell lennie, mely a mai lehetőségek minden téren való kihasználása által e legfőbb célhoz felé vezető útra tereli a kutatást. Semmiképpen sem szabad tehát előre kigondolt elméleteket felállítani s merev kereteibe belekényszeríteni azt, ami beléjük fér, figyelmen kívül hagyva vagy elhallgatva mindazt, ami velük ellentétben áll. E hiba, sajnos, az eddigi magyar, román és szász munkákban egyaránt felüti fejét, s ezáltal a bennük elért eredmények mind az igazság, mind a teljesség szempontjából meggyengülnek. Elsősorban a valóságra, mégpedig jelen esetben a történeti és művészeti valóságra kell támaszkodni. Az ezekből leszűrt következtetések talán nem lesznek olyan csillogók s nem mindig fognak várakozásunknak és szájunk ízének mindenben megfelelni, de általuk kétségkívül olyan megbízható és igaz alapra építhetünk, mely a történeti valóságot, ha mindjárt nem is tökéletesen, de fedni fogja. Fel kell tehát eleve-nítenünk minden rendelkezésre álló eszközzel azt az életet, melyben a műalkotás létrejött, és meg kell ismernünk, mégpedig legközvetlenebbül magukat a műemlékeket. E történeti és művészeti vizsgálat párhuzamos megejtése és az eredmények egymásba-ötvözése az igazságot a leginkább megközelítheti.

A művészeti kutatás mint tudomány nem hagyhatja figyelmen kívül más, vele kapcsolatos tudományterületek eredményeit sem. A régészet, néprajz, településtörténet és helynévkutatás különösen alkalmasak arra, hogy a belőlük leszűrődő tanulságokat a műtörténész komoly tájékozódásul használja fel. Minden nép vagy népcsoport hosszabb-rövidebb ideig egyhelyt laktában feltétlenül nyomot hagy maga után. E nyomok tárgyszerűen bizonyítják, hogy az illető nép vagy népcsoport valamikor valóban ott élt, ahol hagyatéka előkerült vagy legalább is valamilyen formában kapcsolatba került a szóban forgó vidékkel. A régészet e meg-

állapításon túl az időbeli meghatározást igyekszik ismét tárgyszerűen tisztázni. A régészethez szorosan kapcsolódik a néprajz, mely a nép életének szellemi és tárgyi vizsgálatát tűzi ki elsőrendű feladatául. A település módjának, idejének kutatása, népi és történeti értékelése, társadalmi, gazdasági és műveltségi mérlegelése, a személy- és helynevek tanúsága mind rendkívül fontos és a valóság talaján álló alapot nyújt egy terület vagy település történeti múltjára, illetőleg ezáltal az ott végbement életfolyamatokra és azok hordozóira. Az említett tudományok tehát közvetve hathatósan hozzájárulnak a műalkotások helyi, időbeli, népi és történeti környezetének megismeréséhez és újrateremtéséhez.

Különös hangsúllyal kell megemlékeznünk a levéltári kutatások nagy hasznáról és megbízhatóságáról. Az írásos emlékek alapos és állandó szem előtt tartása nemcsak közvetett, hanem nagyon gyakran becses közvetlen adatokat is szolgáltat. Hogy mást ne említsek, mennyivel igazabb kép alakult volna ki a középkori erdélyi művészetről, ha a tudósok még csak nem is önálló kutatásokat végeztek volna, hanem legalább a nyomtatásban már megjelent levéltári anyagot átnézték és értékesítették volna. Az írásos adatok feltárása rengeteg levegőben lógó feltevést kapcsolhat ki, és kiválóan biztosíthatja a múlt tárgyilagos rajzát és átérzését. KELEMEN LAJOS munkássága bizonyítja, hogy egy egész sor műemlék alapításának, építési korának, fejlődésének legalább nagy vonásokban való meghatározása éppen az egykorú történeti források tanulmányozása folytán vált lehetségessé. A levéltári kutatás a jövő művészettörténetírás egyik elengedhetetlen, alapvető útja.

A szorosabb értelemben vett művészeti kutatást is valós talajra kell állítani. Mindenekelőtt a műtörténész ne elégedjék meg csupán könyvekkel és képekkel, hanem vegye magának a fáradságot s keresse fel, nézze meg jól magát a műemléket. Felmérés, ásatás, fényképezés és helyszíni szemle az építményekkel kapcsolatban elkerülhetetlen. Nagyon kivételes eset lehet, ha pusztán az irodalommal megelégedhetünk. Természetes, hogy minden műemléket felkeresni képtelenség. Ez nem is szükséges annak, aki már szerzett magának bizonyos áttekintést, hiszen így a hasonló vagy azonos jelenségekről biztos ítéletet mondhat. De ezt az áttekintést valóban meg kell szereznie mindenkinek a magaválasztotta területen a képzőművészet bármely ágáról is legyen szó. A helyszíni ismeretek bántó hiányát érezzük például az Erdélyi művészetével átfogóan foglalkozó magyar szakmunkáknak majdnem mindegyikében. Nyomatékosan rá kell mutatnom arra, meny-

nyire alátámasztja a helyes megértést és megítélést annak a környezetnek, tájnak és a bennük élő embereknek ismerete, melyben és akik között az illető művészi alkotások létrejöttek. Mindezeket a személyes tapasztalatokat semmiféle irodalom és képanyag nem pótolhatja.

Fontos a technika kérdése is. A kutatónak nemcsak a műalkotás mesterségbeli részével kell tisztában lennie, hanem a műszaki és anyagszabta lehetőségekkel is. A technika és anyag ugyanis a művészi megjelenítést bizonyos szabályok közé szorítja. Téglá-, fa- és kőépítéssel, márvány- vagy bronzszobrászat, olaj- vagy vízfestés nemcsak anyagi, hanem művészi különbséget is jelentenek. Aki például építészettel foglalkozik, tanulja meg annak mesterségi, statisztikai alapfogalmait és a helyszínen, magán a műemléken tanulmányozza azok hatóerejét. Igen gyakran az épület egész életét le lehet olvasni a falakból, a felmérésből, esetleg ásatásból. Az ilyen gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező műtörténész számára az úgynevezett stíluskritika nem válik pusztá formaproblémává, külsőleges hasonlítgatások sokszor üres játékává, mely mögött sem ő, sem az olvasó nem érzi a mozgató energiák vérkeringését. Forma, tartalom és ízlés nemcsak esztétikai, szellemi fogalmak, hanem a lélek és valóság finoman egymásbajátszó szövődékei. A stíluskritika tehát éppen a szellemi és életszerű háttérbe ágyazva, abból kiemelkedve ad igazán értékes és igaz útmutatást. Ezzel kapcsolatban talán nem árt kitérni két részletkérdésre.

Az egyik a széltében-hosszában alkalmazott, tulajdonképpen nagyon hasznos összehasonlítás. Az analógiák keresése és fellelése szükséges, fontos és igen gyakran perdöntő jelentőségű. Igenis feltétlenül rá kell mutatni a szellemi, tárgyi és környezeti összefüggésekre, hiszen így válnak meggyőzővé az eredmények s így érzékeltethető kézzelfoghatóan a fejlődés egész vagy részleges menete. Óvakodjunk azonban az olyan külsőleges, célzatos hasonlítgatásoktól, melyek nem veszik figyelembe az élet adottságait és véletlen vagy igen általános egyezésekből lehetőleg mennél vérmesebb következtetéseket vonnak le. A földrajzi egymásmellettiesség, a hosszú együttélés, évszázados közös történeti és környezeti erők hatása például egy nép művészetének alakulásában feltétlenül döntőbb szerepet játszott, mint távoleső országok művészete. Aki ezt az adottságot nem látja vagy nem akarja látni, bizony nehezen fog a valóságnak megfelelő eredményre jutni. Be kell vallanunk, hogy e tekintetben a faji elfogultság mindhárom erdélyi nép tudományában felesleges és káros korlátokat állított fel.

Ezek között csak a saját művészetét volt hajlandó észrevenni, míg a többiekre mellőzés vagy lekicsinylés várt. Az erdélyi népek művészetének megítélésekor tehát elsősorban egymást kell tekintetbe vennünk s csak azután például Németországot vagy a Földközi-tenger medencéjét. Már eleve valószínű ugyanis, hogy a hatások általában nem ugrásszerűen, hanem folyamatosan jönnek, s egy kis falu templomának formáit előbb a közvetlen vidéken kell keresnünk, csak azután a külföldi műemlékek körében.

Vigyáznunk kell a műemlékek datálásakor is. A formák egyedül nem döntöek, hiszen a művészi középpontok egészen más ütemben haladnak, mint a peremvidékek. E tételt különösen erdélyi viszonylatban jó szem előtt tartani.

Nem mulaszthatom el annak hangsúlyozását sem, hogy a kutatás módszeressége megkívánja a részletek pontos rögzítését. Csak ezután kerülhet sor az összefoglalásra. Ez nagyon sokszor éppen fordítva történik. Természetesen az említett elv nem alkalmazható mereven. Minden részletet nem igen lehet felderíteni. Állandóan új kérdések merülnek fel, s az is hiba tenne, ha a részletekbe elmerülve, soha nem néznők a nagyobb, az általánosabb összefüggéseket. Képtelenség azonban, hogy a tudományos igazságot úgy érthessük el, hogy egy-két esetből és taláalomra kiragadott analógiáktól véglegesnek és megfellebbezhetetlennek szánt megállapításokat szűrjünk le. A tudományos igazság tárgyunkban csakis akkor érhető el, ha a művészetet is az emberi élet egyik magasrendű megnyilvánulásának tekintjük, s a történeti élet teljességéből iparkodunk megérteni és átérezni.

Végül rá kell mutatnom a három erdélyi nép műtörténeti vizsgálódása szoros és gyümölcsöző együttműködésének szükségességére. Amint a magyar, román és szász művészet is állandó életszerű kapcsolatban állt egymással, ugyanígy nem zárkozhatik el egymástól ezt a történeti és művészeti valóságot feltárni szándékozó tudományuk sem. Csak a három közötti állandó áramlás, az eredmények, szempontok, célkitűzések közös felhasználása, tárgyilagos megvitatása és értékelése biztosíthatja Erdély művészi múltjának hű, igaz felderítése felé irányuló törekvéseink helyes megvalósulását.

3.

Az erdélyi művészettörténetírás számára alapvető fontosságú az itteni koraközépkori művészet kérdéseinek mielőbbi és lehetőleg teljes felderítése. Hiszen a mintegy százhatvanéves római kor-

szaktól eltekintve az építészettel kapcsolatos, monumentális keresztény művészet ekkor bontakozik ki, hogy az azóta eltelt századok művészeti tevékenységét döntően meghatározza. Az őskori és népvándorláskori művészet a használati, valamint kultikus tárgyak formai kialakításában és díszítésében merült ki. A középkor az első, mely Erdély földjén szerves, minden ágra kiterjedő művészeti kultúrát teremt. A kezdetek, indítások gyökerei tehát itt keresendők.

A kutatás e korai időben (XI–XII. század) a közvetett és közvetlen források fogyatékosága miatt kétségtelenül nagy nehézségekbe ütközik. Írásos adatok csak a XIII. századtól kezdenek szaporodni, s az eredetileg is bizonyára csekélyebb számú emlékek vagy elpusztultak vagy későbbi javítások, átalakítások folyamán eltűntek, illetőleg beleágyazódtak az új, őket elborító részek burkába. Leggazdagabb eredménnyel tehát az ásások, szakszerű átépítések kecsegtetnek, vagyis a régészeti kutatás módszerei, melyek a település figyelembe vételével a múlt tárgyi hagyatékát akarják rögzíteni. Ilyen ásásokkal és bontásokkal sikerült 1916-ban meghatározni a gyulafehérvári székesegyház Szent István-kori háromhajós, három apszisos alaprajzát.

Meg kell vizsgálni azt a kérdést is, vajjon a római és kereszténykori művészet között vannak-e összekötő szálak s ha igen, milyen természetűek. Igaz, a kettőt egymástól szinte nyolc zavaros és még mindig kevésbé ismert évszázad választja el. Amint azonban a nagyszerűen megépített római utak a későbbi, sőt mai úthálózatot is befolyásolták, bizonyos művészi hatások meglétét eleve lehetségeseknek tarthatjuk annál is inkább, mert ez Pannónia területén is megállapítható. Nagyon valószínű azonban, hogy Erdély koraközépkori művészetének kifejlődésében a római hagyomány a nyugati és bizánci ösztönzések döntő szerepét lényegesen nem érintette, legfeljebb színezte. A római művészettel kapcsolatos helyzetet mégis érdemes volna komolyan megvizsgálni, mert még a negatív eredmények is nagy jelentőségűek volnának.

Elsőrendű fontosságú mindazoknak az emlékeknek hiánytalan felkutatása, melyek a XI–XII. századból származnak. E tekintetben meglepetésekre is számíthatunk. Nagyon meggondolkoztató jelenség például, hogy a háromhajós bencés építkezések két legkorábbi, XII. századi példája éppen Erdélyben található (Ákos, Harina). Hozzájuk térben és időben eddigi tudásunk szerint csak a zalamegyei nagykapornaki egykori bencés apátsági templom

áll.⁴ Harinától nyugatra Désen, Bonchidán és közvetve Kidén találunk kétségtelenül XII. századi nyomokat.⁵ Feltehető, hogy Beszterce környékén sem hiányoznak hasonló korú emlékek. A brassói Cenk-hegyi Szent Lénárd templomnak pogány áldozati kút fölé emelt, nyilván XI. századi épülete,⁶ valamint a kétségtelenül Szent István korában emelt, első gyulafehérvári székes-egyház aligha tekinthetők a maguk vidékén teljesen elszigetelt jelenségeknek. Közelebbi és távolabbi környezetük alapos vizsgálata a koraközépkori nyomok várható felderítése következtében sürgős feladat. A településtörténet eredményeinek erőteljes, de tárgyilagos felhasználása éppen az első keresztény századokra vonatkozóan kiválóan hasznos. A középkori templomok egy-egy területen való elhelyezkedésének térképre rögzítése például igen szemléletesen bizonyítja, milyen jól egészítik ki egymást a művészet és településtörténet.⁷

A XI–XII. századi erdélyi művészetre azonban későbbi idők gazdagabban fennmaradt anyagából is sokmindent értékesíthetünk. Itt lép előtérbe a XIII. századi alkotások kutatása és meghatározása. Ekkor virágzik ki ugyanis Erdély-szerre az első, mai állapotában is összefüggő művészi termelés. Az akkori emlékek tehát a legbiztosabb fonalat adják kezünkbe az előző korszakra vonatkozólag. Az 1200-as években tudniillik már olyan fejlett művészi gyakorlattal és kiforrott típusokkal találkozunk, hogy kialakulásukat még az esetben is joggal tolhatnók vissza a XII. századba, ha e korábbi időből semmi emlékünkhöz sem maradt volna fenn. A XIII. század műalkotásainak vizsgálata tehát nemcsak önmaga számára, hanem a visszakövetkeztetésekre is becses eredményeket ígér.

Látjuk, hogy a koraközépkori erdélyi művészet valóságnak megfelelő, lehető teljes felelevenítésében egyáltalában nemcsak a feltevésekre és képzeletünkre vagyunk utalva, mert vannak és a további alapos tanulmányozás után még a most meglevőkön felül is remélhetők olyan emlékek, illetőleg közvetett, főleg régészeti és településtörténeti adatok, egyszóval kézzelfogható bizonyítékok, melyek a kutatás számára valós talajt készítenek elő.

⁴ Bogyay Tamás, A nagykapornaki egykori bencés apátság XII. századi bazilikája. Bp., 1938.

⁵ Méri István, Középkori temetőink feltárásmódjáról: EM. 1944:89–107 és ETF. 175. sz.

⁶ K. Sebestyén József, A Cenk-hegyi Brassovia-vár temploma: EM. 1940:269–84 és kny. ETF. 121. sz.

⁷ Szolnok-Doboka középkori templomainak térképét I. Szolnok-Doboka magyarsága (Szerk. Szabó T. Attila). Dész–Kvár, 1944. 192.

A fentebb vázolt munkával párhuzamosan kiváló alkalom nyílik arra is, hogy az erdélyi művészet nyugati és keleti vonásait a legkorábbi műalkotásokon, tehát a gyökereken figyeljük meg és rögzítsük le. Mivel az erdélyi művészet alapjellege szembevetően nyugati, az eddigi vizsgálódások természetesen főleg e mederben haladtak. Bármennyire is döntő és elsődleges ez a tájékozódás, nem szabad megfeledkeznünk a másik összetevőről: a keleti elemekről. Ezek két irányba mutatnak. Az első a magyarság ősi steppei műveltségével függ össze – miként LÁSZLÓ GYULA munkásságának eddigi eredményei mutatják – még későközépkori művészetünkben is számolnunk kell eleven hatóerejükkel. A másik út Bizánc felé vezet. Mindkét irányban sok a teendő, s már az eddigi eredmények is ígéretesek. Érdekes, hogy a bizánci művészet erdélyi szerepe mennyire tisztázatlan. Pedig a helyzet rögzítése és alapos megvitatása nem csupán a románságra, hanem egész Erdélyre nézve is kívánatos volna. Tudjuk, hogy a politikai és műveltségi kapcsolatok a X. századtól kezdve mintegy kétszáz éven át milyen élénk vérkeringést biztosítottak a hatalmas görög császárság és az egyre izmosodó magyar királyság közt. Különös lenne, ha ez a közvetlen szomszédság és szoros összefüggés a művészetben nem tükröződnék. Igaz, akkoriban a bizánci művészet egész Európára, főként Itáliára és Németországra is kisugárzott. Feltétlenül figyelembe kell tehát vennünk azt a lehetőséget, hogy keleti és bizánci elemek Felső-Olaszországból és a Német Birodalomból is kerülhettek hozzánk. Ez nyilván így is volt; ez azonban nem zárja ki a közvetlen hatás lehetőségét sem. Az egyenes kapcsolatokat politikai, dinasztikus és földrajzi viszonyok nemcsak valószínűsítik, hanem természetessé teszik. A Nagyszeben környéki fentebb említett példák (Vízakna, Vurpod, Nagydisznód, stb.) szintén erre vallanak. A művészi áramlás útja nyilván a Duna mentén vezetett Magyarország szíve felé és a Maros völgyén keresztül Erdélybe. De talán a Kárpátok déli szorosai is közrejátszhattak. Kérdés, hogy a románság minő szerepet vitt a bizánci kultúra és művészet e korai közvetítésében. A gondos; kutatásokat igénylő akár pozitív, akár negatív felelet az erdélyi románok egész középkori művészetének egyik legsarkalatosabb problémáját van hivatva megoldani. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a két akkori nagyhatalom, Bizánc és Magyarország között csak olyan nép közvetíthetett, melynek társadalmi szerkezete, műveltségi értéke és politikai súlya a két fél megfelelő tulajdonságait megközelítette. Az ezirányú lelkiismeretes és tárgyilagos kutatás feltétlenül szükséges. Ezért a középkori román-

ság műalkotásainak mennél teljesebb felderítése és újólagos megvizsgálása halaszthatatlan feladat. Ezek állagának szellemi és tárgyi megállapításától várhatjuk azokat az eredményeket, melyek a történeti igazságban gyökerezve az erdélyi román művészet számára minden feltevésnél maradandóbb és bármikor biztosan felhasználható értéket nyújthatnak.

Ismereteink az erdélyi művészet valóságáról és lelki tartalmáról rendkívüli módon gazdagodhatnának, ha már a középkorra nézve feltennők és a lehetőséghez képest meg is oldanók a következő kérdéseket: melyek az összekötő tényezők Erdély településeinek, tájainak, népeinek és társadalmi rétegeinek művészete között? Mi hidalja át a város és falu, az egyes tájegységek (Mezőség, Székely- és Szászföld, Partium), a három nemzet s végül az előkelőbb és egyszerűbb életforma művészetét!

E kérdések megválaszolásához elsősorban magukkal a szembeállított csoportokkal kell tisztába jönnünk s csak azután kereshetjük külső és belső összefüggéseiket. Ez utóbbival kapcsolatban csak a szerzetesrendek jelentős, idáig kevés figyelemre méltított művészi tevékenységének fontosságára kell rámutatnom. A bencések a félköríves, a ciszterciek az átmeneti, a ferencesek és domonkosok a csúcsíves stílus korában nemcsak szellemi, vallási, társadalmi és gazdasági, hanem művészi szempontból is nagy szerepet játszottak és lényeges hivatást töltöttek be. Főleg a koldulórendeknek városon és vidéken egyaránt erősen népi gyökere járult hozzá tetemesen ahhoz, hogy a különböző települési formák, tájegységek, nemzetek és társadalmi osztályok között közvetítsen. E közvetítés művészileg a templomépítészet egyszerűbb formái, arányai, díszítései terén már a kutatás mostani kezdetleges állapotában is észrevehető. Azok a kétségtelen összefüggések, melyek a XV. században a kolostortemplomok, városi plébániák és falusi egyházak között fennállnak vagy például a csíki templomerődök fejlődése mind bizonyítják a kolduló rendek hatalmas közvetítő szerepét.⁸ E szempontból a korábbi középkor bencés és ciszterci építkezései is kiaknázhatók. A három vagy egy apszisszal lezáródó, háromhajós bencés bazilika a két homlokzati toronnyal (Ákos, Harina) épügy nem maradt hatástalan (Vízakna, Kisdisznód), mint a híres kerci átmeneti stílusú kolostortemplom beosztása és részletformái (Beszterce, Óradna, Szék). Igen lényeges volna annak kimutatása is, vajjon a korai szász templomok egy csoport-

⁸ Erre vonatkozólag l. két tanulmányomat: A dési református templom: ETF. 141. sz. és Székely templomerődök: Szépművészet 1944: 1.20-6.

jára jellemző háromhajós, rendszeren közepén a főhajóba nyúló nyugati tornyos bazilika (Daróc, Morgonda, Nagysink, Szászorbó, stb.) s az e típussal kétségtelenül összefüggő, hasonló toronyelrendezésű egyhajós templomok (Jád, Szászfenes, stb.) kapcsolatban vannak-e a bencések építkezéseivel. A megfelelő vizsgálat annál érdekesebb eredményt ígér, mivel az erdélyi bencés és ciszterci templomok a középkori Magyarország legkorábbi e nemű alkotásai közé tartoznak.

A magas és népművészet összekötő szálainak felderítése már a középkori Erdély művészetében is lehetséges. Ezért az ilyen irányú kutatást minden eszközzel elő kell mozdítani. E szempontból mindhárom nemzet gazdag falusi műemlékhagyatéka páratlanul széles távlatokat nyithat meg.⁹ Az erdélyi középkori művészet egyik legsajátosabb, legszembetűnőbb és legértékesebb tulajdonsága a népies, vidékies, helyi alapszövedék.

Az ikonográfiai kutatások e korai időkben annál indokoltabbak, mivel éppen az ábrázolásban nyilatkozik meg legvilágosabban a nyugati és keleti elemek áramlása. E szempontból óriási lehetőségeket rejt magában a bemeszelt középkori falfestmények szakszerű feltárása. Sok egyház bevakolt freskóinak meglétéről határozottan tudunk. És mennyi még az olyan, melyről nincs értesülésünk vagy hagyományunk. Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy az erdélyi, építészettel kapcsolatos festészet, illetőleg festészeti díszítés formai és tartalmi kérdéseiben eddigi tudásunkat megbízhatóan megalapozhatjuk. Nem is beszélve arról, micsoda művelődéstörténeti mélységek nyílnának meg éppen a falfestészet napfényre hozatala és feldolgozása által. E kérdéshez szorosan hozzátartozik az egyházak felszerelésének, mégpedig elsősorban a szárnyasoltároknak és ikonoknak vizsgálata. Fejlődésükről, kapcsolataikról, külső ösztönzőikről és belső, sajátos indítékaikról csak homályos sejtéseink vannak. A nyugati és keleti közvetlen forrásokat épügy tekintetbe kell venni, mint a helyi erőket. Mesterek, illetőleg iskolák összefüggő megállapítása szintén a jövőre vár. Az emlékek művészi tanulmányozása mellett életszerű kiaknázásuk nem kevésbé fontos, hiszen éppen az ábrázolás teszi a festészetet és a szobrászatot alkalmassá a mult életmegnyilvánulásainak, ünnepi és hétköznapi valóságának, emberi szellemének, vágyainak, törekvéseinek és akaratának hű visszatükrözésére. A magyar, a román és a szász kutatás e tekintetben egyformán számíthat új, lényeges eredményekre.

⁹ Pl. K. Sebestyén József, Régi székelyi népi eredetű műemlékeink: FM. 1941:36-50 és kny. ETF. 126. sz.

Középkori művészetünk részletkérdéseinek, összefüggéseinek legalább nagyvonalú tisztázása után érkezik el a rendszerezés ideje és valódi lehetősége. Ekkor nyerne igazi értéket a mester-, iskola- és mecénáskérdések megfajtása s ezek általa művészet társadalmi mozgató erőinek tisztázása és lemérése. Ha ezek és a fentebb érintett alapvető problémák már kezdetükben kellő megvilágításba kerülnének, – a módok és utak, mint láttuk, erre megvannak – Erdélynek nemcsak középkori, hanem egyszersmind teljes művészi fejlődése szilárd talajra építve bontakoznék ki szemünk előtt.

4.

Erdély újkori művészetében a renaissance-műemlékek azok, melyekről BALOGH JOLÁN kutatásai alapján a legrészletesebben tájékozódhatunk.¹⁰ Az erdélyi renaissance alkotásainak 1540-ig terjedő feldolgozása minden szempontból áttörő és mintaszerű. A lelkiismeretes és a művészi élethez rugalmasan alkalmazkodó adatgyűjtés, az erre támaszkodó értékelés módszertanilag is biztos utat követ. Bárcsak a hasonló szellemben tervezett kötetek is mihamarabb elkészülnének. Ez annál sürgetőbb volna, mivel a renaissance-stílus hosszú és dús erdélyi virágzása mély nyomokat hagyott az ittlakó népek mindegyikének művészetében és ízlésében. Az anyag összegyűjtése és feldolgozása után tehát érdekesen és igen gyümölcsözően lehetne megkísérelni az erdélyi renaissance feltűnő életereje szellemi és tárgyi indítékainak megállapítását rávetítve őket a három nemzet és a különböző társadalmi rétegek síkjára. A várható eredmények nemcsak a művészet, hanem az életforma nézőpontjából is lényegesek lehetnek. Gótika és renaissance XV–XVI. századi keveredését a következő két század renaissance-barokk párja váltja fel. Tisztázandó tehát a gótika illetőleg barokk külső és belső elemeinek szerepe a XV. század végétől háromszáz esztendeig tartó, voltaképpen renaissance-fejlődés kibontakozásában és lassú átszíneződésében. A stílusok párhuzamos és egymásbafonódó életére pompásabb termőtalajt e korszaknál alig találhatunk. Itt merülnek fel az erdélyi asztalos-festészet, a kő- és fafaragás, az úri és népi hímzés, egyszóval a díszítés formai és tartalmi átváltozásának, leszállásának és széles néprétegekben való megrögződésének kérdései is. Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a falusi egyházak mennyezetei, karzatai, szó-

¹⁰ Balogh Jolán, Az erdélyi építészet és szobrászat: Magyar Művészet 1934:129–58. – Ua., Kolozsvár műemlékei. Bp., 1935. – Ua., Az erdélyi renaissance. I. Kvár, 1943.

székei, padjai kifestésének. A romlandó anyagú, de még mindig gazdag sorozatban rendelkezésünkre álló műemlékek összegyűjtése, a rájuk vonatkozó adatok felkutatása, felirataik értelmezése, az asztalosfestő központok és kisugárási körzetüknek megállapítása az újkori erdélyi művészet népi talaját egészen új megvilágításba helyezhetné. Már csak e pusztá utalásokból is érezhető, hogy az erdélyi renaissance-stílust távolról sem tarthatjuk a nagyszerű itáliai kezdeményezés elcsenevészedett, alacsony színvonalú, merev változatának. Nem vizsgálhatjuk kizárólag nyugati szemzőgből egyszerűen azért, mert az őt létrehozó erők másképpen, más körülmények között, más ízlés és igény szerint, más céllal születtek és hatottak. Ha a vizsgálódás az erdélyi renaissance iteni és vajdasági románsággal való kapcsolataira is kitérne, akkor látnók igazán azt a hatalmas átalakító, új indításokkal terhes folyamatot, mely Erdély művészetének e hosszú, szépséges korszakát meleg, termékeny vérkeringéssel töltötte el.

A gótika, renaissance és barokk színeinek legfinomabb egymásbajátszását tükrözi a XVI–XVII. század páratlanul gazdag ötvösművészete. Az anyag nagy hányada még mindig jórészt ismeretlenül húzódik meg egyházak és magánosok birtokában. Legalább adatszerű összegyűjtésük és korszerű közzétételük igen kívánatos lenne már csak az elkallódás állandó veszélye miatt is. Az ötvöstárgyak formai fejlődésének beható kutatása a céhélet párhuzamos vizsgálatával az erdélyi ötvösséget helyes megvilágításba helyezné, s lehetővé tenné a mesterek, műhelyek és iskolák pontos megállapítását. E téren az erdélyi műtörténetre rengeteg teendő vár. Ugyanez a helyzet a hímző és szőnyegművészetben is, ahol bőséges lehetőség nyílnék a XVII–XVIII. század folyamán éppen Erdélyben legerősebben ható török díszítő elemek átalakító, fejlesztő szerepének és felszívódásának tanulmányozására.

Feltűnő, hogy művészetük dús középkori virágzása után a századok alkotó ereje és kedve az újkorban, főként a XVII. század végétől mennyire elapad. Igen érdekes volna felkutatni e lankadás okait. Valószínűnek látszik, hogy e tekintetben társadalmi tényezők játszottak fontos szerepet. A századokkal ellentétben ugyanekkor a román egyházi művészet nemcsak a vajdaságokban, hanem Erdélyben is fellendült. Elérkezett az ideje annak, hogy ez általános fejlődés, gazdagodás indítékait és termését nemcsak a Kárpátokon túl, hanem innen is megvizsgáljuk s összefüggésbe hozzuk éppen a XVIII. században erőteljesen kivirágzó román népművészettel.

Nem kevésbé izgató a faépítészet kérdése sem. Az utóbbi

időben értékes kezdeményezések történtek e tárgyban mind magyar, mind román részről.¹¹ Első teendő a helyzet hű rögzítése. Össze kell gyűjteni a teljes műemlékanyagot, s át kell tanulmányozni a reá vonatkozó közvetett és közvetlen forrásokat. Azután jöhet csak az összehasonlítás és visszakövetkeztetés. Nem szabad soha szem elől téveszteni a fának mint anyagnak sajátos tulajdonságait, a főépítészet kifejezetten népi jellegét s az ezekből folyó datálási és formai következményeket. A faépítészet régiségével kapcsolatban éppen az anyag romlandó volta miatt, fokozott értéke van az egykorú írott adatoknak. Ezek felkutatása és megbízhatóságuk szigorú megállapítása elsőrendű feladat. Nagyon vigyázzunk azonban az írott adatok és a fennmaradt formák összeegyeztetésére éppen a gyakori jelentékeny időbeli távolság miatt. Tisztázni kell Erdélyben a kő- és faépítészet viszonyát is. E tekintetben az anyagszerűség, a keletkezési kor és a színvonal a döntő. Akkor például, midőn későbbi faemlékeken jóval korábbi kőemlékek jellemzőit ismerjük fel, kockázatosnak látszik, a korábbit a későbbitől származtatni, illetőleg a későbbinek egy feltételezett, de valójában nem létező és ezért, nehezen bizonyítható, ősi típusából. Így a szilárd valóság talajáról könnyen az álmok szép, de üres világába léphetünk. Ezzel kapcsolatban csak utalok a fakelyhekre és poharakra, melyek nyilvánvalóan hasonló fémtárgyak hatása alatt keletkeztek s nem fordítva. Erdély nagy fabősege miatt az anyag olcsósága magyarázza létrejöttüket és kedveltségüket. Azt hiszem a fa- és kőtemplomok viszonyában is sokszor ugyanez esettel állunk szemben. Amint a magyar fatornyok, úgy a román fatemplomok is a megfelelő kőmegoldásból indultak ki, de természetesen ettől eltérő, a maguk lényegének megfelelő fejlődést teremtettek. Ez a megállapítás mitsem változtat azon a felismerésen, hogy legtöbb helyen a faépítészet megelőzte a kőépítészetet s hogy az előbbi befolyással lehetett az utóbbira. Ki kell azonban mutatni, hogy ez ősi, a követ megelőző faszerkezet és az újabb példák milyen viszonyban vannak egymással, mégpedig nemcsak általánosságban, hanem speciálisan Erdélyben. Nehéz, de talán nem megoldhatatlan feladat. Úgy gondolom, hogy az erdélyi faemlékek tárgyilagos, a műalkotásokon és megbízható

¹¹ Az erdélyi faépítészetre vonatkozó irodalomból itt csak a következő munkákat sorolom fel: Balogh Ilona, Magyar fatornyok. Bp., 1935. – Herepei János-Szabó T. Attila, Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. II. Székelykapuk és fazarak: ETF. 107. és 108. sz. – C. Petranu, Bisericile de lemn din județul Arad. Sibiu, 1927. – Ua., Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericele de lemn. Sibiu, 1931.

írott, régészeti és néprajzi forrásokon alapuló vizsgálata a vitás kérdéseket kielégítően fogja megoldani anélkül, hogy e gyönyörű és Erdélyre annyira jellemző művészeti ág külső és belső értékein a legkisebb csorba esnék. – A román faépítéssel függ össze a belső térképezés és a falakat, boltozatokat, borító változatos falfestmények formai és tartalmi vizsgálat. Az utóbbi nem csupán művészileg, hanem néprajzilag és történetileg is igen becses, gazdag eredményeket ígér s e mellett, szilárd alapot nyújtana a bizánci egyházi festés erdélyi sajátosságainak és balkáni kapcsolatainak megállapítására.

Az egyházi után a világi faépítészetre is fel kell hívni a figyelmet. Fából épült várakra, kapukra, hidakra, berendezésekre levéltárainkban bőséges adatok állnak rendelkezésre. Ezek egybevetése a meglévő anyaggal és a pontos összehasonlítást követő feldolgozás újabb, eddig meglehetősen ismeretlen területen törne barázdát.

Az erdélyi barokk kutatása előtt is nagy lehetőségek nyílnak meg. Bár a renaissance különösen a protestáns magyarság körében még a XVIII. században is uralkodik, a katolikus vidékeken és a városokban meglepően gazdag barokk művészeti tevékenység bontakozik ki. Új egyházi emlékek, átépítések, berendezések kelnek életre. Ennek az egyházi művészetnek irányítása Erdélynek a Habsburg birodalomba való beilleszkedése után Bécsből történik. Az egykorú erdélyi hivatali levéltárak áttanulmányozása nemcsak az egyes emlékeket, hanem az egész központi építkezési szervezést és annak erdélyi kihatásait is feltárhatná. Az eddig alig ismert emlékek vizsgálata pedig megbízható feleletet adna arra vonatkozólag, mennyiben igazodott Erdély egyházi barokk építésze a központi irányításhoz. De világosság derülne a helyi viszonyokra is. Már eddig feltűnt az egyes városi emlékek összefüggése nemcsak formában, hanem adatszerűen is. Nagyon valószínű, hogy a további tanulmányozás a városi plébániák és kolostorok építése, illetőleg barokk átalakítása körében a XVIII. századi művészetre éppúgy felvilágosítással fog szolgálni, mint a kérdéses templom vagy szerzetesrendház esetleges korábbi történetére. Fel kell hívnom a figyelmet ismételtén a falusi barokk egyházakra. Sajnos, eddig éppen a magyar kutatás hanyagolta el leginkább a vidék művészetét. E megállapítás a közép- és újkorra egyaránt áll. Az egyszerűbb falusi barokk éppen a renaissance erősebb erdélyi megjelenése folytán homályba süllyedt. Pedig egyes helyeken, elsősorban Csík megyében összefüggő és változatos anyag áll rendelkezésünkre. A barokk szellemi és formai hatását száz és

román viszonylatban is tanulmányoznunk kellene, főleg a XVIII–XIX. század fordulóján mikor a barokk észrevétlenül torkollik be az empire fegyelmezett, kiegyensúlyozott formakincsébe. A falusi emlékek nagy számuknál fogva is igen tanulságosan vizsgálhatók meg ez átalakulásnak különböző fokozatait. – Rendkívül érdekes lenne a barokk egyházi felszerelés (oltár, szószék, pad, szentkép, szobor, stb.) felvétele és a fejlődés rendjébe való állítása valamint azoknak a kapcsolatoknak és eltéréseknek megállapítása, melyek a nyugati és keleti egyház faragott, festett, vésett meg más tárgyai közt fennállnak. A román fatemplomok festése és berendezése éppen a népi élet és ízlés szempontjából kiaknázatlan terület. De ugyanez vonatkozik a XVIII. századi magyar egyházakra is. A renaissance és barokk elemeket a nép magáévé tette s az átfogalmazás folyamatát, a változatos emlékműanyag e későbbi korban világosabban, részletesebben tükrözi.

Azonos a helyzet a világi művészetben. A kastélyok és városi paloták formái gyorsan leszivárogtak az udvarházakon át a polgár- és parasztházakig. Az oszlopos, erkélyes, tornácos megoldások még az egyházi művészet emlékeinél is gazdagabban, ötletebben, közvetlenebbül mutatják be a barokk formai és tartalmi elemeinek újklasszicizmusba hajlását. Az ízlésváltozást kitűnően érzékeltethetnők a XVIII–XIX. század egyszerűbb városi és vidéki házainak vizsgálatával. Ezáltal egyszersmind a falusi ház újabb kialakulására is biztos támpontokat nyerhetnénk. Tehát éppen a barokk-empire művészet az, melynek külsőleg talán jelentéktelenebb alkotásain az erdélyi magas és népművészet, történeti stílus és népi ízlés egymásbaáramlását fokról-fokra végigkísérhetnők s a főúri, nemesi, polgári és paraszti művészet, bizonyos egységét kimutathatnák. Itt ismét nyomatékosan hangsúlyoznom kell a lehető legszélesebb körű emlékszeret fontosságát és a részletek alapos ismeretét. Csak az ilyen előmunkálatok után remélhető a helyes, valóságnak megfelelő összefoglalás.¹²

Nem feledkezhetünk meg a XVII. század végén betelepülő örmények művészetéről sem. Ősi, kisázsiai jellemvonásaikat főként miniatúráikban, ötvöstárgyaikban és szöveteiken őrizték meg. Szempontunkból azonban nem annyira ezek az elemek érdekelnek, mint inkább az a kérdés, hogyan illeszkedtek bele az örmények az erdélyi műveltség színes világába, s mennyiben járultak hozzá az itteni barokk és rokokó kialakításához. A kutatás-

¹² Az erdélyi egyházi barokk és empire e fajta kérdéseiről írtam »A székelyudvarhelyi római katolikus plébániatemplom« című tanulmányomban [Közlemények I (1943), 99–112].

nak elsősorban Szamosújvárra kell kiterjeszkednie. E szellemi és egyházi központban ugyanis az örmény polgárság a papság támogatásával olyan egységes barokk városképet teremtett, mely éppen kifejezetten polgári kezdeményezésénél és jellegénél fogva egyedülálló egész Erdélyben. Érdekes megfigyelni, hogy e szamosújvári barokk virágzás szerkezetben, sőt részletekben mennyire átvesszi a nyugati gyakorlatot. Csak az épületek külső és belső díszítésének dús, szövevényes volta tanúskodik a keleti képzelet pompázóbb gazdagságáról. Rá kell mutatni arra az egységes rendezőelvre, melyhez a templomok és a polgári épületek minden változatosságuk mellett szervesen igazodnak. Az erdélyi barokk és rokokó tanulmányozója számára egyik legszebbnek ígérkező feladat a szamosújvári és a többi örmény városok XVIII. századi emlékeinek vizsgálata és annak kimutatása, milyen összefüggésben állt az örmények művészi tevékenysége az általános erdélyi gyakorlattal. Kézenfekvő ugyanis, hogy amint az örmények átvették a nyugati stílus alapvonásait és szerkezetét, épügy sajátos, édeskés és zsúfolt díszítésükkel hatottak egyrészt az építészeti ornamentikára, másrészt a barokk faragásra, festésre, ötvösségre és szövő-hímző művészetre. Minde kérdések megoldása egyáltalában nem közömbös az erdélyi barokk teljes értékelése szempontjából.

A XIX. század felbontotta a megrendelő és kivitelező addigi szoros kapcsolatát és a művészt függetlenítette. Más részről viszont a művészeti élet egyéni színezete lassan elhalványult és az egyéni kezdeményezés fokozatosan közösségivé vált. Míg a XIX. századig a művész csak bizonyos magasabb műveltségű, aránylag vékony réteggel érintkezett, ettől kezdve a társadalomnak és természetesen hatalmi szervezetének az államnak mind nagyobb felületével talált érintkezést. Így került előtérbe formán és tartalom túl a művészet és közösség viszonya, a művészet társadalmi feladata és szerepe. Az új helyzet új lehetőségeket és korlátokat teremtett. Hogyan alakul e közösségi szempontból Erdély művészete a legutóbbi száz évben: ez talán a legizgatóbb kérdése a közelmúltat kutató erdélyi műtörténetírásnak. A művészi problémák szorosan fűződnek nemcsak a műveltség, hanem az azt hordozó társadalom belső szerkezetének, lendületének, irányzatainak és akaratának problémáihoz. A felelet itt is a homályba süppedt emlékekben és adatokban rejlik. Ezek felkutatásától és rendszerezésétől várhatjuk Erdélyben is annak a bonyolult történeti háttérnek megvilágítását, melyből szervesen nőtt ki mai meggyőző-désünk: a művészetnek mindenkit megillető, igazi közös kincs-ként való felfogása.

ENTZ GÉZA

Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyén

Az ember nevében él a köztudatban. A születendő gyermeknek előre megválasztják a nevét, egész életén át vele, benne él, és halála után is a nevével idézik fel emlékezetben az utódok. Mondhatnók mi is az egyszerű, kevésbé fejlett műveltségi fokon álló emberrel, a név lélek,¹ vagy még helyesebben, a név az ember. Mert ember név nélkül nincs. A szűkebb családi és baráti körre szorítva e megállapítást, csak kereszt-, illetőleg becéző-nevében él az ember. A családnév inkább idegenek előtt fontos. S ha ilyen elmaradhatatlan jegye az embernek a név, a kereszt-, vagy becéző-név, nem közömbös az, hogy milyen névre is kereszteljék az újszülöttet.

Történetileg a keresztnév vallásos eredetű. Keresztnévnek a keresztény gyermeknek kereszteléskor adott nevet tartjuk, amint azt a neve is mutatja.² A katolikus egyház napjainkban is kötelezi a szülőket, hogy gyereüknek legalább második névként egy szent nevét adják, ha nem azt választották volna egyetlen névül. A protestánsoknál nincs ilyen megkötöttség. Amióta zsidók is adnak gyerekeiknek keresztény magyar nevet, úgy látszik, a keresztnév teljesen elveszítette vallásos jellegét. Ma már egészen más tényezők hatására választják az újszülött nevét. A szülő bizonyára nem is gondol gyermeke nevének megválasztásakor az előbb említett szempontra. Neki csak az a fontos, hogy a mindennél többre érté-

¹ Lovas Róza, *Név és lélek*: MNy. XXX, 12–7, – Szilágyi Teréz szíves szóbeli közlése alapján, idézhetem a következő esetet Segesvárról. Az egyik kis fiú-testvére néhány napos korában haldoklott, azt is hitték, hogy már meghalt. Gyermekágyas édesanyja kétségbeesve kiabálta: pogányként halt meg a gyermekem!, mert a gyerek nem volt megkeresztelve. Erre ő, aki akkor 8–10 éves lehetett, elvitte a református paphoz, keresztelné meg. Közben a gyerek ajka már szederjessé vált. Mikor azonban a pap a keresztvizet a fejére öntötte és nevet adott neki, a gyerek felsikoltott és magához tért. Ők azt hiszik, hogy a lelkész a névvel együtt visszaadta a gyerekeknek a lelkét.

² Varga Katalin, *Becéző keresztneveink*. Szeged, 1931. 6.

kelt, kimondhatatlanul szeretett gyermek a szerinte legszebb, legkedvesebb, talán legszerencsésebb³ nevet viselje. Persze csak a szerinte legszebbet, mert egyéni ízlés, divat, a vidék vagy a város bevett szokása, a családi hagyomány, a faji és társadalmi hovatartozandóság, a vallás, mind belejátszik a keresztnév megválasztásába. Sokszor még a pillanatnyi politikai helyzet sem közömbös tényező a névadásban. „A keresztneveken nyomát hagyja minden történelmi korszak és szellemi áramlat – írja KOVALOVSKY MIKLÓS⁴ –, a legjobban alá van vetve... a divat hullámzásának. Egy általános és természetes folyamatot figyelhetünk meg itt: a keresztnévek leszállását.” Mindez a Borsavölgyén is megfigyelhető.

A szülői szeretet kifogyhatatlan és állandóan kedveskedik becézgeti a gyereket. Sokan a hozzátartozók közül talán nem szeretik az adott nevet és elkeresztelik a gyermeket a maguk ízlése, tetszése szerint. Mikor gagyogni kezd a kicsi, selypítve, vagy tökéletlenül ejti ki saját nevét, vagy a másét. Ezt azután a felnőttek is átveszik. Egyesek nem szeretik a nevüket. „Különféle általános vagy egyéni élményeken alapuló asszociációk és benyomások játszanak itt szerepet” – írja KOVALOVSKY (i. h.). Ezek a körülmények mind hozzájárulnak a becéző nevek gyarapodásához. Ismét segsvári esetet idézek.⁵ Egy Teréz nevű kislányt (a közlő maga) a gyerekek állandóan bosszantottak a nevével: *Te-te-te-réz-réz-réz! Rézi! Rézvasaló!*; vagy: mivel vasalunk *Te-réz?*⁶ Meggyűlölte a nevét, s szüleinek szemére is vetette később, hogy miért adtak ilyen *csúnya* nevet neki. „A keresztnév változatai és a becéző alakok gazdagsága kedvez annak a törekvésnek, hogy keresztnévünknek legalább egy másik változatát használjuk, ha teljesen új nevet nem is vehetünk fel.” E körülményhez hozzájárul az a tény is, hogy az egyes becéző alakokat más-más hangulati elem kíséri. Éppen ezek a hangulati elemek különítik el őket egymástól „s ezek befolyásolják használatukat. Egyik személyre ezt, másokra azt alkalmazzák, bizonyos törvényszerű következetességgel s nem szokták felcserélni őket egymással” (KOVALOVSKY i. h.). Ezért tartjuk mi is minden különösebb ok nélkül szépnek vagy csúnyának egyik-másik nevet. A sajátunk igen sokunknak csúnya. Sze-

³ Egy széki (Szolnok-Doboka m.) asszonytól hallottam, hogy sokan az életben szerencsés ember nevét választják gyermeküknek, hogy az is szerencsével éljen, mint a név másik viselője.

⁴ *Az irodalmi névadás:* MNy. XXX, 151–7, 210–33, 271–87; XXXI, 20–35.

⁵ Szilágyi Teréz szíves szóbeli közlése. Ld. fenn 1. j.

⁶ Régebben vasalás előtt megmelegítettek egy réz-darabot, s azt tették bele a vasalóba, hogy átmelegítse.

retnők kicserélni. Így vagyok gyakran magam is a *Mózes* névvel. Manapság furcsán néznek az ilyen nevűre, akik nem tudják, hogy a székelységben kedvelik a bibliai, ótestamentumi neveket. Ilyen és ehhez hasonló okok miatt a keresztnévet a becéző alakok egész sora helyettesíti a mindennapi életben.

A becéző név tehát a legjobban kedvelt névnek is a becéztése. Ezzel is igyekeznek kifejezni féltő aggodalmát és szeretetét a szülő, a férj vagy a feleség, a hozzátartozó, a jóbarát. Számukra a név magát a személyt jelenti. A mindennap használt nevet annyira megszokják, hogy másképp nem is tudnák őket szólítani. „Lelkünkben ez a név forrt össze velük – írja KOVALOVSKY –, egyéniségük egy része, elválaszthatatlan sajátjuk lett.” Ez annyira igaz, hogyha nem a megszokott becéző névén említik az illetőt, nem is tudják, kiről van szó. Nem egy esetben történt meg anyaggyűjtés közben, hogy ha *Katalin*, *Erzsébet*, *István* nevű után érdeklődtem, meglepődve nézett rám nyelvmesterem. Ilyenkor az itt gyakran használt *Kati*, *Erzsi*, *Pista* alakokat kellett kérdezni, amire azonnal meg is kaptam a választ. De ezt látszik bizonyítani az a tény is, hogy sokhelyütt a csak becéző alakjukban különböző keresztneveket külön névnek tartják. Így Bádokban az *Anna* nem azonos *Anikóval*, az *Ilona* az *Ilkával* és az *Etelka* az *Etussal*. Bodonkúton is más név az *Anna*, mint az *Anikó*. Csomafáján három külön keresztnévnek tartják az *Ilona*, *Ilka* és *Ili* alakot. Kidében az *Anna* nevű magyar, az *Anikó* inkább rumén, de más az *Ilona* is, mint az *Ilka*, a *Karolina* sem azonos a *Linóval*. Kisesküllön is az *Anna*: *Anikó* és *Karolina*: *Lina* pár más nevet jelent. Kolozsborsán *Etelka* nem *Etus*; *Ilona* azonos ugyan *Ilkával*, de ez utóbbit csak cigánynak adják. *Karolina* nem *Lina* és *Emilia* nem *Mili*. Magyarfodorházán az *Anna*: *Anikó* és *Etelka*: *Etus* párral ugyanaz a különbség áll fenn. Ugyanígy, Magyar-macskáson az *Ilona* ~ *Ili* nem azonos *Ilkával*, az *Eszter* nevűt pedig *Vica* ~ *Vicus* alakkal becézik, Ördögkeresztúrt más az *Anna* és *Anikó*, de ugyanaz a *Márton* ~ *Marci* ~ *Matyus* (!). Válaszúton az *Etus*: *Etuska* azonos ugyan az *Etelkával*, de ez utóbbit egyáltalán nem használják. A *Károlina*: *Lina* már nem azonos szerintük. Az előbbi magyar, az utóbbit pedig – még emellett, vagy talán ezért – rumén névnek tartják. Egyesek szerint, a *Kriská* nem azonos *Krisztinával* és a *Mákó* sem *Mária*. *Teréz*: *Tércsi van* a községben, de *Trézsi* nevű nincs, mondják. Ezzel szemben itt is azonos név a *Márton*: *Marci*: *Mátyás*: *Matyi*, mint Ördögkeresztúrt.

Ezek szerint ugyanaz a név becéző alakjával önálló névként használatos; máskor pedig egy másik keresztnév becéző alakja

tapad a nevéhez becézőként. Ez az ösztönös érzés KOVALOVSKY szerint a névnek és viselőjének azonos összekapcsolása: a névmágia maradványa. Úgy vagyunk valahogy ezzel is, mint a levélírással. Senki sem ír két embernek ugyanolyan hangon, mégha tartalom szerint ugyanazt akarja is közölni velük. A levél csak annak szól, akit a megszólítás megjelöl. A becéző név is csak azt a személyt jelenti számunkra, akit úgy szoktunk szólítani. De az idegenre sem teljesen közömbös a név. „Az idegenre, aki a névnek és a személynek az összeállítását ösztönösen várja, furcsán hat, hogy egy ifjút, vagy felnőttet becézőnéven szólítanak. A családtagok és az ismerősök azonban ezt természetesnek látják, mert él bennük a történeti folytonosság tudata, a múlt emlékképei befolyásolják őket” (KOVALOVSKY i. h.). Sok mindent elárul a név. Egészen bizonyos, hogy másként képzel el magának mindenki egy *Edömér*, meg egy *János* nevű egyént (a családi nevet nem is említve). *Edömér* a felső tízezrek világát idézi fel emlékezetemben. Egy monoklis, raccsoló, simára borotvált ember jelenik meg képzeletemben. A *János* név hallatára pedig egy magamfajta városi, vagy falusi emberre gondolok, és bizalommal közeledem feléje. (Lehet, hogy ez alaptalan, de így van!) Mindezeket figyelembe véve, azt hiszem, nem fölösleges egy, a mai becéző neveket tárgyaló dolgozatban röviden egy kisebb vidék, a Borsavölgy keresztnéveivel, megválasztásuk okaival is foglalkoznom.

Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképének megvalósítása érdekében indított gyűjtőmunka során megállapítottam, hogy a borsavölgyi magyarság körében leggyakrabban használt női keresztnévek az *Ágnes*, *Anna*, *Erzsébet*, *Ilona*, *Katalin* és *Klára*. A férfiak között a *Ferenc*, *György*, *István*, *János*, *József*, *Sándor* a legkedveltebbek. Ezek öröklődnek a leggyakrabban a szülőkről a gyerekekre. A szomszédos Kalotaszeg magyar falvaiban gyakoriság szerint megkülönböztetnek első, második, harmadik nevet. Ezek: *Erzsébet*, *Katalin*, *Anna*, illetőleg *János*, *István*, *Sándor*. Ennek a szokásnak megfelelően mindenik elsőszülött az első (*Erzsébet*, illetőleg *János*), a következő, ha lesz a második nevet kapja. A Borsavölgyén már gyakoriak más, a magyarság körében széltében hallható keresztnévek is. A divat, a bevett szokás egysége sokszor a várossal való gyakori érintkezés miatt, vagy valamilyen más okból, megbomlik. A katolikus lakosság még mindig használja a szentek nevét. A protestánsok már ritkán. A lakosság házasodás, ki- és beköltözés következtében állandó mozgásban van; az uradalmak ezen a téren is éreztették hatásukat, s így itt változatosabbak a keresztnévek. Egy-egy zárkózott, belterjesen fejlődő

községben a névadásban is inkább ragaszkodnak a hagyományos szokásokhoz. A nemzetiségekkel való együttélés sem maradt háttalan. Bizonyos neveket ruménnek, cigánynak, vagy zsidónak tartanak a magyarok, s emiatt a községek többségében nem is keresztelik arra a névre gyerekeiket. Ez annál meglepőbb, mert meg-esik, hogy az egyik községben ruménnek tartott név a másikban nem az. Álljon itt bizonyítékként a ruménnek, cigánynak, zsidónak tartott nevek jegyzéke községenként.⁷

Bádok: Rebeka (r., m.), Rozália (r.): Róza (m.), Veronika, Áron, Dávid, Tódor (r.).

Bodonkút: Nella, Jusztina, Karolina (r.).

Csomafája: Márta, Rebeka (r.), Regina (zs., Kidében m.), Veronika, Viktória, Áron, Demeter, Elek, György (r.), Gyula: Gyulus (m.), Gyszi (r.), Simon, Tódor, Viktor (r.).

Kide: Anikó, Bálint, Demeter, Matyi, Tódor (r.); Jusztina és Nella, ami Bodonkúton r., itt m.

Kisesküllő: Veronika (r.), Viktor (r. és m. is).

Kolozsborsa: Borbála, Emilia: Mili (r.), Ida, Ilka (c), Lidia, Márta (r.), Regina (zs.), Valéria, Viktória (r.), Viola (r., m.), Emil (r.), Ernő, Jakab (zs.), Lázár (r.), Miksa (zs.), Simon, Tódor (r.).

Kolozsgyula: Mária, Veronika, Vilmos (m., r.).

Magyarfodorháza: Bella, Judit (zs.), Márta, Veronika, Viktória, Demeter, Simon, Tódor (r.), Viktor (egy ruménből lett magyar neve).

Magyarmacskás: Lidia, Rebeka, Veronika, Viktória, Lázár (r.), Pál (r., m.), Tódor, Viktor (r.).

Ördögkeresztúr: Anikó (r., m., Anna m.), Rebeka, Veronika, Viktória, Viol(i)ka, Simon (r.).

Válaszút: Éva, Jolán, Juli (c., de Juliska: Julcsi: Julcsa: Juci: Jucika m.), Lina (r., de Károlina m.), Regina, Valéria, Viktória (r.), Gábor ruménből lett magyar), Gyúrka (c., de Gyuri: Gyurica: Gyurika m.), Jenő, Lajos (c), Lázár (r.), Miki (c, de Miklós m.), Péter (c), Tódor (r.).

A megszállás utolsó éveiben kezdtek lefordíthatatlan keresztneveket is adni az újszülötteknek. Mostanában már kezd divattá válni ezeknek a nagyobbára romantikus korban keletkezett „ős-

⁷ A vizsgálat a Borsavölgy következő községeire vonatkozik: Bádok, Bodonkút, Csomafája, Kide, Kisesküllő, Kolozsborsa, Kolozsgyula, Magyarfodorháza, Magyarmacskás, Ördögkeresztúr és Válaszút. – Rövidítésem: c. = cigány, m. = magyar, r. = rumén, zs. = zsidó; zárjelben megjegyzem a vegyesházasságból születetteket is (pl. r. m.).

magyar” neveknek a használata: *Emese, Enikő, Gyöngyvér, Hajnalka, Ildikó, Alpár, Árpád, Zoltán*. Itt a Borsavölgyén ugyan még többnyire csak a hivatalnok és nevelő réteg körében mondható általános tünetnek, de már a gazdák gyermekei között is találni ilyen nevűeket.

Az *Éva* és a *Jenő* nevet különösen Kalotaszegen, de itt is urasnak tartják. Csak mostanában keresztelnek, ritkán ilyen névre gyermeket. A népnek e nevektől való idegenkedését azonban elősegítette nézetem szerint az is, hogy a községben lakó zsidók és cigányok többnyire ilyen nevet választottak gyerekeiknek.⁸ Bizonyára ezért adnak ritkán ótestámentumi nevet is magyarnak e vidéken. Csak Kidében hallható néhány ótestámentumi név a magyarok között: *Ábel, Ádám, Áron, Ignác, Judit, Móric, Sámuel*. Ennek a magyarázata kereshető a lakosság hagyományszeretében, egyes zsidó ember keresztény családba való beházasodásában, vagy a község aránylag zárt, belterjes fejlődésében.⁹ Igaz ugyan, hogy a zsidósággal nem keveredett magyarság, s különösen a székelység egy részében nem idegen szokás ez (KARDOS ALBERT: Nyr. LX, 115–16). Itt a szombatosság elterjedése is befolyásolhatta ezeknek a neveknek az elterjedését.

Az emberek legtöbbször maguk sem tudják megmagyarázni, vagy okát adni, hogy miért is szeretik ezt vagy azt a nevet jobban. Talán, mert ezt szokták meg. Több helyütt kérdezősködésemre ezt felelték: ez a parasztnak való. Annyi azonban kétségtelen, hogy a felemlített okok bizonyos mértékben befolyásolták és befolyásolják még ma is a névadást.

A mindennapi életben azonban inkább a már megszokott becéző alakban használjuk ismerőseink nevét. A becézgetés a borsavölgyi magyarok körében is gyakori. Idegen nyelvekben is gyakoriak a becéző alakok, „de talán sehol sem olyan gyakoriak mint a miénkben” – írja VARGA KATALIN. Ennek szerinte az a magyarázata, „hogy nyelvünk rendkívül gazdag kicsinyítő képzőkben, úgy hogy emiatt az egyes neveknek sokkal többféle alakjuk támadhatott, mint más nyelvekben” (i. m. 13.).

A *bece* szó a borjú-, illetőleg állathivogató, gyermeknyelvi *béce* (*boci*) származéka (ETsz.). A tehén nyalja-falja szeretetében kisborját; ebből fejlődött a ’kényeztető’ jelentés.¹⁰ Ma a ké-

⁸ Ez főként Kalotaszegen szembetűnő.

⁹ Valószínűleg része van ebben annak is, hogy a községnek van unitárius lakossága is. Az erdélyi unitáriusságnál pedig régi szokás az ószövetségi nevek keresztnévként való használata.

¹⁰ Horger Antal, *Magyar szavak története*, 6.

nyezettető, kedveskedő megszólítás egyik módja a becézés; ez főként a keresztnév bece-alakban való használatában nyilvánul meg.

A becéző név lehet a keresztnévből alakult kedveskedő alakváltozat, vagy ettől teljesen vagy részben független eredetű.

A) Nem a keresztnév becézéséből keletkezik: 1. a *gügyögő név*. Ennek a hangalakja nem hasonlít a hivatalos keresztnévhez. Ilyent nem találtam a Borsavölgyén.

2. a *gyermeknyelvi név*. Ez a gyermektől származik abban a korban, amikor még nem tud jól beszélni; vagy nem tudja képezni a megfelelő hangzót s hasonlóan ejti ki. Ilyen Bádokból: *Beta* (Berta), *Lala* (Lajos); Csomafájáról, Kisesküllőről, Magyarfodorházáról: *Nina* (Lina: Károlina); Magyarmacskásról: *Dedő* (Dezső); Ördögkeresztúrról: *Pitika* (Pistika: István). A többi községben nem hallottam ilyen nevet.

3. a *hasonlító név*. Ilyet csak Kolozsgyuláról és Válaszútról idézhetek. Kolozsgyuláról *Rájko* (Pál): bár ez a *Pàlko* becézőalakból is fejlődhetett hasonló hangzás alapján. Válaszúton egy *József* nevű kis fiút szólít nagy ritkán *Mókuskának* a nagyapja.

4. a *pogánykori*¹¹ becéző alak az itt előfordulók közül *Árpád*. Ennek az újabban idekerült névnek a kicsinyítő, becéző voltát¹² azonban már természetesen nem érzik, s *Árpi*, *Árpika* alakban becézik.

Itt említek meg három becéző alakot, amelyeknek eredetét nem sikerült megállapítanom és a keresztnévből sem lehet megmagyarázni. *Nonuk*, egy kisesküllői János nevű gyerek gúnyolódáskor használt becézője. A másik két becéző név Magyarmacskásról való: *Vica* ~ *Vicus* az Eszter névre és *Pityu* az Irénre. Ez utóbbit gúnyolódásra is használják.

B) A becézés másik, széltében használt módja, a keresztnévből alakult becéző alakok alkalmazása. MELICH JÁNOS¹³ az ide tartozó becéző nevek történeti vizsgálata alapján becézőneveinket alaktani szerkezetük szerint három csoportba sorolja, illetőleg ilyen neveinket három módon, 1. rövidülés, 2. ikerítés, 3. képzés útján keletkezetteknek tartja.

Sok vita folyt a magyar kicsinyítő képzők és a magyar becézgetés eredetéről. „A kérdés történeti alapon való vizsgálata arról győz meg bennünket – írja Melich –, hogy a becézgetés, módjaiban

¹¹ Ezt a csoportosítást Varga i. m.-ből vettem.

¹² Pais Dezső; MNy. XVIII, 26, 93.

¹³ *Keresztszavainkról*: MNy. X, 97, 149, 193, 294, 353, és Varga, i. m. 6–7. E kérdéssel foglalkozó tanulmányok és cikkek bibliográfiáját 1931-ig l. ott.

és képzőiben az esetek legnagyobb részében eredeti magyar.” Ki lehet ugyan mutatni más nyelvekből is hasonló képzési módokat, de ez nem jelenti egyben azt is, hogy a miénk kölcsönzés, mint ahogy SZILASI MÓRIC (Nyr XXII, 252) és SIMONYI ZSIGMOND (TMNy. 542–61) állítja.

1. Rövidüléssel keletkezett becéző alak nincs a Borsavölgyén. Ez a jelenség ma nagyon ritka. HORGER idézi Halmágyról és a Székelyföldről mint megőrzött régiséget (NyK. XXXI, 385). Felső-Fejér megyéből, Kőhalomszékről és a Barcaságból KRIZA JÁNOS is említ ilyen becéző alakot (MagyNépkGyűjt. XII, 342–3).

2. Az ikerítés egyik tagjaként megmaradt becéző alakok már előfordulnak. Ez a képzési mód „csak magánhangzón kezdődő keresztneveken észlelhető... – írja VARGA – a keresztnév megismétlődik, de másodszori ejtése alkalmával *p* vagy *b* fejlődik a szókezdő magánhangzó előtt, s az ily módon keletkezett, iker-alakból önálló használatban kiválik a második, *p* vagy *b* kezdetű tag” (i. m. 11). Melich ezt ikerítésnek mondja, TOLNAI VILMOS szerint „szabatosabban *ikernevekből kivált* becézőknek kell neveznünk”. (MNy. XXIII, 172.) A régi nevekből Melich nem tud ilyen adatot kimutatni, s emiatt későbbi fejlődésnek tartja. Ezt megerősíti Horger állítása is; ő bebizonyította, hogy az ikerítéssel keletkezett becéző nevek előbb megrövidültek és továbbképzés után fejlődött az ikeralak. Varga szerint így a képzés által történő becézés megelőzte az ikerítés útján való becézgetést, amely nem gyakori más magyarlakta vidéken sem (i. m. 12.). Itt, a Borsavölgyén is csak egy-két keresztnév becézésekor általános. Bádokban, Bodonkúton: *Pista* (de *Istvánka* is); – Csomafáján: *Bözsi*: *Bözsike*: *Böske* (de *Erzsi*, *Erzsike* is), *Pista*: *Pistuka*; – Kidében: *Bözsi*: *Böske* (de *Èrzi* is), *Bandi* (de *Andris* és *Endre* is), *Pista*: *Pisti*: *Pityu*; – Kisesküllőn: *Pista*; – Kolozsborsán: *Bèrci*, *Pista*: *Pistuka*; – Kolozsgyulán: *Bözsi*: *Bözsike*: *Böske* (de *Èrzi*, *Èrzsike* is), *Bèrci*, *Pista* (de *Istvánka* is); – Magyarfodorházán: *Bözsi* (de *Èrzi*, *Èrzsike* is), *Pista*: *Pisti*: *Pityu*; – Magyarmacskáson: *Bözsi*: *Böske* (de *Èrzi*, *Èrzsike* is), *Pista* (de *Istvány* is); – Ördögkeresztúrt: *Pista*: *Pistike*: *Pistuka*: *Pityu*: *Pitika*; – Válaszúton: *Bèrci* (de *Albert* is), *Bandi* (de *Andris*: *András* is), *Pista*: *Pisti*, *Pityu*: *kicsi Pista*.

3. A képzés útján keletkezett becéző keresztnévek sokkal gyakoribbak a rövidítéssel és ikerítéssel alkotottaknál. Egyébként Melich megállapítása szerint a történeti vizsgálat is ebben mutat fel a legnagyobb gazdagságot, és változatosságot. A becézésnek ez a módja is magyar talajból sarjadt.

Kicsinyítőképzővel becéző alakokat kétféleképpen képezhetünk: a) továbbképzéssel, amikor a képző a teljes keresztnévhez járul, b) rövidülés és továbbképzés útján, ha a képző a keresztnév csonkított alakjához járul, amely már maga is szolgálhat becézésre (MELICH, MNy. X, 149).

a) továbbképzéssel alkotott becéző-nevek: Bádokban: *Iréнке, Mărgitka, Milike, Dezsőke*,¹⁴ *Gáborka, Istvánka*; – Bodonkúton: *Istvánka, Jánoska*, – Csomafáján: *Jolánka, Mărgitka, Andráska*; – Kidében: *Iréнке, Mărgitka*; – Kisesküllőn: *Mărgitka, Dezsőke, Jánoska*; – Kolozsborsán: *Iréнке, Mărgitka*; – Kolozsgyulán: *Iréнке, Istvánka, Jánoska, Károjka, Sándorka*; – Magyarfodorházán: *Jolánka, Mărgitka, Andorka* (de *Andris* is); – Magyar-macskáson: *Iréнке, Jolánka, Lajoska, Sándorka*; – Ördögkeresztúrt: *Jolánka*; – Válaszúton: *Iréнке, Jolánka, Dezsőke, Mártonka*.

b) a rövidülés és továbbképzés útján keletkezett becéző alakok többfélék. TOLNAI megállapította e csoportba tartozó becéző neveinkről, hogy „azok a megrövidült szórészek, melyekből továbbképzéssel új nevet alkotunk, kivétel nélkül egytagúak... rendszerint zártak, s úgy alakulnak, hogy a név első szótagjához a második szótag első magánhangzója járul” (MNy. XXII, 171–2). SIMONYI is foglalkozott ezzel a kérdéssel és megállapította, hogy amelyik névben az első magánhangzó *á*, a becéző alakban *a* hangzik. Az így kapott tőhöz járulhat: I. egyszerű- vagy II. összetettképző (Ny. XL, 183).¹⁵

I. Egyszerűképzős alakok:

1. *-i képzős*. Bádok: *Ámáli*,¹⁶ *Èrzi, Eszti, Juli, Kati, Klári, Mari, Sári, Áрпи, Gyuri, Józsi, Kálmi, Laci, Misi, Miki, Pali, Sanyi, Zólti*. – Bodonkút: *Ámáli, Eszti, Gyönygyi, Kati, Klári, Mari, Piri, Rozi: Rozáli, Sári, Zsuzsi, Áрпи, Dani, Feri, Gyuri, Pali, Sanyi*. – Csomafája: *Èrzi, Kati, Klári, Lújzi, Rebi* (Rebeka), *Rózsi, Zsofi, Zsuzsi, Áрпи, Dani, Emi* (Elemér), *Feri, Gabi*,

¹⁴ Varga, i. m. 10. hivatkozik Horger egyetemi előadásaira, s megállapítja, hogy a *-ka, -ke* képző csak mássalhangzón végződő keresztnevекhez járul. Általában tényleg helytálló ez a megállapítása, de itt is akad egy-két kivétel.

¹⁵ Az itt előforduló változatokat képzők szerint csoportosítva sorolom fel.

¹⁶ Tolnai megállapításával ellentétben meg kell jegyezmem, hogy itt a két első szótag + a harmadik szótag mássalhangzója a tő, s ehhez járul a képző.

Józsi, Misi, Miki, Sanyi, Zòlti: Zòli. – Kide: Biri, Èrzi, Juli, Kati, Klári: Kali, Mari, Nelli, Trézsi, Zsuzsi, Dani, Feri, Gyuri, Imbi (Imbrének ejtik az Imrét), Jani, Józsi, Kari, Laci, Matyi, Pali, Sanyi, Tibi, Zòlti. – Kisesküllő: Biri, Èrzi, Eszti, Kati, Mari, Trézsi, Áрпи, Gabi, Gyuri, Jozsi, Laci, Sanyi, Viki (Viktor). – Kolozsborsa: Ámáli, Erzsi, Gizi, Juli, Kati, Klári, Mari, Rebi, Sári, Áрпи, Feri, Gyuri, Jani, Laci, Mihi, Miki, Sanyi. – Kolozsgyula: Èrzi, Eszti, Kati, Klári, Lùjzi, Mari, Zsuzsi, Feri, Gyuri, Jani, Laci, Misi, Pali, Sanyi, – Magyarfodorháza: Èrzi, Eszti, Évi, Hajni, Kati, Klári, Lùjzi, Piri, Rózi, Albi, Áрпи, Dani, Feri, Gyuri, Józsi, Laci, Misi, Miki, Sanyi. – Magyarmacskás: Ági, Ámáli, Èrzi, Eszti, Gizi, Ili, Juli, Kati, Klári: Kali, Mari, Nelli, Piri, Rózi, Áрпи, Dani, Emi (Elemér), Feri, Gyuri, Jani, Józsi, Laji, Laci, Misi, Pali, Sanyi, Zòlti. – Ördögkeresztúr: Amáli, Èrzi, Eszti, Ildi, Kati, Klári, Òlgi, Sári, Áрпи, Feri, Gyuri, Jani, Józsi, Sanyi. – Válaszút: Èrzi, Eszti, Gizi, Ibi, Ili, Juli, Kati, Klári, Mari, Olgi, Rozi, Sári, Zsofi, Zsuzsi, Áрпи, Dani, Feri, Gabi, Gyuri, Jani, Jozsi, Laci, Màrci, Misi, Miki, Sanyi, Zòlti.

2. -ó képzős. Bádokban, Bodonkúton, Kisesküllőn, Kolozsborsán, Ördögkeresztúrt és Válaszúton nincs, Csomafáján és Magyarmacskáson is csak a *Zsigó* (Kolozsgyulán: *Zsigo*), Magyarfodorházán *a Kato* (így!) -ó képzős becézöt hallottam.

3. -a képzős. Bádok: *Lenka* (Lenke), *Róza, Zsuzsa, Zsiga.* – Csomafája: *Lenka, Róza, Zsiga.* – Kide: *Lenka, Róza: Rózsa, Zsuzsa.* – Kisesküllő: *Lenka, Roza.* – Kolozsborsa: *Róza, Zsuzsa.* – Kolozsgyula: *Róza, Zsiga.* – Magyarfodorháza: *Róza.* – Magyarmacskás: *Giza, Kata, Lenka, Róza, Zsuzsa, Zsiga.* – Ördögkeresztúr: *Rózsa.* – Válaszút: *Ila* (Ilona), *Zsuzsa, Minya* (Mihály), *Zsiga.* – Bodonkútról ilyen alakot nem jegyeztem fel.

4. -s képzős. Bádok: *Ellus, Etus, Idus, Ilus, Irmus.* – Bodonkút: *Idus, Magdus.* – Csomafája: *Ilus, Katus, Bélus, Gyulus.* – Kide: *Ilus.* – Kisesküllő: *Anus, Etus, Idus.* – Kolozsborsa: *Etus, Ilus, Magdus.* – Kolozsgyula: *Anus, Emmus, Ilus, Katus.* – Magyarfodorháza: *Anus, Bèrtus, Ellus, Emmus, Etus, Idus, Ilus, Irmus, Magdus, Nellus, Andris.* – Magyarmacskás: *Idus, Ilus.* – Ördögkeresztúr: *Etus, Idus, Ilus, Andris, Ferus.* – Válaszút: *Ágnis, Annus, Bèrtus, Etus, Ilus, Irmus, Andris, Minyus* (Mihály).

II. Az összetettképzős alakok között MELICH három csoportot állapít meg: 1. -ó-, -ő-típus, 2. -k-típus, 3. -s-típus,

1. -ó-, -ő-típusú becéző alak aránylag kevés hallható:

a) *-kó, -kő* képzős becéző név¹⁷ Csomafáján: *Ferkó, Sankóci* (Sándor gúnyos becézője). – Kidében: *Retykó: Reskó* (Regina). – Kisesküllőn: *Mákó* (Mária). – Kolozsborsán: *Ferko*. – Kolozsgyulán: *Ferko, Palko*. – Magyarfodorházán: *Ferko*. – Magyarmacskáson: *Jankó*. – Ördögkeresztúrt: *Ferkó*. – Válaszúton: *Mákó* (Mária), *Fèrkő*.

b) *-iskó* képzős: Kisesküllő: *Márisko*; – Kolozsborsa: *Máriskó*. – Magyarfodorháza, Kisesküllő, Magyarmacskás, Ördögkeresztúr és Válaszút: *Márisko ~ Máriskó*

c) *-ikó* képzős: Bádok, Bodonkút, Kisesküllő, Kolozsborsa, Magyarmacskás, Ördögkeresztúr és Válaszút: *Aniko*. – Kide, Magyarfodorháza: *Anikó*. – Válaszút: *Feriko*.

d) *-oka* képzős becézőnevet csak Válaszútról sikerült lejegyezni: *Katoka*.

2. A *-k* típusú becéző keresztnevek a leggyakoribbak:

a) *-ka, -ke* képzős: Bádok: *Ibòjka, Ilka, Jóska*. – Bodonkút: *Ilonka, Jóska: Joska*. – Csomafája: *Böske, Ilka, Jóska, Samuka*, – Kide: *Böske, Ilonka: Ilka, Jóska*. – Kisesküllő: *Ilonka*. – Kolozsborsa: *Ibòjka, Ilonka : Ilka, Gyurka, Jóska*. – Kolozsgyula: *Bòrka, Böske, Ibòjka, Ilonka, Gyùrka, Jóska*. – Magyarfodorháza: *Ibòjka, Ilonka, Andorka, Gyùrka, Jóska*. – Magyarmacskás: *Böske, Ibòjka, Ilonka, Jóska*. – Ördögkeresztúr: *Ibòjka, Jóska, Gyùrka*. – Válaszút: *Ibòjka, Ilonka, Kriska* (Krisztina), *Gyùrka, Joska*.

b) *-ika, -ike* képzős alakok: Bádok: *Ámálíka, Évike, Èrzsike, Klárika, Lùjzika, Árpíka, Ferike, Janíka, Lacíka, Palíka, Sanyíka, Zòltíka*. – Bodonkút: *Nellíke, Rózsíka, Zsuzsíka, Ferike, Palíka*. – Csomafája: *Èrzsíke, Bòzsíke, Évíke, Gizíke, Ilíke, Katíka, Klárika, Lùjzika, Manyíka* (Margit), *Micíke* (Mária), *Rebíke, Rózsíka, Zsuzsíka, Árpíka, Emíke* (Elemér), *Ferike, Janíka, Józsíka, Lajíka, Misíke, Sanyíka, Zòltíka*. – Kide: *Jolíka, Sáríka, Ferike, Sanyíka*. – Kisesküllő: *Maríka, Zsuzsíka, Gyuríka*. – Kolozsborsa: *Èrzsíke, Gizíke, Klárika, Sáríka, Janíka, Lajíka, Sanyíka*. – Kolozsgyula: *Èrzsíke: Bòzsíke, Klárika, Lùjzika, Maríka, Rózsíka, Zsuzsíka, Ferike, Józsíka, Lacíka, Palíka, Sanyíka*. – Magyarfodorháza: *Biríke, Èrzsíke, Esztíke, Évíke, Gizíke, Jolíka: Julíka* (Jolán), *Piríke, Rózsíka, Árpíka, Sanyíka*. – Magyarmacskás: *Èrzsíke, Gizíke, Ilíke, Maríka, Piríke, Zsuzsíka, Árpíka, Feríke, Sanyíka*. – Ördögkeresztúr: *Èrzsíke, Katíka, Maríka, Nórika, Rózsíka, Andíka* (András), *Árpíka, Pistíke: Pitíka, Sanyíka*. – Válaszút: *Nusíka, Èrzsíke, Évíke, Gizíke, Maríka, Rozíka: Ro-*

¹⁷ A fel nem sorolt községekben nem találtam ilyen képzős alakot.

zsika, Sáríka, Zsuzsika, Árpika, Ferike, Gyurika, Janika, Jozsika, Lacika, Misike, Sanyika, Zòltika.

c) *-inka* képzős alakokban bizonyára az *-ika* képző elemei közé ékelődött az *-n-*. Ilyen képzős csak a *Katinka* becéző alak él a Borsavölgyén Kolozsgyulán, Magyarmacskáson és Ördögkeresztúrt.

d) *-uka* képzős: Bádok: *Gëzuka, Gyuluka*. – Csomafáján: *Pistuka*. – Kide: *Etuka*. – Kolozsborsa, Ördögkeresztúr: *Pistuka*.

e) *-iska, -uska, -oska* képzős becézők: Bádok: *Annuska, Emmuska, Iluska*. – Bodonkút: *Anuska, Juliska, Magduska, Mariska*. – Csomafája: *Annuska, Emmuska, Irmuska, Juliska, Katuska, Magduska, Vilmuska* (Vilma), *Béluska*. – Kide: *Annuska, Bërtuska, Irmuska, Mariska, Nelluska*. – Kisesküllő: *Anuska, Juliska*. – Kolozsborsa: *Anuska, Juliska, Magduska, Mariska*. – Kolozsgyula: *Anuska, Aranyoska* (Aranka), *Bërtuska, Iluska, Juliska*. – Magyarfodorháza: *Annuska, Boriska, Iluska, Mariska*. – Magyarmacskás: *Anuska, Iduska, Iluska, Irmuska, Juliska, Magduska, Mariska*. – Ördögkeresztúr: *Anuska, Juliska*. – Válaszút: *Ágniska, Anuska, Bërtuska, Emmuska, Etuska, Iluska, Irmuska, Juliska*.

3. Az *-s* típusúak közül használják:

a) *-csa* képzőt Kolozsborsán és Válaszúton használják a *Julcsa* névben.

b) *-csi* képzős: Bádok: *Jancsi, Kàrcsi*. – Bodonkút: *Jancsi*. – Csomafája: *Kàrcsi, Lajcsi*. – Kisesküllő: *Kàrcsi*. – Kolozsborsa: *Tërcsi, Jancsi, Lajcsi*. – Kolozsgyula: *Jancsi*. – Magyarfodorháza: *Jancsi, Kàrcsi, Lajcsi*. – Magyarmacskás: *Lajcsi*. – Ördögkeresztúr: *Jancsi, Kàrcsi*. – Válaszút: *Jùlcsi, Tërcsi, Jancsi, Kàrcsi*.

c) *-ska* képzős Kolozsborsán és Magyarfodorházán a *Miska* alak.

d) *-cska* képzős alakot csak Bádokban hallottam: *Lizácska* (Lujza).

e) *-csika* képzős Bádokban és Ördögkeresztúrt: *Jàncsika*, Csomafáján: *Kàrcsika*.

f) *-ica, -ice* képzős: Bádok: *Katica, Klárica, Gyurica*. – Bodonkút: *Klárica*. – Csomafája: *Katica, Klárica, Olgica, Rákica*. – Kide: *Ágica*. – Kisesküllő: *Katica, Gyurica*. – Kolozsborsa: *Katica, Klárica, Gyurica*. – Kolozsgyula: *Katica, Klárica, Gyurica*. – Magyarfodorháza: *Ágica, Katica, Klárica, Olgica, Gyurica*. – Magyarmacskás: *Katica, Klárica: Kalica, Lenkice, Gyurica*. – Ördögkeresztúr: *Katica, Klárica, Gyurica*. – Válaszút: *Katica, Klárica, Olgica, Gyurica*.

g) *-uca* képzős kevés van. Csomafáján: *Jóskuca*, *Mikuca* (Miklós). – Kolozsgyulán: *Jóskuca*, *Zsiguca*. – Válaszúton: *Joskuca*. –

h) *-ci* képzős alakok. Bádok: *Frici*. – Csomafája: *Anuci*, *Manci* (Margit), *Mici* (Mária), *Luci* (Elemér!), *Emici* (Emil), *Gabici* (Gábor), *Sankóci* (Sándor). – Kide: *Geci* (Gergely), *Màrci*. – Kolozsborsa: *Manci*. – Kolozsgyula: *Iluci*, *Juci*, *Manci*. – Magyarfodorháza: *Anuci*, *Luci* (Lujza), *Manci*, *Frici*. – Magyarmacskás: *Frici*. – Ördögkeresztúr: *Màrci*. – Válaszút: *Juci*, *Lacici* (!), *Màrci*. –

i) *-cika*, *-cike* képzős alig van. Csomafája: *Jucika*, *Mancika*, *Emicike* (Elemér). – Válaszút: *Jucika*.

j) *-cu* képzős alakot csak Magyarmacskásról jegyeztem fel: *Picu* (Piroska).

III. *Idegen eredetű képzési mód.*¹⁸ A keresztnév második fele szerepel töként, s ahhoz járul a képző, akárcsak nálunk. Már MELICH megállapította, hogy ezt a becéző módot a német polgárság nyelvéből vettük át. HORGER szerint is a hazai német polgárság nyelvéből került át a legutóbbi 200 év folyamán (VARGA, i. m. 12). Ilyen becéző név nagyon kevés hallható a Borsavölgyén. Bádok, Csomafája, Bodonkút, Magyarfodorháza és Magyarmacskás lakói az *Anna* nevűt *Nusinak* is becézik; Kolozsborsán, Kolozsgyulában *Bèrci* nevű is van; a név borsai viselője idegen származású. Kidében *Ignácot* *Nácinak*, Magyarmacskáson is így, az *Ilonát* pedig *Lilinek* becézik. Ördögkeresztúrt *Moka* lett az *Irmából*. Válaszúton is *Nusi*: *Nusika*, meg *Bèrci* hallható.

Idegen képzőt egyet találtam a Borsavölgyén: *-illa*. Rumén eredetű képző: *-ila*. A magyar megkettőzi a mássalhangzót. Az *Annát* Kolozsgyulán *Anilla* alakban is becézik.

Végül meg kell említenem egy eddig még nem érintett becéző módot, a *kicsi* jelző becéző használatát, A Borsavölgyel szomszédos kalotaszegi magyaroknál széltében használják ezt a kicsinyítő módot. Itt még a *kis* melléknév is használatos erre a célra.¹⁹ A Borsavölgyén csak egyik-másik községben hallottam és ott sem általános jelenség. Ezzel a becéző móddal különösen akkor élnek, ha a családban már van egy azonos nevű, idősebb

¹⁸ Melich: MNy. X, 101, 106; Csefkó Gyula: MNy. XXV, 368–9.

¹⁹ Kalotaszegi adatokra saját kéziratos gyűjtésem alapján hivatkozom.

férfi: Bádokban: *kicsi Miki*, Kidében: *kicsi Sándor*, Kisesküllön: *kicsi János*, Válaszúton: *kicsi Balázs*.²⁰

A történeti vizsgálat nyelvünk különös gazdagságáról tanúskodik a becézés terén. VARGA a nyelvünkben ma, vagy régebben használt keresztnévek becéző származékainak és ezek alakváltozatainak számát háromezernél többre becsüli (i. m. 13). Leíró tanulmányok hiányában nem adhatunk feleletet arra a kérdésre, vajjon népünk becézgető kedve és készsége fejlődött-e, és ha igen, milyen irányban. A borsavölgyi magyarság körében a becézgetés elég változatosnak mondható. A szomszédos Kalotaszegen már sokkal egyhangúbbnak látszik. Horger tanulmányai a székelyek becéző kedvét dicsérik és innen idéz több régi becézgetési módot, mint megőrzött régiséget. Kívánatos lenne megvizsgálni mennél nagyobb területen népünk névadási szempontjait és becéző készségét. Miért adja éppen azokat a neveket, amelyeket ad? Miért becézget úgy, ahogyan becéz? Miért ragaszt bizonyos képzőket mindig csak bizonyos keresztnévekhez? Miért nem olyan gazdag egyik magyar táj becéző készlete, mint a másiké? Ha a magyarlakta területek több pontjáról áll majd rendelkezésre anyag, megkísérelhető a felvetett kérdésekre való felelet-adás. Addig azonban merő találgatás és tapogatózás lenne.

A közölt adatok alapján megállapítható:

1. *a becéző nevek önállósulása*; ezért nem azonos a becéző alak a keresztnévvel, ezért becéznek idegen keresztnév becéző alakjával bizonyos esetekben, és ezért nem ismerik sokhelyt a hivatalos keresztnévet, csak a becéző alakot.

2. *becéző nevében él az ember* ismerősei tudatában. Ez az előbbi megállapításnak a következménye.

3. bizonyos keresztnéveket egyáltalában nem, vagy csak egymásik községben becéznek.

4. nem állapítható meg, legfennebb egy nemzedéken keresztül végzett vizsgálat után, hogy milyen esetben, melyik becéző alakot használják. Például: mikor szólít, miért és ki egy gyereket *Erzsinek*, *Erzsikének*, *Bözsinek*, *Bözsikének*, vagy *Böskének*. Mindössze a *kicsi*, *kis* jelzős kicsinyítő esetében sikerült ezt, de csak általánosságban megállapítanom (l. ott).

²⁰ Sokkal több névvel kapcsolatban sorolhattam volna fel ezt a képzési módot, de fölöslegesnek tartottam. Csak a beszélgetés során hallottakat közöltem. – Meg kell jegyezni, hogy a Borsavölgyén csak férfi név becézésekor hallottam ilyen képzést. Kalotaszegen már női becézőként is használják.

5. idegen eredetű képző csak egy él. Ez jelentős sajátosság, ha figyelembe vesszük, hogy a megvizsgált községek túlnyomó részében – Kide kivételével – a magyarság kisebbségben van, és felnőtt, gyermek egyként kétnyelvű.

Dolgozatom itt alább következő adattári részében községenként sorolom fel előbb a női, majd a férfi keresztnéveket ábécé sorrendben. Zárójelben megjegyzem, ha nem helybeli születésű, hogy honnan került a községbe a kérdéses név viselője, vagy ha nem magyar, milyen nemzetiségű. A községbeli értelmiségiek nevét is közlöm, mert ez gyakran hatással van a falusi lakosság névadására is. Végül bevettem a nemrég meghalt, vagy elköltöztek nevét is, ha azt a nevet már nem is viseli senki a helységben. Jóllehet pillanatnyilag nincs olyan nevű a községben, ezek a nevek még hozzátartoznak a ma élők névadási szokásához. Ha egy ilyen név kivész, akkor különösen fontos tudnunk, mikor használták utoljára abban a helységben.

Elég gyakori eset, hogy az egyes becéző alakokat külön névként használják egyik vagy másik községben. Az ilyen alakokat nem írtam ki címszónak, csak megjegyeztem, hogy azokat az általános használattól eltérőként ismerik és használják.

A címszó irodalmi alak. A címszó után a ~ jel arra utal, hogy a név a címszóbeli, illetőleg az utána felsoroltakkal együtt a címszóbeli alakban is használatos.

1. BÁDOK.

Ágnes ~	Julianna <i>Juli</i> .
Amália <i>Ámália, Ámálíka</i> (Borsára költözött).	Katalin <i>Kati, Katica</i> .
Anna <i>Annuska; Aniko</i> (itt nem azonos Annával; Hosszúmacskásról került ide).	Klára <i>Klári, Klárika, Klárica</i> .
Aranka ~	Lenke <i>Lenka</i> (Derzsébe költözött).
Berta <i>Bërta; Beta</i> .	Lina (nem azonos Karolinával).
Ella <i>Ellus</i> .	Lujza <i>Lùjzika, Liza, Lizácska</i> .
Emma <i>Emmuska</i> .	Margit <i>Màrgitka</i> .
Erzsébet <i>Èrzi, Èrzsike</i> .	Mária <i>Mari, Mårisko</i> .
Eszter <i>Eszti</i> .	Matild ~
Etelka <i>Etus</i> (itt nem azonos a két név).	Milike ~ (egy ápolónő után kapta a leányka a nevét).
Éva <i>Évike</i> (a pap leánya).	Piroska ~ (egy úriasszony és egy falusi kislány neve).
Ibolyka <i>Ibòjka</i> (csak a papé).	Rebeka ~ (a rumének <i>Rávéká</i> -nak szólítják).
Ida <i>Idus</i> (papné).	Rozália <i>Róza</i> (Remetéről jött; a rumének <i>Rozálíja</i> -nak mondják).
Ilona <i>Ilus, Iluska; Ilka</i> (nem azonos Ilonával).	Sarolta <i>Sári</i> .
Irén <i>Irénke</i> .	Veronika ~ (r.).
Irma <i>Irmus</i> .	Vilma ~
Jolán (egy földbirtokos felesége).	

Zsuzsánna *Zsuzsa*.
 Ákos ~ (Kidebe költözött).
 Albert ~
 András ~
 Áron ~ (r.).
 Árpád ~ *Árpi, Árpika*.
 Balázs ~
 Bálint *Báлинд*.
 Béla *Bëla, Bëlluska*.
 Emil ~ (ritka).
 Csaba ~ (ritka).
 Dávid ~ (r.).
 Dezső *Dezső, Dezsöke*.
 Domokos ~
 Elek ~
 Ferenc *Ferike, Frici*.
 Gábor *Gáborka*.
 Gergely ~ (meghalt).
 Géza *Gëzuka*.
 György *Gyuri, Gyurica*.

Gyula ~ *Gyuluka*.
 Imre *Imbre*.
 István *Pista, Istvánka*.
 János ~ *Jancsi, Jancsika, Janika*.
 Jenő *Jenő*.
 József *Jócsi, Jóska*.
 Kálmán *Kálmi*.
 Károly *Kärcsi*.
 Lajos *Lajas, Lala*.
 László *Laci, Lacika*.
 Mihály *Misi*.
 Miklós *Miklos, Miki, kicsi Miki*.
 Pál *Pali, Palika*.
 Sándor *Sanyi, Sanyika*.
 Todor ~ (r.).
 Zoltán *Zölti, Zöltika* (csak a pap fia).
 Zsigmond *Zsiga*.

2. BODONKÚT.

Ágnes ~
 Amália *Ámáli*.
 Anna *Anuska, Nusi, Aniko* (szerintük más név).
 Berta ~
 Eszter *Eszti*.
 Etelka ~
 Gyöngyvér *Gyöngyi* (Petrozsényből jött ide).
 Ibolya *Iboja*, (ritka).
 Ida *Idus*.
 Ilona *Ilonka*,
 Irén ~
 Irma ~
 Jolán ~
 Julianna *Juliska* (Kendilónáról jött.)
 Jusztina ~ (r.).
 Károlina ~ (r.).
 Katalin *Kati* (több volt, de meghaltak; ma egy sincs).
 Klára *Klári, Klárica*.
 Lujza *Lùjza*.
 Magda *Magdus, Magduska*.
 Margit *Màrgit*.

Mária *Mari, Mariska*.
 Nella *Nellike* (r.).
 Nina ~ (nem azonos Linával).
 Piroska *Piri*.
 Rozália *Rozi, Rozáli, Rózsika*.
 Sarolta *Sári* (az Alföldről jött).
 Zsuzsánna *Zsuzsi, Zsuzsika*.
 András ~
 Árpád ~ *Árpi*.
 Attila *Atilla* (ritka).
 Dániel *Dani*.
 Dezső ~
 Elemér ~
 Ferenc *Feri, Ferike*.
 György *Gyuri* (Ördögkeresztúrról jött).
 Imre *Imbre*.
 István *Pista, Istvánka*,
 János *Jánoska, Jancsi*.
 József *Jóska, Joska*.
 Károly *Kárøj*.
 Lajos ~
 Levente ~ (egy kisfiú).
 Pál *Pali, Palika*, (a pap fia).
 Sándor *Sanyi*.

3. CSOMAFÁJA.

Ágnes ~ (a Szilágyságból jött).
 Anna *Annuska, Anuci, Nusi*.
 Aranka ~ (férjhez ment Bánffy-hunyadra).
 Berta *Bërta* (Kecsedre költözött).

Emma ~ *Emmuska*.
 Erzsébet *Èrzi, Èrzsike, Bőzsi, Bőzsike, Böske*.
 Eszter ~ (férjhezment Kolozsvárra).

Etelka ~ (u. a).
 Éva *Évike*.
 Gizella *Gizike* (költözik el; a tanító leánya).
 Ilona *Ilonka, Ilus; Ilka, Ilike* (a két utóbbi szerintük, nem azonos Ilonával).
 Irma ~ *Irmuska*.
 Jolán ~ *Jolánka*.
 Juliánna *Juliska, Juci, Jucika*.
 Katalin *Kati, Katika, Katica, Katus, Katuska*.
 Klára *Klári, Klárika, Klárica*.
 Lenke *Lenka*.
 Lujza *Lűjzi, Lűzika*.
 Magda *Magduska* (elköltözött).
 Margit *Màrgitka, Mancsi, Mancika, Manyi, Manyika*.
 Mária *Mici, Micike*.
 Márta ~ (r.).
 Nina ~ (nem azonos Linával).
 Olga ~ *Olgica* (Kolozsvárt született).
 Piroska ~ (férjhezment idegenbe).
 Rebeka *Rebi, Rebike; Rákica* (r.).
 Regina (zs., elköltözött).
 Rozália *Róza, Rózsi, Rózsika*.
 Veronika ~ *Vironyika*, (r.).
 Viktoria ~ *Viktórija* (r.).
 Vilma ~ *Vilmuska*.
 Viola *Vijola* (tanítónő).
 Zsófia *Zsófi* (meghalt).
 Zsuzsánna *Zsuzsi, Zsuzsika*.
 Aladár ~
 Ambrus ~ (meghalt).
 András ~ *Andráska*.
 Áron ~ (r.).
 Árpád ~ *Árpi, Árpika*.
 Béla ~ *Bélus, Béluska*.
 Demeter ~ (r.).
 Domokos *Domokus, Domi*.
 Elek ~ (r.).
 Elemér *Luci*.
 Emil ~ *Emi, Emike, Emici, Emicike*.
 Ernő ~ (elköltözött).
 Ferenc ~ *Feri, Ferike, Ferko*.
 Gábor ~ *Gabi, Gabici*.
 Gergely *Gèrgèj*.
 György *Györgye* (r.).
 Gyula ~ *Gyulus; Gyuszi* (ez utóbbi ruménes).
 István *Pista, Pistuka*.
 János ~ *Janika* (az ilyen nevű gyerekek meghalt).
 József *Józsi, Józsika, Jóska, Jóska, Jóska*.
 Károly *Kàrcsi, Kàrcsika*.
 Lajos *Lajas, Lajika, Lajcsi*.
 Mihály *Misi, Misike*.
 Miklós *Miklos, Miki, Mikuka*.
 Sámuel *Samu, Samuka*.
 Sándor *Sanyi, Sanyika; csúfondárosan: Sankóci*.
 Simon ~ (r.).
 Tibor ~ (egy szolga volt, elköltözött).
 Tódor ~ (r.).
 Viktor ~ (r.).
 Zoltán *Zòlti, Zòltika, Zòli*.
 Zsigmond *Zsiga, Zsigó*.

4. KIDE.

Ágnes *Ágica*.
 Amália ~ (ritka).
 Anna ~ *Annuska; Anikó* (inkább r. név, nem azonos Annával).
 Berta *Bèrta, Bèrtuska*.
 Borbála *Biri*.
 Emma ~
 Emese *Emesse* (az unitárius pap leánya).
 Enikő ~ (u. a).
 Erzsébet *Èrzi, Bözsi, Böske*.
 Eszter *Esztèr*.
 Etelka *Etuka*.
 Gizella *Gizi* (csak egy asszony).
 Ida ~ (egy asszony).
 Ilona *Ilana, Ilonka, Ilus; Ilka* (nem azonos Ilonával).
 Irén ~ *Irénke*.
 Irma ~ *Irmuska*.
 Jolán ~ *Jolika*.
 Judit ~ (ritka).
 Juliánna *Juli*.
 Jusztina ~ (ritka).
 Károlina ~
 Katalin *Kati*.
 Klára *Klári, Kali*.
 Lenke *Lenka*.
 Lina ~ (nem azonos Karolinával).
 Lujza *Lűjza*.
 Margit *Màrgit, -ka*.
 Mária *Mari, Mariska*.

Nella *Nelluska, Nelli*.
 Regina ~ *Régina, Regyina, Retyko, Resko*.
 Rozália *Róza, Rózsa*.
 Sarolta *Sáríka* (a református papné).
 Teréz *Trézsi*.
 Zsuzsánna *Zsuzsa, Zsuzsi*.
 Ábel ~
 Ádám ~
 Ákos ~
 Albert ~
 András *Bandi, Endre, Andris* (régebb volt egy ilyen nevű ember).
 Áron ~ (volt, ma nincs ilyen nevű).
 Árpád ~
 Balázs ~
 Bálint ~ (r. név; viselője Romániába szökött).
 Béla ~
 Csaba ~ (egy falusi és a tanító fia; a falusi gyerek idősebb).
 Dániel *Dani* (meghalt, ma nincs ilyen nevű).
 Demeter ~ (r.).
 Dénes ~
 Dezső ~
 Domokos ~
 Elek ~
 Elemér *Ellemér* (az unit. pap).
 Ernő ~
 Ferenc ~ *Feri, Ferike*.
 Gábor ~

Gáspár ~ (a volt ref. pap).
 Gergely *Gèrgèj, Geci*.
 György *Gyuri*.
 Győző ~
 Gyula ~
 Ignác *Náci*.
 Imre *Imbre, Imbi*.
 István ~ *Pista, Pisti, Pityu*.
 János ~ *Jani*.
 Jenő ~
 József *Jóska, Józsi*.
 Kálmán ~
 Károly *Káròj, Kari*.
 Lajos ~ *Lajas*.
 László *Laci*.
 Márton *Marci* (ma nincs).
 Mátyás *Matyi* (r. név; szerintük a *Matei* névből keletkezett a magyar nép ajkán).
 Mihály *Miháj*.
 Miklós ~
 Móric ~ (egy van).
 Ödön ~
 Pál *Pali* (az egyik néprajzi gyűjtőt szólították *Palikának*).
 Péter ~
 Sámuel *Samu*.
 Sándor *Sanyi, Sanyika, kicsi Sándor*.
 Tibor *Tibi*.
 Tódor ~ (r.).
 Vencel ~ (idegenből jött).
 Vince ~ (tanító).
 Zoltán *Zòlti*.
 Zsigmond *Zsigó*.

5. KISESKÜLLŐ.

Anna *Anus, Anuska; Anikó* (itt nem azonos Annával).
 Borbála *Biri*.
 Erzsébet *Érzsi*.
 Eszter *Eszti*.
 Etelka *Etus*.
 Ida *Idus*.
 Ilona *Ilonka*.
 Juliánna *Juliska*.
 Károlina ~ (r.-hez ment férjhez; a visszacsatoláskor elmenekült).
 Katalin *Kati, Katica*.
 Lenke *Lenka*.
 Lina *Nina* (nem azonos Karolinával).
 Margit *Màrgitka*.
 Mária *Mari, Marika, Mårisko, Máko, Mårije*.
 Rózália *Roza*.

Teréz *Trézsi*.
 Veronika ~ (r. név; magyarhoz ment férjhez).
 Zsuzsánna *Zsuzsika*.
 Árpád ~ *Árpi*.
 Dezső *Dezső, Dezsőke*.
 Ferenc ~
 Gábor ~ *Gabi*.
 György *Gyuri, Gyurica, Gyurika*.
 Gyula ~
 István *Pista*.
 János ~ *Jánas, Jánoska, kicsi Jánas*; gúnyosan: *Nonuk*.
 József *Józsi*.
 Károly *Kårcsi*.
 László *Laci*.
 Sándor *Sanyi*.
 Viktor ~ *Viki* (m. név is!).

6. KOLOZSBORSA.

- Ágnes ~
 Amália *Ámáli* (Bádokból jött).
 Anna *Anuska, Anikó*.
 Borbála ~ (r.).
 Emma ~ (idegenből jött).
 Emilia ~ (r.).
 Erzsébet. *Èrzszi, Èrzsike*.
 Etus ~ (itt nem azonos Etelkával).
 Ibolya *Ibòjka*.
 Ida ~ (c.).
 Ilona ~ *Ilonka, Ilus; Ilka* (c. név).
 Irén ~ *Irénke*.
 Irma ~
 Juliánna *Juli, Juliska, Julcsa*.
 Károlina ~
 Katalin *Kati, Katica*.
 Klára *Klári, Klárica, Klárika*.
 Krisztina ~
 Lenke ~
 Lidia ~ (r.).
 Lina ~
 Magda *Magdus, Magduska* (a gyógyszerész gyereke).
 Margit ~ *Màrgitka, Mancsi*.
 Mária *Mari, Mariska, Máriskó*.
 Márta ~ (r.).
 Mili ~ (r. név; nem azonos Emiliával).
 Nina ~ (nem azonos Linával).
 Rebeka ~ *Rebi*.
 Regina ~ (zs.).
 Rózália *Róza*.
 Sarolta *Sári, Sáríka*.
 Teréz *Tèrcsi*.
 Valéria ~ (r.).
 Viktória ~ (r.).
 Viola ~ (félíg rumén a viselője).
Zsuzsánna Zsuzsa.
 Albert *Bèrci* (Székelyföldről jött tanító).
 András ~
 Árpád ~ *Árpi*
 Bálint ~
 Dénes ~
 Dezső Dezső
 Emil ~ (r.).
 Ernő ~ *Ernö* (zs.).
 Ferenc ~ *Feri, Fèrko*.
 Gábor ~
 Géza ~
 György *Gyuri, Gyurica, Gyùrka*.
 Gyula ~
 Imre ~ (idegenből jött tanító).
 István *Pista, Pistuka*.
 Jakab ~
 János ~ *Jani, Janika, Jancsi*.
 Jenő ~ (egy idevaló főhadnagy).
 József *Jóska*.
 Lajos *Lajika, Lajcsi*.
 László *Laci*.
 Lázár ~ (r.).
 Mihály *Mihi, Miska*.
 Miklós ~ *Miki*.
 Miksa ~ (zs.).
 Sándor ~ *Sanyi, Sanyika*.
 Simon ~ (r.).
 Tódor ~ (r.).

7. KOLOZSGYULA.

- Anna ~ *Anuska, Anuska, Anilla*.
 Aranka ~ *Aranyoska*.
 Berta *Bèrta, Bèrtuska*.
 Borbála *Bòrka* (székely származású).
 Cicella ~ (Gyergyóból jött).
 Emma ~ *Emmus*.
 Erzsébet *Èrzszi, Èrzsike, Bòzsi, Bòzsike, Bòske*.
 Eszter *Eszti*.
 Etelka ~
 Gizella *Giza* (Szilágyságból jött).
 Ibolya *Ibòjka*.
 Ilona ~ *Ilonka, Ilus, Iluska, Iluci*.
 Irén ~ *Irénke* (Kidébe ment férjhez).
 Juliánna *Julijánna* (ritka), *Juliska, Juci*.
 Katalin *Kati, Katica, Katinka, Katus*.
 Klára *Klári, Klárica, Klárika*.
 Lujza *Lùjzi, Lùjzika*.
 Margit ~ *Màrgaretta, Mancsi*.
 Mária *Mari, Mariska* (fél-magyar).
 Rózália *Róza, Rozsika* (!).
 Veronika ~ (fél-magyar).
 Vilma; ~
 Zsuzsánna *Zsuzsi, Zsuzsika*.
 Albert ~ *Bèrci*.
 András ~ (Gyergyóból jött).
 Bálint ~ (u. a.).
 Ferenc ~ *Feri, Ferike, Fèrko*.

György *Gyuri, Gyurka, Gyurica*.
István *Pista, Istvánka*.
János ~ *Jánoska, Jani, Jancsi*.
József *Jóska, Jóska, Józsi*.
László *Laci, Lacika*.
Károly *Kárójka*.
Mihály *Misi*.

Péter ~ (Gyergyóból jött).
Pál *Pali, Palika, Palko, Rajko*.
Sándor ~ *Sanyi, Sanyika, Sándorka*.
Vilmos ~ (fél-magyar).
Zsigmond *Zsiga, Zsigó, Zsiguca*.

8. MAGYARFODORHÁZA.

Ágnes ~ *Ágica*.
Anna ~ *Anus, Anuska, Anuci, Nusi; Anikó* (itt nem azonos Annával.)
Bella ~ (zs.).
Berta *Bèrta, Bèrtus*.
Borbála *Boriska, Birike* (Kolozs-várra költözött).
Ella ~ *Ellus*.
Emma ~ *Emmus*.
Enikő ~ (a ref. pap leánya).
Erzsébet *Èrzi, Èrzsike, Bözsi*.
Eszter *Eszti, Eszti*.
Etelka ~ *Etus* (itt nem azonos Etelkával; férjhezment Kolozs-várra, illetőleg Kidébe).
Éva *Évi, Évike*.
Gizella *Gizike*.
Hajnalka *Hàjni*.
Ibolya *Ibòjka*.
Ida ~ *Idus*.
Ilona ~ *Ilonka, Ilus, Iluska*.
Irén ~ (Bádokból jött).
Irma. ~ *Irmus*.
Jolán ~ *Jolánka, Jolika, Julika (!)*.
Judit ~ (zs.).
Katalin *Kati, Katica, Kató*.
Klára *Klári, Klárica*.
Lenke ~
Lujza *Lùjzi, Luci (!)*.
Magda ~ *Magdus*.
Margit ~ *Màrgitka, Mancsi*.

Mária *Mariska, Mårisko*.
Márta ~ (r).
Nella ~ *Nellus*.
Olga ~ *Olgica*.
Piroska ~ *Piri, Pirike*.
Rozália *Róza, Rózi, Rózsika*.
Veronika ~ (r.).
Viktória ~ (r.).
Albert ~ *Àlbi*.
Alpár ~ (a ref. pap fia).
András ~ *Andris, Andorka*.
Árpád ~ *Árpi, Árpika*.
Bálint ~ (Magyardécséből jött).
Béla ~
Dániel *Dani*.
Demeter ~ (r.).
Elek ~
Ernő ~ (elköltözött).
Ferenc ~ *Feri, Fèrko, Frici*.
György *Gyuri, Gyurica, Gyurka*.
Gyula ~ (Kidéből jött).
István *Pista, Pisti, Pityu*.
János ~ *Jancsi*.
József *Józi, Jóska*.
Károly *Kárój, Kàrcsi*.
Lajos ~ *Lájcsi*.
László *Laci*.
Mihály *Misi, Miska*.
Miklós *Miklos, Miki*.
Sándor *Sanyi, Sanyika*.
Simon ~ (r.).
Tódor ~ (r.).
Viktor ~ (ruménből lett magyar).

9. MAGYARMACSKÁS.

Ágnes ~ *Ági*.
Amália *Ámáli* (meghalt).
Anna ~ *Anuska, Nusi, Aniko*.
Berta *Bèrta* (meghalt).
Eliz ~
Emma ~
Erzsébet *Èrzi, Èrzsike, Bözsi, Böske*.
Eszter *Eszti, Vica, Vicus (!)*.
Etelka ~
Gizella *Giza, Gizi, Gizike*.

Hajnalka *Hàjnalka* (egy van).
Ibolya *Ibòjka* (egy van).
Ida ~ *Idus, Iduska*.
Ilona ~ *Ilonka, Ilus, Iluska, Ili, Ilike, Lili (!)*; az *Ilka* itt nem azonos Ilonával (meghalt, ma nincs ilyen nevű).
Irén ~ *Irénke* (gúnyosan: *Pityu*).
Irma ~ *Irmuska, Moka (!)*.
Jolán ~ *Jolánka*.
Juliánna *Juli Juliska*.

Katalin *Kati, Katica, Katinka, Kata.*
 Klára *Klári, Klárica, Klárika;*
 öregek: *Kali, Kalica.*
 Lenke *Lenka, Lenkice.*
 Lidia (r.).
 Lina ~ (nem azonos Karolinával).
 Lujza *Lűjza* (elköltözött).
 Magda ~ *Magduska.*
 Margit *Màrgit.*
 Mária *Mari, Mariska, Marika, Máriskó.*
 Matild ~
 Nella ~ *Nelli.*
 Piroska ~ *Piri, Pirike, Picu (!),*
 Rebeka ~ (r.).
 Regina *Régina.*
 Rozália *Róza, Rózszi.*
 Veronika ~ (r.).
 Viktória ~ (r.).
 Vilma ~ (meghalt).
 Zsuzsanna *Zsuzsa, Zsuzsika.*
 András ~ (meghalt).
 Árpád ~ *Árpi, Árpika.*
 Balázs ~
 Béla ~

Dániel *Dani.*
 Dezső *Dezső, Dedő.*
 Elemér *Emi.*
 Ferenc ~ *Feri, Ferike, Frici.*
 Géza ~ (meghalt).
 György *Gyuri, Gyurica.*
 Gyula ~ (meghalt).
 Ignác *Náci* (meghalt).
 Imre *Imbre.*
 István *Istvány, Pista.*
 János ~ *Jani, Jankó.*
 József *Józszi, Jóska.*
 Károly *Káròj.*
 Lajos *Lajoska, Laji, Làjcsi.*
 László *Laci.*
 Lázár (r.).
 Mátyás ~ (meghalt).
 Mihály *Misi.*
 Miklós ~ (a ref. pap).
 Pál *Pali* (fél-magyar).
 Péter ~
 Sándor ~ *Sanyi, Sanyika, Sándorka.*
 Tódor ~ (r.).
 Viktor (r.).
 Zoltán *Zòlti.*
 Zsigmond *Zsiga, Zsigó* (ez utóbbi meghalt).

10. ÖRDÖGKERESZTÚR.

Ágnes ~
 Amália *Amáli* (Bádokból jött).
 Anna ~ *Anuska; Anikó* (nem azonos Annával; *van ety kiskiskülleji*, meg egy fél-magyar).
 Erzsébet *Erzsi, Erzsike.*
 Eszter *Eszti.*
 Etelka *Etélka, Etus.*
 Éva ~
 Ibolya *Iboja, Ibòjka.*
 Ida ~ *Idus.*
 Ildikó *Ildikó, Ildi* (egy kislány).
 Ilona ~ *Ilus.*
 Irma ~
 Jolán ~ *Jolánka.*
 Juliánna *Juliska.*
 Katalin *Kati, Katica, Katika;*
Katinkónak csak a pap leányát
szólítják.
 Klára *Klári, Klárica.*
 Margit *Màrgit.*
 Mária *Màrija, Marika, Máriskó.*
 Nóra ~ *Nóríka* (a ref. pap leánya).
 Olga ~ *Olgica* (a ref. papné).

Rebeka ~, (r.).
 Rozália *Róza, Rózsika.*
 Sarolta *Sári* (egy idegenből jött öregasszony neve).
 Veronika ~ (r.).
 Viktória ~ (r.).
 Viola *Vijolika* (r.).
 András ~ *Andris, Andika.*
 Árpád ~ *Árpi, Árpika.*
 Bálint ~ (egy csendőr neve volt).
 Csaba ~ (a ref. pap fia).
 Ferenc ~ *Fèrkó, Ferus, Feri.*
 Géza ~ (egy kisfiú).
 György *Gyuri, Gyurica, Gyurka.*
 István ~ *Pista, Pistike, Pistuka, Pitika, Pityu.*
 János ~ *Jancsi, Jancsika, Jani.*
 József *Jóska, Józszi.*
 Károly *Kàrcsi.*
 Levente ~ (a ref. pap fia).
 Márton ~ *Màrci, Matyus (!).*
 Sándor ~ *Sanyi, Sanyika.*
 Simon ~ (r.).
 Zsigmond ~ (nagybirtokos neve).

11. VÁLASZÚT.

- Ágnes ~ *Ágnis, Ágniska*.
 Anna *Anus, Anuska, Nusi, Nusika*; öregek: *Anikó*.
 Aranka ~
 Berta *Bèrta, Bèrtus, Bèrtuska*.
 Emma ~ *Emmuska*.
 Erzsébet *Èrzi, Èrzsike*.
 Eszter *Eszti*.
 Etelka *Etus, Etuska* (azonos *Etelkával*, de így sohasem szólítják).
 Éva ~ *Évike* (c).
 Gizella *Gizi, Gizike*.
 Ibolya *Iboja, Ibòjka, Ibi*.
 Ida ~
 Ilona ~ *Ilonka, Ilus, Iluska, Ili, Ila*.
 Irén ~ *Irénke*.
 Irma ~ *Irmus, Irmuska*.
 Jolán ~ *Jolánka*.
 Juliánna *Juliska, Juci, Jucika, Jülcsi, Jülcsa*; a *Juli alak* cigány.
 Károlina (m., a *Lina* r. név; a kettő szerintök nem azonos név).
 Katalin *Kati, Katica, Katoka*.
 Klára *Klári, Klárica*.
 Krisztina ~ *Kriska* (egyesek szerint a két alak nem azonos név).
 Margit *Màrgit* (egy idegenből jött).
 Mária *Màrisko, Mari, Marika, Máko* (ez utóbbi egyesek szerint nem azonos *Máriával*; rumén alakja: *Màrije*).
 Olga *Olgi, Olgica* (idegenből jött kántor unokája).
 Regina ~ (r.).
 Rozália *Rózi, Rózika, Rózsika* (r. alakja: *Rozáljé*).
 Sarolta *Sári, Sáríka* (a *Sarolta* alakot egy 66 éves bárónő neveként használják).
 Teréz *Tèrcsi* (*Trézi* nevet nem adnak eszerint ezt külön névnek tartják).
 Valéria *Váléríje* (r.).
 Viktória *Viktórije*. (r.).
 Zsófia *Zsofi*.
 Zsuzsanna *Zsuzsa, Zsuzsi, Zsuzsika*.
 Albert *Álbèrt, Bèrci*.
 András ~ *Andris, Bandi*.
 Árpád ~ *Árpi, Árpika*.
 Balázs ~ *kicsi Balázs* (egy van; az apja mezőségi származású).
 Bálint ~ (egy van).
 Csaba ~ (idegenből jött tanító fia).
 Dániel *Dani*.
 Dénes ~ (a báró fia).
 Dezső *Dezső, Dezsőke*.
 Ferenc ~ *Feri, Fèrkő, Feriko, Ferika*.
 Gábor ~ (egy ruménből lett magyar neve).
 György *Gyuri, Gyurica, Gyurika*.
 Gyula ~
 Imre *Imbre*.
 István *Pista, Pisti, Pityu, kicsi Pista*.
 János ~ *Jancsi, Jani, Janika*.
 Jenő ~ (c., és egy idegenből jött iparos fia).
 József *Jozsi, Jozsika, Joska, Joskuca, Mokuska*.
 Károly *Káròj; Kàrcsi* (egy iparos fiának a neve).
 Lajos ~ (c.).
 László *Laci, Lacika, Lacici, Lászlo*.
 Lázár ~ (r.).
 Márton ~ *Mártonka, Màrci, Mátyás, Matyi*.
 Mihály *Misi, Misike, Minya, Minyus*.
 Miklós *Miklos; Miki* (c).
 Ödön ~ (idegenből jött tanító).
 Péter ~ (c. név; volt egy ilyen nevű magyar is, de meghalt).
 Sándor ~ *Sanyi, Sanyika*.
 Tódor ~ (r.).
 Zoltán *Zòlti, Zòltika* (egy van).
 Zsigmond *Zsiga*.

GÁLFFY MÓZES

Bálint Gábor emlékezete

Ez év¹ március 13-án múlt száz esztendeje DR. SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR kolozsvári egyetemi tanár születésének és május 26-án volt a 31. évfordulója annak, hogy küzdelmeinek földi színteréről örökre eltávozott. Már senki sem él kortársai közül, akikkel együtt dolgozott a magyar őseredet bonyolult kérdésének bogoztatásában és akikkel a tudomány porondján legtöbbször szenvedélyes harcokat vívott vélt igazának dacos védelmében. Talán a mi nemzedékünk az utolsó, amely őt még személyesen ismerte, rendkívüli tudását megbámulta, tudós figurájának fureszaságait megmosolyogta s az idő távlatában ködbe vesző emlékét őszinte tisztelettel megőrizte. A mai generáció jóformán már a nevét sem ismeri. El van az temetve s gondosan elrejtve a lexikonok szűkszavú, többnyire téves, tartalmatlan és néma adataiban,² ahonnan csak elvétve van feltámadás s még ritkábban üdvözlés. Bálint Gábor nem volt olyan szerencsés, hogy bármiféle méltatásban részesült volna; sem kortársai, sem utódai nem foglalkoztak vele, senki meg nem kísérelte a még megmenthető adatokból tudományos pályáját megrajzolni, rendkívüli talentumáról számot adni és helyet szorítani neki szaktudományának történetében. Viharos pályáján az életben és az emberekben sokat csalódott tudósunk sem a maga kora, sem az úgynevezett „hálás utókor” nem nyújtott elismerést, nem szolgáltatott semmiféle erkölcsi elégtételt.

Születésének százados évfordulója most jóvátételi alkalmat kínál tudományegyetemünknek és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, hogy emlékét föllevenítse, munkás életének kiemelkedőbb mozzanatait áttekintse és tudós alakjának szokatlan méreteit, melyekhez a mai köztudat szeme alig tud alkalmazkodni, hűségese szemléltesse és kegyeletesen megörökítse. Ez a két szerv elsősorban tartozik ezzel a kötelességtétellel. Egyetemünknek két évtizedig volt nagytekintélyű professzora, s az az idő, amelyet Kolozsvárt és ka-

¹ Az EME Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi szakosztályának 1944. december 21-i ülésén tartott előadás.

² A repertóriumot I. Szinnyei, Magyar Írók I, 419. – Gulyás Pál, Magyar Írók I, 1227.

tedróján töltött, hányt-vetett, nyugtalan életének legkellemesebb, legzavartalanabb korszaka, sok fáradozásának tudományos kamatozása volt. Az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez pedig bensőséges szálak fűzték. Elzárkózottsága, melyet régi keserőségek emlékeképpen minden budapesti társaság és folyóirat iránt tanúsított, csak köztünk oldódott fel barátságos viszonyra. Egyesületünkben több ízben tartott előadást a keleti történet és a keleti nyelvek köréből s csak az Erdélyi Múzeum számára engedte át szívesen néhány tanulmányának közlését.³ Szaktudományától ugyan nagy távolság választ el engem, mégis mint a Bölcsészeti Szakosztály elnöke készséggel vállalkozom annak az el nem mulasztható feladatnak a teljesítésére, hogy mai ülésünk keretében egyetemünk egykori hírneves professzorának és Egyesületünk buzgó munkatársának emberi és tudományos egyéniségét – a rendelkezésre álló hiányos s a mai körülmények miatt egyelőre ki nem egészíthető adatok alapján – bemutatni megkíséreljem.

1.

Vagyunk még egynéhányan, akik jól emlékszünk kíváncsiságot izgató, föltűnő alakjára, világos himalaja-szövetből való bő ruhájára s finom teveszőr gallérjára. Barnaszínű, magas kürtő cilinderkalap fődte a fejét s vállán forgatta elmaradhatatlan színes napernyőjét. Nem az akkori idők divatja volt ez, kirítt a mindennapiságból: az utca megbámulta és megmosolyogta, de ő ezzel épúgy nem törődött, mint a budapesti tudósok hátszegettől kaján megjegyzéseivel. Öltözködésében, mint tudományában is, különcködő, eredeti utakat taposott. Minden délben megjelent, a főtér közepén, a virágos köröndöket kerítő gyalogjárón. Elmélyedve, méltóságos lassúsággal járt körül, balkezével simogatva állát, amelyen őszült keskeny szakáll nyúlt le teveszőr gallérjára. Olyan mélységes merengéssel nézte lábai előtt a poros szürke aszfaltot, mintha legalább is színes tájképeket látott volna rajta a Himalája tövéből vagy Arábiából, ahol lelke szívesebben időzött, mint Európában,

³ A tamil nyelv a turáni nyelvek szanszkritja vagy van-e a magyarnak testvére? EM. 1888: 33–5, 215–36. – Minő fajúak a japánok (nipponiak)? EM. 1894: 583–91. (Felolvasás az EME. Bölcsészeti szakosztályának 1894. október 13-i ülésén „A japánok faja és eredete felől” címmel.) – A hindu vallások: EM. 1894: 649–63. – A mongol császárság története: EM. 1895: 121–8, 209–18, 248–59. – Minő fajúak a magyarok? (Előadás az EME. bölcsészeti szakosztályának 1895. február 24-i ülésén).

amely – véleménye szerint – a jóságot és a becsületességet meggyalázta és pusztá szólammá értéktelenítette.⁴

Jellegzetes arctípusa és mongol vágású szemei is azt a hitet keltették azokban, akik nem ismerték, hogy valahonnan a távol Keletről cseppent a kolozsvári főtéri templom tövébe. De ha megszólalt, sajtós hanghordozása rögtön elárulta, hogy idevaló székely ember. Előneve is hangsúlyozta, hogy Szentkatolnán született, 1844. március 13-án, a háromszéki síkságnak abban a sarkában, ahol Körös is meghúzódik.⁵ Egy negyedszázaddal azelőtt innen indult el KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR az ismeretlen Kelet rengeteibe, egy vándorbottal a kezében s azzal az acélos akarattal lelkében, hogy felkutassa a magyar őshazát s benne a magyarság maradványait. SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBORT is már gyermekkorában efféle ábrándképek izgatták s későbbi tudományos pályájának hasonló törekvés szabta meg az irányát. Pedig családi körülményei igazán nem bízathatták ilyen álmoképek kergetésének valószínűségével. Kisbirtokos, – vagy amint akkor nevezték, – katonai székely szülők, BÁLINT ENDRE és ILLYÉS ÁGNES, szegény gyermeke volt. A szülői háznál édesapja taníttatta a betűvetésre és a deák nyelvre, azután meglehetősen idős korában a kézdivásárhelyi kantai (1856–1857) és a csíksomlyói ferencrendi barátok elemi iskolájában (1857–1859) vágott neki a haláláig meg nem szakadó tanulásnak. Az utóbbi helyen, ahol az első három gimnáziumi osztályt végezte (1859–1862), a latin mellett, melyet még otthon atyjával megkezdett, a gyermekkorában már jelentkező bámulatos nyelvtelenségével a francia és olasz nyelvet is tanultatta egyik tanárának némi útmutatásai nyomán. Iskoláit Marosvásárhelyt járta tovább (1862–1863), ahol még mint algimnáziumi tanuló egy zsidó fiú segítségével a héber nyelvvel ismerkedett meg, s a következő két esztendőben (1863–1865) ötödik és hatodik gimnazista korában Székelyudvarhelyen már az arab nyelv tanulásának vette neki magát. Ugyanakkor szorgalmasan olvasta a keleti, főképpen a törökországi utazásokat, s mikor ezekből a török–magyar rokonságról értesült, a török nyelv tanulásával kezdett foglalkozni. Mivel már a gyermekifjú észrevette, hogy a művelt török nyelv tudományos ismeretének multhatatlan föltétele a perzsa nyelv tu-

⁴ Nehány jellegzetes vonását megörökítette -g, Bálint Gábor: Újság (Kolozsvár), 1913. (június 1.) 128. sz.

⁵ Szentkatolnán helynév, a *Bálintok*, őrzi a család emlékét. Ugyanott még él Bálint Gábor egyik nővérének, férjzett Páll Ferencnének, leánya, Bakk Ádámné. A család birtokában több apró emlék van. Mondják, hogy a Székely Nemzeti Múzeum egyik reteszeben Bálint Gábortól származó néhány eszköz található (Dr. Sándor Gábor közlése).

dása, a török nyelv megtanulását követte a perzsa nyelv. Mindez természetesen sok küzdelmébe került a kevés pénzü diáknak, mert a székely kisvárosokban nehezen összeszedhető s jórészt elavult könyvekből kellett gyűjtögetnie ismereteit. A gimnázium két utolsó osztályát Nagyváradon végezte, ahol angolul és egy öreg orvostól újjörögül tanult.⁶ Ide úgy került, hogy szüleinek kedvéért hetedik gimnazista korában belépett a váradi római katolikus papnöveldebe, amelyet egy évi testi betegeskedés és lelki válsággal való küszködés után odahagyott.⁷

Amikor az érettségi vizsgálatot a váradi premontrei kanonokok iskolájában 1867-ben kitűnő eredménnyel letette, anyanyelvén és a latin-görög nyelven kívül tíz európai és keleti nyelvet ismert. Élete későbbi folyamán a legbámulatosabb magyar nyelvtehetséggé nőtte ki magát. Hihetetlenül sok nyelv fért el fejében, talán maga sem tudta biztosan, hogy hány nyelvet beszél. Tudományos közleményeiből meg lehet állapítani, hogy idővel harmincra szaporította a beszélt és olvasott nyelvek számát. Nyelvtudása versenyzett a híres német tudóséval, GABELENTZÉVEL, aki szintén harminc nyelvet dolgozott fel tudományosan. Bálint Gábornak ez a világviszonylatban is magában álló rendkívüli nyelvtudása különleges elismerésben részesült később a nemzetközi orientálista kongresszusokon élvezett népszerűségében. Bármelyik európai vagy keleti nyelv elsajátítása körülbelül annyi megerőltetésébe került, mint a zenevirtuóznak egy-egy Beethoven-szimfónia megtanulása és emlékezetben tartása. VÁMBÉRY ÁRMIN, aki szintén nem szorult tolmácsra, ha Európában vagy Ázsiában idegenekkel kellett érintkeznie, úgy nyilatkozott az alig 25 éves Bálint Gáborról, hogy olyan természeti nyelvtehetség, amely az egész nyugati világban a kivételes ritkaságok közé tartozik. Bámulatos emlékezőtehetségénél fogva bármely idegen szöveg egyszeri elolvasásával többre ment, mint más született nyelvtudósok több heti verejtékes fáradozással.

Ez a valósággal megdöbbentő nyelvtudás természetesen jelölte ki Bálint Gábor életútját. Tehetségének érvényesítése végett érettségi bizonyítványával a zsebében Bécsbe ment, hogy megkísérlje felvételét a konzulokat képző császári Keleti Akadémiába. Jámbor szándéka azonban nem sikerült, mert ezt az intézetet Mária Terézia 1784-ben nem a szentkatolnai szegény, de tehetséges

⁶ A tanuló- és ifjúkorára vonatkozó adatokat a kolozsvári unitárius egyházi levéltárban talált önéletrajzából vettem. Ez az önéletrajz, melyre Kelemen Lajos hívta fel figyelmemet, 1876. március 21-én kelt.

⁷ Innen származtatott az a szóbeszéd, hogy a piarista rend tagja volt, de a rendből kilépett, hogy megnősülhessen; erről a kolozsvári Újság még cikket is írt [1913. 129. sz.].

ifjak részére alapította. Ez volt életének első, de egyszersmind nem az utolsó csalódása s későbbi meghasonlottságának kezdete, amikor arra kényszerült, hogy egy ideig valahol az Alföldön nevelősködjék, majd a bécsi egyetem jogi fakultására iratkozzék be a helyett, hogy valamelyik külföldi egyetem nyelvtudományi intézetében szerezze meg a képességeinek megfelelő tudományos alapvetést. A jogi studiumok természetesen nem érdekelték, inkább eljárt a perzsa és az újrab nyelv tanulására a Keleti Akadémiába és a török nyelv gyakorlása végett a török követségre. A bécsi nyomorgást azonban nem bírta s rövidesen a budapesti egyetemre iratkozott be, ahol jogi tanulmányaival párhuzamosan folytatta a keleti nyelvek tanulását és tanulmányozását. Ekkor ismerkedett meg VÁMBÉRY ÁRMINnal, aki éppen abban az időben érkezett haza keletázsiai útjából, népszerűségének tetőfokán állott és biztosan száguldott a budapesti egyetem katedrája felé. Vámbéry, méltányolva a Bálint Gábor csodálatos nyelvtudásában csillogó tudományos jövőt, annál inkább pártfogásába vette a fiatal jogászyereket, mert egyedüli ritkaság volt Pesten, akivel törökül, arabul és perzsául értekezhetett. Ő vezette be Kelet rajongóját a klasszikus perzsa irodalomba⁸ és az ujjur tanulmányokba, s az ő buzdítására és felügyelete alatt írta meg Bálint Gábor olvasókönyvvel és szótárral felszerelt terjedelmes »Török nyelvtan«-át, ezt a hézagpótló és a maga nemében a legjobb munkát az ozmánli török nyelvnek magánúton való elsajátítására.⁹

Amilyen szerencséje volt a keleti nyelvészet területén kalauz nélkül bódorgó Bálint Gábornak, hogy Vámbéry a szárnya alá vette, ép annyira végzete lett ez a többé-kevésbé tanítványi viszonynak nevezhető ismeretség. Vámbéry tudvalevőleg nem volt képzett nyelvész, – ezt ma is szemére hányják a nyelvtudósok, – s éppen tudományos tisztánlátásának hiányából magyarázzák nagy tudósharcot előidéző híres elméletét, nyelvünknek török rokonítását, amelyet azóta megdönthetetlen erővel végkép tönkresilányított a magyar nyelvtudomány. Bálint Gábor egész életére, tudományos egyéniségére és pályafutásának sok akadállyal küsz-

⁸ Elsőéves jogász korában már perzsából fordított. A M. Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának 1868. április 27-i ülésén Vámbéry Ármin mutatta be Bálint Gábornak »A khazarok földje« című fordítását perzsából [Vö. AkadÉrt. 1868:179]. Megjelent A Hon 1868. 125. sz.-ban.

⁹ Török nyelvtan. Alak-, mondattan, olvasókönyv és szótár. Bp., 1875. 303 l. Egyetemi Nyomda. Toldy Ferenc hathatós pártfogásával és a minisztérium támogatásával jelent meg. Még egy török tárgyú dolgozata van: A magyarországi török hódoltságról, XVII. századi török forrás szerint: Századok IV (1870), 233, 297.

ködő nehézkességére rányomta bélyegét, hogy a jogi fakultásról közvetlenül a nyelvészetileg képzetlen Vámbéry iskolájába került, – így aztán még mesterén is túltett olyan téves elméletek meggyőződéses hirdetésében és erőszakolásában, amelyeket a mai tudomány már a dilettantizmus és a fantazmagoriák eltévelyedései közt tart számon.¹⁰

Az akkori magyar viszonyok szegénységére mutat, hogy Bálint Gábornak hallatlan nyelvtudásával és a legjobb irányba hajlítható tehetségével itthon egy helyben kellett topognia az érvényesülés kilátástalanságával. De ő is tapasztalhatta, hogy a véletlenségek némelykor elhatározóan és végzetszerűen avatkoznak az emberi életbe. Abban az időben a magyar nyelvészek táborában nagy tekintélynek örvendett az erdélyi eredetű FOGARASI JÁNOS, aki polgári foglalkozására nézve egyébként a kúria legfőbb ítélőszéki bírója volt Pesten. Egyforma könnyedséggel írt jogi és nyelvészeti munkái a múlt század 60–70-es éveiben sűrű egymásutánban jelentek meg. Elévülhetetlen érdemet szerzett CZUCZOR GERGELY társaságában a hatkötetes akadémiai nagy szótár szerkesztésével, amelynek megjelenése annak idején olyan nagy esemény számba ment, hogy megörökítésére az Akadémia arany emlékérmét veretett. Hozzá gazdag és lelkes ember volt, aki a magyar nyelvtudomány fejlesztése érdekében áldozatoktól sem riadt vissza. Bizonyoságot tett erről a Magyar Tudományos Akadémia 1868. december 21-i összes ülésén is, amikor BR. EÖTVÖS JÓZSEF elnöklete alatt »Mongol nyelvtanulmányok« címen értekezést olvasott fel, s előadása végén azt indítványozta, hogy „a mongol és magyar nyelv rokonságának kinyomozása tekintetéből egy fiatal nyelvtudós” küldessék ki, aki „előbb Oroszország valamely intézetében, később a mongolok, tatárok és sinaiak között tanulmányozná azon nyelveket, melyek rokonságuknál fogva fényt derítenek a magyar nyelvre”; egyszersmind négy évre, évenként száz darab aranyat ajánlott fel, „ha találkozik hazánkfiain közül oly egyén, ki némi előkészületekkel s az Akadémia történelmi és nyelvtudományi bizottságától adandó utasítás szerint, a nevezett cél kivitelére magát elszánná.”¹¹ Teljesen a hatvanas évekre vall ez az indítvány, arra a szellemi légkörre, amikor a minden mást elhomályosító eredet kérdése és a keleti rokonságkereső meggyőződés állott a történettudomány és a nyelvészeti kutatás érdeklődésének homlokterében. Az ajánlatot az Akadémia annál szívesebben fogadta, mert jól tudta, hogy európai tudományos körökben leginkább altáji nyelvkutatásokkal szerezhet magának

¹⁰ Ligeti Lajos Az ismeretlen Belső-Ázsia. Bp., é. n. 343. l.

¹¹ AkadÉrt. 1868: 334.

illő teret és elismerést, ezért mindent elkövetett, hogy Fogarasi János évi 100 aranyát a minisztérium 200-ra, azaz évi 1200 forintra egészítse ki.¹² Ez nem is volt túlságosan nehéz, hiszen az Akadémia elnöke és a kultuszminister egy személy volt, BR. EÖTVÖS JÓZSEF. Most már csak megbízható vállalkozót kellett keresni a terv keresztülvitelére. Ajánlásért természetesen VÁMBÉRYHEZ fordultak, aki akkor már a pesti egyetemen a keleti nyelvek ny. r. tanára volt. Az előzmények után magától értetődik, hogy a választás Bálint Gáborra esett, aki Vámbéry biztatására annál örömebb vállalta a tanulmányutat, mert ezáltal gyermekkori vágyát és ifjúkori ábrándját, Ázsia meglátását és megismerését látta egyszerre valóssá válni.

2.

Mint másodéves jogász határozta el magát a keleti utazás megtételére s azonnal hozzáfogott a multhatatlanul szükséges orosz, mongol és mandzsu nyelvek tanulmányozásához. Amikor ezekben kellő ismeretekre tett szert s a jogi tanfolyamot is bevégezte, el látva az Akadémia megbízó levelével, mely az altaiság három ágának helyszíni tanulmányozását és népnyelvi anyag gyűjtését tűzte ki feladatául a „hasonlító nyelvészet és a népszerű tudomány számára”, 1871. június 1-én hajóra szállt, hogy a keleti nyelvészet leg-hírnevesebb intézetében, a kazáni egyetemen két évig a tatár, mongol és madzsu nyelvészetet tanulmányozza, mielőtt Mongolországba indulna. Az irigy sors azonban rendületlenül útját állta Bálint Gábornak és sehogy sem akart beleegyezni, hogy nyelvtudományi iskolázottságot nyerjen. Odesszán és Moszkván át 1871. június 17-én érkezett Kazán városába. Nagy megrökönyödésére csak itt tudta meg, hogy a keleti nyelvek tanszékét, könyvtárával együtt, a kazáni egyetemről nemrég Szentpétervárra helyezték át, így Kazánban még nyoma sem maradt az addig világhírű keleti nyelvésznek. Vékonypénzű állapotában minden fölösleges kiadást kerülnie kellett, elhatározta tehát, hogy Kazánban marad mindaddig, míg a tatár nyelvet meg nem tanulja s elegendő anyagot nem gyűjthet e nyelv grammatikájának kidolgozására. Egy gazdag orosz kereskedő villájában lakott a városon kívül a votják mezőn, a keresztény tatárok központi iskolájának szomszédságában. Háziasszonyától és annak szolgájától két hónap alatt úgy megtanult tatárul, hogy azt vette észre, már szinte jobban beszél tatárul, mint oroszul.

¹² AkadÉrt. 1869: 114–6, 1871: 116, 128–9. 180, 1872: 213–4, 224, 231–2, 1873: 29.

Állandóan érintkezett ZOLOTINSKIVAL, a csuvas iskolafelügyelővel, és MIROTVOROCOFFAL, a mongol kalmuk nyelvtanárral, de főképpen sokat társalgott ILYMINSKY professzorral, a tatár iskola felügyelőjével, Oroszország akkori legkitűnőbb török-tatár nyelvismerőjével, aki a latin és orosz ábécéből kifogástalan tudományos módszerrel egy külön tatár ábécét készített s egy kiadványsorozatot szerkesztett, amivel megindította az önálló kazáni tatár irodalomnak. Ezzel a kiváló és nagyérdemű orosz tudóssal Bálint Gábor hetenként többször értekezett a kazáni tatár és a török nyelv eltéréseiről. Ezenkívül naponként meglátogatta a központi tatár iskola és tanítóképezde ifjúságát és a velük való társalgásban tökéletesítette nyelvtudását. A környező falvakba is kirándult népdalokat és népmeséket gyűjteni; e közben több olyan tatárral találkozott, akik 1849-ben Magyarországon megfordultak s Miskolc, Debrecen, Pest és más magyar városok nevét emlegették. Jellemző Bálint Gábor nyelvkészségére, hogy néhány hónap múlva a tatár iskola tanítójának kérésére egy rövid kazáni tatár nyelvtant készített, s a tanítójelöltek azután abból tanulták a tatár grammatika szabályait.¹³

Négy hónap múlva, befejezve tatár nyelvtanulmányait, a tél beálltával Kazán zordon éghajlatát elhagyta s Asztrakhánba ment, Kis-Mongolia központjába, hogy ott a nyugati mongolok vagyis kalmukok nyelvét tanulja. 1871. október 13-án már innen keresi fel levelével FOGARASI JÁNOST.¹⁴ Ez az alig 120 ezer lélekszámot kitevő nép az asztrakháni kormányzóságban idestova vándorolt s éppen akkor került orosz főhatóság alá, amikor Bálint Gábor náluk tartózkodott. A nyelv tanulásában itt is ugyanazt a módszert követte, mint Kazánban: a kalmuk iskolát használta fel a népnyelv tanulmányozására, miután KOSZTYENKOV tábornok, az összes kalmukság főkormányzója, engedélyt adott neki, hogy naponként bejárjon a növendékek közé, kiknek egy része a gimnáziumban, egy része bent az intézetben, egy harmadik része pedig a sebészeti tanfolyamon tanult. „Érdekes látni ezen 80 kis mongolt, – írja Bálint Gábor egyik levelében, – különösen midőn kurtaszárú pipából dohányozva a múzsákkal foglalkoznak. A legkisebbtől kezdve csaknem mindenik dohányzik, ami nem is tiltatik el tőlök.” A legjobb tanuló természetesen megint csak ő volt. Rövid idő alatt annyira vitte, hogy az orosz-kalmuk szótárt s a kalmuk

¹³ Kazáni tartózkodására és tanulmányaira vonatkozólag l. az 1871. szeptember 2-án Kazánból kelt levelét Fogarasi Jánoshoz: Akad. Ért. 1871. 241-5.

¹⁴ Asztrakhánból még két levelet írt, 1871 decemberében és 1872 január havában. L. ezeket AkadÉrt. 1871: 293, 1872: 25-7, 104-6.

ábécés könyvet elejétől végig átdolgozta a nép kiejtéséhez alkalmazott olvasással. VÖRÖSMARTY Szózat-át is lefordította kalmuk nyelvre. Amikor a beszélt kalmuk nyelvet meglehetősen értette, hozzáfogott a nyelvi és néprajzi anyag gyűjtéséhez. A tanulók segítségével 25 népdalt jegyzett le, a legjellemzőbbekből egypárat meg is tanult, s „képzeltetni, – írja FOGARASI JÁNOSnak, – minő volt a fiatal khálmikok öröme, midőn velük együtt dalolok vala”. De a kalmuk fiúk azért is megkedvelték a derék magyar tudóst, mert sok segítséget kaptak tőle latin, görög és francia dolgozataik elkészítésében. A dalok gyűjtését követte a nehezebb szerkezetű népmeséké, melyekből 15 hosszabb-rövidebb darabot jegyzett le kalmuk betűkkel és rövidített magyar átírással. Ezenkívül nagy szógyűjteményt is hordott össze. E gyűjtések befejezése után a kalmuk népnyelvtan alakjának dolgozta ki, s nagy öröme szolgált, amikor maguk a kalmukok igazolták, hogy helyesen fogta fel a népnyelv egyes árnyalatait. Ezt a nyugati mongol nyelvet a tudomány addig egy német (Schmidt) és egy francia (Jüly) tudós közléseiből ismerte, de mind a kettő csak az írott nyelvet tanulmányozta; ezzel szemben Bálint Gábor a népnyelvet tanulta meg, ezen gyűjtött anyagot, így olyan formákat és árnyalatokat tárt fel, amelyekről az említett tudósok nem tudtak vagy nem akartak tudni.

A kalmukok közt töltött hét hónapi tartózkodás után 1872. május 12-én indult tovább Bálint Gábor s csaknem hatnapi utazás után Szentpétervárra érkezett. Lehető diákosan kellett elhelyezkednie és élnie, mivel az útiköltség, bár harmadik osztályban szorongott, pénzének javarészét fölemésztette. Itt rögtön érintkezésbe lépett SIFNER FRANC ANTONIJ akadémiai könyvtárakkal, a mongol, török-tatár, finnugor nyelvcsaládnak, továbbá a kaukázusi és tibeti nyelveknek világhírű orosz tudósával, aki már ismerte Bálint Gábor nevét a német lapokból. SIFNER igen szívesen fogadta a magyar tudóst s Bálint Gábor is nagy hasznát látta gyakori találkozásuknak, ami rendszerint a vitatkozás terére siklott s nem-egyértelműséggel végződött. Mindjárt első alkalommal felvilágosította SIFNERT, hogy a németek elferdítették tanulmányútjának a célját, mert ő nem a hunokat keresi, mint azok írják, hanem a magyar nyelvnek a mongollal, mint altáji nyelvvel való rokonságát kutatja. Megmondotta azt is, hogy Szentpétervárra nem szívesen jött, mert itt az a felfogás uralkodik, hogy ami a magyar nyelvben nem finn, az a kun beolvadás folytán török-tatárság, nem pedig mongolság. Ezzel szemben ő azt hangsúlyozta, hogy az altájságban téreleg és nyelvileg is egyedül a mongol tiszta s a jelentékeny számú mongol nép a hiongnu népnek nemcsak maradványa, ha-

nem maga a hiongnu nép. „Szerintem, – így fejtegette tudományos álláspontját, – ha ki lesz mutatva nyelvünk rokonsága a mongollal, a hún kérdés is meg lesz fejtve, e célból pedig össze kell vetnünk a mongolságot nemcsak a mi nyelvünkkel, de az úgynevezett ugarsággal is. Én minél tovább tanulmányozom a mongol nyelvet, annál erősebb ama meggyőződés, hogy nyelvünk sem jelenleg, sem alapjában nem az, aminek némelyek hiszik... Olyan dolgokat látok a mongol és a kalmuk nyelvben, minőt még addig az ugarságban vagy tatárságban sem fődözhettem föl.”¹⁵

Ezzel az előre felállított feltételezéssel és meggyőződéssel tanulmányozta Szentpétervárt a mongol nyelvet, célul tűzve ki maga elé annak a bebizonyítását, hogy a magyarban levő mongol rokonság nem a kun beolvadás folytán előállott tatárság. Egyszer a szentpétervári egyetemi könyvtárban találkozott egy éjszakai mongollal, aki elragadtatással kiáltott fel az oroszok előtt, hogy a magyar kolléga szememozgásában, a szem körüli vonalakban határozottan felismerhető a mongol jelleg. Máskor egy vjatkai orosz beszédében a csiki székelyek éneklő hanghordozásának pontos mását vette észre. Ilyen kicsiségek is megerősítették Bálint Gábort abban a meggyőződésében, hogy helyes nyomokon jár. Szerette volna magát a mandzsu nyelvben is tökéletesíteni, de nem sokra mehetett, mert a szentpétervári egyetemi könyvtár hihetetlenül gyengén volt felszerelve az ehhez szükséges eszközökkel. Az ugarsággal szintén meg kellett volna ismerkednie, erre jó alkalmak kínálkoztak is, de nem sok kedve volt hozzá, mert már ekkor elfogult álláspontra helyezkedett a finnugarsággal szemben, ami az ő elméletébe sehogy sem illett bele. De azért, mikor EUROPAEUS finn tudós, a helsingforsi egyetem tanára, ismeretségét kereste, nekifeküdt a finn nyelvnek, hogy megtanulja. „Úgy hiszem, – írja FOGARASINAK, – néhány heti olvasás és beszélgetés után finn atyánkfiait Helsingforsban finn nyelven üdvözölhetem.”¹⁶ A mongol és mandzsu nyelven kívül szorgalmasan foglalkozott a tunguz nyelvvel is. Ebben nagy segítségére volt WASZILYEW, a kínai nyelv szentpétervári professzora, akinek egyébként az volt a véleménye, hogy kár a mongol nyelvre vesztegetni az időt, mivel minden nyelv ősanija a kínai, így egyedül csak a kínait érdemes megtanulni. Amire Bálint Gábor azt válaszolta, hogy még neki is leg-

¹⁵ 1872. június 17-én és július 16-án Szentpétervárról kelt levelei Fogarasi Jánoshoz: AkadÉrt. 1872: 208–10, 210–1.

¹⁶ 1872. szeptember 5-én Szentpétervárról kelt levele Fogarasi Jánoshoz: AkadÉrt, 1872: 211–3.

alább négy esztendő kellene a kínai nyelv megtanulására, s attól fél, hogy azalatt a többi nyelveket, mind elfeledné.¹⁷

A kilenc hónapi megfeszített szentpétervári tanulmánya csak előkészület volt tulajdonképpen céljára, mongolországi útjára. Miután FOGARASI JÁNOS és az Akadémia rendelkezésére bocsátotta az 1600 rubel útiköltséget és TIMOSEV belügyminiszter a minden oroszok cájra nevében előzékenyen ellátta hat okmánnyal a kazáni, az irkutzki kormányzóhoz, a kjakthai határszéli kormánybiztoshoz és az urghai orosz konzulhoz, felszerelve magát fegyverrel, húskivonatokkal, jó magyar paprikával és néhány font kétszersülttel, 1873. február 21-én 35 fokos hidegben Szentpétervárról útra kelt ezer mérföldet tevő útjára.¹⁸ Nyizsnyi-Novgorodig vasúton, onnan Kazánig a Volga jegén postalovakkal utazott. Azután Permin keresztül szánon folytatta útját Jekatyerinburgig, ahol célszerűnek látta a juhbőrbunda mellé még egy „dakha”-nak nevezett szarvasbőrbundát s a nem elég meleg szőrbotosok helyett kutyabőrrel bélelt csizmát vásárolni. Innen egy zsandár főtiszttel folytatta útját, s közben alkalma volt tanulmányozni a szibériai nép életmódját. Krasznojarszkba érve, kirándulást tervezett a jeniszei feliratos kő megtekintésére. A jeniszei kormányzótól kapott is erre engedélyt. Az volt a szándéka, hogy a kőfeliratot a magával hozott székely írásjegyek segítségével megfejti¹⁹ s megfejtési kísérletét elküldi a magyar akadémia számára és a szentpétervári akadémianak, hálája jeléül az orosz kormány előzékeny pártfogásáért. Akkor még nem kerültek napvilágra a híres orkhoni feliratok, amelyek a 80-as években expedíciókat és egy sereg tudományos kiadványt vontak maguk után, akkor még a világ tudósai nem görnyedtek oly izgatottan az ismeretlen nyelvű és írású szövegek fölé, mint húsz esztendővel később, amikor 1893-ban a neves dán tudós, THOMSEN VILMOS, a dán Tudományos Akadémia előtt bemutatta a VIII. századi jeniszei türk feliratos-kövek megfejtését, az újabb idők egyik legnagyobb jelentőségű tudományos eredményét.²⁰ Annál jelentősebbnek tekinthető a magyar tudós szándéka, amely ha kivitelre nem került is, tervezett módszerénél fogva nem érdektelen kísérlet a kérdés történetében. Az utak járhatatlansága miatt

¹⁷ AkadÉrt. 1871: 244, 1873: 44-5.

¹⁸ Mongolországi utazásának előkészületeiről I. az. 1872. december 20-ról és 1873. január 18-ról Szentpétervárról kelt leveleit Fogarasi Jánoshoz: AkadÉrt. 1873: 5-7, 44-5.

¹⁹ AkadÉrt. 1873: 44-5.

²⁰ Ligeti Lajos, Az ismeretlen Belső-Ázsia. Bp., é. n. 193 kk.

nem tudott eljutni a jéniszei kövekhez, s mivel neki az idő a szó szoros értelmében drága pénz volt, tovább folytatta útját Irkutzkba, ahonnan néhány napi pihenés után, április 7-én öt óra alatt siklott át a hóval befűtött Bajkál-tavon. A Szelenga-völgyében, ahol homokos medencék és kopasz hegyek váltogatták egymást, a burjátok életmódja kötötte le figyelmét. Kiakhtában a határszéli biztos igen előzékenyen gondoskodott tevéről, kínai taligáról és egy mongorról, akinek kötelességévé tette, hogy akár a hátán is, de nyolc nap alatt Urghába vagyis Khurenbe, a khalkha-mongolok fővárosába szállítsa a cári kormány magyar pártfogoltját.²¹

58 napi és éjjeli, legnagyobbreszt szánon tett utazás után április végén érkezett meg Urghába a keleti mongol népnyelv és a kínai birodalomban hivatalos mandzsu nyelv helyszíni tanulmányozása végett. A Mongolországban töltött 155 nap alatt folyvást az ottani orosz konzul vendége volt, csak ezen a módon tudta tanulmányútjának nyugalmát és sikerét biztosítani. Mindjárt megérkezése után egy sokat kóborolt 45 éves lámát fogadott meg tanítójának, kinek jó beszélő tehetségén kívül főképen az szolgálta előnyére, hogy mongolul írni nem tudott, aminek Bálint Gábor azért örvendett, mert így nem a vallásos könyvek nyelvét, hanem a nép beszédét leshette el tőle. Láma tanítójának segítségével hozzáfogott a szó- és mondatgyűjtéshez, s mikor már tájékozódni tudott a keleti mongol népnyelvben, elővette Geszer khán regéjének Schmidt-féle párhuzamos mongol-német szövegét s meglehetősen nagy fáradtsággal ötven ív terjedelemben átírta khalkha-mongol népnyelvre. E rege átírásának befejeztével nekilátott a tulajdonképpen népnyelvi anyag gyűjtésének, ezenkívül a mongolok születési, házassági és halálzási népi szokásainak lejegyzését végezte el. Másodszorban a mandzsu nyelv tanulásával és gyakorlásával foglalkozott. Tanítója egy mongol törzsfőnök volt, ki az urghai orosz konzulátus iskolájában a mongol és a mandzsu nyelvet tanította. Segítségével kezdetben mongol szövegeket fordítgatott mandzsura, de ugyancsak elsodálkozott a törzsfőnök, amikor Bálint Gábor a második héten mandzsu nyelven már folyékonyan kezdett vele társalogni; aztán megmagyarázta neki, hogy ő már előbb tanulmányozta ezt a „könnyű” nyelvet, s csak a kiejtés elsajátítása szempontjából volt szüksége társalkodással némi csiszolgatásra.

²¹ Utazását Szentpétervártól Mongolország határáig leírta a Fogarasi Jánoshoz intézett. 1873. április 12-én Kiakhtából kelt levelében: AkadÉrt. 1873: 155–6.

Teljes három évi távollét után 1874. február közepén érkezett haza Bálint Gábor, – hatalmas anyaggyűjteményén kívül mongol és mandzsu nyelvű eredeti termékeket is hozva magával, – s már március 2-án felolvasta a Magyar Tudományos Akadémia ülésén az Oroszországban és Ázsiában tett utazásról és tatár, mongol, mandzsu nyelvészeti tanulmányairól beszámoló jelentését, egyszersem bemutatta szép eredményekkel biztató gyűjteményeinek tekintélyes halmazát.²² Most már csak módot és főképen nyugodt körülményeket kellett találnia, hogy minden erejét a tudományos munkának szentelhesse. FOGARASI JÁNOS és az Akadémia, meggyőződven a hazahozott nyelvi anyag különleges értékeségéről, amelytől egyes altaji nyelveknek behatóbb és teljesebb ismeretét lehetett várni, tovább is biztosította az évi 1000 forintos segélyt, ezenkívül az Akadémia ideiglenesen átengedte részére az alkönyvtárnoki lakást, továbbá kilátásba helyezte, hogy kész munkáit a szokott írói tiszteletdíj mellett azonnal ki is adja.²³ Ilyen tudományos pozíció abban az időben nálunk a lehető legkivételesebb ritkaságok közé tartozott. Bálint Gábor meg is volt elégedve vele s nagy becsvággyal gyűrűközött neki a munkának. Termékeny évek következtek, a magyar tudományos világ feszült érdeklődéssel várta eredményeit. Két ízben bemutató felolvasást tartott az Akadémiában a mandsuk szertartásos könyvéről²⁴ és a tatár nyelv köréből,²⁵ továbbá feldolgozta az éjszaki burját-mongol nyelvjárást, összevetve a khalkha, csakhamar és kalmuk nyelvekkel.²⁶ De e részletkérdéseknél jóval jelentősebbek kazáni-tatár gyűjteményének rendszerezései, amelyeket három kötetben és 500 lap terjedelemben tett

²² Bálint Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dana hangjegye Bp., 1874. 19 l. M. Tud. Akadémia. Értekezések IV. köt. 2. sz. (Olvasztatott a m. t. Akadémia 1874. március 2-án tartott ülésén). Vö. AkadÉrt. 1874: 52.

²³ AkadÉrt. 1874: 76-7, 96, 127.

²⁴ A mandsuk szertartásos könyve. Bp. 1876. 16 l. M. Tud. Akadémia. Értekezések, VI. 2. sz. Vö. AkadÉrt, 1875: 257. (Többek között arra mutat rá, hogy a fajunkbeli népek közös ősi vallásának helyes neve: számán, nem pedig saman vallás. Ez utóbbi kiejtés Kovalevsky mongol szótárának oroszos átírásából került át az európai nyelvekbe. Bálint a mandsu-mongol számán vallás egész mitológiáját össze akarta szedni és feldolgozni, de ezt éppúgy nem valósíthatta meg, mint sok más tervét.)

²⁵ A M. Tud. Akadémia I. osztályának 1876. február 14-i ülésén mint vendég »A részesülői, igenévi és állapotjegyzői szerkezetről a kazáni-tatár nyelvben« címen érkezett. Vö. AkadÉrt. 1876: 49.

²⁶ Az éjszaki burját-mongol nyelvjárás rövid ismertetése: NyK. XIII (1877), 169–248 és kny. Bp. 1877. 80 l. M. Tud. Akadémia.

közzé az Akadémia 1875–77-ben.²⁷ A népi tatár szövegeket – 64 népdalt, 46 talányt, 36 népmesét, s egy csomó babonát – tartalmazó kötete, továbbá kazáni tatár szótára és kazáni tatár nyelvtana kétségkívül Bálint Gábor legkitűnőbb munkája. Tudományos szempontból azért különleges értékű és ma is forrásként használható, mert a tiszta tatár népnyelvet, amellyel addig csak orosz tudósok foglalkoztak, Nyugat-Európával ő ismertette meg először. Töretlen munkakedvére vallott az is, hogy 1875-ben a budapesti egyetem bölcsészeti karán magántanárságot szerzett a mandzsu, mongol és tatár nyelvekből²⁸ s tárgyköréből 1877-ig minden félévben rendszeresen hirdetett és tartott előadásokat.

Már éppen hozzáfogott mongol anyagának rendezéséhez és feldolgozásához,²⁹ amikor egy újabb megtisztelő megbízás hirtelen ismét Ázsiába és Kínába sodorta. GR. SZÉCHENYI BÉLA, Széchenyi István fia, 1877-ben három évre tervezett keletázsiai expedíciót szervezett; ennek a nagyszabású tanulmányútnak egyik célja volt eljutni olyan helyekre, ahol esetleg a magyarok nyomára találhat, vagy legalább is olyan népekre és törzsekre akadhat, amelyek velünk magyarokkal faj- és nyelvrokonságban vannak. Tudvalevő, hogy tervét SZÉCHENYI megvalósította, s három hatalmas kötetben közzétett, a nemzetközi tudományos világ elismerését is kivívó igen becses tudományos eredménnyel járt. Erre az útjára SZÉCHENYI három kiváló tudóst vitt magával, köztük Bálint Gábort, tolmácsul és egyszersmind azért, hogy alkalmat adjon neki a keleti nyelvek továbbtanulmányozására. 1877. december 4-én indultak el Triesztből s 1878. január 9-én érkeztek India leg szebb kikötővárosába, Bombayba. Közben Bálint Gábor a hajón lévő malájok nyelvét jegyezte és nagyjában el is sajátította. Míg Bombayból SZÉCHENYI Maiszur tartományba indult India legmagasabban fekvő városának megtekintésére, LÓCZY LAJOS pedig Körösi Csorna Sándor hamvait kereste föl Darzsilingban, addig

²⁷ Kazáni tatár nyelvtanulmányok. I. Kazáni-tatár szövegek. Bp., 1875. 170 l. M. Tud. Akadémia. – II. Kazáni-tatár szótár. Bp., 1876. 178 l. (tatár–magyar–német) M. Tud. Akadémia. – III. Kazáni-tatár nyelvtan. Hang-, alak- és mondattan. Bp., 1877. 159 l. M. Tud. Akadémia.

²⁸ Acta reg. scient. univers. ung. Budap. 1876/77. fasc. I. 8.

²⁹ Mongol anyagából kevés került feldolgozásra és kiadásra. Jóval későbbi időből való egy kisebb közleménye: Mutatványok a mongol népköltészetből. Ethnographia 1891: 138–41. (Gyűjteményéből három vers közlése, rámutatva a mongol népköltészetnek arra az alaki sajátosságára, hogy a turánság verselésének eredeti módját, a kezdő és betűrimet, megőrizte, tárgyi tekintetben pedig arra, hogy a buddhizmus a turánságot igen kevésbé befolyásolta.)

BÁLINT GÁBOR Bangalorban, Maiszur indiai brit hűbéres állam fővárosában telepedett le a dravida nyelvek tanulmányozása végett. Két hónap múlva, március végén, Kalkuttában találkoztak, ahonnan SZÉCHENYI Jáva szigetére utazott LÓCZYval, Bálint Gábor pedig előre indult Sanghaiba. Amikor aztán június 4-én SZÉCHENYI is Sanghaiba érkezett, ott az a kellemetlen hír várta, hogy Bálint Gábornak egészsége érdekében le kellett mondania a további utazásról, az orvosok tanácsára az éghajlatot rögtön el kellett hagynia és sürgősen haza kellett utaznia.³⁰ Van azonban olyan vélemény is, – s talán ez a valóság, – hogy a nagy lassúság kedvetlenítette el Bálint Gábort³¹ s az expedíció végtelen kárára, még a tulajdonképpeni kutatások megkezdése előtt, visszatért Budapestre. „Elképzelheti a tisztelt Akadémia, – írta SZÉCHENYI 1878. június 8-án haza, – hogy Bálint távozása mennyire leverően hatott reám és nehezíti terveimet; nem egyedül azért vivém őt magammal, hogy ritka nyelvészeti ismereteit még bővíthesse, de azért is, hogy Mongolországban mint az expedícióm tolmácsa szerepeljen; képes leszek-e őt valami ismeretlen által pótolni, de csak részben helyettesíteni is, nem tudom.”³²

Később SZÉCHENYI megtudta s meg is írta, hogy Bálint Gábort sem pótolni, sem helyettesíteni nem sikerült s éppen a tudatlan és rosszindulatú tolmácsok elég bajt és nehézséget okoztak neki és expedíciójának. Bálint Gábornak azonban a Bangalorban töltött rövid két hónap is elég volt arra, hogy a Kelet-India déli részét lakó kb. 50 milliót kitevő s 12 testvérnépre oszló dravidák, elsősorban a vezető tamul nép nyelvét, majd Sanghaiban, ahonnan Japánba is átnézett, a japán nyelvet is megtanulja. Eredményeit először az Erdélyi Múzeum 1888. évfolyamában tette közzé »A tamul nyelv a turáni nyelvek szanszkritja« című értekezésben.³³ Ebben azt bizonyítgatta, hogy amint a szanszkrit a legrégebbi irodalmú nyelv az árja nyelvekre nézve, azonképpen a tamul nyelv a turánság legrégebbi írott okmánya s a tamul-féle nyelvek magyar nyelvünkkel jóval szorosabban összefüggenek, mint a turánság azon elferdült nyelveckéi, melyeket a finnugristák ránk akarnak erőszakolni. Ezt a tételét aztán két évtizedig tartó beható tanulmányozás után a »Tamul (dravida) tanulmányok – Studia Tamu-

³⁰ Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye. Bp., 1890. I. köt. VII, VIII, XXI–XXV. I. Vö. Akad. Ért. 1877: 145-6.

³¹ Ligeti Lajos, Az ismeretlen Belső-Ázsia. 187.

³² Gr. Széchenyi Bélának Sanghaiból 1878. június 8-án kelt levele az Akadémiához: Akad. Ért. 1878: 122-3.

³³ L. a³ számú jegyzetet.

lica» című, negyedréteg alakban negyedfélzsász lap terjedelmű hatalmas kötetében fejtette ki,³⁴ s ugyanezt SZÉCHENYI BÉLA költségén német nyelven külföld elé is terjesztete.³⁵ Munkájának grammatikai első részében azt mutatta ki, hogy a magyar nyelv ősi formájában hangtanilag, alaktanilag és szótanilag az összes éjszaki turánság nyelvei közül legközelebb áll a déli turánság tizenkét testvéryelvéhez, ezek között is elsősorban az óriásilag kimagasló, régi és gazdag irodalmú tamul nyelvhez, amely minden tekintetben kiállja a versenyt magával a szanszkrit nyelvvel. Munkájának második vagyis szótári részében a főbb középturán, a mandzsu, mongol, török-tatár nyelvekből vett adatokkal próbálta igazolni, hogy a tamul nyelv olyan gyökökre és képzetekre ad kézzelfogható magyarázatot, amikre az éjszaki turánság apró-cseprő nyelvei még kerékbetörő vallatással sem képesek.

Hogy ez az elmélet milyen visszatetszést keltett a magyar nyelvészek körében, ahhoz el kell képzelni azokat az izgalmas és ádáz küzdelmeket, amelyek a múlt század 70–80-as éveiben nyelvünknek és eredetünknek egyrészt a finnugor, másrészt a török rokonítása körül zajlottak, némelykor az egyéni becsületbe tipró hevességgel. És íme, most előáll egy külső habitusában is mongol dúvad, aki sem az egyik párthoz nem csatlakozik, sem a másiknak nem tolja szekerét, hanem azt állítja, hogy a magyar nyelv az egyik legősibb és legőnnállóbb altaji nyelv, amely hangtanilag, nyelvtanilag és nyelvtanilag éppoly kevésbé szorul a finnugor nyelvekre, amint a mongol, török-tatár vagy mandzsu nyelvek sem szorulnak ezekre az éjszaki – mint ő nevezte – „csiribiri” nyelvekre. Bálint Gábor ezt az álláspontját már 1877-ben kifejtette híres »Párhuzam«-ában, melynek címlapjára Geszer khán regéjéből ezt az idézetet tette: „Barildaja la!” (Birkózzunk, la!)³⁶ Ez a kihívás Hunfalvyéknak és Budenzéknek, általában a finnugor nyelvészeknek szólt s a tisztelet hangjának mellőzésével (ez azonban az ellenfél

³⁴ Tamul (dravida) tanulmányok. Első rész: tamul nyelvtan (latinos átírással), tekintettel a többi tizenegy társnyelvre és a magyarra. Második rész: magyar-tamul gyöknyomozó szótár, tekintettel a középturánság főbb nyelveire: Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye. Bp., 1897. II. 1–341 és kny. uo. 341 l.

³⁵ Tamulische (Dravidische) Studien. In zwei Teilen. I. Grammatikalischer Teil. II. Lexikalischer Teil. Separatabdruck aus dem II. Bande des Werkes „Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen B. Széchenyi in Ostasien. 1877–1880.” Bp., é. n. 4-r. 429 l.

³⁶ Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Madsar Monghol khojor khele adalikhakho bicsik (Magyar mongol két nyelvet egyenlítő irat). Bp., 1877. I. Saját kiadás (Ebben munkában levő mongol–magyar szótáráról beszél, ez azonban nem készült el).

táborából is hiányzott) olyasfélét írt, hogy a finnugorsággal legföljebb a tücsök módjára füttyürészgető kalevalás finn, vagy a gyerekesebbnél-gyerekesebb vallásos mitológiát fabrikáló vogul-féle ember érheti be, s az egész suomi rokonság, melyet főképen a németek támogatnak (félreismerhetetlenül Budenzre célzott), csak arra jó, hogy a „dicső németiségbe olvadást” tekintsük az egyedüli magasztos dolognak.

Amint ismeretes, ARANY JÁNOS az akadémiai ülések alatt azal szórakozott, hogy apró papirdarabkákra tréfás versikéket írt, szándékos kínrímek alkalmazásával. Bálint Gábor »Párhuzam«-ára, melyben Hunfalvyt és a finnistákat szenvedélyesen támadta, ezt a megjegyzést tette:

*Igazi vasfejű székel a Bálint:
Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.³⁷*

A versikét átnyújtva BUDENZnek, bajusza alatt lappangó mosolyával hozzátette: „Nem kell azt bántani”. De bizony e bölcs arany-tanácsnak nem lett foganatja: HUNFALVY a tanul és a mongol-elméletet nyilvánosan „svihákság”-nak nevezte, amivel vérig sértette Bálint Gábor érzékenységét. Ezt a sebet élete végéig hordozta, elfeledni soha nem tudta. Egyszer azt mondotta, hogy HUNFALVYnak torkára forrasztaná kijelentését, ha nem tekintené vénségét. Sajnos, ezek a barátságtalan tudományos eszmecserék egyéni életére is áthullámoztak. Az Akadémia szemrehányást tett neki, hogy öt esztendő elég lett volna a mongol szövegkiadások elkészítésére, s FOGARASI JÁNOS is eltávozván az élők sorából, a további segítyezést megszüntette. A szárazra vetődött Bálint Gábor most fűhöz-fához kapkodott, hogy valami tudományához méltó állást kerítsen magának. A külügyminisztériumban azt felelték neki, hogy a fordító osztálynak nincs szüksége annyi nyelvre, mint amennyit ő tud. Ekkor TREFORT miniszter biztatására ny. rk. tanárnak pályázott a pesti egyetemre. A bölcsészeti kar és az egyetemi tanács kedvező ajánlatát azonban Hunfalvy a minisztériumban elgáncsolta azzal az érveléssel, hogy „míg a görög és latin nyelvet és irodalmat is csak egy-egy rendes tanár adja elő: addig a mongol nyelvre nem szükséges rendkívüli tanárt kinevezni”. „Különben is, – tette hozzá, – ki a tudomány és műveltség azon a fokán áll, mint Bálint Gábor úr, az csakugyan nem egyetemi tanárnak való”.

³⁷ Arany János összes kisebb költeményei (Voinovich Géza kiadása). Bp., é. n. 238. l. »Budenzhez« című 1878-ból keltezte.

Így minden ajtó bezárulván előtte, amiben hajthatatlan nyakosságának is mindenesetre része volt, s nem lévén halvány reménye sem annak, hogy itthon nagy nyelvtudására és tudományára valakinek szüksége lehet, a Pesti Napló 1879. évi május 2-i számában megírta az Akadémiát és a kultuszminisztériumot alaposan megurcoló, országos botrányt keltő, végtelenül keserű híres nyiltlevelét, amelyben kijelentette: „Én tehát fölveszem a vándorbotot, melyet előbb nemzeti tudományosságunk érdekében hordozék, hogy új hazában keressek magamnak existenciát, melyet itthon megteremtésem nem sikerült. Azon tiszta öntudattal veszek búcsút hazámtól, hogy megtettem a lehető. A belém fektetett nemzeti tőkét kérje számon a nemzet azoktól, akik oda terelték a dolgot, hogy kényszerülve lettem lemondani mindarról, ami fajomhoz csatolt.”³⁸ Erre a röpiratára írta ARANY JÁNOS ezt a versikét:

*Szegény Bálint Gábor,
Boldogtalan góbé;
Amennyit te szenvedsz,
Mi ahhoz a Jóbé!*³⁹

4.

A szenvedés azonban csak ezután következett. Bálint Gábor csakugyan elhagyta Magyarországot s közel másfél évtizedig Európa és Ázsia különböző helyein hányódott, mint egy földönfutó és üldözött vad, önmagával, hazájával és a tudománnyal meghasonulva. Életének ezt az időszakát sűrű homály fedi. Hírlapoknak folyóiratoknak egyetlen cikket, egyetlen tudósítást nem küldött haza, később sem írt, nem beszélt róla semmit. Csak elejtett nyilatkozataiból tudjuk, hogy Spanyolországban hivatalnokoskodott, a Libanon cédrusai alatt gyökerekkel élt és lepkéket gyűjtött, hogy abból tengesse életét, Damaszkuszban török pénzügyi ellenőr volt, Bagdadban pénzügyigazgató s végül az athéni egyetemen mint meghívott előadó újjörög nyelven tartott előadásokat s arab nyelvet is tanított. Csak egy-két erdélyi jó barátja tudta, hol és merre jár; talán majd a levéltárak fognak hányódásairól felvilágosítást adni. Úgy látszik, hogy a kilencvenes évek elején benne is felébredt a honvágy s barátai is biztatni kezdték a hazajövetelre. Jakab

³⁸ Egy távozó számadása (Levél a szerkesztőhöz). Pesti Napló 1879. (máj. 2.) 107. sz. Frankói Vilmos akadémiai főtitkár válasza uo. 109. sz. Hunfalvy János szintén felelt Bálint búcsúlevelére, uo. 111. sz.

³⁹ Arany János összes kisebb költeményei (Id. kiadás). 239. l. »Bálint Gábor röpiratára« című 1878-ból keltezve.

Elek 1889. december havában az Akadémia összes ülésén azt az indítványt terjesztette elő, hogy az Athénben tartózkodó Bálint Gábor hazatérését az Akadémia mozdítsa elő. Az Akadémia azonban nem titkolhatván el bizonyos neheztelést a miatt, hogy annak idején félbeszakította mongol nyelvtanulmányainak feldolgozását, amihez a magyar tudományosság nemzetközi érdemeit is öregbítő annyi reményt fűzött, az indítványt nem fogadta el, hanem azt válaszolta, hogy megvárja: „Bálint Gábor úr maga forduljon az Akadémiához.”⁴⁰ JAKAB ELEK ekkor a hírlapokban indított mozgalmat, amire barátai és a székely vármegyeiek összeadták a szükséges összeget.⁴¹ Bálint Gábor 1892-ben hazaérkezett, de nem Pestre tért vissza, hanem szülőfalujában Szentkatolnán telepedett le. Itt fejezte be SZÉCHENYI BÉLA kiadványa számára tanulmányát. Isten tudja, még mikor ismétlődik meg, hogy valaki egy székely falu csöndjében délindiai dravida–mongol–magyar etimológizálással foglalkozzék!

Ekkor Bálint Gábor már közel járt az ötvenedik életévéhez, legalább is harminc nyelvet beszélt, ura volt az összes turáni nyelveknek, legjobb ismerője és világhírű tekintélye a tatár, kalmuk, mongol és tamul nyelvnek, egy sereg tudományos kiadványt jegyzett a neve, s még mindig nem volt élhető állása, könyöradományokra és szegény falusi rokonainak segítségére szorult. A magyar művelődéspolitikának olyan szégyenfoltja volt ez, amelyet sürgősen le kellett törölni. A körülmények is az ügy javára alakultak. SZINNYEI JÓZSEFet Kolozsvárról 1893 tavaszán meghívta a budapesti egyetem az urálaltaji tanszékre s ekkor merült fel az a gondolat, hogy a kolozsvári egyetem bölcsészeti kara is kapjon urálaltaji katedrát, s arra Bálint Gábor hívassék meg. Mindez simán ment, s Bálint Gábor még abban az esztendőben, 1893. december 7-én kelt 58.525 számú királyi dekrétummal a kolozsvári egyetem ny. rk. tanára lett.⁴² Négy év múlva, 1897. szeptember 22-én, nevezték ki ny. r. tanárnak. Mindig büszke volt erre. Neve alá, még leveleiben is, következetesen oda írta: *kolozsvári egyetemi tanár*. Amikor ennek magyarázatát kérdezték tőle, azt válaszolta: „Azért írom ide, hogy kolozsvári, nehogy valaki azt higye, hogy annak a budapesti

⁴⁰ A Nyelvtudományi Bizottság 1890. február 1-én tartott ülésében tárgyalta Jakab Elek r. tagnak 1889. december havában az Akadémia összes ülésén előadott abbéli indítványát, hogy az Athénben tartózkodó Bálint Gábor hazatérését az Akadémia mozdítsa elő. Vö. AkadÉrt. 1890: 169-72.

⁴¹ Potsa József, Háromszék vármegye emlékkönyve. Sepsiszentgyörgy, 1899. 377. l.

⁴² Acta reg. scient. univ. Claudiop. 1894/95. fasc. I. 9.

reakciós társaságnak volnék a tagja”.⁴³ Még egyre volt büszke: arra, hogy az egyetem a millénium évében tiszteletbeli bölcsészeti doktortá avatta, BÖHM KÁROLYlyal és SZILÁDY ÁRONnal együtt.⁴⁴ Ettől kezdve nevét mindig DR. SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBORNak írta és az egyetem almanachjaiban csak e két címét tüntette föl: az irak-arabi török tartomány pénzügyi ellenőre és a kolozsvári egyetem tiszteletbeli doktora. Bizonyára csak azt sajnálta, hogy nem írhatta oda még ezt is: székely-magyar. Mert tudományos elméletének megfelelően mindig így nevezte magát.

Az 1893/94. tanév II. félévében kezdte meg előadásait és 37 féléven keresztül adott elő. A rendszerint reggel 7–8-ig tartott óráin olyan nyelvek szerepeltek, amelyek a külföldi egyetemek órarendjein is csak részben és kivételesen voltak képviselve. Minden félévben rendszeresen előadta a török nyelvet, kezdők és haladók számára; vele kapcsolatban szívesen foglalkozott a török nyelv arab és perzsa elemeinek nyomozásával. Természetesen a tatár nyelv is a kedvencei közé tartozott. A 90-es években négy féléven át tanította a japán nyelvet, a 900-as évek elejétől pedig a kabard nyelvnek biztosított a törökkel egyforma teret. Gyakori kollégiuma volt továbbá a mandsu nyelvtan, tekintettel a mongol és a török nyelvre, oszmanli török és kabard szövegek olvastatása, a tamul nyelv, kínai szövegek mandsu nyelvű közvetítése, sőt egy féléven át, SZILASI MÓRIC halála után, a finn tanszéket is helyettesítette, – igaz, hogy nem sok köszönet volt benne, mert agyon-gázolta a finnistákat, a finnugor rokonság „badarságának” kimutatására használta fel óráit. Ezenkívül azt is számon lehet tartani, hogy ő volt az eszperantó magyarországi úttörője. 1897-ben eszperantó-tanfolyamot tartott az egyetemen és könyvatos ívekben kiadta az eszperantó nyelv szabályait. Ennek alapján írta meg BARABÁS ÁBEL kolozsvári unitárius kollégiumi tanár az »Esperanto világnyelv« című könyvét 1898-ban, melynek előszavában Bálint Gábor védelmébe vette ennek a logikán alapuló nyelvnek észszerűségét és észben tartható könnyűségét. Elméleti előadásai közül még megemlíthető a török nyelvjárások ismertetése s a turáni vagy altáji nyelvészetről szóló általános jellegű kollégiuma. Ebben szintén különcködő eredetisége és harcias tudományos egyénisége nyilvánult meg. Bár az uráaltaji nyelvészet katedrájának volt a tulajdonosa, írásaiban és előadásaiban ezt az elnevezést sohasem használta, hanem MÜLLER MIKSA terminológiájával mindig turáni nyelvészetről és turáni nyelvcsaládról beszélt, értvén ezen a tamul,

⁴³ Újság (Kolozsvár) 1913. 128. sz.

⁴⁴ Acta reg. scient. univ. Claudiop. 1896/97. 36.

japán, koreai, hun-magyar, jugur, finn, mongol, török-tatár, mandsu-tunguz, szamojed és a Himalája alatti többi nyelvágakat. „Az Ural lehet ásványokban gazdag, – így indokolta álláspontját, – s jó bundabőr-adó mackói is lehetnek ott nagy számban, de már az ott lézengő turáni néptörödékek minden mackó-legendájuk dacára is mind számra, mind nyelvre nézve a turánság 150 milliót tevő többi ágával szemben semmitmondók... Azok, akik az ural-altáji elnevezést divatba hozták, sem az igazi turánság mivoltát, sem annak főbb ágait nem ismerték, s így nem kívánhatják, hogy a nagy turánságot az ő nyomorú zacskójukba beleszorítsuk.”⁴⁵ Akkor volt igazán elemében, amikor a turánságról beszélhetett, vagy döngethette a mélységesen lenézett finnugor rokonság bástyáját, vagy pedig fejtegethette azt az elméletét, hogy a székelység az ázsiai óhazában kezdetben nem faj volt, nem is törzs, hanem az előkelők rendje, ahová a felvétel vitézi érdemek alapján történt. Hosszú tanári pályáján tanítványokat nem nevelt,⁴⁶ csak híveket szerzett magának, de vajjon tudta volna-e valaki követni őt azon az úton, amelyen még az ő rendkívüli nyelvtudása is eltévedt és botladozott. Voltaképen nem is lett volna kívánatos az utánzása és nyomdokainak tágítása. Az volt a helyes, hogy Bálint Gábor a maga ritkaságában legendás alakja maradjon a kolozsvári tudományegyetemnek és képviselője legyen egy olyan tudomány történeti irányzatnak, amelynek évszázados hagyományai és mély gyökerei voltak a magyar köztudatban.

Bálint Gábor a maga sajátos elveit és tudományos meggyőződését tanszékén szabadon hirdethette; rendkívüli képességeit egyetemünk tisztelte és megbecsülte. Csak azért, mert szokatlan utakon kereste az igazságot és egészen egyénileg szolgálta a tudományt, itt Kolozsvárt senki sem gáncsoskodott ellene; az önhittség nem vonta kétségbe, hogy azért ő is csak tudósnak számít.⁴⁷ Az egykorú rektori beszámolók büszkén emlegetik, hogy valahányszor külföldön járt, elismerést szerzett egyetemünknek. A kolozsvári tuda-

⁴⁸ EM. 1895: 122–3.

⁴⁶ Ismertebb nevű hallgatói voltak: Antalffy Endre, Barabás Ábel, Erdélyi Lajos, Krenner Miklós, Melich János, Pálfi Márton, Csergő Tamás. Dr. Prikler Lajos, jelenleg marianumi tanár, volt az első hallgatója, aki nála szerezte meg a doktorátust.

⁴⁷ Amikor kolozsvári tanszékét elfoglalta, a bölcsészeti karon a filozófiát Szász Béla, a neveléstudományt Felméri Lajos, a német nyelvészetet és irodalmat Meltzl Hugó, a történelmi segédtudományokat Finály Henrik, a klasszika-filológiát Szamosi János és Pecz Vilmos, a magyar irodalomtörténetet Széchy Károly, a magyar nyelvészetet Halász Ignác, az egyetemes történelmet Márki Sándor, a magyar történelmet Szádeczky Lajos adta elő.

mányegyetem megbízásából és képviselőként 1898-ban résztvett a Rómában tartott XII. nemzetközi orientalista kongresszuson és 1902-ben a Hamburgban ülésezett XIII. nemzetközi orientalista összejövetelen. Mindkét alkalommal előadással is szerepelt. A római kongresszuson, bejelentett felolvasása helyett, közkívánatra rögtönzött szabadelőadást kellett tartania a cserkesz nemzetéről s e tárgy történeti, néprajzi és nyelvészeti fejtegetése annyira új és meglepő volt, hogy a kongresszus egy tagja sem tudott hozzászólni. Már ebben az előadásában jelezte, hogy ő a hun-kérdésnek az eddigiektől merőben eltérő megfejtéséhez jutott, ezért a hamburgi kongresszuson, megint közkívánatra, elő kellett adnia a maga elméletét, amelynek lényege az volt, hogy a hunok se finnugor, se török-tatár fajúak nem voltak, hanem turániak, akik alapjában véve olyan nyelven beszéltek, mint minő az adighe-kabard nyelv és a magyar nyelvnek kazar eleme.⁴⁸ Ez az elmélete kabard nyelv-tanulmányaiban gyökerezik, melyek azóta kötötték le tudományos érdeklődését, mióta a Kaukázust megjárta. Ez pedig úgy történt, hogy SZÉCHENYI BÉLA példaadása nyomán ZICHY JENŐ GRÓF 1895-ben tudományos expedíciót szervezett azzal a céllal, hogy a Kaukázusban felkutassa a magyarok ősi nyomait. A kolozsvári egyetemet az a kitüntetés érte, hogy két professzora kapott meghívást a tanulmányútra: BÁLINT GÁBOR a nyelvészeti és SZÁDECZKY LAJOS a történelmi kutatásokra. Bálint Gábor így még egyszer és utoljára átnézett Ázsiába, ahol három ízben tizennégy esztendeig élt, tanult és szenvedett. Ez alkalommal rövid időről volt szó. 1895. április 28-án indultak Kolozsvárról és augusztus 15-én érkeztek haza. Bejárták az egész Kaukázust, az expedíció kiterjedt Bokharára is, s eljutottak a hajdani klasszikus Sogdiana központjáig, Tamerlan rezidenciájáig, Samarkand városáig.⁴⁹ A kaukázusi bábeli zűrzavar, ahol talán még ma is vannak nyelvek, amelyeket mindössze 5–600 ember, 2–3 falu beszél, s még alig kerültek tudományos vizsgálat alá, igazán Bálint Gábornak való nyelvészeti területnek kínálkozott. Az ő figyelmét leginkább az Elbrusz, Malka és Kuma forrásvidéke, a Dzsínai-hegység és a Terek hegyek közt fekvő Kabardia ragadta meg, melynek lakóira, a kabard nevű cserkesz törzsre még a Kubán folyó vidékén az expedíció cserkesz hadnagy vezetője figyelmeztette. E népnek a szokásai, külseje, nyelve élénken emlé-

⁴⁸ Dr. Bálint Gábor, A hamburgi orientalista congressusról: EM. 1902. 464–5. – A húnkérdés: Keleti Szemle 1902: 307–8.

⁴⁹ Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. VI. köt. Keleti kutatások a magyarság eredetének felderítése érdekében. Bp. 1905. 54–6. – A kaukázusi expedíció lefolyásáról sok közleményt írt Szádeczky Lajos a Kolozsvár 1895. évf.-nak május–augusztusi számaiban.

keztették a magyarságra. Huzamosabb ideig tartózkodott tehát az Elbrusz aljában fekvő kabard fővárosban, Nalcsikban, s természetesen az volt az első dolga, hogy megtanuljon kabardul. Azután összeköttetésbe lépett azzal a DR. LOPATINSKI kabard tudóssal, aki legtöbbet tett a Kaukázusban visszamaradt adighe töredékek nyelvével való ismeretek megmentése és összegyűjtése érdekében. Segítségével tájékozódott a kabard irodalomról s hazulról is fenntartotta a kapcsolatokat vele, aki igen előzékenyen buzgólkodott a vonatkozó irodalom megszerzésében.

A kaukázusi tanulmányút eredményeinek feldolgozására itt-hon Kolozsvárt Bálint Gábor öt esztendő fordított. A közönségesen cserkesznek nevezett kabard nyelv tanulmányozása arról győzte meg, hogy a kabard nyelv a történeti utigur (adighe) hun törzs nyelvének keleti testvére, mégpedig olyan szoros rokonsági viszonyban, hogy mind a kettő egy ősi turáni nyelv két fő nyelvjárásának tekinthető. De arról is meggyőződött, hogy eddigi nyelvészkedésünk jobbra-balra csupán tapogatózott, mert az adighe-kabard nyelvet a magyarhoz nemcsak hasonlónak, hanem olyan-nak találta, hogy a nélkül a magyar nyelv legtöbb jelensége meg sem érthető. Ezt az elméletét bőséges terjedelemben fejtette ki kabard nyelvtanában (1900)⁵⁰ és háromnyelvű (kabard, magyar, latin) etimológiai szótárában (1904).⁵¹ Ez utóbbiban főképp annak a bizonyítékait sorolta fel, hogy az ugor népek Ázsiában, az Uralon innen és az Uralon túl, egykor hun uralom és hun befolyás alatt voltak. De itt nem állott meg Bálint Gábor, hanem tovább szötte elképzeléseit, s belebonyolódott a hun-magyar-székely rokonság, előtte igen egyszerűnek és világosnak látszó bizonyításába. A kabard és a magyar nyelv összefüggésének nyomozása a honfoglalás keleti és bizánci kútfőinek felülvizsgálásához vezette, s olyan mélyen hatolt a kérdés feszegetésébe, hogy a honfoglalás revíziójáról egy nagyterjedelmű könyvet írt (1901), amelyben fanatikus hévvel erősítette, hogy a húnok, adighe-kabardok, avarok és kazarok, magyarok és székelyek, a besenyek, az uzok és jászok egy összefüggő nagy nép láncolatot alkotnak.⁵² Meg volt győződve, hogy a bonyolult kérdést, amelyen még azóta is töri

⁵⁰ Kabard nyelvten. Grammatica Cabardica. Seu lingua progeniei Hunnorum Chazari et Utiguri dictorum. Kvár, 1900. 4-r. 320 l. (Könyv-mat) Saját kiadás.

⁵¹ Lexicon cabardico-hungarico-latinum. Kvár, 1904. 4-r. XXIII. 611 l. Saját kiadás.

⁵² A honfoglalás revíziója, vagyis a hún, székely, magyar, besenye, kérdés tisztázása (Revisio historiae occupationis Hungariae). Kolozsvárt, 1901. 206 l. Saját kiadás [Ism. EM. 1902:53-4, 455-8].

fejét a tudomány, végérvényesen megoldotta, a hun-székely rokonságról fennmaradt nemzeti hagyományt igazolta s tisztázta a honfoglaló ősök emlékét – saját szavaival élve – „a csuvasz-cseremisiz, tatár stb. büztől”.

5.

Ez volt utolsó szellemi erőfeszítése Bálint Gábornak. Mind a három munkáját saját költségén nyomtatta ki, mert csalódottsága és büszkesége visszariasztotta attól, hogy tudós társaságoknál házaljon és ajánlgassa magát. Hozzá még kabard nyelvtanát primitív könyvnyomatos formában tudta csak a világra hozni. Meg is írta LOPATINSKYNAK, amikor egy tiszteletpéldányt küldött neki, hogy „a büszke Magyarországon van könyvnyomda is s a budapesti Akadémia pincéjében van sok szép nyomatú finn, lapp, csuvas, cseremisiz, vogul, osztják stb. nyelvtan és szótár, minthogy azokat nem kellett a szerzőknek saját költségükön kiadatni... De ki tehet arról, hogy a honfoglaló ősök kaukázusi maradékainak nyelvét tárgyaló (tudós) nem akadémiaképes s így a szerzőnek kellett azt napfényre hozatni úgy, ahogy lehetett.”⁵³ Még egyszer és utoljára alaposan elbánt a finnisták és turcisták „mételtyaná”-val s a „cseremisiz lelkületű tudósok”-kal, akik annyi keserűséget okoztak neki – s ezzel be is fejezte tudományos pályafutását.

Több nyelvvel már nem terhelte csodálatos memoriáját, életének utolsó évtizedében úgyszólván semmit sem írt.⁵⁴ Ekkor már törődött, fáradt, a világgal meghasonlott ember volt Bálint Gábor. Kabard nyelvtanáról, trilingvis lexikonáról, az ő nyelvészete szempontjából a honfoglalás revíziójáról – az egy Erdélyi Múzeumot kivéve – egyáltalában tudomást sem vett a szaktudomány. De hát annak idején sem kazáni tatár szótárát, sem török-nyelvtanát, sem magyar-mongol összehasonlítását, sem tanulmányait meg nem bírálta, nem ismertette, sőt meg sem említette egyetlenegy folyóiratunk sem. A hivatalos nyelvészek fölényesen megmosolyogták, azt mondták, hogy nem is tudós. Egy kézlegyintéssel napirendre tértek fölötte, ami azt jelentette, hogy nincs mit beszólni róla. Ez bántotta, elkedvetlenítette Bálint Gábort. Mind-

⁵³ Kabard nyelvtanának előszava.

⁵⁴ Kolozsvári tanársága első éveiben még szívesen írt cikkeket kolozsvári és székelyföldi hírlapokban [Kung-futse. Székely Nemzet 1893. – Az emberek és állatok keleten. Kolozsvár 1893. – Halad-e az emberiség? Unit. Közl. 1893. – Korea és Japán. Székely Nemzet 1894. – A nipponok ünnepei. Székely Nemzet 1895. – Kaukázusról. Kolozsvár 1895. 283. sz]. Később ezt is abbahagyta.

jobban elidegenedett a világtól és emberektől, s úgy élt itt Kolozsvárt, mintha teljesen idegen országban lett volna. Katolikus vallását is elhagyta még 1870-ben s az unitárius egyház hívei közé állott, de ő is, mint a legtöbb Keleten sokáig időző ember, valami egészen sajátos vallásos és világszemléletet alakított ki magának a buddhizmus, brahmanizmus és az okkultizmus keverékéből. Különködő lett, semmi bevett szokással nem törődött, s olyan ruhákban járt, melyekben megbámulták. Aki otthon kereste fel, azt is hihette, hogy valamelyik török vagy más keleti előkelőségénél tett látogatást. Élete utolsó időszakában nem törődött azzal sem, hogy mi a véleménye róla a tudományos világnak. Azt pedig jóformán még az sem érdekelte, hogy él-e s békétlenkedik-e még az öreg mongol Kolozsvárt. Pedig alapjában véve Bálint Gábor igen békés ember volt, csupa szív, nem ismert fáradságot, ha valakin segíteni kellett. Különösen nagyon bántotta őt a székely nép szegénysége és elmaradottsága, sokat foglalkoztatta a segítség módja.⁵⁵ E mellett olyan szerény volt, hogy évekig ismerhette valaki a nélkül, hogy fogalma lett volna óriási nyelvismeretéről és világbórlásairól. Hiúság nem bántotta, magáról soha nem beszélt, keleti szemléletével az európai ember erkölcsi képmutatását mélységesen lenézte és megvetette. Az embereket lehetőleg kerülte s a kis sétatéren, amelyre már csak mi, öreg kolozsváriak emlékszünk, szívesebben társalgott verebeivel, naponként etetve és szidalmazva őket az emberekre emlékeztető szemtelenségükért és önző kapzsiságukért.

Egyetemi előadásait pontosan megtartva,⁵⁶ de egyébképen az egyetem életétől teljesen visszavonulva, 1912. szeptember 1-én olyan csendesesen vonult nyugállományba, hogy úgyszólván senki észre sem vette. A Magyar-utca 1. számú házból, ahol 18 esztendeig lakott Kolozsvárt,⁵⁷ Pestre költözött,⁵⁸ s még egy esztendő sem telt el, 1913. május 26-án Temesvárról halála híre érkezett.⁵⁹ Hogyan ke-

⁵⁵ Mikor kezdődött a székelység nyomorúsága? Székely Nemzet 1901. 193. sz.

⁵⁶ 1909-ben már betegeskedett. Ebben az évben Pröhle Vilmos, a török–tatár összehasonlító nyelvészlet magántanára helyettesítette.

⁵⁷ Kolozsvárra jöveletekor előbb a Biasini szállodában lakott, azután a főtéri Rhédey-házban, 1895-től a Külmagyar-u. 7. sz. alatt, amely 1906-tól Magyar-u. 1. számot kapott.

⁵⁸ Nyugalomba vonulása után Pesten a Bornemisza-u. 8. számú házból lakott.

⁵⁹ A családi birtokában megtalált és dr. Sándor Gábor által lemasolt gyászjelentés szerint 1913. május 26-án esti fél 9-kor halt meg Temesvárt, életének 69-ik és boldog házasságának 38-ik évében. Földi maradványait május 38-án d. u. 3 órakor a gyászházból (Hunyadi-út 14.

rült meghalni Temesvárra, az épp olyan rejtély, mint az, hogy szigorú zárkózottsága miatt senki sem tudta, honnan házasodott, ki a felesége, akit haláláig nagyon szeretett, aki vele együtt tanulta és beszélt a keleti nyelveket. Egy-két újság a gyászrovatban közönyösen tudtul adta elhalálozását, egyébképen olyan észrevétlenül távozott a világból, mintha abban semmi szerepe nem lett volna. Alig emlékezett meg róla valaki, csak egy-két tanítványa szentelt neki néhány fájdalmas búcsúszót, már akkor is panaszkodva, hogy tudását csekély siker jutalmazta.⁶⁰ A következő évi rektori beszámoló hivatalos szárazsággal, egy mondatban, bejelentette elhalálozását, egyetlen méltányoló megjegyzés nélkül, s ugyanígy járt el az egyetemünk múltjáról és jelenéről néhány évvel ezelőtt készült díszes kiadvány is, amely Bálint Gáborról, nevén kívül semmi mást nem tudott megemlíteni. Az egy évtizeddel ezelőtt megjelent Világirodalmi Lexikon, az első ilyenmű magyar vállalkozás, még véletlenül sem vett tudomást Bálint Gábor munkáiról, ellenben a vonatkozó címszavak, ahol nevét hiába keressük, gondosan ügyeltek arra, nehogy valamelyik német, francia vagy angol tudós rövidséget szenvedjen. A Sepsiszentgyörgyön megjelenő Székely Nép a nyáron megütközéssel panaszolta fel, hogy Bálint Gábor sírja a kézdivásárhelyi református temetőben méltatlanul el van hanyagolva, senki sem törődik vele.⁶¹ Legalább ebből sokan megtudták, amit eddig még a lexikonok sem tudtak, hogy Kézdivásárhelyen van eltemetve a Székelyföld nagy fia, a kiváló turáni nyelvtudós, kinek csendes nyugalmát most megbolygattuk, hogy oszlassuk a sajnálatos elfeledkezést és mostoha elbánnást, amiből neki életében-halálában egyaránt kijutott része.

Igazságot kell szolgáltatnunk Bálint Gábor emlékének és tudományának. A harcok elmúltak, a küzdőfelek elpihentek, ma már tárgyilagosabban ítélezhetünk. Igaz, hogy a tudomány haladása túlszárnyalta Bálint Gábort s nem igazolta elméleteit, csak bizo-

sz.) a református egyház szertartása szerint a józsefvárosi pályaudvarra kísérték s onnan Kézdivásárhelyre szállították.

⁶⁰ Az első méltató cikk, amely életének első időszakából több hiteles adatot tartalmaz s amely egyezik kéziratosa önéletrajzával, arcképpel (rajz) a szerző megnevezése nélkül a Vas. Újság 1875. 48. számában jelent meg. Halálakor egy névtelen (g) írt róla meleghangú sorokat a kolozsvári Újság című napilapban (1913. 128. sz.). Ismerjük még Barabás Ábel nekrológját (Vas. Újság 1913. 25. sz.) és Rákóczy Imre eszperantó nyelvű megemlékezését (Informa Bulteno 1913. 2. sz. aug.).

⁶¹ Sírja kriptaszerű, teteje lapos kővel borított. Nyughelyét alacsony vasrács-kerítés övezi, melynek díszítőmotívuma a felkelő nap. A feketemárvány sírkő felirata: Szentkatolnai dr. Bálint Gábor Kolozsvárt volt rendes egyetemi tanár 1844–1913 és neje Spilman Rozália (Dr. Sándor Gábor közlése).

nyos sejtéseit erősítette meg, de az őseredet kérdése is másképen alakult ki és tisztázódott, mint ahogy azt 30–40 évvel ezelőtt a nyelvészek tábora bizonyosnak vélte. Az igazság néha a sötétben tapogatózás és a tévedések labirintusán keresztül bukkant napfényre, és már számos esetben bebizonyosodott, hogy soha sincs igaza a tudós gőgnek, amely csak a maga útvonalát látja egyedül üdvösségrevezetőnek. Bálint Gábornak az jutott osztályrészül, hogy a negatívumokat lássa igaznak, és jól tudjuk, hogy sokszor éppen a negatívumok segítik elő az igazság kiderítését. Bálint Gábort tulajdonképpen korának az az irányzata sodorta tévedésbe, mely a nyelveredet és az őseredet kérdését egynek vette, s még a kutatási módszerek kialakulása előtt a kérdést véglegesen tisztázhatónak vélte. Tévedése nemcsak az övé volt, hanem koráé is, mely a kérdésben az első tudományos tapogatózásokat végezte.

A méltánytalanság ott érte Bálint Gábort, amikor tévedései mögött nem látták és nem becsülték meg azt a pozitív értékanyagot, amelyet Oroszországban és Ázsiában, nagy tudással és kifogástalan módszerrel, a tudomány számára hozzáférhetővé tett. Lehet, hogy ebből az anyagból túlzott következtetéseket, nyelvészetileg nem igazolható megállapításokat vont le, de ez nem változtat magának a nyelvi anyagnak önértékén és abszolút becsén, nem változtat azon, hogy a tudományban olyan bámulatos dolgokat vitt végbe, amire sem előtte, sem utána senki sem volt képes. Eddigélé az egyetlen magyar ember, aki az összes altáji – vagy amint ő szívesebben nevezte – turáni nyelveket ismerte és tudta. Csodálatos magyar elme volt, agyában annyi nyelvismeret felhalmozva, aminő az egész világon kevés embernél fordult elő. Hihetetlen könnyűséggel szívott fel minden nyelvet, ha csak egy pár hétig is foglalkozott vele. A Balti-tengertől a Csendes-óceánig, az északi Jeges-tengertől az Indiai óceánig töméntelen nép foglal helyet, beszél különféle nyelveken és nyelvjárásokon, olyanokon, hogy még a nevét sem ismerjük: ez a sok nyelv oly természetesen helyezkedett el az ő agyában, mint a szótárak a mi könyvespolcainkon. Ezekről a nyelvekről tőle bármit jobban és biztosabban meg lehetett tudni, mint a megbízhatatlan nyomtatott könyvekből. Amit pedig ezekből a nyelvekből tudományos rendszerezéssel feldolgozott, az ma is elismerést követel nevének, s nem válik szégyenére sem a magyar tudománynak, sem pedig a kolozsvári egyetem tudományos múltjának. Még pályája kezdetén írt török nyelv-tanához úttörő érdekem fűződnek. A kazáni tatár szójárást, amely előtte csak az orosz tudósokat érdekelte, Nyugat-Európában a tudós világ számára ő tette először ismertté. Néprnyelvi

gyűjtése, szótára és nyelvtana ma is elsőrendű forrása a tatár nyelvnek. Az Akadémia annak idején nem hiába foglalkozott az-
zal a tervvel, hogy Bálint Gábor tatár közleményeit valamelyik
világnyelven is közzéteszi, s a szaktudomány ma sem hagyott fel
újabb kiadásának szándékával. Páratlan nyelvérzéke bámulatos
dolgot tudott művelni. Előtte a kalmuk nyelvről mindössze egy
német tudós kezdetleges könyvatos nyelvtana s egy francia tudós
mesegyűjteménye jelent meg, úgyhogy az európai tudományosság
semmit sem tudott erről a nyugati mongol nyelvről, – így Bálint
Gábor jelentősége ezen a téren nemzetközi viszonylatban is számot-
tevő. A keleti mongol és mandzsu nyelvekre vonatkozó kutatásai-
nak értékét alig lehet meghatározni. A mongolokról a német
SCHMID és az orosz KOVALEVSZKY érdekes munkákat írtak, de nem
a népnyelvről, melyet tudományosan először Bálint Gábor vett
vizsgálat alá, mégpedig igen helyes módszerrel. A burját nyelvről
írt munkája ennek a mongol nyelvjárásnak első és legjobb fel-
dolgozása a világirodalomban. Sajnálatos, hogy mongol nyelv-
tanulmányai hiányosan és csak részben kerültek a tudomány bir-
tokába. Keleti nyelvészeink talán egyszer még sorját ejtik, hogy
valahol meglevő mongol gyűjteményének feldolgozását befejezzék
és kiadják. Nem kevésbé jelentős, hogy a kínai birodalom ismer-
etéhez nélkülözhetetlenül szükséges mandzsu nyelvvel előtte csak
GABELENTZ foglalkozott s a maga idejében Bálint Gábor volt e
nyelvnek egyedüli ismerője az egész nyugati világban. Ugyanezt
mondhatjuk tamul és kabard nyelvtanairól és szótáiról, amelyek
a mellett, hogy páratlan tudásról és rendszerező képességről tanús-
kodnak, az altaji nyelvtudományban alapvető jelentőségűek s ma
is Bálint Gábor elévülhetetlen érdemeit hirdetik. A turániség az
utóbbi háromnegyed században szépirodalmunkban is jelentős
nyomokat hagyott. Érdemes lenne utánajárni, hogy Bálint Gábor
egyéniségének és tudományának hatása milyen indítékot adott
ennek az eszmerületnek és a később nagy arányokban kibontako-
zott turánizmus mozgalmának. Ki fog tűnni, hogy Bálint Gábor
nemcsak üres név, amelyhez pusztán elavult elméletek és könyv-
tárakban porosodó könyvek képzete kapcsolódik, hanem szellem-
történeti jelenség, akiben a századforduló szellemiségének egyik
jellegzetes iránya testesült meg.

Ha mindenki elfeledte is, a kolozsvári tudományegyetem és
az Erdélyi Múzeum-Egyesület nem feledheti el Bálint Gábornak
a tudomány érdekében kifejtett sok fáradozását és értékes szolgál-
atait. Születésének százszázadfordulós évfordulója – kapcsolatban
napjaink nagy eseményeivel – arra figyelmeztet, hogy a Nyugat

imádatába belesápadt tudományunknak Kelet irányában is tájékozódnia kell, mert Oroszország és Ázsia történeti és nyelvi térségei még mindig rejtenek olyan tudományos feladatokat, amelyekből nekünk magyaroknak ki kell vennünk a részünket. A kolozsvári tudományegyetem és az EME, Európának ezen a pontján, nem is fogja elmulasztani az évtizedes, sőt évszázados elzárkózottság lebontását és a Kelet felé néző tudományos feladatok tervszerű megindítását. Ezek közé tartozik az is, hogy a KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR és GR. KUUN GÉZA hazájában, a kolozsvári tudományegyetemen, Bálint Gábor tanszékének hagyományát újból életre kell kelteni. Ezzel a gondolattal állítsunk emléket DR. SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR kolozsvári egyetemi tanár kiengesztelt szellemének.

GYÖRGY LAJOS

Bethlen Miklós politikai pere

A történelemből ismert politikai perek a hatalom birtokosainak igazságot és méltányosságot nem tekintő kíméletlen önvédelmét mutatják s mindennél világosabban igazolják, hogy a hatalom mindig „előtte járt”, uralma alatt tartotta a jogot. Az árulás és hűtlenség, vagy lázadás és felforgató törekvések miatt perbe fogott vádlott hasztalan hozott fel védelmére bármit is, ügye megítélésében a politikai érdek fontosabb a törvénynél. A perbe fogottnak valójában soha nem lehetett más magatartása ügyével kapcsolatosan, mint az, amelyet az életrajzát író Bethlen Miklós-nál láthatunk: a sorsát kezében tartó hatalommal szemben egy másik, nagyobb hatalomra apellál. A XVII. század bibliás világában élő kancellár önéletírásának e pontjánál a 96. zsoltár 10. versét idézi: „Az Úr uralkodik... ő ítéli meg a népeket igazsággal.”¹

Bethlen Miklós pere nem az erdélyi jogtörténet szempontjából jelentős, hanem azért, mert mélyen bevilágít a XVIII. századeleji erdélyi politika tényezői közé, megismertet egy eléggé nem méltányolt nagy politikai tervezettel és híven mutatja azokat a rendkívüli nehézségeket, a kelet felé törő bécsi német politika szándékait és eszközeit, az önálló fejedelemség küzdelmeiben megvénhedt és széthullott erdélyi magyar vezetőosztály gyengeségeit, amelyekkel szüntelenül harcolva kellett az erdélyi élet továbbépítéséért felelősséget vállaló kancellárnak élnie, építenie és kormányoznia.²

¹ Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1860. II, 367 (A következőkben: Önéletírás).

² A Bethlen Miklóstra vonatkozó újabb tanulmányok közül megemlítjük a következőket: Gyárfás Elemér, Bethlen Miklós kancellár 1642—1716. Dicsőszentmárton, 1924. — Lukinich Imre, Bethlen Miklós és kora. »A bethleni gróf Bethlen-család története« című mű, Budapest, 1927. 273—458. Illyés Géza, Bethlen Miklós: Református Szemle 1930: 19—22, 35—39. — Németh László, Bethlen Miklós, A Tanú című folyóiratban (1932—1936) megjelent tanulmány újból kiadatott A minőség forradalma című gyűjteményes munkában. Bp., 1940. III. 1—18. — Vita Zsigmond, Bethlen Miklós. Az »Erdélyi csillagok« című népszerű-

Kortársai Bethlent Erdélyben is, Bécsben is úgy ismerték, mint az osztrákbarátság egyik fő képviselőjét. BÉLDI PÁL miatt elszenvedett fogságát TELEKI MIHÁLY akkori törökbarát politikájával hozták kapcsolatba. A nagy felszabadító háború minden fordulatóban állhatatosan követelte, hogy Erdély egyezzen meg, kössön szövetséget az ausztriai házzal. 1687-ben emlékiratot adott át az Erdélyben parancsnokló császári tábornoknak, feltárva benne, hogy miként élhetne Erdély a jövőben a császár jogara alatt. Ez az emlékirat hosszú időre meghatározta az osztrák-ház erdélyi politikáját.³ Bethlen osztrákbarát politikájának legkimagaslóbb eredménye az 1690. évi bécsi útja alkalmával megszerzett diploma, amely másfél századon át szabta meg Erdély közjogi helyzetét. A diploma alapján berendezkedő új erdélyi életben, mint az ország újonnan választott kancellárja, maga is vezetőszerepet játszik. S bár évről-évre mind több nehézség jelentkezik a Bécshez kapcsolt Erdély belső életében, Bethlen külpolitikájának helyességét látszott igazolni a karlovici béke is, amelyben a török véglegesen lemondott az Erdély feletti főhatalomról.⁴ Az eredmények és látszatok ellenére is azonban Bethlen Miklós több volt a bécsi politika erdélyi szálláscsinálójánál. Az erdélyi politika XVII. századi vonalának továbbfolytatója ő s a németbarátság éppenúgy csak eszköz a kezében, mint ahogy a törökbarátság is csak átmeneti megoldás volt az erdélyi diplomácia nagy művészeinek: Martinuzzinak, Bethlen Gábornak a politikájában, mindenkor készen állva arra, hogy változtassanak a külpolitikai kapcsolatokon, ha azt Erdély s az Erdélyhez kapcsolódó magyar érdekek úgy kívánták.

sító életrajz-gyűjtemény II. Kolozsvár, 1942. 45—67. — Benda Kálmán, Bethlen Miklós kancellár: Hítel VII (1942), 389—403. Ligeti Ernő, Noé galambja. Bp., 1943. — Sajnálunk kell, hogy Lukinich családtörténeti keretbe elrejtett alapos életrajza szélesebb körben nem vált ismertté, s akik azóta írtak Bethlen Miklósról, jóformán csak Önéletírására támaszkodnak. Talán ez a magyarázata annak, hogy míg az író Bethlen alakja hovatovább ismertté válik, politikai műve megismerését még mindig a bécsi fogság alatt írt Önéletírásnak polémikus és a helyzet kényszerűségéből adódó, önigazoló szempontjai irányítják.

³ Ez a híres »Moribunda Transilvania«, amelynek ismertetésére és méltatására nézve I. Kővári László, Erdély történelme. Pest, 1863. V. 190. és Szádeczky K. Lajos, Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve: Budapesti Szemle CXCIII (1923), 32.

⁴ A karlovici béketárgyalásokon a törökök megpróbálják Erdélyre vonatkozó igényüket fenntartani, álláspontjuk az volt, hogy „Erdély régi kiváltságai élvezetében a két császár oltalmában részesüljön”. Attól félve azonban, hogy a török birodalomra nézve annyira szükséges békeség e kikötés miatt nem valósul meg, követelésükről lemondottak. Vö. Acsády Ignác, A karlovici béke története 1699. Bp., 1899. 48.

1686-ban a HALLER-féle diploma itthoni tárgyalása alkalmával, amikor Bethlen Miklós a diploma elfogadása s azzal Erdélynek a német császárral való szövetsége mellett emelt szót, TELEKI MIHÁLYnak részletesen kifejtette, hogy milyen módon és milyen megfontolások alapján ajánlja ő a német szövetséget.⁵ „... miért nem tud kegyelmetek az három közzül egyet idején elválasztani:

1. vel neutralitatem modo debreczinensi: contributionem apertam utrique;

2. vel bellum contra Germanos viribus et consiliis cum Turca conjunctis;

3. vel si hoc minus christianum videtur, diploma oblatum.

Fegyverünk, erőnk nincsen; jövőre való, sőt csak de praesenti is securitasunk nincsen; a nép fut, az ország s mindenünk elvész. Itt a szásznak nevétségei vagyunk... Ki tudja még, a kardot ki teszi utolszor az hüvelybe. Tutissimum est amplecti diploma, conservare patriam pro nunc et pro futuro.” A török és a német között kell tovább vezetni Erdély életét: megfizetni a töröknek az adót s ugyanakkor egyességet kötni a némettel. Akármelyik győzőn is, Erdélynek meglesz „anchora”-ja. Buda visszafoglalását követő császári győzelmek s végül a karlovidi béke Bethlen előrelátását igazolták, ő azonban a változott helyzetben is, amikor a kétfelé való tájékozódásnak nincs meg a lehetősége s Bécs erdélyi igényeit nem korlátozzák a Portára néző külpolitikai tekintetek, azon fáradozik, hogy Erdély autonom élete, alkotmánya és törvényei, egyházai és gazdasága securitásban megtartassanak. Küzdelmeinek magyarázata, tragédiájának oka éppen abban van, hogy míg a válságos években — Erdély érdekében — a Béccsel való megegyezés mellett harcolt, a bécsi politika berendezkedése után, 13 évi kancellársága alatt, bécsi útjain, otthoni gyűléseken, német tábornokokkal és a hatalom magyar szolgálóival való tárgyalásaiban — ugyancsak Erdély érdekében — kénytelen újból és újból ellene állni a bécsi követeléseknek. Ez a 13 év a Béccsel való megegyezés politikai útja. Ennek az útnak minden szakasza azonban az erdélyi érdekek felett eluralkodó bécsi önkény diadalával járt. A Teleki Mihálynak kifejtett három lehetőség közül egy más útnak a kikeresése, a bécsi megegyezés elutasítása évről-évre érlelődött a sokat vívódó kancellár lelkében.

Az 1703. és 1704. évi események azután véglegesen megérlelik a lassan fejlődő gondolatot s Erdély 13 évi szenvedése miatt önma-

⁵ Önéletírás II, 26—7.

gát is felelősnek érző Bethlen eljut a Béccsel való szakítás elhatározására. Önéletírása röviden jelzi e fordulatot: „az haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermekemet úgy megsirattam, indita a Noe galambja irására. Isten előtt állok s irom jómra-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyom, hogy én azt kiirni nem tudom. Csak nem nyugodhattam sem nappal, sem éjjel, míg el nem készítém és annak a Pano István görögnek oda nem adám.”⁶

A haza romlása készíteti a kancellárt az új állásfoglalásra. 1703-ban és 1704-ben a bécsi politika magyarság-pusztító önzése az egész erdélyi történet egyik legnagyobb romlását idézi fel. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának kitörésekor Rabutin gróf volt az erdélyi vezénylő tábornok, a császári politika erdélyi le-téteményese. A róla szóló erdélyi feljegyzések szerint feladata, úgy látszik, az volt, hogy a megfélemlítés eszköze által tartsa féken Erdély rendjeit s biztosítsa itt a császár iránti hűséget.⁷ Egyénisége megfelelt ennek a feladatnak. 1696 áprilisától, amikor Rabutin Erdélybe jött, Erdély politikai helyzete e két férfi szem-benállásában fejeződött ki. Bécsben: nagyobb a tekintélye Beth-len Miklósnak, de Rabutinban jobban bíznak; Erdélyben: Bethlen védelmezi a tábornok önkényével szemben a bajbakerülő urakat, de ez urak mindenike a tábornoknak hizeleg s a kancellárt is megtagadva, hajlik meg az önkény előtt. Rabutin kezdettől fogva attól tart, hogy Bethlen összeköttetései révén el akarja őt távo-lítani Erdélyből, Bethlen azonban csak 1702. évi bécsi útja alkal-mával gondolt erre, de akkor már elkésett vele.⁸

Bécsi fogsága idején írta Bethlen »Sudores et Cruces Comi-tis Nicolai Bethlen« című latinnyelvű emlékiratát,⁹ amelyben Erdély romlása főokának Rabutint nevezi meg. Ahogyan végig-tekintünk azonban az emlékirat erdélyi helyzetrajzán, megértjük, hogy Rabutin tirannizmusa csupán felszínre hozta a romlásnak

⁶ Önéletírás II, 367—8.

⁷ Bethlen Miklós szerint ez volt Rabutin erdélyi beköszöntője: „jóelőre tudunkra adta nekünk igazgatóknak, úgy mint generális commendans: úgy viseljük magunkat, ő bizony akármelyikünknek el-ütteti a fejét, osztán megírja a császárnak, hogy ha rosszul cselekedte, üttesse el a császár az ő fejét is” [Önéletírás II, 165]. Cserei jellemzése megegyezik ezzel: „keresvén a bécsi udvar kit találna erdélyi commen-dánsnak, ki az erdélyi urakat zaboláról itatná, mert már a sok panaszt elunta vala az udvar ellenek, küldék be Joannes Ludovicus Rabutint gróf de Bussy” [Cserei Mihály Históriaja. Újabb Nemzeti Könyvtár. Pest, é. n. 257]

⁸ Önéletírás II, 173, 267.

⁹ Szádeczky K. Lajos, i. m. 6—16.

azokat a mélyenfekvő okait, amelyek Erdély Bécs alá rendelt helyzetéből természetszerűen adódtak. Tizennégy pontban foglalja össze a romlás forrásait:

1. Rabutin generális Erdélybe jövele.
2. A gubernium gyengesége, „gyermeki pipogyasága”.
3. A generális beavatkozása az ország polgári kormányzatába.
4. A gubernium tanácskozótermének nyitva tartása. Ez az ok szószerint értendő: leírja, hogy mely ajtókon hallgatóztak a főrendek asszonyai, melyeken a szolgák s bármi felől tanácskozott is a kormány, az mindjárt szóbeszéd tárgya lett.
5. Szász János¹⁰ (az 1703-ban Rabutin által kivégeztetett szász tanácsúr, Hans Sachs von Harteneck) gonoszsága, aki mindent, ami a tanácsban történt, megjelentett Rabutinnak.
6. A guberniumban elharapózott „corruptio”; ezen Bethlen azt érti, hogy maguk a gubernium tagjai szaladtak a generálishoz tanácsért, sokszor egymás bevádolásáért és a vádak elleni védekezésért.¹¹
7. A gubernátor, gróf Bánffy György¹² hizelkedése a generális előtt; ez lealázta a gubernium tekintélyét.
8. Bánffy bizalmaskodása Rabutinnal, valamint Rabutin bizalmasával és tolmácsával, Actonnal¹³; ebből következett, hogy a guberniumi tanácskozásokat és határozatokat, sokszor az ország érdekei ellenére is, a generális álláspontja felé kormányozta.
9. Magánosok a guberniumhoz intézett ügyekben pártfogásért folyamodtak a generálishoz és a kamarai bizottsághoz.¹⁴ A

¹⁰ A szász papfiúból lett erdélyi vezető politikus történeti szerepére nézve I. Zieglauer F., Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. 1691—1703. Nagyszében, 1869.

¹¹ E „korruptio” ellen írta Bethlen a bécsi udvarhoz intézett, »Penetralia Transylvaniae« című emlékiratát 1698-ban [Szádeczky K. Lajos i. m.].

¹³ Életére nézve a legbőségesebb forrás vejének, báró Vesselényi Istvánnak naplója, amelyből a halálára és temetésére vonatkozó részlet P. Szathmáry Károly bécsi polgár adta ki [Századok 1887. 121—44].

¹³ Acton Lajos Károly bécsi polgár volt, aki Lipóttól kapott nemességet de Treuenfels előnévvel [Önéletírás II, 163].

¹⁴ A diploma biztosította, hogy az ország pénzügyeinek kezelése hazafiak kezében maradt. Ennek ellenére már 1699. őszén Erdélybe jött az állami jövedelmek számbavétele végett az első cameralis comissio, amelynek elnöke báró Tavonat Lajos volt, akit 1701-ben gróf Seau Frigyes, majd 1702-ben ennek testvére, gróf Seau Honorius váltott fel. E bizottságok tevékenységére jellemző, hogy 1735-ben már egy magyar sem volt az erdélyi kamaraispánok között [Önéletírás II, 180—6. és Kővári László, Erdély történelme V, 224].

pártfogást ezek nem tagadták meg, s így úgy tűnt fel, hogy e császári tisztviselők felettesei az erdélyi kormányzatnak.

10. E tekintélyrontásban résztvett maga a gubernium és a gubernátor is és több, Bécsbe küldött felterjesztésükhöz a generális támogatását kérték.

11. A gubernium tagjainak lustasága, kormányzáshoz nem értése, sok lakmározása.

12. Bethlen Miklós, a kancellár és Apor István, a kincstartó ellentéte, amit a *divide et impera* elv alapján a gubernátor szított és kihasznált.¹⁵

13. Sok késelem és félreértés származott abból is, hogy a hivatalos nyelvet, a latint, a gubernium tagjai gyengén, a generális egyáltalán nem értették.

14. Mind e bajok három súlyos következményre vezettek: a) A gubernium megvetetté és feleslegessé vált nemcsak a generális, az udvar, hanem az erdélyiek előtt is. b) A generális elveszítette bizalmát minden erdélyi intézmény és ember iránt s a kuruc felkelés kitörésétől kezdve semmi tanácsot nem fogadott el. c) E bajokból következett az ezek ellen küzdő Bethlen elfogatása és elítéltetése is.

E helyzetrajzban Bethlen Miklós saját alkotása felett mondott ítéletet. Az 1690-ben kivívott császári diploma IV—X. szakasza a legfőbb hatalom, az államfői jogkör érintetlenül hagyása mellett Erdély bevett rendi szervezetén nyugvó önkormányzatot biztosít az országnak. Az addig eltelt 13 év tapasztalatai azonban megmutatták, hogy Erdély rendjei éretlenek az önkormányzatra s az abszolutisztikus berendezkedésű, központi kormányzatra tö-

¹⁵ Apor István Bethlen Miklós mellett a másik vezető egyénisége az átalakuló Erdélynek. Életrajzát megírta Biró Vencel, Altorjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár, 1935. Bethlen és Apor ellentétét Cserei Mihály, Apor titkára és bizalmasa így világítja meg: „Bethlen Miklós maga nagyzó ember lévén, Apor István is nem akarván subjaceálni neki, nehezen férhetnek egy zsákban, azért is mindenkor az ország között egymással kompetáltak, egymás ellen voxoltanak, melyből az országnak sok költése, kára s hátramaradása következett.” A köztük lévő ellentétet három okra vezeti vissza: 1. Apor István megakadályozta, hogy Bethlen megszerezze magának az Apafi-birtokok közül a radnóti jószágot. 2. Bethlen birtokba vett Apor igyekezete és a törvény ellenére is egy nagyjövendelmű tordai malmot. 3. „Harmadik s nehezebb ok a religiók között való controversia ... Apor István tüzzel vassal, szüvel lélekkel akarja vala a pápista religiót promoteálni, s a reformátusokat megnyomorítani... Bethlen Miklós szemben állá Apor Istvánnal. Mert emberi mód szerént az egész országból exterminálódik vala a reformata religio, ha Isten után Bethlen Miklós ne oltalmazta volna. Ám utóljára meg is fizetének neki, addig keresének praetextust, a mig hálóban ejték” [Cserei, i. m. 281—92].

rekvő birodalomnak minden bécsi tehetetlensége ellenére is volt elég ereje ahhoz, hogy még a Bécstől legtávolabb fekvő tartományban is megtörje a rendi képviselőket s az országgyűléstől választott, vagy ajánlott tisztviselők autoritását. Bethlen Miklós megpróbálta a fejedelmi korban a fejedelem által képviselt és védelmezett erdélyi önérdék képviselőjét és védelmét a fejedelmi korból átöröklött intézményekre, elsősorban a 12 tagú tanácsra ruházni át, a rendek és első helyen maga a tanács azonban értelmetlenek voltak erre a történeti szerepre. A bécsi udvarnak minden oka megvolt arra, hogy ezt a kormányzásra alkalmatlan, önérdékeiket az államérdék előtt szolgáló, időszerűtlen képződményt félretegye. A török elleni háborúból diadalmasan kiemelkedő Savoyai Jenő herceg által megalkotott új bécsi nagyhatalom abszolutizmusa természetesen nem törekedhetett arra, hogy a méltatlan gubernium helyére új, jobb összetételű erdélyi kormányzat kerüljön. Egy ilyen kormányzat megteremtésére egyedül alkalmas erdélyinek, Bethlen Miklósnak ezért kellett előbb-utóbb összeütközésbe kerülnie a hatalommal. A fogságban írott önéletrajz és emlékiratok arra mutatnak, hogy Bethlen már eleve érezte az ellene gyülekező veszedelmeket, tekintetét azonban ekkor még inkább a helyzetből következő országos romlás kötötte le. A politikai kormányzat kézbentartásáért folyik a küzdelem, e küzdelem mögött azonban felrajzolódik a szörnyű adók miatt folyton szegényedő, új beruházások híján elmaradó országnak, a vallás szabadságában megháborított kálvinizmusnak, a megtűrt vallási helyzetéből felbolygatott román ortodoxiának és az emberi szabadságot biztosító nemesi kiváltságok semmibevevésének képe.

Az országos romlás betetőződik a kuruc felkelés első éveitől. Rákóczi hadai első sikereinek hallatára Bethlen Miklós Gyulafehérvárra gyűjteni össze a guberniumot s velük együtt azon munkál, hogy ebben a magyarországi motusban viseljünk gondot az országra”.¹⁶ Szeretné megkímélni Erdélyt a felkelés és a háború pusztításaitól, s arra kéri Rabutin is, hogy az ország erejével akadályozza meg a kurucok behatolását: előbb Szatmárnál, majd az Almás, azután a Szamos, végül a Maros vonalán tervezi a diadalmasan előrenyomuló felkelés megállítását.¹⁷ Rabutin politikai kíméletlensége, ami eddig talán csak egyes urak számára jelentett

¹⁶ Önéletrajz II, 304.

¹⁷ A szabadságharc erdélyi hadi eseményeinek rövid összefoglalására nézve I. Szádeczky Lajos, A Rákóczi-forradalom Erdélyben: EM. 1900: 564—81.

bosszúságot, a felkelés első esztendejében mutatkozik meg igazán a maga végzetszerűségében. Semmit nem törődik Erdély érdekeivel s a császári haderőt a háború idején sem akarja az ország megvédésére, hanem csak a megfélemlítésre és a megrettentésre felhasználni.¹⁸ Egyes várakat és városokat erősít meg s azokból küld ki bosszúálló csapatokat a védtelen falvakra és városokra, rendszerint a kuruc hadak elvonulása után. Bethlen Miklós így jellemzi Rabutinnak e hadi politikáját s az annak következtében előállott nyomorult helyzetet: Rabutin „a népnek a meghódolásra (t. i. a kurucok előtti meghódolásra) való kételenséget adott, ha osztán hódolt, veszni kellett a némettől, ha nem hódolt, a kurucoktól. Így égették fel a kurucok Fejérvárnak, Marosvásárhelynek egy részét, de az egyéb égetést az egész országban Szebenszéken kívül mind Rabutin tette. Gyógy, Folt csak azért égett el, hogy miért volt kuruc ott...”¹⁹

CZEGEI VASS GYÖRGY, aki 1703—1704-ben Kolozsvárnak volt a Rabutinól kinevezett várparancsnoka, naplójába feljegyezte a császári német és rác hadak Közép-Erdélyben tett dúlásait.²⁰ Szilágysomlyó volt az első áldozat, amelyet 1703. augusztus 21-én „verték fel és égették meg nagyobb részét... nem kedvezvén sem ifjúnak, sem vénnek, sem asszonyembernek, sem parasztembernek, sem cigánynak, sőt még az gyermekecskéket s csecsemőket is fegyverre hányták, a református templomot felverték, a communióhoz való edényeket elhozták, a scholamestereket levágták...” A napló Szilágysomlyón kívül még 26 középerdélyi község feldúlását örökítette meg: Kővár, Alsótők, Kend, Esztény, Dés, Désakna, Néma, Széplak, Bonczida (itt csak asztagokat és szénakazlakat égettek), Rettegtől Kuduig lévő falvak (a két megnevezetten kívül Felőr, Csicsókeresztúr, Csicsómihályfalva), Somkerék, Varsolc, Perecsen, Zilah, Torockószentgyörgy, Torockó, Szentmihályfalva, Bágyon, Kövend, Kecsed, Mákó és 1704. március 13-án Nagyenyed. SZAKÁL FERENC kolozsvári polgár kiegészíti ezt a névsort, ott ahol VASS GYÖRGY az 1703. decemberi pusztítások rendjén

¹ Rabutin nem az egyedüli a szabadságharcban résztvevő azon császári generálisok között, akik kegyetlenkedéseik által akarták megtörni a magyarság ellenálló erejét Heisterről, a trencsényi ütközet győzteséről például ezt jegyezte fel Rákóczi: „azt hívé, hogy a gyermekek gyilkoltatása és azáltal, hogy katonáit féktelenül engedi garázdálkodni, félelmet önt a nép szívébe s elretenti a fegyverfogástól” [Lukinich Imre, A szatmári béke története és okirattára. Bp. 1925. 9].

¹⁹ Önéletírás II, 314.

²⁰ Czegei Vass György Naplója. Momenta Hungariae Historica. Scriptorum. 35. köt. Bp., 1896. 363—78 és 393.

csak Désaknát, Némát, Széplakot említi, ő megírja még Dengeleget s hozzáteszi, hogy a környéken 9 falut pusztítottak el. Ugyancsak ebben a krónikában olvassuk, hogy a kolozsvári német katonaság 1704. januárjában Tordaszentlászlót és Oláhfenest égette és pusztította.²¹

A székelyföldi pusztításokról nincs ilyen részletes naplónk, de tudjuk, hogy itt is úgy járt el Rabutin, mint a Szamos völgyében. Amikor 1703. decemberében Guti Mihály kuruc vezér hódoltatta a székelységet, jóformán semmi ellenállást sem talált császári oldalról. Egy hónap multán azonban tűzérsséggel megerősített csapatokat küldött Rabutin a felkelt székelység ellen. Graven alezredes Feketehalomnál a háromszéki székelyeket verte szét, báró Tige pedig Dános és Holdvilág között az udvarhelyszéki, elmenekülni nem tudó gyalogszékelyeket mészároltatta le katonáival, majd Székelyudvarhely városát egy néhány körül lévő faluval együtt felégettette.²²

A letragikusabb kétségtelenül az egész pusztulásban Nagyenyed romlása volt. Leégett a város, a középkori vártemplom s elpusztult a Kollégium is. A Kollégium professzorai titkon egy diákot küldtek Nagyszebenbe Bethlen Miklóshoz, főgondnokukhoz, még amikor kuruc uralom volt a városban, jelentve, hogy kénytelenségből hódoltak meg Rákóczi vezérének s kérték, hogy Bethlen eszközöljön ki védelmet Rabutinnál arra az esetre, ha ismét császári katonák lesznek a város urai. Bethlen közbejárt a tábornoknál, aki nehezen állott rá arra, hogy néhány szónyi írást adjon az enyedi kollégium védelmére, végül mégis adott, de mire a diák azzal visszaérkezett, Enyed már romokban hevert. Rabutin talán bánta, hogy itt túl messze ment a megfélemlítés eszközeinek alkalmazásában s nem adott kellő utasítást a pusztítást végrehajtó báró Tigenek. A Nagyszebenben ülésző gubernium urai előtt azt állította, hogy ő egy kapitányt rendelt ki a kollégium megoltalmazására s nem tehet arról, ha a tűz átharapózott oda is. Bethlen Miklós előtt már idegesebben menti magát s a kancellár ki nem mondott, de megérzett vádjára oda kiáltja: „Je ne suis pas tyranne turc, tartare ou barbare”, amiről Bethlen utólag ezt jegyzi fel: „gondolám, hogy Erdély s legközelebb Enyed tudja, kicsoda s micsoda ő?”²³

²¹ Szakál Ferenc Naplója: Történelmi emlékek a magyar nép községi és magánéletéből. Pest, 1860. II, 55. — A napló új kiadását I. Makkai László, Erdély öröksége. Bp., 1941. VII, 156—78.

²² Cserei Mihály, i. m. 327—9.

²³ Önéletírás II, 351—6. — P. Szatmáry Károly, A gyulafehérvárnagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed, 1868. 134—47.

A sok égetés, pusztítás semmit sem használt. Rabutin csapatai kicsapásaik után visszatérnek abba a néhány megerősített várba, amelyekben biztonságban érezték magukat s 1704 tavaszán szinte egész Erdély a kurucok birtoka volt. Még a várak egyrésze is az ő kezükbe került s már csak Kolozsvárt, Nagyszebenben, Medgyesen, Segesvárt, Brassóban, Görgényben, Besztercén voltak császárhű őrségek. Jellemző a katonai helyzetre, hogy ahány erdélyi főurat Rabutin haddal küldött a kurucok elé, fogságba estek s rövid időn belül mint kuruc-generálisok harcoltak Rákóczi oldalán. Az ország népe pedig: a székelység, a vármegyék magyar jobbágysága, de a románság is mint felszabadítóját várta és követte a kuruc hadakat. A császár oldalán nem maradt meg más az erdélyiek közül, csak az, aki e „motus” elején Rabutin parancsszavára behúzódott egyik vagy másik várba s ott a német—rác őrség ellenőrzése mellett nem mozdulhatott. Nagyszebenben, a császári generális székvárosában különösen sokan voltak, mert ide parancsolta Rabutin a guberniumot és az 1703. november 15-én megnyitott országgyűlés tagjait, s bár egyesek innen is kiszöktek, nagyobb részük itt nyomorogta végig a szabadságharc változatos eseményekkel teli esztendeit.²⁴ Az ország szempontjából azonban nem sokat jelentettek, úgy hogy Rákóczi 1704 június elején új országgyűlést hívott egybe július 5-re a szintén kuruc kézen lévő Gyulafehérvárra.²⁵

Ez a romlás és a megváltozott hatalmi helyzet indítja a Nagyszebenbe zárt Bethlen Miklóst 1704. áprilisában a »Noé galambja« megírására. Ez életének utolsó politikai memorandumja, amellyel új fordulatot kívánt adni hazája politikájának. A tervezet címe jellemzően mutatja, hogy milyen érdekeket vett tekintetbe a szükséges erdélyi politikai fordulatot tárgyaló munkálatnál: „Olajágot viselő Noé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldovaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készítettett korsó víz, mely, a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy-Británia királynéjának és a többi keresztyén királyoknak, fejedelmeknek,

²⁴ A Nagyszebenbe zárt rendek életével megismertet Wesselényi István naplója. L. Ferenci Miklós, Hadadi br. Wesselényi István élete és naplója. Kolozsvár, 1910.

²⁵ Ez országgyűlés történetére nézve I. Rugonfalvi Kiss István, II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása: Századok, 1906. 1—21, 97—120, 214—238, 313—341. A tanulmány okmányanyagát közzétette a Történelmi Tár 1906. évfolyamában. 1—48 és 198—230.

republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattik Fridericus Gotefridus Veronensis által.”²⁶

Álnév alatt írja memorándumát s azt a XIV. Lajos ellen létrejött nagy európai koalíció vezetőihez akarja eljuttatni a koalíció bécsi követei útján. A memorándum az erdélyi kancellár széleskörű európai politikai tájékozottságáról tesz bizonyosságot: nem az erdélyi sérelmeket, városok és falvak pusztulását panaszozza fel, hanem Erdély helyét igyekszik kijelölni annak az európai politikai rendnek a tekintetbe vételével, amelynek megteremtéséért és biztosításáért jött létre az angol-holland-porosz-osztrák szövetség. Tétele az, hogy az ausztriai ház alá tartozó Erdély állandó fenyegetést jelent a török birodalomra s bizonytalanságot közvetlen szomszédaira: Moldvára és Havasalföldre. Attól kell tartani, hogy a török kihasználja e mostani magyar felkelést s el akarja szakítani majd Erdélyt Béctől, s ha esetleg most nem is, de a karlovici békében kikötött 25 év elteltével újra kezdi támadásait. Mindennek pedig az a következménye, még az ausztriai ház győzelme esetén is, hogy a császár haderejének egy részét e keleti veszedelem állandóan leköti s a császár országait újból és újból elpusztítja. Olyan módon kell tehát rendezni Erdély és Magyarország helyzetét, hogy ne szolgálhassanak Nyugatnak Kelet elleni támadásai kiinduló terepül, de ugyanakkor a török hatalomnak se legyen szüksége arra, hogy a maga biztonsága érdekében megtámadja, vagy zaklassa ezeket az országokat. Az európai hatalmi egyensúlynak szüksége van a „napkeleti békességre”, e napkeleti békesség kezessége pedig az önálló Erdély és a megbékélt Magyarország.

Ha végigforgatjuk azokat a követjelentéseket,²⁷ amelyeket Anglia és Hollandia bécsi képviselői: GEORG STEPNEY és HAMMEL BRUINIX, a császár és II. Rákóczi Ferenc közötti állandó békeközvetítők 1703 és 1711 között küldtek haza kormányaiknak a magyar ügy állásáról, jelentőségéről, a béke szükségességéről, láthatjuk, hogy az európai koalíció vezetői ugyanilyen szempontból, ugyanilyen érdekből tekintik a magyar felkelést. A nyugateurópai politikai egyensúly érdekében munkálnak minden erejükkel a „napkeleti békesség” biztosításán s a békességen nem azt értették, amit a bécsi miniszterek: a felkelés leverését s Magyarország meg

²⁶ A memorándum latin eredetije Bécsben Staatsarchiv. Hungarica 365. Fasciculus jelzet alatt. Magyar fordítása megjelent a Szalaytól kiadott Önéletírás függelékében 396—415. és Gyárfás Elemér, i. m. 195—205.

²⁷ E jelentéseket l. az Archivum Rákócianum II. osztálya I—III. kötetekben.

Erdély újból való kiszolgáltatását a bécsi önkénynek és a jezsuita rekatolizációnak. Őszinte igyekezettel szeretnék biztosítani az ország alkotmányát, a felkelők megkegyelmezését, a vallásszabadságot, de mindezt nem a magyarságért, hanem azért az európai politikáért, amely a spanyol hatalom leverése és Franciaország felemelkedése óta természetszerű szövetségbe kapcsolta össze a tengeri hatalmakat és a bécsi császárságot. Bethlen Miklós jól látja e politika érdekszárait s éppen ezért a napkeleti békesség érdekében kifejtett erdélyi önállóság további útját úgy szabja meg, hogy az ne keltsen gyanút a szövetségeseiben s ne tartsanak attól, hogy Erdély a francia diplomácia könnyen mozgatható bábja lesz.

A keleti hatalommal, a törökkel való békesség ára az, hogy Erdély ezután a Portának is, a császárnak is adózzék: mindkettőnek évi 15.000 aranyat. Így tér vissza Bethlen az 1686-ban kifejtett politikai megoldáshoz, a debreceni mintára való semlegességhez: „contributio aperta utrique”. A jó gazdasági-kereskedő tehetőségéről ismert kancellár e kétfelé való adózást is Erdély érdekében szeretné gyümölcösöztetni, hiszen a kétfelé fizetendő adó is kevesebb annál, amit például az 1688—1698 közötti háborús esztendőben Bécsnek adni kellett, de ezenfelül a Nyugat és Kelet közötti szabad kereskedelmet is szeretné e semlegesség által Erdély számára biztosítani. A töröknek fizetendő adóhoz hozzájárul még a tervezet 8. pontja, amely szerint ha a császár és a szultán között háború törne ki, Erdély semleges marad. E két kikötés ellenében a tervezet egész sor biztosítékot sorol fel, amivel Erdélynek a császárral és confoederatusaival való viszonyát akarja szabályozni. A leglényegesebb e szempontból a fejedelem és a fejedelemszöny személye. A tervezet e részében hű kifejezője az európai barokk monarchisztikus politikai gondolkodásmódjának. A mai olvasó előtt különös, hogy oly sokat foglalkozik az emlékirat ezzel a kérdéssel, az az európai háború azonban, amely alkalmat adott Bethlen Miklósnak az erdélyi kérdés felvetésére, a spanyol trón körüli örökösödés, a Bourbon-ház és az ausztriai Habsburg-ház jogai s e dinasztikus jogokhoz fűződő érdekek miatt vívatott. Ez az a korszak amikor, a katolikus király iránti hűség jeléül, a magyar rendek lemondanak a szabad királyválasztás jogáról²⁸ s amikor a protestáns Angliában súlyos probléma, hogy a fegyverrel elűzött II. Jakab helyét elfoglaló Orániai Vilmos királyságának — amit különben örömmel fogadott az egész ország — miként adjanak olyan megfogalma-

²⁸ Az 1687. évi II. és III. tc. Magyar Törvénytar 1657—1740. Bp., 1900. 335.

zást, hogy az ne sértse a királyság Istentől valóságának legalitását.²⁹ Nem csodálkozhatunk tehát, ha Bethlen Miklós a maga elé képzelte új erdélyi politikát az új fejedelem személyi adottságaiban szemléli. Német református uralkodóházból való örökös fejedelmet kíván az ország élére állítani, aki az ausztriai házból venné feleségül valamelyik főhercegnőt. Ahogy ezt a tervet indokolja, abban kifejezésre jut hosszú életének minden politikai tapasztalata, a fejedelem személyének, házassági kapcsolatainak leírása mögött pedig a megerősödő békés, önálló Erdély képe rajzolódik ki.

Elismeri, hogy a magyarok irtóznak a némettől és attól, hogy német uralkodják rajtuk, az erdélyi pusztulás közepette ő maga is a Bécsből való elszakadást keresi, de úgy, hogy abból ne csak reménytelen felkelés, ideig-óráig való szabadság, hanem tartós békeség következzen. Legyen bécsi főhercegnő a felesége, hogy az ausztriai ház ne legyen ellensége az önálló országnak. Erdély németisége vagy magyarsága azonban nem a fejedelem személyén fordul meg, ezt Bethlen Miklós is minden fejedelemtisztelete mellett jól tudja. A Diploma Leopoldinum kiadása óta sem lett volna semmi baj Erdélyben, ha az osztrák uralom csak abban áll, hogy Apafi helyett Lipót a fejedelem, a bajok ott kezdődtek, hogy az ország kormányzásait a bécsi kancellária szervezte meg, az ország pénzügyeit a kiküldött kamara-bizottság vette át, az urak és a szegény nép nyakára pedig rátelepedett a császári katonaság. Ezekről akar szabadulni Bethlen s a német fejedelemhez ezért teszi hozzá, hogy a tanácsa pedig csak a haza fiaiból álljon. A fejedelem reformátussága a legfőbb kezesség azonban az ő szemében amellet, hogy az országban a békeség, a jogosság biztosított. Meg van győződve arról, hogy nemcsak az erdélyi protestánsok, de még az erdélyi románok, sőt Moldva és Havasalföld meg az egész keleti ortodox egyház csak református fejedelmet néznének bizalommal Erdély élén s a katolikusok is megnyugodhatnak, mivel száz éven át, amíg református volt a fejedelem, mindenkor épségben tartott securitásuk, becsületük és szerencsájük.

A fejedelem reformátusságának indokolásakor tűnik elő, hogy külpolitikai tekintete messze túljár Bécsen, amikor megállapítja: „az egész Európában lévő protestánsoknak kell itt complaceálni”. Ez valóban fontos szempont volt akkor, amikor a dinasztikus érdekek címén vívott háborúban Nyugat népeit: angolokat, hollandokat, poroszokat éppen a vallási közösség tüzelte harcra a francia protestantizmust kegyetlenül elnyomó XIV. Lajos ellen. E német

²⁹ Marczali Henrik, Világtörténet. Budapest, é. n. IX, 188—9. és Maurois André, Anglia története. Bp., é. n. 376—7.

református fejedelem országának önállóságát reménye szerint garantálni fogja majd Anglia, Svédország, Dánia, Poroszország, Hollandia és Svájc, ő maga pedig patronusa és szószólója lesz Bécsben a magyarországi protestánsoknak. Az európai közösségekben való részvétele bizonyosságául az önálló Erdély fejedelme 1000 lovassal és 1000 gyalogossal vesz részt a Franciaország elleni háborúban. Ez az a politikai gondolat, amely megragadta a kancellárt s nem hagyta nyugodni sem éjjel, sem nappal: kihasználni az ausztriai ház szorongatott katonai helyzetét és politikai szövetségeseit s Bethlen Gábor meg Rákóczi György európai protestáns koalíciójának feltámasztásával biztosítani Erdély szabadságát, jövőjét, békességét.

Politikai tervezetének körültekintő voltát igazolja, hogy a külpolitikai szempontok helyes felmérése mellett nem feledkezik meg az itthoni tényezőkről sem. Ír Rákócziról és ír elbujtatva, a sorok között, az erdélyi rendekről is. 1704 tavaszán, amikor Rákóczi hatalma diadalmasan bontakozik ki és számolni lehet Rákóczi szövetségeseinek, a bajoroknak és a francia királynak³⁰ a győzelmével is, Bethlen azt írja, hogy „minden okokra nézve elkerülhetetlen” az, hogy Rákóczi, ha rövid ideig uralkodik is Magyarországon és Erdélyben, uralmát meg nem szilárdíthatja s ha a császárral ki nem egyezik, magára, nemzetére végzetlen romlást fog felidézni. Azt javallja hát, hogy kössön békét, birtokait cserélje el egy német birodalmi hercegséggel, híveit pedig a császár mint magyar király contentálja Rákóczi javaival s megfelelő tisztségek adományozása által állítsa be őket a haza szolgálatába. Bethlen szépszerével és békés úton, de a felkelt kuruc had vezéreinek feláldozásáról ír, mert nem ez urak boldogulását, hanem „a magyarországi nép megmaradását” tartja a „legfőbb törvénynek”.

Az erdélyi urak más vonatkozásban jönnek elő tervezete keretében. Kancellárságának egyik legkeservebb tapasztalata volt az, hogy tervei nem annyira a bécsi udvar önkényén, mint önző honfitársai miatt buktak meg, akik készek voltak elárulni bármilyen országos érdeket, ha abból személyi, családi hasznot remélhettek. Bethlen olyannak képzei el az új Erdélyt, amelyben a családi és személyi praktikák nem ronthatják meg az országos érdeket. Szembefordul a diploma által teremtett rendi kormányzattal

³⁰ Az egyesült bajor és francia seregek feletti döntő győzelmet Savoyai Jenő és Marlborough közös támadása vívja ki 1704. augusztus 13-án Hochstädt közelében, Blindheimnál. Marczali Henrik, Világtörténet IX, 349.

s elveti annak lehetőségét, a szabad fejedelmválasztást is. Ebből a multban amúgyis csak „kufárkodások, belső hadakozások és a gonoszok sokasága” következett Erdély érdekében magasan az ország felett álló fejedelmet kíván s előírja, hogy házasodni is külföldi fejedelmi házból házasodjék, hogy „a sógorság ne uralkodjék és ne grassáljon”.

Bethlen Miklós a tervezetet több kísérő levéllel³¹ PÁNÓ ISTVÁN nevű görögnek adta át, aki Bécsbe készült. PÁNÓ azonban átadta az összegyűjtött postát RABUTINNAK, aki felbontva Bethlen levélcsomóját, megtalálta benne a Noé galambját. A per folyamán egyszer sem jött elő, de a kortársak úgy tudták, hogy a kancellár levelei között volt egy, a császárhoz intézett jelentés, amelyben megírta, „hogy a generál miképpen égetteti és pusztíttatja az országot”.³² Lehet, hogy ez, lehet, hogy csak a régi gyűlölség indította arra a tábornokot, hogy e tervezet ürügyén leszámoljon Bethlen Miklóssal. A szervilis gubernium rendelkezésére állott a terv végrehajtásában. A császári tábornok és az áskálódó urak, akiktől Bethlen meg akarta szabadítani az országot, most törvényt ültek felette. 1704 május 5-én eltávolították kancellári tisztjéből, június 19-én éjjel a gubernium nevében letartóztatták³³ s két napra rá a diaeta — a múlt év nov. 15-e óta Rabutin őrizetében folytatólagosan ülésező országgyűlés — elé idéztetett s a diaeta előtt az ország közügyigazgatója által perbe fogatott. Bethlen Miklós fogságából június 28-án megrendítő hangú kérést intézett a rendekhez, kérve őket, hogy ügyét terjesszék fel a császár elé, őt magát pedig, aki hosszú szolgálatában mindenkor megbizonyította „1. a királyhoz való hívséget, 2. a hazához való igaz szeretetet és 3. a reformáta valláshoz való buzgóságot” érdemeire, 62 éves korára és család-

³¹ A bécsi állam levéltárban lévő periratsomó a kancellár három kísérő levelét őrizte meg: 1. Szentkereszthy Andráshoz, a bécsi erdélyi kancellária secretáriusához — 1704. április 25-ről. 2. Tarczali Zsigmondhoz, Bethlen bécsi ágenséhez — 1704. április 28-ról és 3. Hammel Bruyninxhez, Hollandia bécsi követéhez, aki ez időben a császári ház és Rákóczi közötti béketárgyalásokat vezette, — kelet és aláírás nélkül [Hungarica. 365. Fasciculus. III. Conv.].

³² Wesselényi István naplójának Bethlen Miklóstra vonatkozó feljegyzéseit kiadta P. Szathmáry Károly, Gróf Bethlen Miklós tragoe-diája: Történelmi Tár 1891:1—60. Az állítólagos levélre vonatkozóan I. i. h. 46.

³³ A letartóztatást gróf Haller István, Conrad Sámuel szebeni bíró és Acton hajtotta végre. Bethlen Miklós egy 1709-ben írott levelében így emlékezik meg erről: „Nagyon becsültem én azt, hogy (Haller István) a mikor kedve ellen az arestumot indicalá nekem, alig tartotta sirását. Conrad uram pedig zokogva sirt. Isten mind a kettőnek fizesse jóval s örömmel azt az én hozzám való compassiojokat.” A levelet közli Lukinich Imre, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1906: 84.

jára való tekintetből, de a jog és a törvény szerint is helyezték szabadrábra.³⁴ A rendek a supplicatiót felterjesztették Rabutinhoz, aki azonban azt elolvasatlanul azzal adta vissza, hogy „csak afféle hiábavalóság és az időnek vontatására való”. RABUTIN merevségét látva, a rendek elutasították a supplicatiót s 1704. július 1-én megkezdődött a nagyszebeni országgyűlés előtt Bethlen Miklós pere. A következő hónap végéig folyt a per Nagyszebenben s innen megerősítés végett Bécsbe terjesztett fel. Bécsben különböző delegált bíróságok és bizottságok tárgyalták a per anyagát, a végső döntés azonban csak 8 év múlva, 1712 februárjában hozott.

A per nagyszebeni részéről két egykorú napló³⁵ számol be, közléseiket a Bécsbe küldött hivatalos felterjesztés⁸⁶ adataival egészítjük ki rövid összefoglalásunkban. A bécsi tárgyalások fontosabb mozzanatait pedig egy 1711-beli részletes hivatalos jelentés alapján ismertetjük.³⁷

SIKETFALVI GÁLFALVI GERGELY közügyigazgató (fiscalis director) az országgyűlés előtt a »Noé galambja« miatt emelt vádat Bethlen Miklós ellen. A vád szerint e politikai tervezet:

1. Erdélynek a császár kormányzása alóli kiszakítását készíti elő; 2. módot nyújt arra, hogy a keresztyénség ellenségei ismét hatalmuk alá vonják az országot; 3. nyilvánvaló módon az ország kormányzatának, uniójának és törvényeinek eltörlésére törekszik.

Ezek miatt, valamint amiatt, hogy a generális és a gubernium megkerülésével, a császár és miniszterei előtti titkolózással kerülő úton oly helyre akarta tervezetét eljuttatni, ahonnan e gonosz terv megvalósítása kiindulhatott volna, örök hűtlenség vétke miatt fej- és jószágvesztésre való elítélését kérte.

Bethlen kérte, hogy védőket fogadhasson maga mellé s mert Nagyszebenben alkalmas törvénytudó ember nincsen, aki egy ilyen főbenjáró perben védőügyvéd lehetne, kérte a tárgyalás elhalasztását. A halasztás iránti kérést RABUTIN elutasította s a Szebenben

³⁴ A supplicatiót kiadta Szalay, i. m. II, 416—32 és Gyárfás E., i. m. 206—16.

³⁵ Wesselényi István idézett magyar nyelvű naplóján kívül fennmaradt Gyalakutai Lázár György marosszéki királybíró latin nyelvű naplója is, mely a Nagyszebenbe zárt diaeta fontosabb eseményeit örökíti meg 1704. július 1-től 1704. október 31-ig. A napló főtémája Bethlen Miklós pere [Megjelent a Monumenta Hungariae Historica Scriptores 37. kötetében].

³⁸ Marosvásárhelyi Simonfi Mihály táblai protonotárius jelentése a császárnak Bethlen Miklós felségárulási peréről és a perben hozott ítéletről. Nagyszeben, 1704. augusztus 14. A latin nyelvű jelentés másolata Bécsben, az Állami Levéltárban [Hungarica, Fasciculus 365, Conv. III. Fol. 27—45].

³⁷ L. e tanulmány függelékében.

lévő KISVÁRDAI PÉTER (Péter diák) és SÁNDOR GERGELY jelöltettek ki a kancellár védőiül. Bethlen védőjéül SIMONFI MIHÁLY táblai protonotáriust szerette volna, de a generális ebbe sem egyezett bele s így SIMONFI mint ítélő bíró vett részt a perben.³⁸ Az első tárgyalás július 11-én volt. A közbeeső napokat Rabutin arra használta fel, hogy ráijesszen a rendekre, nehogy helyt adjanak a megvádolt főúr valamilyen kérésének. Alkalmul szolgált erre az, hogy az országgyűlés egy követsége Bethlen kérvényét vitte a generálishoz, amelyben szabadlábba helyezését kérte. Rabutin „politice” beszélt a követekkel, bizonyítva, hogy „mind az Ő Felsége szolgálatja, mind a haza conservatioja azt kívánja, amely végre Ő Excja tendál”.. t. i. Bethlen elítéltetését. Az országgyűlés színe előtt Rabutin bizalmasa, ACTON nem ilyen nyersen adta elő a tábornok álláspontját, hanem azt a törvényesség formájába burkolta: a generális azért nem kedvez a kancellárnak, hogy szabadon érvényesülhessen a törvény.

A július 11-i tárgyalás Bethlen újabb instanciájával kezdődött. Instanciája 1. pontjában kifejti, hogy nem akar a császár, az ő ura ellen perelni, ügyét Ő Felsége lába elé terjeszti. Hivatkozik a Resolutio Alvinczyana 4. pontjára.³⁹ A 2. pontban az erdélyi alaptörvényre, az Approbatákra való hivatkozással szabadlábba helyezését kérte.⁴⁰ A kérvényt a rendek praesidense⁴¹ átvitte

³⁸ Siketfalvi Gergely és Simonfi Mihály a per fő irányítói, róluk így emlékezik meg Bethlen: „Simonfi Mihályt az ítélőmesterségre és Süketfalvi Gergely deákot a fiscalis directorságra én promoveáltam. Bátran merem mondani egyedül. Kik és mint fizettek meg nékem in anno 1704. meglátszott, de nem okozom őket, mert kételenek voltak a nyavalyások véle” [Önéletírás II, 186].

³⁹ A Resolutio Alvinczyana 4. pontja: „Cum causae duplicis sint generis, vel criminales vel civiles, Sacra Caesarea Regiaque Majestas inter graviores illarum censenda statuit crimina laesae Majestatis, perduellionis, proditionis, et alia quae statum et tranquillitatem publicam respiciunt; super quibus Gubernii votum seu opinionem libenter quidem audiet, decisionem autem tanquam rem ad Regem immediate spectantem sibi reservat...” [Szász Károly, Sylloge tractatum. Kolozsvár, 1833. 381].

⁴⁰ Approbatae Constitutiones Pars II. Tit. VII. Art V.: „Ha valamely áruitásnak vétkével vádoltatott és immár evocaltatott személy compareálni nem akarván, az országból ki akarna menni és az ország s az ahhoz tartozó birodalomnak széliben deprehendáltatnék, avagy oly levelei, tractai nyilatkoznának ki, kikből manifesta suspicio láttatnék elmenetele felől, szabadon megarestaltathassék, de a tanácsuraknak tetszésekből, absque tamen laesione personae, ha magát nem opponálja és törvényre előálltassék, de törvény előtt semmi javaiban meg ne károsíttassék; mindazonáltal maga igazságos dolgaiban, intra limites regni partesque ei annexas, törvény előtt az evocatus nemes ember is

Rabutinhoz, de ő ismét elutasította, amit Bethlen megértve, végül is alávetette magát a peres eljárásnak s elsősorban védője útján pergátló kifogásait (exceptiones) kívánta előterjeszteni. Az ex-ceptiók kérdése körül a közvádoló fiscus director és a védő között jogi vita indult meg. A közvádoló ugyanis az Approbaták egy bizonyos helyére hivatkozva azt állította, hogy hűtlenségi perben nem lehet excepciókval élni.⁴² A védő rámutatott arra, hogy az idézett törvényszakasz a jogorvoslatot (remedium) tiltja el hűtlenségi perrel kapcsolatosan s nem a pergátló kifogások emelését, amire — más hivatkozott szakaszok alapján⁴³ — joga van. A gubernium urai s velük együtt a szászok a közügyigazgató érvelését fogadták el, az elrendelt írásbeli szavazás rendjén azonban a diaeta többsége a Bethlen Miklós érvelésére hajlott s megengedte kifogásainak előterjesztését.

E jogi vita következményei szempontjából volt neveztes eseménye a pernek. Július 11-én volt e tárgyalás s a következő csak 17-én tartatott, a közbeeső napokon azonban a rendeknek súlyos megfegyelmezést és megaláztatást kellett elszenvedniök, amiért voksaikkal Bethlen jogi álláspontját fogadták el. Rabutin azt követelte tőlük, hogy nyilatkozzanak: vétkesnek tartják-e Bethlen tervezetét, vagy nem? A rendek egymás után két memorandumban is kifejtették, hogy mennyire törvénytelen egy ilyen nyilatkozat, ők mint bírák nem foglalhatnak előre állást a vád és a védelem részletes meghallgatása nélkül. A tábornok azonban nem engedett s a rendek végül is írásban kinyilvánították, hogy helytelenítik a kancellár politikai tervezetét. Ugyane napokban SIMONFI ítélőmestert is kétszer idézte maga elé Rabutin és figyelmeztette, hogy Őfelségét kell szolgálnia ítélőmesteri tisztjében. Ezt SIMONFI maga panasolta el Wesselényi Istvánnak, Közép-Szolnok főispánjának, de jellemző módon az általa szerkesztett hivatalos felterjesztésben nemcsak a generális erőszakoskodását hallgatja el, hanem még csak azt sem írja meg, hogy a rendek szavaztak s szavazatukkal már a per folyama alatt elítélték a kancellárt és tervezetét. Az ala-

meg ne háboríttassék, annál inkább meg ne fogattassék” [Magyar Törvénytár. 1540—1848. évi Erdélyi Törvények. Bp., 1900. 46—7].

⁴¹ Gróf Haller István, ugyanaz, aki a letartóztatást is eszközölte.

⁴² Approbatae Constitutiones Pars. II. Tit. VII. Art. I.: „Ha kik árultatásnak vétkében találatnak, legitime evocaltatván és juridice convineáltatván, amint eleitől fogva a magyar nemzet közt, úgy ezután is in notam perpetuae infidelitatis, incurraljanak, melynek se processusában, se executiojában semminemű *remediumok* ne admittáltassanak” [Magyar Törvénytár id. kötet 45—6].

⁴³ Az Approbaták Pars IV. Tit. I. Art. XXX.-ra és Pars IV. Tit. I. Art. XI.-re hivatkozott e helyen a védő.

koskodás iskolája nemcsak ez a rész, hanem az egész szebeni per: a tábornok követelőzései, fenyegetései, a rendek bátortalan színvallása a törvény mellett, utána mindig ijedt visszahúzódás, engedelmesség s mindez az Approbaták szakaszainak értelmezésébe, a törvényesség színébe burkolva.

A július 17—18-i és 24—26-i tárgyalásokon adja elő a kancellár védője az excepciokat (pergátló kifogásait). Ezek közül különösen az első keltett nagy visszhangot: Bethlen azt állította, hogy a nagyszebeni gyülekezet nem törvényes diaeta, mert a múlt évben összehívott országgyűlés folytatása felől nem rendelkezett a fejedelem, ha pedig nem törvényes a diaeta, nem tekinthető illetékes bíróságnak sem. A felkavart helyzetet GRÓF BÁNFFY GYÖRGY, a gubernátor azzal igyekezett lecsendesíteni, hogy bizonyította, hogy a császári leirat megérkezett, de titkos írással a generálishoz intézve, ő azonban másolatát megkapta. A rendek jogérzéke ismét nehéz helyzetbe került s az elrendelt szavazásnál valamilyen körmönfont votumban állapodtak meg, amivel ugyan nem mondták ki az országgyűlés törvényességét, de nem is mondtak ellent a gubernátor álláspontjának. A vádlott másik kifogása az volt, hogy őt mint kancellárt és nemes embert ítélet nélkül nem lett volna szabad elfogadni. Hivatkozott az Approbatákra s a császártól a gubernátornak adott 1693. évi Utasításra. A közvádló ugyancsak az Utasításra hivatkozott,⁴⁴ a rendeknek szavazniok kellett, de mert a guberniumtól újból megfenyegettettek, elutasították Bethlennek ezt a kifogását is. Bethlen ellenfelei tervszerűen jártak el az egész per folyamán: Rabutin, Bánffy György, a szász követek mellé mind több megfélemlített ember sorakozik föl; július 27-én, két nappal a főtárgyalás előtt sorompóba lépett Bethlen régi ellenfele, APOR ISTVÁN is, összehívta a katolikus urakat s megfenyegette

⁴⁴ A gubernátornak adott császári Utasítás, mely törvényerejű volt, kétféleképpen is értelmezhető 6. pontja a következőképpen hangzik: „Praecipimus praeterea ut neminem Magnatum, Nobilium, vel aliis libertatibus gaudentium ordinum, ante latam sententiam ullis sub praetextibus, nisi legitima citatione mediante juris ordine in foro et coram iudicibus competentibus, convictum et aggravatum arestari curet; nisi forte in criminibus exceptis, ut sunt: laesae Majestatis, perduellionis, proditionis, blasphemiae, sodomiae, magiae et sacrilegii etc. in quibus, legitimis praecedentibus indiciis, ne vel iudicium fuga rei reddatur elusorium, vel per eandem publicum malum imminens prius quam suos exerat perniciosos effectus promoveatur potiusquam praepediatur, licitum illi sit, habita cum intimo Consilio desuper deliberatione, etiam executive providere publicae salutis vel praedictorum enormium criminum ad avertendum omnipotentis Dei iram punitioni...” [Szász Károly, i. m. 412].

őket, ha nem ítélik el a kancellárt, ők maguk is a hazaárulás és hűtlenség bűnébe esnek.

A fiskális direktornak a július 20-i főtárgyaláson elmondott vádbeszédét pontokba foglalva örökítette meg Simonfi felterjesztése:

1. A vádlott a tervezetet és a kísérő leveleket a magáénak ismerte el.
2. Tervezetét titokban fiktív név alatt adta ki.
3. Erdélyt el akarja szakítani a császár kormányzásától.
4. Vissza akarja juttatni az országot a török főhatóság alá.
5. Megrontja az ország nemzetei és vallásai közti úniót, amikor előírja, hogy a fejedelem mindig református legyen.
6. A szabad fejedelemséggel eltörlésével és az örökös fejedelemség bevezetésével felforgatja az ország törvényeit.
7. Súlyos bűn, hogy tervezetét nem a császárnak, vagy minisztereinek, hanem idegen hatalmak képviselőinek akarta eljuttatni, hiszen még a fejedelemnek sem szabad titkon, a tanács híre nélkül külföldi képviselőkkel érintkeznie.
8. Terve alkalmas arra, hogy felforgassa az Ausztriai Ház és a török között fennálló békességet.
9. Amikor tervezetében bevonja Thökölyt, a törököket és a tatárokat, mintegy felbátorítja azokat Öfelsége elleni új támadásra.
10. Rossz szándékát mindennél jobban igazolja, hogy tervezetét még a követek útján sem a császár elé, hanem Angliába és Hollandiába akarta kijuttatni.
11. Nem áll meg a vádlott védekezése, amely szerint azért folymodott a titkossághoz, mert személyét féltette a generálistól, az ok nyilván az volt, hogy nem személyét, hanem tervezete előhaladását féltette tőle.
12. Írása alkalmas arra, hogy meggyengítse a holland, az angol és a porosz követ császár iránti hűségét s aláaknázza a szövetségesek ügyét.
13. Hűtlenség és hazaárulás, hogy az országot a török adófizetőjévé akarta tenni.
14. Elítéli a tervezetnek Ferdinánd királyra vonatkozó hivatkozását, aki Magyarország egy részét átengedte a töröknek, mert e hivatkozással Bethlen azt a hitet akarja kelteni, hogy a császár most sem képes megtartani Erdélyt.

Ezek a vádpontok s ha összehasonlítjuk a »Noé galambjával«, érezzük, hogy annak európai kitekintésű, de erdélyi és ma-

gyar politikájával szemben itt nem egy más, azzal egyértékű politikai gondolat szólal meg, hanem a császár iránti hűség szolgáló magatartása. A rendek, akik újból és újból megpróbálják Bethlen ügyét felterjeszteni a bécsi udvar elé, érzik, hogy olyan valaminek a megítéléséről van szó a kancellárral kapcsolatban, ami meghaladja erejüket. A Béctől való elszakadás tervezetét Bécsbe felterjeszteni: ez lett volna helyzetükben a jóindulatú eljárás! A rosszindulatúak azonban, Rabutin és kreatúrái ezt sem akarták, hanem fejét és jószágait akarják venni azon érvelés alapján, amelyet Gálfalvi Gergely fogalmazott meg.

A közügyigazgató vádbeszédére válaszul Bethlen védekezése az augusztus 5-i ülésen hangzott el. Tervezete igazolására történelmi és politikai fejtegetésekkel teli »Apológiá«-ját adta elő. Tanúkra hivatkozott, akik igazolhatják, hogy Őfelségének őszinte híve, a haza lelki és politikai szabadságának szorgalmas őrizője volt. Hivatkozott a tervezet írásba foglalása idején fennállott reménytelen politikai helyzetre, amelyben már a gubernium is olyan felterjesztéssel fordult a császárhoz, hogy ha nem tudja megtartani kormányzása alatt Erdélyt, békekötés esetén ne feledkezzen meg a császár iránti hűségben megmaradt guberniumról. Intette a rendeket, hogy a törvénytől ne távolodjanak el s végül kijelentette, hogy bár meg fogja hallgatni a rendek és a gubernium döntését, ítéletet az ország törvényei, az Alvinczy-féle rezolúció értelmében csak Őfelségétől fogad el.

Az, ami Bethlen apológiája után augusztus 5-e és 24-e között lejátszódott, ismét nem Bethlen ügyére, hanem a Szebenbe zárt rendek szorongatott helyzetére, Rabutin jellemére és a gubernium szolgálékúságára vet világot. Rabutin törvényes formák között, a felelősség áthárítása mellett szeretne volna Bethlent kivégeztetni, a rendek pedig, akiket megindított és megnyert a kancellár védekezése, ugyancsak a felelősség áthárítása mellett szerették volna őt felmenteni. A gubernium Rabutin álláspontját képviselte a rendekkel szemben s ha a tábornok vállalja a felelősséget, a gubernium elnézte volna Bethlen kivégeztetését is. Nemet csak egyetlen egyszer mondtak: szeptember 2-án, amikor Rabutin azt izente, hogy a gubernium folyamodjék a generálshoz az ítélet azonnali végrehajtásáért. Augusztus 5-e és 24-e között húzódott a hazaárulási perben az ítélet kimondása és az elítélt fellebbezésének elfogadása vagy elutasítása. A gubernium addig szavaztatta a rendeket, míg végül a közvádoló keresete szerint fej- és jószágvesztésre ítélték. A legtöbben kétszer szavaztak, de volt olyan is, akinek hatszor adták vissza írásba tett voksát, hogy adjon újat helyette,

mert különben mint bűnpártolót szintén perbe fogják.⁴⁵ Az ítélet kimondása után azon munkálkodott a tábornok és a gubernium, hogy a rendek utasítsák el Bethlen Miklós fellebbezését. Megismételt szavazások útján ezt is elérték s kimondták, hogy csak az ítéletet s a per lefolyásáról egy rövid tájékoztató jelentést⁴⁶ — de a periratokat nem — terjesztenek fel a császárhoz, hogy ő azután határozzon: akar-e élni kegyelmi jogával, vagy szabad folyást enged az ítélet végrehajtásának. Rabutin győzött a kancellár felett s még azt is kivitte, hogy a rendek az ítéletet és a kegyelmi kérvényt nem közvetlen úton, hanem ő rajta keresztül terjesszék fel a császár elé. Tovább nem mehetett, a gubernium megtorpant a generális utolsó kívánsága előtt s nem kérte a kancellár kivégzését. Rabutin habozott s ezalatt, az elterjedt hírek szerint, szeptember elején posta érkezett Bécsből, mely Bethlen Miklós életben hagyását rendelte el.

A bécsi angol követ jelentéseiből pontosan megállapítható, hogy a nagyszebeni perről milyen hírek érkeztek az udvarba. A háborús események miatt nagyon rossz volt a postai összeköttetés a császárváros és Erdély között, de azért július közepén már híre járt ott is az erdélyi kancellár letartóztatásának. Előbb különféle találgatások voltak a hírrel kapcsolatban, a követ július 19-i jelentése azonban már pontosan beszámol arról, hogy Rabutin és

⁴⁵ Vesselényi István első szavazata az ítélet kimondásakor ez volt: „...én jó lelkem szerint azt ítélném, hogy a rab úr legyen az mostani árestumában in moderno statu és őfelsége eleibe fölvitetvén a processus, minthogy ő felsége ellen vétett, ő felsége kegyelmesen determinálja poenáját, ezt tartván az ő felsége kegyelmes resolútiója is, melyet Alvinciana resolúciónak hívnak”. A rendek legnagyobb része ilyen módon szavazott. A gubernium álláspontja az volt e szavazatokkal szemben, hogy a rendeknek mint bírának, vagy a fiskális direktor által kért büntetést, vagy a vádlott által kért felmentést kell kimondaniok, de közvetítő megoldásokon a törvény szerint nem törhetik a fejüket. E jogi állásponthoz azután egy csomó nyílt és titkos fenyegetés járult. Így született meg Wesselényi második szavazata: „Minthogy most már látom, hogy nincsen nekem fakultásomban az intentált poenának mitigatiója, hanem vagy absolválnom, vagy condemnálnom kellek: azért minthogy én a projectumot is hibásnak és így a projectatort is lelkem sérelme nélkül vétkesnek mondhatom, és így vétkesnek tapasztalván, mintsem én absolválhassam, inkább condemnálom, tovább való dolga ő felsége kegyelmes gratiájában állván” [P. Szathmáry Károly, i. m. 53—5].

⁴⁶ Ez az a jelentés, amely a bécsi Állami Levéltár idézett perirat-csomójában ma is olvasható. Lázár György feljegyzése szerint e jelentést augusztus 15—17. napján tették írásba Simonfi Mihály és Gálfalvi Gergely, a gubernium azonban fogalmazványukból kihagyatott egyes, Bethlen Miklóstra kedvező részleteket [L. i. m. 1704. augusztus 15—18. feljegyzéseket].

Bánffy gróf, Bethlen Miklós ellenségei egy »Noé galambja« című tervezet miatt vetették őt börtönbe. A tervezet tartalma még ekkor nem volt ismerős, A magyarországi béke megkötésén fáradozó követ aggódik, hogy Rabutin kivégezteti Bethlent s ezzel tovább mérgesíti az amúgy is feszült helyzetet; a miniszterek közül is egyesek azon a véleményen vannak, „hogya az ütés sújtson le a kancellárra, mielőtt a császár megakadályozná, ha ugyan meg akarja akadályozni”.⁴⁷ A követ óvatos álláspontját azonban, úgy látszik, mások is magukévá tették s azért mehetett le a figyelmeztetés Rabutinhoz, hogy addig, míg Bécsben nem látják tisztán a helyzetet, ne tegyen elhamarkodott lépést.

A figyelmeztetés meglephette RABUTINT, mivel azelőtt kevéssel, augusztus 26-án és augusztus 30-án indította Bécsbe Havasalföldén keresztül a Bethlen Miklós peréről és ítéletéről szóló jelentéseit. E levelek október közepén érkeztek Bécsbe. A követnek feltűnt, hogy a gubernium ezalkalommal nem írt sem a császárnak, sem az erdélyi kancelláriának. Írt azonban ACTON az erdélyi alkancellárnak s levelének hangja jellemző a Bethlent körülvevő gyűlölségre: „... si Imperator sibi Transylvaniam, Transylvaniae Leges et Libertatem, Catholicae Religionis quietem conservatam cupiat, necesse est ut Sententiam contra Bethlemum latam confirmet”.⁴⁸ Rabutin felterjesztése október 15-én érkezett Bécsbe, azonban nem azt a hatást váltotta ki, amit remélt. A császár nem erősítette meg az ítéletet — bár a periratok s maga a tervezet sem volt még akkor Bécsben, úgy hogy a felterjesztés alapján Bethlen bűnét sokkal súlyosabbnak gondolhatták — hanem 1704. november 6-án egy „judicium delegatum”-ot nevezett ki a kancellár felett hozott ítélet tényszerű és jogi felülvizsgálatára. Bármennyire szerették is volna elkerülni a nagyszombati bírák Bethlen ügyének Bécsben való tárgyalását, úgy látszik, a császári udvar türelme-sebb elemei győztek e kérdésben. Az angol követ élénk érdeklődése a Bethlen-ügy iránt ezután megszűnik, megállapíthatta, hogy elhamarkodott lépést nem követtek el, a magyarországi nyugtalanságot nem növelték s ezzel politikai érdeklődése kialudt. Bethlen személy szerint különben is csak mint „egy protestáns” érdekelte őt, 1704. decemberében megismert politikai tervezete már nem támasztott benne a szánakozáson kívül más visszhangot.⁴⁹

A bécsi *judicium delegatum* elnökévé Lipót császár GRÓF BUCELLINI FRIGYES titkos tanácsost nevezte ki, ugyanazt, aki

⁴⁷ Archivum Rákócianum. II. oszt. I. köt. 352—5.

⁴⁸ I. h. 493—5.

⁴⁹ I. h. 589—92.

II. Rákóczi Ferenc perében is a kiküldött bíróság elnöke volt.⁵⁰ A bécsi perről részletesen nem ír az Önéletírás és más egykorú napló sem számol be róla s a rendelkezésünkre álló hivatalos jelentésből nem tudjuk a per egyes fordulatainak időpontját megállapítani. Hosszan folyt, három császár alatt s a végső császári resolútiót csak III, Károly adta meg. Bethlen a bécsi per első három és fél éve alatt Nagyszebenben volt nagyon szigorú, kínos és megfélemlítő fogságban. Helyzetén csak 1708. április 15-én enyhített Rabutin grátiája, 1708. május 1-én pedig Bécsbe indították fel, itt volt tisztességes őrizet alatt, fogadott szálláson, nemcsak az ítéletig, hanem azután is, Bécsben bekövetkezett haláláig. A bécsi per folyama alatt ágense, védője TARCZALI ZSIGMOND volt.

Az 1704. novemberében kiküldött különbíróság, mely az elnökön kívül három tagból (BÁRÓ WEIGLER, GUARIENT és SCHLITTER tanácsosokból) állott, megerősítette az erdélyi ítéletet. Az erdélyi ügyekkel foglalkozó miniszteri bizottság azonban úgy találta, hogy a per aktáit nem közölték a bírósággal s ezért utasította a judicium delegatumot, hogy vegye új vizsgálat alá az egész ügyet.⁵¹ Egyúttal két új taggal, PALM-THIELL és SCHICKH tanácsosokkal egészítette ki s utasította GRÓF BUCELLINIT, hogy a tanácskozásokba vonják be GRÓF STAHEMBERGET, az udvari kamara elnökét, BÁRÓ SEILERT, az udvari kancellárt és GRÓF HERBERSTEINT, a Haditanács alelnökét.⁵² A judicium delegatum több tanácskozást tartott s megvizsgálta a beterjesztett iratokat s arra a megállapításra jutott, hogy az erdélyiek a jog és a törvény szerint jártak el, mind a per alakításait, mind az ügy megítélésének érdemét tekintve. A per

⁵⁰ I. m. I. osztály XI, 177.

⁵¹ Valószínűleg ezzel a fordulattal áll kapcsolatban Bethlen Miklósnak Nagyszebenből Bécsbe való felszállítása is. 1708. április 25-én értesítette a gubernium az akkor már tíz napja tisztességesebb viszonyok között élő kancellárt arról, hogy periratait felküldte Bécsbe. Az újjáalakított judicium delegátum alapos munkát kívánt végezni, mert 1709. március 12-én arról értesítette Bethlent, hogy a felküldött periratokon kívül újabb írásokat akar beszerezni Erdélyből s evégből bethlenszentmiklósi levelesládáit is átkutatták és lepecsételték [Géber Antal, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1905:159].

⁵² Gróf Starhemberg Gundaker Tamás az udvari kamara elnöke 1704—1717 között, fiatal korában olmützi kanonok [Wurzbach, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich XXXVII, 179—180]. Gróf Herberstein János Ferdinánd (1663—1745) kiváló katona, résztvett mint Savoyai Jenő egyik alvezére a felszabadító hadjáratban. Máltai lovag. A haditanács alelnöke [i. m. VIII, 336]. A felsoroltak közül báró Seiler János Frigyes (1646—1715) udvari kancellár, a titkos tanács tagja volt, mint jogász ismeretes s nem valószínűtlen, hogy öneki tulajdonítható a per további, Bethlen Miklóstra kedvezőbb folyama [Vö. Lukinich, A szatmári béke története és okirattára. 118].

alakiségének felülvizsgálata rendjén Bethlen kérte SÁRPATAKI MÁRTONnak tanúként való kihallgatását, azt akarva bizonyítani, hogy az ítélő bírák közül többen alacsonyrendű emberek voltak, akiket erővel kényszerítettek a bírói székbe s az ítéletet kényszer hatása alatt hozták meg. SÁRPATAKI azonban ezt nem bizonyította, csupán annyit, hogy a bírák közül kettő nem volt a vezető nemesek közül való.⁵³ A kiküldött bíróság gondosan figyelembe vette mindazt, amit Bethlen tervezetével kapcsolatban önvédelmére felhozott. E 11 pontba foglalt védekezés minden részével szemben a bíróság az erdélyi ítélethozók álláspontját igazolta s az erdélyi ítéletet megerősítette. Egyet értettek abban is az erdélyiekkel, hogy javasolták a császárnak az elítélt megkegyelmezését.

Az erdélyi ügyekkel foglalkozó miniszteri bizottság azonban a kiküldött bíróság e második végzésével sem értett egyet, hanem maga vette kezébe az egész ügyet. Kijelentette, hogy nem elég csak a periratokat venni vizsgálat alá, hanem azt az öt iratot is, amelyeket Bethlen utólag nyújtott be védelmére. Elismerik a Bethlen terhére írott összes vádakat, azonban az említett iratok és más vonatkozások figyelembe vételével az alábbi hat enyhítő körülményt találták:

1. 1704. március 28-án Rákóczi elszakadásra hívta fel az erdélyi rendeket s 1704. július 15-én azok nagyrésze valóban fejedlemmé választotta Rákóczit.

2. Az udvarnál 1704 elején híre volt annak, hogy a császár amore pacis Erdélyt Rákóczinak hagyja.

3. Az elhunyt császár (I. Lipót) 1704. március 8-, 12- és 15-i irataiban az angol és holland követek közbenjárására kegyelmet ígért minden felkelőnek.

4. Az erdélyi gubernium 1704. március 31-i és április 20-i fel-

⁵³ A függelékben közölt jelentés tévesen ír Sárpataki Márton helyett Mihályt. A hosszas háború miatt nem volt rendszeres kapcsolat Bécs és Erdély között. E tanúként kihallgatott úr is úgy került 1709. elején Bécsbe, hogy Haller István megbízásából a nagyon megfogyatkozott gubernium üres helyeinek betöltését kérte a császártól. Még e megbízatásnál is előbbrevalónak tartotta azonban azt, hogy mint újonnan áttért római katolikus főúr a jezsuiták és Kollonich segítségével grófságot járjon ki magának. Cserei is, Bethlen Miklós is nagyon elítélően írnak róla: „A régi igaz magyar grófoknak pedig jó ha csak asztali szolgája is lehetett volna Sárpataki uram, s ide alá csak nevetik vele [Cserei, i. m. 422]. Bethlen Miklós 1709. január 23-i levele gróf Bethlen Lászlóhoz: „Az Istenért ezt a Sárpatakit tisztességesen hivassátok alá innét minél hamarább, ne prostituat mittentes, se et totam patriam... én bizony nem haragra, hanem csudára, szánásra, és nevetésre méltó vanitasit hallom” [Lukinich, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1906:85].

terjesztésében, amelyeket Bethlen Miklós fogalmazott, kérte a császárt, hogy a pillanatnyi nyugalomért ne hagyja Erdélyt Rákóczinak, mert abból Erdélyre új harc és nyomorúság fog származni: a török új követelésekkel fog fellépni, a lengyelek sem fogják túrni a Rákóczi-ház uralmát s a császár hűségében megmaradt erdélyi rendekre végső romlás fog származni.

5. Bethlen 1704. április 28-án azért küldte el megvádolt tervezetét, hogyha fenti két kérésük ellenére is, Erdély amore pacis kibocsáttatnék az ausztriai ház jogara alól, akkor már olyan megoldás adassék Erdély számára, mely Erdélynek igazi és végleges békét biztosít és szolgálja Erdélyen át a németek, magyarok, erdélyiek, törökök, havasalföldiek és moldvaiak megbékélését is.

6. Bethlen a holland és angol követeknek, mint mediatoroknak küldte el tervezetét, azt a törökkel nem közölte és semmi önös érdeket tervezetével nem szolgált.

A terhelő és enyhítő körülmények figyelembe vétele után az erdélyi miniszteri deputáció javaslata az volt Őfelségéhez, hogy Bethlen részesíttessék a judicium delegatum által is javasolt kegyelemben a következő indokok alapján:

a) régebbi felterjesztései által híven szolgálta az Ausztriai Házat és Erdélyt;

b) béketerve a legnagyobb erdélyi zűrzavar idején született meg;

c) ha a karddal támadó, rabló és égető felkelőkkel szemben nem jártak el a törvény szigora szerint, nem méltányos, hogy éppen Bethlen Miklóstra sújtsen le a törvény;

d) Bethlen 66 éves ember, jó ideje bebörtönözve, fogságának eleje nagyon súlyos volt, amit részleges büntetéskitöltésnek lehet venni. Azt nem javasolják, hogy teljesen felmentessék, vagy hogy éppen hivatalába visszahelyezzék, mert tanult és érett ember, aki tanultságát még sok rosszra tudná felhasználni. Azt javasolják, hogy Erdélyen kívüli helyen, könnyű fogságban maradjon.⁵⁴

⁵⁴ Bethlen Miklós tudott arról, hogy ügyét kedvezőbben ítélik meg a bécsi intéző körök, mint annak idején erdélyi bírái. Talán szívós védekezésének és Becsben írt sok önigazoló memorándumának is része volt e fordulatban. 1711. június 19-én biztatóan ír feleségének a perrel kapcsolatban: „énnekem semmit vétkül itt nem vetnek, hanem csak a Galambot, es azt sem annyira, hogy irtam hanem, azt, hogy miért nem küldöttem igyenesen a Csaszarnak, mint azelőtti Irasimot hanem az Anglus es Hollandus követekhez...” [Géber, IK. 1905:160].

A miniszteri deputáció érvelése mindvégig meglepő méltányosságról és egyúttal megfontolt politikai érzékről tesz bizonyosságot. Bethlen személye iránt jóindulatot tanúsít, azonban a magyarságot és a magyar Erdélyt a bécsi politika hagyományos rosszindulatával és előítéletével kezeli. Jellemző e szempontból a javaslat utolsó része, amely azt ajánja, hogy az új ítélet egyszerű rendelet formájában adják Bethlen tudomására, de a kegyelmi tényről ne szerezzenek tudomást az erdélyiek, mivel „ezt a nyakas nemzetet félelem és remegés által kell engedelmisségre szorítani”.

A javaslat, mely lezárta a hosszú pert, 1711. március 16-án készült el, I. József azonban közbejött halála miatt már nem tudott ebben döntést hozni. III. Károly elé azután 1712. február 12-én új rövid memorándummal felterjesztették újból a per összes iratait s röviddel rá megszületett a császári rezolúció, amely elrendelte, hogy Bethlent egy jó erősségben, amelyet a haditanács jelöl ki, méltányos fogságban, őrizet alatt kell tartani, eltartásáról, feleségéről és gyermekeiről azonban birtokai jövedelméből megfelelően kell gondoskodni.

A szatmári béke által teremtett általános békehangulat és az új császár trónralépte meghozták tehát a súlyos fogságot szenvedett kancellárnak a kegyelmet. Megkegyelmezése érdekében megmozdultak végre az erdélyiek is. A rendek 1704 augusztusában, az ítélet kimondásával és Bethlen fellebbezése elutasításával egyidejűleg ígéretet tettek, hogy a császári kegyelemért ők maguk is folyamodni fognak.⁵⁵ Ígéretüket 1712 decemberében váltották be, amikor a három nemzet és a négy vallás képviselői adtak be érette kegyelmi kérvényt, hivatkozva arra is, hogy ezt eddig az idők mostohaságai miatt nem tehették. Kérvényükkel együtt felterjesztik Bethlen feleségének, RÉDEY Júliának és hét gyermekének, valamint a Bethlen-családnak a kérvényét.⁵⁶ Az ura kiszabadításán szüntelenül dolgozó Rédey Júlia kéréssel fordul SAVOYAI JENŐHÖZ⁵⁷ is, és megnyeri az új erdélyi főparancsnoknak, GRÓF STEINVILLE ISTVÁN lovassági tábornoknak támogatását is.⁵⁸ A sok közbenjárásnak lett is valami eredménye: 1713. szeptember 30-án eltávolított Bethlen Miklós bécsi szállása

⁵⁵ Gyalakuti Lázár György feljegyzése 1704. augusztus 14-én [I. h.].

⁵⁸ Lukinich Imre, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1911:464—7.

⁵⁷ I. h. 463.

⁵⁸ Steinvilleről már kinevezése alkalmával, 1710. május 31-én ezt írja Bethlen Miklós Bethlen Lászlónak: „Generalis olyan ment, ha ke-

elől a katonai strázsa s ezzel forma szerint megszűnt a fogsága. Ugyanakkor azonban reverzálist kellett adnia arról, hogy „az eo Felsege hire es kegyelmes akarattya nélkül Szallásarol es az Varosból” ki nem megy.⁵⁹ A császári kegy lehetővé tette számára birtokai megtartását, a huszti uradalom megszerzését, sőt halála után kisebbik fia, József megkapta a máramarosi főispánságot is. Csak egy dologra nem terjedt ki a császári kegyelem: nem jöhetett haza Erdélybe.

Az az államérdek, amelyet Rabutin kíméletlen támadása és a Seilertől vezetett titkos tanács mértékkel adott kegyelme egyforma világos látással képviselt, nem engedhette meg, hogy az Erdély önálló életéért küzdő „tanult és érett férfi” hazatérhessen. Bécsben halt meg 74 éves korában. A halálát követő napon, 1716. október 28-án TARCZALI ezt írja róla Erdélybe: „Szeginynek nagy kívánsága volt és sokszor mondotta, ha meghal s megengedik, a testét hazaküldjem és az üdvezült asszony mellé temetessék.”⁶⁰ E kívánsága azonban nem teljesített. GRÓF HERBERSTEIN, a haditanács alelnöke, egykori bírja 1716. október 16-án közölte Tarczalival, hogy „bizonyos consideratiók” miatt nem vihetik haza, Bécsben kell eltemetni. Bethlen perének talán ebben van legfájdalmasabb következménye és Bécs legnagyobb diadala. A XVIII. század „békességében” a bécsi politikának sikerült más irányba vezetnie Erdély életét s a következő század elején újjáéledő magyar szellemiség már nem emlékezik reá. KAZINCZY FERENC a Bethlen-család körében tartózkodva, iszonyodva jegyzi fel emlékéiről, hogy e nagy férfiú úgy megútálta kicsinyes, önző honfitársait, hogy bár visszanyerte szabadságát, nem kívánt többé Erdélybe hazajönni.⁶¹ Bécs diadalt aratott: meghiúsította Bethlen Miklós tervét és elszakította egymástól Erdélyt és e kis hazáért egész életén át küzdő, utolsó nagy erdélyi államférfit.

gyelmetek jól él vele, Veterani leszén, az mint hallom” [IK. 1906:87]. 1711. júniusában értesült Bethlen arról, hogy a generális hajlandó közbenjárni érte az udvarnál s 1712. december 16-án tudatja vele a felesége, hogy Steinville ajánló levele a legutóbbi postával valóban felment Bécsbe [IK. 1905:161—163].

⁵⁹ IK. 1905:163—4.

⁶⁰ Lukinich, A bethleni gróf Bethlen család története. 450. Felesége 1716. februárjában halt meg [I. h. 456].

⁶¹ Kazinczy Ferenc, Összes művei IV. Nemzeti Könyvtár, XII. Bp., 1880. 271. „A valóban nagy ember annyira el vala keseredve hálátlan földieiről, hogy még fogsága után is Bécsben maradna inkább, mint-hogy Erdélybe visszatérjen, sőt meghagyá, hogy tetemei se vitessenek le oda. Irtóztató, iszonyú gondolat...”

FÜGGELÉK

1.

Bécs, 1711. március 16.

*Bethlen Miklós erdélyi kancellár »Noe galambja« című tervezete
ügyében kiküldött miniszteri bizottság jelentése**

Bécs, Házi-, Udvari- és Állami Levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv)
Hungarica, Fasciculus 365. Convulutum. III. Fol. 111—135.

Allernädigster Kayser und Herr Herr

Nachdeme Ewer Kays. Majestät in Gott allerseeligist ruhender Herr Vatter noch dem. 6. Novembris des abgerückten 1704. Jahrs den an dieselbe von damahls in Commando des Fürstenthumbs Sibenbürgen gestandenen Veldmarschallen Grafen Rabutin hieher geschickten durch das Sibenbürgische Gubernium und dasige Stände wieder dero Landes-Canzlern Niclas Bethlem ex capite imputati criminis laesae Majestatis et notae infidelitatis perpetuae nach dortigen Landesrechten von dem Directore causarum fiscalium abgeführten process und in amissionem capitis et bonorum geschöpften Sentenz in grund- und rechtliche Ueberlegung ziehen zulassen allermildreichist resolviret. Und zu solehem ende eine judicium delegatum an- zu diesem aber unter dem Praesidio Ihres würcklich Geheimden Raths Julii Friderich Grafens Bucelleni dero respective Hoff Kriegs-Hof- und N. Oe. Regiments Rathe Baron Weigler, Guarient und Schlitter mit dieser Aufslag gnädigst zu verordnen beliebet, dass die denenselben Beygeschlossene acta, prout jacent gründlich untersucht, berathschlaget, und darüber ein rechts beständiges

* E helyen is köszönetemet fejezem ki Renée von Dollhopf úrnónek, a bécsi levéltár tisztviselőjének az oklevelek másolásáért.

Gutachten an die in rebus Transylvanicis verordnete Ministerial-Deputation abgestattet. Von dieser sodan Sr. Kays. Majestät ob in sachen ad executionem fortzufahren? oder was darinnen tam ex justitia quam secundum rationes politicas ferners zuthuen seye? allerunterthänigst eingerathen werden solle. Alss hat zu folge dessen das gehorsamste Judicium Delegatum nicht ermanglet, eine ausführliche schriftliche relation mit Beygefügetem Rätlichen Gutachten abzufassen, und an seine gehörde zu überreichen. Aldieweillen aber wohlbesagte in rebus Transylvanicis verordnete Ministerial Deputation befunden, was massen einige dem judicio Delegato vormahls nicht communicirte acta vorhanden, auf welche der arrestirte Graf Bethlem sich referiret, und solche zu seiner beschüzung angezogen. Alss ist nothwendig zu seyn erachtet worden, angeregte in favorem rei conventi militirende schriftliche Behelff in gegenwart deren hierzu gnädigst deputirten Geheimben auch anderer Hof- und Regierungsmittels Rät, Grafens Bucelleni, Hoff-Cammer Praesidentens Grafens von Stahremberg, Hoff-Canzlers Barons von Seilern, Kriegs-Vice-Praesidentens Grafens von Herberstein, Baron Weiglern, Palm-Thiell, Guarient, Schickh und Schlitter vernehmen, und solche dero qualitet nach in rechtliche erwegung ziehen zu lassen, So auch beschehen, und nach verschiedenen diese wichtige Ehegutt und Bluth betreffende angelegenheit gehaltenen Sessionen von obernanten zu dem judicis Delegato verordneten Räten die anderte relation schriftlich dahin erstattet worden; Wie dass man seithen des angestellten Judicii Delegati nicht unterlassen habe, die communicirte acta nebst dem durch das Sibenbürgische Gubernium und dasige Stände wieder ihren Cantzler Grafen Niclas Bethlem in amissionem capitis et bonorum geschöpften Sentenz sowohl circa formale alss materiale in erforderliche erwegung zuziehen, und befunden was massen quoad lum Besagtes Sibenbürg. Gubernium mit dem ex reatu lasae Majestatis angeklagten Bethlem bono juris ordine et secundum praescriptum legum patriae verfahren seye, gestalten 1mo die arrestirung nicht anderst alss praevia approbatione summi Principis vorgenommen; 2do die causam legaliter zu tractiren, et in judicium zu deduciren dem Fisco committiret. 3tio der beschuldigte zu vernehmung der wieder ihn vorgebrachten anklag ordentlich citiret. 4to gleicherwehnte anklag in loco solito, coram judice competente, auf vorhin von Ihrer Kays. Majestät an dem Gubernatorem und die Stände des Fürstenthumbs Sibenbürgen ad ventilandum processum hunc criminalem et ferendam sententiam

erlassenen special Befehlch vorgetragen; mithin 5to das *judicium quoad actorem, reum et Judicem rite, legitime, et recto ordine formiret* worden seye; wie dan über Vorstehendesalles 6to der beklagte Graf Bethlem nach vielen eingewendten *exceptionibus dilatorius* sich in der Hauptsach eingelassen, einen *Procuratorem pro suadefensione* bestellet, und nahmhaft gemacht, durch disen dem *Directorii causarum Fiscalium red* und andtwort gegeben, quasi in limine des incaminirten criminal Process vielleicht *ex diffidentia causae ad gratiam Principis provociret*, et se cum Domino suo litem inire non velle sich erkläret, nach der wieder ihm aussgefallenen erkantnus aber, *quoad in causam attractus jure se defendere debeat*, den völligen process *secundum stylum curia et statuta Transylvania* in merito ausgeführt; auss welchen allen sich satsahm bezeiget, dass *quoad praeparatoria judicii et formalitatem processus* alles gahr wohl und genau beobachtet worden seye.

Es hat zwahr der arrestirte Graf Bethlem durch einen vorge schützten vor zweyen Monathen *commissionaliter* abgehörten Zeugen, nahmens Michael Sarpataki zuerweisen vermeinet, dass es mit abführung des wieder ihn intentirten Criminal-Process nicht *legati juris ordine* hergangen, sondern das Worth *illegaliter et tumultuarie tractiret* worden wäre, dahero *inter alia* dahin articuliret, *quod pars Judicium ex infimae sortis miseris hominibus inviti ad scamna protracti pars etiam tunc ex captivitate educti, et inter judices accersiti sint.*

Es hatte aber gleichermelter Sarpataki hierinfahls in favorem des Bethlem nicht auszusagen vernögt, sondern seine deposition bloss dahin abgelegt, *quod duo qui judicio interfuerunt, ex primariis Nobilibus quidem non fuerint, nullatenus autem verum esse, quod aliqui Judicium coacti et ad scamna protracti fuissent.*

Hierüber nun ad materiali dise Criminal-Sach zugelingen, wäre in claris, dass das in actis einkommen project und inscribirte Columba Noe, in welcher eigentlich das *Corpus delicti* bestehet, opus manum des Niclas Bethlem seye, gestalten es solcher per *decursum processus* niemahls widersprochen, sondern angeregtes project verfasst, zu Papier gebracht, und *communiciret* zuhaben, positive bekennet hatte, und noch bekennete. Einfolglich seye richtig und bleibe vest gestellet, dass der *in causam attractus* dis-fahls *convictus* und *confessus* wäre.

Dass aber ersterwehnten project *nociva consilia* und solche schädliche Vorschläg, welche Bevorderist Ewer Kaysl. Mayestät sodan dem ganzen Staat des Sibenbürg. Fürstenthumbs nicht

nur zu schaden und nachtheil, sondern zu eäusserstem Verderben und gänzlichem untergang hetten ausschlagen können, in sich begreife, wurde ex subsequentiis handgreiflich zu entnehmer seye. Dan

1mo intendire der Bethlem die völlige Staats-Veränderung des Fürstenthumbs Sibenbürgen und bringe in Vorschlag solches dem durchleuchtigsten Erzhauss zu entziehen, dergegen der Ottomanischen Porten auf ewig tributar und unterwürfig zu machen. Diss aber umb sovieles ehender und leichter, zu effectuiren hetten.

2do. Der Constitutus seinen Vorschlag in höchster stille abgefasset an dem Holländischen Gesandten, ohne dass Er dem Militar oder Civil-Gubernio das geringste kundt gethan, durch einen ihme Vertrauten Griechen überschickt, mithin seine nociv, machinationes auf allo weis zu occultiren gesucht. Nebendeme

3tio mehrangeregtes project sub ficto nomine eingerichtet, umb sovil weniger auf den Fabricanten dieser Bösen Vorschläg gelangen zu können. Worbey

4to dieser beschwährende Umstände sich bezeige, dass der Inquisitus öfters berührtes project ad exteras potentias würcklich abgeschicket, folgendts, sovil bey ihme gestande, nichts habe erwinden lassen, seine Boshafte machinationes ad effectum zu bringen. Nebenbey eüsserst bemühet gewesen seye, Ewer Majestät hohe Allyrte dahin zu vermögen, oder vielmehr durch allerhand beweg-ursachen zu induciren, dass selbe dem effect des so schädlichen projects zubewürkchen bemühet seyn sollen.

Dass nun durch vorstehende acta und facta der Bethlem befordist das crimen laesae begangen habe, wäre durch die in vormahls weitleufig abgelegten relation allegirte Sibenbürgische Statuta und in formalibus angeführte Landts-Sanctiones luculenter erweisen, dass auch der in causam attractus dem von ihme abgelegten juramento zu wieder gehandelt, folgsamb mit dem delicto perjurii et infidelitatis sich behaft gemacht, erhelle ex art. 1mo recept. constit. part. 3 allwo die jenige, so wieder das alda enthaltene jurament handeln, nicht allein als meinaydige abgestraft zu werden, sondern auch in notam perpetuae infidelitatis zu verfallen sich selbst verdamme; Es habe Bethlem lauter und klar geschwohren, dass er cum oppressione alterius Religionis seine Religion vor anderen niemahlen promoviren wolle, deme er diametraliter zu wieder gehandelt, da er durch seine auf die pahn gebrachte Columbam Noe praeprimis dahin angetragen, ut Princeps religione reformatus eligatur, et semper talis in Transylvania habeatur, wormit er immutationem Religio-

nis Catholicae gesucht und das jenige bestärcket, was vorhin der General Rabbutin dem Kaysl. Hoff klagend notificiret hat, dass nehmlichen einiges in favorem Catholicae Religionis emanirtes mandatum bey, dem Sibenbürgischen Gubernio niemahls ad effectum zu bringen gewesen seye, welches noch viel weniger zu effectum seyn würde, wan der Bethlen durch zu thuen, der umb Beyhülff und mit Würkhung angeruffenen der praestirenden Religion zugethanen Potenz sein übles Vorhaben zu Werkh zu sezen vermögt hatte: Es habe Bethlem dem allerhöchsten sich mit einem ayde-schwur verbunden, quod cum nomine palam vel occulti adversus contrariam Religionem practicare, aut in ipsius oppressionem nocivo consilio nec per se, nec, per alios ulla via agere velit, dessen wiedriges er immediate practiciren hat; Verners habe Bethlem juratis angelobt, quod libertatem Patriae promovere et defendere, praesertim autem propter hanc cum nemine extraneo tractare velit, deme er nicht allein zugegen gehandelt, sondern auch sich so weit verlohren, dass derselbe dem Erbfeind die Beherrschung des Fürstenthumbs Sibenbürgen attribuiren und dieses als einen in libertate constituirten Principatum mit einer Jährlich- und ewig wehrenden tributs-pension mancipiren wollen; wie solte den Bethlem über Vorstehende Unternehmung sich à reatu Criminis laesae, et notae perpetuae infidelitatis purgiren können? Da nach Ausweisung der in art. 1ms. part. 2. tit. 3 enthaltenen Landes-Constitution so gahr die jenige, qui ipsi Principi in perniciem et libertatis Patriae detrimentum vergentia nociva et illegalia consilia suppeditant, in notam perpetuae infidelitatis verfallen. Welchemnach dem das judicium Delegatum über die nachmahlen umbständig und reiflich beschehene Untersuchung der sachen einmahl nicht finden könte, dass durch die von dem Sibenbürgischen Gubernio geschöpfte erkantnus dem Werth zu viel beschehen, sondern der Delinquent des in viel weeg auf sich gezogenen reatus halber, nach Vorschreibung deren Rechten und Sibenbürg. Landes-Statuten, in amissionem capitis et bonorum recht und billich condemnirt worden seye.

Was der Bethlem zu Beschütz- und Entschuldigung seiner begangenen Verbrechen angebracht hetten Sie Räthe gebührend zu ponderieren, und exacte zuerwegen umb sovil weniger ermanglet, alss gahr wohl wissend wäre, quod non de glande legenda, sed de fama, vita et universis Inquisiti bonis es hierinfallis zuthuen seye;

Die Erste Behelff bestunde in deme se projectum non edidisse, cum nemini mortalium ostenderit, hierdurch bekenne den

in causam attractus quod si projectum edidisset, male et in perniciem Status Transylvanici egisset, und legete sich selbst in hoc supposito die condemnation auf den Hals, Dass aber die Editio und communicatio dickh erholtes projects, quantum per inquisitum stetit, effective besehehen seye, lasse sich salva veritate nicht widersprechen, wie in ihrer Relation ganz gründlich deduciret, der Bethlem auch in decursu des abgeführten Criminal-Process ultro geständig seye, dass er einen Briff an den Holländischen Gesandten mit dem pro corpore delicti angezogenen project durch einen Griechen dem Senkeresti überschickt habe.

Nun müsse der in causam attractus gestehen, dass von erster wehnten project weder dem Siebenbürg. Gubernio noch dem Veldmarschallen Rabbutin als Commandirenden Generalen viel weniger Eure Kays. Majestät er das geringste communiciret habe, worauss sich der Schluss von selbst dahin ergeben thue, dass der Bethlem dieses Werth Clandestine tractiret, die Assistenz fremder Potenzen zu Bewürckung seines üblen: Dem durchlauchtigeten Erzhauss und ganzem statui Transylvanico zu schaden und Untergang gereichenden antrags zu erschleichen dolose machiniret, und die avulsionem Principatus é manibus Augustuae Domus ohnverantwortlich intendiret habe, welches alles ihme Bethlem zu weith mehrerer Beschwährung als anzielender Exculpation seiner delictorum gereiche. Wordurch den auch die anderte opposition des constituti, vermög welcher derselbe principatum Transylvaniae à regimine Austriaco avellere voluisse zu widersprechen vermeinte, satsahm diluiret wäre.

Bey dem dritten vermeintlichen Behelf, quod nempe doceri non possit, saepius memoratum projectum ad manus hostium Christiani nominis devenisse, wäre sich in so weit nicht aufzuhalten, sondern vielmehr zuglauben, quod magis probatio quam jus deficiat; Es hette aber auch der Director causarum fiscalium in seiner Notturffs-Handlung hierauf kein so starckes fundament nicht gesezet; sondern ad incurrendam poenam criminis laesae dises genug zu seyn erachtet, dass des in causam attracti Will, Mainung und absehen haubtsächlich angetragen habe; Dass Fürstenthumb Sibenbürgen der Ottomanischen Portten mit perpetuierlicher Tributsreichung auf ewig unterwürfig zu machen.

Das Vierte defensions-Adminiculum beruhete in deme, dass der in causam attractus vorgibt, se non pecasse per hoc, quod Principem Germanum religione reformatum et quidem haereditarium suaserit. Zu dessen refutier- und Beweisung, dass durch diesen einzigen Vorschlag der Bethlem das Crimen laesae et

perjurii manifeste incurriret, wolle man sich auf die in praemissis angezogene formulam juramenti, und jene poenale Landt-Satzungen, so hieroben in formalibus adduciret worden, belibter kürze halber referiet haben. Eines gleichmässigen unwerths wäre

Der fünfte Einwurff, quod nempe exteris valide scripserit et projectum communicaverit, dan solches ohne Vorwissen seines natürlichen Herrn und Landesfürstens des Siebenbürg. Gubernii und commendirenden Generals zu unternehmen, dem Bethlem so wenig gebühret habe, alss wenig ein Kaysl. Minister sine reatu laesae Majestatis, sich unternehmen könnte, einem frembden Fürsten oder ausswendige Souverainen mit Rath und That an die Hand zugehen, dass diese die Domination und Beherrschung über ein- oder anderes Kayserl. Erb-Lande erlangen mögte.

Der Sechste Punct, quod pacem cum Turcis initam stabilire potius, quam frangere intenderit, beantwortet sich von selbst, zumahlen das von dem Bethlem pro stbilienda pace eingerathene Mitl dem Fürstenthumb Sibenbürgen, wie schon oben gezeigt, dem letzten Herzensstoss gegeben, und alss ein von dem allerdurchleuchtigsten Erzhauss beherrschtes Fürstenthumb der Erbfeindlichen Potenz mit einer Tributarischem sclavitet auf ewig unterwürffig gemacht hette. Ob nun hierdurch der constitutus einen Verdienst erworben, oder vilmehr alss ein ungetreues Landes-Verräther gehandelt habe, wurde eine iede gesunde Vernunft leichtlich entscheiden.

Den Sibenden exculpations-Behelff belangend, so in deme bestehe, se non peccasse, cum Rebelles placandos suasisset, euo quod officium consiliarii esset, quomodo illis per dura vel suavia obviaretur, wäre man bereits verstanden, dass dem Bethlem seinen in duris vel suavibus ad placandos Rebelles bestandenen Vorschlag nicht an die frembde Potenzen clandestine zubringen, sondern solchen Seinen Herrn und Landesfürsten, oder dessen in loco besteltgewestem repraesentantem, oder dem Gubernio vorzutragen, und deren genehmhalt- oder Verwerffung einzuhollen sich gebühret hette; Indessen Unterlassung aber habe Bethlem contra leges, contra statuta et constitutiones Patriae ohnverantwortlich gehandelt, und sich nicht allein der Straff des Mainayds unterwürffig gemacht, sondern auch dem abgelegten jurament gemäss, notam perpetuae infidelitatis auf sich gezogen.

In dem achten Punct überweisete das an dem Holländischen Gestandten erlassene Handtbriefl den Bethlem einer offenbahren unwarheit, in welchem mit keinem jota die darinnen enthaltene schädlich und Landverderbliche Vorschläge Sr. Kaysl. Majestät

zu offenbahren gemeldet, sondern vielmehr *in scia. et invita Sacratissima Sua Majestate*, da ihme Holländ. Gesandten es rathsam und vorzüglich zu seyn bedunken mögte, das saubern project in offenen Truckh zuerlassen, und solcher gestalt aller orthen divulgiren und kundt machen zu können, die permission ertheillet, und dessen freyen arbitrio anheimb gestellet würde, wobey nach dieses *aggravans* unterlauffete, dass ob schon der Bethlem stätte correspondenz mit dem kaysl. Hoff gepflogen, derselbe von seiner Columba Noe die allergeringste meidung niemahls gethan, sondern vielmehr das Project studiose *suppromiret*, und den eingangs abgeschickten Griechen unmittelbahr an den Senkerestii angewiesen, diesen aber dahin *instractioniret* habe, dass Er den Landt und Staat-Verderblichen Entwurff nicht der seeligist ruhenden Kassl. Majestät oder einem einigen Dero Ministrorum mittheillen, sondern solches in *mediater* an den Holländischen Gesandten, durch dessen Beyhilfe er seinen schädlichen endzweckh zu erreichen angeziehlet, überschicken solle, dessen

In *Puncto nono* vorgeschützte *exculpation* aber, dass nemlich der *Metus Rakoczii ex aliorum* solches zuthuen ihm veranlasset hette, wäre auf einen Sandigen Grund gebauet, zumahlen jedermann ohnschwähr zuerkennen vermögen wurde, dass der mit dem Project abgeschickte Griech durch dieses, dass er an dem Senkerestii *spediret* worden, keine mehrere securitet gehabt habe, alls wan solcher an Ihre Kays. Majestät oder einen dero Ministrorum abgeordnet worden wäre.

In *puncto Decimo* würde von dem Bethlen eingewendet, *quod transmissio litterarum ad exterarum Potentiarum ex eo conveniret, cum hi ab Augustissimo qua mediatores electi sint*, diese Entschuldigung aber diennete dem *Constituto* gahr wenig; dan es wäre und bleibe an sich selbst ein unverantwortliches *Factum, arcana consilii*, so *immutatione totius status et Imperii* in Vorschlag bringen, *ad exterarum ditiones* zu schickhen, und einen frembden *Ministrum* dahin zubegwaldten, dass Er nicht allein die Böse und schädliche Projectirung in offenen Druckh geben möge, sondern auch die *Nociva consilia* zu Werkh zu sezen, sich der Vermögenheit auswendiger Potenzen *praevaliren* wolle.

Was endtlichen der in *causam attractus* zu seiner vermeintlichen Verthättigung *puncto undecimo* vorgewendet, *nempe non peccasse per hoc, nec fuisse contra servitium suae Majestatis, quod Ditionem Transsylvanicam Turcis tributariam facere voluerit, cum praestes aliquod perdere, schiene von einem Canzler zu hören mehr scandalos, als eine Wiederlegung würdig zu seyn; anerwe-*

gen der Bethlem auf einen solchen Vorschlag zugedencken, zugeschweigen dergleichen Heyllose Rathsgewungen zu Papier zu bringen, die geringeste ursach niemahls gehabt hette; Dan es wäre bekant, dass die Ottomanische Porten bey dem entstandenen Ungar. Rebellion-Fride die Hende niemahls angelegt, viel weniger von zeit des errichteten Friedenstractat sich das Fürstenthumb Sibenbürgen tributar zumachen gesucht habe, Dahero der Bethlem umb soviel weniger ursach gehabt habe, dem Erbfeinde zu patrocieren und ihm nicht allein einen Jährlichen Tribut von Sechzig Tausendt Ducaten beyzulegen, sondern auch dahin winzurathen, dass ein Fürst in Sibenbürgen qua vasallus des Erbfeindts die ornamenta von der Porten zuempfangen schuldig seyn solle. Der Ragozii habe zwar die metam abitionis auf das Fürstenthumb Sibenbürgen gestellet, hette nun zu abwendt- und Hintertreibung solches Landts-verderblichen Beginns der Bethlem mit heilsamer Rathgebung an Handt gehen wollen, so habe sich in allweg gebühret, seine Vorschläg an das Gubernium oder Ihre Kays. Mayestät Selbsten, oder einen dero Ministrorum, mit welchen er seinem in vielen Zeit des alhisigen Arrests überreichten Memorialien enthaltenen Vorgeben nach, in stäthe correspondentz gestanden, nicht aber an fremde potenzen zu gefährden des gesambten Fürstenthumbs, deme derselbe mit so verbündtlicher Aydspflicht vinculiret gewesen, gelangen zulassen; Dises alles hette Bethlem gahr wohl erkennen. Danenhero mit dem Fisco bey incaminirung des Criminal-Process sich nicht allein keiner Dinge in litis contestationem einlassen wollen, sondern auch nach dem Geschöpff- und wieder ihn ausgefallenen Process in Erkantnus seines ausgeübten Unrechts Ihre Kaysl. Majestät vermög des in voriger Relation mit Litt. B. allegirten anbringens ihme die Clemenz und Perdon wiederfahren zulassen allerunterthänigst und beweglichst angelanget. Allermassen nun das Sibennbürgische Gubernium die exculpationes und eingewendte entschuldigungen des Bethlem von solcher ergebnichkeit nicht befunden, dass durch solche er sich von dem reatu des Criminis laesae Majestatis proditionis et perjurii auszuhelffen vermög hette; Also wären auss vorstehendem motivis und wiederlegungen des Constituti, irrelevanten einwendungen auch Sie Rätthe bewogen worden, die rechtliche erkantnus des Sibenbürgischen Gubernii (iedoch mit Beyfügung der zum Beschluss ihrer Relation ingerathenen Begnadung) mit dero gutachtlichen Meinung zu bestättigen. Worbey Sie doch dem Bethlem gahr gehrn vergönten, dass derselbe nicht allein von aller Straff loss und ledig gezehlet, sondern auch auf

freyen Fuess gestellt, und endtlichen gahr priori dignitati restitueret werden möge.

Aldieweillen aber über vorstehende des Judicii Delegati umbständig erstattete Relation die in Transylvanicis bestellte Ministerial-Deputation gegenwertigen Criminal-casum verners conferentialiter überleget, besonders auch die von dem arrestirten Grafen Bethlem ausser des geschlossenen Criminal-process und hieüber geschöpften End-Urthls sowohl bey dem Kaysl. Hof, alls auch der Ministerial Deputation, den dem verordneten Judicio Delegato eingereichte Memorialia sambt denen producirtten allegatis (mittls welcher derselbe à crimine laesae Majestatis sich zu exculpiren gesucht) ebenfahls accurate zu durchgehen, deutlich ablesen zu lassen, sodan alles in votando in consideration zufassen verordnet und erwogen hat, ob hierauf und wie weit zu reflectiren seye? alls beruhe die Frag nunmehr in folgenden punctis.

1.mo Wass für instrumenta und wieviel deren seyen, so der in causam attractus pro ulteriori sua defensione haubtsächlich vorschüzet.

2o. Ob über die von dem Directore Fiscali alls klägern an ainem den dem Niclas Bethlem alls in causam attracto anderten Theils gehandlete Notturften fürgegangene judicatur und erfolgtes Endt Urthl gleichwohl die allegirte Instrumenta noch verners in merito erwogen werden können?

3tio ob solches ohne Vernehmung des Directoris Fiscalis geschehen möge? und dan

4to wan hierauf zu reflectiren wäre, ob über die vorhin in Sachen erstattete Relation des verordneten Judicii delegati und darbey angemerckter opinion die Ministerial-Deputation aus etwan hervorgekommenen und beobachteten circumstantiis hiervon abzugehen, und den von dem Sibenbürgischen Gubernio geschöpften Sentenz zu ändern, folgents de justitia ein anderes urthl wieder den Bethlem zu fahlen bewogen wurde? leztlichen

5to welcher gestalten der Sentenz zu promulgiren und dem Bethlem kundt zumachen wäre?

Was nun die Erstere quaestion anbelanget, so findet die Ministerial-Deputation, dass von dem in causam attracto fünferley Instrumenta beygebracht worden, worauf selbiger Haubtsächlich zu reflectiren gebetten.

Nemblichen auf die von Ragozi an die Sibennbürgische Stände untern dato 28. Martii 1704. und dan von dem Sibenbürgischen Gubernio an Ihro Kays. Majestät sub dato 31. Martii und 20. April 1704 erlassene Schreiben.

2do. die von dem Gubernio verfasste und dem Veldmarschal-
len Grafen von Rabbutin communicirete puncta.

3tio Die also intitulirte und von Grafen Bethlem selbst ver-
faste Apologiam: endlichen und

4to Die von ihme Bethlem gemachte considerationes über sein
formirtes, und pro corpore delicti in actis einkommendes project
oder Columbam Noë.

Hierüber auf die anderte quaestion zu kommen, wäre Sie Mi-
nisterial-Deputation in allweg der unvorgreiflichen Meinung,
dass zum Fahl dem in causam attracto erst-angezogene Instru-
menta einigen Behelf geben könnten, mittels dessen er von dem
Beschuldigten Crimine laesae Majestatis sich auch nur in etwas
zu purgiren vermögte, solches non obstante der bereits von dem
Sibenbürgischen Staat geschöpften Judicatur hierorths in Recht-
liche consideration genohmen werden müsse, weillen die allge-
meine Lehr deren Criminalisten dahin gehet, quod in causa crimi-
nali nunquam concludatur, sicque etiam post conclusum in causa
probatio fieri possit.

Marsil. in prat. Crim. in § sequens No. 5to socin. in cap. qua-
liter et quando No. 10 de accus. cum alleg.:

Qui omnes communem et tritam hanc opinionem esse asserunt.
Soviel die dritte quaestion betreffe, ob nehmlichen diese Untersu-
chung der Neu-vorgeschützten Behelffen ohne Vernehmung des
Sibenbürgischen Fiscalis beschehen möge: da zeigte sich zwahr
ein Anstandt auss deme, dass wan öfters gedachte Instrumenta
vorhin in actis nicht eingekommen, sondern alls noviter producta
zu beobachten wären, auch einen solchen Vorschein gebeten, dass
hierdurch des Sibenbürgischen Fiscis qua actoris intentirte klag
von dem in causam attracto excipiendo elidiret wurde, jener vor-
hero mit seiner replicierlichen Notturft darüber zu vernehmen,
sodan auch die opinion der Ersten Richter einzuholen, folgendts
erst in supremo loco die erkenntnus zu schöpfen wäre: ne forma
neglecta actus agatur nullus.

L. 9 cod. de Judiciis. Zu mahlen sich aber disser noviter pro-
ducirten Instrumenten halber, sovil eüssre, dass theils bey vor-
genommener ersten judicatur in Sibenbürgen schon vorkommen,
iedoch nicht attendiret worden, auch damahls die Veranlassung
geschehen, dass der in causam attractus in forma respondiren
solle, worbey er acquiesciret, und über des Directoris Fiscalis klag
seine Verantwortung gethan, und in causa concludiret habe, dass
wan auch diese allegata in Sibenbürgen ad examinandum et Judi-
candum geschicket wurden, Sie von ihrem vorigen Sentenz nicht

leichtlich abgehen dörften, wo sonderlich dise circumstantiae zu treten, dass in Sibenbürgen das ganze Gubernium ausser der zweyen Sachsen Burger-Standts, wie auch fast alle übrigen der condemnation des Bethlem beygewohnte abgestorbn, oder denen Hungarischen Rebellen zugesellet seynd, dass sich die hierzu Newaufstellend- und beywohnende mit einer Unwissenheit entschuldigen dörffen, nicht zu wissen, auf was zusam-genommen Behelffen der Bethlem vorhin condemniret worden wäre, dass es durch leztlichen auf dieser Ministerial-Deputation schliessende considerationes ankommen müsse, und iederzeit noch ein- und anders angebrachte, sonderlich in causis criminalibus poenam mortis post se trahentibus weiters von Richterlichen Amts wegen, untersucht und reflectirt, oder das nict beobachte von dem inquisito dem Superiori Judici zu reflectiren an die Hand gegeben werden könne, cum in causis criminalibus, wie gemeldet, nunquam concludatur:

Welchemnach von der Ministerial-Deputation concludiret worden: ohne weitere neuen Verschickung in Sibenbürgen diese berührten fünf Instrumenten zu erwegen, in wie weit diese dem Bethlem zu seiner entschuldigung angebrachte fünf Instrumenta ihnen dienlich zu seyn de Justitia könnten attendirt, oder verworffen werden. Hierüber

Auch die vierte frag zu schreiten, ob es bey dem in Sibenbürgen, vom selbigen Gubernio und S'änden geföhlt, und von dem Judicio delegato bestätigten Urthl, tanquam super comisso, et reperto crimine laesae Majestatis, ac notae infidelitatis, nehmlichen dass dem Grafen Bethlem neben der confiscation alles seines Haab und Gutts, auch der Kopf abgeschlagen werden solle, sein Verbleiben haben? oder bey einig hervorscheinenden mildernden Umständen de ipsa Justitia, oder aber nurex pura gratia eine Lindrung des gemelten Urthls zugestanden werden solln? ist ohne weitherem anstand zubegreifen, dass wan das von dem Grafen Bethlem bekäntlich formirte project ohne Beobachtung in was Umständen und erregungs-Zeiten das Fürstenthum Sibenbürgen dazumahlen Anno 1704 sich befunden, angesehen werde, niemand anderst alss den Grafen Bethlem reum criminis laesae Majestatis et in notam infidelitatis cecidisse, mithin in die darauf gebührende Straffen zu verdammen und auszusprechen, judiciren möge, dan aus solchem Project ist denti ich abzunehmen, dass dieser Graf Bethlem machiniret habe, dem Fürstenthumb Sibenbürgen einen ewigen Frieden solcher gestalten zu verschaffen, dass ein Potenter Teutscher Fürst protestirender Religion, welcher sich mit einer

Prinzessin von Oesterreich vermählte, das Fürstenthumb Sibenbürgen beherrschen und regieren: Dass wegen genüssenden Friedens-Schutz solches Fürstenthumb Sibenbürgen, dem Türckhen und König in Hungarn neben anderen Servitien jährlichen tributary seyn solle. Dass zu deren effectuirung Er sich an frembde Potenz geländet, dem Holländischen Abgesandten heimlich dieses project zu überschicken intendiret, darvon weder der verstorbener Kays. Majestät noch deroselben Ministerio die mündeste Nachricht nicht gegeben, chender aber zu vermuthen, dass er von solcher seiner Machination der Ottomanischen Porten eine Kundtschaft zugebracht habe.

Und obschon alles dises durch die von dem damahls in Sibenbürg. gestanden- und über die Kayserl. Miliz das Commando führenden Veldtmarschallen Rabbutin aufmercksam getragene Vigilanz mit deme hintertriben, dass der mit solchem Project heimlich abgeschickte Griech aufgefangen, angehalten, und ihme das Project abgenohmen, mithin zu keinem effect gebracht worden, so ist iedoch wissend, dass in dergleichen hohen in das Crimen laesae Majestatis einlauffenden Verbrechen, auch der Conatus mit der Leib- und Lebensstraf neben der Confiscation aller Gütter belegt und abgestraft werde.

L. 5 in princ. Cod. ad

L. Juliam Majest.

Wer solte hierauss nicht erkennen, dass der Graf Bethlem das Fürstenthumb Sibenbürgen gegen die öffentliche Friedens-Tractaten zu Carlowiz dem rechtmässigen Herrn dem Erz-Haus Oesterreich abzureissen getrachtet, folglich wieder seine schuldige Trew, und noch darzu als Cantzlers hohe und theure Verpflichtung gehandelt, per consequens in das Crimen laesae Majestatis et notae perpetuae infidelitatis sich schändlich gestürzet, und aller auf solches Verbrechen dictirter Straffen schuldig constituiret habe.

Wan aber die circumstantiae temporum de anno 1704 in eine reflexion gezogen werden, dass selbes Jahr das Fürstenthumb Sibenbürgen schon in völliger Bewegung unstrittig begriffen gewesen, dass der Ragozi in seiner an die Sibenbürgischen Stände sub dato 28. Martii 1704 erlassener Schreiben wegen verbiethenden abbrennungen miteinflussen lassen, cum brevi deus aliunde banc nobilem Patriam manibus Nostris daturus erit. Wan consideret werde, dass die mehrere Stände in Sibenbürgen incliniret gewesen, den Ragozi zu ihren Fürsten in Sibenbürgen zu erweh-

len, wie Er dan auch darauf den 15. Julii 1704 würcklich ist erwehlet worden.

Wan bedencket werde, dass alhier bey Hof und aller orthen die fama publica ware, dass dem Ragozi das Fürstenthumb Sibenburgen amore pacis wolle überlassen werden, dass auch von der verstorbenen Kayserl. Majestät dem Sibenburg. Gubernio unterm 8. 12. und 15. Martii ist bedeutet worden, dass allerhöchsternant verstorbene Kays. Majestät denen Rebellischen Hungarn durch die Vermittlung des Englisch- und Holländischen Gesandten gnad und den Frieden zu schencken incliniret wäre; Wan beobachtet werde, dass auf solche Kundschaften das Sibenburgische Gubernium die zwey Schreiben vom 31. Martii und 20. April an die verstorbene Kayserl. Majestät erlassen haben, welche ohne Zweifel von dem Bethlem seynd concipiret worden, worinnen Kayserl. Majestät mit vielen angeführten rationibus allerunterhänigst gebetten werden. das Fürstenthumb Sibenburgen nicht dem Ragozi amore pacis zu überlassen, weillen hierdurch kein Fried, weniger ein beständiger Fried, sondern mittelst dieser überlassung des Fürstenthumbs Sibenburgen an den Ragozi neue Krig entstehen wurden, indeme hierauf der Türckh neue praetensiones auf dieses dem Ragozi überlassene Fürstenthumb Sibenburgen formiren; Die Pohlen ihne Ragozi aus altem gegen die Ragozische Familie et antecessorum tragenden Hass nicht leyden dörffen. Die in Gubernio Transylvanico aber bisshero Kayserl. Majestät treue gestandene Vasallen vom Ragozi auf das eusseriste wurden verfolgt, und Gutt und Blut gebracht werden; Dahero da dieser Bethlem gehöret, dass ungehindert aller solcher remonstration diese Tractaten mit dem Ragozi mediantibus der Engelländ. und Holländ. Gesandten gleichwohlen vorgenommen werden sollen, und wie in dem Schreiben vom 28. April enthalten, quod si tamen in fatis esset, ut Transylvania ex umbra alarum Augustae Domus avellatur, quod tamen ut non fiat Deum et vestram Majestatem humillime oramus, hat er in seinen gedancken, dieses project gemacht, wie dan damahlen, wan von Erzhauss Oesterreich das Fürstenthumb Sibenburgen amore pacis wolle entlassen werden, ein ewiger Frieden von Sibenburgen bestellet werden könte, und hat solches Project nach seinem Entwurf pro pace perpetua von Sibenburgen dem damahls erküften Holländischen Gesandten Breunink den 25. April 1704 überschicket, wie dan das hierüber gemachte Coopert an Szentkeresti solches bewieset: istae ad Dominum Breunink scriptae literae continent necessaria, ed quo citius promovenda sive sit viennae, sive in Hungaria, properan-

ter e segura via transmittat eas Dominatio Vestra ad manus ipsius: Si quo pacto vel alter esset nunc mediator, ad ipsum etiam properanter sunt deferendae, subscribendo titulo, ut aperiat quisquis Hollandicus Legatus est: aus weichen dan diese Ministerial-Deputation per Majora abgenohmen hat, dass des Grafen Bethlem in Formirung des projects Columba Noe cum Ramo olivae titulati, ad pacem sinceram ac perpetuam Germanis, Hungaris, Transylvanis, Turcis, Valachis, ac Moldavis procurandam innerliche intentum nicht gewesen seyn müsse, das Fürstenthum Sibenbürgen von seinem rechtmässigen Herrn dem Erzhauss abzureissen, sondern wan dieses Erzhauss solches Fürstenthumb Sibenbürgen amor pacis, weillen hierdurch kein rechter Frieden procurieret würde, überlassen werden solte; Inmassen er dan dieses project schafft, nicht aber dem Ragozi das Fürstenthumb Sibenbürgen amor pacis, weillen hiedurch kein rechter Frieden procurieret würde überlassen werden solte; Inmassen er dan dieses project nicht einer ausländischen Potenz qua tali, sondern qua mediatori dem Holländischen Gesandten überschicket, und sich bey selben noch Raths erhollet hat, ob solches sein Project nuzbahr seyn wurde, so dan erst public gemacht, und in Druckh gegeben werden mochte; wobey der mündeste Beweiss auch biss anhero nicht beyzubringen gewest ist, dass der Graf Bethlem iemand anderen oder der Ottomanischen Porten vilerholtes Project communiciret, oder darbey ein interesse privatum ohnmittelbahr gesucht hette: Bey welchen erwogenen umständen deren Circumstantien illorum temporum rerum, und der hieraus erscheinender innerlich getragener intention des Grafens Bethlem bey diesem seinem abgefasten project hat erwehnte Ministerial Deputation concludiret, dass auch de justitia dieser Bethlem tanquam claris probationibus convictus reus criminis laesae Majestatis e notae perpetuae infidelitatis nicht könne angesehen folglich auch mit der hierauf gebührenden Straf amissionis capitis et confiscatione omnium bonorum nicht beleget werde, sonderlich da noch die à judicio Delegato pro gratia Caesaria angemerckte mitigantia beygesezet werde dass 1. mo dieser Graf Bethlem bey denen Ersteren tractaten und darmit an das Hauss Oesterreich überkommenen Fürstenthumb Sibenbürgen sich serverter gebrauchen lass, und durch ihne erwürcket worden seye.

2do Dass Sibenbürgen dazumahlen seines formirten Frieden-Projects in vehementi motu gestanden, wo auch der beständigste ad perturbationem animi hette können gebracht werden.

3tio Wan mit denen jenigen, welche dem Säbl gezogen, Mord:

Brand und Raub begangen haben, de rigurosa justita nicht verfahren werde, wie möge dan diese Bethlem also hart et rigorissimae angesehen werden?

4to. ist dieser Graf Bethlem nunmehr ein Sechs und Sechzig jähriger Mann, welcher schon vor Sechs Jahren incarcerirt, anfangs mit einem strengen Arrest belegt gewesen ist, dass solcher Arrest vor eine Abbüßung zu nehmen.

Weillen iedoch der Graf Bethlem mit Abfassung solches Projects sich gegen seinem jurament schwähr vergriffen, indem er solches project weder der verstorbenen Kayserl. Majestät noch iemand anderen aus dem Kays. Ministerio communiciret hat, da er doch vermög seines abgelegten juraments als Canzler allen seinen guten Rath seinem Herrn zu geben, wie auch allen vorsehenden Schaden mit seinem einrathen abzuwenden, verpflichtet gewesen; hat er aber solches project als ein malum consilium angesehen, ist es an sich mehrers wegen seiner hohen Verpflichtung sträflich: zu dem so ist dieses project in der Weesenheit ein gefährliches Werkch, welches auch bey frembden, sonderlich bey der Ottomanischen Porten umb den darin ihr zugeeigneten Jährlichen Tribut schädliche Folge hat gebühren können. Anbey ist dieser Graf Bethlem ein gelehrt- und gereister Mann, welcher bey seiner etwan zeigender vindication und missbrauchender Gelehrtigkeit noch künftig vil übels anrichten könnte, dass man dessen Persohn in guter Verwahr und sicherstellung aufzubehalten hat. Dass demnach oftgedachter Graf Bethlem ob er zwahr nicht mit der ordinari-Straf eines völlig überwiesenen Verbrechers des Criminis laesae Majestatis, iedoch mit einer extraordinari Straf zubelegen seye; nehmlichn dass er Graf Bethlem seines in Fürstenthum Sibenbürgen gehaltenen Canzler-Ambts entsetzet, und gegen einem Leiblichen Ayd de non vindicando, non abeundo, non correspondende in einem ausser Sibenbürgen sicherem Orth ad dies vitae mit einem leydentlichen Arrest aus eigenen mittlen erhalten, das wenig etwa verbleibende seiner Eheconsortin und Kindern künftig gelassen werden könnte.

Welchergestalten aber 5 to das Urthl abzufassen, und zu promulgiren seye, istman vorhin verständig, dass ex justitia der Graf Bethlem ad mortem nicht condemniret werden könne, hingegen den in Sibenbürgen bey dem Sibenbürg. Gubernio und Ständen ad mortem abgefassten Sentenz expresse zu ändern, und zu promulgiren, wäre contra politicam, wo man alles beyzutragen hat, diese hartnäckige Nation in Forcht und Schröckhen bey den Gehorsamb einzuhalten, mithin das Beste seyn dürfte, von der Erkant-

nus des Sibenbürg. Gubernii und Ständen, wie auch der Abänderung gänzlich zu abstrahiren, und dem Grafen Bethlem per Decretum allein folgendes zubedeut.

Dass Ewer Kayserl. Majestät alles das gegen ihm Grafen Bethlem vor- und beygebrachte mit allen Umständen weitleüffig gehorsambst seye referiret, und hierüber von Euer Kayserl. Majestät allergnädigist resolviret worden, dass Er Graf Bethlem seines in Fürstenthumb Sibenbürgen gehaltenen Canzler-Ampts entsetzet, und gegen einen leiblichen Ayd de non vindicando, non abeundo, non correspondendo in einem ausser Sibenbürgen sichern Orth ad dies vitae mit einem leydentlichen Arrest aus eigenen mittlen erhalten, das wenig etwa verbleibende seiner Eheconsortin und Kindern gelassen werden solle. Jedoch beruhet alles bey Euer Kays. Majestät allergnädigisten Resolution.

1711 März 16.

2.

*III. Károly döntése az 1712. február 12-i miniszteri jelentés
kéziratán*

Az eredeti uo., mint az előbbi Fol. 140.

Resolutio Caesarea.

Der Bethlem soll in einer guetten Vöstung, die der Kriegsrath vorschlagen wird, wohl versichert beständig gefangen gehalten werden, doch soll man ihm sein unterhalt, wie auch sein Weib und Kindern genueg und gebührend aus sein gehaltenen Güttern genüessen lassen.

Carl.

JUHÁSZ ISTVÁN

Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból

Ez a közlemény néhány olyan XVII. századi erdélyi magyar templomi mennyezet- és karzatfestményről szól, melyekről nagyon kevés jelent meg eddig az ezen a téren nem túlságosan gazdag irodalmunkban.

Tárgyalásunkban időrendet tartunk, mert a sorra kerülő anyagnak csak egy része osztályozható a mesterek vagy az ízlés-rokonság alapján s ezek egy része időrendben is egymás mellé jut.

1.

A legrégebb erdélyi olyan magyar karzattáblázat, mely 1898-ig még eredeti helyén szolgálta rendeltetését, a sövényfalvi¹ református templom kis szentély-karzatán volt, 1609-ből.

Maga a templom közvetlenül az 1241–42-i nagy mongol-támadás után készült, egyszerű, szegényes kis épület volt, sok-

¹ Sövényfalva Kis-Küküllőmegyében, Dicsőszentmártontól délnyugatra 6 km-re fekszik. A XVII. sz. elejéről való birtokosai közül csupán Sövényfalvi Nagy Dániel Deák többszöri portai kapitiháról van adatunk, de a névbetűk semmiesetre sem az övéi. A XVII. százévben itt élt birtokos családok közül a fritsi Fekete, a Komáromi, Tövisi, az unitárius homoródószentpáli Szentpáli vagy Németh s jóval későbből a református mezőbándi Kovács családról tudunk. A még később Sövényfalván szerepelt többi nemes család mind csak a XVIII. században, vagy az után került oda. A küküllőmegyei hűségesköt tett nemesség 1603 februáriusából ismert legrégebbi névsorában [EOE. XVII, 397-8] sem találunk olyan nevet, mely a *P S* névbetűk megfejtésére vezethetne. Nem lehetetlen, hogy a névbetűk a szomszéd Királyfalván hosszabb ideig élt osztopáni Pernyeszi család valamelyik tagjának nevét rejtik. A XVII. sz. elején élt Gerendi Istvánné Pernyeszi Zsófia, viszont Sövényfalvi Nagy Dániel portai követ felesége, Pernyeszi Borbára volt. A családnak mindenesetre volt sövényfalvi kapcsolata, de ottani szereplésükre nincs elég adatunk [L. Backamadarasi Kis Bálint, Az osztopáni Pernyeszi család: Turul X, 131 és e cikk ⁴² jegyzete utolsó felét]. Annak a lehetősége sincs teljesen kizárva, hogy a névbetűk a karzatfestő mesteréi. Ebben az esetben a megfejtésre még kevesebb a kilátás adatokra.

szögben záródó szentéllyel. Ebbe a szentélybe körülbelül épen az egykori oltár helyére egy mindössze kilenc darab deszkából álló, alól és felül párkányzott, legfennebb egy méternyi magas kis-karzat épült. A karzatdeszkák piros párkányai közt sárga alapon egy pirossal festett, még gótizáló érzéseket sugárzó, stilizált, fekete körvonalú, piros díszítmény futott végig. A kopott gyan-táros deszkák egyikén jellegzetes XVII. századi stilizálásban az 16.. megcsonkult évszám, más két deszkán nagy *P. S.* névbetű állott, mely valószínűleg a karzat-készítető patronus nevét rej-tette. A karzat alsó padlódeszkájának lefelé néző lapjaira a meg-csonkult évszámmal rokon számjegyekkel az 1609 datum állott feketével fölfestve. Ezt az évszámot a karzatfestmény születése évjelzőjének tekinthetjük.

A sövényfalvi karzat díszítményrészlete. 1609.

Az egyszerű kis emlék aztán majdnem háromszáz év után 1899-ben kikerült a régi helyéről. Sövényfalván akkor új református templomot építettek s a műemlékek értékéről tájékozatlan, alföldi származású pap – aki egyébként buzgó és jó lelkipásztor volt – kérés és figyelmeztetés ellenére sem tétette félre az Erdélyi Múzeum Régiségtára számára a becses karzatdeszkákat, hanem potom áron elárvereztette a faluban. Így egy román földműves kezére jutottak, aki aztán méhkastartója elejére szegezte föl azokat díszítésnek s ott idővel elpusztultak.²

2.

A ma is eredeti helyén álló erdélyi magyar mennyezetfestmények közül az 1613-ban készült csíkdelnei római katolikus Szent János templom mennyezetfestménye a legrégebb

² Kelemen Lajos, Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. század végéig: Művészeti Szalon III (1928), 6–7. sz. 7–8. l.

s egyszersmind egyik legnagyobb és legszebb emlékün. A templom, mely őrzi, a falutól távol, magánosan áll a mezőben, s benne csak időnként tartanak istentiszteletet, A mai csíkelneinek nevezett Szent János-templom ugyanis régen közös szentegyháza volt Csíkcsicsónak, Csíkelnének és Csíkpálfalvának.³ Ezek közül a legnépesebb Csicsó 1783-ban alakult önálló egyházközséggé,⁴ de a más két faluban is a lakosság kényelmére már rég új templom illetőleg kápolna épült, s a közös öreg templomot kegyeletből tartják fenn. Ennek a régi templomnak a mennyezetét K. SEBESTYÉN JÓZSEF még 1931-ben teljesen lefényképezte, kevéssel utóbb VÁMSZER GÉZA lefestette és 103 négyszögmintalapjából negyvenet, ha nem is színesen, de jól kiadott s általánosságban leírt úgy hogy a mennyezetminták és színek legalább ilyen módon már nincsenek teljesen kitéve az elpusztulás veszélyének.⁵

A mennyezet festőjéről semmit sem tudunk. Sok finom mintája azonban olyan ízlésre s a kivitel oly gyakorlott kézre vall hogy az egészet nagyon jó mester alkotásának kell tekintenünk aki főleg mintakincsében ma már eléggé meg nem becsülhető értéket hagyott reánk.⁶

Nem tudunk bizonyosat a mennyezet festetőjéről sem. A nyomok azonban a szárhegyi Lázár-család rég kihalt csíkcsicsói ága s ebből is főleg özv. PETKI FARKASNÉ CSICSÓI LÁZÁR ERZSÉBET, a II. Rákóczi György alatt és Apafi Mihály fejedelemsége kezdetén nagy szerepet játszott PETKI ISTVÁN csíki kapitány, királybíró, majd székely generális édesanyja felé vezetnek. A meny-

³ A br. Bálintitt levéltár csíkpálfalvi (60) csomójának egy 1608 június 6-án kelt szerződésében, mely öt csíki falu megbizottai és özv. Petki Farkasné között létesült, a megbizottak „Mindszent, Menasag Zent lelek, Chomortan, Delne és Palfalva képében” szerződnek, „melyeket in communi negyedfél megyenek szoktak hini”.

⁴ Shematismus 1913. 92–3. l.

⁵ K. Sebestyén József fölvételeit már egy évtizednél régebb ismerem. – Vámszer Géza, A csíkelnei Szent János-templom. Kny. a Debreceni Szemle 1934. évi 8. számából 1–11. l. (4 l. képmelléklettel).

⁶ Vámszer Géza föltevése szerint a famunkát és a festést „egy messze vidéken ismert ügyeskezü asztalos vagy molnár készíthette”. A csíkelnei mennyezet festője azonban semmiesetre se lehetett molnár. A faragó-molnárok a XVII. század elején még malomépítő és fölszerelő mesteremberek voltak s a mai molnár mesterségét a *molnos* (malmos malommester) gyakorolta [vö. Takáts Sándor, Rajzok a török világból II, 423–63]. A faragómolnárok fára cifráztak, faragtak, de az olyan festőmunka, amilyent a csíkelnei mennyezet őrzött meg, messzire túlhaladja egy többé-kevésbé nehézkezü faragómolnár teljesítőképességét de még inkább stílus-tanultságát és mintaismeretét. Tudva, hogy K Sebestyén József erről a mennyezetről és mintáról bővebben kíván írni a kérdésnek ezzel az ágával nem foglalkozom.

nyezet festése idején ugyanis a csicsói Lázárok a már említett három falun kívül, mint főemberek, birtokosok voltak a közeli Csomortányban, Borsován és a távoli Lázárfalván is, s a Szent János-templomnak mint legvagyonosabb primorok kétségtelenül ők voltak a főpatronusai.

Azonban az 1599-től kezdődő évtized súlyos megpróbáltatásokat hozott rájuk. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött br. Bálintitt levéltár néhány darabja bepillantást enged ezekbe, és belőlük következtetni tudunk a Szent János-templom művészi mennyezetfestménye létrejöttének körülményeire s valószínű készítettőjére.

Néhány évvel a mennyezet festetése előtt, 1608. június 25-én özv. PETKI FARKASNÉ LÁZÁR ERZSÉBET a Segesvár melletti Fejéregyházán megjelent Báthory Gábor fejedelem ítélőmestere előtt s előadta, hogy azelőtt négy évvel, 1604-ben június 24-e táján Csíkdelne összes lófő-, nemes és szabad székely lakói⁷ az ő Thoromás tava nevű határrészben fekvő szántóföldjeit erőszakosan elfoglalták.⁸ Ez a foglalás nagy valószínűséggel két dologgal függ össze. Báthory Zsigmond 1601 utolsó napján kiállította a csíki székelyek harmadik rendjének új szabadságlevelét.⁹ Ezt az érdekelt székelyek nagy része úgy értelmezte, hogy az 1562-i székely lázadás leverésekor a harmadik rendtől az uralkodónak és a kincstárnak foglalt régi földek e szabadságlevél alapján visszazállanak rájuk, s több ilyen földet visszavettek adományos nemes gazdáitól. Úgy látszik azonban, hogy amíg Csicsón és Delnén ott élt a hatalmas „nagy Lázár János” fia EGYED, vele szemben nem mertek föllépni. De közben a folytonos hadakozás miatt a földek parlagon maradtak, éhínség ütött ki,¹⁰ LÁZÁR EGYED pedig 1603. július 17-én a brassai csatában Székely Mózes mellett elesett.¹¹ Most aztán az országban a rabló hajdú, rác, vallon és havasalföldi hadak járása nyomán évek óta tartó zavarokban és bizonytalanságban a fékjét már előbb is többször elveszített, kislátókörű és fegyelmetlen, szegényebb csíki székelység Delnén is

⁷ Nobiles agiles, universi incolae et inhabitatores possessionis Delne. Bálintitt lt. Székelyföldi levelek. 61. cs. 5. sz. Delnén az 1602 augusztus 7-i Basta-féle összeírásban 7 lófőt, 17 szabadost és 1 jobbágyot írtak össze [SzékOkl. V, 228–9]. Ez az arány 1608 nyaráig nem változott meg.

⁸ Bálintitt lt. 61. os. 5. sz.

⁹ SzékOkl. IV, 150–4.

¹⁰ Endes Miklós, Csík-Gyergyó és Kászon székek földjének és népének története 1918-ig. Bp., 1935. 100.

¹¹ Gr. Lázár Miklós, A gr. Lázár család. 27. l. A csata napját tévesen teszi augusztusra.

elérkezettnek vélhette az időt arra, hogy a zavarokban talán elmenekült Lázár Erzsébet javaira, melyek valószínűleg pusztán és megműveletlenül, de mindenesetre védelem nélkül maradtak, – a zavarosban halászva – reá tegye a kezét. Ez 1604 Szent János napja táján történt s viszont abból, hogy Lázár Erzsébet panaszát oly későn, évek után tette meg, az látszik, hogy férjének 1607-ben történt halálával szorult reá újra saját családi vagyonára. De ekkor már új támadás is érte. Mert amíg régi sérelme orvoslásáért panaszra járt, azalatt Csicsón és környékén „a mi nemü saját és őstől maradt jószágot és örökséget az megholt ura idejében Csik-székben békességesen birtanak, megnevezett ura halála után egynehány székely atyafiak, látván az exponensnek gyámoltalan voltát, örökségét, jószágát ez kikelet tájban hatalmasul tőle elfoglalták.”¹²

Mindkét ügyben intézkedés történt az özvegy érdekében, s az első esetben talán hosszabb pörösködés,¹³ a másodikban félév után egyesség következett.¹⁴ Végeredményében ma már csak azt tudjuk, hogy özv. Petki Farkasné két fiának delnei részét 1617-ben átadta Nagy Balázsnak, míg csicsói jószága utóbb Petki örökséggé vált.¹⁵

A Szent János-templom hívei közül mindenesetre Lázár Erzsébet volt az, akire módja és viszontagságos élete mellett első-sorban gondolhatunk, midőn a templom szép mennyezete megrendelőjét keressük. Rajta kívül még talán CSICSÓI KELEMEN MIHÁLY, Csik-, Gyergyó- és Kászon-szék e tájbeli főkirálybírája jö-

¹² Báthory Gábor Brassóban 1608. június 11-én kelt rendeletéből, mely Csik, Gyergyó és Kászon-szék főtisztjeinek az elfoglalt földek visszaadásáról rendelkezik [Bálintitt lt. 41. cs. 1. sz.].

¹³ Abból a tényből, hogy a delnei pörhöz tartozó oklevél mint a birtokkal szálló örökség több Petki-levéllel együtt jutott a br. Bálintitt levéltárba, az tehető fel, hogy Lázár Erzsébet pörét megnyerte vagy esetleg perközi egyességgel itt is békés megoldás jött létre. Sajnos, a Petki-levéltár, melyet valószínűleg már Csíknak Ali basa által történt feldúlásakor, 1661-ben s utóbb 1706-ban a csicsói udvarháznak Acton ezredes által való pusztítása idején is veszteség érhetett, már nincs meg. Egyes Petki birtokokra és családtagokra, főleg a XVI. század utolsó negyedéből kisebb anyag van az Erdélyi Múzeum Levéltárában letétben lévő gr. Eszterházy levéltárban. A marosszentgyörgyi Petki birtok levélnyomata a birtokkal együtt a XIX. században a maksai Máriaffyakra szállott, de a levelek elpusztultak.

¹⁴ Báthory Gábor neve alatt kelt ítélmesteri kiadvány 1609. január 1-ről. A csicsóiak a földeket visszaadták s kötelezték magukat, hogy Petkinét többé nem háborgatják. A termést megfizették [Bálintitt lt. 41. cs. 4. sz.].

¹⁵ Ő maga még 1619-ben élt s unokatestvérével Apor Andrásnéval együtt az alszíki Lázárfalva egyik főbirtokosa volt [Lázár, i. m. 28].

hetne módja után patrónus számba. De az ő szerepléséről általában keveset s ebben olyanról semmit sem tudunk, mely ilyenféle tevékenységére valamilyen támasztékot nyújtana.¹⁶ A templomhoz tartozó három falu székely lófői és szabadosai¹⁷ pedig a másfél évtizedes országos bajok után semmiesetre se lehettek olyan vagyoni állapotban, hogy a templom legszükségesebb javítási költségein túl a nem olcsó művészi mennyezetfestés esetében komolyan gondolhatnánk rájuk. Ellenben LÁZÁR ERZSÉBETnek ismerjük megpróbáltatásait és viszontagságait, melyek a kor szokása szerint valamilyen fogadalomra indíthatták s vagyoni ügyei rendezésével 1613-ig annyira rendbe jöhetett, hogy a nehéz években bizonyára elhanyagolt Szent János-templomra áldozhatott. Csíkban a legszámottevőbb emlékeknél másutt is a patronusok hozták a legtöbb áldozatot.¹⁸ Ezért a már elmondottak alapján a Szent János-templom pártfogói között mindenesetre őt állíthatjuk az első helyre. Föltehető, hogy 1603-ban elesett Egyed testvére – kinek ő örököse is volt – és 1607-ben meghalt férje emlékére és lelkiüdvéért áldozott. De talán a kegyelet és hálaadás érzésén kívül a megbékülés akarata is vezette lelkét, midőn ősei, rokonai, saját és gyermekei ima- és talán nyugvóhelyét díszítve, a költségek vállalásával megnyert pörei után jó érzést és engesztelődést kívánt teremteni maga és gyermekei iránt azok között, kiknek ily szépet alkottatott.

3.

A csíkdelnei mennyezetfestménynek mintakincse értékére és színei szépségére méltó társa a marostordamegyei Gyalakuta református templomának nagybecsű, szép mennyezetfestménye. Ez a ritka értékű műkincs a régi székely Marosszék déli szélén, a Kis-Küküllő völgyében, s épen a folyó árterére, körülbelül a XIV. század második felében épült csúcsíves ízlésű templom szentélyét díszíti.¹⁹

¹⁶ Ő 1608-tól szerepel s 1611–13-ban volt főkirálybíró. 1618-ban is élt [Endes, i. m. 102, 105-6, 133, 144].

¹⁷ Delne lakóiról a ⁷ jegyzetben. Csicsón az 1602-i összeíráskor 2 nemest, Lázár Egyedet és Kelemen Bálintot, 11 lófőt, 16 szabadost, 2 jobbágyot és 2 bizonytalan állapotút, – Pálfalván pedig 13 lófőt, 1 szabadost, 4 jelzésnélkülit, 1 darabontot és 5 jobbágyot írtak össze [SzékOkl. V, 225 és 228–9].

¹⁸ Endes, i. m. 140-51.

¹⁹ Magának a községnek nevét e század elejétől hivatalosan Gyulakuta alakban használják. Minthogy azonban itt félreértésre adna okot ez újabb alaknak a régiségben kizárólagos Gyulakuta

Mélyített négyszögű kazetta-terekben hosszában 9, szélességében 8, tehát összesen 72 változatos, színes mennyezetminta sorakozik a hossz-szentély fölött s ezekhez a szentélyzáródásban még 8 téglalap és 6 háromszögű festett mennyezetkép csatlakozik. Így az egész mennyezetfestmény 86 festett deszka mintalaplóból áll, melyeket minden mintatérnél fekete-piros léckeret szegélyez. Sajnos, az idő ezt a gyönyörű emléket súlyosan megviselte. Sok tábláján a régi beázások megkorhasztották a deszkalapokat, megrongálták a finom mintákat s kiáztatták vagy elhalványították a gyönyörű színeket. A tábláknak mintegy fele azonban megtartotta a mennyezet hajdani szépségének vonásait és színeit s ezek alapján csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk erről a nem közönséges, egykor szín- és virágpompás művészi alkotásról, mely történelmi vonatkozásainál fogva is egyik legbecesebb ilyenemű emlékünknél.

Ez a mennyezetfestmény ugyanis Bethlen Gábor, a legnagyobb erdélyi fejedelem korának három reánk maradt ilyen emlékéből valószínűleg épen az ő gyulafehérvári fejedelmi palotája és alvinci kastélya rég elpusztult mintáit, vagy legalább is azok egy részét őrizte meg.

A templomhajó felé eső első, tehát nyugati sort észak-déli irányban hosszabb, kelet-nyugatra rövidebb oldalú, világoszöld alapú téglalapokon sajtós pikkely- vagy inkább lemez-díszes piros kör-motívumok töltik be, melyeknek a központjukba helye-

forma helyett való használata, ebben a közleményben ez utóbbi alakkal élünk. Egyébként a környékbeli népi nyelv ma is kizárólag ezt az alakot használja. A gyalakúti mennyezetről legelőbb Orbán Balázs tesz említést a Székelyföld leírása IV. Marosszék kötete 34. lapján, mindössze ennyiben: (a templom) eredeti boltívetését kockás deszkafőlep (plafond) helyettesíti, melynek szentély feletti része 1625-ben készült, mint felirata mondja. Benkő Károly Marosszék ismertetésében meg sem említi. Az Erdélyi Református Egyházkerület 1896. évi Névkönyvében a gyalakúti református egyházközségnek a 22–23. lapon írott történetét minden valószínűséggel Gecse Gyula, az akkori lelkész írhatta. A marosi református egyházmegye lelkészei pedig adataik egy részét Koncz József marosvásárhelyi református kollégiumi tanártól kapták, aki főleg az egyházmegye 1687-ben másolt nagy Matriculájából írta és iratta ki azokat. Az egyházközség idézett monografiája a gyalakúti mennyezetről a 24. lap alján három sorban emlékezik meg s ebből másfél sor Gáspár János címerének helytelen leírása. A mennyezet nagyobb részét legelőször 1938. szeptember 15-én e sorok írójával együtt ott járt Fekete László, a kolozsvári Fotofilm tulajdonosa fényképezte le. Most is az ő előzetes engedélyével közölhetjük a mennyezet képét, melyet díjtalanul bocsátott e kiadvány rendelkezésére. Ebből 8 kazetta mintái megjelentek az 1939-re szóló Erdélyi Magyar Református Naptárban és ennek különnyomataként Kelemen L., Református templomi mennyezet- és karfestmények. Kvár, 1938. 4–6.

zett egy-egy fehér pont olyan színezetet nyújt, mintha valamennyit külön főlsegeztek volna.²⁰ E keretsor után a következő hat mintasor külön egységet képez s négyféle uralkodó mintája van.

Ezekből a második sor 1., 3., 6. és 8. mintája egy alapjában U betűhöz hasonló, de lantszerűen kihajló, szalagosan alakított díszítménybe helyezett, minden mintánál azonos típusú, de részleteiben és színeiben változó, stilizált renaissance levélcsozor, mely minden mintalapon észak-déli irányban nyílik. A szalagdíszbe foglalt főmotívumot közepe táján három olyan gömböcskéből alkotott nyélgomb (nodus)-díszítmény tagolja, melyről kétoldalt finomvonalú levéldísz hajlik vissza. Ugyanezt a mintát találjuk a 3. sor ötödik téglalapján, míg a 7. sor hasonló mintája szembefordult, s ez ismétlődik a negyedik sor első mintáján is.

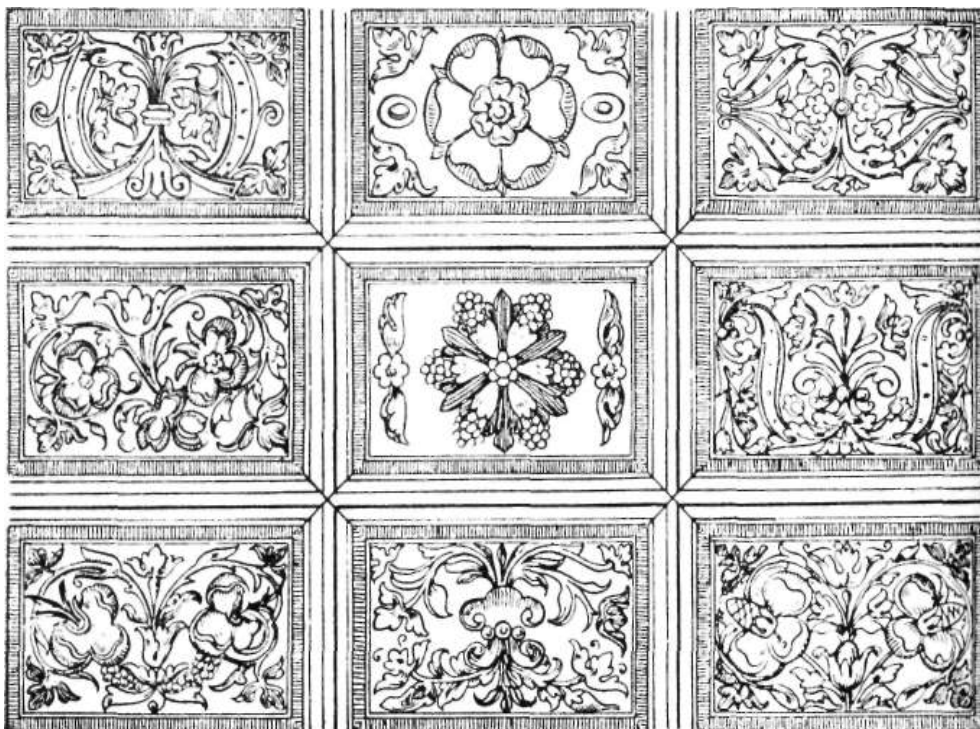
Ebben a negyedik sorban jelenik meg először egy rokon díszítmény, melynek főmotívuma szintén nodussal tagolt, de az előbbivel nem azonos színes renaissance levélcsozor. Ezt már nem kihajló U-, hanem kettészelt O-szerűen alkalmazott szalagos díszítmény kereteli. Ez tölti be a negyedik sor északról délre számított 3., 4., 6., 8., valamint az ötödik sor 7. téglalapját is. E két minta úgy hat, mintha egy szép kézirat, vagy nyomtatvány díszített nagy U és O kezdőbetűit nagyította volna a festő óriásivá.

A hatodik sorban lépnek fel azok az előbbivel ismét rokon, de erősen stilizált, meghajtott, szinte törött szalagkeretű s közepükön nyélgombos levéldísz-csozorok, melyekkel rokon díszítményekkel kis formában Bocskai István korában és az 1640-es évek több erdélyi címeres nemeslevelének keretdíszein találkozunk.²¹

²⁰ Ezekből a délről-északra haladó sorrendben az 1., 3., 5. és 8. négy-szög terében a körmintasorok teljes vagy elmetszett V betűt formálnak, míg a 2., 4., 6. és 7. négy-szögben az átlón haladó vagy azzal párhuzamos sort képeznek. A 8. sarok-minta a többitől eltérően világos-zöld helyett fehér alapszínű s utólag készültnek hat. Ugyane motívumból a 4. és 5. sor délről számított 1. és 2. mintája közét is megzavarja egy-egy ily, csak töltelékül alkalmazott mintadarab. Mindkét helyen láthatóan csak az onnan hiányzó kazettakeret fekete és piros lécét helyettesíti s csak ront a szép mennyezet összhatásán. A 2., 5. és 8., valamint az északi sor 2. és 4. mintás kazettájának 1. és 2. sora közt főlszakadt erősítő-léc, valamint a 3. sor délről számított 2. mintás mezejének megbomlott kerete mutatja, hogy ily romlások voltak az említett helyeken is, hol a keretléc hiánya eléggé bizonyítja, hogy itt ízléstelen alkalmi pótlás történt.

²¹ Bocskai Istvánnak nagybölöni Nagy Tamás Kassán 1606. szeptember 29-én, II. Rákóczi Györgynek Alvinczi András nevére 1640. november 20-án, sárpataki Nagy Márton részére 1640. december 10-én és Eresztevényi István számára 1642. február 21-én kiállított címeres nemes-

Más természetű, szabadabb és könnyedebb mintát nyújtanak azok a nagy háromszirmos, császárszakállszerű stilizált renaissance virágokkal díszes mennyezetlapok, melyek a második sor 2. és 7., a harmadik sor 1., 3., 4., 6. és 8., valamint a negyedik sor 2. és az ötödik sor 1. tábláját díszítik. Ezeket a nagy méreteik ellenére is könnyed virágokat a természetesség felé hajlás jellemzi, míg leveleik erősen stilizáltak. Testvére ezeknek, de sokkal alakítottabb virágokkal a második sor 5. táblájának díszítménye, mely szomszédjával, – a szintén önálló negyedik tábla mintá-

A gyalakúti mennyezetfestmény fő virágmotívumai

jával – a mennyezet egyik legszebb darabját nyújtja. Ugyanez a virágmotívum fölbukkan a hetedik táblasor 2. és 7. téglalapján is, de mindenik más-más alakításban és más kísérettel. A minták elhelyezésének változatossága és halvány piros, majd ibolyába menő színeik finomsága különös bájt kölcsönöz ezeknek a szabad kézzel, sablón nélkül készült lapoknak, melyek egy gazdag képzeletű művész biztos kezének és istenáldotta színérzékének bizonyosságai.

levelén. Az elsőnek fényképe s a két következőnek eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, az utolsónak eredetije a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában.

Az ötödik és hatodik kazettasor közepéből új virágmotívumok környezetéből a tér síkjából egy erősen kiemelkedő nagyobb kazetta a donatorról és a mennyezet készítése idejéből nyújt fölvilágosítást. A címeres kazettalapot nyugatról két kisebb, keletről két vaskosabb, nagyjában egyenes és szembefordított L-alakú tábla kereteli, melyek közül a két kisebb nyugatin izmos babérlevél és babérbogyó motívum, a keleti nagyobbikon könnyedebb levéldísz van. Ezek s világosabb színezésük így a középben levő címeres táblát még jobban kiemelik.

Maga a kazetta címere kék pajzs aljában leveles koronából növekvő, jobbra fordult fehér egyszarvú. A szembefordult koronás nyílt sisak dísze a jobbra fordult növekvő egyszarvú s a pajzsot két oldalt tulipánokba átmenő takarószerű díszítés övezi. Az egész címert pedig a festő egy nagy levél- és virágdíszből, valamint renaissance gyöngyművekből álló koszorúba foglalta, melynek alsó szélesebb, levelekből és gyümölcsökből álló részén az 1625 évszám olvasható. A négyzetnél kevésbé magasabb tábla szögleteit az olaszkoszorú körül egy-egy szárnyas angyalfej tölti ki.

Két sorral alább, a hetedik sornak negyedik téglalapján még egy címert találunk. A renaissance pajzs mezejében cölöp helyén ötször hajló, koronásfejű szürke kígyó áll. Fejétől címertanilag jobbra B, balra S betű látható. A pajzs fölött koronászerűen képzett akantuszlevél-csoport díszlik, s alatta a pajzsot tulipánokba átmenő, takarószerű díszítés övezi.²²

A donator címerén nincsen név vagy névbetű. Tudjuk azonban, hogy a mennyezetfestmény készítésének 1625-tel jelölt évben Gyalakuta ura SZÖVÉRDY GÁSPÁR JÁNOS, Marosszéknek egy időben főkapitánya, királybírája, utóbb Bethlen Gáborné, majd a fejedelem udvarmestere és török portai követe volt. A gyalakúti templomban ott van egyszarvús címerével ellátott, feliratos síremléke is. A mennyezet Bethlen-címere mellett olvasható B S betűk az ő második feleségének, Bethlen Zsófiának névbetűi. Kétségtelen tehát, hogy itt SZÖVÉRDY GÁSPÁR JÁNOS és felesége címereivel van dolgunk, s amint azt a főhelyen erősen kihangsúlyozott címer jelzi: a mennyezetet Gáspár János készítette.

A Bethlen Zsófia címere után következő 8. és 9. sor egészen más mintákat és hatást nyújt, mint az első hat kazettasor.

Már a Gáspár János címerét keretelő két fordított L-alakú nyugati kazetta mindkét sarkán egy-egy nagy pirosas violaszerű

²² K. Sebestyén József heraldikus-festőművész, könyvtártiszt részletes leírásából.

hatszirmú stilizált virágot találunk, melyeket téglalap-terük sarkából az átlók irányában festett tértöltő levéldíszek kísérik. Ez a virágmotívum a mennyezet 8. és 9. sorában egy akantusz-szerű levélcsoporttal állandóan úgy váltakozik, hogy egyik sor virággal, a másik levéllel kezdődve, e minták sakktáblaszerű elrendezésben, szabályosan cserélődnek. Ezek a minták is szabadkézzel készültek, minden darabnál apró eltéréseket mutatnak s színezésük is váltakozó.

Ez a két sor az előtte lévő tér már ismertetett mintáitól elég élesen elkülönül s úgy hat, mintha ezen a mennyezeten két külön terem, vagy inkább egy terem és egy folyosó díszait helyezték volna egymás mellé.

Az utánuk következői lapokon új díszítőelem nem lép föl, csak az eddigiek ismétlődnek. A hat háromszögletű tértöltő mintáinak is csak jelentéktelen szerepe van.

*

Ha végigélvezzük a gyalakúti mennyezet szépségeit, szomorúan látjuk pusztulását és önkéntelenül hálával gondolunk azokra, akiknek ezt a még romlásában is megragadó alkotást köszönhetjük.

Közülük a mennyezet készítőjét könnyű megállapítani: a főhelyre alkalmazott címer kétségtelenné teszi, hogy a megrendelő, a donator Gáspár János volt. Nagy valószínűséggel megállapítható azonban a szép mennyezet festője is.

SZÖVÉRDI GÁSPÁR JÁNOSRÓL, – kit utóbb többször gyalakúti előnévvel is emlegetnek, már ORBÁN BALÁZS megírta, hogy korának nevezetes embere volt; ugyanő vázolta életrajzát is.²³ GR. LÁZÁR MIKLÓS pedig a székelyszéki főtisztekről szóló kézíratos művében²⁴ feldolgozta az 1880-as évek végéig a róla ismeretes adatokat. GÁSPÁR JÁNOS a Gyalakutával határos maroszéki Szövérdről származott, hol családja lófőszékely sorban élt. Őt magát azonban az 1602. augusztus 16-i és 1603. február 7-i Basta-féle székely összeírások nemesnek említik.²⁵ Születése évét síremléke alapján 1570-re tehetjük, s így föltételezhető, hogy Báthory Zsigmond alatt 1594 és 1602 között szerezhette címeres nemességét.²⁶ Lázár Miklós gr. műve 1594-ből ismeri az első ada-

²³ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása IV, 34.

²⁴ Gr. Lázár Miklós, Székely főtisztek 1562-től 1711-ig. 4-r. 503. l. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum kéziratárában. Gáspár Jánosról a 133^a–138^b l.-on.

²⁵ SzékOkl. V, 251 és 271.

²⁶ Ezekben a rendkívül mozgalmas és háborús években bő alkalma

tot róla. Ekkor mint a gyalakúti Lázár Imréné Safarith Krisztina által fölkért közbíró szerepel.²⁷ Kilenc év múlva, 1603. április 13-án gondnoka ennek a gyalakúti Lázár Imréné unokájának, V. Lázár Jánosnak. Úgy látszik, hogy e gyermek anyját, Safarith Katát, annak a gyalakúti IV. Lázár Jánosnak özvegyét vette el, ki a gyalakúti Lázárok közül először tért át római katolikusból reformátussá. Ezzel a házassággal jó családi összeköttetésekhez és tekintélyes vagyonhoz jutott s tehetségén és ügyességén kívül kétségtelenül ez is hozzájárult a közpályán való emelkedéséhez.²⁸

Ismert forrásainkban nem találunk ugyan 1606 előtti közszereplésére adatokat, de a viszonyok és tényezők ismeretéből következtetve, valószínűleg részt vehetett Báthory Zsigmond 1595-i havasalföldi hadjáratában, az 1596-i székely fölkelés leverésében és bizonyára ott forgott az 1599–1604. évi mozgalmas, nehéz évek sokszor szédületesen váltakozó eseményeiben. Azt pedig biztosra vehetjük, hogy Bocskai István fejedelemsége előkészítésében s vele az 1605. február 21-i maroszeredai országgyűlés rendezésében és sikerében szintén főrésze volt. Gyámfiának ugyanis egyik általa kezelt nagyobb birtoka, Szereda-Szent-Anna²⁹ épen az országgyűlésre kijelölt Maroszereda³⁰ közvetlen szomszédságában feküdt s a közelben lévő néhány Lázár- és Gáspár-féle részjószággal lehetővé tette azt, amire a szűk határu és szegény népu Maroszereda – melyet a maroszéki élesnyelvűség Szegény-

volt a tehetséges és ügyes fiatal embernek kitűnni. Pozitív adatot nem találunk ugyan a közismert forrásokban az ő címeres nemesítésére, de a logika erre utal. Tagányi Károlynak az Országos Levéltárban őrzött címeres, stb. levelek jegyzékében a 26. lapon nyolc Gáspár névből az 1583-ból előforduló egyetlen előnév nélküli Gáspárra gondolhatnánk, de ez azért nem lehet a Gáspár János címeres nemesítése, mert ő akkor még gyermek volt. Egyébként Tagányi jegyzéke hiányos. Az Országos Levéltárban néhai Barabás Samu által kéziratossal bejegyzésekkel kiegészített példány még majdnem ugyanannyi nevet tartalmaz. Ennek adataihoz azonban most a viszonyok miatt lehetetlen volt hozzájutni.

²⁷ SzékOkl. IV, 161–2.

²⁸ Gr. Lázár Miklós, A gr. Lázár család. 58. Itt és a következő lapon Lázár Miklós gr. a Kemény József gr. következtetése után tévesen hiszi Safarith Kata helyett Bethlen Zsófiát IV. Lázár János feleségének és V. Lázár János anyjának. A Küküllőváron az 1918-as forradalomkor feldúlt balástelki gr. Haller levéltárnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrizetbe helyezett részében a XVIII. század legelejéről van egy Safarith Katáról szóló adat, de ez az oklevél óvóhelyen van s nem állott módomban most kikeresni. Ebben láttam legelőbb Safarith Kata nevét. A Bánffy rokonsági II. lt. gyalakúti Lázár-levelei között nevével nem találkoztam.

²⁹ Ma Nyárádszentanna.

³⁰ Ma Nyárádszereda.

Szeredának nevezett el – képtelen lett volna: az országgyűlésre odasereglett közönség ellátását. Teljesen érthető, hogy Bocskai ügyének diadalma után Gáspár Jánost Marosszéknek egyszerre két vezető főtisztviselésében, a királybíróságban és főkapitányságban találjuk s alig egy év multával a kolozsvári áprilisi országgyűlés törvényei megerősítésekor is a legsúlyosabb tényezőkkel egy sorban látjuk.³¹

A Kassán 1606. december 13-án megnyílt országgyűlésre küldött hat erdélyi követ között mint Marosszék kapitánya és királybírája egyedül képviselte a székelyeket.³² A marosszéki királybíróságot aztán 1607-től 1610-ig állandóan viselte mind Rákóczi Zsigmond, mind Báthory Gábor alatt;³³ s az utóbbi fejedelemsége kezdetén tagja volt annak a négytagú országos követiségnek, melynek gyorsan sikerült tisztázni Radul vajdával Erdély és Havasalföld bizonytalanná vált viszonyát, s letéetni a vajdával és bojárjaival a hűségesküt. Az 1608. év augusztusában újra egyik tagja annak a 24-tagú országos bizottságnak, melyet a vajda és követei fogadásával és esküje bevételével bíztak meg;³⁴ majd 1610. szeptember 6-án egyike azoknak, kik Erdély rendei nevében ratifikálják a II. Mátyással kötött kassai szerződést.³⁵ Bethlen Gábornak állandóan meghitt bizalmasa s 1616. március 5-én a gyergyói székelyek meglustrálásakor egyik fejedelmi biztos.³⁶ Ugyanezen év június 12-én a Lippát ostromló táborban találjuk,³⁷ háromnegyed év múlva pedig, 1617. március 6-án fejedelme állandó követül (kapitihá) küldte Konstantinápolyba.³⁸ Visszatértekor ura mindjárt a fejedelemasszony főudvarmesterevé tette, s ezt a méltóságot, úgy látszik, Károlyi Zsuzsa haláláig (1622. május 11) viselte. Csakhamar ezután a fejedelmi főudvarmesteri bizalmi tisztséget és méltóságot nyerte el.³⁹ Az 1625.

³¹ EOE. V. 299 és 409.

³² Wolfgangi de Bethlen, *Historia de rebus Transylvanicis* VI, 395.

³³ Benkő Károly, *Marosszék ismertetése*. 72.

³⁴ EOE. VT, 13–14 és 103 és Weiss Mihály, *Anales: Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. V, 204.

³⁵ EOE. VI, 190–9.

³⁶ Gyergyó-szék lustrája 1616-ból: *Genealogiai Füzetek* V, 71.

³⁷ Lázár Miklós gr. idézett kézírata 135^a l.

³⁸ *TörtTár* 1880:728, 1881:619, 622–4, 1882:584 és 188:449, továbbá Bíró Vencel, *Erdély követei a portán* 119. – Hegyes András *diariuma: Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* V, 572 és 586. – *Török-magyar-kori államokmántár* I, 184–93. – Kamuthy Farkas főkövetnek társaival szemben tanúsított féltékeny, rangkóros, irigy és kicsinyes viselkedése, valamint kapzsiságára és fősvénykedésére I. Erd. Tört. Adatok II, 12 és 23.

³⁹ Lázár M. gr. id. kézírata 135.

év tavaszán, midőn a gyarmati béke és Bethlen Gábor második házasságának ügye került a portán napirendre,⁴⁰ a fejedelem mint kipróbált hívét újra Gáspár Jánost küldötte be követül a portára.⁴¹ Innen visszatérő-útjában érte a bukaresti mezőn 1625. július 1-én, 55 éves korában a halál. Testét hazaszállították a gyalakúti református templomba, s özvegye szép síremléket állított oda neki.⁴²

⁴⁰ Szilágyi Sándor-féle A magyar nemzet története VI, 368 és 381.

⁴¹ TörtTár 1886:628 és Török-magyar-kori áll. okmt. I, 430.

⁴² Benkő Károly, i. m. 223 és Orbán Balázs, i. m. IV, 34. Gáspár János vagyonának alapja ősi székely öröksége volt. Erről Báthory Gábor 1609. október 18-i adományleveléből tudunk. Ekkor a fejedelem neki mint Marosszék királybírójának hű szolgálatai jutalmául adja Marosszéken, a Gyalakután és Szövérdén lévő kúriával együtt 12 faluban levő székely örökségeit. A faluk, hol birtokai voltak, a következők: Kelementelke, Gyalakuta, Bede, Vadasd, Szövérd, Atosfalva, Szováta, Rigmány, Andrásfalva, Seprőd, Fele és Havadtő. Már másfél évvel előbb azonban, 1607. március 9-én mostohafia, gyalakúti (V.) Lázár János látva nevelőapjának az ő vagyona kezelésében és gyarapításában, kúriája és malma gondozásában tanúsított buzgóságát és jóindulatát, ezeket s Gyalakután és Kelementelkén édesanyja által pénzen vett örökségeit úgy kötötte le Gáspár Jánosnak, hogy ha ez utód nélkül hal meg, minden újra visszaszálljon reá [Gr. Bánffy II. Rokonságok lt. Fasc. 70. 1. és 3. sz. Iktatóparancs és jelentés ugyanerről Fasc. 70. 4. és 5. sz.]. Még tovább ment aztán 1610. január 20-án. Lázár Jánosnak ugyanis a székely harmadik rend szabadságának visszaadása után (1602) sok fekvőségen alig maradtak jobbágysai, míg Gáspár Jánosnak székely főtisztje mellett számosan kötötték le magukat s így bővön rendelkezett ilyenekkel. Ezért Lázár János Gyalakuta, Szereda-Szent-Anna, Kelementelke, Atosfalva, Szováta, Vadasd, Havadtő, Fele, Rigmány, Andrásfalva, Bede, Seprőd, Nagy-Adorján marosszéki falukban lévő részjóságait a névszerint felsorolt jobbágyokkal, de ezen kívül Szereda-Szent-Anna, Bergenye, Egerszeg, Remeteszeg és Bárdos ősi Lázár-örökségeit is átadta használatra Gáspár Jánosnak [i. h. Fasc. 70. 6. sz.]. Gáspár becsületességére aztán érdekes adatot őrzött meg egyik rokonának, szövérdi Gáspár Györgynek, Marosszék ötvenéves táblabírájának 1634. február 6-án tett vallomása. Elmondja ebben, hogy midőn Gáspár János mindenütt gyarapította vagyonát, ő egyszer célzást tett arra, hogy azoknak – mint vérrokonra – reá kellene szállani. Gáspár János azonban kijelentette, hogy mivel ő életét a (IV.) Lázár János javaiból kezdte s az akkor neki nagy segítséget jelentett, mindent visszahagy a Lázár János fiának [i. h. Fasc. 70. 7. sz.].

Ezeken kívül azonban Gáspár Jánosnak voltak közszolgálatával vagy vásárlás útján szerzett birtokai is. Már 1615. október 28-án örök áron megvette a Gerendi István és Pernyeszi Dorottya Dániel Deákné a marosszéki Paniton, Sámsondon és Urajon lévő részeit, melyek közül a paniti határon levők szabad bírhatására a panitiakkal 1616. április 11-én egyességet kötött, majd beiktatta magát akkori feleségével, Bethlen Zsófiával együtt e részjóságba [Bánffy II. lt. VI. Regestrum. Fasc. 229, 7., 17., 34., 41. sz.]. Mint főudvarmester pedig 1624. szeptember 22-én a magvaszakadt szentannai és marosszentgyörgyi Tóth Mihály főlovászmester és marosszéki kapitány javaiból megkapta ennek a ma-

Az özvegy, kinek névbetűit és címerét szintén ott találjuk a mennyezetten, BETHLENI BETHLEN ZSÓFIA Bethlen György és Toroczkai Kata leánya volt, a Bethlenek keresdi ágából.⁴³ Atyja nem vitt nagyobb közszerepet, de testvérbátyja, György, a fejedelem Bethlen Gábor belső udvari emberei közé tartozott, akit sokszor ott találunk a fejedelem udvarában és kíséretében,⁴⁴ s buzgó híve volt egyházának is.⁴⁵ Bethlen Zsófia jól ismerte a gyönyörű keresdi Bethlen-kastélyt, melynek akkor még csak a kerekornyos, árkados nyugati szárnya volt kiépítve. Fiatalon, 1614–15 körül ment nőül kétszerte idősebb férjéhez, akit konstantinápolyi követsége már 1617-ben hónapokra elszakított tőle. Azonban a férj onnan visszatérve mindjárt udvarmester lett a fejedelem-asszony mellett, s azóta a fiatal asszony is ideje egy részét férjével együtt az udvar környezetében töltötte. Otthonában és az udvarban egyaránt volt alkalmá ízlését finomítani s bizonyára csak örülhetett, midőn férje a szép mennyezetet megrendelte, s valószínűleg fájdalma csak fokozódott, midőn látta, hogy férje, ez a hazájának és fejedelmeinek annyi jó szolgálatot tett kiváló ember élete egyik kedves célját, a gyalakúti mennyezet elkészültét nem érthette meg s azt egészében a helyén minden valószínűséggel sohase láthatta.

A mennyezet festésének és fölrakásának ideje ugyanis mindig a melegedő tavasztól a hideg őszi terjedő időszak. Gáspár Jánost Bethlen Gábor 1625. március 20-án indította el Fogarásból Konstantinápolyba. Készülődése már azelőtt legalább egy héttel megindult, ily korai hideg-tavasszal pedig a festő kétségtelenül nem fogott hozzá még a mennyezet festéséhez és fölrakásához. Sőt hihetőleg a munkának ez a része csak május vége felé, a pünkösti ünnepek⁴⁶ elteltével indult meg s a nyár végére, vagy az ősz elejére fejeződött be. Közben Gáspár Jánosné bizonyára sokszor aggódva gondolhatott sorsdöntő, országos nagy ügyekben fára-

rosszéki Benefalván, Galambodon, Lőrincfalván, Udvarfalván és Kisfaludon lévő részjóságait [Benkő Károly, i. m. 150–1].

⁴³ Lukinich Imre, A bethleni gr. Bethlen család. 50–1.

⁴⁴ Kolozsvár város Bethlen Gábor korabeli számadáskönyveiben a fejedelemnek a városban tartózkodása idején évekig sűrűn szerepel a város által ellátott udvari kíséret tagjai között.

⁴⁵ Bethlenszentmiklóstra az unitáriusoknak 1622-ben nevével ellátott szép nagy harangot öntetett. Ezt 1916-ban ágyúanyagként elvitték ugyan, de a csepeli gyárból kiválasztva Budapestre, a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

⁴⁶ 1625-ben a húsvét március 30-ra, a pünkösd május 18-ra esett [Szentpéteri Imre, Oklevéltani naptár 75]. A templomokban ma se szokták az istentiszteletek rendjét zavaró ily belső munkát tavaszi sátoros ünnepek idejére, vagy közébe tenni. Annál inkább nem a XVII. században.

dozó férjére s talán készült arra, hogy a szép mű fölszentelése mindkettőjüknek mily örömnapja lesz. Gáspár Jánost azonban holtan hozták haza. Az özvegynek gyászán kívül csak emlékei maradtak s ezekből a mennyezet és a férj síremléke háromszáz év távlatából is fényt sugároz azokra, kiknek e szép alkotásokat köszönhetjük.

*

Ami a mennyezetfestő személyét illeti, nem kell sokat kerestelnünk utána.

A gyulafehérvári fejedelmi palota és az alvinci kastély mennyezeete e tájban készült el. Festőjük MEZŐBÁNDI EGERHÁZI, más-ként KÉPÍRÓ JÁNOS ott élt és dolgozott Gáspár János és felesége szemei előtt. Föl sem tehető, hogy mikor ez a kitűnő művész állandóan előttük volt s Gáspár Jánosnak mint udvarmesternek hivatalánál fogva is látni, bizonyos mértékben ellenőrizni s fizetni kellett ennek udvari munkáját, akkor más festőt keresett volna.⁴⁷ Hiszen a művész különben is marosszéki székely földije volt, akinek apja és rokonai Gáspár János marosszéki főtisztsege s a művész gyermeksége és pályakezdése idején a keze alá tartoztak. Ha pozitív adatunk nincs is tehát a gyalakúti mennyezet festőjéről, minden lélektani és logikai következtetés EGERHÁZI JÁNOS szerzősége mellett szól.

Tudjuk, hogy az 1599–1602-i eseményekben elpusztult fő- és székváros fölépítéséről az országgyűlések többször végzést hoztak,⁴⁸ de a végrehajtás elé folytonosan akadályok gördültek s a derekasabb munka igazában csak 1619 nyarától indult meg. A fejedelmi palota építése és díszítése azonban már előbb is állandóan folyt⁴⁹ s 1616-tól a fejedelemasszony főudvarmestere és fia-

⁴⁷ Ehhez hozzávehetjük még tényezőnek a kor szokásos „kéz kezét mos” gyakorlatát. A fejedelmi udvarnak dolgozó művész, kit esetleg, mint földijét az udvarmester támogathatott az udvari munkák megkaphatásában, pártfogójának jutányosabban vállalhatta a munkát.

⁴⁸ EOE. VI, 406 és 410. Az országgyűlési végzés 1618. április 12–25: i. h. VII, 88 és 480; ugyanezen évben az október 4–21-i végzés: VII, 96, 1619. május 5–26-i: VII, 96, az 1620. április 5–20-i: VII, 541. Mindezek csak a város építéséről szólnak.

⁴⁹ Kolozsvár város számadáskönyveiben már 1616-tól folyton látjuk a faragott kövek és a különböző mesteremberek állandó hordozását Gyulafehérvárra, a fejedelmi udvarhoz. 1615. augusztus 7-ről már rendelet maradt Kolozsvár levéltárában, mely két kolozsvári tölcseres nagyobb gyulafehérvári üvegező-munkájának kifizetéséről intézkedik. Ez már mindenesetre a fejedelmi palota munkálataihoz tartozhatott. 1616. április 22-én a fejedelmi palotához oszlopok, ajtófelek, faragott kövek felrakásához kér a fejedelem a várostól kőműveseket, 1617. február 24-én pedig megrendeli a kolozsvári főbírónak „hogy az kolozsvári összes kőműveseknek parancsolja meg, hogy addig el ne oszoljanak, másutt

tal felesége évről-évre láthatta a munkát s gyönyörködhetett a fejedelmi palota, a közeli alvinci fejedelmi kastély s a környék udvarházai felfrissülésében és szépségeiben. Teljesen érthető, ha

mívet ne vállaljanak, míg a fejedelem számára szükséges kőlabákat s egyéb faragott köveket ki nem faragják”, nehogy az építéssel újra megkéssek, mint a múlt évben. Április 24-re a fejedelem mind lerendelte addig elkészült kőfaragómunkájukkal az összes kőműveseket. Közben 1616-tól 1618-ig a Gyulaféhevár közelében, Kisfaludon épülő udvarházhoz évente többször is szállított nagyobb mennyiségű faragott követ, ablakköveket s Gergely mestert 1616. augusztus 14-e előtt lerendelte ide a munkához.

A „képíró” gyulaféhevári foglalkoztatásáról legelőbb a fejedelem 1615. július 10-ről kelt parancsából értesülünk. Kolozsvár főbírájától „mivel a fejevári paloták íratására képírókat hozatott oda” s festékük elfogyott, a fejedelem különböző festékek küldését parancsolja. Itt azonban még csak a paloták (= termek) festéséről van szó. A városi számadáskönyvekben „a képíró” és festékek beküldéséről 1617. július 25 és augusztus 31 között négyszer van följegyzés. A sáfárok bejegyzései 1618-tól 1620-ig „az itt való képírot”, máskor Képíró Istvánt emlegetik, aki valószínűleg Csengeri Képíró Istvánnal volt azonos [Pásztortűz 1927:176–80]. Az 1621–22. évben Bethlen háborúja és felesége betegsége, majd halála miatt a munkálatok, úgy látszik, szüneteltek, de 1622-ben újra megindultak. Augusztus 20-ról Kolozsvárt Pulacher István sáfár számadásában többféle olyan festéket és enyvvet számol el, amit a fejedelem parancsára a fehérvári folyosó festésére vásárolt. Közel ekkorról, 1623. március 13-ról említik először a kolozsvári számadáskönyvek Képíró János Fehérvárra küldését. Ugyanazon hónapban 26-án egy János nevű képíró Kassáról érkezik a városba s vele Kassáról jött sok festéket küldenek Gyulaféhevárra. Az akkori közlekedési viszonyok mellett a két adat esetében alig lehet ugyanazon személyre gondolni, de a kettő közül egyik már lehetett Egerházi János, és az is lehetséges, hogy a gyulaféhevári paloták mennyezetfestményeit éppen akkor készítette. A következő 1624. évben március 27-én „kívről”, talán Kassáról hozatott német asztalosokat és a képírot vitetik műszereikkel három szekeren. Május 19-én lemegy Képíró István, július 12-én „a fejedelem képíróját, és kőműves mesterét” küldik le, július 19-én ismét Képíró István, november 26-án pedig Kassáról jön Fehérvárra menőben minden házanépével a mennyezetcsináló mester. Ez valószínűleg mézsmennyezet (stucco) csináló lehetett.

De nagy a forgalom 1625-ben is. Képíró István március 17-én indul Kolozsvárról Gyulaféhevárra. Május 20-án Kassáról érkeznek képírók, augusztus 21-én német képíró megy át a főváros felé s erről szólnak a számadások október 24- és 25-én is, midőn visszatérőben Bánffy-hunyad felé mennek. Pár nappal előbb, október 14–16-án pedig a sáfárok Pap Györgyről mint a fejedelem képírójáról tesznek említést s ő lehet az is, kiről mint a fejedelem képírójáról ebben az évben december 8-án utoljára emlékeznek meg.

Az 1626. esztendőben új név a Képíró Jakabé, kit január 2-án említnek, midőn Fehérvárra ment. Ekkor újra építkezések folynak a fejedelmi székvárosban. Ezek már a fejedelem második házasságával állottak összefüggésben. Az 1627. és 1628. évi számadáskönyvek nincsenek meg [Vö. Jakab Elek, Kolozsvár története II, 546–9. Jakab azonban a város és a palota építését összehavarja]. A többi, itt felsorolt adatot mind Kolozsvár város számadáskönyveiből idézem.

ezekből otthonukban is látni óhajtottak valamit. Gyalakúti kúriájuk egyszerűbb épület volt s oda a fejedelmi paloták díszéből kevés férhetett volna el. Ellenben a tágas gyalakúti templomban egész termek, szobák és folyosók mennyezetdíszeit alkalmazni lehetett. És ha otthonukban az irigység és rosszakarat gáncoskodhatott is volna a fejedelmi palota díszítményeinek alkalmazásáért: a templom díszítésénél aligha akadhatott ezért kifogás. Itt együtt szolgálhatták a szép díszítmények Gáspár Jánosnak és feleségének Isten iránti háláját és hódolatát s fejedelmi uruknak és udvari szereplésük és szolgálatuk boldog éveinek kedves és hálás emlékezetét.

Bethlen Gábor udvari mennyezetfestője MEZÖBÁNDI EGERHÁZI, másképen KÉPIRÓ JÁNOS nevét már közel félszázada, hogy újra ismerjük.⁵⁰ Személyéről és alkotásairól azonban alig tudunk többet annál, amennyit címeres nemeslevele mond. De ez szerencsére épen udvari műveit emeli ki s külön megemlíti érdemei felsorolásában azt is, hogy számos nagy embernek dolgozott. Ezek sorába pedig, a körülmények ismeretében nyugodtan számíthatjuk Gáspár János udvarmestert és portai követet.

EGERHÁZI JÁNOS családja régi mezőbándi székely nemes család volt, melyből EGERHÁZI BALÁZS, – valószínűleg művésznünk apja, vagy apjának testvére – 1609. február 9-én Báthory Gábor fejedelemtől nyert először címeres nemeslevelet.⁵¹ A gyermek –

⁵⁰ Sz. F., Egy ismeretlen erdélyi művésztől: EM. 1902:106–8. A névbetűk Szász Ferenc akkor marosvásárhelyi helyettes, később hosszabb ideig újverbászi áll. főgimn. rendes tanár nevét rejtik, ki sok viszonytagság után, az 1930-as évek végén mint nyugalmazott szerb állami főgimnáziumi tanár Újvidéken halt meg. Szép belsőségét és házat az ottani magyar református árvaházra hagyta. Szász Ferenc buzgó tagja volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, s résztvett az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltári gyűjtőmunkájában. Ő szerezte meg szülőföldjéről, Mezőbándról, a mezőbándi Kováts-, és a mezőbándi Egerházy-család két levelesládáját (1905). Az utóbbiból másolta és adta ki a család két címeres nemeslevele lényeg-szövegét. A két címereslevelet bemutatásra elhozta Kolozsvárra s akkor volt alkalmam látni Egerházy Képiró János nemeslevelén a művész elmosódott címerrajzát. A két Egerházy címerlevél azonban nem került be az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába, hanem Egerházy Lajos akkori tordai református pap vette magához, ki később papi állásától megválva, Budapestre költözött s magával vitte családját e két szép emlékét is. A családnak tudtommal ő volt utolsó férfitagja. Szász F. id. szövegekölésében több hiba s a címerleírásban egy egész nyomtatott sornyi kihagyás van. A szöveget javítva és K. Sebestyén József címerrajzával I. újra kiadva Sándor Imre, Címerlevelek II, 10–1. Mivel azonban akkor az eredeti nem állott rendelkezésre ebben a szövegben is maradtak hibák.

⁵¹ Sándor Imre, i. m. I, 34–5. – Ugyanez az Egerházy Balázs a Basta-féle székely összeírásokban Bándról 1602. augusztus 16-án és 1603.

amint látszik – oly korán elkerülhetett a szülői háztól, hogy épen csak tudhatott erről a nemeslevélről, de nem volt birtokában annak, s így I. Rákóczi György fejedelem Váradon, 1631. március 29-én újra címeres nemességgel tüntette ki. Ez az oklevél elmondja, hogy az ifjú nemes EGERHÁZI JÁNOS már gyermekségében tanulásra adta magát s a festőművészetben nagy előhaladást tett. Több kiváló embernek, de különösen Bethlen Gábor fejedelemnek dolgozott s kitűnt az arany, ezüst s velük a különböző választékos színek kezelésében és csodálatos alkalmazásában. A nemeslevél külön kiemeli, hogy ő festette a fejedelem alvinci és gyulafehérvári palotáinak mennyezetét; de ezen kívül ő javította ki a gyulafehérvári kisebb torony óráköreit, azok számjegyeit, a torony fedelét pedig zöldre festette. Ezekért s még nagyobb alkotásokra jogosító tehetségéért a fejedelem újra nemesítette, művészi címerrel ajándékozta meg, s ennek megfestését is reábizta.

Egerházi élete további folyásáról nagyon keveset tudunk.⁵² Úgy látszik, hogy hosszabb ideig, sőt az 1630-as évektől valószínűleg állandóan Kolozsvárt lakott, s innen csak idősebb korában tért haza szülőföldjére, kis birtokára. Marosszék egyik jegyzőkönyvében 1647. április 26-áról fennmaradt az az adat róla, melyben brenhidai Huszár Mátyás marosszéki főkapitány kívánságára Mezőbándra való hazatérésre, otthagásra és az ezzel járó katonai szolgálatra kötelezte magát. Csak így juthatott hozzá ősi

február 7-én mint szabados fordul elő. Az utóbbiban nevét Egerszeginek írták el. Az összeíró tévedése könnyen megmagyarázható abból, hogy Egerszeg nevű községből akkor is írt össze lakókat, Egerháza pedig, mely a hagyomány szerint Mezőbándba olvadt, már akkor rég nem szerepelt [SzékOkl. V, 326 és 280. – Orbán Balázs, i. m. IV, 207].

⁵² Kelemen L., Mezőbándi Egerházi János: Művészet 1911:393. 1. – A kolozsvári városi számadáskönyvekben 1620 és 1650 közt előforduló képirók közt több Képiró János szerepel, de Egerházi néven egy se. A város 1587-től 1614-ig, majd 1638-tól folytatódó polgárkönyvében neve nem fordul elő. Lehet, hogy éppen az 1615–38-i ma hiányzó polgárkönyvbe írhatták be. Az Egerházi név nem szerepel az unitárius egyházközségnek abban a számadáskönyvében sem, ahova a halottakért való harangozás költségeit beírták. Egerházi ugyan református volt, de mivel Kolozsvárt akkor csak az unitáriusoknak voltak harangjai, minden halotti harangoztatást ide írtak be. A művész neve nem fordul elő a mezőbándi Egerházy család levelesládája darabjaiban, de nem az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának azokban a családi levéltáraiban sem, melyekben több-kevesebb mezőbándi anyag található. Ilyenek a mezőbándi Kováts család levelesládája, a szárhegyi gr. Lázár, a cegei gr. Wass és a Berzentzey levéltár. Valószínű, hogy a városi törvénykezési jegyzőkönyvekben hosszabb otthagása mellett a neve előfordul, de ezek a jegyzőkönyvek a román Állami Kerületi Levéltár anyagában most nem hozzáférhetők.

örökségéhez, melyet odáig kevéssel azelőtt meghalt testvérbátyja, Egerházi István használt.⁵³ Azonban még az sem bizonyos, hogy akkor valóban hazaköltözött. Nevével 1647 után többé nem találkozunk.⁵⁴

Kétségtelen, hogy amíg élt, bő alkalma volt művészetét gyakorolni. Az az emberöltő, mely Bethlen Gábor trónján való megszilárdulásától I. Rákóczi György haláláig (1616–1648) tartott, a belső békével járó föllendülés s vele az alkotások kora volt. Egerházi János java-férfikorában a kastélyok és udvarházak egész sora épült, másokat pedig akkor javítottak, bővítettek, vagy alakították.⁵⁵ Bizonyosnak vehetjük, hogy ezek közül többenél

⁵³ Benkő Károly, Marosszék 312–3.

⁵⁴ Nem lehetetlen, hogy az 1648-i pestisjárványnak esett áldozatul.

⁵⁵ Ekkor építtette Bethlen István, a fejedelem öccse a Kisküküllő-völgy egyik völgylépcsőjére (terrasz) Küküllővár szép várkastélyát, melyet azóta szakírók is helyi ismeretek hiányában annyiszor összetévesztettek a másik, rég elpusztult Küküllővárral, mely a mai vasúti állomás közelében, a Kisküküllő völgyében állott. Román Cetate de baltă neve mocsári, vízi várat jelent. Küküllővárat mint birtokot a XVII. százév elejéről szóló oklevelek 1616-ban még udvarházzal (cum domo seu curia) 1624 után már várral (cum arce) emlegetik. A vár építése tehát bizonyára e két időpont közé, valószínűleg Bethlen István kormányzósága idejére esett. Ugyaninnen a református templom elpusztult régi feliratát megőrizte a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyvéből az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára. Ez a mennyezet is valószínűleg a patronus, Bethlen István költségén készülvén, Egerházi munkája lehetett, aki a vár felső emeletének azóta elpusztult mennyezetén is dolgozhatott. Ekkor épült az Olt mellett Alsórakos szép Sükösd-kastélya, melynek emléktáblája a bevégzést 1624. május 9-re jelzi [Orbán B., i. m. I, 201]. Fiadfalván, Székelykeresztúr mellett Geréb András 1625. augusztus 8-a előtt építtette újra erődített kúriáját. Gyergyóban 1631–32-ben bővítette ki Lázár István várszerű kastélyát [Kelemen L., A szárhegyi romkastély: Művészeti Szalon III, 8–9. sz. 5–9], Udvarhelyszéken, Szentdemeteren pedig 1635-ben épült a Balási-kastély egy része [Orbán B., i. m. I, 158]. Hunyadmegyében Gyulai Ferenc 1638-ban emeltette Marosnémetiben erősített kastélyát. Évszámát majd kétszáz év után gr. Gyulai Lajos új kastélya építésekor írta fel naplójába. Bethlen János 1640–41 körül építtette és bővítette kinbúni kastélyát [Lukinich Imre, i. m. 183]. Ezekon kívül azonban a Kolozsvár városi számadáskönyvek adatai szerint többször építkezések folytak 1615 és 1650 között a fejedelmi és kincstári birtokok közül Gyulafehérvárt, Déván, Fogarason, Szamosújvárt, Vajdahunyadon, Görgényben és Radnóton. De mivel Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében Magyarországból tekintélyes rész tartozott e nagy fejedelmek uralma alá, az ilyen művészek munkaterülete is megbővült. Éppen a kolozsvári számadáskönyvek adataiból látszik, hogy erdélyi mesterek és művészek ebben az időben sűrűn járnak a Partiumba, sőt a Felvidékre, viszont a Felvidéknek, sőt külföldieknek Erdellyel való érintkezése is megnőtt. Ekkor épült újra és bővült Szatmár megyében Aranyosmedgyes szép kastélya is. Sárospatak várában pedig az egyik palota éppen úgy volt kifestve képekkel, mint Gyulafehérvárt az ebédlő [Czakó Elemér, Céhbeli képírók Kolozsvárt: EM. 1908:36].

dolgozott s valószínűleg templomi mennyezetfestményeket is készíthetett még, de ma már csak az egyetlen gyalakútit ismerjük belőlük, mely így ezen a téren a Sybilla-könyvek szerepét tölti be. Ez a legszebb reánk maradt Bethlen Gábor korabeli erdélyi magyar mennyezetfestmény s mivel – a kifejtett okok alapján – mintakincsében valószínűleg a fejedelmi paloták mennyezetmintáit és színeit őrizte meg, kegyeleti értéke versenyez iparművészeti becsével.

Részlet a pókai mennyezetről. 1666.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy a gyalakúti mennyezet mindenként társtalan. A korban hozzá legközelebb álló ismert mennyezet-, karzat- és paddíszítésekben ezek a minták és színek nem szerepelnek. A csíkdelnei renaissance mennyezettel pedig csak stílusa közös, kora közeli, színezése se rokon, azonos díszítményük egyetlenegy sincsen s forrásuk se azonos. A gyalakúti mennyezet díszítményeinek egy része azonban emlékeztet GYULAFEHÉRVÁRI CÍMERÍRÓ PÁL deáknak, de még inkább Báthory Zsigmond egyik olasz címerfestőjének a XVII. század elején használt néhány címeres levéldíszítő motívumára és színére⁵⁶ s egykorú betűdíszítményekre.

⁵⁶ Kelemen L., Gyulafehérvári Pál deák: Művészet 1908:208–9. – Számos szép művét az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában és a Magyar Genealógiai és Heraldikai Társaságnak 1933-ban Budapesten, az

Az erdélyi mennyezetanyag sajnálatos pusztulása miatt ma már azt is lehetetlen megállapítani, hogy a gyalakúti mennyezet festőjének mintakincséből és színeiből mi és hogyan vándorolt, meddig és hol élt tovább. Egyik motívumára több változatban reáismerünk a magyarfűlpösi 1642-i mennyezetten.⁵⁷ A színek azonban itt egészen mások. A 8. és 9. sor ismétlődő nagy akan-tusz-féle virágja körkeretbe foglalva és tulipándíszektől környezve a pókai mennyezetten tartott fenn emlékeztető motívumot s rokon díszítményekkel a szentgericei és a felsőboldogasz-zonyfalvi mennyezetten is találkozunk.⁵⁸ Ez az egyezés azonban mindkét helyen lehet valamely közös forrás eredménye is. Pedig biztosra vehetjük, hogy a szép minták és színek sok helyen csábíthatták utánpótlásra a templomok, kastélyok és udvarházak mennyezet-, karzat- és padfestőit, főleg az asztalosokat, kikre az iparművészetnek ez az ága a XVII. század közepétől egészen reájuk maradt. Ha egy vagy másfél századdal korábban ébredtünk volna a mennyezetminták feldolgozására, akkor ma bizonyára nem föltevésekkel és következtetésekkel, hanem példákkal tudnánk Bethlen Gábor mennyezetfestőjének műveiről és hatá-sáról beszámolni.

4.

Az idősorban következő erdélyi magyar mennyezetfestmények közül még kettő származik a Bethlen Gábor fejedelemsége két utolsó évéből. Közülök a régebbi a háromszékmegyei gelencei római katolikus templom hajójáé 1628-ból. A vaskos, kövér, részint már barokkba hajló minták s a fakult, de jó és elég összhangzatos színek minden valószínűséggel brassói szász asztalos-festőtől származnak.⁵⁹

Iparművészeti Múzeumban rendezett kiállításán láthattam. Nem tart-ható kizártnak, hogy Egerházi János esetleg mint gyulafehérvári ta-nuló, vagy ha nem mint mennyezetfestő ismerhette a kiváló mester vagy olasz kartársa mintáit és színeit.

⁵⁷ Közlemények az Erd. Nemz. Múz. Tört., Művészeti és Néprajzi Tárából. 1944:119 kk. A gyalakúti mennyezet negyedik sorának 3., 4., 5., 8. és az 5. sorának 7. tábláján. A magyarfűlpösi mennyezetten főleg a címertábla szomszédjában és felső sarkánál elhelyezett két tábla dísze, de változatok előfordulnak más táblákon is [L. i. h. ¹⁸ jegyzetét].

⁵⁸ Kelemen L., Református templomi mennyezet és karfestmények; Erd. Magy. Ref. Naptár 1939. 6. Összehasonlító anyagul közöljük ezt a szép mintát, melynek képdúca átengedését a tancsi alakos mintával együtt az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztőjének s dr. Darkó Ákos tanácsosnak köszönjük.

⁵⁹ Erre mutat Brassó városának a mennyezettáblák egyikén alkalmazott címere is. A mennyezetet csak K. Sebestyén József rajzaiból,

Az udvarhelymegyei Farcád református templomának korban ezután sorakozó 1629. évi egyszerűbb festett mennyezetéről pedig ORBÁN BALÁZS híradásán kívül⁶⁰, csak DEBRECENI LÁSZLÓ egy összeállításából van tudomásom, de se mintáiról, se színeiről részletesen nem tudok.

A közvetlenül ezek után jövő udvarhelymegyei székelydályai református templom 1630-ban készült mennyezete már valószínűleg szász asztalos-munka.⁶¹

A templomhajót fenn egészen betöltő minták egy része itt is barokkos s az egész erős ellentéte a szentély boltsüvegeit díszítő gyönyörű művészi freskónak, mely a XVI. század elejére valló gazdag stilizált növényi és címerdíszítéssel a legszebb ilyenemű erdélyi emlékünknél.⁶²

A székelydályai deszkamennyezet, mely hosszában 8, szélességében 7 kazettasorával a közepes nagyságú mennyezeteink közé tartozik, iparművészeti nézőpontból sem emelkedik felül a közepszerűségen. Mesterség-munkája, szerkezeti megépítése, anyag- és térbeosztása, sőt sajátos festéstechnikája is szakképzett mesteremberre vall, akinek lelkét azonban nem ihlette a művészet géniusza. Mélyített kazetta-négyszögeit jól kiképzett színes léckeretelés párkányolja, melyet a mélyítettség fokozására minden négyszögsarkon külön kis levéldíszes négyzetlap ékesít. Ezek között a nyugatról számított 4. és 5. sor közepén két egybevágott négyszög területéből álló téglalapról és a mennyezet teréből ki-függően, csúcsával kelet-nyugatra irányított külön keretben, egy

festett másolatrészeiből s szóbeli közléseiből ismerem. Mivel eredetijét nem láttam, ő pedig ezzel a művel foglalkozni kíván, ezt nem tárgyalom.

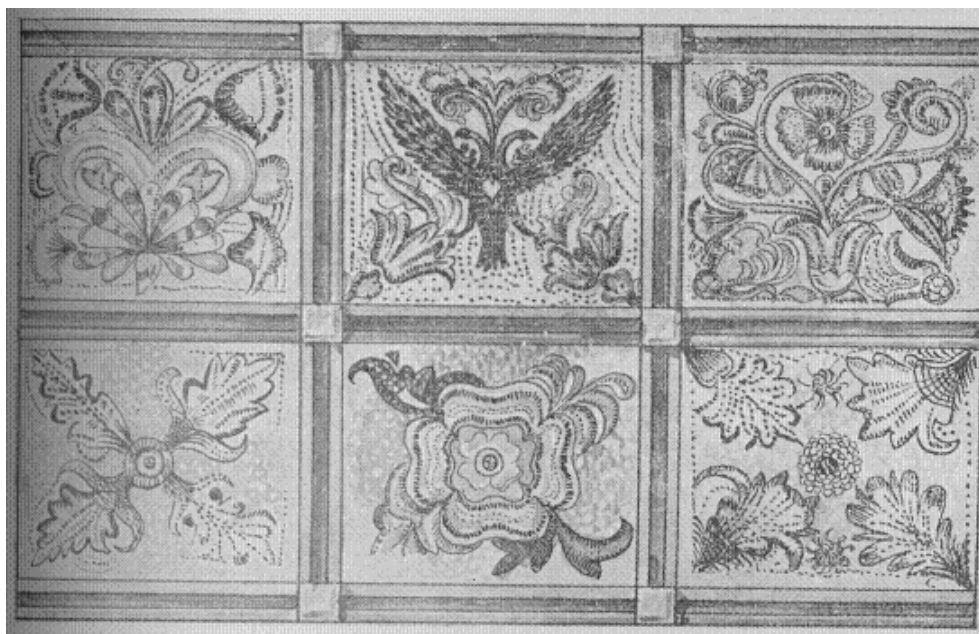
⁶⁰ Orbán Balázs mindössze ennyit ír róla: (a templom) hajóját 1629-ben készült deszkafőlepek földi [Székelyföld I. 40.]. Mivel Farcád lakossága a mennyezet készültekor mind lófő és szabad székelységből állott, nagyobb vagyónú patronus pedig a faluban nem lakott: valószínű, hogy a szegényebb egyházközség és hívei költségén csak egyszerűbb festett mennyezet készülhetett.

⁶¹ A székelydályai mennyezetéről Orbán Balázs ír legelőbb a Székelyföld leírása I. köt. 178. lapján 2 sorban és 6 sor jegyzetben, hol a felirat egy részét is adja. A mennyezettel először részletesebben Huszka József foglalkozik Magyar díszítő motívumok a Székelyföldön című füzetében (Sepsiszentgyörgy, 1883) 9. és 10. lapján. Leírását és megállapításait negyedszáz év után 1909-ben – műve idézése nélkül – szóról-szóra átvette Malonyay Dezső A magyar nép művészete I. köt. 64. lapján. Még előbb Huszka nyomán ír róla Éber László A magyar iparművészet könyve II. köt. 484. lapján. Itt jegyezzük meg, hogy az összes minták szabadkézzel készültek.

⁶² Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance. I. 117–8. és 301. Itt adja irodalmát is. Képei i. h. 192–5. sz. alatt.

négyzet szürkés-fehér terében a mű emléktábláját láthatjuk. Ez azonban már az 1860-as évek elején ORBÁN BALÁZS ottjártakor annyira kopott volt, hogy ő is csak elejét tudta kiolvasni ennyiben: „Aedificatum est hoc lacunar in anno Salutis 1630 die XIX Novembris...” Ez után a kurátorok és aedilisek olvashatatlaná kopott nevei állottak.⁶³

A késő őszi idő a befejezés időpontját jelzi s amilyen bágyadt egy ilyen őszi nap, épen olyan ez a mennyezet is. Összes közép-szerű, mind szabadvézi mintáiban nyoma sincs a gyalakúti mennyezet komoly méltóságának, színei pompájának és előkelő finom-

Székelydályai kazettaminták. 1630.

ságának, vagy a csíkdelnei minták könnyedségének és pazar változatosságának. Színei a szentély freskójától kölcsönzött csodaszép élénkzöldön kívül, – mely előbb a gyalakúti mennyezetén s Székelydályán épen utoljára fordul elő az összes erdélyi XVII. századi mennyezetek között, – mind bágyadt, fakó-pirosak, kékek és sárgák, szennyes-szürke körvonalakkal. Hatásukat helyenként

⁶³ Orbán Balázs, i. m. 178. l. ⁹ jegyzet. A felirat következő hat sorából az elsőből *ED.* szótag, a második elejéről *ANDREA...*, végéről *STEPHANU...*, a harmadik sor elején *EDILE.....API*, a negyedik elejéről *SI EST* töredékek, a további 1–2 sorból még ennyi sem olvasható ki. Nem lehetetlen azonban, hogy egy régebbi egyházközségi összeírásban vagy egyházmegyei vizsgálati jegyzőkönyvben a felirat másolata megmaradhatott, s ez esetleg az asztalos-festő nevét is fenn-tartotta.

még gyöngíti különben érdekes és az erdélyi magyar templomokban ismert mennyezetek közül egyedüli pontozásos technikájuk. Néhány átlós elrendezésű nagy, lapos, káposztalevélszerű akantusz-dísz hol a kazetták körmotívumos központjából indul, hol a sarkokból fordul egy-egy lelketlen központi kördíszítmény felé. Másutt nagy négyszirmú rózsavirág laposodik, melyből az átlók irányába esetlen mellékdíszítmények nyúlnak ki. Újra más táblán ezek körszeletesen alakított változata ismét csak gyengébb szomszéddíszítményeinél ha jobb, de végeredményében csaknem valamennyi sivár mesteremberi világba vezet. Ezeknél valamivel különbek azok a minták, melyek középvonalirányos nagy, legyezős vagy pávatollszemes stilizált virágpárjaikkal oltári és úrasztali terítőkön még másfélszáz év múlva is Erdély-szerte élnek. De ugyanez mondható értékelésül a feliratos kazetta szomszéd szegfűs mintájáról és az orgona felé jutó változatosabb virágdíszekről, melyek jobb színekkel és nem pontozásos technikával jóval mutatósabbak lehetnének és jobban érvényesülnének. És végül külön is meg kell említenünk az erdélyi magyar mennyezetek közül legegőbb itt feltűnő kétfejű sast. Ez azonban nem címer. A kazetta két alsó sarkából kinövő virágon áll s törzséből a két nyaka közül egy kétfelé kacsosan hajló akantuszszerű díszítés nő ki. Maga a sas egészében stilizált, szimmetrikus állat, magasra feszített szárnyakkal, de részleteiben már természetes ábrázolású, sűrű szárnytollakkal, s a szárny egy részében csigába sodródó tollesoportokkal, nyakán egy szívdíszítménnyel.⁶⁴ Oly sajátos, keleties ábrázolás, mintha a festő valami örmény vagy perzsa kéziratból kölcsönözte volna.

Mindamellettt azonban, hogy a székelydályai mennyezetet se mintakincsében, se színeiben vagy technikájában nem mondhatjuk nagyértékűnek, mégis van becsé és jelentősége. Sajnos, a feliratos táblájáról nem tudható meg a festő neve, s így e felől tájékozatlanul hagy. Motívumai és technikája nem egyeznek sem az eddig tárgyalt magyar mennyezetekével, sem a valószínűleg vagy biztosan szász asztalosok által alkotott közel egykorú művek-

⁶⁴ K. Sebestyén József részletes leírása után. Ez a sas épen a föliratos tábla végénél áll, melynek az asztalos kétökölnyi nagy, cikkesen esztergályozott és festett izmos gombbal is külön díszít adott. A táblának az orgona felé eső másik végénél barokkos, paizsban egy kétfülű vázába helyezett virágot láthatunk. Lehetséges, hogy ez címer s ebben az esetben ezen az előkelő helyen olyan személyé vagy családé volna, melynek a mennyezet készítésében fő szerepe volt. Azonban Székelydályának a legközelebbi 1627-i lustrakönyvben szereplő lakói közül egyiknek se ismerjük ilyen címerét, s így inkább csak címeralakú díszítménynek tekinthetjük.

kel, mint a szászdaróci szép paddíszítmények⁶⁵ vagy a gelencei mennyezet díszei. Az utóbbiakkal azonban vaskosságukban s levél-ábrázolás-módjukban rokonságot mutatnak. Ezért és azért, mert a reánk maradt szász mintáknak általában jellemző sajátja a teltség és vaskosság, az udvarhelyszéki későbbi mennyezetek székely asztalosainak mintáitól pedig eltérnek: az aránylag közel eső Segesvár valamelyik asztalos-mesterét vélhetjük valószínű szerzőjének. Segesvár és Medgyes ugyanis már a középkortól széles körben hatott templomi és házi bútormívessége alkotásaival, s bár Medgyesén 1601-ben, Segesváron csak 1631-ben alakult meg a külön asztalos céh, kétségtelen, hogy a szászok még Nagy Lajos királytól 1376-ban nyert általános céhkiváltságlevele alapján⁶⁶ mindkét városnak már a középkortól kiváló asztalosai voltak, kik ellátták a környék templomait oltárokkal, díszes faragott és festett padokkal, szószékkoronákkal, ajtókkal és perselyekkel, a városi polgárságot s a vidéki nemességet díszesebb, a népet pedig egyszerűbb bútorokkal. Segesvár a középkortól a bronz- és utóbb a XVI. század közepétől az ónmivességben, majd a XVII. század második negyedétől az asztaloságban a XVIII. század közepéig olyanszerű fontos szerepet töltött be, mint ugyanakkor Kolozsvár az erdélyi kőfaragás történetében. Jóformán a fél Közép-Erdélyt ellátta készítményeivel, s ez a hatás nem korlátozódott csak a templomi felszerelésekre, hanem a megrendelt, vagy a vásárokra hordott házi bútortól révén még jobban és messzebbre kihatott. Midőn pedig a Segesvárt tanult szász kézdi UMLING LŐRINC 1742-től Kolozsvárra tette át működése színhelyét, egy emberöltőnél tovább elárasztotta mintáival Kolozsvár környékét s főleg Kalotaszeg templomait. A vaskos, kövér szász mennyezet- és bú-

⁶⁵ Szászdaróc bástyákkal és kőfallal övezett gyönyörű román ízlésű templomában egész sorozata van a festett padoknak. Ezekből összehasonlításra közöljük a kolozsvári Fotofilm által fölvetett 1637 és 38-beli padhát-díszítményeket. Egy pillantás elég reájuk, hogy ezek és e közlemény magyar mennyezetfestményeinek mintái közt a sok és éles különbséget meglássuk. A kedves, S alakban hajló kétvirágos minták váltakozó és mindig eltérő szabadkézzel festett virágainak állandó vonása a vaskosság. Csak levéldíszei könnyedek. Ez a vaskosság és kövérség jellemzi ugyanott a későbbi, 1676-i, 1687-i, de még inkább az 1765–68-i, valamint a még későbbi 1796-i és 1815-i pad-díszítményeket is. Ezek ebben a templomban valóságos gyűjteményes kiállításai a segesvári asztalos-mintáknak. Umling Lőrinc 1742 után Kolozsvár környékén, de főleg a Kalotaszegen festett mintáinak alak- és szín-testvérei. Ezeket a mintákat Umling kétségtelenül Segesvárról hozta magával Kolozsvárra.

⁶⁶ Szádeczky Lajos, Iparfejlődés és céhek története Magyarországon II. 324, 337–8.

torvirágok aztán UMLING hasonlónevű fia meg utódai és a kolozsvári magyar asztalosok kezén megkönnyebbedtek, megszépültek. Színük is módosult, s a XVIII. század utolsó negyedében már olyan magyar bútor- és mennyezetvirágokká alakultak, hogy ha nem ismernők fejlődésük menetét és alkotóikat, épen olyan nehezen jönnének reá rokonságukra, mint néha az ugyanazon nagyszülőktől származó először látott unokákéra.

5.

Némi szászos hatás érzik két marosszéki nyárádmenti unitárius templom, a nyárádszentmártoni és a szentgerice⁶⁷ mennyezet néhány mintáján is. Ezeket székely asztalosok készítették. Mivel azonban ismeretes, hogy a szász asztalos céhek magyart nem fogadtak be, így ez a hatás kétségtelenül nem szász mesterség-iskolázás, hanem csak minta-átvételek eredménye. A mennyezetmintákat ugyanis bútorokra is épen úgy alkalmazták, mint ahogy a ládák, szekrények és padládák mintáit reáfestették a mennyezetekre, karzatokra, szószékekre és más templomi bútorokra. A házi bútorok mintái aztán a megrendelések és a vásárok útján szétvándoroltak az országban, és így jóformán szabad prédái lettek az utánzásnak, másolásnak. Ilyen úton kerülhetett néhány szászosnak látszó minta a nyárádszentmártoni mennyezetre is.

Ez a mennyezet – amint a feliratából bizonyos – közvetve épen úgy Ali basa 1661-i erdélyi dűlásának köszönheti létét, mint egykorú társai közül a pókai református templom 1666. évi vagy az enlakai unitárius templom 1668-i híres székelybetűs mennyezetfestményei.⁶⁸

⁶⁷ Nyárádszentmárton a Nagy-Nyárad ága jobb partján, Nyárádszeredától északra 6 km-re, Marosvásárhelytől északkeletre 28, Szentgerice Marosvásárhelytől keletre 15 km távolságra, a Nyárad balpartján fekszik. Nyárádszentmárton régi neve Csíkszentmárton volt. Neve jelentéséről Thury József, A székelyek eredete: EM. 1898:207. és EM. 1945: 65. l. ²³ jegyzet.

⁶⁸ A Pókával szomszédos Pókakeresztúron több mint félszáz év előtt, gyermekkoromban néhai Fodor Béla földbirtokos a pókakeresztúri határ legmagasabb pontjáról, – az Ábel csúpjáról, ahol akkor katonai háromszögelési jel is állott, – atyjától hallott hagyományként mutatta azt a Pókán át a balai határon Mezőszentmárton felé vezető útirányt, melyen Ali pasa Sárpatokról a Mezőség felé pusztítani küldött lovascsapata vonult. Akkor ez ott még élő hagyomány volt. Jó negyedszázaddal azután az Erd. Nemz. Múzeum gr. Bánffy II. (Rokonságok) levéltárában megtaláltam marosvásárhelyi Köpeczi Jánosnak Sárpatoki Mártonhoz Vécsről, 1661. október 24-én Husztra írott levelét,

A II. Rákóczi György és a vele szemben álló erdélyi fejedelmek trónküzdelmében a székelység zöme tudvalevőleg Rákóczi pártján volt. Mikor aztán Apafi Mihályt a török Marosvásárhely közelében, a marosszentgyörgyi malomnál az országgyűléssel fejedelemmé választotta,⁶⁹ Rákóczi párthíveinek egy részével különböző okokból a székelység többsége is a Habsburg-birodalom felé hajló Kemény János mellé állott. A török és tatár hadak már azelőtt, 1658-tól kezdve négy év alatt többször és sok helyen pusztítottak Erdélyben.⁷⁰ Most Ali basa újabban is kíméletlenül végigdulatta és égettette a Székelyföld nagyrészét és vele a Mezőség

melyben többek közt Ali csapatainak sárpataki átvonulásáról és gyűjtögetéséről ír. Ennek kivonatát kiadta br. P. Horváth Emil »A Petrichevich-család történetének regesztái« című (Pécs, 1942. VIII. 408. l.) kötete 212–3. lapján. Mivel azonban a kiadvány céljának megfelelően elsősorban a családtörténeti vonatkozásokat tartotta szem előtt, a dúlásról szóló adatokat kihagyta. A kiadvány sajnos – mint általában a regeszták jelentékeny részénél – hiányosan és pontatlanul idézi a levéltári megjelölést is. E cikk szedése közben azonban Köpeczi levelének nagy része megjelent P. Benedek Fidél Tatárbetörés Csíkba 1661. c. munkájában. Kolozsvár, 1945. A leglényegesebb rész tárgyunkra az id. mű 77–78. lapján. L. még: Három újabb erdélyi mennyezetfestésről: EM. 1900:109–10. (Megjegyzendő, hogy itt a szövegben a 110. lapon súlyos értelemzavaró tördelési hiba van. A 110. l. első sorát ugyanis ugyanazon lap második kikezdésébe 7. sorként tördelték be, s így a szöveg ezzel két helyen is értelmetlenné, vagy zavarossá vált). Enlakára: Orbán B., i. m. I, 124. Továbbá Ferenczi Sándor, Az enlaki rovásírásos felirat. Kvár, 1936.

E dúlások egyikének emlékét tartotta fenn a régi szolnokdobokamegyei Somkerék református egyházközségének Bölöni Sámuel pap által 1722-ben kezdett és Szilágyi A. Mihály által 1783-ban megújított jegyzőkönyve, melyben a 66. lapon ez a bejegyzés olvasható: „A templom felső része mennyezetén, mely is tarkán festve vagon, egy táblán homályosan olvashatni ilyen írást: *Tempore transitu Alli / Basmé in terra Dacica / grassantis devastatum / fuit hoc templum / renovatum A. D. 1675 / Regnante Mich. Apaffi / per providentiam Martini Sardi.* A dúlás valószínűleg a török-tatár hadaknak Magyarország felől való visszatérése alkalmából történt. A felirat maga a somkeréki templomból a mennyezetfestményekkel együtt rég eltűnt. – Talán az akkori pusztítások után készült új mennyezet a Szamosújvártól keletre és Bethlentől délre majdnem egyenlő távolságra fekvő mezőségi Vicében is. Ennek datuma 1676. június 12 volt s 1931 nyarán a faluban dúlt nagy tűzvész pusztította el (A somkeréki és vicei adathoz dr. Entz Géza szíveségéből jutottam).

⁶⁹ EOE. XII, 63–4. és Enyedi Lakatos Márton, Emlékezetnek könyve. Közzétette Koncz József, EM. 1901:455.

⁷⁰ Ezekről a pusztításokról legtöbb részletet tartott fenn a segesvári Kraus György krónikája s főleg a délkeleti Erdélyre a brassói krónikák [Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt-Brassó IV–VII. köt] és a magyar források közül hídvégi Nemes János naplója [Tört. Tár. 1902. 249–63. és 375–80]. A török Evlia Cselebi szintén nyújt néhány adatot, de sokszor talányos helynevekkel és túlzott számadatokkal.

keleti felét. Ekkor jártak a Nyárad-völgye egy részében és ezzel Nyárad-, akkori nevén Csík-Szentmártonban, hol az unitárius templomot is leégették, s e pusztulás után néhány évvel, ennek helyreállítási munkálatai során készült az új mennyezet.

Az az istenháza, mely ezt a sok tekintetben érdekes emléket őrizi, még XIII. századi, késő-román ízlésű épület, s Marosszéken, sőt az egész Székelyföldön ma egyedül áll egyenes záródású szentélyével. Négy fióktornyos, zömök kőtornya jóval későbbi építmény a templomnál, mert ennek a XVII. százévben még csak haranglábja volt.⁷¹ A templom nyugati karzatán gótizáló kisbetűs latin felirata szerint⁷² a török úgy elégette ezt a templomot, hogy csak a falai maradtak. Bomlásából – több jóltevő között – TÓTH ISTVÁN⁷³ egyháza szeretetéből azzal emelte ki, hogy befödette, az ifjúság pedig festett karzatot csináltatott bele.⁷⁴ Az ezzel a felirattal szomszédos tábla négyszögén egy festett bokrétát tartó edény oldalán az 1667 évszám a felirat és a festés idejét jelzi.

Ugyanazon évben készült a mennyezet is. Ennek közepén a keletről számított hatodik sorban két tábla szövege mondja el a

⁷¹ Orbán Balázs, i. m. IV. 84. tévesen tartja ezt az egyenes záródású templomot a késő gótika művének s tornyát a templomnál régebbinek. Tévedése főoka az, hogy ezzel a benedekrendi szentélytípussal az egész Székelyföldön nem találkozott, s az előtte szokatlan szentélyforma a kor megítélésénél megtévesztette. Azonban ezt a típust Erdély számos más helyéről ismerjük s utóbb Aranyosszék leírásával kapcsolatban a tordamegyei Gerenden ő is ír már le ilyen templomot [i. m. V. 130–1], bár ott is téves következtetéseket von le. A torony újabb keltére nézve pedig döntő bizonyíték, hogy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum levéltárának Szentiványi levelei között (Harmos-féle anyag) egy 1629. szeptember 11-én kelt szerződés ügyfelei itt „Czik-Szent-Martomban az haranglábánál, az szentegyház előtt” állapodnak meg Dersi János egy buzaházi öröksége zálogba-adására. A toronynak segesvári kőművessel való építtetésére is adatot olvastam Kolozsvárt, a Magyar Unitárius Egyház levéltárában (melyet évtizedekig kezeltem), de ezt most az óvóintézkedések miatt nehezen hozzáférhető anyagban nem tudtam megtalálni, hogy pontosan idézhessem. A toronyépítés emlékezetem szerint a XVIII. században történt.

⁷² Az 1816-i püspöki vizsgálat jegyzőkönyve a 141. lapon ezt „régibetűvel” írott felírásnak nevezi. Az enlaki templom feliratai is ilyen típusú, de szebb betűvel készültek.

⁷³ Jobbágyfalvi Tóth István régi, előkelő marosszéki család sarja volt, aki 1676-ban Marosszék alkirálybírói tisztét viselte. Mihály testvérével közös, fedeles családi padja 1675-ből ma is megvan a nyárad-szentmártoni templomban. 1663. február 6-án a marosi unitárius partialison elválasztották tőle, a nő súlyos hibájából, feleségét, Várfalvi Erzsébetet. 1674. április 12-től viszont második felesége Gálfalvi Ozdi Zsuzsa ellene indított válópórt [A maroskőri unitárius esperesség 1658-tól kezdődő partialis jkve 22. és 87–100 l.].

⁷⁴ Orbán B., i. m. IV. 85.

csináltatást. Az első négyzeten kettős vonal között két egymásután következő kelet-nyugatra haladó sorban kereken a következő gótizáló kisbetűs felirat olvasható: *Az halhatatlan láthatatlan királynak csak az egy / bölts Istennek ditsőséges és örökké áldandó / nevének tisztességére építetett az egész Ekklésia / költségével* (utána még több olvashatatlan szó). A mellette álló táblán két holdsarló-szerű színes ív áll, melyet az esperesség 1816. évi püspöki vizsgálati jegyzőkönyve szivárványnak nevez.⁷⁵ Ívei fölött újra a már ismert gótizáló hosszúkás betűkkel két sorban ez a distichon olvasható:

*Illius in Laudem reparantur tecta perennem
Qui Deus est solus Primate Causa Boni.*⁷⁶

Ettől egy vonallal elválasztva a felső ív fölött a térben

A: D: 16 / 67 áll.

Az ívek alatt 8 darab kezdetleges rajzú nyolcágú csillag szóródik el, s ezeken alul a tér keretvonalán felül találjuk a mennyezetfestők nevét: *Kozma Mihály Havadi András Asztalosok*, az egyes vonal és a külső kettős keretvonal közötti térben pedig *Sipos János Dékány* nevét.

E feliratokból tehát megállapíthatók a templomjavíttatás, a karzat- és a mennyezetkészíttetés tényezői. Iparművészettörténeti nézőpontból azonban fontosabb, hogy itt egyszerre két asztalosfestő nevével ismerkedünk meg. Sajnos, a pusztán nevükön kívül aztán alig is tudunk valamit róluk, s egyelőre még az se tudható, hogy céhbeli vagy falusi mesterek voltak-e és milyen társas viszonyban álltak egymással. Annyi biztos, hogy a legközelebbi céhes városnak, Marosvásárhelynek, tíz évvel azelőtt, összeírott céhnévsorában nevük nem szerepel.⁷⁷ KOZMA MIHÁLY azonban három

⁷⁵ A szivárványt itt arcus, ív értelemben használják. E jelentésre l. Szabó T. Attila: *Magyar Nyelv* XXXIX (1943), 383–4.

⁷⁶ Ezeken kívül a püspöki vizsgálati jegyzőkönyv 1816-ban még más feliratokat is megőrkített, melyekből több most is megvan, de nem tartoznak a mennyezet- és karzatfestmény történetére, s így közlésüket mellőzzük.

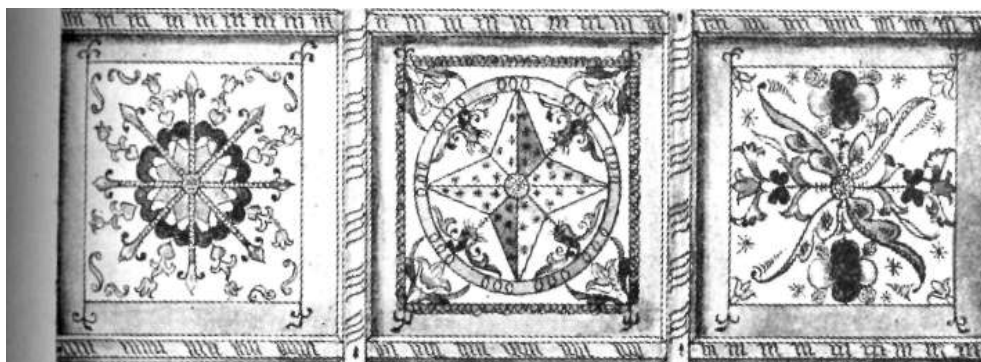
⁷⁷ Az 1657. február 23-án kelt összeírást Marosvásárhely sz. kir. város levéltárából még 1905-ben másoltam. Asztalos csak három szerepel benne: Asztalos György, Tamás és János, s közvetlenül utánuk „extraneusok” névsora következik 23 névvel. Mivel előbb a szabó-céh 25 tagja után álló extraneus-névsorban túlnyomólag vidéki nemesek szerepelnek s az asztalosok után következő névsor is Sámsondy Miklós Deák nevével kezdődik és egyetlen Asztalos vezeté- vagy melléknevű ember sincs köztük: ezek is bebíró vagy legalább a városban vagy a várban szállástartó nemesek és nem vidéki asztalosok lehettek.

évvel később, midőn társ nélkül festette a szentgericei unitárius templom mennyezetét, GÁLFALVI KOZMA MIHÁLYnak nevezi magát. Ilyen nevű marosszéki, nyárádgálfalvi lófőszékely családot és családtagot már ismerünk, s mivel abból a negyedszáz évből marosszéki adatokban nem találkozunk más ilyen névvel: a személyazonosságot bizonyosnak vehetjük.⁷⁸ HAVADI ANDRÁSRól, aki talán segédje, de a nyárádszentmártoni mennyezet megalkotásában mindenesetre munkatársa volt Kozmának, még ennyit sem tudunk.

A mennyezet a templom hajója hosszában 9, szélességében 7, tehát összesen 63 négyszöglapot foglal el, s így közép nagyságú festett mennyezeteink közé sorolható. Két táblán azonban felirat van s egynek a helye a padlásfölgjárónál üres. Alapszíne szürkésfehér, mely újkorában talán gyöngyszín lehetett. A 60 festett négyszöglap többségét a középvonalakra helyezett különböző, főleg piros, ritkábban kékes virágok és csokrok, más lapokon levél-díszítmények vagy egyes bútorvirágok, renaissance babérkoszorúba foglalt levélmotívumok töltik be s végül hat táblán az állatvilágból vett ábrázolások is helyet nyertek. Ezek körvonalai mindig feketék. A mennyezet egyik sajátja, hogy három szélső sorában a hajó felől ugyanazon sorokba hármával vagy négyével a főmotívumban azonos mintákat csoportosít, az egyhangúságot azonban a színek cserélésével igyekszik kerülni. E minták között mindjárt legelől egy különösen érdekes régi motívumot: Klevekereteket találunk. Ez a díszítmény eredetileg a lovagi paizs pán-tolata, de egyszersmind a Rajna és Maas közt a holland határon feküdt klevei tartomány s ennek rég kihalt uralkodó-háza címere volt. E mennyezeten a kazetta-mező közepét egy nyolcszirmú róza foglalja el, szívidomú szirmokkal, közepén nyolcágú csillag-

⁷⁸ Küküllő vármegye törvényszéke előtt 1770. szeptember 27-én nemessége igazolásáért perbe fogták Nagy János szászalmási tiszttartót, s perében 1771. december 10-én hoztak ítéletet. Itt már Kozma alias Nagy Jánosként szerepel. A perből kiderül, hogy ősapja Gálfalvi Kozma Mihály volt, ki Marosszék lustra-könyvében már 1647-ben a nemesek közt szerepel. 1665. március 25-ről szerződést mutatott be, mely szerint Kozma Mihály Gálfalváról a Marosvásárhely közelében levő Székesre költözött, de ott is használta régi előnevét. Nagy Erzsébettől való fia volt ifj. Kozma Mihály, kinek Székesen 6 régi ülés helye (antiqua sessio) volt, melyet Kozma, másképp Nagy János örökölt, aki tanúkkal igazolta az említett őstől való leszármazását, s ezen az alapon nemesnek ítélték [Küküllő vm. törvénykezési jkönyve]. Ezekből az adatokból még azt sem lehet biztosan megállapítani, hogy a mennyezetfestő az idősebb, vagy az ifjabb Kozma Mihály volt-e? Abból, hogy az idősebb Kozma Mihály már az 1647-i összeírásban szerepel, s hogy azóta 1770-ig, a szokott genealógiai, 33 éves emberöltős számítással már öt nemzedék élt, az id. Kozma Mihályról látszik valószínűbbnek, hogy 1667–70-ben, mint 40–50 év közötti ember ő dolgozhatott a két tárgyalt mennyezeten.

szirmokat elválasztják egymástól. A szárok pedig egy gyűrűből indulnak s messzire túlnyúlnak a szirmokon. Mindkét szélük felé harántosan, sűrűn csíkozottak és stilizált liliomokban végződnek.⁷⁹ Közéiket stilizált tulipánok, a négyszarsarkokat kacsdiszek töltik ki. Honnan és hogy vehette a Nyárad-melléki székely asztalos ezt az ősrégi érdekes és festői motívumot, egyelőre megfejthetetlen. Hacsak nem éppen ugyanott vagy valamelyik olyan más templomban volt régebbi mennyezet- vagy karzat motívumaiból, ahol a mennyezet festője előbb dolgozott.⁸⁰ Egyszerűbb csillagos minta ismétlődik a következő sor négyszögein: egy babérmagból díszített körre satnyult keretben a négyágú bethlehemi csillag, melynek központját körbe foglalt apró pikkelyek alkotják. Négy ága

Nyárad-szentmártoni mennyezet-minták. 1667.

felezve váltakozó színű és mindegyik be van hintve sok apró nyolcágú kis csillaggal. E sugarak a középvonalakon hegyesednek s közéiket az átlók irányában stilizált piros virág csinosítja, mellyel szemben mind a négy sarokból stilizált leveles tulipán nyúlik be, a négyszöget pedig apró, satnya levélsor kereteli. A főmintát környező koszorú is olyan teljes kördísszé fejlődött vissza, melynek kötőcsokrai egyszerű O betűkké alakultak, bizonyítva, hogy festőjük a renaissance-koszorút már nem értette meg. Sokkal kedve-

⁷⁹ K. Sebestyén József részletes leírásából. Az érdekes motívumra, nevére és jelentésére ő hívta föl figyelmemet.

⁸⁰ Ez az érdekes és festői motívum régebben is bizonyára sokszor szerepelt még különbözőleg templomokban, de másutt is díszítményül. Mivel Kleve tartománya és városa nem messzi volt attól a területtől, ahonnan az erdélyi szászok egy része a nyelvtörténeti kutatások szerint Erdélybe vándorolt, akár általuk hozott ősmotívumnak is lehetne föltételezni. Szász emlékeinkből azonban régebbi ábrázolásait nem ismerjük, s így hihetőbb, hogy másféle minta-vándorlás terméke és emléke.

sebb és mutatósabb a szomszédban egész táblasor ismétlődő könyved virágdíszre, melyen a négyzet középvonalain szép stilizált levelek között négyszirmú és négy nagy bibéjű virágpárt, másik két középvonalán pedig tulipánszerű kisebb virágokat találunk. Ezek az egész mennyezet legbájosabb mintáinak mondhatók. Központja ezeknek is pikkelyes kör s pikkelyesek a nagyobb virágok bibéji is. Mivel pedig ezekkel a mintákkal s ezzel a jellemző' technikával a KOZMA MIHÁLY által három évvel később festett szentericei mennyezetem nem találkozunk, úgy látszik, hogy ezek HAVADI ANDRÁS művei. Valószínűleg ő készítette a gótizáló betűs feliratokat s a kazetták sajtóságos gótikus kis *m* betűkre emlékeztető egyszerű keretdíszét is, míg a minták többi része – amint látszik – nagyjára KOZMA munkája.

Másik kirívó sajtósága ennek a mennyezetnek, hogy festett kazettáinak többsége nincs kellő összhangban s emellett díszítőmunkái éppen a két feliratos tábla körül – s ezek között is az állatmotívumok még külön – a leggyengébbek. Így mindjárt a mesterek nevét és az évszámot őrző feliratos tábla déli sarkánál egy kezdetleges nyolclevelű központi motívum körül összefonódott kígyó, a feliratos tábla közvetlen szomszédjában pedig páronként egy-egy virágba harapó, összesen négy elrajzolt hal dísztelenkedik. Nem különb a kígyó szomszédjába helyezett, négy nyállal megölt delfin sem, mely ha csúfságáért méltó is lehetett az agyonnyilazásra, kár volt ezt a mennyezetem századokra külön is megörökíteni. Gyarló, a fiait vérével tápláló és itt az anyaszentegyházat jelképező pelikán és egyenesen csúnya a székelyföldi mennyezetek közül korban másodszor itt mutatkozó kétféjű sas is, mely ily állapotában egyáltalán újan sem volt alkalmas azoknak a reményeknek táplálására, melyekért e kortól kezdve asztalos festőink gyakran tették próbára ábrázolásával ecsetjüket és a szemlélő ízlését.⁸¹ Ha azonban ezek az állat-ábrázolások nem is váltak szerzőjük dicsőségére s a mennyezet díszére, a többi közékük ékelődő virágos és leveles minták már jobbak, bár azok se emelkednek fölül a kö-

⁸¹ Ez a motívum az általában ismert erdélyi magyar mennyezetek közül itt fordul elő a székelydályai mennyezet után másodszor. Használata ekkor már a korszemlemben gyökerezett. Erdély tömegei mindeütt elirtóztak és idegenkedtek az 1658-tól 1661-ig annyi pusztítást okozott töröktől, s ösztönösen a hatalmas német-római császárságtól várták védelmüket, melynek címere a kétféjű sas volt. Ezt tették itt a török-tár pusztítás után megújított templom mennyezetére. A mennyezet asztalos-festői azonban nem voltak heraldikusok és tudásuk szerint ábrázolták vágyalmuk címer-madarát. A csúful festett sas itt sem azonos a császárság aureolás sasával. Nincs is paizsba foglalva, s így nem is címer, csak jelvény, vagy inkább vágy-jelkép.

zepszerűség mértékén. A gyarló babérkoszorúval övezett nyolcszirmú nagy bútorrózsa, az évszámos tábla szomszédjába festett szászosan kövér, tespedt, barokkos-ízű tulipánok vagy az óriásivá nagyított kétszínű négyes tölgyfalevél, még mindig elérik s több mintán el is hagyják a székelydályai mennyezet színvonalát. A feliratos kezdő-lap szomszédátláján pedig a renaissance-babérlevél és bogyókoszorú lendületes mintát foglal körbe. A csavarosvonalú örvénylő, szvasztikás-menetű levelek szinte táncolni látszanak; a keret és a minta még egyaránt jó renaissance-hagyaték.

Az összes minták, a színek és a technika tüzetes vizsgálata alapján részletesebben is el lehetne választani a Nyárádszentmártonban dolgozott két székely asztalos-festő munkáját. Erre pedig a legtöbb és legjobb alapot a KOZMA MIHÁLY által három évvel később készített szentgericei mennyezetfestmény adja.⁸²

6.

A szentgericei unitárius templom, melynek hajóját ezek az érdekes, több esetben ma is élő népies minták díszítik, építészeti formáival a XIV. század elejére valló csúcsíves épület.⁸³

Tornyot, – mint a marosszéki templomok nagy többségéhez – csak a XVIII. században építettek eléje.⁸⁴ Mai mennyezete előzményeit nem ismerjük, de készítése leginkább azzal függhet össze,

⁸² Ennek taglalásával csak a két mennyezet összes mintái és színei birtokában lehet eredményesen foglalkozni. Ehhez nincs elég anyagom.

⁸³ Képe s a mennyezet közepe tájáról hat egymásmelletti minta megjelent a Művészeti Szalon III (1928). évf. 6–7. száma 8. lapján s Dunky fivérek 1910-i fényképfölvétele után Bíró József, Erdély művészete 208. lapján. Bíró műve 102. lapján – sajnos, éppen az én tévedésem alapján – a nyárádszentmártoni és a szentgericei festőket és műveiket összezavarva, az utóbbit tévesen írja Kozma és Havadi közös munkájának. Említett cikkemben a Művészeti Szalonban (1928. III. 6–7. sz. 6–8. l.) először kísértettem meg a legrégebb erdélyi magyar mennyezetek összefoglalását, a XVII sz. végéig s jegyzeteim egy részét nem találva, Havadi András társszerzőségét téves emlékezés alapján írtam a nyárádszentmártoni helyett a szentgericei templomra. Ugyanott a pókai és nyárádszentmártoni évszám is téves. A XVI. századnak vélt bögözi mennyezet pedig 1724-ből való. Szentgerice történetére l. Orbán Balázs és Benkő Károly sokszor idézett művein kívül Ürmösi Kálmán, A szentgericei unitárius eklézsia története: Keresztény Magvető 1894: 83–93. és 157–68., Kelemen L., Szentgerice: Magyar Nép 1926: 545–6., továbbá Csekme Ádám, A szentgericei ref. egyház története (1934).

⁸⁴ A marosközi unitárius esperesség 1658-tól kezdődő partialis jegyzőkönyvének egy 1671. december 15-én tárgyalt pörében Bonyhai István rektort Karácsonfalvi Balázs pap többek között a fatorony fájának csákánnyal való vagdalásával vádolja [Az id. jkv. 65–8. lapjáról]. A torony csak 1791–92-ben épült [Ürmösi, i. h. 164].

hogy az 1658-tól kezdődő öt súlyos és zavaros évben a háborús pusztítások és kifosztásokkal járt leszegényedés mellett a templomot nem tudták illően karban tartani s a talán már előbb romladozott fedéllel együtt tönkrement a régi mennyezet is. Így a békésebb évek előhaladtával a külső javításokkal együtt kerülhetett sor a belső szépítésre. Ennek teljes elvégzéséhez pedig bizonyára hozzájárult az akkori unitárius pap, SZENTMÁRTONI BÁLINT s az esperes ösztökélő buzdítása és a nem messzi Nyárádszentmárton jó példája is. GÁLFALVI KOZMA MIHÁLY a már ismert mennyezetfestő Szentgerice második szomszédfalujából, az alig 6 km-re fekvő, akkor tiszta unitárius Nyárádgálfalváról származott s bár elköltözött volt már onnan, a környéken ott maradt művészetének, munkájának jó híre s így hívhatták őt az új mennyezet megfestésére. A székely mester aztán itt, egyedül jobbat alkotott, mint társával Nyárádszentmártonban. Ennek a mennyezetnek a mintakincse gazdagabb három évvel idősebb testvérénél s változatos mintáival egységesebb hatást nyújt.

A templomhajó mennyezetét hosszában 11, szélességében 8, összesen tehát 88 négyzet-kazetta foglalja el, melyből csupán a nyugati első sort fedi egyszerű pikkelyes díszítmény s egy padlásfeljáróhelyül üres. A többi a középre helyezett feliratos táblán kívül mind változatos, főleg virág-díszítmények borítják. Hat sor színe élénkebben maradt.⁸⁵ A többi megviseltebb, de az egész általában szép s beázás aránylag csak keveset fakította. Az egésznek alapszíne világos-szürke. A virágok, melyek között szegfűt, tulipánt, ritkábban stilizált rózsákat, szívvirágot találunk legtöbbször, színeikben a karmazsin pirostól a halvány rózsaszínig váltakozva, a sötétkéktől a palaszürkés-kékig, a barna több árnyalatával cserélődnek. A zöld színt a festő kerülte. Mintáit pedig oly változatosan alkalmazta, hogy különben is ritka azonos mintákból sehol se jut kettő egymás mellé, sőt a legtöbbször egymás közelébe se.

A mennyezet latin nyelvű, szép, túlnyomóan nagybetűs felirat-táblája a hatodik sorban a közepén foglal helyet a következő szöveggel:

⁸⁵ Biró Izsák szentgericei unitárius lelkész fölhívta a figyelmemet arra, hogy hat mintasor színe élénkebb a többinél. Én 1916. októberében, épen az oda látszó Bekecs-hegyen folyt harcok idején láttam utoljára a mennyezetet, s akkor nem vettem észre ezt a különbséget, mely lehet egyfelől megújítás, másfelől beázás eredménye; de az se lehetetlen, hogy a mennyezet egy része régebbi. Amennyire azonban ottjártamkor láttam s a rendelkezésemre álló kétféle fényképfölvételről meg lehet ítélni: a mintakincs ugyanazon kornak, stílusnak és mesternek alkotása. A szín-élénkség különbségének oka azonban mindenesetre még tisztázandó kérdés.

*IN HONOREM ET GLORIAM
 UNIUS VERI DEI EJUSQUE FI
 LY JESU CHRISTI LACUNAR HOC
 CE REST AURATUM EST ET TABULIS
 GRAPHICIS PICTURATUM ATQUE CO(M)
 ASSATU(m) est sex peculiari impe(n)
 DIO HUIJUSCE TemPLI INDUSTRI
 A DECANI AGILIS DOMINI
 MICHAELIS SIGMOND AEDIlium
 que MICHAELIS KOVACz et JO
 HANNIS SZASZ Per MENSA
 RIUM MICHAElem KOZma De
 GALFALVA. ANNO DO: 1670
 Die IIII Men APRIL:*

Alább a kazettakeretben hosszában írva:

Tempore R. D. VALENTINI SZENTMARTONI.

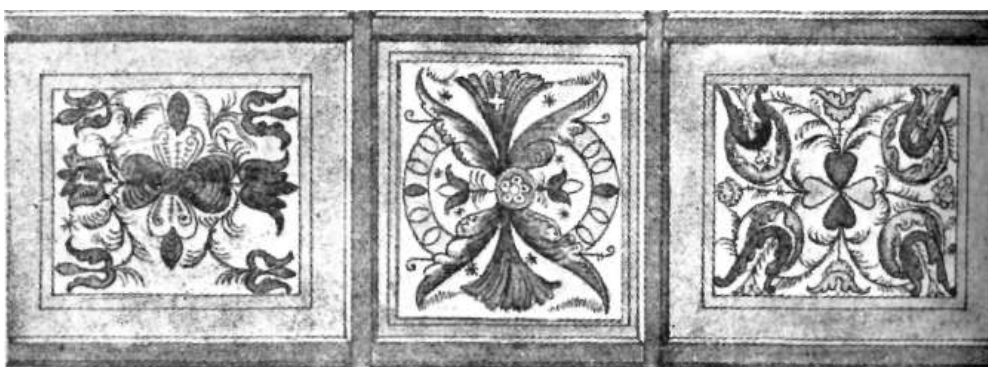
Megtudjuk tehát ebből, hogy ezt a mennyezetet az Egy igaz Isten és fia, a Jézus Krisztus tiszteletére és dicsőségére az egyház költségével Sigmond Mihály dékán, valamint Kovács Mihály és Szabó János gondnokok idejében GÁLFALVI KOZMA MIHÁLY asztalos festett táblákkal újította meg az Úr 1670. évében, április 4-én, Szentmártoni Bálint (pap) idejében.

Ez a nap abban az évben éppen nagypéntekre esett.⁸⁶ A festőnek tehát a kora-tavaszi napokban kellett a mennyezetet és annak fölrakásával dolgozni, ha ugyan legalább a festő-munka egy részét már az előző őszen nem végezte el. A feliratot nyolc szép változatos virágos festett tábla környezi és csinos a következő többi tábla díszítése is. A Nyárádszentmártonban virágba harapó elrajzolt négy hal itt a hazai lepényhalhoz hasonlít s szabatos rajzával és fekete körvonalaival elfogadható díszítő motívumot nyújt. A feliratos tábla alatt közvetlenül álló stilizált renaissance virág- és levéldíszben ráismerünk a gyalakúti, magyarfülpösi és pókai mennyezetek egyik sűrűn előforduló díszítménye vaskosabb, de még mindig jó változatára, mellyel későbbi karzaton és mennyezetten is találkozunk. Több négyzetlapon nagy szegfűszirmos, másutt középvonalasan elhelyezett akantusz, – vagy megnövelt cserlevél-

⁸⁶ Szentpétery Imre, Oklevéltani naptár 88.

minták váltakoznak a közöttük viruló stilizált szegfűkkel és tulipánokkal. Ezek nagyrésze az elég sűrűn jelentkező nagy virágokkal egyszerűbb és elnagyolt bútorminta létére is jól beilleszkedik a mennyezet díszesebb négyzetei sorába, az itt is megjelenő csúf kétfejű sas pedig szinte eltűnik a környező változatos minták sokaságában. Néhány nagyszírmű virág azzal a gondolattal kísért, hogy KOZMA ezeket másodkézből vehette, régi finomabb mintákról. Van köztük olyan is, mely a közeli gyalakúti mennyezet nagy virágaira emlékeztet, de messze áll ezek művészi kivitelétől, a babérlevél és bogyókoszorú pedig itt is épen olyan elsatnyultan jelentkezik, mint a nyárádszentmártoni csillagos nagyminták körül. A legalább 60-féle díszítménnyel a mennyezet gazdag és jó mintájú művek közé tartozik s a nyárádszentmártonival összehason-

Szentgericei kazettadíszítmények. 1670

lítva, megállapíthatjuk, hogy az ott használt minták közül itt többet módosítva alkalmazott. Az örvénylő levélmintánál elhagyta a koszorúkeretet, a nagy tölgyleveleket hegyesebbre vette és kihagyta, illetőleg a sarokban befelé forduló idomtalan tulipánokkal nem a legszerencsésebben helyettesítette átlós irányú virágkíséretüket. Az állati díszítmények itt is gyengék s károsan befolyásolják a mennyezet részlethatását, de itt a nagyobb területen jobban eloszolnak s jobban el is tűnnek. Az a három év, mely a nyárádszentmártoni és a szentgericei mennyezetek készülése közt eltelt, alig mutat KOZMA mesterségében számbavehető változást, de ízlése mintha tisztult volna és több csinos, új minta alkalmazása is emellett tanúskodik. Kár, hogy nem maradt meg tisztán a növényi- és főleg virágmotívumoknál, mert ezekben ügyeskezű mester volt, aki bizonyára még több templomban dolgozhatott, ha munkássága emlékét csak két műve őrizte is meg.

A szentgericei mennyezetrel ugyanegy évből más két udvarhelyszéki székely asztalos-festőnek az eddig tárgyaltaktól merőben különböző művét találjuk az udvarhelymegyei Felsőboldogasszonyfalva református templomában.

Erről az emlékről is ORBÁN BALÁZS ír legelőbb és adja a mennyezet két táblájának feliratát, de a festményeket meg sem említi.⁸⁸ Viszont MALONYAY DEZSŐ mintáiból közöl egy kis részletet, de nem ír róluk.

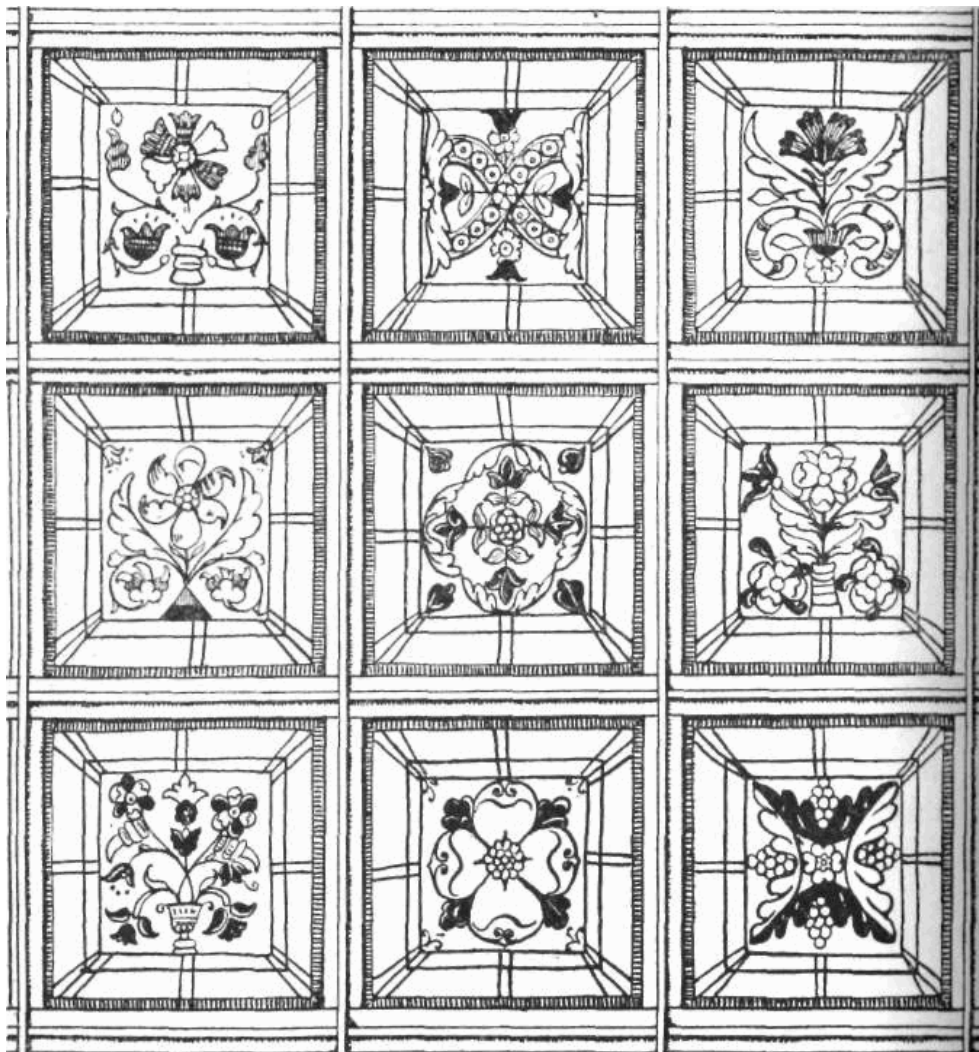
Ez a mennyezetfestmény is régi, valószínűleg a XIII. század második feléből való templom egész hajóját és szentélyét fedi. A hajót hosszában 13, szélességében 7, tehát összesen 91, a szentélyt 56 négyszög és 4 háromszög, tehát összesen 60 festett kazetta, mind összesen 145 festett négyszög és 4 háromszöglap borítja, így ez egyike a Székelyföld, sőt az ország legnagyobb festett mennyezeteinek. Azonban térbeosztásában és kitöltésében, sőt motívumai nagy részében is merőben eltér az eddig tárgyalt mennyezeteiktől s csak térhálózata mutat rokonságot a csíkelnei mennyezetével, anélkül, hogy bármi egyébben hasonlítna hozzá. Mert ha a hálózatról meg is állapítjuk, hogy régi hagyományt hozott tovább, a díszítmény-motívumok között egy sincs a szép csíkelnei mintákból kölcsönözve, s a mindössze egy-két hasonló motívum is csak rokon, de nem másolat. Az első tekintetre szegényesnek és szinte üresnek látszó mennyezet jobban szemügyre véve, térbeosztásában és kitöltésében szinte modern vonásokat és olyan kedves, finom mintákat nyújt, melyek legtöbbször úgy hat, mintha egy szép üvegfestményről másolták volna erre az egyszerű, falusi mennyezetre.

Az egész mennyezet-tér léckeretes kazettáinak belső mezejét két vonal között mintegy 20–25 cm széles sötétebb színű párkány világosabb terű négyzetes kereteli, mely mintaházat képez. Az összes kazettatereket pedig festett hálózat szövi át és ez a négyzetlapoknak nagy kettős hatszög keretet s a sarkaiból az átlók irányába befelé keskenyedő hármasszal mélyülő térhatást nyújt. Ebben a világosabb színű belső négyzetben vannak aztán a különböző színes díszítő minták, legtöbbször piros vagy kékes színváltozattal.

Ezek között a szentély és a hajó mennyezetszélein keretdíszül egyszerű színes pikkelyes lapokat is találunk, de közéjük még itt is virágos és leveles motívumok ékelődnek. Ezeknél azonban összemérhetetlenül becsesebb a százat jóval meghaladó különféle csi-

⁸⁷ Orbán B., i. m. I. 40. és Malonyay, i. m. I. 74.

nos, szép, szabadkézi virág- és levélminta. Mértani díszítmény alig fordul elő köztük s azok se egyformák. Ellenben négy- és hatszirmú magános nagyvirágok, a mintaközépen helyezkedő szív, hat vagy nyolcszirmú virágok felé forduló saroklevél vagy virág-szirom, bokréták, a középvonalak irányában festett, mindig stili-

Minták a felsőboldogasszonyfalvi mennyezetről. 1670

zált renaissance-tulipánok, szegfűk, ritkábban rózsák rendkívüli változatossággal töltik ki a belső kazettatereket. Ezek kitalálásában vagy alkalmazásában SZOMBATFALVI ASZTALOS JÁNOS és ANDRÁS nemcsak leleményesnek, de szinte kifogyhatatlannak mutatkozik.

A két mester nevét és a mennyezet készülése idejét a templomhajót borító mennyezet-rész közepén, két egymás mellett, de szövegükkel szembefordított következő latin felirat mondja meg:

I.

*Regnante Illustr(issimo)
et Celsissimo Principe
d(omi)no d(omi)no Mich(aele) Apafio
Aedilibus exis(tentibus) Francis
co Dersi et Martino Fűrész
Anno Domini 1670.*

II.

*Erectum est
hoc OPUS per
Joannem & An-
dream Asztalos de
Szombatfalva 1670.*

A mennyezetet tehát Apafi Mihály uralkodása idején Dersi Ferenc és Fűrész Márton gondnokságában, 1670-ben SZOMBATFALVI ASZTALOS JÁNOS és ANDRÁS készítette. Renaissance-paizsba s ezen belül babérkoszorúba foglalva, az 1670 évszám még egyszer előfordul a szentély mennyezetének 5. sora közepén is.

Mivel Felsőboldogasszonyfalván 1670-ben nem lakott nagyobb patronus s a feliratos tábla csak az egyházközség vezetőinek nevét említi, így a mennyezet, bizonyosan a református egyházközség költségén készült. A festő-asztalosok közül pedig csak ASZTALOS JÁNOS-ról ismerünk Szombatfalváról 1672. január 15-ről adatot. Akkor a török portai ökorádó-összeírásakor 6 ökre volt. Ilyen alkalommal szerepel a neve még 1680-ban újra 6, 1683-ban 4 ökörrrel és így falujában a jobbmódú székelyek közé tartozott.⁸⁸ Társa SZOMBATFALVI ASZTALOS ANDRÁS, – aki talán testvére, vagy fia lehetett, – már az 1672-i jegyzékben, de a későbbiekben sem szerepel, s így hihetőleg már akkor vagy nem élt, vagy elköltözött Szombatfalváról. Felsőboldogasszonyfalvi művükben mindenesetre változatos, gazdag és leleményes mintakincset hagytak reánk.

8.

Udvarhelyszéki, de más asztalos-festőtől és más iskolából származnak a kolozsmegyei Tancs⁸⁹ református templomának 1676-ban készült különleges mennyezetfestményei. Festőjük neve ugyan

⁸⁸ Gr. Bánffy II. (Rokonságok) lt. Korda iratok. Consignationes et missiles I. Reg. LXXVII. N. eee.

⁸⁹ Tancs a Mezőség keleti szélén, a Kolozsvár–szászrégeni országút közelében, Szászrégentől 15 km-re, északnyugatra fekszik. Középkori csúcsíves templomában a XVI. század elejéről szép renaissance-ízlésű szentségtartó fülke van [Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance, I. 95. és 140. kép]. Szószéke 1758-ból Sipos Dávid, a híres kidei kőfaragó műve. A mennyezet felirata szerint „Köblös András idejében Kiss Mihály és Orbán Mártonék egyházfíságokban építettett: Anno Domini 1676 juni 18” [Névkönyv az erdélyi ref. egyházkerület számára. 1894. 21–2]. Itt említjük meg, hogy a somkeréki elpusztult mennyezet is hihetőleg az Ilyés János műve lehetett, akit a közel lakó almásmálomiak talán épen Somkerékről vagy környékéről ismerhettek és 1683-ban így festették

nem szerepel a templom hajójának 65 festett kazettáján, de sajátos mintaállománya, festőmesterségének elég gyakran megnyilvánuló felületessége, ízlésének fogyatékosága és újságként ható alakos, főként emberes és angyalos mintáinak minden más egykorú magyar mennyezet-mintán túlmenő naivsága mind reá vallanak PARAJDI ILYÉS JÁNOSra.

Az ő műveiből a marosszéki éppen ugyancsak 1676-ból eredő nyárádszentimrei mennyezetet ORBÁN BALÁZS ismertette, s ez a leírás nagyjában és lényegében reáillik a tancsi mennyezetre is. E leírás elmondja, hogy a kazettákban „cifra virágok, szent képek, mythosi és történelmi rajzok vannak a legeredetibb kivitelben; pl. a hollón lovagló Nagy Sándor, magyar díszöltönyben zenélő Szent Dávid, szirének, najádok s végre a halálnak rémképe”.⁹⁰ Ezek egy része díszíti vagy díszteleníti a tancsi templom hajójának mennyezet-lapjait is. Nyárádszentimrén a tudatlanság 1900 táján elpusztította ILYÉS JÁNOS nem nagy művészi becsű, de a maga nemében mégis érdekes és jellegzetes mintáit, azonban akkor a legénykarzat nyolc mintája megmaradt belőle, melyekből egyet a felirat foglal el, a többiek pedig a mennyezet-minták egy részét s azok színeit tartották fenn.⁹¹ Ezekből megállapítható, hogy itt szürkés-fehér alapon a kékes és piros szín uralkodott. De volt ILYÉSnek egy harmadik műve is 1682-ből, mely még 1887-ben látható volt a Déstől nem messzi Almásmálom református templomában, hol a mester „Odvarhely székben (lakó) parajdi Ijés János”-nak nevezte magát. Ezen a roskadozott mennyezeten, mely „Hegedüs István uram pénzével” készült, ott volt az iktári Bethlenek két hattyús címere, továbbá egy paizsban két nyílveendővel átszúrt szív, az egyházat jelképező pelikán s egy szarvason ülő férfi, ahogy a „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik” kezdetű zsoltárt éneklő aztán sárkány, kígyó, stb.⁹² Tehát ILYÉS JÁNOS nemcsak a meny-

vele templomuk új mennyezetét. Egyébként a pókai mennyezetnek az Erdélyi Református Naptárban 1938-ban közölt két társmintája is, melyeket itt most újra nem közlünk – Ilyés János egyes mintáira és festésmódorára emlékeztet.

⁹⁰ Orbán B., i. m. IV, 73. Ez után idézi Biró J., i. m. 102.

⁹¹ Ezeket még 1904 nyarán láttam, a karzat feliratát lejegyeztem s két kazettájáról színes vázlatot rajzoltam. Egyik vázlatról készült az a rajz, mely megjelent a Művészeti Szalon III (1928). évf. 6–7. száma 9. lapján. Az eredeti, különben csinos minta azonban szabálytalanabb volt. Színei: szürke és fehér alapon szürkés-kék levelek, piros tulipánvirágok és bimbók.

⁹² Névkönyv az erd. ref. egyházker. számára. 1887. 6. és Kádár, Szolnok-Doboka vm. monographiája. V, 116. A mennyezet 1901-ben már nem volt meg.

nyezetekre illő virág- és levéldíszítmények, hanem az ő erejét felülmúló emberi alakok festésével is próbálkozott. Így aztán gyarló alkotásai inkább különlegességek, s ha egy-egy képen sajátos ciriles típusú nagybetűvel oda nem írta volna, hogy mit próbált ábrázolni, képeinek egy részéért alighanem mint megfejt-hetetlen képtalányokért állíthatnák a muzsák törvényszéke elé. Annyi bizonyos, hogy ILYÉSnek emberi és túlvilági alakok ábrázolásához elég tudása, a minták összehangolásához kiegyensúlyozott ízlése s a képessége megítéléséhez helyes önbírálata nem volt. Munkáit azonban természetüknél fogva nem lehet magasabb mérték alá vonni, ellenben mint kölcsönhatás- emlékek különös érdekességűek, s ez még külön értéket is ad nekik.

A tancsi mennyezetnek már a képkeretelése is eltér az eddig tárgyalt többi mennyezetétől. Minden kazettát egyszerű, vékony, hármas tagolású léckeret határol, melynek középső, kiemelkedő tagja világosabb. Ezen belül minden kazettán egy kb. 15 cm-nyi széles, festett, barna s kissé bennebb egy jóval vékonyabb és világosabb színsáv alkotja a mintaház belső keretét. Ezt azonban a mennyezet minden mintáján még külön egy összekapcsolódó – és § alakú fehér motívum-láncolat díszíti, a sarkokból pedig az átlók irányában négy egyszerű kacsos dísz nyúlik ki a külső léckeretekig. Az így alkotott mintaházak egy részét aztán oly sajátosan naiv ábrázolások töltik be, mintha azokat festőjük valamelyik XV–XVI. századi orosz képes krónikából, vagy régi liturgikus könyvből kölcsönözte volna. Egyiken Noé bárkája úszik furcsa, kifeszített vitorlával s gályahajtók módjára elhelyezett nyolc emberével. Szomszédjukban ott repül szájában olajággal a Noé galambja, míg alatta újra valami különös tatáros süveggel és bő fehér ruhában, előtte ötsoros olvashatatlan nagybetűs felirattal a festő alighanem Mózeszt vagy Áront, a főpapot ábrázolta. Mellette a másik kazettán primitív angyal áll, kivont pallossal, derékig redőtlen, azon alul három függőleges vonallal jelzett redős fehér ruhában. Szárnyai majdnem egészen betöltik a mintaház felső terét s hogy félreértés ne legyen felőle, a festő oda is írta a fejéhez kétfelé szakítva az *AN-GYAL* nevet. Mellettük meztelen, vézna Ádám és Éva áll a dúsan megrakott paradicsomi almafánál, s Éva már kezében tartja a fára tekerőzött kígyó előtt a tiltott gyümölcsöt. Szomszédjukban egy derékon alul kígyóban folytatódó emberi alak. Nagybetűs magyarázó feliratából az tűnik ki, hogy valami babyloniai vonatkozása akar lenni. Nagy Sándor itt is hollón lovagol s mind ez, mind a többi már leírt és ezen kívül a mennyezetén még szereplő alakos ábrázolás a kezdetlegességben

első tekintetre mind régi román és rutén templomi festményekre vagy mikolai népi metszetekre emlékeztet.

E sajátságos, a magyar és főleg protestáns templomokban idegen szellemű ábrázolások önkéntelenül fölvetik a kérdést, hogy PARAJDI ILYÉS JÁNOS hol tanulta, honnan vette ezeket a mintákat? Hiszen a református és unitárius templomokban az ilyen képeknek annyira nem volt helye, hogy KESERÜI DAJKA JÁNOS és a puritán szellemű, erőszakos GELEJI KATONA ISTVÁN püspöksége alatt alig egy emberöltővel azelőtt, a reformátusoknál még azokat a művészibb értékű falfestményeket is bemeszeltették, melyeket addig a kegyelet – mint a nép képes szent-történeteit – egyes templomokban a megszokás alapján ott megtűrt.⁹³ GELEJI KATONA ISTVÁN azonban 1649-ben meghalt s utódait és egyházát nem sokára súlyosabb élet-, sőt létkérdések foglalkoztatták, s az 1658–61-i többszörös török és tatárdúlások, égetés, rablás, népirtás és rabságbahurcolás sokkal nehezebb gondjai meglazították vagy fölbontották a fegyelem kötelékeit és korlátait ezen a téren is. Az Erdélyben pusztító török és tatár hadak 1661-ben csak a Nagy-Szamos mellékén egyetlen alkalommal több ezer fegyverfogható férfi-foglyot vágtak le, hogy fogyasszák vele Erdély katonai erejét. Százezerre ment az elhurcolt rabok száma, elhajtották az állatállomány nagy részét, az összes fő-folyóvölgyek és fő-útvona-

⁹³ Több azóta feltárt freskó bekarcolt feliratainak tanúsága szerint azokba még – főleg 1630-ig – több helyen különböző látogatók név- és másféle bekarcolásokat tettek. Ezeknek a század második felében már nincs nyoma, ami arra mutat, hogy akkor már a festmények be voltak meszelve s nem kínálkoztak jó alapul a fal-firkálók késeinek. A kolozs-megyei Magyarfenesen a templom 1603-ban még az unitáriusoké volt, negyedszázad múlva már a reformátusoké. Mindkét felekezet hívei meghagyták a szép XIV. századi freskókat. Az első bevésés még 1438-ból való s ezek közé 1630-ban még valaki bevészte a helyi pap és iskolamester nevét. Az 1640-es évektől nincs több évszámos bemetszés. A marostordai Marosszentkirályon 1587-től volt s a szomszéd Marosszentannán is a képeken számos XVI. század második felére, sőt a XVII. elejére valló névbemetszés van. Az unitárius templomok freskói közül Nyárad-szentlászlón 1616-ból volt ily bekarcolás. Az unitáriusok még csak a XVII. század végén intézkedtek az aranyosszéki csegezi templomban a régi pópás képek eltüntetéséről. Írott egyházi tilalmat nem is ismerünk, de valószerűnek látszik, hogy a rendelkezések a püspöki vizsgálatokkal kapcsolatban szóbelileg történhettek, s a XVII. század második harmadában a megviselt képeket már nem védte a reformációt megért patronusok és az öreg nemzedék kegyelete sem, mert ezek odáig kihaltak, s így a képek eltüntetésének már semmi nagyobb akadálya se volt. A tilalom azonban leveles és virágos díszítésekre nem terjedt ki, s azok tovább is készültek.

lak koldusság és siralom völgyévé váltak,⁹⁴ s a leégetett vályog vagy sövényházakból állott falvakban tömérdek helyen szó szerint betelt a török fenyegetés: nagyobb lett a kemence a háznál.⁹⁵ A nyomor és tengődés évei következtek. A megmaradt lakosság elsősorban mindennapi élete előfeltételeit igyekezett megteremteni s évek teltek el, míg saját megélhetését biztosítva a templomok helyrehozására és díszítésére is áldozhatott. A fennmaradt emlékek a viszonyok és az emberek szerint öttől 10–15 évnyninek mutatják azt az időt, mikor ez a munka megindult s a romokon néhol a művészet virágai is kinyíltak. Ekkorra azonban már a szükség rég törvényt bontott, és senki se gondolt a templom díszítésekor mintaválogatásra. Örültek, hogy mennyezetük lehet, s most már az asztalos–festőkre is érvényesült EGERHÁZI JÁNOSnak, Bethlen Gábor mennyezetfestő művészenek jelmondata: *Quod libet – licet*. De a gyarló emberi-alakos minták használatának PARAJDI ILYÉS JÁNOS mennyezeténél más oka is lehet. Az 1658–61-i nagy erdélyi katasztrófa sok helyen s így a két Szamos mentén és a Mezőségen végzetesen meggyengítette a magyarságot. A megmaradt kishatárú nemesség az elpusztult magyar kishatárú-, jobbágy- és zseléltelkekre szívesen látta a túlnyomólag Máramarosból, Kővár vidékéről és Moldvából behúzódó román és rutén települőket, akik aztán negyedszáz év alatt több helyen egészen megváltoztatták a Szamosok vízkörnyékének s vele a Mezőség egy részének néprajzi képét. Ezek a települők egyes helyekre mindjárt kezdetben papokkal jöttek,⁹⁶ vagy megerősödve csakhamar igyekeztek gondoskodni személyi és tárgyi egyházi szükségleteikről. Fölépítették

⁹⁴ Jakó Zsigmond, Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban: Szolnok-Doboka magyarsága (szerk.: Szabó T. Attila). Dés–Kvár, 1944. 108. – Evlia Cselebi, ki a Szamos mellett lemészárolt férfifoglyok számát 9000-re teszi, valószínűleg túloz a számban – mint műve több más helyén is –, de az bizonyos, hogy nagyszámú foglyot gyilkoltak le, hogy Kemény János támadása esetén a török táborra ne-hogy veszélyessé válhassanak [Vö. Evlia Cselebi magyarországi utazásai. I, 83]. L. továbbá Makkai László, Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása: Hitel VII (1942). 225 kk. – Szabó T. Attila, A románok újkori betelepülése: i. h. 133 kk. – Jakó, A románság megtelepülése az újkorban: Erdély és népei (szerk.: Mályusz Elemér). Bp., 1941, 118 kk. – Uő., Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban: Magyarok és románok (szerk.: Deér József és Gáldi László). Bp., 1943. I, 508.

⁹⁵ A ház t. i. földig leégett, összedült, a sütökemence ellenben megmaradt és kiemelkedett a romokból.

⁹⁶ Így mindjárt pappal települt 1674-ben az a 12 Kővár vidéki kishatárú román család, kik Suky Pállal és Mihálllyal 12 évre szerződve a Kis-Szamos terén megalapították Nemeszsukot. A szerződés az Erd. Nemz. Múzeumban a P. Horváth levéltárban D. Nr. 18.

kis, sokszor szép fatemplomaikat s ezeket módjuk és a lehetőség szerint díszítették is. A berendezéshez, díszítéshez sokszor kellett az asztalos, s föltehető, hogy ilyen munkákban a szülőföldjéről messzire el-elvándorolt élelmes székely ILYÉS JÁNOS is résztvett. Számos mennyezet mintájának sajátos, a korabeli magyar festett asztalosemlékek díszítményeitől elütő, idegenszerű, a román és rutén templomok képeire s a mikolai népi fametszetekre emlékeztető stílusa és szelleme, cirill-hatásra valló nagybetűi és képma-gyarázó feliratainak térbeli elhelyezése úgyszólván kínálja azt a föltevést, hogy ő görög-keleti templomokban is dolgozhatott. Mikor aztán református templomokban is munkát vállalt, mint egyszerű falusi mesterember, se nem tudva, se nem törődve az akkor már úgysis feledésbe merült Geleji Katona-féle szigorú puritánsággal, a görög-keleti templomokban megszokott mintáiból néhány ószövetségi képet bevitt református templomok mennyeze-teire is.

Tancson ezek a minták s velük egy táblán a nap, másikon a félhold, majd egy elég gyarló kétfejű sas s még néhány más alakos minta mind a mennyezet közepe táján, a keletről számított három hatos sort terhelik. A többi kazettában aztán gyenge levélküllős koszorú mellett – hol a küllőközökben tulipánok is meghúzódnak – elnagyolt akantusz, vagy más stilizált levélminta mellett akadnak jobb virág- és levéldíszek is. Ezekből külön ki-emeljük a hetedik sornak azt a mintáját, melynek már többször említett O alakú tengelymotívumából kinövő tulipánvirágai itt elrajzoltabbak a szentgericei mennyezet inkább palmettára, mint tulipánra emlékeztető változatánál is. ILYÉS JÁNOS általában meg se értette minden mintáját. Rajzai többször pontatlanok, festésük elnagyolt s mind elpusztult nyárádszentimrei, mind megmaradt tancsi művei egészében az erdélyi renaissance mennyezet-festés hanyatló falusiasságát és több esetben a minták elkorcsosulását képviselik. Emellett azonban, úgy látszik, ez a falusi asztalos elég szerencsés volt ahhoz, hogy nemcsak széles területen találjon munkát és hírnevet, hanem hogy Apafi Mihály fejedelem 1676. február 15-én, tehát még ma ismert munkáinak létrejötte előtt, több rokonával együtt címeres nemességgel tüntesse ki.⁹⁷

⁹⁷ Apafi Mihály 1676. február 15-én Parajdi Ilyés Mártonnak, özv. Sófalvi Fábrián Istvánné Ilyés Anna jobbágyának s ennek fia, Mártonnak, kit asszonya a jobbágyságból fölszabadított s az utóbbi gyermekeinek, Jánosnak és Miklósnak címeres nemességet adott. C. merük kék paizsban álló zöld ruhás férfi, jobbujában kivont kardra szúrt török fejet tart. Eredetije Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemz. Múzeumban hol 1931-ben kivonatoltam. Ezek közül Ilyés János, a Márton fia

A fennebb vizsgált felsőboldogasszonyfalvi mennyezet mintáival egy iskola stílusköréből származik az udvarhelymegyei Kecsedkisfalud⁹⁸ református temploma mintáinak többsége is. Sajnos azonban, a mennyezet megviselt feliratos táblájáról ennek a műnek mesterét egyáltalán, készítési évét pedig pontosan nem lehet megállapítani. De az biztos, hogy az 1690-es években készült,⁹⁹ s kétféle régebbi kazetta díszítményeinek nemcsak tértöltelék jellegű pikkelyes lapjai, hanem más mintái és a színezés is SZOMBATFALVI ASZTALOS ANDRÁS és JÁNOS iskolája és stílusköre felé tájékoztatnak.

lehetne a mi mennyezetfestőnk. Parajdon azonban több Ilyés család élt. Már az 1627-i Bethlen Gábor-féle lustrakönyvben ott találjuk a régi lófők között Illyés Jánost és Mihályt s az özvegyasszonyok között Illyés Istvánnét, János nevű 14 éves fiával. Az itt említett három Ilyés János közül 1627-ben előforduló Ilyés János lófőről szó sem lehet. Márton fia 1676-ban még ifjú ember lehetett, mert neve Udvarhelyszék 1680. és 83. évi török portai ököradó-összeírásában Parajdon nem szerepel. Ha azonban a mi festőnk az 1627-ben még csak 14 éves ifjú Ilyés János lett volna, akkor 1613-ban született volna, s 1676-ban, a tancsi és a nyárádszentimrei mennyezetek és karzat festése évében már 63 éves idős embernek kellett volna lennie. Az 1672-i január 15-i török adó-összeíráskor azonban Ilyés János nevével Parajdon egyáltalán nem találkozunk, s így hihetőbbnek látszik, hogy az 1676-i nemeslevélben szereplő Ilyés János lehetett a mi asztalos-festőnk, aki akkor s a későbbi, 1680. és 1683-i adó-összeírásban is éppen azért nem szerepel, mert mint folyton festegető, vándorló mesterember, nem gazdálkodott önállóan, marhája nem volt, sőt az év nagy részét nem is töltötte otthon. [Az 1627-i lustra-másolat és az 1672., 1680. és 1683-i ököradó-összeírása a gr. Bánffy II. Rokonságok Levéltár I. Reg. 77. eee sz. alatt az Erd. Nemz. Múz. Levéltárában.].

⁹⁸ Kecsedkisfalud Udvarhely megyében, Székelyudvarhelytől 10 km-re északnyugatra, a Nyikó vize egyik jobboldali felső mellékvölgyében, római katolikus és unitárius falvak között fevő református kisközség, mely leánygyházként az ugyanazon völgyben magasabban, domboldalba épült Kecsedhez tartozik. Orbán Balázs említi, hogy Kecsedben egykor két kis patak közt egy dombon régi templom volt, melyet lebontva, anyagát a mai templomhoz használták föl. Kisfaludon bizonyára csak kápolna lehetett. A mai XVII. századvégi kis templom is régi formára – s lehet, hogy épen a korábbi helyére – épült. Az itteni mennyezetfestményekre 1926-ban Gyallay Domokos író és szerkesztő barátom hívta föl legelőbb a figyelmemet. Én a mennyezetet 1938. szeptember 16-án délután Fekete Lászlóval, a kolozsvári Fotofilm vállalat tulajdonosával nézhettem meg, aki akkor annak nagy részét lefényképezte. E tanulmányban ezekből a fölvételekből közlünk.

⁹⁹ Az évszámokból a 16 biztosan olvasható s a harmadik számjegy 9-nek látszik. Az utolsó nagyon lekopott, de nyomai 6 vagy 8 számjegyet sejtetnek. Valamelyik régi anyaegyházközségi könyv, egyházmegyei összeírás vagy másféle másolat fönnttarthatta a teljes feliratot, s ilyen előkerültéből még bizonyosságot remélhetünk. A mostani viszonyok között azonban a kutatás lehetetlen volt.

A XVII. százév végén épült templomocskát, mely ezt az emléket fenntartotta, fák árnyékolják s ezek félhomálya nemcsak a mennyezet feliratának olvasását nehezíti, hanem korlátozza a színek érvényesülését is. A mennyezeten hosszában 14, szélességében 6, összesen tehát 83, az átlagosnál valamivel kisebb méretű festett négyzetet találunk, melyek többsége a XVII. százév utoljáról való, míg kisebb részük az 1815-i javítás idejéből származik.¹⁰⁰ A kétféle minta élesen különbözik egymástól. Közülük a minket most érdeklő mennyezetfestmények hiányosan olvasható felirata a régi formára s részben valószínűleg régi alapokra épült templomban a szentély felől számított harmadik sorban a következő:

*AZ SZENT HÁROMSÁG
 TISZTESSEGERE EPITETETT
 ISTENNEK E SZENT HAZA 16...n
 SZENT JANOS HOVANAK 28 dik napjan
 NEMZETES Ts ... FERENCZ .....
 ..... TELETEBÖL S AZ KÖRÜL VALO PATRO
 NUSOK SEGITSEGEKKEL KIVALTKEPEN TKS
 NEMZETES KISFALUDI BOLDISÁR URAM
 ÖKELME SZORGALMATOS FÁRADO
 ZASA ALTAL T. NEM[E]S KISFALUDI
 MIHALY ALTAL UTOLSZOR KISFALUDI SZ...
 ..... JANOS (?) ÁLTAL,*

E felirat tulajdonkép a templom építésének, nem a mennyezet festetésének emléke és ilyen romlott alakjában ennek festőjéről nem ad felvilágosítást. Évszáma is csonka, pontos kora tehát bizonytalan s így értéke és ideje felől egyelőre minden irányban csak a mennyezetminták vallomástételére vagyunk utalva. A külső szerkezeti elemek: a kazetta lécezése, térhálózata, de alapszínezése és néhány a motívumaiból is a felsőboldogasszonyfalvi templom 1670-i és a székelyudvarhelyi Jézus-kápolna 1677-i mennyezetéhez áll a legközelebb.¹⁰¹ A kecsedkisfaludi mennyezet mintaházai azonban teltebbek, a virágdíszek zömökebb hatásúak s a pikkelyes

¹⁰⁰ Ezek készültét és idejét a szószék felé eső két tábla e felirata jelzi:

I. tábla: Ezen Tsillag jel / enti a Kisfalu / di szent eklésiát. / A templom uji / tása lett Szász István / Bírósága Idejébe. –

II. tábla: A Tsilag jelenti / az Isten házára / Adakozó jó Segit / tőket. = Anno / 1815 / let Ezen Szép Epités.

Lehetséges, hogy az 1815-i javítással és foltozással a régi minták egy részét is elmozdították eredeti helyükről.

¹⁰¹ Színes hasonmása a Malonyai, i. m. I. köt. VIII. tábla.

minták bevitele a mennyezettérbe művészileg az egészét részben egyhangúsítja, részint nehézkessé teszi. De ha az iskola azonos is: a térbeosztás, valamint a mintakincs s a felirat betűformáinak különbsége határozottan a mesterek azonossága ellen szól.

A mennyezet nagyrészt tizennégy szétszórtan, de bizonyos tervszerűséggel elhelyezett, piros-fehér pikkelyes díszű táblán kívül ötféle mintatípus foglalja el.

1. Ezekből egy már régi ismerősünk: az a szép renaissance levél- és virágdíszítmény, mely egy nagyjában O idomú középdisz körül alakítva, a gyalakúti, magyarfülpösi, pókai, szentgericei, tancsi s módosulva a felsőboldogasszonyfalvi mennyezeten és a nyárádszentimrei karzaton, de az udvarhelyi Jézus-kápolna min-

Virágdíszítmények a kecsedkisfaludi mennyezetről 1698 (?).

tái közt is és némelyiken többször vagy változatokban is előfordul. Ez a minta itt világosszürke alapon nagy kardviráglevél-szerűleg visszahajló kékesszürke levelek között díszlő tulipánforma szürke virágjával és kékes-fehér O díszítménytagjával, hideg színeivel a mennyezet első és tizedik sorában mindkétszer a 2., 4. és 6. mintaházatot tölti ki, s így hatszor ismétlődik.

2. A másik ritkább és csak négyszer ismétlődő minta¹⁰² árvácskára emlékeztető külső nagy szíromlevelei a négyszögű mintaház középvonalai irányában helyezkednek el, míg szívformán képzett belső sor négy kisebb levele az átlók irányát követi, s ezekkel azonos elhelyezésű a kerek magház körül festett négy apró világosabb levél is. A nagy szíromoktól a mintaház sarkáig az átlókra visszahajlóan, szimmetrikusan festett két levél között makkosan képzett virágdísz tölti ki a tért.

¹⁰² Ez a minta a 10. sor 2. s a 12. sor 1., 3. és 6. kazettájában a közölt képmások között a 3. helyen van. Jellemző járuléka még e mintán a nagyszíromok behajlásánál alkalmazott félkarika s a szíromok mellé szimmetrikusan elhintett páros bogydísz.

3. Ötször fordul elő ismét a 3. és 7. sorban egy olyan 8 szirmú nagyvirág, melynek szívalakú nagyobb szirmai az átlókon, hegyesedő levelei pedig a középvonalon fekszenek.

4. Többször ismétlődik egy nagyszirmú nagyvirág, átlós irányban festett hegyesedő szíromlevelekkel, melyeket belül finom hajlású díszítmény csipkéz s négy középvonal-irányú, szívformán behajtott kisebb szíromlevél kísér. Ezekben pedig ugyanily elhelyezésű kis hegyesedő levélke húzódik meg. A négy nagy szírom közét a középvonalak irányában apró leveles tulipánok töltik ki, melyek térközében a szíromcsúcsok mellett páros apró bogydíszek vannak.¹⁰³

5. Mindezek mellett aztán a fősoroltakkal azonos keretben, térhálózatban és alapszínen az előbbiektől szellemben és vonalvezetésben egészen különböző néhány olyan csigavonalas virágdísz foglal helyet, melyekről első rápillantással vagy fényképük-ről lehetetlen megállapítani, hogy egykorúak-e már fősorolt szomszédaikkal, de más mester művei, – vagy későbbi átfestés szülöttei.¹⁰⁴ A kopottan is szép könnyed minták első tekintetre az eddig elsoroltaknál későbbieknek látszanak, de viszont más és sokkal jobb mesterre vallanak, mint az 1815-beli toldások, melyekből az orgona felől számított 5. sorban két feliratos kazettában két csillag s mellettük négy másban nem rossz, de az előbb felsoroltakat meg sem közelítő minták foglalnak helyet. Ezek készültét két feliratos tábla örökíti meg, amelyek újra az egész templom javítására vonatkoznak s azzal együtt mindössze annak a néhány táblának idejét határozzák meg, melyek már időben és ízlésben nem tartoznak mostani tanulmányunk körébe.

10.

Teljesen más minta- és színvilágba vezetnek a kolozs megyei kalotaszegi XVII. századi mennyezet-, karzat- és padfestmények.

Ezek közül a legrégebbieknek látszó maradványok Magyarvalkón, a református templom nyugati karzatján húzódnak meg. Még szép, tiszta, nagy stilizált renaissance napraforgó és rózsaszerű minták, sűrű alapon sötétbarna és fekete festéssel. A formák és a motívumok tisztasága alapján koruk a XVII. század közepéig is fölmehet, de valamennyire e század második fele és a XVIII. század első negyede különösen jezsuita nyom-

¹⁰³ Ezt a mintát képünkön az I. tábla mutatja be.

¹⁰⁴ Egyik ily mintát középső rajzmellékletünk ábrázolja.

dáinak napraforgó és rózsavirágaira is emlékeztetnek.¹⁰⁵ Az első tekintetre egyformáknak látszó virágokról a rendelkezésre álló részlet fényképéből tüzetesebb vizsgálat alapján meg lehet állapítani, hogy a szirmok számában és a kísérő motívumokban mind eltérnek egymástól. Azonban azt a benyomást keltik, hogy sablonnal készültek, s bizonyos szellemi rokonságot mutatnak a bánffyhunyadi templom hajójának 1705-ben készült mennyezetmintái egy részével. Mindkét kazettacsoport teljesen más iskola és mesterkör munkája, mint az eddig tárgyalt karzatok és mennyezetek.

De újra eltérnek mind ezektől, mind a többi ismertett XVII. századi emléktől a szintén kalotaszegi Nádasdaróc református templomának 1686-ból származó padfestményei is. Az eltéréseknek részben történelmi okai vannak s ezekre szükséges néhány vonásban reámutatni.

Kalotaszegnek a Sebes-Körös és az Almás vízkörnyékéhez tartozó része, a régi kalotai főesperesség, a reformációig a nagyváradi püspökség fennhatósága alá tartozott.¹⁰⁶ Ez a körülmény a középkorban kétségtelenül döntőleg hatott a templomok fölszerelésére és belső díszítésére s egy-egy művészetpártoló püspök és a templomokhoz dolgozó nagyváradi iparosok vagy néha művészek a maguk ízlésbélyegét nyomták reá a mennyezetekre, padokra és karzatokra is. A reformáció s utána Basta kora, az 1658–60-ig tartó török-tatár dúlások, majd 1660 után Váradnak a török által történt elfoglalása azonban a török hódoltsággá váló területeken oly tökéletesen elpusztították nemcsak a középkor, hanem a reformáció első századának díszítő emlékeit is, hogy nyomuk se maradt. Az utóbbiakról pedig az írott emlékek még annyira se ismeretesek, mint a régebbiekről. A bizonytalanságnak és a leszegé-

¹⁰⁵ A napraforgó virágoknak mintánként külön 9, 10 és 11 hegyesedő s mindeniknél ugyanannyi kerek szirma van, melyeket egyik kerekded levélen a bibék körül szörszerűen kezelt erős árnyvonalazás jellemez, míg a forgómenetű hegyes szirmolevelek árnyalása a levél-töveknél sötét alapszínből egy-két határozott vonallal történt. Más és más méretű kazettánként a sarkok tulipánszerű kíséretdíszítménye is. Azokon a nagy rózsaszerű mintákon pedig, hol a kerek szirmok uralkodnak s a hegyes szirmolevelek csak másodrendű szerephez jutnak, a kilenc kerek szirmolevelet ugyanannyi hegyesedő levélke kíséri, a sarkokat pedig egy-egy, de mind különböző gránátalmaszerű díszítmény tölti ki. Végül a karzatalj sarokkazettája hasonló rózsaszerű motívumának csak nyolc-nyolc kerek és ugyancsak nyolc-nyolc kisebb szirmolevele van, s a bibe körül is ugyanannyi kis kerek levélke sorakozik.

¹⁰⁶ Bunyitai Vince, A váradi püspökség története. I–III. köt.

nyedésnek ebben a korszakában a hódoltsági területté vált Kalotaszegen az élet mindennapi gondjai teljesen lefoglalták a lelkeket. A súlyos nehézségek között nem volt miből áldozni, s azért nem véletlen, hogy a hódoltság több mint negyedszázadnyi idejéből erről a területről sehol semmi művészi templomi díszítő emlékünke se maradt. Csak évdött, pusztult minden, s ezért érthető, ha a töröktől való megszabadulás első évtizedében a szintén súlyos, de legalább az életet viszonylag biztosabbá emelő helyzetben újra megindult a templomok javítása és díszítése. A török hódoltság idejéről tudjuk, hogy Kalotaszeg Felszegéről, például Gyerőmonostorról egyesek jó száz kilométerre eljártak a váradi vásárookra.¹⁰⁷ A hódoltság megszűntével azonban Kolozsvár újra visszanyerte régi természetes vonzó- és hatókörét, s bizonyosra vehetjük, hogy Kalotaszegnek az a része is, mely valaha egyháziilag Váradhoz tartozott, de a reformáció kezdetétől egy század alatt már elszokott onnan, az egy emberöltőnyire se terjedő hódoltság akadályainak megszűntével szívesebben fordult ide, mint a kétszerte messzebbi s a török uralom következtében iparában is elmaradottabb Várad felé. A viszonyok természetes következményének tarthatjuk tehát, hogy a kolozsvári asztalosok nemcsak bútóriparuknak nyertek most egész Kalotaszegből vásárló közönséget, hanem templomi díszítőművészetük vagy mesterségük tere is kibővült ezzel a területtel.

A legrégebb e korból reánkmaradt ilyen évszámú kalotaszegi emlékek, a nádasdaróci festett padok éppen az 1687-i német megszállás évéből valók. Nádasdaróc azonban nem tartozott a hódoltsághoz, hanem Kolozsvár hatáskörében maradt. Az is bizonyos, hogy a kalotaszegi nép az Erdélyt megszálló német hadak jöttének éppúgy nem örült, mint a töröknek. Egész faluk futásra és elköltözésre készen, a kortársak leveleinek bizonyossága szerint teljes felbolydulásban, menekülésre felkészülten, szekérháton élve várták bizonytalan sorsukat.¹⁰⁸ Ezt tudva, hihető, hogy a nádasdaróci festett padok 1687-ben még a Habsburg-hadak őszi Erdélybe özönlése előtt s épen nem a megszállás „öröme” készültek.

Az a református templom, mely e megviselt, de becses emlékeket őriz, késői csúcsíves XV. századi épület. A községtől néhány száz lépés távolságra, külön, egy domblépcsőn áll s szép fekvésével messziről magára vonja a közelben húzódó nádasvölgyi országút

¹⁰⁷ Erd. Nemz. Múz. Lt. Petrichevich-Horváth lt. A. M. nr. 36.

¹⁰⁸ Több levél szól erről Teleki Mihály levelezésének Gergely Sámuelről több, mint tíz év óta sajtó alá készített másolataiban [A Magyar Tud. Akadémia tulajdonában].

és a vasút utasainak figyelmét. Belsejébe lépve pedig XVII. és XVIII. századi padfestményei szolgálnak változatos látványosságul. Ezekből azonban most csak a XVII. századi padfestmények tartoznak reánk.¹⁰⁹

Ezek a templom déli csúcsíves ízlésű bejárata közelébe, két sor pad hátán legyezőszerűleg elhelyezett, megkopott virágos mintákat nyújtanak. Sem a minták, sem a színek nem azonosak a magyarvalkói szép, de sötét színezésű mintákkal, sem a ketesdi és a magyarbikali mennyezet, vagy a vistai karzat mintáival és színeivel, melyekről később lesz szó. Az ismeretlen s minden valószínűséggel kolozsvári asztalosfestő¹¹⁰ semmivel se jelölte a maga nevét. Ehelyett azonban az első padon megkapjuk készítettőjét, s vezeték- és keresztnéve közé ékelve az évszámot a következő elhelyezésben:

Balás ANNO DOMINI 1687 András.

Az utána levő pad nyolc festett mintája is ugyanazon mesteré. Itt a pad készítettőjét már csak nevének *B. A.* kezdőbetűi jelzik. Ezt a BALÁS ANDRÁST pedig a Bánffy Dénes Gyaluhoz tartozó birtokainak úrbéri összeírásából már 1666. június 26-ról ismerjük. Daróci módos jobbágy volt, akit 1670. március 10-én is ott talál-

¹⁰⁹ 1944. szeptember 1. és 2. napján Fekete Lászlóval, a Fotofilm tulajdonosával több kalotaszegi községben és Bánffyhunyon künn járva, Fekete lefényképezte a templomokat, mennyezeteket, szószékkoronákat és padokat is. Sajnos, ezekből éppen a két legbecselesebb lemezcsoporthoz, a bánffyhunyadi és a nádardaróci 1944. októberében katonák elzárkóztak. Azóta az utazási nehézségek s más akadályok lehetetlenné tették a pótlást, s így a nádardaróci szép padfestményekről nem tudunk képet adni.

Magukról az egykor díszes padokról Jankó János írt legelőbb 1892-ben. Ő öt padot említ, s szerinte „ezek festése a legnemesebb, legtisztább magyar ornamentika maradványa. Umling soha meg se közelítette ezt a művészetet, párja egész Kalotaszegen nincs. A díszítő kizárólag virágokat használt föl, rózsát, szegfűt, nefelejcsét és tulipánt. Hasonlóan értékeli a szép emléket Malonyai Dezső is. Szerinte „itt a tulipán, a rózsza és a szegfű színeinek összeválogatása szelíd, csoportosításuk ízléses, a munka nemes, tiszta.” Az általa szövegében közölt és ide hivatkozott három mintából azonban kettő nem az ismeretlen 1687-i padfestő műve, hanem Umling Lőrinc 1750-ben készített padelőiből való. Az erd. ref. egyházkerület Névkönyvében 1872-ben Daróc-Bogártelke – akkor 1708-tól – egyesült egyházakról szóló kis monográfia (23–7. l.) tévesen teszi a szószékkorona felirata alapján a mennyezet készítését 1687-re. A *velum* nem mennyezetet, hanem szószék-koronát jelent, s a felirat csak erre vonatkozik.

¹¹⁰ 1750-ben is a kolozsvári Umling Lőrinc festi az új padokat. Később is a környék falvai közül Kis- és Nagypetriben s a messzebb északra eső Bádokban, Babucon, Magyaroköblösön vagy a Kapusvölgy falvaiban mind kolozsvári mesterek dolgoztak.

lunk, mindkét alkalommal 8–8 ökör, 4 tehén, előbb 8, aztán 4 disznó s 8, majd 6 kosár méh állatállománnyal. Midőn Bánffy Dénest 1672-ben lefejezték, birtokai közül az addig Gyaluhoz bírt Darócot Vajda László főpostamester kérte zálogos birtokul, de úgy látszik, hogy Nalácsi István kapta meg,¹¹¹ s így a szép padok készítése idején BALÁS ANDRÁS már az ő jobbágya lehetett. Földesurai nem laktak a faluban, s ez az egyszerű ember jobban és szebben megörökítette itt nevét urainál, kiknek a templomban semmi emléküik se maradt, míg BALÁS ANDRÁS már még korábban, 1682-ben elkészíttette a templom szószékének érdekes barnaszínű, alól fehérrel díszített lapos koronáját is, mely szintén az ő emlékét hirdeti.

* * *

A tárgyaltnál későbbi s azoktól színekben és mintákban újra teljesen eltérő emlékcsoportot képeznek a ketesdi, magyarbikali mennyezetek és a vistai karzatfestmények.¹¹² Mind a három gyalui ASZTALOS JÁNOS műve, 1692-1697- és 1699-ből. Az ő mintáira ismerünk a restaurált sztánai mennyezetet is, de ezen 1743-ban, majd az 1830-as években újra változtatások történtek s csak alapos minta- és színvizsgálat után lehet megállapítani, hogy mi maradt ott az eredetiből s a kétféle átdolgozás mit rontott, vagy változtatott.¹¹³ Abból azonban, hogy nem egészen egy évtizedből három műve maradt, joggal arra lehet következtetni, hogy gyalui ASZTALOS JÁNOS egy időben Kalotaszeg legalább is egy részének épen olyan fölkapott és kedvelt templomi festője volt, mint később Umling Lőrinc.

Művei meghatározásához a kulcsot a vistai legénykarzatnak ez a szépformájú, túlnyomóan kisbetűs felirata adja: *anno Do-*

¹¹¹ Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbariumai. 156, 216. Továbbá Kemény József gr., Possessionaria. Comitatus Kolos, Darócnál. Nalácsi akkor udvari jószágigazgató volt s 1000 tallér zálogösszegben kapta a falut. Róla fiára, Lajos hunyadmegyei főispánra, s erről Sára leányára, Barcsay Gergelynére szállott.

¹¹² Ketesd Bánffyhunyadtól északnyugatra mintegy 6 km-re, Magyarbikal Bánffyhunyadtól északra, más völgyben, négy km-re, Vista Kolozsvártól nyugatra 16 km-re a Nádaspatak egyik mellékvölgyében fekvő kisközség.

¹¹³ Malonyai, i. m. 72. lapján közöl a sztánai mintákból négyet, fényképfölvételben. Én 1941-ben láttam a festményeket. Gy. Asztalos János mintái, de se eredeti festése évének nincs adata, se az nem állapítható meg futólagos szemléletre, hogy az átdolgozás milyen méretű. Az egyházközségnél XVII. századi vagy XVIII. század első negyedéből származó adatok nincsenek, pedig rendkívül fontos lenne tudni, hogy gyalui Asztalos János általában meddig s ezen a művén mikor dolgozott.

mini 1699. Az istenhazanak Ekességere. Az Legenyek csinál(ta)ttak. Istenhez Valo Jo indulattyokbol Birajok volt Barta Janos Uram. Istene Legyen a Dicsossegh menyben es it Ez Földön. Gyaluban lako Aztalos Janos Munkaja; Ez; Bekesség ez Szent haznak.

A vistai felirat útján a minták és színek azonossága nyomán aztán még 1925-ben¹¹⁴ sikerült meghatározni, hogy a MALONYAI DEZSŐ által A magyar nép művészete I. kötetében, színes hasonmásban teljesen kiadott egyetlen erdélyi mennyezetfestmény¹¹⁵ az ő műve, s ugyanezen alapon DEBRECZENI LÁSZLÓ 1928-ban ezt megállapította az általa akkor fölfedezett ketesdi mennyezetről is. Ez az utóbbi munka egy kis középkori csúcsíves ízlésű templom mennyezetét díszítette, de nagyon megviselte az idő. Legrégibb és leggyengébb ismert műve mesterünknek, 1692-ből. Kopott mintáinak egy részét azonban kegyeletből akkor is fölrakták a templomba, mikor azt megújítva és kibővítve 1930 után híres, szép és nagy fatornyá helyett kőtoronnyal látták el.¹¹⁶ Mivel Ketesd a mennyezet készülte idején már századok óta a Bánffyák kis jobbágyfaluja volt, azonban földesurak itt nem laktak: a mennyezetet kétségtelenül a református egyházközség jobbágy népe készítette. Mintái és színei azonosak a magyarbikaliakkal s ezért az erre vonatkozó észrevételeink a mintákra és értékelésre nézve nagyjában a ketesdi emlékekre is azonosak.

Maga a magyarbikali református templom egyike azoknak a kevés középkori templomainknak, melyek építtetéséről pontos adat áll rendelkezésünkre. VIII. Bonifácus pápa 1400. december 6-án megengedte Tamásfalvi Ilyésnek, a magyarbikali Vitéz-család őseinek, hogy a szomszéd bánffyhunyadi Szent-Erzsébet anyaegyházról önállósulva, külön templomot és egyházközséget alkothasson.¹¹⁷ Azóta a Vitéz-család és rokonságai voltak itt a patrónusok, s bár felirat nem mondja: őket tarthatjuk a mennyezet megrendelőinek.¹¹⁸

¹¹⁴ Kelemen Lajos, A vistai templom belső díszítései: Pásztortűz 1927:484-6.

¹¹⁵ Malonyai, i. m. XI. tábla.

¹¹⁶ Képe megjelent Malonyai, i. m. 67. lapján és Debreceni Lászlótól az erdélyi református templom- és toronyképekben, valamint ugyancsak tőle képeslap-sorozatban is.

¹¹⁷ IX. Bonifácus pápa bullái: Monumenta Vaticana. Series I. Tom. IV. 287-8. 1. – Kelemen L., Magyarbikal: Magyar Nép 1927:245-7.

¹¹⁸ Az Erd. ref. egyházkerület Névkönyve 1872. M-bikal 3-5. 1. – A templom hátsó karzatát 1697-ben e kis monográfia szerint Borosjenői Korda Zsuzsánna készítette. A Névkönyvben a Bornemissza Korda csak helytelen olvasás.

A legelső, amit meg kell jegyeznünk, az, hogy ezt a templomot az 1930-as években kiegészítették egy nem szerencsés kőtoronnyal, s ekkor megbontották az 1697-i mennyezet azt az eredeti sorrendjét, melyben MALONYAI 1907-ben közzétette. Ekkor több elfakult és szúette kazettát kiselejteztek, s azóta a régi gyulai ASZTALOS JÁNOS-féle minták sorába beraktak az IFJ. UMLING 1794-ben készült mennyezetdíszéből, sőt 1923-ban festett pótlásokat is.¹¹⁹ A mennyezet eredeti elhelyezését és színeit azonban a színes hasonmásban kiadott szép tábla – a világtáji iránymegjelölés hiányával – fenntartotta, s így az 1697-i rész tárgyalásakor ezt vesszük alapul.

A mennyezet térbeosztása a lehető legegyszerűbb. Külön hálózatrajza nem volt.

A hosszában 12, szélességében 7, tehát összesen 84 mintásnégyszöget hússzínű keretelés rekeszti el egymástól. Ezen az arányos pántkereten belül centiméternyi vékony piros vonalkeretet s utána violaszínbe hajló szélesebb sávot, újra bennebb pedig sötétebb violás keskeny keretvonalzást találunk. E térkeretelésen belül soronként hetével négy különböző minta azonos sorrendben, háromszor úgy ismétlődik, hogy ugyanazon fő- és mellékmotívumok színei helyenként váltakoznak vagy cserélődnek. Ezzel a fogással nemcsak a szín-egyhangúságot sikerült a mesternek elérkíteni, hanem a felületes szemlélt a minták azonossága felől is csalódásba ejti. Pedig a minták négy soronként teljesen egyenlők, mind sablonnal készültek s e tekintetben a magyarvalkói mintákkal együtt a legrégebbi sablonnal készített erdélyi magyar emlékeink.

Első rátekintésre megállapítható, hogy az elég egyszerű, de világos, jó, késői renaissance-minták az eddig tárgyaltak közül formában és szellemben a magyarvalkói karzatalj mintáival vannak a legközelebbi rokonságban. Színei azonban sokkal derűsebbek amazoknak a török hódoltság borús napjaira emlékeztető, gyászos, szürke és sötétbarna, majdnem fekete színeinél s készültükkor kétségtelenül melegséget árasztottak a magyarbikali református hívek felé.

Az első sor hétszer ismétlődő csinos mintája a kazetta közepére helyezett kis négyzet körül szimmetrikusan képződött. A világosszínű kis négyzetet egy lécszerű, vékonyabb barna-piros keret határolja, mely egy másik mintasorban világos-viołaszínre, a harmadikban sötétpirosra változik. Ezt újra a kazetta átlói és közép-

¹¹⁹ Mai elhelyezésük részleteit a Fotofilm fölvételeiből mutatjuk be. Mintáiból részletet közöl Bíró József, Erdély művészete 250. l. 89. kép.

vonalai irányában hegyesedő, homorú körszeletekből álló keret párkányolja, melynek csúcsaiból a középvonalakon ötször tagolt széles rózsaszínű nyílt, az átlókon bimbószerűleg alakított violaszínű tulipándísz helyezkedik el. Mindkettő köralakú szíromtöve a rózsaszínű nyílt virág alatt viola-, viszont a violaszín bimbónál rózsaszín, melyet a bimbónál barnapiros befelé hegyesedő, a nyílt virágnál kettős köralakú szár-tag köt össze a központi díszítménnyel. A virágok és bimbók térközeibe csinos stilizált levelek hajolnak, melyeknek színe mintasoronként ugyanaz s egyik sorban végig vörös.

Tiszta, szép, nemes renaissance-minta a következő kazettasor nyolcszirmú fehér, vagy szürke szekfüje is. A nagy recézett szirmok párosával és szimmetrikusan helyezkednek el a középvonalak térközeibe, egyik mintasoron cinobervörössel, a többin zölddel kereteit és hármás levéldíszsel tagolt körbe. A szirmok színe két más mintasorban a meggypiros árnyalataival változik. Középpontjukat nyolc zöldesbarna, félkörös levélke köríti. Ezekből viszont nyolc hasonló színű tojásdad kis levél nyúlik a recés szíromszélek bevágási irányába. Más két mintasorban a nagyszirmok és a központi kördísz körül csoportosuló nyolc félkörös levélke piros s ugyanilyen e mintasorokon a kazetták sarkainak szívalakú levéldísz is, melyet zöldessárga levelek és kacsok kísérik.

Kis belső négyzet körül helyezkednek el a harmadik kazettasor díszítményei. Ezt a négyzetecskét az átlók irányában három párhuzamos barna sorral $\times$ alakban, három vörössárga pedig $+$ alakban metszi. E központi részlet vonalai egyik mintasorban szaggatott pontozással készültek. A főmotívum azonban a mintanégyszögek középvonalaira fektetett különleges rozsdás-barna stilizált levélpárokból áll, mely egyik mintasoron sötétpirosra módosul. Saroktöltő kíséretük mind a négy felől négy sötétbarna szimmetrikus szár, melyről vörös és zöld levelek nőnek.

Végül egészen sajátos felbomlott babérkoszorú díszet találunk a negyedik mintasoron. E mintákon igazában már nem is babérlevél, hanem egymásból nyíló tulipán vagy harangvirágkehely-koszorúk látszanak s ha nem ismernők e motívum sokféle alakváltozását, ezekben a középvonalaktól négyével egymás elé helyezett s féltáblánként szembe forduló fakópiros, vöröses, vagy violás motívumokban nehezen ismernők meg a szép XVI. százévi babérlevél s bogyókoszorúk leszármazottjait. Pedig kétségtelenül azok, csak hogy falusi asztalosmester készítők már nem értette meg ezt a motívumot s az általa ismert virágok formáira dolgozta

át; a kötések helyére pedig négy kisebb, hegyesedő, vagy helyenként citromalakú vöröses díszítményt tett. Ez pedig ebben az alakjában már csak azért is nagyjelentőségű, mert mind Kalotaszegen, mind Torockón és Torockószentgyörgyön példákkal tudjuk igazolni, hogy a mai népies varrottas minták egy csoportjának éppen a renaissance-babérkoszorú volt egyik előképe. Ez a koszorú azonban csak egyik külső motívum. Rajta belül bogokkal tagolt barna kör nyolclevelű fehér, vagy inkább szennyes-sárga virágot kerít be, melynek alakja, barnavörös erezete és árnyékvonalai a magyarvalkói karzatalj díszítményeinek formáira és árnyalás-technikájára emlékeztetnek. E levelek tövén újra nyolc kis szívalakú fehér levélke húzódik meg a köralakú nagyobb bibe körül, melynek központját ismét erősebb vöröses-barna árnyalás hangsúlyozza. Viszont a nagyobb levelek térközeit a kisebbekből induló rozsdabarna levél-csőkevény tölti ki. Ezek aztán két más mintasorban csak annyit változnak, hogy a bibe egyik sorban piros vagy sötétviola-színű, fehérén hagyott középponttal és zöldes vagy violás levelekkel. Mindhárom kazettasor négyszöglapjait pedig a sarkokon befelé nyíló, háromszirmú, tulipánszerű díszítmény tölti ki, melynek szíromlevelei egyik mintasorban ugyanezek egyikénél zöldek, violás maghonnal, a másikon pedig a maghon és a szírmok violás színárnyalatokban cserélődnek.

Az egész magyarbikali mennyezeten a minták szoliditása és szépsége, kellemes összhangja, színei változatossága és harmóniája gyalui ASZTALOS JÁNOSban mestersége kiváló képviselőjét ismertetik meg. De azt is megállapíthatjuk, hogy a ketesdi első, 1692-i, még szabadkézinek látszó műve jóval gyengébb a későbbi magyarbikalinál, vistai karzattaljai pedig körülbelül a kettő között állanak, míg sztánai bizonytalan korú művét tüzetesebb vizsgálás nélkül egyelőre nem tudjuk kellően elbírálni. Sajnos, a festő személyéről majd semmit se tudunk. A kolozsvári asztalos-céhnek nem volt tagja.¹²⁰ A vistai karzattaljai Gyaluban lakó ASZTALOS JÁNOSnak nevezi s ezen az alapon utána kutatva, az 1679-i gyalui urbariumban meg is találjuk a nevét azok közt a régi gyalui nemesség között, kiknek háza mentes volt a közterhek alól.¹²¹ Viszont ugyanott régebbi névsorokban nem látjuk. Annak a kisnemesség-

¹²⁰ A céhnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában lévő régi díszes névsorkönyvében, hol a magyar asztalosok nevét latin, a németeket gót betűkkel írták be, gyalui Asztalos János az 1670–1720 közötti mesterek közt nincs bejegyezve.

¹²¹ Jakó, i. m. 308. – Sem Kemény J., *Possessionaria* kötetének Gyaluról szóló adataiban, sem a Bánffy-levéltár gyalui anyagában neve nem fordul elő.

nek lehetett egyik tagja, mely valószínűleg Kolozsvár és Gyalu 1663-tól kezdődő végvárrá alakítása után került valahonnan a gyalui vártartományba, illetőleg Gyaluba s ott mestersége után élt meg. Igazi családnevét nem ismerjük, mert midőn ott először felbukkan, már foglalkozása nevével szerepel, mint húsz évvel utóbb a vistai karzaton. E húsz év valószínűleg munkásságának is aranykora lehetett, s föltehető, hogy azalatt több kalotaszegi s talán más református templomban is dolgozott. Sablonnal készült mintáival új technikája mellett új motívumokat alkalmazott s ha a sablonnal dolgozó ember már nem tarthat igényt a művész nevére: a jó ízlést és színérzéklet lehetetlen megtagadni tőle, s mint jó mesterember, nem méltatlanul zárja nevével a magyar templomi asztalosfestők közt a XVII. századot.

11.

Az elmondottak alapján néhány megjegyzést és megállapítást tehetünk a XVII. századi erdélyi magyar mennyezetfestményekről.

Mindenekelőtt feltűnő az a nagy hézag, mely a XVI. és XVII. századi emlékművek között tátong.

A XVI. századból mindössze négy ily erdélyi magyar emlékünk van s ezekből is kettő csak töredék. Közülük a gyönyörű gogánváraljai 1503 és 1520 közöttől nemcsak korra, de értékre is első. Az ádámosi jó mennyezet 1526-ból, a homoródszentpéteri töredékek 1520 tájáról, a vasasszentgyeydi maradványok 1543-ból származnak, s mind a négy mű annyira különbözik egymástól, hogy stílusukon kívül semmi rokonság sincs közöttük.¹²² A gogánváraljain szinte tobzódnak a gótika gazdag díszítményei, de néhány kazettáján már a renaissance hajnala dereng, s a lényegében szintén csúcsíves homoródszentpéteri maradványok címerkoszorúján s keret- és sarokdíszítményein is a renaissance érzik. Az ádámosi mennyezet a németes renaissance-nak nemcsak legelső erdélyi, de e százévből az egész régi magyar műveltség-területen egyetlen ilyenemű alkotása. A szentgyeydi hosszúkás, keskeny deszkák virág- és levéldíszei pedig az előbbiektől könnyed mintáikban és térkitöltésükben egyaránt külön-

¹²² A három elsőről l. Balogh Jolán id. művét, hol a 297–300 lapon az irodalmat is felsorolja. A szentgyeydi mennyezet töredékeit dr. Entz Gézának sikerült a pusztulástól megmenteni. Írt róluk s képüket is közli »Három régi ajtószárny az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában« című tanulmányában [Közlemények stb. 1944:111–7. – A mennyezetdeszkák rajzai a 113. lapon].

böznek, s a virágokban, de főképp ezek festéstechnikájában ott van az a vonás, mellyel a kalotaszegi emlékek közül a magyarvalkói legrégebb virágoknál találkozunk. Lehetséges, hogy mindkettő közös kolozsvári eredetre megy vissza, s hihető, hogy a minták és a technika egyes asztalosmestereknél tovább éltek, de az ezt példákat igazoló közben keletkezett művek elpusztultak. Az adatok és emlékek hiánya e téren két emberöltő idejének (1543–1609) szinte megdöbbentő hézagával csak föltevésekre és következtetésekre szorít. Azt mégis bizonyosnak vehetjük, hogy ez az idő a művészetnek ebben az ágában nem volt emlékekben oly kietlenül pusztá, mint ma, s a templomokat sok helyen akkor is mennyezet- és karzatfestményekkel szépítették. S bár az erdélyi reformáció kezdetén e kornak különösen városi nemzedéke idegenkedett a templomok díszítésétől, a konzervatívabb falusi hívőkre ugyanezt nem tudjuk megállapítani. Maga az a tény, hogy hosszú ideig bántatlanul hagyták a falfestményeket, a türelmen kívül a megszokás hatalmára is utal s ezen az alapon hihető és valószínű, hogy az ártatlan virág- és levéldíszítményeket tovább is használták. A szépet szerető emberi lélek ismerete mellett nehéz volna két oly sivár emberöltőt elképzelni, mely az Isten házából mindenütt és egészen száműzte volna a lélek derűjének szivárványát: a színeket.

A hiány okát ezért a későbbi pusztulásokban kereshetjük.

Tudjuk, hogy 1599-től 1605-ig Báthory Zsigmond, Mihály vajda, Basta, Székely Mózes és Rudolf biztosai korában egészen Bocskai István fejedelemségéig Erdélynek nagy s éppen ily emlékekben is feltehetően gazdagabb része mily szörnyű pusztuláson ment át. Ez aztán jóformán megisméltődött 1658-tól 1661 végéig a többszöri török-tatár dúlásokkal s újra az Erdélyben 1703–1708-ig tartott kuruc-labanc világban. Írott forrásaink csekély részét mondják csak el annak a tömérdek veszteségnek, ami akkor ezen a téren történt, és sok helyen csak az azutáni új alkotásokból lehet következtetni, hogy ott valószínűleg előbb is voltak művészi emlékek. De az említett vészterhes idők még akkor is szegénységet és bajt hoztak magukkal, ha a festett mennyezetű és karzatú templomokat nem érte közvetlen pusztítás. A leszegényedés legalább egy vagy másfél évtizedre így is hátravetette a fedéljavítást, s ha a fedél már előbb is rozoga volt, akkor ez a késés sokszor szomorú, sőt végzetes következményekkel járt, mert a beszivárgó eső- és hóvíz átáztatta a mennyezetet. Hogy ez milyen károkat okozott, arról több ily emlékünknél tanúskodik. De sok bizonyára egészen el is pusztult, s az 1543-tól 1609-ig, illetőleg 1613-ig tátongó emlékürt ezen az alapon megérthetjük.

Másik megállapításunk az emlékek stílusát és motívumait illeti. Jellemző, hogy míg az ádámosi mennyezet a mohácsi vész évéből jó provinciális német-renaissance mintákat nyújt, addig a tőszomszéd Sövényfalván a kis karzat díszítménye ezután majdnem száz év múlva még gótizáló érzéseket sugároz. A csúcsíves ízlés formái tehát öreg mesterek és tanítványaik, rajzok, minták és talán mintakönyvek útján Erdélyben épen úgy átjöttek s hosszú ideig tovább éltek a renaissance virágzása idején a mennyezet- és karzatfestményeken is, mint az iparművészet más ágai-ban.¹²³ De ugyanígy virágoztak, terjedtek ugyanakkor a renaissance minták is. Ezért nem lepődhetünk meg azon, ha négy évvel a sövényfalvi szerény kis karzat készülte után a messzi keleti Csíkdelnén szép nagy olasz-renaissance mennyezetet találunk. A Báthoryak korának egy emberöltőn át tartott olasz művészeti kapcsolatai, az udvari kancelláriának dolgozó olasz vagy olaszok és végül az ezek vagy olasz egyetemeken tanult magyarok által hozott könyvek fejlécei és betűdíszei elég alapot, anyagot és magyarázatot kínálnak e jelenségek megértéséhez.¹²⁴

A fejedelmi udvarba vezetnek a nyomok az időrendben ezután következő gyalakúti mennyezetnél is. Láttuk, hogy itt több kazetta mintái oklevél-díszítményekre és betűk díszre emlékeztetnek. A sorkezdő kazettákon pedig a kördíszek pikkelyszerű festésmódja, elhelyezése és mintázata azzal a föltevással kísért, hogy azok alighanem fémpikkelyek színes utánzatai. Bethlen Gábor palotáiról tudjuk, hogy „arany és mész-metszésbeli mesterséggel” ékeskedtek.¹²⁵ Ez a fényűzés azonban nem illett az egyszerű falusi protestáns templomokba, s Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korának szigorú és erélyes puritán református püspökei bizonyára

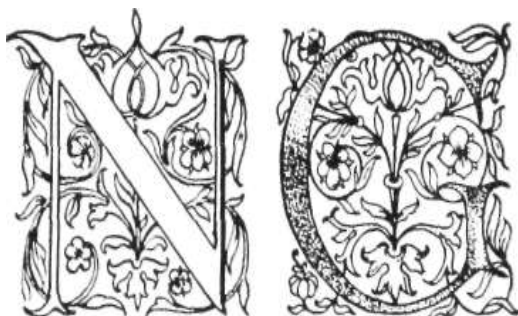
¹²³ Jellemző példa erre a kolozsvári Farkas-utcai református templomnak hajója és szentélye találkozásánál, a szószékkal szemben, a templom déli fala mellett álló, 1646-ban készült nagy, háttas széksora, melynek még tiszta csúcsíves díszművezete van s erősen gótizáló szőlődíszei is. Ezeket a háttas padsorokat – amint a városi számadáskönyvekből megállapítható, – a fejedelem segesvári asztalosokkal készítette. Ugyane padsorok mennyezetpárkány-díszei fogsoros renaissance motívumok. Az ötvösség erdélyi emlékei közt pedig a XVII. század első három évtizedében lépten-nyomon találunk csúcsíves elemekre, sőt túlnyomólag csúcsíves jellegű egész alkotásokra.

¹²⁴ Balogh Jolán 1945 ősze elején Budapestről írott levelében közölte, hogy a néhai Elek Artur hagyatékából a múzeumba került olasz nyomtatványokban meglepő sok motívum-analógiát talált magyar emlékekhez.

¹²⁵ Szalárdi János, Siralmas krónika, 34. l. Bethlen Gábor gyulafehérvári és alvinci palotáinak aranyos és ezüstös díszítését említi Egerházi Képiró János előbb, Gyalakutánál tárgyalt címereslevele is.

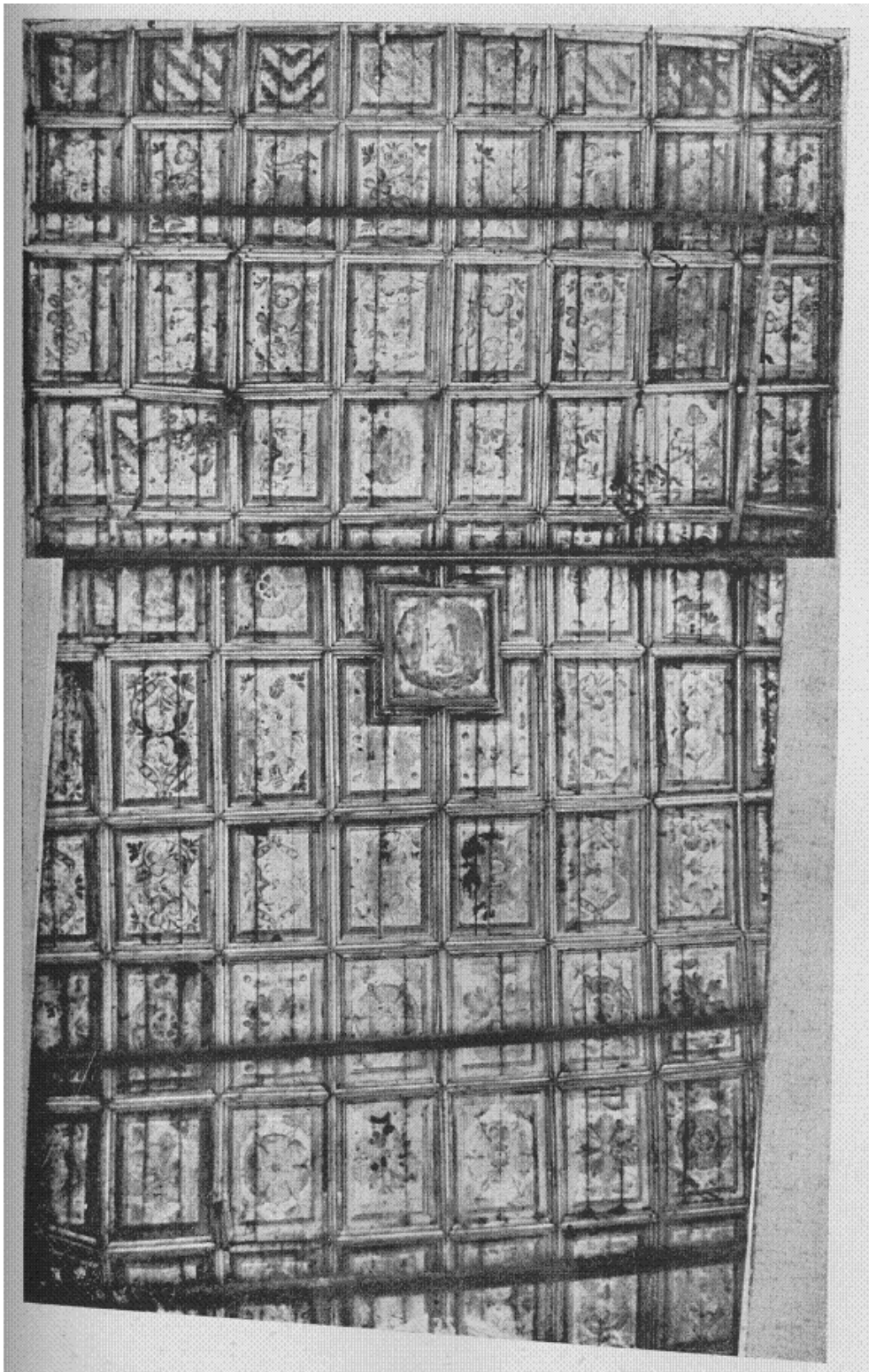

meg se túrték volna azt ott.¹²⁶ Talán ezért látunk a gyalakúti mennyezet sorkezdő kazettáinál egynél fehér, hétnél világos-zöld alapon pántszerű sorokban pikkelyforma, kis piros kördíszítményeket, a szögecselést jelző fehér maggal. A festő, úgy látszik, alkalmazta a fejedelmi paloták ékességeiből a termek vagy folyosók aranyos pikkely-mintáit, de a csillogó fém pikkelyeket a templomban csak színekkel helyettesítette. Ilyen pántmintás elrendezésű pikkelydíszítményt több mennyezeten nem is találunk. A gelencein egyszerű, de átlós irányú, tehát ferde-soros pikkelyeket, a magyarfülpösi 1642-i mennyezeten fehér, illetőleg szürke, szögecselt pikkelyes táblasort kapunk. A pikkelyek aztán előbb Marosszéken két helyen, egy színben, – 1670 után Udvarhelyszéken két mennyezeten, a felsőboldogasszonyfalvin és kecsedkisfaludin, egymás mellett váltakozó két színben fordulnak elő. A XVII. száz-

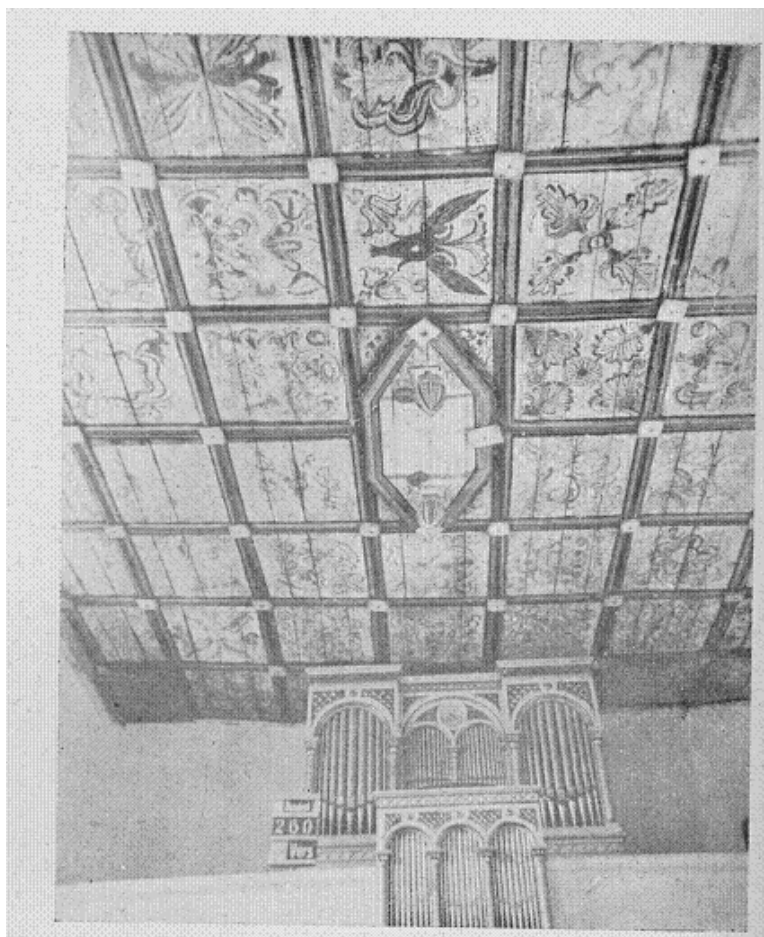

N és G betű Gerlai Szász vagy Görög János 1603-i címeres nemesleveléből

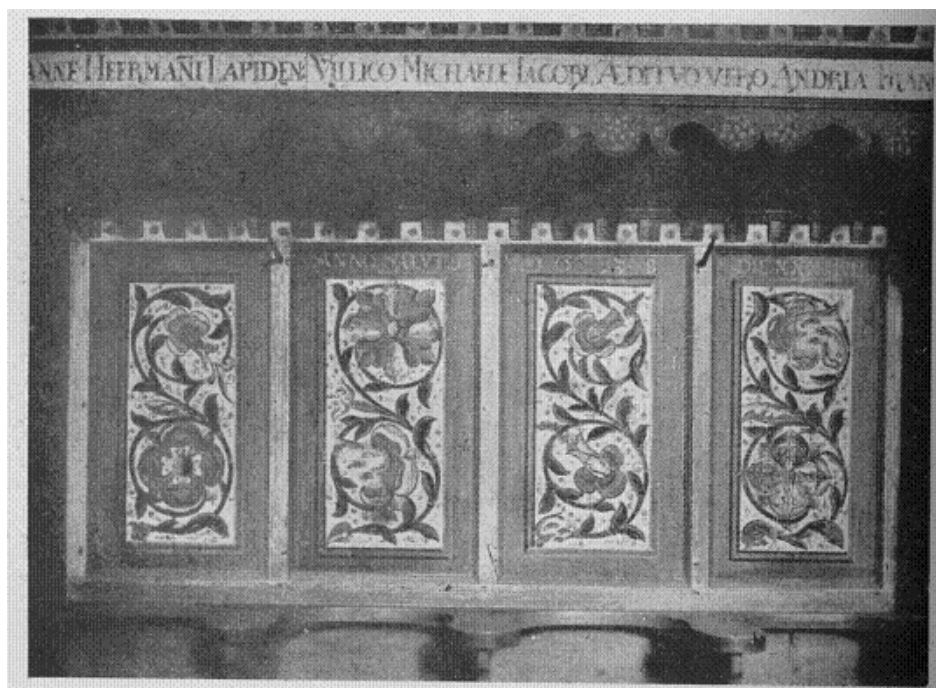
¹²⁶ Ismeretes, hogy Bethlen Gábor halála után az általa fölemelt püspöke és papjai vakbuzgóságukban még a nagy fejedelem által készített szép orgonát és díszes szószéket is eltávolították a gyulafehérvári templomból [Hóman–Szekfü, Magyar történet IV, 73]. Bethlennek nem volt fiú-utódja, aki ezt a kegyetlen és erőszakos tettet meggátolja. Könnyelmű özvegyére a vezető papok nemcsak nem adtak semmit, de a cselekmény részben épen miatta és ellene zajlott le. Bethlen István, a meghalt fejedelem öccse, saját gondjaival volt elfoglalva, s így ha az eset, Brandenburgi Katalin bizalmatlanságra elég okot adott egyházi és léha erkölcsi viselkedése mellett meg is érthető, bizonyos, hogy a művészettörténetnek súlyos és sajnálatos veszteséget okozott. – I. Rákóczi György többek között a kolozsvári Farkas-utcai református templomnak volt patrónusa. Ennek részint általa készítettett belső berendezéséből a Régeni János kolozsvári asztalossal 1646-ban csináltatott szép renaissance szószék-koronán elég gazdag, de nem túlhalmozott aranyozás van. Ezt azonban a fejedelem megrendelésére csinálták s méltóságának megfelelően illett és kellett díszíteni. Mire pedig elkészült, akkorra már Geleji Katona István püspök előregedett ember volt s a fejedelem halála után egy év múlva, 1649. december 12-én meg is halt. I. Rákóczi Györgyöt különben is hasonló nevű fia követte a trónon, s ő kétségtelenül nem túrta volna el apja emlékének megbántását. De ez akkor már szóba se került.

A gyálakúti mennyezet. 1625.
A Fotofilm fölvétele. 1937.

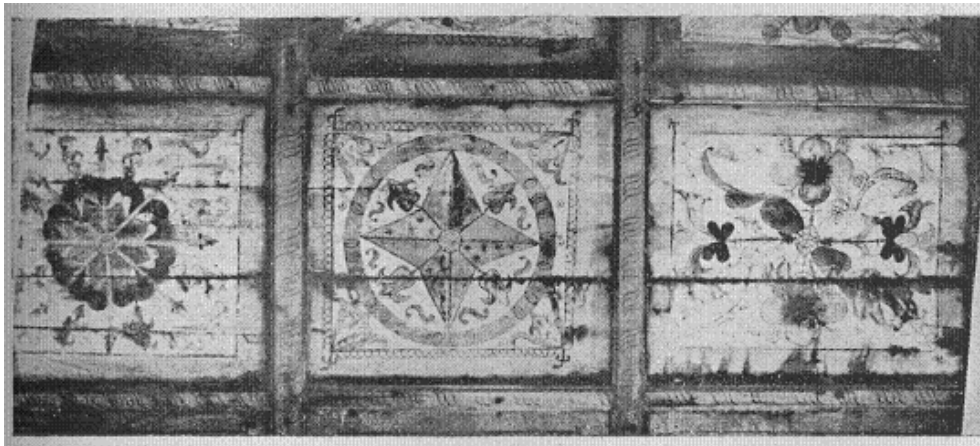
A székelydályai mennyezet. 1630.
Balogh Jolán fölvétele

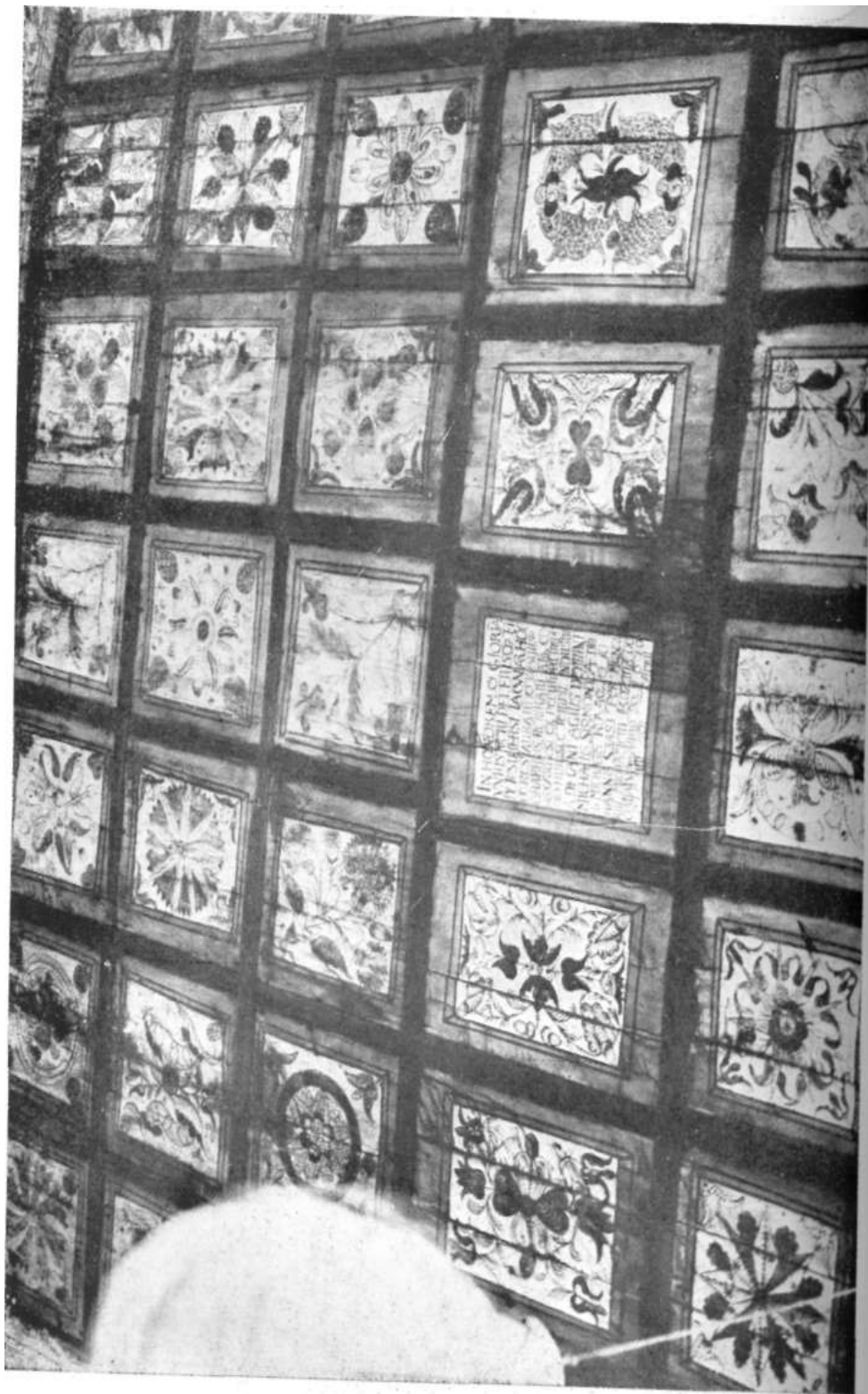
Padhát-díszítményrészlet a homoróddaróci ág. ev. szász templomból. 1638.
A Fotofilm fölvétele. 1940.

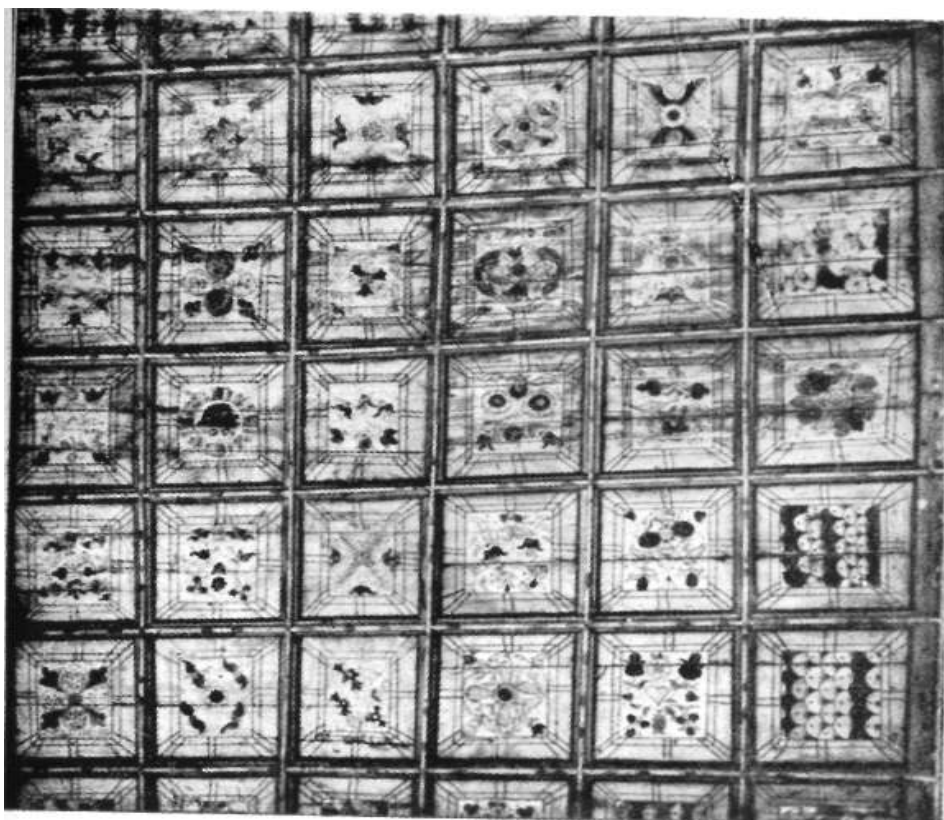
A nyírádszentmártoni mennyezet részlete az évszámossal. 1667.
A Fotofilm fölvétele. 1937.

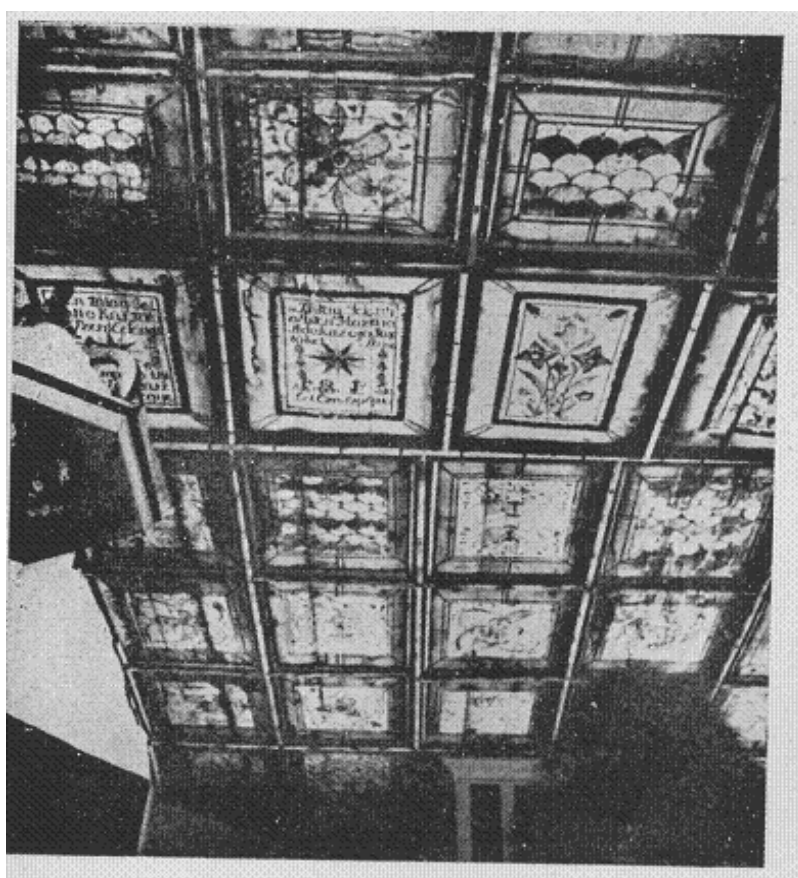
Részlet a nyírádszentmártoni mennyezetről. 1677.
A Fotofilm fölvétele, 1937.

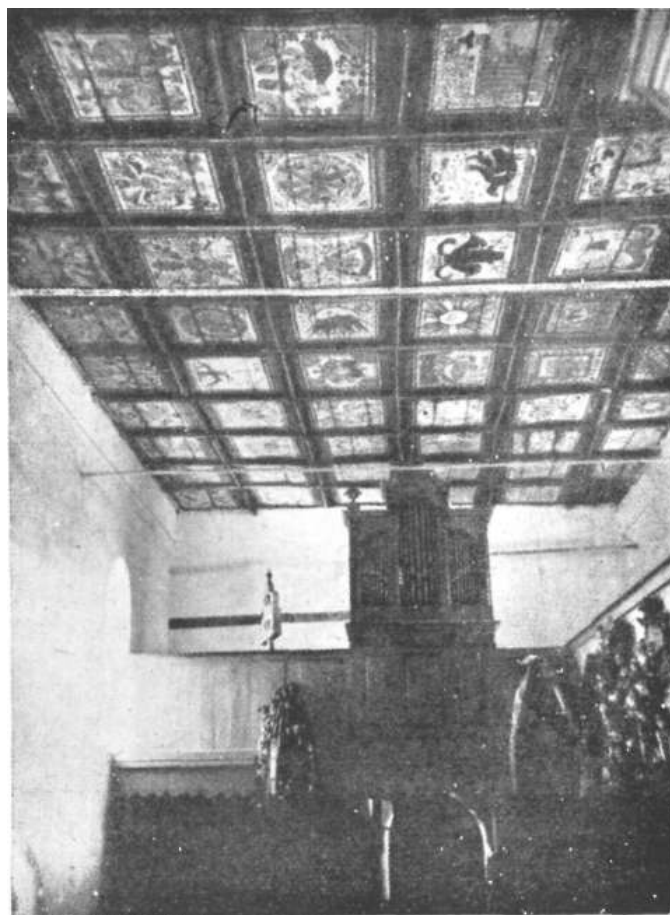
A szentgericei mennyezet részlete a feliratos táblával. 1670.
A Dunki-fivérek fölvétele. 1910.

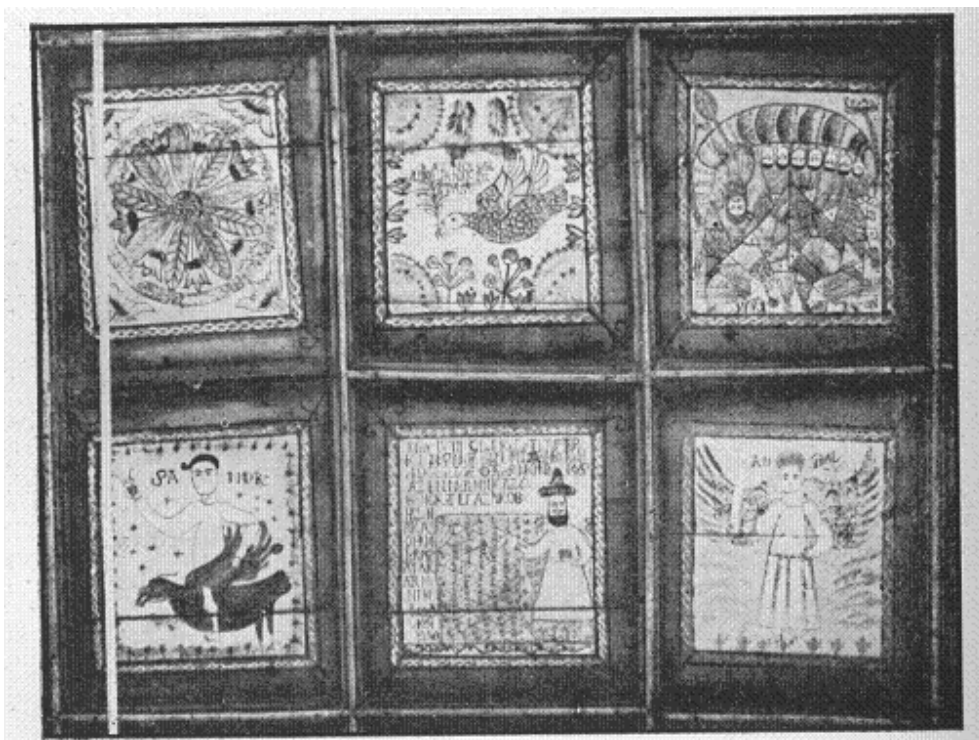
Részlet a felsőboldogasszonyfalvi mennyezetről. 1670.
A Fotofilm fölvétele. 1937.

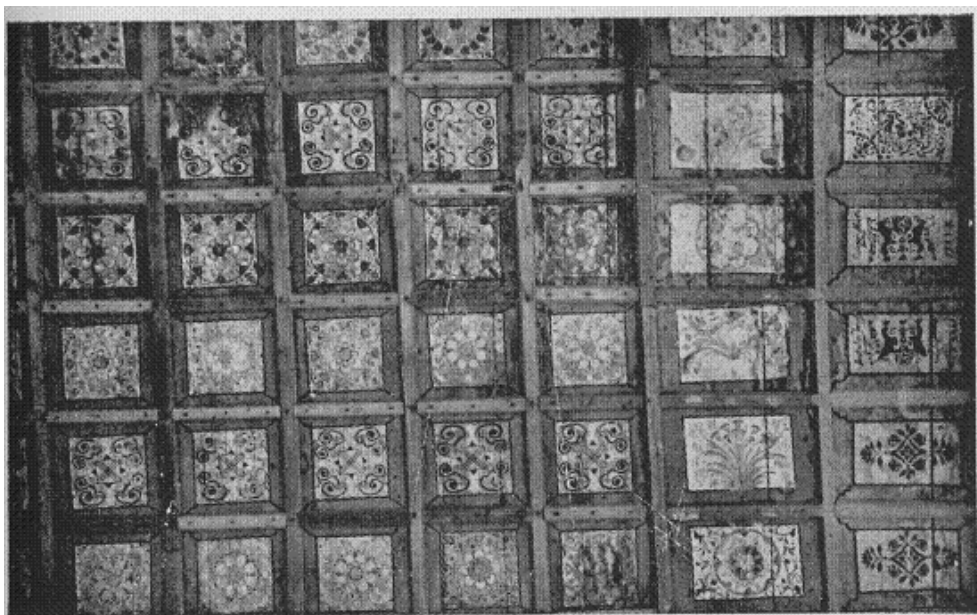
Részlet a kecsedkisfaludi mennyezetről. 1698 (?).
A Fotofilm fölvétele

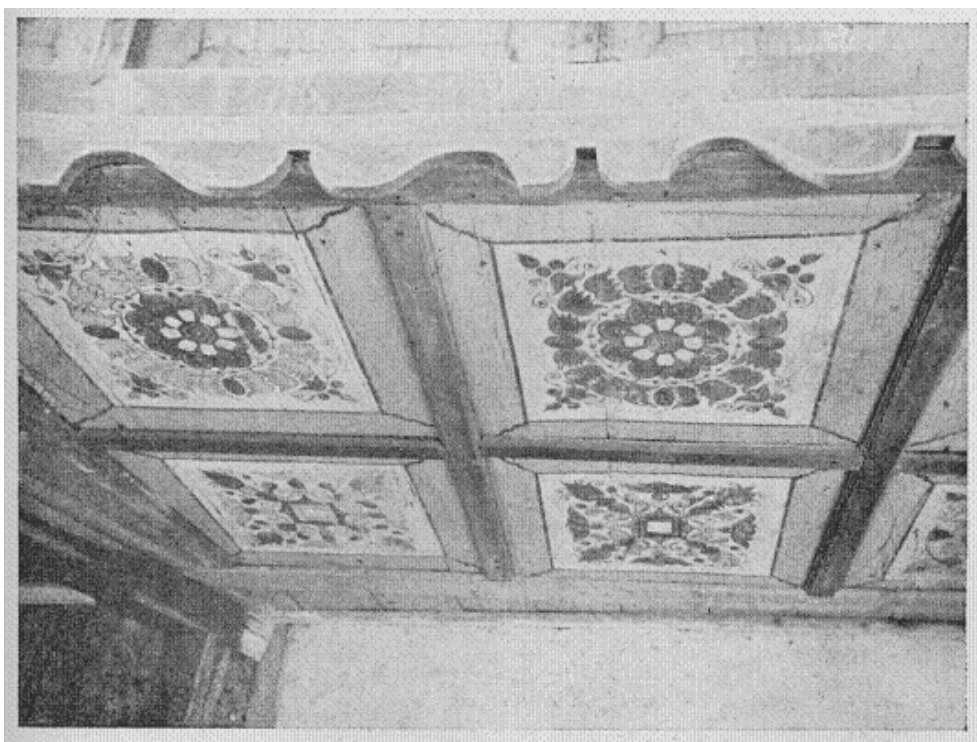
A tancsi mennyezet. 1676.
Balogh Jolán fölvétele

Részlet a tancsi mennyezetről alakos mintákkal. 1676.
A Fotofilm fölvétele

A magyarbikali mennyezet
A Fotofilm fölvétele. 1936.

A vistai karzatalj mintái. 1699.
Balogh Jolán fölvétele

évvel megszűnnek, s mennyezet- és karzatfestményeken később nem találkozunk velük.

Egyszerre tűnik mind föl, mind le a pikkelyes mintákkal az a nagy *O* betű formával kapcsolatos virág- és levéldíszítmény, melylyel szintén a gyalakúti mennyezetben találkozunk legelőbb. Fő virágmotívumát oklevelekről már Báthory Zsigmond és Basta György kancelláriájáról ismerjük.¹²⁷ Gyalakután kívül jobb vagy gyengébb, de mindig tetszetős változatai – Gelencét kivéve – ott szerepelnek mindazokon a mennyezeten, ahol a pikkelydész előfordul. De ezenkívül ott láthatók különböző alakításban Pókában, Nyárádszentimrén és a székelyudvarhelyi Jézus-kápolna mennyezetén is.

E két feltűnő mintán és motívumon kívül tucat-számra lehetne még kimutatni a mennyezetek anyagából helyenként ismétlődő és utóbb eltűnő mintákat és motívumokat. Ezek igazi értékes, tanulságait azonban csak az összes erdélyi mennyezetek és karzatok színes mintakincsének teljes összegyűjtött anyaga nyújthatja. Mert a formák és motívumok mellett a színek is épen olyan fontos részei a mennyezetek kérdésének. Ezeknek épen úgy megvan a jellemző koruk, iskolájuk és divatjuk, mint a mintáknak, motívumoknak, és a kutatásban sokszor épen úgy nyomra vezetnek, vagy meghatározásokhoz segítenek, mint amazok. Ezért csak sajnálható, hogy félszázad alatt a magyarbikali mennyezetben kívül egyetlen ilyen erdélyi művet se adtak ki s a csikdelnein kívül egyet se másoltak le színesen.

Most már ennek a feladatnak a megoldása újra nagyon megnehezült. Pedig meg kell oldanunk. Csak a XVII. századi erdélyi

¹²⁷ Basta Györgynek gerlahi Zaz alias Georeogh János és testvére Péter részére Gyulafehérvárt 1602. december 20-án kiállított egyetlen addig ismert címeres levelének címerén is *N* és *G* kezdőbetűin annak az olasz festőnek munkája és brokát-díszítései szerepelnek, aki Báthory Zsigmond udvarában már előbb az Alia címereslevelet és később, 1602. május 10-én Vadasdi Dakó István címerét festette. Az Alia-armalis szép betűdíszítései és színei különösen jellemző műve. A Vadasdi Dakó-címernél bárom nappal előbb kelt Vályi-címer egészen más, durvább kezű és kevesebb tudású festő munkája, de már csak azért is érdekes, mert kétségtelenül igazolja, hogy Báthory Zsigmond kancelláriáján egy időben több festő is dolgozott. Vö. Basta György levelezése és iratai. Közzétette Veress Endre. M. Tört. Emlékek. Okmánytárak 37. köt. 804–8. Továbbá Cs. Sándor Imre, Címerlevelek, I, 21–2. E publikálás (1910) óta a Vadasdi Dakó címereslevelét néhai Vadasdy Péter törvényszéki bíróval Kecskemétre, a Vályi armális Budapestre, az Orsz. Levéltárba került. Mindkettő eredetijét láttam. A Zaz alias Georeogh-féle címereslevelét eredetije Kolozsvárt, az Unitárius Egyházközség levéltárában. A róla közölt két betűdíz fő virágmotívuma különösen a magyarfülpösi mennyezet egyes díszítményeivel mutat feltűnő rokonságot.

magyar templomi mennyezetek és karzatok közel félezer mintát és motívumot őriztek meg, s a XVIII. századiak is megközelítik ezt a mennyiséget.¹²⁸ Világi anyagunk ebből a kétszáz évből csaknem teljesen elpusztult, de egy részét ennek is fenntartották a templomok emlékei. Annál inkább meg kell tennünk tehát minden lehetőt arra, hogy most már, úgyszólván az utolsó órában, múltunk életének díszéből, e színes és kedves emlékekből minél többet összegyűjtsünk és megmentsünk.*

KELEMEN LAJOS

¹²⁸ Végezetül felsoroljuk a XVI–XVII. századi, ma is meglévő magyar templomi mennyezet- és karzatfestményeket:

1. Gogánváralja 1503–20 között (Szépművészeti Múzeum). 2. Ádámos 1526 (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tára). 3. Homoródszentpéteri töredékek, 1520 körül (Erdélyi Nemzeti Múzeum). 4. Vasasszentgyedi töredékek, 1543 (uo.). 5. Csíkdélce, 1613. 6. Gyalakuta, 1625. 7. Gelence, 1628. 8. Farcád, 1629. 9. Székelydália, 1630. 10. Magyarfülpös, 1642 (A mennyezet töredékei Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárában, a karzat Magyarfülpösön). 11. Póka, 1666. 12. Nyárádszentmárton, 1667 (karzat is). 13. Enlaka, 1668. 14. Szentgerice, 1670. 15. Felsőboldogasszonyfalva, 1670. 16. Ördögösfüzes, 1675. 17. Tancs, 1676. 18. Nyárádszentimre (karzat), 1676. 19. Székelyudvarhelyi Jézus-kápolna, 1677. 20. Magyarvalkói maradványok, XVII. század második fele. 21. Kettesd, 1692. 22. Magyarbikal, 1697. 23. Kecskisfalud, 169(8?). 24. Magyarvista (legénykarzat), 1699.

* *Az e tanulmány szövegében közölt rajzokból az elsőt a szerző vázlatából, a többi a külön, műnyomó-lapokon is közölt fényképfölvételekből Keöpeczi Sebestyén József festőművész, heraldikus; egyetemi könyvtártszint volt szíves elkészíteni.*

Itt fejezzük ki köszönetünket a Magyar Unitárius Egyháznak a szentgericei, dr. Balogh Jolánnak, a budapesti Szépművészeti Múzeum igazgató-örének a székelydályai, az egyik tancsi és vistai fölvételei s végül ismételten Fekete László úrnak, a kolozsvári Fotofilm többször említett tulajdonosának fölvételei szíves átengedéséért.

A SZERKESZTŐ

Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis történetben

A szatmármegyei pásztoréletről írva LUBY MARGIT részletesen tudósít egy Köcsön (Kütsön) Péter nevű tudós kocsis viselt dolgairól.¹

Ez a nagytudományú ember a múlt század elején született talán a 90-es évek táján halt meg. Több, névszerint ismert, szatmári földesúrnál szolgált. A falusiak öregebbje még jól emlékezett rá s főként tudományára. Ezt a tudományt sokan akarták megtanulni tőle, de a próbákon póruljártak. Varga kocsis például tíz liter pálinkát szánt a tanulásra. Köcsön vakarót, kefét, suhogót (négy lovas fogathoz való hosszú ostort) adott a kezébe, hogy azzal menjen ki éjfélkor három község határának találkozási helyére, s ott üljön fel az ostorra. Bármi történjék, az ostort ki ne csapja. Éjfélkor ötlovas hintó termett alatta s elindult vele. Lovai azonban a szembejövő három hintótól megbokrosodtak, úgyhogy Varga dühében odavágott az ostorhegyesnek, de úgy, hogy még a bőr is kirepedt a ló hátán. Abban a szempillantásban eltűnt alóla a hintó s másnap Köcsön szitkozódva mutatta, hogy a háta ki van repedve, a ló ugyanis senki más nem volt, mint Köcsön maga. Egy másik alkalommal meg a négy fekete lóból Isten nevének kimondására, reggelre csak egy csomó csont maradt.

Katona Ferencné édesapja is tudományt akart tanulni Köcsöntől. „Olyant, hogy ne kelljen éccaka kint hálnia a három lúval, hanem mehetne nyugodtan jányok után. Meg is adta a tanácsot Köcsön. Szent György éccakáján, mondta az apámnak, térin gesd a három lovat, míg az le nem fekszik. Ha lefeküdtek, meztelen járd körül háromszor...” A tanulás ugyan nem sikerült, de ez már nem tartozik az alábbiakhoz.

Szemmel meg tudta állítani a hintót, ha meg az övét állította meg valami más tudományos ember „kigombolta az ujjasát, leszakított a pitykés lajbirul egy pitykét, s azt rákötötte a suhogóra. A suhogót kicsapta, a pityke elrepült és kivágta a rosszakarója szemét.” Egyszer egy menyasszonyi kocsi lovai vadultak meg, Köcsön súgott valamit a lovak fülébe s azok megcsendesedtek.

¹ Luby Margit, Fogó legelőkön. Bp., é. n. 79 kk.

Máskor meg négy töretlen csikóval, amelyet ő választott ki a vásáron, úgy hajtotta el a kocsit, hogy az istrángokat, nem tette fel a hámfára. Fogatával pillanatok alatt órányi s napnyi utakat tett meg, nem réveken ment át, hanem a folyókon, de úgy, hogy a fogatának még a kereke sem lett nedves. Ilyenkor gazdájának rendszerint azt mondta, hogy hunyja be a szemét, aztán levegőbe emelkedett, s az emberek szeme elől eltűnt vágató fogatával.

Megjegyezték róla, hogy minden tál ételből az asztal alá dobta az első falatot, s minden italból a földre lötytette az első kortyot. Lovait nem tisztította s mégis ragyogott valamennyi, az istállóban lámpát nem égetett, s mégis világosság volt bent éjjelente. A döglött lovon végigvágott ostorával, s a ló ismét megélevenedett.

„Matolcson Szászi Gusztávné a maga személyében ismerte Köcsönt. Elmondja, hogy Kende Kanut is felmondott egyszer Köcsönnek. Beállt az új kocsis. A két lú meg volt dögölve. Akkor elmentek Köcsönt feltudni, hogy mit csinált a két lúval. Azt felelte, hogy már hónapok óta így járt velek. A gerendába vót valahová elrejtve a pálca. Azt elévette Köcsön. Rávigott vele a két lúra, mind a kettő felállott. Be is foghatta őket Köcsön, de másnak csak döglött lovak voltak. Vagyis más nem tudott velek menni. Mikor meg Perényi bárónál szógált, a ház előtt fordult ki a hám-bul a lú. Hiába borzadt meg tüle a báró, kénytelen vót megtartani, mert a lovak másnak a keze alatt nem mentek, leromlottak. Mikor mégis elment, minden lova utána döglött. Felboncolták a lovakat, akkor látták, hogy azok nem igazi lovak, hanem szalmával kitömött bábok, mégis vitték a hintót, amíg Köcsön parancsolta. Szóval – fejezi be – tudjuk már akkor, hogy kit szógált”. „Csatlós Jóska kocsislegény azt mondja, hogy az apja maga, saját szájából hallotta Köcsönnek, hogy már rég nem járt döglött lúval.”

Kutyakölyköket úszított seregestől az éjjel járókra, de öregségére maga is rettegett a kísértetektől, amelyek láng alakjában követték őt. „Rettenetes volt a meghalása, azért, mert ördögös volt.”

*

Aki csak egy kissé is járatos a néphitben, első pillanatra megállapíthatja, hogy Köcsön személye mágnesként vonzotta magára legrégibb babonáinkat. E hiedelmek legtöbbször a földkerekségnek jóformán minden népénél mai napig is megtalálható,² s azokat a lelki rétegeket képviseli, amelyekben az ősember először kísérelte meg a

² Vö. A magyarság néprajza. II. kiad. IV, 286 kk. (Solymossy Sándor összegező tanulmánya).

világban jelentkező erőhálózatot megérteni és hatalmába keríteni. A szemmel való verés, a körüljárással kapcsolatos babonakör, amely itt egybeötvöződik a meztelenséggel, az első falat és korty áldozatként való bemutatása, csupa olyan jelenség, amely nemcsak népi babonáinkban megőrzött ősi hagyaték, hanem változott formában a ma élő ember tudata alól is sugárzik és sajátos jelképalakításokban nyilatkozik meg. FREUD, LÉVY-BRÜHL, JUNG és tanítványaik által felismert és kidolgozott lélektani megfigyelések arra a meglepő eredményre vezettek, hogy amit mi babonának nevezünk, az eredetileg nem más, mint az élettani embernek a külső valóság tudomásulvételére és magához való viszonyítására kialakult kategóriája. Eszmélésünk elején, úgyszólván, kizárólag e kategóriákon keresztül érzékeltük és értelmeztük a rajtunk kívül eső világot. A fejlődés során e ráirányulásunkat mindinkább háttérbe szorította a tudat által kialakított tapasztalati világkép, amely az ok és okozati összefüggések szerkezetében látta az emberen kívüli valóságot. E kibontakozás egyik mozzanata az, amikor a tudatos világkép az egyénben háttérbe szorítja a régi kategóriákat, ám azok még mindig elég belső feszítőerővel rendelkeznek ahhoz, hogy állandó zavart támasszanak. Az én úgy szabadul meg tőlük, hogy kivetíti magából és egy-egy csodás erejűnek hitt emberben sűríti régi világképét. Ez a folyamat alakítja a szent fejedelmek, sámánok, legendás ősök s végeredményben az istenek képét is emberfelettivé, s egyúttal érthetővé teszi a tőlük való félelem és függés érzését. Mikor tőlük félünk, tulajdonképpen a magunk tudatalattijától félünk. Haláluk, különösen ha tudásukat nem tudják másnak átadni, ezért olyan rettenetesen nehéz. Ha ugyanis nem lenne közvetlen utódjuk, akkor a bennük sűrűsödött s ez által az én számára nyugtalanító erejétől megfosztott tartalom ismét visszaáradna az egyes emberre. Az ettől való tudatalatti irtózás hozta létre azt a képzeletet, hogy a sámán halálának előfeltétele a tudás átadása. Köcsön is hajlandó tanítványokat fogadni, nyilván azzal a hátsó gondolat-tal, hogy ezzel jövőendő halálát megkönnyítse. Mivel azonban nem sikerült tudását átadnia, halála „rettenetes volt”. További lélektani kérdés annak megvilágítása, hogy ezek a kiválasztott emberek maguk is hisznek természetfeletti erejükben, akár csak a költők és művészek is mágikus erőt tulajdonítanak alkotásaiknak, amellyel képesek lennének a világ újjáteremtésére. Ezek valamennyijében az a lelki réteg kerül felszínre, amelynek kategóriáit fentebb láttuk, hitük tehát nem öncsalás, hanem belső kényszer.

Hozzá kell mindehhez vennünk, hogy a külvilág tőlünk független erőinek a tudomány által feltárt értelmétől elzárt népi mű-

veltségek, igen ősi rétegből való képzeteket őriztek meg a mai napig. Ezek szerves összefüggésükből kiszakadva, de még meglehetősen belső feszítőerővel rendelkezve, ugyanúgy zavarják az új eszmélés lehetőségét már sejtő embert, mint régen, s ugyanúgy tapadnak külső személyekhez, mint egykor. E formákat tehát nem csak a hagyomány tehetetlensége tartotta fenn, hanem az a tény, hogy a népben a régi kategóriák még nem adták át teljességében helyüket az újnak. Ebből érthető, hogy bámulatosan rövid idő alatt indul meg a mítoszképződés még manapság is (pl. híres betyárok vagy nagy népvezérek alakja körül).

A Köcsön körül lerakódott ősi babonaréteg e megvilágításban kettős értelmet nyer: egyrészt a külső világ tudomásulvételének ősfarmait találjuk benne összefüggéstelen mozaikszemekként, másrészt pedig tanúi lehettünk, hogy egy – nyilván eredetileg is rendkívüli – ember miként válik a környezet új műveltsége (objektív tudomásulvétel lassú térhódítása) folytán létrehozott lélektani kényszer (kivetítés) következtében csodálatos erejű, emberfeletti (tulajdonképpen nagy feszültséggel ható tudatalatti) lényé.

Ahelyett, hogy tovább szőném a Köcsön-féle jelenségek létrejöttének lélektani értelmezését, a Köcsönhöz tapadt egyik hagyományrög eredetét szeretném megvilágítani. Köcsönnek a lovakhoz való kapcsolatáról van szó. A fent részletesen idézett adatokból a következő derül ki: Köcsönnek rendkívüli lovai vannak s maga is lóvá tud változni, lovai csak az ő keze alatt elevenek, egyébként szalmával kitömött bábok. Ha eltűnnek, helyükön néha csak egy csomó lócsont marad. Köcsön saját testén érzi azokat a sebeket, amelyeket lovai kapnak. Ha ő elmegy, lovai megdöglenek, de ő egy pálcával rájuk vágva, ismét életre tudja kelteni őket. A levegőn keresztül olyan sebességgel vágat velük, hogy az idő szinte kiesik a megtett távolságokból.

A szalmával kitömött bábokról senki sem tudja, hogy nem élő lovak s így nyilvánvaló, hogy tulajdonképpen szalmával kitömött lóbőrök voltak. Ez a hagyományrög a maga teljességében a honfoglaláskor még elevenen élő magyar szokásanyagból maradt a népi emlékezés tárában. Előző munkáimban a honfoglaló magyarok lovastemetkezésének vizsgálatából és keleti párhuzamaival való egybevetéséből arra következtettem, hogy a sírokba a halott mellé megnyúzott és szalmával kitömött lovat tettek őseink.³ A Köcsön-féle adattal ez a bizonyítás teljessé váltott, mert a nép emlékezetében is sikerült megtalálni nyomát a szalmával kitömött ló-

³ László Gyula, A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 465 kk. (A továbbiakban HMN-nek rövidítem).

nak. A régészeti következtetések és a néprajzi párhuzamok viszont lehetővé teszik, hogy Köcsön rejtélyes lovainak eredetét megvilágítsuk. Ennek a becses adatnak elemzésével továbbfűzöm a honfoglaló magyar lovastemetkezéséről és a magyar samanizmusról eddig tett megfigyeléseimet s ezért helyesnek gondolom, ha az értelmezést egy sír bemutatásával kezdem.

A kolozsvári Zápolya-utcai temető folytatólagos feltárásának leleteiből már közöltem néhányat s az alább leírt 10. sírról is jelent meg fénykép.⁴ A pontos sírrajz azonban sokkal jobb képet ad a temetkezésről a fényképnél. A sír leírását a következőkben adom.

10. sír, Zápolya-utcai temető (1. kép). A sírt földestől együtt kiemeltük és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárába szállítottuk, s így eredetiben is tanulmányozható. – A sír leírásakor csak azokat a jelenségeket ismertetem bővebben, amelyek a sírrajzból nem olvashatók le. A sírrajz milliméter pontossággal készült, így tehát a vízszintes méreteket nem sorolom fel. Mélysége, a jelenlegi talajtól számítva, 125 cm volt. A sír földjét a koponya körül és a térdek táján valamilyen rágcsáló állat túrta fel s ez a csontokat is kimozgatta helyükből. A csontok egyébként is erősen elkorhadtak és sok helyen csak porladt nyomait találtuk (pl. a medencénél, a gerincoszlopnál, a bal karnál, stb.), ezeket a rajzon keresztssorral jelöltem. A lócsontok az emberi váz baloldalán átlag 8–24 cm-rel a sír fenekének szintje felett fektettek (a rajzon nagy betűkkel jelölt csontok pontos magassága a következő A:8, B:12, C:19, C2:24, D:12, E:18, E2:25, F:5, 5, F2:8, G:12, G2:8, H:14, I:15, J:12, a ló koponyája: K:24, L:16, M:10 cm-el magasabban fektett, mint az emberi csontváz). E méretekből látható, hogy a lovat nem a sír földjére fektették. A rajzon jól látszik, hogy a szablya keresztvasának egyik vége benyúlik a lókoponya alá. Ebből is nyilvánvaló, hogy először a halottat fektették a sírba, majd vékony földréteggel letakarták, s ezután következett a lócsontok eltemetése.

A férfi csontváza mellett talált mellékletek: Tegez hét (?) nyílcsúcs-csal, a rajzon a következő számok jelölik: 1. a nyílcsúcsokon keresztül vasrozsdás fasáv nyoma, 2. tegezvasalás részlet (?) 9. vasrozsdás fakorhadék a nyílcsúcsok alól, 10. famaradvány a tegezről, 26. vasrozsdás faréteg a tegezről (?), 7. nyílcsúcsok. Meg kell jegyezni, hogy egyes nyílcsúcsok a tegez valószínű fekvésével éppen ellenkező irányban fe-

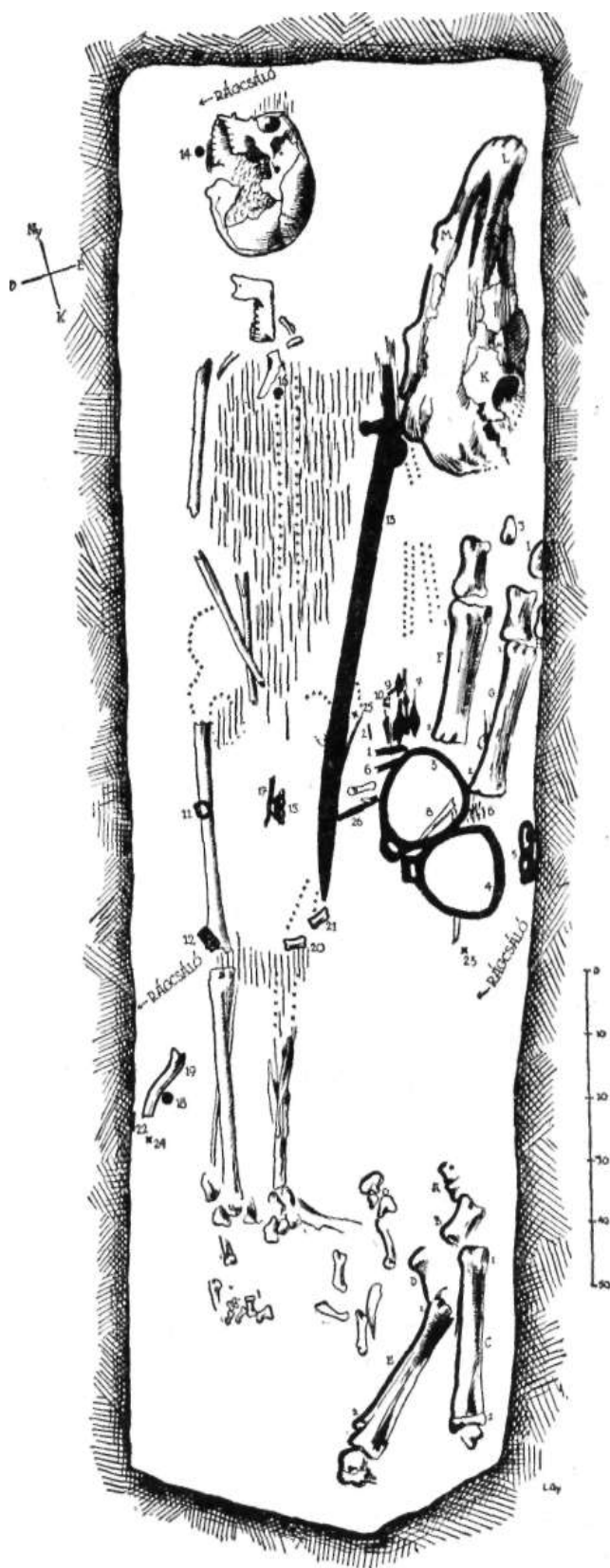
⁴ A kolozsvári Zápolya-utcai temető eddigi irodalma: Kovács István, A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető: Közlemények II (1942), 85–118; továbbá tölem: Erdélyi Múzeum 1942: 578–84; Hítel 1942:540–51 és kny: 1–14, ugyanaz németül Ungarn 1943:33–42; A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kvár, 1943. 15–71 és HMN. XLV tábla. Valószínű, hogy a halottat nyirfakéregre fektették [HMN. 476]. A 10. sírba kétségtelenül a halott hátsólovát temették. Ez a többi magyar honfoglaláskori sírok lócsontvázainak elemzéséből is kiténik; ezekből ugyanis 2 éves kancára, 4–5 éves, sőt 7 éves mén-re következtet Hankó Béla [A magyar ló eredete: Debreceni Szemle 1935:2]. Az áldozati állatok mindig illetlen, betörtlen, fiatal (1–2 éves) lovak lehettek [vö. FFC. 61:108, FFC. 44:126, 132, 140, FFC. 41:150, stb.]. Kivételként említhetem meg a votyákok áldozatát, akik a lóbetegséget okozó szellemnek vén gebét áldoznak [Krohn, alább i. m. 214].

küdtek, ha más ásatásokon is ilyen tapasztalatokra jutunk, akkor fel kell tennünk, hogy vesszejéről letört nyílcsúcsokat is raktak a tegezbe, hegyükkel befele fordítva. Az 1, 2, 9, 10, 26 tegeztöredékek egymagukban nem adnak elég támpontot a tegez helyreállítására, azonban a honfoglalók tegezenek szerkezetét jól ismerjük, s e töredékek nyilvánvalóvá teszik, hogy itt is az ismert szerkezetű tegezt temették a halott mellé. A baloldalon feküdt a szablya (13), pengéje rározsdásodott fatokjának maradványaival, a markolat vasán vászonnyomokat találunk. Tekintve, hogy hasonló vászonnyomokat más honfoglaláskori sírokban is találunk a vastárgyak külső részein, kézenfekvő az a feltevés, hogy a halottat vászonba csavarva fektették a sírba, még hozzá olymódon, hogy a vászonra kiterített halott mellé rakták fegyvereit is és azzal együtt csavarták be. A ruházat fémdíszéből csak néhány pityke (14, 16, 18) maradt meg. Ezek közül az egyik (18) közvetlen a féregjárás mellett a kulcs-csonttal (19) együtt 25 cm magasságban, nyilván a sír földjét megbolygató rágcsáló hurcolta oda, ugyanebben a magasságban találtunk két ujjpercet is (20–21). Egy másik pityke a koponya mellett került elő (14), egy harmadik pedig a mellkasról (16). Mindez lehetetlenné teszi a ruha díszítésének helyreállítását, csak a többi sírokban talált hasonló mellékletek helyzetéből következtethetünk arra, hogy a vászoning nyakáról való fémdíszek lehettek. A jobb-combsont felett talált vaskarikába két kapcsolósíj járt (11), a jobbtérd felett talált vascsattal (12) együtt vagy az öv, vagy a lószerszám tartozékai voltak. A 15. sz. díszített bronzveret rendeltetését még nem tudjuk biztosan, lehetséges, hogy kardfüggesztő volt, alatta szíjnyomokat találtunk (17). A sírban még néhány helyen kis vastöredékek kerültek elő (22, 23, 24, 25), közülük kettő (23, 25) valószínűleg a tegezvasalásból való.

A lócsontok mellett talált tárgyak: Kengyel pár (3, 4). A kengyelvasak feje a sír földjétől számítva 8–10 cm magasságban állott, talpuk 3–4 cm magasán volt. A zabla (5) a sír falához tapadva, merőleges helyzetben találtatott, a szájvasak kapcsolási helye 21 cm-re volt a sír fenekétől. A 3. sz. kengyel alatt mintegy 6 cm szélességben megmaradt fatörmelékét figyeltem meg (6), ennek szélessége azonban eredetileg nagyobb lehetett, csak anyaga teljesen elporladt. Fatörmelék, illetőleg porladás nyomait találtuk a 3. sz. kengyel talpa felett is. Meg kell jegyezni, hogy a féreglyuk helyzetéből kétségtelen, hogy a zablát nem ez szorította ilyen magasságba.

Erre a részletes leírásra, különösen pedig a tárgyak magassági méreteinek rögzítésére azért volt szükség, hogy a ló eltemetésének módját pontosan megállapíthassuk. Amint látható, a ló csontjai közül – amint azt a többi honfoglaláskori sírokban is megfigyelhetjük – csak a koponyát és a lábcsontokat találtuk meg. E csontok helyzete természetes helyzetüknek felel meg, tehát a koponya közelében van a két mellső láb, a sír végében pedig a két hátsó, a ló dereka táján találtuk meg a nyerget a kengyelekkel együtt, s itt volt a zabla is. A többi sírokban a zablát néha a ló szájában találjuk. Mindebből világosan kibontakozik előttünk a ló eltemetésének módja. A lócsontok ugyanis úgy feküdtek, hogy a koponyájához (K, L, M) képest a két mellső láb (F, Gr) alacsonyabb szintben volt, míg a két hátsó (C, E) vele körülbelül egy magas-

1. kép.
A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető 10. sírjának helyszíni rajza (A szerző rajza).

ságban hevert. A kengyelek talpa a két mellső lábánál is mélyebben volt, a felettük lévő zabla azonban jóval magasabban feküdt. A zabla fekvését csak úgy magyarázhatjuk meg, ha feltételezzük, hogy a kengyelek és közte valamilyen muló anyagból való tömeg helyezkedett el, amely a temetéskor a sír falához szorította a zablát. A régi feljegyzésekből és a néprajzi párhuzamokból világossá válik, hogy e magasságkülönbséget az okozta, hogy a lovat megnyúzva (ezért vannak helyükön a koponya és lábsontok) és kitömve (ezért vannak a csontok természetes helyzetüknek megfelelő magasságban) temették a halott mellé a sírba. Azt, hogy szalmával tömték-e ki, vagy másvalamivel (pl. rőzsével vagy mohával) egyelőre nem tudjuk meghatározni. Talán vegytani elemzéssel sikerül egykor a földet e tekintetben is vallomásra bírni.

A nyúzva és kitömve temetett lovat nemcsak a honfoglaló magyarok sírjaiból ismerjük, hanem sokkal korábról szólnak adataink, s elkísérnek minket szinte a mai napig. A legfontosabbakat alább felsorolom.

A szkíták királyainak temetéséről írva, HERODOTOS feljegyzi, hogy az egyik temetkezéskor „50 ló hasát kiürítvén és megtisztítván megtöltik és összevarrják”, s azután rudakból készített állványokra helyezik és zablát, meg kantárt dobnak rájuk s úgy ültetik hátukra a megölt szolgákat.^{4a} A Herodotos által leírt szkíta temetkezéseket ásatásokból is ismerjük, s a feltárt nagy sírhalmok nagyjából a leírást igazolják. Különösen a donvidéki, krimi és kievi sírokban találunk olyan temetkezéseket,⁵ amelyek egyik példáját másfélezer évvel későbbi korból a zápolya-utcai sírban ismertük meg. Itt ugyanis csak koponyát és lábsontokat találtak a szkíta sírokban. A nyúzott és kitömött lóval való temetkezésről egészen a Kr. u. XIII. századig nincsen írásos adatunk. Ám a közbeeső korból a szarmata, hun és magyar temetkezések tanúsodnak a szokás folyamatosságáról, sőt még az avarkorból is ismeretes, mint a birodalom egyik zárt népegységének temetkezésmódja. Nagyjából Herodotos szkítaival egyidőben az eurázsiai szárazföld másik végéről is tudósítást kapunk a szalmával kitömött áldozati állatról. A nagy kínai bölcs, LAO-TZE egyik versében⁶ így ír: „Nem

^{4a} Geréb József, Herodotos történeti könyvei. Bp., 1893.

⁵ M. Rostowzew, Skythien und der Bosphorus, 427, 459, 557, 572.

⁶ Laotse, Tao Te King. – Fordította és jegyzetetezte Wilhelm R. Jena, 1911. 7, 91. – Itt említék meg egy olyan adatot, amelyben megszégyenítés formájában ugyancsak a megnyúzás és a kitömés szerepel. A hagyomány szerint Mani-t, a perzsa vallásalapítót a Kr. u. III. század végén, amikor alulmaradt egy vallási vitában, a perzsa főpapok elevenen megnyúzták, bőrét szalmával kitömötték és kifüg-

az a fajta szeretet van a természetben, mint az emberekben: számára a teremtmények olyanok, mint a szalmakutyák. Nem az a fajta szeretet van az elhivatottban (bölcshen) mint az emberekben: számára az egyes emberek olyanok, mint a szalmakutyák.” A vers értelméhez tudnunk kell, hogy Kínában az időtájt szokásban volt az áldozatokkor a szalmakutyákat mindenképpen feldíszíteni, ezeket azonban miután hivatásukat a szertartásban betöltötték, félredobták. Lao-tze tanítása tehát e versében azt fejezi ki, hogy a természet és a vele azonosult bölcs szemében nem az egyes ember a fontos, hanem csak az a szerep, amelyet a mindenség drámájában betölt. Kutyaáldozatokról az újabkori votyák,⁷ osztyák⁸ és szamojéd⁹ népszokásokról szóló tudósításokról is hallunk, s bár ritkán, népvándorláskori és honfoglaláskori sírjainkban is találkozunk az elhunytal eltemetett kutyával. A régi bolgár és kun eskü-szertartásban is szerepet kapott a kutya feláldozása.¹⁰ Ám térjünk vissza a bölcsélet világából az utazók leírásához, s kövessük a lóáldozatról szóló adatokat. A XIII. században a mongol kán udvarába menő európai követek jelentéseiben s útleírásában szinte a szkíta szokással teljesen azonos temetés mód leírását kapjuk. PLANO CARPINI, azt írja a többek közt, hogy a halottat sátrával együtt temetik el és melléje ennivalót és kancatejet tesznek, „vele temetnek egy kancát csikájával és egy lovat zablával és nyereggel. Egy másik lovat megint megesznek, megtöltik bőrét szalmával s két vagy négy rúdra, magasabban helyezik, hogy legyen az elhunytnak a másvilágon szállása, hol lakjék, kancája, amelytől teje legyen, gyarapíthassa lovai számát s legyenek lovai, amelyeken lovagolni lehessen.”¹¹ RUBRUQUIS pedig így ír a kunokról: „Néha meg a

gesztették [Justi, Geschichte des alten Persien. Berlin, 1879. 187]. Valószínűnek tartom, hogy ezzel, az akkor szokásos szkíta-szarmata „pogány” áldozati szertartást példázták, acélból, hogy Mani-t és tanát barbár megnyilatkozásnak tüntessék fel. Vö. ehhez azt a szokást, hogy a szibírszki kormányzásban az áldozati bikát elevenen nyúzzák meg [Krohn Gyula, A finnugor népek pogány istentisztelete. Bp. 1908. 345. Bán Aladár jegyzete. – A könyvet a továbbiakban Krohn: Fgr. rövidítéssel idézem]. A bika mint áldozati állat valószínűleg éppen Iránon keresztül jut a pusztákra [W. Koppers, Pferdeopfer und Pferdewelt der Indogermanen: Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik IV].

⁷ Krohn, Fgr. 353.

⁸ Karjalainen K. F., Die Religion der Jugravölker: FFC. 44:131. – A továbbiakban első kötetével együtt FFC. 41, illetőleg FFC. 44-nek rövidített

⁹ FFC 44:131. ¹⁰ HMN. 392–3.

¹¹⁻¹² Munkácsi Bernát, A régi magyar lovastemetkezés keleti változatai: Ethn. VII, 297 kk.

sírnál egy lovat ölnek meg, melynek húsát megeszik, bőrét pedig szalmával kitömik és négy póznára felállítják... láttam egy sírt, amely fölött négy rúdra akasztva tizenhat lóbőr függött, ugyanazon sír mellett inni való kancatej és főtt hús is állott.”¹² A XV. század második felében JOSEPHAT BARBARO járt rokonaink közt s arról tudósít, miszerint: „hallotta, hogy a moksa-mordvinok évente bizonyos meghatározott időben egy lovat szoktak venni, melyet közrevesznek, mind a négy lábát odakötözik ugyanannyi karóhoz, a fejét pedig egy földbevert cövekhez. Ezután a tömegeből előlép valaki ijjal a kezében s addig lődöz a ló szíve tájára, míg az kileheli páráját. Ekkor lenyúzza s a bőreből zsákot csinál. A húst, amelyet bizonyos ünnepies szertartással oszt szét, elköltik. Ennek utána az egész bőrt kitömik szalmával és összevarrják, úgyhogy egyenesen áll, mintha élne. Végre egy nagy fához mennek, melynek ágait egyformára megnyesik s föléje tetőt raknak, a lovat rája állítják s imádják. Áldozatul coboly-, nyest-, evet- és rókabőrt hoznak neki, amelyeket a fára aggatnak; az ilyen fák tele is vannak bőrökkel.”¹³

¹³ Krohn, Fgr. 231. Ez a leírás alapján hitelesnek tekinthető. Radloff, Aus Sibirien, 1893. II, 25–26 s mások tudósításaiból hasonló képet kapunk. Ám éppen, mert Barbaro nem látta személyesen az áldozat bemutatását, több mozzanatot összecserélhetett. Radloff a ló kikötését éppen így írja le, azzal a különbséggel, hogy a lovat nem lenyilazzák, amikor is vére omlanék, hanem lábainál fogva széthúzzák, s derekát elroppantva, ölik meg. A finnugor népek áldozati szokásai közt is ismerjük az áldozati állat megfojtását, nyakára hurkot vetve és az áldozó fához kötve, addig kergetik a fa körül, míg a hurok nyakára szorul és megfojtja. A tremjunganoknál az a szokás dívik, hogy a halottal adott állatot megfojtják, a szellemnek áldozottat pedig fejbevágják és szívenszúrják [FFC. 41:150]. Az áldozati állvány és asztal elkészítése az állatbőr fára akasztásának szokása megegyezik a többi tudósításokkal, de a ló imádása – legalább is a Barbaro-tól közölt formában –, nyilván félreértés. Arról hallunk ugyan, hogy az osztyákok medvebőr előtt esküdtek [S., Šaskov, Šamanstvo v Sibiri: Zapisiki russkogo geografičeskogo obščestva 1864:58] és a medvetisztelet mellett a lőtisztelet nyomai is kimutathatók. Például a burjátoknál és a jakutoknál a ló szent állat. A burjátok különösen a fehérorrú mént tisztelik, hitük szerint az ulus (nemzetségi falu) védőszelleme lakozik benne, s így közvetítő az emberek és az ég lakói közt [vö. G. Nioradze, Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart, 1925. 41]. Alább kiderül, hogy az ember és az állat között milyen szoros a kapcsolat a sámánhitben. Nem tartom feleslegesnek itt megemlíteni, hogy IX. Gergely pápának 1237-ben kelt bullája arról panaszkodik, hogy a pogány hámáiek megkeresztelkedett honfitársaikat addig üzik a szent fák körül, míg holtan össze nem rognak [Krohn, Fgr. 56], ugyanez a bulla említi, hogy a keresztényeknek kitépték testük belső részeit [uo. 252]. Lehetetlen észre nem venni, hogy az állat- és emberáldozat közt (mert hiszen nyilván a keresztények feláldozásáról van szó) milyen messzemenő azonosság van.

Az áldozati állat megnyúzásáról és kitöméséről tudósít PHILIPP JOHANN TABBOT, későbbi nemesi nevén STRAHLENBERG.¹⁴ Ő XII. Károly svéd király tisztjeként, a poltavai csatában orosz fogságba került, majd Nagy Péter cár országfelmérési munkáiban segédkezett. Feljegyzéseit 1730-ban adta ki; szövegéből kitűnik, hogy résztvett egy vogul medveáldozaton is. Itt látta, hogy a medvéket az áldozati oltár előtt megnyúzták, bőrüket kitömték, s a kitömött állatokat újra felállították. Ő jegyzi fel elsőként azt a szokást is, amelyet a későbbi gyűjtésekből jól ismerünk, hogy a vogulok medve bőre előtt mentegetőznek, hogy tulajdonképpen nem ők ölték meg, mert „a nyilak s a vas okozta halálát, amelyet az oroszok kovácsoltak és készítettek el.” Újabb néprajzi feljegyzésekből is ismerjük az áldozati állat megnyúzása és kitömésének szokását. A votyákok példának okáért egy Cser nevű gonosz szellemnek, amely a lóbetegségek okozója, lovat áldoznak. A ló fejét s lábait benne hagyják a bőrben, rózsával kitömi a bőrt, és összevarrják, majd állványra állítják, úgyhogy eleven lónak látszik.¹⁵ Ugyanilyen szokásokról kapunk hírt a finnországi¹⁶ és oroszországi¹⁷ lappok áldozatairól szóló leírásokban. Széltében ismeretes ez az áldozás-mód az altaji török törzsek közt is (2. kép).¹⁸

Mindebből nyilvánvaló, hogy az a honfoglaláskori temetkezési szokás, amelyiket egy példa bemutatásával fentebb megismertünk, nem elszigetelt jelenség, hanem a szkítáktól napjainkig, Magyarországtól Kínáig óriási idő és térbeli távolságokat áthidaló, egykor általános szokás volt. Sok esetben a koponya és lábak benne hagyásával megnyúzott áldozati állat bőrét nem tömték ki, hanem úgy tették csak a sírba, vagy akasztották az áldozófára. Honfog-

¹⁴ Hämäläinen, Nachrichten der nach Sibirien verschickten Offiziere Karls XII. über die finnisch-ugrischen Völker: JouSFou. XLIX. (1938), 43.

¹⁵ Krohn, Fgr. 214.

¹⁶ I. h. 50.

¹⁷ I. h. 239.

¹⁸ Vö. J. Th. Katanov, O progrebajnich obyčajach tjurkskich plemen s drevnjeisich vremen do našich dnei: Izvj. obč. arch. ist. i etnogr. pri imp. Kazanskom Universitetje. Tom. XII, vyp. 2 Kazan, 1894, 109–42. Ugyanaz német fordításban: Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Central- und Ostasiens: Keleti Szemle I (1900). kötet. – L. még Munkácsi, Ethn. VII, 297 kk. – Uno Harva, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki, 1938, továbbá Radloff fent idézett szibériai naplójegyzeteit (Aus Sibirien) és a kazáni egyetem Izvjestijában megjelent adatközléseket. A legrészletesebb sámán-szertartás leírását Verbickij nyomán közli Radloff; magyar nyelven Solymossy Sándor ismertette a nevezetesebb feljegyzéseket [A magyarság néprajza IV, 364 kk].

laláskori sírjainkban is sok helyen megtaláljuk e szokást.¹⁹ A sírok egyrésztében ugyanis a lócsontok nem természetes helyzetüknek megfelelő távolságban fekszenek egymástól, hanem egy csomóban. Helyzetükből azonban ez esetben is kétségtelen, hogy bőrrel együtt temették el a csontokat s nem levágva tették a sírba.

Röviden áttekintjük ezt a szokásanyagot, valamint az áldozati állattal kapcsolatos többi eljárásokat is, mert a későbbiek meg-alapozásához szükséges ismeretek rejlnek bennük.

Az obi-ugor népekről egy 1578-ból szóló tudósítás már meg-
említi, hogy a rénszarvast az áldozatkor úgy nyúzzák meg, hogy
bőrében hagyják fejét s lábait, ezt a bőrt pedig a szent berek fá-
jára függesztik.²⁰ Egy 1593-ból való térképen kép is maradt erről
a szokásról.²¹ A vogulok hasonló lóáldozatáról először 1663-ban
történik említés.²² A szokás, a néprajzi feljegyzések szerint még
nemrégiben is nagyjából azonos módon volt meg az osztyákoknál,²³
voguloknál,²⁴ csermiszeknél,²⁵ lappoknál²⁶ és szamojédeknél,²⁷
továbbá a tunguzoknál,²⁸ jurátoknál²⁹ és az altaji török törzsek-
nél.³⁰ Újabb világvallások hatására néhol (pl. a cseremiszeknél)
a lóbórt elégetik,³¹ a mordvinok pedig a lóbórt – akárcsak más
népek, köztük a régi magyarok is a kereszténység és az iszlám el-
terjedése után a lovat – a papoknak adják ajándékba.³²

Jóformán valamennyi adat arról tanúskodik, hogy az áldozati
állat húsát, néhány jelentőségteljes darab félretevése után, az
áldozatot bemutatók, a jelenlévőkkel együtt elfogyasztják. Csak
szórványosan akadunk olyan szokásokra, hogy az állat húsát a
kutyáknak vagy madaraknak dobják eledelként.³³

Amikor az adatok feljegyzői az áldozat célja iránt érdeklőd-
tek, több-kevesebb eltéréssel azt a választ kapták, hogy a halott-
nak vagy az istenségnek hátslóra van szüksége, vagy ménését
akarja gyarapítani. Tehát nem ételáldozatról van szó. A lakoma-

¹⁹ László Gyula, A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge: AHung. XXVII. Bpest, 1943. 52 kk.

²⁰⁻¹ FFC. 44:127.

²² I. h. 128.

²³ Krohn, Fgr. 77, 81, 202.

²⁴ I. h. 204.

²⁵ I. h. 39, 72.

²⁶ I. h. 49.

²⁷ FFC 44:126.

²⁸ S. Šaskov Šamanstvo v Sibiri: i. h. 58.

²⁹ I. h. 59.

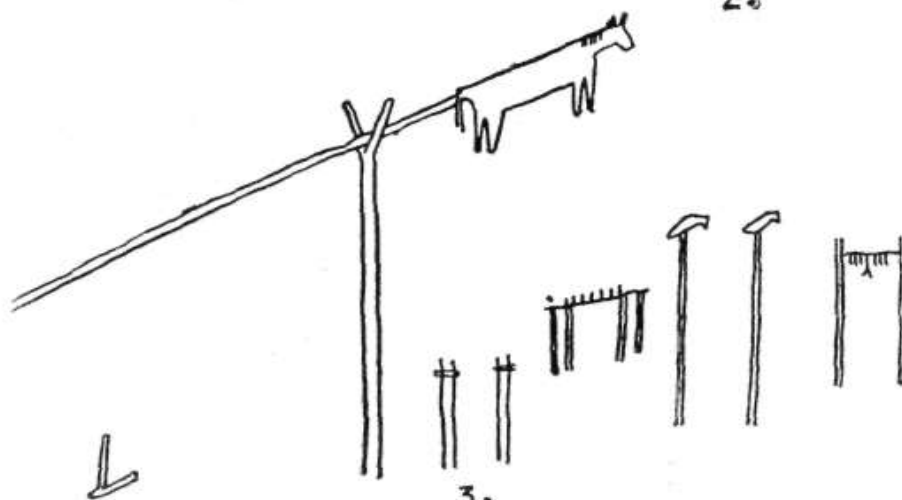
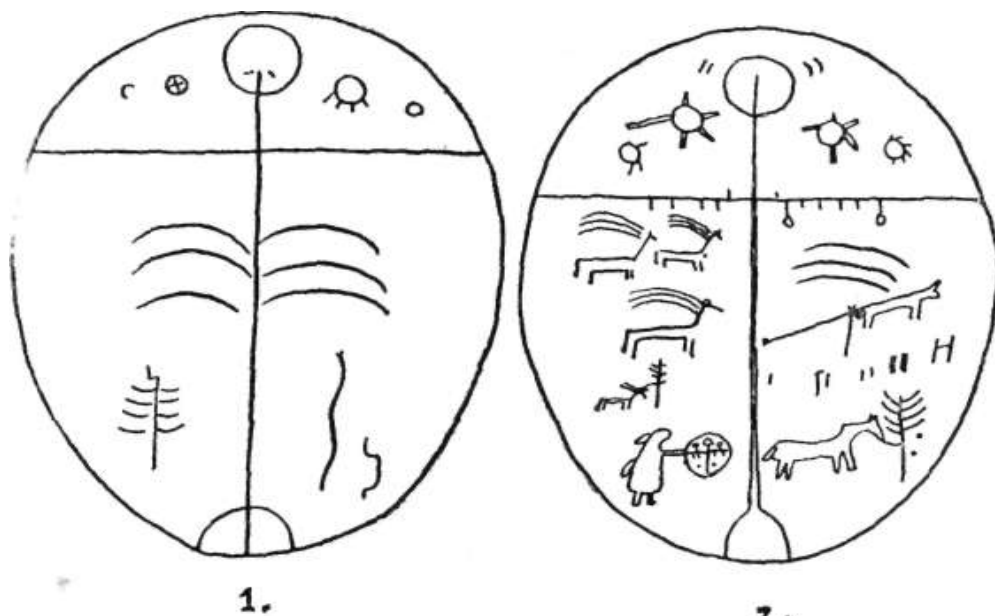
³⁰ Vö. a 18. jegyzet és HMN. 484.

³¹ Uno Holmberg, Die Religion der Tcheremissen: FFC 61:142.

³² HMN, 456 és Krohn, Fgr. 226.

³³ Katanov, O progrebajlnich... : i. h: 118. – Krohn, Fgr. 214.

kor ugyan az istenség bábuját megkenik a feláldozott ló vagy más állat életfontosságú szerveinek darabjaival, vagy a halott számára is félreteszik ezt, de mindez a megvendéglés jellegzetes szokását mutatja. Az isten vagy a halott vesz részt a lakomán, nem a meghívottak vesznek részt a halott vagy az isten által rendezett vendégségen.

2. kép.

1-2. Altaji samándob belseje és külseje. 3. Áldozati előkészületek egy altaji samándob rajza alapján. A nyúzott és rúdra húzott lóbőrön kívül a négy lábú áldozati, asztal, két madáralakos rúd, két más rúd közt kifeszített szalag csüngőkkel, stb. (Anochin-Harva nyomán).

Az áldozati állat ilyenféle felajánlásának ősiségét nemcsak a régi írásos adatok, valamint a nagy területen való elterjedés mutatja, hanem néhány lényegtelennek látszó megfigyelés is alátámasztja. Így például az állat megölésekor néhány helyen még ma sem szabad vastárgyat (kést, nyilat, lándzsát, stb.) használni,

máshelyen meg az áldozati állat húsát nem szabad vaseszközzel illetni.³⁴ Ezek a tilalmak még a vas megjelenése előtti korból kelteznek ezt az áldozati szokást,³⁵ s így egybevágunk a legrégebb feljegyzések időrendjével.

Az is kitűnik a néprajzi feljegyzésekből, hogy ez az áldozás mód azon a hiten alapul, hogyha az állatot úgy nyúzzák meg, hogy feje s lábai sértetlenül benne maradnak bőrében, akkor az állat a másvilágon megelevenedik. A szokások egyrésze azt is sejteti, hogy eredetileg a bőr és a hosszúcsontok a koponyával együtt nem voltak elegendők a megelevenítéshez, hanem szükséges volt még az állat életfontosságú szerveinek, illetőleg azok darabjainak is a bőrbe való varrása. Ezért a szív, máj, tüdő, vese, stb. darabjait varrták még nemrégben is a szalmával kitömött lóbőrbe.³⁶ Láttuk már, hogy az istenséget is ezzel vendégelik meg, s e szervekből készült lélegzőgolyók védik meg az obi-ugor embert a betegségtől, haláltól s más rontástól.³⁷ E részekben lakik a lélek, s éppen ezért tiltják elfogyasztását a terhes asszonyoknak; a régi étrend szerint asszonyok egyáltalán nem is részesültek a megölt állat nemes részeiből.³⁸

Alátámasztja azt a következtetést, hogy régebben a bőr megelevenítéséhez ezekre a részekre is szükség volt, az a cseremiszi szokás, amelyben csakis ezek a részek szerepelnek, a bőr nélkül. A cseremiszek ugyanis az áldozati állat alább megnevezett testrészeinek egy-egy darabját szúrják fel egy kihégyezett hársfapálcikára a következő sorrendben: a végbél vége, hús a jobb és bal medenceszárnnyról, a veséből, a mellből, a szívből, a főütőérből, a marjából, a légzőcsőből, a nyelvből, az ajkából és a májból. Ez a tizenkét szelet hús, a májat nem tekintve, megfelel a testben jelentkező sorrendnek. Ezeket ugyanúgy szúrják fel egy kis pálcikára, mint ahogyan a bőrt is karóra húzzák.³⁹ A tunguzok is ha-

³⁴ Krohn, Fgr. 240, 253.

³⁵ Vö. Solymossy Sándor tanulmányát (A magyarság néprajza IV, 292 kk.; uo. az előző irodalom).

³⁶ Harva, Die religiösen Vorstellungen... : i. l. 563.

³⁷ Munkácsi Bernát, Szív és máj: Ethn, VIII, 138 és HMN. 491–2.– FFC. 41:31. – Krohn, Fgr: 222, stb.

³⁸ Uno Holmberg, Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas: JouSFou. XLI, 15–16. – A nők részvételét az étkezésben régebben mind finnugor, mind pedig a török népeknél s nálunk is pontos szokások szabályozták (vö. HMN. 174 kk. és 218).

³⁹ FFC. 61:132, 152–3. – Ismerve az előző jegyzetben idézett étkezési előírásokat, amelyek ugyancsak a fejtől lefelé menő sorrendben jelölik ki a nagycsalád tagjainak jutó húsdarabokat, s egyúttal a rangsort is, az a meggyőződésem, hogy éppen ez az ételfelosztás mutatja, hogy a nagycsalád egésze a totemmel volt azonos. A totemállat húsát is csak a nagy-

sonlóképpen ábrázolják a medvét áldozat bemutatáskor: orrából, füléből, légzőcsövéből, beleiből, körmeiből és farkából levágnak egy-egy darabot, ezt függesztik a faágra „ezzel akarván az egész állatot jelképezni”.⁴⁰

Valamennyi áldozati szokásnál, amelyekről eddig szó esett egyaránt fontos volt, hogy az állat csontjait eltörni vagy megsérteni nem volt szabad. A csontokban levő lélek, hitük szerint, a szervezet egyik el nem pusztuló alkotóeleme, s így az istenségnek a másvilágon csupán ismét hússal s vérrel kell felruháznia, hogy az állat megelevenedjék. Széltében elterjedt hit ez, és sok helyen olyan formában nyilatkozik meg, hogy az áldozati állat húsának megfőzésekor a csontokat gondosan kiválasztják, s minden darabkáját megtisztítják, majd természetes sorrendjükben ismét összerakják.⁴¹ Sok esetben valamennyi csontot belevarrják az állat bőrébe s úgy temetik el, vagy függesztik fel az áldozóberek szent fájára.⁴² Nem tárgyalom itt sem azt a későbbi jelenséget, hogy a csontokat elégetik,⁴³ mert célunk a szokás eredeti formájának szemlélete, s így az ellenőrizhetően újkori változatokat kihagyhatjuk szemlénkből.

A továbbiakban arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy a lóáldozó népek hite szerint miképpen elevenedik meg a másvilágon az áldozati állat. Említettem már, hogy a néprajzi kutatók e kérdésre általában azt a feleletet kapják, hogy a csontokat az istenség

család egésze fogyaszthatja el, da sohasem az egyes ember. Ezt a kérdést egy másik dolgozatomban szándékozom részletesen kifejteni.

⁴⁰ FFC. 61:133.

⁴¹ Vö. Adolf Friedrich, *Knochen und Skelett in der Vorstellungswelt Nordasiens: Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik V* (1943), 189–247. tanulmányának gazdag adattárát.

⁴² Vö. általában e dolgozat során idézett vonatkozó műveket. Sajnos, egy igen fontos műhöz Gahsnak a *Wiener Beiträge*-ben megjelent »Kopf-Schlädel- und Langknochenopfer« című dolgozatához nem juthattam hozzá. Gahs dolgozatában két műveltségi kört különböztet meg, egy régebbit (ma: subarktikus) kört, koponya és hosszúcsont áldozattal s egy délebbre fekvőt, amelyet medvetisztelet és állatmágia (közte az egész csontváz összegyűjtése) jellemez [vö. Friedrich, i. m. 217]. Ha honfoglaláskori sírjainkból nem nyertünk volna kétségtelen bizonyítékot a ló megnyúzására és részben kitömésére, könnyen felvetődhetnék az a gondolat, hogy a votyák halotti ünnep szokásaival vessük egybe sírjaink lócsontjait. E halotti ünnepek neve ugyanis „fej- és lábajándék”, s ezt attól kapta, hogy a votyák a halottnak csak a ló fejét és lábát áldozták fel. Nem lehetetlen, hogy olyan sírjainkban, amelyekben állítólag csak a ló koponyáját és két mellső lábát találták, ilyen szertartás nyomait figyelhetjük meg. Harva, *JouSFou*. XLI, 48 magyar sírjainak lócsontjait e szokással egyezteti. Megállapítása, a maga teljességében, semmiesetre sem helyes.

⁴³ FFC. 61:142. – Krohn, Fgr. 230, stb.

ismét hússal ruházza fel. Ez a hit abban a szemléletben gyökerezik, amelynek nyomai némely rokonnépnel még ma is fellelhetők, hogy t. i. a csontokban lélek lakik. GARMA SANDSEJEV az alár-burjátoknál a következőket jegyezte fel: Az embernek több lelke van, három főlelke. Ezek közül az első a csontokban, a csontvázban székel. Az ember csontjaival egy láthatatlan, emberformájú lény függ össze. Ez a csontváz valamennyi részében jelen van s mintegy láthatatlan mása a csontváznak... ez a lélek a halál után a csontokban marad (ezért nem szabad az áldozatkor a csontokat megsérteni, vagy eltörni).⁴⁴ – A csontokról kialakult hit szemléltetésére két teremtésmondát közlök. Az egyik vogul monda, a bibliai teremtésleírás tükörképe, ám jellegzetes bővítéssel: Numi Taremi ugyanis úgy teremti az embert, hogy először fűzfavesszőből csontvázat fon számára, majd agyagba burkolja s lelket lehel bele.⁴⁵ A bolgáriai

⁴⁴ Friedrich, i. m. 193. A csontok megelevenedésének hite egyébként szinte az egész földkerekségen ismeretes. Ezékielnél (34. fej.) éppenúgy megtalálható, mint az ó-egyiptomi halottas könyvben, vagy a mexikói indiánok néphitében [Friedrich, i. m. 241]. Talán legszebb emléke e hitnek a Kalevalában Lemminkejnen anyjának megható jelenetében őrződött meg (15. ének).

⁴⁵ FFC. 41:23. – A vadástörténetekben többször szó esik arról, hogy a szellemek az elejtett vad lakomájára a vadászt is meghívják, s amikor a lakoma végén a csontokat összegyűjtik, a vadász, eldug egyet s vessződarabbal, vagy fadarabbal helyettesíti. Később ráismer erre a vadra, amikor elejti s feldarabolva az egyik csont helyén megtalálja a fadarabot [JouSFou. XLI, 49. – Friedrich, i. m: 195, stb.]. Általában elterjedt hit az is, hogy a vadász csak olyan vadat ejthet el, amelyet előzőleg a szellemek már elejtettek, megettek s új életre hívtak. Ugyanabban a környezetben, amelyben a szalmával kitömött ló emlékezete megőrződött, lappangó alakban megvan a samán újjászületésének hite, továbbá a csontoknak fával (fordítva = másodlagos értelmezésben) való behelyettesítésének emlékképe is. Luby Margit adatközlésében találtam meg ezeket a nyomokat is. Szatmárcsekéről közli a következő hiedelmeket: „... két matolesi fiú egyszer kint hált a mezőn György éccakáján. Az egyikén olyan gatya vót, aminek a madzagját két karácsony (nagy- és kiskarácsony) közt fonták. Az pedig biztos védelem minden kísértés ellen. Amellett még várat is kerekített magának, mielőtt lefeküdt. Így nem bánthatták a gonoszok. A másíknak a testiből mind kilopták a csontot a rossz lelkek. Úgy kellett másnap hazavinni. Egész esztendőre nem bírt volna lábra állni, mert a csontjai hiányoztak.

Következő Szent György éccakáján megint kivitték, de akkor megszerencsével járt, mert ugyanazok a lelkek visszalopták a testébe a csontot. Másnap már semmi baja se vót”. Lehetetlen észre nem venni, hogy ez az emlékrög a samán csontjainak kivételét őrzi, mind a samán, mind pedig a szatmárcsekei gyermek betegen fekszik odahaza, míg ez a művelet meg nem történik (l. alább).

A csontokkal kapcsolatos hiedelemkör ősi vonásait őrizte meg a következő történet is: „... volt két szolga. Egy szomszédba laktak. Együvé jártak aludni. Jött egy Szent György éccakája, és jött egy nagy

tatórok így emlékeznek meg az asszony temetéséről: Ádámnak és Évának tíz fia volt, de csak egy lánya. Ádám fogott egy zsákot, kiment a mezőre és mindenféle csontokat gyűjtött. Farkas-, kutya-, macska-, lócsontok kerültek zsákjába. Azután hazavitte a zsákot s kérésére Isten ezekből teremtette az asszonyokat a fiúk számára. Ebből magyarázható az asszonyok különböző természete.⁴⁶ Alább is többször találkozunk azzal a hittel, hogy a csontokat zsákba vagy az állat bőrébe rakják, s ezek megelevenednek. Hogy az emberi és állati létben azonos törvényeket láttak megvalósulni, arra kitűnő példa az az elbeszélés, amelyet BOGARAS jegyzett fel a jukagiroknál: Két testvért egymásután megölt sógoruk, a holló, izzó fürdőkamrába taszította, s megsült testüket felfalta. Ezután így szólt feleségéhez: menjél és tisztítsd meg csontjaikat, s gyűjtsd egy tarisznyába, és akasszad fel magasan egy fára. Az asszony keservesen sírva fakadt, összegyűjtötte a csontokat, még a legkisebbeket is, tarisznyába tette, s magasan egy fára akasztotta. A legfiatalabb testvér később megölte a hollót, és megkérdezte nővérét, hol vannak bátyainak csontjai. Lehozta a csontokat a fáról, pontos sorrendben összerakta őket, s meghintette az élet

csengős-bongós szekér, két ember rajta. Oszt ahogy mentek, annak a szekérnek az egyik kerekén egy küllő eltörött. Az egyik fiú nem aludt, a másik jól aludt. Hallja a fiú, hogy az egyik ember mondja a másiknak: „Vegyük ki ennek a fiúnak a lába-szárából a csontot a küllő helyébe, majd mostanhoz egy évre visszahozzuk”. Igen, de hiába nem aludt a fiú, megszólalni nem birt, így oszt az emberek kivették a másik fiúnak a csontját. Másnap nem tudott felkelni a fiú, de a másik nem mondta meg neki, hogy mi baja van. Hanem a következő Szent György éccakáján elment a fiúért, hogy: – Gyere menjünk, feküdjünk le megint ott, ahun tavaly is aludtunk.

– Hogy mennék mán – mondta a másik –, nem is tudnék én addig el se menni. De az erővel elvitte. Osztán csakugyan jött a csengős-bongós szekér, rajta a két ember és a fiúnak csakugyan visszatették a csontot a lábába. A fiú meggyógyult. Reggel a maga lábán ment el. Akkor árulta el neki a másik, hogy mi vót vele. Addig félt vóna elárulni” [Luby Margit, Bábaelte babona. Bp., é. n. 68–9].

⁴⁶ Friedrich, i. m: 204. – A teremtésmondák egyebekben is az őskori ember világlélményének roppant becsú adattárát tárják elénk. Például a tunguz legenda szerint Buga az ember teremtésekor keletről vasat, délről tüzet, nyugatról vizet és északról földet vett, s így alkotta meg az embert és az asszonyt. Húsát és csontjait földből, szívét vasból, vérért vízből, testmelegét tűzből alkotta [vö. Šaskov, i. m: 33]. Hasonló teremtésmondákat idéz Harva, Die religiösen Vorstellungen...: i. h: 111 kk], de ezek eredetibb formát őriztek meg, mert bennük nem a világból teremődik az ember, hanem az ő, vagy totem (vö. Mithras-hitet is) testéből formálódnak a világ dolgai, hajából lesznek a fák, szemeiből a csillagok és így tovább. Ez a szemlélet vezet az életfa képzet kialakulásához is. Ezeket tudva érthető meg, hogy a csontot fával helyettesítheti a vadász.

és a fiatalság vizével. Első hintésére a csontváz hússal telt meg, másodszorra bőrrel vonódott be, harmadszorra megelevenedett, s így szólott: sokáig aludtam, de most nagyon frissnek érzem magamat. BOGORAS hozzáfűzi ehhez, hogy a régi jukagirok halottaik csontjait tarisznyába gyűjtötték, és titkos helyre dugták.⁴⁷ Ha ezt a mesét egybevetjük az áldozati állatokról olvasott feljegyzésekkel, világosan meglátszik, hogy az emberi csontokkal ugyanúgy tettek, mint az állatokéval: minden porcikájukat összegyűjtve, bőrbe (vagy tarisznyába) rakva, fára függesztették. Gondos összerakásuk szolgált megelevenedésük alapjául. Hogy a tarisznya, vagy zsák eredetileg nem tarisznya volt, hanem állatbőr, arról éppen a jukagirok temetkezési szokásainak egy régebbi rétege tanúsodik. Régente halottaikat ugyanis rénszarvasbőrbe varrva függesztették fel a fákra.⁴⁸

Az életre teremtés hitének bőséges és igen tanulságos adattárát ismerhetjük meg a samán-avatás szertartásaiból. Ritka esetekben megtörtént, hogy a néprajzi kutatóknak sikerült a sámánokat szóra bírni s elmondatni velük samánnálevésük történetét. Valamennyi elbeszélésnek az a veleje, hogy samán csak az lehet, akit előzőleg samán-ősei darabokra téptek, majd újból életrekeltek. E feldarabolások leírása szinte szószerint példázza az áldozati állatoknál megismert eljárást. Az egyik samán például így mondotta el teste szétdarabolását és megelevítését: Egy vaskampóval szétválasztották tagjait s leszakították, csontjait megtisztították a hústól, és teste folyékony részeit eltávolították. Utána a csontokat gondosan összeállították, vasfonállal összevarrták, s hússal látták el. Más elbeszélésekből arról értesülünk, hogy húsát üstben főzték, s a samán-ösök megették, teste csak akkor elevenedik meg ismét, ha száján keresztül jól megfőzött szívét helyére rakják. A samán úgy éled fel, mintha hosszú alvásból ébredne.⁴⁹

A tovább nem részletezhető gazdag szokás-anyagból kitűnik, hogy az ős-szellemek a samán testéből eltávolítanak (megesznek) minden földi – emberi – testrészt, s újjal helyettesítik.⁵⁰ Még vérük is más lesz, egy altaji samán például őséhez fohászkodván azt mondja, hogy változtassák vérét, olyan sűrűre, mint az erjesztett lótej.⁵¹ A jurák szamojéd samánt medve ősanya szoptatja,

⁴⁷ Bogoras, *Tales of Yukaghir*. 44, vö. *Märchen aus Sibirien*. Jena, 3940. 74–80 (Ezt Friedrich, i. m. 204 alapján idézem).

⁴⁸ Nioradze, i. m. 14.

⁴⁹ A kérdés adattárának gyűjteményét l. Lehtisalo, *Die Tod und die Wiedergeburt des künftigen Schamanen: JouSFou*. XLVIII, 1–34.

⁵⁰ Lehtisalo, i. m. 24.

⁵¹ I. h. 18.

viszont az ajnuk áldozatra szánt medvebocsát egy asszony táplálja kebeléből.⁵² Ez a néhány utalás azokkal a tanulságokkal együtt, amelyeket alább a samán öltözékéről idézek, világosan mutatja, hogy a samán új élete nem emberi élet, hanem állat-totemje él benne. A samán ugyanis csak ceremóniás díszében képes a más-világgal érintkezni. Ez a samán-ruha pedig nem más, mint a törzs totemjének ábrázolása. Csak akkor van másvilági képességeinek birtokában, ha belebujik totem-ősének bőrébe, s magábaépíti annak csontvázát. Ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy a halottakat régen miért varrták állatbőrbe, vagy ami ezzel egyértelmű, miért csavarták nyirfakéregbe. Nemcsak a halottakkal jártak el így. Az osztyákoknál szokásban volt, hogy a beteget, vagy csupán fájó testrészét, az áldozati rénszarvas vagy ló még meleg bőrébe csavarták.⁵³ A jakutok úgy beszélnek a samán-ruháról (állatbőr-ről), mint élőlényről.⁵⁴ A samánviselet elkészítése régebben nagy ceremóniák közt történt, ennek részleteit, sajnos, nem ismerjük. A jeníszjei samán maga vágott le egy rénszarvast, az állat vérével bőségesen megöntözte jövőbeli ruhájának díszét, s azután a bőrből elkészítette ruháját.⁵⁵ Azok a vasdíszek, amelyeket vérrel öntözött, s amelyek a ruha megelevenítésének eszközei voltak, az áldozati állat csontvázát és a kozmost ábrázolták.⁵⁶ Itt idéznem kell azt a tudósítást, hogy a samánavatás szertartásaiban a koponya és a csontok megvasalása állandóan visszatérő hiedelem.⁵⁷ A samán sapkája is a totemállat (szarvas, bagoly, stb.) fejét ábrázolja.

A samán-ruha elkészítésekor tehát szertartásosan ugyanazt a folyamatot ismételték meg, amelyet az áldozati állat és a leendő samán új életre keltésekor megismertünk. Az állatbőr megelevenítésének szertartását a samándobok készítésének leírásakor POTAPOV L. P. részletesen ismerteti. E leírás alapján pontos képet kapunk azokról a hiedelmekről, amelyek szerint a megölt állat (ember) új életre kelthető, akár e földön, akár a másvilágon. Mivel a magyar szakirodalom eddig nem használta fel POTAPOV eredményeit, szükségesnek látom a vonatkozó részek részletes ismertetését.⁵⁸

⁵² I. h. 30. ⁵³ Krohn, Fgr. 138.

⁵⁴ Nioradze, i. m. 85.

⁵⁵ Nioradze, i. m. 61–62.

⁵⁶ Uno Holmberg, The shaman costume and its significance: *Annales Univ. Fennicae Åboenses. Serie B. I. No. 2. 1922–23.* – Harva munkáját és a samánruha többi irodalmát részletesen ismerteti Friedrich, i. m. 211 kk. Újabban az egykori samánruhát néha már csak azzal jelzik, hogy a samán révületekor szarvasbőrbe ül [Krohn, Fgr. 337].

⁵⁷ Lehtisalo, i. m. elszórtan.

⁵⁸ L. P. Potapov, Sledy totemističeskich predstavlenii u altaicev: *Sovetskaja Etnografia* 1935. 4–5. füzet. 140 kk.

A dobót a nyenyencek, osztyákok, tunguzok, dolgánok, vogulok, szeljkupok, orocsok szarvasbőrből készítik, az uranchájok, szagajok, jakutok és orocsok a dobverőt is szarvascsontból csinálják, vagy jávorszarvas bőrével vonják be. Maga a dob totemállatot ábrázolja, amely a samán segítő állata. A samán ezen teszi meg útját révületében a szellemek birodalmába. PETRI B. E. burját samán ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a samán a másvilági birodalomba annak az állatnak szellemével jut el, amelynek bőre dobján feszül. A dob azonban nemcsak bőrével, hanem a maga egészében ábrázolja a totemállatot. A khakassoknál a samándob felső részén hat lelógó bőrszalag van, ezt az állat hat csecsbimbójának tartják, amelyek táplálják a samánt. A sor-ok ugyanezt a hat kiálló részt szarvoknak tekintik, ugyanez a jakut hit is. A szeljkupok ezt a dob fülének mondják. POKROFJEV G. I. a szeljkupoktól kapott értesülés alapján egész határozottsággal jelenti ki, hogy a samándobot élő állatnak tekintik. Ezt írja: Majdnem valamennyi általam látott szeljkup samándobnak fémcsörgői voltak, a fogó felső felére függesztve, ezek a szarvas (= dob) légzőcsövét jelképezték. Felvetődik az a kérdés, hogy milyen állatot ábrázol a dob? Láttuk, hogy a legtöbb népnél szarvasbőrből készül. Amikor a sor samán új dobót készít a maga számára, erre rendszeren szarvasbőrt húz, s készítésekor végbeviszi a dob életrekeltését. Ez a szertartás még újabban is kizárólag törzsi jellegű. Lényegében annak a szarvasnak feltámasztását tárja elénk, amelynek bőre a dobon feszül. A samán a dobra áldozati árpasört fecskendez, erre a dob-szarvas megelevenedik, és a samán ajkával elmondja a jelenlévőknek születését, gyermekkorát s éretté növekedését, azt, hogy hol élt, mit s hogyan evett, stb. A szarvas addig a pillanatig viszi elbeszélését, amikor a vadász elfogta, vagy golyójával elejtette, s azzal végzi tudósítását, hogy jól fogja szolgálni gazdáját, A szarvas elbeszélése alatt a samán a vadászat jeleneteit megjátssza, a vadászat jellegzetes mozdulatait utánozza. Eközben átadja a dobót a jelenlévőknek, s egész éjjel szakadatlanul samanizál, a dobhoz a samán szertartásokból jólismert szavakat mondva; például: „Hat szarvval ékes dob, ha köre lépsz ne botoljál meg, ha vízbe méssz ne fulladjál meg, ha jégre méssz, ne bukjal fel”. Mindebből kiderül, hogy a dob a samán háts-állata, végeredményben maga a totem. A szeljkupoknál talált összehasonlító anyag e tekintetben rendkívül tanulságos. A samándob elkészítésekor és megelevenítésekor, az áldozat második napján a samán felkeresi az erdőben azt a helyet, ahol a szarvas született. Gondosan kikémlel minden helyet, hol a szarvas élete során megfordult, s ahol megdöglött.

Feltétlenül szükséges, hogy a dob számára elejtett szarvasnak minden maradványát összegyűjtse az utolsó szőrszálig, amelyet esetleg akkor veszthetett el, amikor fához dörgölözött, átuszta a patakokat vagy a folyókat. Elvetett agancsait, minden darabocskára húsát, sőt azoknak az embereknek és kutyáknak ürülékét is összegyűjti, akik a szarvas húsából ettek. Ezután áll a samán a legnehezebb feladat előtt: meg kell fognia a szarvas lelkét. Hosszú erőlködés után sikerül végre elfognia, s megkötöznie a szarvas szellemét. Néhány samán úgy jár el, hogy zsákmányul ejthesse a dob szarvasának szellemét, hogy képét nyirfaágacsokból felállítsa, s a vadászatot utánozva, kis íjacskából rálő. Ezután a szeljkup samán holt és eleven vízzel életrekelte a szarvast és a pestis ellen veresfenyőt állít áldozati fának s ez alá odafüggeszti dobját, amely a szarvas feltámadásának pillanatától azonosul a szarvas képével mint annak helyettese”. A DIRENKOV I. P. által gyűjtött anyagban a sor samán a dob életrekeltéséhez összegyűjti annak az állatnak minden részét, amelyből a dobot készítette, s életrekeltésekor dobon lovagolva biztatja a megelevenedett állatot a vágatásra. A dobverő, a korbács e műveletek alkalmával nagy szerepet játszik. Nagyjából ezek a részek azok, amelyek POTAPOV tanulmányában a dob megelevenítéséről szólnak.

Tegyük hozzá POTAPOV leírásához, hogy az a folyamat, amely a ló és szarvasmarha megszelídítéséhez vezetett, és a rénszarvas helyébe ez új háziállatokat állította, a samándoboknál is változásokat idézett elő. A burjátoknál a ló, a jakutoknál tehén vagy borjú bőrrel vonják be a samándobot.⁵⁹ Ám épen POTAPOV közli azokat a nyelvészet-paleontológiai vizsgálatokat,⁶⁰ amelyek bizonyítják, hogy e népeknél is eredetileg a szarvas volt a totemős (vö. a magyar és rokon csodaszarvas mondákat is).

POTAPOV eredményeit máshonnan vett összehasonlító anyaggal a következőkben szeretném továbbfűzni. A samándob fogója, amelyet a „dob gazdájának” hívnak, a samándob keretét feszíti ki. Ez nem akármilyen fából készült, hanem kiválasztása és megelevenítése a bőrhöz hasonló szertartásokban történik. A jakutok például a dob farészeit az őst jelképező fából készítik el. A samán ugyanis egy nagy veresfenyőfát választ ki az erdőben, és ráakasztja, illetőleg ráköti samán-ruháját. Ezután ökröt áldoz a fánál, közben varázsigéket mormol, meghintve a fát az áldozati állat vérével és pálinkával. Csak ezután vág ki a fából egy részt a dob számára, de úgy kell eljárnia, hogy a fa ne szenvedjen, s ne pusz-

⁵⁹ Nioradze, i. m. 82.

⁶⁰ Potapov, i. m. 135 kk.

tuljon bele e műveletbe.⁶¹ A samán-dob keretét feszítő fogó sokszor emberformájú, fejét s végtagjait jól meg lehet különböztetni. Ismét arra a képzetre bukkanunk tehát, amelyet az állatbőrbe temezett halottaknál, vagy az áldozati állatoknál megismertünk: a dob ezekhez hasonlóan csak akkor elevenedik meg, ha belsejében a csontszerkezet megvan. Még tovább is fűzhetjük az egyezést: a samándob külsejére (2. kép) szarvasvérrel (vagy újabban égerfaháncsvérrel) rárajzolták az egész világmindenséget.⁶² Lényegében tehát a samándob azonos módon elevenedik meg, mint a samánruha. Úgy látom, hogy eredetileg az áldozati állat újraéledésének is előfeltétele volt a kozmosz rárajzolása. RADLOFF ugyanis így írja le a kazak-kirgiziek juh-áldozatát: Az áldozati juh csontjait gondosan megtisztítják, koponyájára a baksa mindenféle figurát rajzol, tésztából állatokat (tevéket, lovakat, ökröket, juhokat és kecskéket) formál, mindezt színes zsineggel átköti és a csontokkal együtt zsákba rakja. A zsákot maga viszi egy elhagyott helyre, s mindenféle ceremóniákkal elássza.⁶³ Ha bizonyítékok kerülnek elő arra vonatkozólag, hogy az éppen RADLOFF által feltárt altaji sírokba⁶⁴ is ilyen in-

⁶¹ Nioradze, i. m. 82.

⁶² Vö. általában a samándobokat (2. kép.) és az e dolgozatban idézett irodalmat. A szarvasvérre és az égerfaháncsra nézve l. Krohn, Fgr. 172, 176.

⁶³ Aus Sibirien II, 62.

⁶⁴ Aus Sibirien, II. köt. 2. fejezet. – Néhány adat képében bemutatott egy szokást, amelyből világosan kitetszik, hogy a totemállattal, a bálványképpel, a halottal és az újszülöttel azonos módon bánnak. Marco Polónál olvassuk, hogy a mongolok a halottat a ház oldalába vágott ajtón viszik ki, a vogulok, osztyákok és szamojédok sem az ajtón viszik ki a holttestet, hanem vagy az ablakon adják ki, vagy lyukat törnek a jurtfalon. Solymossy Sándor a magyar Ördögszerető meséjében találta meg ennek az ősi temetkezésmódnak emlékét [Társadalomtudomány II–III, 264]. Magam összevettem ezt azzal a szokással, hogy az újszülöttet nálunk és a rokonnépeknél kiadják az ablakon s úgy hozzák vissza a házba [HMN. 478]. Ugyanezt látjuk a bálványképeknél is. A vogulok az áldozat helyére a bálványt nem az ajtón viszik ki, hanem az ablakon át, s itt adják ki mindazt, amit áldozatra szántak: prémeket, ruhákat, ezüstneműt, stb. [vö. Krohn, Fgr. 204]. Mindez elhárító varázslat. Harva azt tapasztalta, hogy a turuchanski tunguzok a medvebőrt és a medvehúst nem az ajtón hozzák be a sátorba, hanem hátul, a sátortakaró alatt, hogy az asszonyok ne lássák [JouSFou XLI: 7]. Ugyanezt halljuk a giljákokról és az északamerikai indiánokról és a lapp vadászokról is. A osztyákok is a hátsó ablakon adják be a medvebőrt. A lapp vadász azzal igyekszik a medve szellemét megcsalni, hogy nem az ajtón jön haza, hanem hátulról mászik be a sátorba. E vadászszokások mai magyarázata az, hogy az asszonynépek nem szabad a totemállatot látni. A néplélektani megfigyelések azonban lehetővé teszik ennek a képzetnek az előzőkkel való azonosítását. Az, áldozat és a temetési szokások egyezésére Harva, Die religiösen Vorstellungen... i. h: 440–441 is rámutat.

dokkal kerültek a nyírfából kivágott különböző állatok s más ábrázolások, akkor a kör bezárul, s az emberi test újraeledésének is ugyanazok a feltételei, mint az állaténak, a samán-ruhának, vagy a dobnak.

Ez eleve valószínűnek látszik, mert ZELENIN alább ismertetett rendszerezéséből kitűnik, hogy mindezek mögött a szokások mögött azonos képzet lappang^{64a} még hozzá a betegségtől és a haláltól való szabadulás vágya. Ezért kell annak az állatnak testében (a totemében) újraszületni, amely a betegség és a halál okozója, tehát maga mentes minden bajtól.

ZELENIN eredményeit felhasználva, úgy látom, hogy Köcsön tudományának eddig megmagyarázatlan mozzanatára is fény derül. A rossz szellemek kiűzésének a földkerekség minden táján azonos módja divatozik: ez a beteg megverése vagy megrázása. Kö-

^{64a} Horváth István baráti figyelemből egy falujabeli (Ózd, Kisküküllő m.) siratóének töredékét közölhetem. Egy öreg asszonytól hallotta, aki halott kisfiát siratta:

Kidőlt a háznak a fala
Annak is a jobb oldala ...

Horváth István vette észre, hogy ez a töredék az Ördögszerető meséjében megőrzött ősi temetés mód emléke. Figyeljünk arra is, hogy a ház jobboldali fala dőlt ki, a régi rendben a jobboldal volt a férfiak helye a házban. A sirató a halált úgy írja körül, hogy a ház falának kidőlését említi. Úgy gondolom, hogy ez talán nemcsak egy múltba merült temetési szokás képi emléke, hanem olyanféle tilalom is lappanghat benne, hogy a halált nem volt szabad néven nevezni (akárcsak a totemállatot), s így fogalmát megkerülő, fedő fordulattal illették. Ilyen magatartásra a természeti népek köréből számos példát ismerünk; a magyar névadás bizonyos szokásaiból sejthetjük, hogy népi hiedelemvilágunkban is lehettek ilyenfajta képzetek (vö. még azt a megfigyelést, hogy siratóinkban gyakori a halál, halál országa kifejezések megkerülése pl.: ... miért mentél el ilyen korán, ilyen árván abba a nagy fekete házba, kinek sem ajtaja sem ablaka, csak a nagy sötétség...). Nem tudom, hogy a hasonlatokkal és szóképekkel teli költői népnyelv nem egy kifejezésének gyökere nem ilyen körülíró szó-tabuban keresendő-e? Annyi azonban sejthető, hogy például a vogul énekek állandóan visszatérő „díszítő jelző”-i nem annyira a leíró képzelet, mint inkább a csak összes tulajdonságainak kimondásával megidézhető személyiség (isten-ség, hős) igéi. Eszerint a hét-nyolc szóból álló képsor tulajdonképpen egyetlen kifejezésnek számítódnék. Ilyen jellegű képsor alkotásra is szinte végnélkül idézhetők a példák a természeti népek nyelvéből. Ezek az állandó fordulatok olyan mélyen beivódtak a nyelvbe (éppen, mert egy szónak számítanak), hogy még akkor is fennmaradtak, amikor értelmük már régen kikopott alóluk. Ilyen módon bukkan fel egy-egy töredékben (mint például az ózdi siratóban) váratlanul a régmúltak hiedelemvilágának egy-egy, már csak a nyelvben élő kövülete. Hasonló módon lappanghatott egy évezreden keresztül a szalmával kitömött ló emlékezete is mesék és babonás történetekbe süllyedve, míg Köcsön történetében feljegyzőre talált.

csön úgy kelti életre döglött lovait, hogy egy pálcával rájukver. A samán úgy vágtat a másvilágra dobján (állatján), hogy; dobve-
 rővel veri. A dob e verés nélkül egymagában nem képvisel idéző
 erőt. Ebben a gondolatkörben érhető meg az a két kaukázusi va-
 dász-mese, amelyet ZELENINnek egy másik tanulmányából idézek.⁶⁵
 Az erdei vadak ura, Ävsati egy egész szarvast megfőz, s megven-
 dégeli vendégeit az állat húsával, a csontokat azonban nem sza-
 bad eltörni. Lakoma után a csontokat rendben összerakja, rájuk
 vág kancsukájával, s a szarvas egyszerre hússal és bőrrel felkél
 mint élő. Az abházoknál pedig azt a mondát tartják, hogy „a
 minden vadak pásztora” egy vaddisznólakoma maradványait be-
 göngyöli az állat bőrébe, s rávág erre a csomóra, és a vaddisznó
 ismét elevenen szalad el társaihoz az erdőbe. A mongol Bodga
 Gesser kán történetében egy borjú bőrét felvágatlanul húzzák le,
 húsának elfogyasztása után a csontokat visszarakják a bőrbe; a
 hős a bőrt farkánál fogva meglóbálja s a borjú ismét életre kel.⁶⁶
 A burjátoknál, hogy az igazat megtudják, a samánt gyakran bot-
 tal verik meg,⁶⁷ a samán meg a jakutoknál szertartás közben gyak-
 ran tanítványait botozza meg.⁶⁸ Végül egy rendkívül érdekes nyu-
 gati visszhangját idézhetem ennek az ural-altaji néphitnek. Ka-
 rintiában egy mondai alak egy parasztember ökrét levágja és meg-
 eszi, de a csontokat beteszi a bőrbe, és az állatot botcsapásokkal
 ismét életrekelti.⁶⁹ A magyarsággal s még előbb az avarokkal
 szomszédos nyugati területeken több emléke él még annak a ha-
 tásnak, amelyet samanizmusunk gyakorolt az ottélő népek hitvi-
 lágára.⁷⁰

⁶⁵ Paideuma II, 1–2:34. – Friedrich, i. m. 195 alapján.

⁶⁶ Friedrich, i. m. 196.

^{67–68} Solymossy, A magy, népr. IV, 358.

⁶⁹ Holmberg, JouSFou. XLI, 49. Ilyen váratlan egyezések természetesen a keleti anyagban is akadnak. Egy burját samán például olyan hatalmas, hogy szánja lovak nélkül is elindul [Nioradze, i. m. 102], akár-csak Köcsön lovai is hám nélkül húzzák a kocsit.

⁷⁰ Ilyen például az állkapocs nélküli ló szerepe a néphitben [HMN. 114]. Baranyában és Léva mellett maradt meg ez az ősi képzet, s utat talált a cseh néphitbe is. Egyébként megvan a kazáni és krimi tatároknál, a kirgizeknél, de a finnugor népek áldozati szertartásaiban is nyomát találjuk. Paasonen ír le egy áldozati fenyőt, amelynek levágott törzsében két szeg volt verve, kétoldalt az egyikén a medve koponyája lógott, másikon alsó állkapcsa, a fa alatt kórákás volt [Krohn, Fgr. 63], a cseremiszekekről olvassuk [FFC. 61:130], hogy az áldozati ló alsó állkapcsát leválasztják a koponyáról. Talán a Paasonen megfigyelte áldozati helyhez lehetett hasonló az a kórákás, amelyen szénnyomok közt egy ló fél állkapcsát találta Roska Márton a várfalvi árpádkori temetőben [Dolg. IV, 9. kép]. A szláv néphitben a táltoshitnek is megtaláljuk nyomát [HMN. 113], a nagycsalád keleties szerkezetére

Nem mulaszthatom el, hogy fel ne vessek itt egy kérdést, amely talán ugyancsak a veréssel való feltámasztás emlékét őrzi néphitünkben. Magyar területen több változatban ismeretes a Három árva balladája.⁷¹ Egyik változatának minket érdeklő része így hangzik:

Tova menyen három árva,
Tőlük kérdi a Szűz Mária
„Hova mentek három árva?

Álljatok meg három árva!
Adok néktek arany vesszőt,
Csapjátok meg a temetőt!”

Kelj föl, kelj föl, édes anyánk,
Mert elszakadt a gyászgúnyánk!

„Nem kelhetek, édes fiam,
Elrohadtak az inaim,
Elrohadtak az inaim,

Két karjaim s két lábaim;
A vérem is elárkollott,
S a lelkem is elbúcsuzott...

E ballada legtöbb változatában nem aranyvesszőt, hanem vasvesszőt mondanak, ismét más változataiban szerepel olyan jelenet is, amelyben borban mosdatják meg az egyik árva szívét. E ballada egyetlen nyugateurópai párhuzama Hollandiából ismeretes, s fordításnak hat,⁷² egyébként szinte biztos, hogy ősi hagyatékunk. Az alábbi két újabb párhuzam tanúsága alapján nem kételkedem benne, hogy a halott anya (máshol a temető) életrekeltésének ez a módja ugyanaz, amellyel Köcsön is életrekelti lovait. A burjátokról BASTIAN azt írja, hogy samándob helyett vasvesszőt látott náluk, s a samán ezzel verte magát (azaz ezzel keltette magát másvilági életre).⁷³ A szibériai legendák egyik gyakori motívuma

meg Zdenko Vinski hívta fel a figyelmet [Die südslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum. Zagreb, 1938].

⁷¹⁻⁷² Irodalma: Dános Erzsébet, A magyar népballada. Bp., 1939. 111 kk.; uo. az idézet: 68, Erdélyi I, 397. alapján. A vasvesszővel való temetőverésre Kiss Lajos hívta fel a figyelmet kérdés formájában [Ethn. XXXIX, 46], a hozzászólások [uo. 124, 225] értékes adatokkal bővítik a kérdést, a fenti megvilágítás azonban nem merül fel.

⁷³ Nioradze, i. m. 83.

az, amikor az öreg asszony megparancsolja, hogy gyűjtsék össze mind a száz csontját, verjék meg nyírfavesszővel, s akkor egy házikó kerekedik belőle.⁷⁴ Nem lehet feladatomban e jelképek feloldása, elég annyit látnunk, hogy a megvesszőzés itt is a halott megelevenítéséhez vezet.

A fentiek során Köcsön tudományának minden vonásával megismerkedhettünk. A köréje lerakodott babonarétegből kétségtelesenül egy elkésett magyar samán alakja villan elénk. Szalmával kitömött lóbőrrel vágat messze vidékre, s élettelen lovait ütessel eleveníti meg. Maga is lóvá változik, amikor tanítványát nevelni akarja, de az új Isten nevében említésére csak lócsontok maradnak a paripák hült helyén. Ez az utóbbi esemény történeti szemléletben szinte jelképpé emelkedik: samánjainkat tényleg az új Isten hitének térhódítása semmisítette meg, s ami belőlük fennmaradt, az csak néhány, értelmetlenné vált emlékezettrög s régi sírjaink néhány csontja. Ezek csak az összehasonlító tudományos munka nyomán kelnek már életre, s szolgálnak becses adatokat egykori világfelfogásunk megértéséhez.

*

Amint eddig a Köcsön körül összegyűlt hiedelem-anyag vizsgálatával végeztünk, az tulajdonképpen, csak a jelenségek összehasonlítása s eredeti formájának megállapítása volt. Értelmezésünkben nem mentünk tovább, mint addig, hogy megállapítottuk, hogy a néphit szerint mi hozta létre a jelenségeket. Ám a mai ember szemében e magyarázatok értelmetlenek. Nem értjük, hogy miféle erő vitte arra a mindennapok vaskos valóságában élő embert, hogy ilyen mágikus világot teremtsen maga köré. Meggyőződésem, hogy a kutató ember erre is felelettel tartozik, mert a jelenségeket létrehozó okok megértése és szerkezetük feltárása nélkül munkája végeredményben nem szolgálja az egykori élet megértését, szinte azt mondhatnám, csak növeli a homályt. Sajnos, éppen e legfontosabb kérdésben többé-kevésbé sötétben tapogatózunk, mert a samánhit adattárát csak kivonatossan ismerjük. POPOV A. A. nagyszabású könyvészetében 1932-ig 650 orosznyelvű dolgozatról ad hírt.⁷⁵ Ám ezt a munkát is csak idézetből ismerem s még ha

⁷⁴ Friedrich, i. m. 213. Vö. még azt az általánosan ismert szokást, hogy az állatba bűjt boszorkányt veréssel idézik meg, vagy a véres tejet adó tehén tejét verik meg tüskés vesszővel. A boszorkány éppen úgy érzi testén a verést, mint Köcsön. Mindez igen ősi közös képzetértéknek a boszorkányhitbe (és a középkori ördögűzésbe) való átszüremlése.

⁷⁵ A. A. Popov, Materialy dlja bibliografii russkoi literatury po inzučeniju šamantsva severo-asiatskich narodov. Leningrad, 1932. Idézve: Friedrich, i. m. 238.

a puszta címjegyzék kézbe is kerülne, akkor sem érnék sokat a tartalom ismerete nélkül. Az újabb s régebbi orosz tudományos irodalom nélkül alig lehet komoly feleletet keresni a felvetett kérdésre. Azok az adatösszegező munkák, amelyeket felhasználtam, rengeteg értékes dokumentumot tárnak ugyan fel, de a dolog természete szerint kivonatosan. Néhány részletes közlés megismerése során arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezeknek az összegező munkáknak alapján nem formálhatunk magunknak világos képet a dolgok keletkezéséről. A másik nagy nehézség az, hogy saját népünket sem ismerjük eléggé, egy-egy komoly adatgyűjtés sejteti csapán, hogy szokásainkban s nyelvünkben milyen ősi emlékezősek lappanganak. Hogy csak egyet említsek éppen tárgyalt kérdésünkkel kapcsolatosan, a magyar nép szólásmondásai a borral olyan dokumentumokat őriznek, amelyek a fenti adatsor után élénken tanúskodnak egykori életszemléletünkről: „ép bőrrel szabadul”, „rossz bőrben van”, „csak csontja s bőre vagyon”, félős, hogy „bőrét veti”, „kakasülőre viszi bőrét”, „rudra kerül bőre”, „minden ember a maga bőrét viszi vásárra”, „nem fér a bőrébe”, stb. E szólásaink egyrésze kétségkívül újabb képalkotás, de BERDE KÁROLY nagyon helyesen jegyzi meg, hogy a bőr, vagy valamely függeléke itt maga az ember, testével, annak állapotával, lelki, erkölcsi tulajdonságaival, mondhatni egész lényével.⁷⁶ Ez a megállapítás ismét bővíti azt a kört, amelyet eddig megismertünk, ám egy lépéssel sem visz közelebb a legutóbb felvetett kérdéshez: mi-féle erő vitte arra az embert, hogy ilyen fogalomkört teremtsen maga körül?

A samánhit számomra hozzáférhető adattárának és az emberré eszmélő őslény lelkivilágáról folyt kutatás részbeni ismeretében úgy látom, hogy az a képzetvilág, amelyet e dolgozat során megismertünk, az élettanilag meghatározott ember és a tőle független külvilág összeütközésének egyik feloldási kísérlete. Az adatanyag hiányossága miatt e sejtésem ellenőrzésére egyelőre nem vállalkozhatom. A kérdés megoldásához való közelférkőzés megkönnyítésére ismertetem ZELENNÉK,⁷⁷ az orosz irodalom teljes ismeretében fogant gondolatmenetét. ZELENNÉK itt olyan tényezők formálódását fedi fel, amelyek eddig az európai magyarázó-kísérle-

⁷⁶ Berde Károly, *A magyar nép dermatológiája*. Bp. 1940. 13.

⁷⁷ D. K. Zelenin, *Kuljt ongonov v Sibiri*: Akad. Nauk SSSR. Moskva–Leningrad, 1936. Több mint 400 lapos könyvének gondolatmenetét franciául is összefoglalja: *Le culte des ongones en Sibérie*, sur vivances du totémisme dans la religion des peuples siberiens. 423–32. – Az ismertetéskor Zelenin összegezését vettem alapul.

tekben ismeretlenek voltak. Nyugodt tárgyilagossággal felépített gondolatmenete igen meggyőzően hat. Ennek ellenére meg kell jegyeznem, hogy ZELENIN az általam sejtett két tényező – az élettani ember és a külvilág – közül inkább csak a külvilág képzeletalakító hatását tárgyalja, s így szerintem munkája kiegészítésre szorul. ZELENIN gondolatmenetében a Köcsön körül felsorakozó jelenségek is megvilágítódnak, s így fenntartásom ellenére is okfejtése jó kiindulópontul szolgálhat a kérdés továbbfűzésére és terebélyesítésére. Ismertetésekor néhol zárójelben utalok e dolgozatomban érintett kérdésekre megoldására.

Szerinte a vallásos képzetek ősrétege, a rontó szellemekben való hit, a materiális tényeken alapul. Az ember e rontó hatalmakat állatokban ismerte meg. A kígyó, skorpió, szúnyog, darázs és az élősdiék éles fájdalmakat okoznak neki. E fájdalmak okozóját, különösen ha sötétségben érte a támadás, nem ismerte fel, vagy csak homályosan sejthette. Ilyenképpen megrögződött benne az állatalakú titkos ellenség, rontó hatalom laza képzete. A bőrén keresztül testébe hatoló idegen lényt szívással, harapással igyekezett eltávolítani (az ép bőr mint az egészséges élet jele!), közben megfigyelhette, hogy sok betegség sokkal mélyebben belejuthatott, sem hogy ilyen felületi kezeléssel elérhetné. A vadászatkor elejtett állatok beleiben, foszló hullákban láthatta, hogy e kis állatok elsősorban a test puha, belső részeit támadják meg. A beteg emberben, a fájdalmak közt fetrengőben tehát a rossz szellemek vertek tanyát. Ezek gyakori vérzést is okoznak. Itt kapcsolódik be e képzetsorba az új élet születése, a gyermek, amelyik fájdalmak és vérzések közt jön világra, éppen a romlás melegágyából, a méhből. Az állati alakban elképzelt rontó szellemekből nő ki később a totemizmus hite, amely szerint a fogantatáskor a női testbe az állatotem hatol be. Másik síkon ez a megfigyelés képezi alapját az emberalakú istenek – eredetileg ugyancsak rontó szellemek – születésének.

Későbbi fejlődési fok, amikor a törzsi rontó szellemmé kifejlődött állat-totemet tekintik minden betegség okozójának, amely a testbe kerülve szétrágja a beleket. A halottban tehát tulajdonképpen a totemős diadalmaskodik, s ez vezet arra, hogy a halál maga sem más, mint a totemállat, (ezért vágják ki a halottból a romlandó részeket). Ezért arra törekszenek, hogy a tetemet háziállatként megszelídítve állandóan maguknál tartsák, hogy így rontó hatalmának elejét vegyék. Ezért van az is, hogy húsát ünnepélyes törzsi lakomán fogyasztják el, húsának élvezése révén tulajdonképpen azonosulnak a tetemmel, s így megmenekülnek a bajtól. A tapasztal-

lat arra a felismerésre vezette az embert, hogy a totemállat nem kerülhet egész testével az emberbe, hiszen a beteg sokszor láthatta betegségé idején is az állatot. Így alakult ki az a képzet, hogy csak a totemállat láthatatlan része (lelke) okozza a bajt, s mivel ez bizonyos mértékig független az állat testétől, az állat halála után is a csontvázában vagy kitömött bőrében (vö. az áldozati szokásokat). Az állat kitömött bőrét ugyanúgy megőrizték, mint a megszelídített totemet, hogy hatalmukban legyen, s így ne árthasson nekik, ezért került sor megöléskor mindenféle alakoskodásra és bocsánatkérésre. Az a nehézség, hogy az ember állandóan maga mellett tartsa a szelíd totemállatot, egybeötvöződött a most ismertett fejlődéssel, s arra vezetett, hogy csak kitömött bőrét, később pedig faragott képét tartotta magánál. A totem megevésével egyértékű cselekedet lett az állat bőrének felöltése, s így az azonosulás új formája keletkezett. Ebből a képzeletvilágból nőtt ki a samán alakja is. Ezek betegségekre hajló, epilepsziás teremtések, akik tehát állandóan magukban hordják a rontó szellemet, a totemet, s így az nekik nem árthat. Úgy gyógyítanak, hogy a betegből magukba szívják vagy valami külső tárgyba kényszerítik a kór okozóját, s így teszik ártalmatlanná. Ez a külső tárgy rendszerint egy állat volt; ennek megölése és húsának fogyasztása egyúttal a betegséget is elhárította. Ebbe a szokásanyagba csak később vetítődnek bele a magasabb vallásos képzetek, a néprajzban jólismert, másodlagos magyarázatok elve következtében. ZELENIN a samánhitet tehát a totemhit legmagasabb formájának tartja. A fejlődés szorinté a kézzelfogható, de ritkán látható állattól vezet a szellemivé s mitikussá formálódott állatvilág felé, de a közben kialakult vallási képzetek valamennyiében felismerhető a gyógyítás reális törekvése. A fejlődés egyes szakaszait s a művészet kialakulásának előfeltételeit bő adatsorral vetíti elénk. E részletek ismertetése nem feladatomban.

A totemizmus és a samánhit eddig tisztán szellemi alapokat felvető magyarázat-kísérleteinek meddősége után ZELENIN józan materializmusa új lehetőségeket jelent. Fejtegetéseiből azonban hiányzik azoknak a jelenségeknek magyarázata, amelyek nemcsak az emberi eszmélés hajnalán, hanem ma is minden ember fejlődése során megnyilatkoznak és a totemizmushoz és a samánhithez tökéletesen hasonló formákat öltenek (pl. a gyermeki totemizmusnak Freud által felfedezett jelensége, a művészi alkotás lélektana, stb.). A fejlődésnek ZELENIN-féle vázlata meggyőzően világos, ám nem magyarázza maradék nélkül azt, hogy ez a fejlődés a kórokozók kézzelfogható felismerése helyett miért a mágikus világfelfogás

felé ívelt s miért csak az újabbkori természettudományban lép arra az útra, amelyen kezdettől fogva járnia kellett volna. ZELENIN magyarázata azért hiányos, mert mérlegeléséből kimaradt egy tényező: annak az élettani jelenségnek sajátos szerkezete, amelyet embernek nevezünk. A világhelyzetünkre vonatkozó eszmélés lassú kibontakozásának magyarázata nélkül sohasem fogjuk megérteni a fejlődés vargabetűit. Nem kétséges, hogy e kibontakozásban eszmélésünk alapanyagát az anyagi világ legyőzésére folytatott küzdelem fejlesztette és csiszolta. Éppen e terület kidolgozását hiányolom ZELENINNél. E téren még sok tisztáznivalója van a kutatásnak.

*

Köcsön Péter tudományában az emberiség ősi látomásai, az anyaggal való első tudatos összeütközés emlékképei bukkantak fel. Tudományának elemzése tehát nemcsak a magyar ősvallás megértése felé vezetett, hanem egy keskeny résen át lehetőséget villantott meg a természetbe ágyazott ember állandó harcának megismerése felé is.

LÁSZLÓ GYULA

A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei

1.

Hála HERMAN OTTÓ fáradhatatlan munkásságának, állatneveink már jó félszázada a tudomány közkincsét képezik.¹ Gyűjtési munkáját, amint azt műve előszavában kifejti (VII–XI), Erdélyre is kiterjesztette. A felsorolt 165 helység közt, ahol személyesen gyűjtött, illetőleg ahol levelező adatközlői voltak, szerepel 17 erdélyi pont is.² A Borsavölgyéről³ azonban egyetlen községet sem tanulmányozott. Ezért határoztam el e vidék állatnévanyagának rendszeres összegyűjtését és feldolgozását.⁴ Tekintve, hogy vegyes lakosságú területről van szó, egy rumén többségű faluban, Válaszúton a rumén lakosság használta állatneveket is összegyűjtöttem.⁵ Az állati névadás terén is tapasztalható magyar–rumén kölcsönhatás kérdése csakis így tárgyalható megfelelő alapos-sággal.⁶

¹ *A magyar pásztorok nyelvkincese.* Bpest. 1914. – Művében nemcsak saját gyűjtésének eredményét dolgozza fel, hanem a Nyr.-ben és a MNy.-ben közölt anyagot is.

² Ezek: Abrud bánya, Apahida, Brassó, Csíkygyimes, Erdőd, Felsőlok, Hétfalu, Gyergyószentmiklós, Ilyefalva, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Málnás, Mezőkövesd, Nagyenyed, Székelyudvarhely, Sztána és Torda.

³ A Borsavölgyén ma 11 falut találunk, melynek magyar lakossága is van. Vö. 30. j. Közülük csak Kide túlnyomó magyar többségű, a többiben a rumén népelem van túlsúlyban.

⁴ Anyagomat 1943 tavaszán gyűjtöttem a Kolozs megye magyar nyelvátlasza összeállítására céljából megindított s jelenleg is folyó néprajzi gyűjtőmunka során. Jóllehet külön erre a célra összeállított kis kérdőívvel gyűjtöttem s arra törekedtem, hogy anyagom minél teljesebb legyen, minden bizonnyal több adat kimaradt gyűjteményemből. A fontosabb, közismertebb állatneveket mindenesetre sikerült összegyűjtenem.

⁵ Rumén adatközlőim ezek voltak: Baci Illés 56, Baci Illésné, szül. Moldovan Anna 55, Borca László 35, Baci Ludovika 22 és Baci János 17 éves válaszúti lakos.

⁶ Anyagomat magyar részről Herman Ottó gazdag anyagával, rumén részről a Válaszúton gyűjtött rumén anyaggal, továbbá Pașca Istvánnak *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului* (București, 1936) című munkájában közölt rumén állatnévanyaggal vetettem össze. Pașca művében hatvanhárom, az Olt és a Déli-Kárpátok közt fekvő falu rumén személy- és állatnévanyagát közli.

Gyűjtőmunkám során 271 magyarok használta állatnevet sikerült lejegyeznem. Ez a szám állatfajok szerint így oszlik meg: 37 lónév, 10 bikanév, 24 ökörnév, 27 tehénnév, 5 bivalybikanév, 16 bivalynév (ezen mindig ökörbivalyt értek), 21 bivalytehénnév, 24 juhnév, 4 kosnév, 9 kecskenév, 1 kecskebaknév, 12 disznónév, 5 számárnév, 58 kutyanév és 18 macskanév. Számbelileg tehát a kutya szerepel első helyen. Ennek az az oka, hogy a kutya a borsavölgyi magyar embernek is egyik legkedvesebb állata. Mindenki arra törekszik, hogy kutyájának minél választékosabb, minél szebb s minél szokatlanabb, újabb nevet adjon. Ebben a törekvésében természetesen nagy segítségére van a borsavölgyi embernek a közeli Kolozsvár, ahol – mint minden városban – a kutya nagy becsben áll. A kolozsvári lakossággal való elég gyakori érintkezés következtében a borsavölgyieknek módjukban áll megismerni a város gazdag, változatos kutyanév-anyagával, s e nevek egy részét alkalmazzák is kutyájuk elnevezésére.

A kutya után mindjárt a ló következik. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a lónevek elég nagy száma korántsem áll arányban az e vidéken tenyésztett lovak számával. Falunként átlag 6–8 lovat lehet számítani (Ördögkeresztúron pl. csak három van). E meglehetősen dombos vidéken ugyanis a ló szántásra, teherhordásra kevésbé alkalmas, mint a szarvasmarha. Inkább a módosabb emberek tartanak egyet-kettőt, hogy a közlekedési eszközök (vonat, gépkocsi) hiányát némileg pótolják. Akad egy-egy fuvaros is mindenik faluban. Az a kevés ló azonban, ami van, itt is a legkedvesebb állata a gazdának. Ez a szeretet nemcsak a finomabb bánásmódban nyilvánul meg, hanem az elnevezések gazdagságában, változatosságában és választékosságában is. A lónak sem lehet akármilyen nevet adni.⁷ A sorrendben az igavonó állatok következnek (a tehén, az ökör és a bivaly) s mindjárt utánuk a borsavölgyi ember táplálkozásában és ruházódásában oly fontos szerepet játszó juh.⁸ A szarvasmarháik közé tartozó bika és bivalybika, mivel egy faluban alig egy-kettő van, a névanyagban is elég

⁷ Valószínű, hogy a lóállomány egykor ezen a vidéken is jobb volt. Feljavítására a magyar állam több tenyészállatot juttatott e vidékre. Mivel a lóállományt eddig is idegenből vásárolt lovakkal egészítették ki, ma már nem lehet megállapítani, hogy melyek az eredeti borsavölgyi lónevek.

⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy nem mindenik juhnak van neve. Rendszerint az nevezi el juhait, akinek kevesebbje van. Akinek több juha van, az csak a szebbeket, kedvesebbeket nevezi el. (Ugyanígy Paşca, i. m. 151).

kevés anyaggal szerepel.⁹ Aránylag kevés a macskanév is. Ennek az az oka, hogy nem mindenik faluban adnak nevet a macskának. Magyarmacskáson és Bádokban például mindeniket *Mihály*-nak hívják, Bodonkúton *Cilá*-nak, Ördögkeresztúron pedig *Ilu*-nak.¹⁰ Ugyanez a helyzet, a disznó elnevezése esetében is. Bodonkúton, Kidében, Magyarfodorházán és Ördögkeresztúron egyáltalán nem adnak nevet a disznónak. A többi helyen előfordul ugyan egy-két név, de csak a kedvesebbeket nevezik el, a többinek nincs neve. A kecskenév és a szamárnév viszont azért olyan kevés, mert ezt a két állatfajt csak gyéren tenyésztik ezen a vidéken. Bodonkúton, Csomafáján, Kisesküllőn, Kolozsborsán és Magyarfodorházán egyáltalán nincs kecske. Kérdésemre azt a felvilágosítást adták, hogy pusztítja a vágottas helyeken sarjadó bokrokat, azért nem tartanak. Bizonyos mértékben szégyen is kecskét tartani.¹¹ Kevés a szamár is. Bádokban, Bodonkúton, Kidében, Kisesküllőn, Kolozsgyulában, Magyarfodorházán és Ördögkeresztúron egyáltalán nincsen, csak a többi községben tartanak egyet-kettőt, hogy hazaszállítsák velük a legelőről a juhtejet. Az ilyen szamár a juhos gazdák közös tulajdona, s rendre veszik igénybe. Érdeklődtem mindenütt a szárnyasok neve iránt is. Azt tapasztaltam, hogy egy-két falu kivételével, ahol a kakast *Pistá*-nak nevezik, a szárnyasok elnevezése ezen a vidéken sem szokásos.

Az állatnevek száma terén nemcsak állatfajok szerint végezhető el ez az összehasonlítás, hanem az egyes falvak állatnévanyaga közt is.¹² A legtöbb állatnevet Válaszúton sikerült összegyűjtenem. Ez elsősorban az uradalom, továbbá a város hatásának tulajdonítható. Az uradalom inkább az igavonó állatok elnevezése terén éreztette gazdagító hatását, a város pedig a gazdálkodás

⁹ Köztudomású dolog, hogy a bikákat rendszerint idegenből hozzák. Nevük lejegyzése azért fontos, mert esetleges hatásukkal számolnunk kell.

¹⁰ Vö. Molecz Béla, *A tulajdonnév esztétikája*. A szentesi m. kir. áll. gimn. 1930–31. évi értesítője és kny. 15. – Nem is ismerik mindenik macskát a faluban. A macska jelentéktelen állat, a gazdája háza táját nem igen hagyja el. Rendszerint a lányok ismerik a legtöbb macska nevét.

¹¹ A község, ahol az alábbi eset történt, nem tartozik ugyan a Borsavölgyéhez, de az eset oly jellemző, hogy érdemes megemlíteni. A kolozsmegyei Váralmásán a gazdák mindenképpen meg szerettek volna szabadulni a szegényebb népelem tartotta kecskéktől, mert a sarjadó bokrokat mind lerágták. Mivel a tulajdonosokkal sehogy sem tudtak megegyezni, cselhez folyamodtak. Egyikük titokban vékony dróttal elköttötte a kecskebak heréjét. Mivel több szaporulat nem volt, a kecskeállomány lassan kipusztult.

¹² A falu nagyságát természetesen mindig figyelembe kell vennünk.

szempontjából jelentéktelenebb, de városon annál kedveltebb kutyák és macskák elnevezése terén. Az igavonó állatok elnevezése terén Kolozsborsa is az elsők közt van, a kutyák, de különösen a macskák elnevezése tekintetében azonban messze Válaszút mögött marad.

A szokás, a hagyomány és az ízlés az állatok elnevezése terén is épp olyan fontos tényező, mint az emberi névadás terén. Máskép nem lennének az egyes állatfajok nevei közt elterjedtebb és kevésbé elterjedt elnevezések.¹³ A Borsavölgyén a legelterjedtebb lónév pl. a *Vilma* (nyolc községben fordul elő), utána következik a *Csillag* (hat helységben), majd a *Szellő* (öt községben), a *Julcsa* (négy községben), a *Bandi*, *Bátor*, *Betyár*, *Kesely*, *Sárga* és *Sári* név (három-három községben). Ugyanakkor a *Bubi*, *Cézár*, *Cigány*, *Cuki*, *Holló*, *Jancsi*, *Kati*, *Laci*, *Lenka*, *Manci*, *Nyalka*, *Pali*, *Szárca*, *Tündér*, *Vándor*, *Vidra*, *Viktor* és *Zsófi* csak egy-egy faluban fordul elő.¹⁴ A bikanevek közül a *Vidám* és a *Viktor* a leggyakoribb, az ökörnevek közül pedig ezek: *Daru* (11), *Jámbor*, *Fickó*, *Mozsár*, *Pajkos* és *Rendes* (10). Elég gyakori ökörnév még a *Bodor* (8), a *Csinos* (6) és a *Kondor* (6) is. A *Betyár*, *Boglár*, *Csendes*, *Lombos*, *Madár*, *Mérgecs*, *Pompás*, *Szarvas*, *Szilaj* és *Sziürke* éppen csak hogy előfordul.¹⁵ A tehénnevek közül a legelterjedtebbek ezek: *Gyöngyös*, *Rózsi*, *Virág* (10–10), *Piros* (9), *Bojtos*, *Csendes*, *Szilaj* és *Szőke* (8–8); ezek viszont: *Cifra*, *Gálamb*, *Liba*, *Riska*, *Szegfű*, *Viola* és *Zsojána* csak egy-egy faluban fordulnak elő.¹⁶ Az ökörbivalynevek terén is megfigyelhető ez a jelenség. Vannak elterjedtebbek: *Daru*, *Fickó* (10), *Jámbor*, *Kon-*

¹³ E megállapítás megvilágítására egy érdekes s gyakran megtörténő esetet hozok fel. Az egyik gazda vett egy *Lorán* nevű tehenet. Mivel falujában ez a név szokatlan volt, a szükséges pillanatban mindig nehezen jutott eszébe s ezért elnevezte *Bimbónak*. A tehén lassan-lassan megszokta új nevét. Hogy a név megértését, megszokását, siettesse az állat részéről, munka közben minden esetben, mikor kimondta új nevét, meglegyintette ostorával, hogy az állat tudja: róla van szó.

¹⁴ Mint érdekességet megemlítem, hogy Hermannál (i. m. 359–84) a *Vilma* név csak két előfordulási hellyel szerepel. Nála a legtöbb adatot a *Sárga* címszó alatt találjuk. A Borsavölgyén viszont ez a név csak három faluban fordul elő.

¹⁵ A *Daru* és a *Rendes* Hermannál is igen elterjedt névként van feltüntetve. A *Jámbor*, a *Mozsár* és a *Pajkos* már nem annyira. Ugyanakkor a *Csákó*, a *Szarvas*, a *Szilaj* és a *Virág* sok adattal szerepel (vö. i. m. 469–90).

¹⁶ A tehénnevek már inkább egyeznek (Herman, i. m. 463–9). Hermannál is a *Rózsi* és a *Virág* a legelterjedtebb. A *Gyöngyös* azonban már csak két előfordulási hellyel szerepel. A Borsavölgyén eléggé elterjedt *Piros*, *Szilaj* és *Szőke* Hermannál kevesebb adattal szerepel. A *Csendes* nála nem fordul elő tehénnévként.

dor (9), Bodor, Miska (8) és ritkábban előforduló nevek: Boglár, Darázs, Sugár, Szilaj és Vidám. A bivalytehén nevek közül a leggyakoribbak: Jámbor, Lombos (11), Rózsai ~ Ruzsi (10), Sugár (9), Baksi, Kondor (8) és Miska (7), legritkábbak: Bingyó, Bodor, Csendes, Daru, Galamb, Pompás, Viola és Virág.¹⁷ Érdekes az is, hogy a juhnevek közül a magyar eredetű Biri, Bori, Cifra, Cigány, Juci, Kati, Kormos, Körmös, Kurta, Pajkos, Szarvas csak egy-egy községben fordul elő, a rumén eredetű Csungăra, Mucsed (8), Băla és Vătyis (7) ugyanakkor sokkal elterjedtebb.¹⁸ A kutyanek közül a Burkus (11), majd a Bodri és a Bundás (9) a legerjedtebbek.¹⁹ A macskanevek közül mindenik csak egy-egy faluban fordul elő.²⁰

Érdekes megfigyelnünk az egyes nevek használati körét is. Vannak nevek, melyek csak bizonyos állatoknak adhatók, mások viszont nincsenek egy vagy két állatfajhoz kötve. Gyakran előfordul az is, hogy valamelyik név az egyik vidéken csak egy-két állatfajnak adható, másutt viszont sokkal szélesebb a használati köre és fordítva. A Kesely név például a Borsavölgyén csak lónévként fordul elő. Kalotaszegen ugyanakkor lónév, bivalytehén-név, bivalynév és kannév.²¹ HERMANNÁL még tágabb a kör: ló-, ökör-, tehén-, disznó- és kutyanévként is előfordul.²² A Szürke nevet a Borsavölgyén csak lónak adják. Kalotaszegen előfordul ökörnévként is. HERMANNÁL ugyanakkor ló-, ökör-, disznó- és szárnév is. A személynevek alkalmazása terén is nagy eltérés lehet az egyes vidékek közt. A Bandi név például a Borsavölgyén csak lónévként ismert. Kalotaszegen lónak, ökörnek, bikának, szárnak és macskának egyaránt adhatják. HERMAN gyűjteményében még tágabb a kör: előfordul nála mint ló, ökör, juh, disznó, kutya

¹⁷ A bivalynevek összehasonlítása már nem olyan tanulságos. Herman ugyanis alig néhány nevet közöl az Érmellékről. A Borsavölgyiek közül a Bodor, Jámbor, Kondor és Miska nevet említi. Ebből a körülményből is látszik, hogy az erdélyi állatneveket nem állt módjában mind összegyűjtenie. Másképp ez Erdélyben meglehetősen nagy számban tenyésztett állatnak nagyobb névanyaggal kellene gyűjteményében szerepelnie.

¹⁸ Ez utóbbiak közül Hermannál csak a Băla fordul elő Bălân alakban ökörnévként.

¹⁹ Ezek Hermannál is mint igen elterjedt nevek szerepelnek. Igen elterjedt még nála a Duna és a Tisza is (vö. Herman, i. m. 599–622).

²⁰ Ugyanez a helyzet Hermannál (i. m. 622–4).

²¹ Mikor Kalotaszeg állatnévanyagára hivatkozom, mindig saját kézíratos gyűjtésemre utalok. A gyűjtést ezen a területen is rendszeresen folytatom.

²² Az adatokat l. a megfelelő címszó alatt, a betűrendes felsorolásban.

és macska neve. Más esetekben viszont a Borsavölgyén nagyobb a név használati köre. A *Körmös* név például HERMANNál csak ökörnévként fordul elő, a Borsavölgyén ugyanakkor ökör-, bivaly- és juhnév. A *Mozsár* HERMANNál csak ökörnév, a Borsavölgyén viszont ökörnek, tehénnek, bikának és bivalynak is adják.

Az állatnevekkel foglalkozva, nem haladhatunk el szó nélkül a névadás maga és az azt irányító fontosabb tényezők mellett sem. Ellentétben az emberi névadás mai módjával, mikor az újszülött nevét mindjárt a születés után, sok esetben még előtte megállapítják, az állatok elnevezésére a legtöbb esetben csak jóval később, csak serdülő korban kerül sor. A kisborjú például hosszú ideig *bocci*, a kiscsikó pedig csak *csiki*. Ennek oka elsősorban az, hogy az állati névadás nagyrészt még mindig a névadás régi, eredetibb módján történik: az állat valamely jellegzetes külső sajátsága (színe, szarvállása, körmének, emlőjének fejlettsége, stb.), vagy valamely jellemző tulajdonsága (lassúsága, esetlen járása, pajkos-sága, pajzansága, fürgesége, stb.) spontán módon megragadja a gazda figyelmét, és indítja meg annak névadó készségét.²³ Amíg tehát ki nem alakul az állat külseje, amíg ki nem fejlődnek jellemző sajátságai, nem kerülhet sor elnevezésére sem.²⁴ Újabban

²³ Közismert dolog, hogy a régiségben a személyeket is valamely jellegzetes külső sajátság vagy tulajdonság alapján nevezték el. Ebben a korban tehát tartalma is volt a névnek. A *Veres* név például azt jelentette, hogy viselője vöröshajú vagy vörös arcú egyén. Ez a magyarázata annak is, hogy szín- és tulajdonságneveink a régiségben személynevekként is előfordultak (vö. Bartha Katalin, *Szókincs-tanulmány a magyar nyelv színnevezéseiről*. Dolgozatok a debreceni Tisza István tud. egyetem M. Nyelvészeti Szemináriumából. 2. sz. 1937. 21–2). A borsavölgyi állatnevek közt is számos olyan külső sajátságot vagy tulajdonságot kifejező név van, mely a régiségben személynévként is előfordult: *Bátor, Bodor, Bogár, Bojtos, Csendes, Csillag, Darázs, Jámbor, Kedves, Kesely, Kormos, Körmös, Kurta, Mérges, Piros, Sajtos, Sárga, Szürke, Talpas, Viola* és *Vitéz* (vö. Bárczi Géza, SzófSz.). Érdekes, hogy Gálffy Gózes szíves szóbeli közlése szerint a kolozsmegyei Gyaluban még emlékeznek halványan arra, hogy egykor ilyen személynevek is voltak, de megvetik, mert szarvasmarhanevek is. Ne higgyük azonban, hogy a névadásnak ez az ősi módja teljesen kiveszett a nép köréből. A Kolozs megyében oly elterjedt gúnynevek például ennek a névadási módnak a maradványai. Ez a réginek természetesen csak csökevénye, mivel az illetőnek csak valamely fizikai vagy erkölcsi fogyatékos-sága szerepel a névadásban irányító tényezőként. Az állati névadás spontán voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy nem mindenik falusi ember tudja megmondani, hogy jószágának miért adta éppen azt a nevet.

²⁴ Ez időpont szinte összeesik azzal, mikor a gazda fel szeretné használni gazdasági munkára is. A névnek ugyanis munka közben veszi nagy hasznát a földműves.

nem egyszer előfordul azonban az is, hogy egészen kicsinyen nevezik el az állatot is, akárcsak az újszülött gyereket. A tulajdonosnak megtetszik valamelyik állatnév, s azt adja a kicsi állatnak. Ebben az esetben a név és az állat külseje, illetőleg természete közt nincs semmi összefüggés. Úgy látszik tehát, hogy sok esetben már az állati nevek jelentése is kezd elhomályosulni, elmosódni. Ilyen esetekben tehát nem az a fontos, hogy a név összefüggésben legyen viselőjének akár külsejével, akár természetével, hanem az, hogy a gazda előtt szép, kedves nevet viseljen az állat.²⁵ Előfordul az is, hogy a kicsi állat anyja nevét kapja. Ez a névadási mód szintén az emberi névadás hatásával magyarázandó.

A névadást irányító tényezők közül elsősorban az állat színe és egész külseje játszik fontos szerepet. Az összegyűjtött harminchét lónév közül például kilenc az állat színével van kapcsolatban: *Cigány, Csillag, Gidrán, Holló, Kesely, Sárga, Szárcsa, Szürke, Vidra*. Az ökornevek közül három (*Daru, Mozsár, Szürke*), a tehénevek közül hat (*Bogár, Gyöngyös, Mozsár, Piros, Riska, Szőke*), a bikanevek közül egy (*Mozsár*), a bivalynevek közül kettő (*Daru, Mozsár*), a bivalytehénnevek közül kettő (*Daru és Galamb*), a bivalybika nevek közül egy (*Daru*), a juhnevek közül tizenhárom (*Bála, Bráza, Cigány, Csernyita, Korbos, Kormos, Lája, Muced ~ Mucedá, Nyágră, Szejina, Váker ~ Vákera és Vátyisa*), a kecskenevek közül egy (*Szőke*), a disznónevek közül egy (*Álbică*), a kutyanek közül pedig négy (*Cigány, Murgu, Sárga és Vidra*) az állat színével kapcsolatos. Más esetben az állat testét borító szőrzet nagysága, tapintata s más ilyen tulajdonsága dönti el, hogy milyen nevet kapjon az állat. Ilyen nevek: *Bársony, Bodor, Bodri, Bojtos, Bundás, Kondor és Lombos*. Fontos lehet a szarv állása és az állat körmének nagysága is: *Csákó, Csungăra, Hegyes, Körmös, Suta és Szarvas*. A tejelő szarvasmarhánál sok esetben az állat emlőjének fejlettsége ragadja meg a névadó figyelmét (*Bimbó*). Az állat termete, egész külseje szintén szerepelhet névadó tényezőként: *Cifra, Cuki, Csinos, Gyöngyös, Picus, Pompás, Morzsa, Sugár, Szegfű és Virág*. A *Fecske, Madár, Szellő és Tündér* név viszont az állat mozgásával van kap-

²⁵ Hogy melyik név tetszik és melyik nem, az sok mindentől függhet. Az esetek többségében a név hangzása tetszik a gazdának. Ilyen esetekben nem tudja megmondani a gazda, hogy miért is tetszik neki a név. Gyakori az az eset is, mikor a névvel párosult valamilyen képzet, hangulati kíséret játszik közre. Az egyik gazdának például volt egy kedves, jól tejelő tehene. Ennek nevét szívesen adja később is egy másik tehenének.

csolatban. A külső, testi sajátságok szerepét összegezve, a helyzet ez: 37 lónévből 9, 24 ökörnévből 13, 27 tehénnévből 19, 16 bivalynevből 8, 21 bivalytehénnévből 11, a bikanevek közül 1, a bivalybika nevek közül 2, 24 juhnévből 15, 4 kosnévből 1, 9 kecskenévből 2, 8 disznónévből 1, a szamárnevek közül 1, 58 kutyanév közül 15, a macskanevek közül pedig 1 tartozik ebbe a csoportba. Az esetek túlnyomó többségében tehát, elsősorban a szarvasmarhák és juhok elnevezése terén, az állat külseje játszik fontos szerepet.

Sok esetben az állat valamely jellegzetesebb tulajdonsága határozza meg az állat nevét. A lónevek közül ilyenek: *Bátor*, *Betyár*, *Büszke* és *Nyalka*, az ökörnevek közül: *Betyár*, *Csendes*, *Fickó*, *Jámbor*, *Mérges*, *Pajkos*, *Rendes*, *Szilaj* és *Vidám*, a tehénevek közül: *Csendes*, *Kedves*, *Szilaj*, *Vidám*, a bivalynevek közül: *Jámbor*, *Pajkos*, *Rendes*, *Szilaj*, *Vidám*, a bivalytehénevek közül: *Csendes*, *Jámbor*, a bikanevek közül: *Büszke*, *Jámbor*, a bivalybika nevek közül: *Jámbor*, a juhnevek közül: *Pajkos*, a kutyanévek közül: *Bátor*, *Farkas*, *Fürge*, *Gyilkos*, *Hamis*, *Lupuj*, *Mérges*, *Ravasz*, *Sajtos*, *Tigris*, *Vitéz* és *Vityi*.

Háziállatainak elég tekintélyes részét emberi keresztnévvel nevezi el a gazda. A névadásnak ez a módja különösen nálunk, magyaroknál gyakori. A Borsavölgyén is közismert. A lejegyzett 37 lónév közül 18 keresztnév: *Baba*, *Berta*, *Julcsa*, *Kati*, *Lenka*, *Linda*, *Lujza*, *Manci*, *Mici*, *Sári*, *Vilma*, *Zsófi*, *Bandi*, *Bubi*, *Jancsi*, *Laci*, *Pali*, *Viktor*, az ökörnevek közül csak 1: *Miska*, a tehénevek közül 2: *Lila* és *Rózsi*, a bivalynevek közül 1: *Miska*, a bivalytehén nevek közül 4: *Bori*, *Florika*, *Rózsi* és *Miska*, a bikanevek közül 4: *Berci*, *Gyuri*, *Laci* és *Viktor*, a bivalybika nevek közül 1: *Miska*, a juhnevek közül 4: *Biri*, *Bori*, *Juci* és *Kati*, a kosnevek közül 3: *Gyurka*, *Miska* és *Pista*, a kecskenevek közül 5: *Juci*, *Lili*, *Máriská*, *Rózsi* és *Zsófi*, a disznónevek közül 7: *Bori*, *Florika*, *Juli*, *Kati*, *Máriskó*, *Zsófi* és *Zsuzsa*, a kannevek közül 4: *Jancsi*, *Miska*, *Pista* és *Viktor*, a szamárnevek közül 4: *Kati*, *Rózsi*, *Laci* és *Sanyi*, a kutyanévek közül 15: *Bözsi*, *Bubi*, *Ilu*, *Lili*, *Mici*, *Zsófi*, *Frici*, *Hektor*, *Kálmán*, *Marci*, *Néró*, *Palkó*, *Pista*, *Samu*, *Sanyi*, a macskanevek közül pedig 10: *Cunci*, *Ilus*, *Juci*, *Lili*, *Rózsi*, *Sári*, *Zsófi-Bandi*, *Mihály* és *Milus*. Aránylag a legtöbb keresztnév tehát a lovak, kecskék, disznók, szamarak, kutyák és macskák neve közt szerepel. A legelterjedtebbek ezek: *Rózsi*, *Zsófi*, *Kati*, *Bori*, *Juci* és *Lili*, a férfinevek közül pedig: *Miska*, *Pista*, *Laci* és *Viktor*. Ugyanekkor a borsavölgyi lakosság körében a legkedveltebb keresztnévek ezek: *Ágnes*, *Anna*, *Erzsébet* (*Bözsi*), *Ilona*, *Katalin* (*Kati*), *Klára*, *Ferenc*, *György* (*Gyuri*),

*István (Pista), János, József és Sándor.*²⁶ A kettőt összevetve, megállapítható, hogy mindössze két olyan kedvelt emberi keresztnév van, mely az állati névadásban is gyakori a Borsavölgyén (*Kati* és *Pista*). Ez érthető is, mivel az ilyen névadásnak sok esetben bizonyos érzelmi háttere van. Az egyik szászfenesi gazda említette például, hogy disznóinak olyan városi neveket szokott adni, melyek újabban falun is kezdenek meghonosodni, hogy így bosszantsa e nevek viselőit. Ezen a téren azonban általánosítani nem lehet. Vannak állatfajok, melyeknek a legkedveltebb emberi neveket is nyugodtan adhatják. Ilyen állat pl. a *ló* s némiképp a *kutya* is. A keresztnévek alkalmazásának lélektani rugói egyébként nem olyan világosak, mint az állat külseje vagy jellemző sajátsága alapján történő névadásé. Csak nagyjában körvonalazható.

Már érintettem, hogy a lónak, a kutyának és a macskának szívesen adnak újszerű városi keresztnéveket és beceneveket. E három állatfaj névadása terén igen erős a városi hatás. A kannak, kosnak, bikának valószínűleg azért adnak férfi keresztnévet, mert ezeknek az állatoknak fejlett nemi ösztönük, s a szaporítás terén fontos szerepük van. A macskát általában azért nevezik *Mihály*-nak, mert a Mihály névhez hasonló hangsort hallat, mikor a párját hívja. A keresztnévek alkalmazása sok esetben gúnyos célzattal történik. Nem tekintve azt, hogy falusi ember szívesen teszi így nevetségessé a városiaskodó, urizáló falubelijét, szívesen adja állatainak haragosainak nevét is. A falusiak véleménye szerint az egy ló kivételével ugyanis nem valami hízelgő az illetőre nézve, ha állat is viseli a nevét. Annak ellenére, hogy a keresztnévek alkalmazása terén az állati névadásban ma a városi hatásnak döntő szerepe van, e névadási módot nem könyvelhetjük el városi hatásként. Állatneveink közt van ugyanis a személyneveknek egy másik rétege, melyről ma már csak a szakember tudja, hogy régen személynevek is voltak (vö. a 22. jegyzettel). Azt is tudjuk, hogy a helynévadásnak is egyik legősibb módja az, mikor a tulajdonos puszta neve válik a hely nevévé. A régiségben tehát a névadás nem volt annyira tagolt, mint ma. Érdekes, de egyben érthető is, hogy ezt a régebbi személynévréteget a gazdálkodásban igen fontos szerepet játszó, de városon annál kevésbé tenyésztett szarvasmarha névanyaga őrizte meg. Lovának, kutyájának, macskájának szívesen ad a falusi ember is mai keresztnévet, de szarvasmarhájának csak elvéve. Most már azt kellene tisztáznunk, hogy a szarvasmarhanevek közt

²⁶ Ezeket az adatokat Gálffy Mózesnek, *Becéző keresztnéveink a Borsavölgyén* című dolgozatából vettem.

található régi nevek alkalmazása az állati névadás terén egykori keletű-e az emberi névadás terén való alkalmazásukkal, vagy pedig csak azután alkalmazták őket az állati névadás terén, miután az emberi névadásban divatjukat múlták, miután onnan kiszorultak. Abból a körülményből, hogy szarvasmarhák elnevezésére csak elvétve alkalmaznak mai keresztnevet, úgy látszik, mintha ez utóbbi eshetőség állana fenn. A kérdés egyelőre függőben marad.

Elsősorban a kutyák elnevezése terén gyakran érvényesül a gazda kedélyvilága is. A *Bulgár*, a *Csekác*, a *Húszas*, az *Ötös* és a *Plajbász* név a névadó humorát tükrözi.

Nem érdektelen állatneveink eredetének vizsgálata sem. Annak ellenére, hogy a lakosság megoszlása terén a rumén elemé az elsőbbség, sőt az itteni falvak nagy részében a ruménség túlnyomó többségben van, a magyar lakosság használta állatnévanyag majdnem teljes egészében magyar. A legtöbb rumén eredetű állatnevet Bádokban (12), Válaszúton (11), Kolozsborsán (10), Kisesküllön (10), Kolozsgyulában (9) és Magyarfodorházán (8) találtam.²⁷ Az összegyűjtött 217 állatnév közül egyébként mindössze 20 rumén eredetű, a többi magyar névadás eredménye. Ebből 11 juhnév (*Bala*, *Bráza*, *Csernyita*, *Csungára*, *Korbos*, *Lája*, *Muced*, *Nyágrá*, *Szejina*, *Vákera* és *Vátyisa*), 5 kutyanev (*Csekác*, *Csobán*, *Lupuj*, *Murgu* és *Novák*), 3 bivalytehénév (*Bumba*, *Drágána* és *Zsojána*) s egy pedig kocanév (*Álbicã*). A juhnévanyagunkat ért rumén hatás nem elszigetelt jelenség. A juhtenyésztés terén, jóllehet már előmagyar őseink foglalkoztak vele, akárcsak a lótenyésztéssel, egész Erdélyben érezhető elég jelentős mértékű rumén hatás. Ennek oka nemcsak az, hogy a pásztorkodás ősi foglalkozásuk, hanem az is, hogy a juhnyájukat még Erdély magyar többségű falvaiban is rumén pásztorok őrzik. Ezért mondja az erdélyi magyar ember, hogy „a juh csak oláhul ért”. E nevek azonban nem is annyira a pásztoroktól erednek. Annyi juhot elnevezni lehetetlen. A juhot rendszerint a szegényebb lakosság nevezi el, az, akinek mindössze néhány juha van. Ezek a rumén eredetű juhnevek tőlük ke-

²⁷ Érdekes, hogy az állatnévanyagot ért rumén hatás nem fedti pontosan az említett falvak magyar népnyelvét ért rumén hatást. A népnyelv terén, amint azt mintegy 2200 kérdést tartalmazó kérdőívünk kikérdezése, továbbá a falvak népnyelvének közvetlen megfigyelése során megállapítottuk, Kisesküllön a legerősebb. Itt már nemcsak a szókincs terén erős a hatás, hanem a kiejtés és a mondatszerkesztés terén is. A kiseskülei magyar népnyelvben például megvan a vidék rumén népnyelvére oly jellemző *ri* hang is (pl. *virjág*). Erős rumén hatás észlelhető a kolozsborsai magyar népnyelvben is. A többi faluban a hatás közepes s a mérsékelt számú kölcsönszókön kívül leginkább a hosszú magánhangzók rövid ejtésében érvényesül.

rültek aztán a magyarság állatnévanyagába. Feltűnő azonban, hogy a ló és a szarvasmarha névanyag (nem tekintve a négy bivalynevet) teljes egészében magyar. Ez érthető is, hisz a nagyállattenyésztés ősi foglalkozásunk, ezen a téren tehát nem volt mit tanulnunk a rumén lakosságtól. Annál erősebb ez állatfajok elnevezése terén a magyar hatás. A rumén többségű Válaszúton például a ruménektől lejegyzett 77 állatnév közül 38, tehát éppen a fele, magyar eredetű.²⁸ Ez a jelenség azonban nemcsak ezen a vidéken tapasztalható, hanem Erdély többi ruménlakta vidékén is. Igen tanulságos ebből a szempontból PAŞCA ISTVÁN idézett tanulmánya. Tiszta rumén lakosságú területet tanulmányozott, nem is az utolsók közt van a rumén elem betelepülése szempontjából, s mégis a közölt 360 állatnév közül 123 magyarból kölcsönzött. A túlnyomó többsége ennek a ló- és szarvasmarhanév. Paşca ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy ez állatnevek részben Erdély legügyesebb fuvarosai, a székelyek útján, részben a magyar uradalmak és a magyar mezőgazdasági szervek szétküldötte tenyésztő-állatok útján honosodtak meg az erdélyi rumén lakosság körében (i. m. 150–1.). Valószínű, hogy ezek a körülmények is hozzájárultak a magyar nevek elterjesztéséhez, de jelentőségüket nem szabad túloznunk. A székelyek szerepével kapcsolatban felhozhatjuk például a hegyvidéki mócok szerepét. Csebret cipelő lovaikkal nagy magyarlakta területet bekalandoztak, a magyar lóelnevezés terén mégsem hagytak semmi nyomot. Az uradalmak szerepe sem lehetett olyan nagy, hisz a cselédség túlnyomó többsége évszázadok óta a ruménség köréből került ki. PAŞCA fontos szerepet szán a nevek újságának, szokatlan voltának is. A rumén lakosság állatnévanyaga az együtt lakó magyarság szempontjából épp olyan szokatlan s új, mégsem hatott állatnévanyagunkra. A magyar állatnévanyag erős hatásának alapvető és elvitathatatlan oka az, hogy az erdélyi rumén elem, ha nem is teljes egészében, de nagyon sokat tanult a ló- és szarvasmarha tenyésztése, továbbá mezőgazdasági felhasználása terén a letelepült életmódot folytató állattenyésztő és földművelő erdélyi magyarságtól.²⁹

²⁸ Ezek: *Bokši, Baršon, Bator, Bet'ar, Bimbor, Biri, Bodor, Bubi, Burkuš, Doru, Fītsko, D'eńd'eš, Hed'eš, Iambor, Iulča, Kondor, Kosas, Körmöš, Labišká, Lotsi, Lili, Lomboš, Mitsi, Mili, Milušká, Možar, Paikoš, Rende, Buži, Šargă, Šugar, Šută, Seke, Vodas, Vilma, Viiolă és Viriag.*

²⁹ Ebből a szempontból döntő fontosságúnak tartom az állathivogató, állatterelő és állatkergető kifejezések tanúságtételét is. Ezen a téren is, elsősorban a ló és a szarvasmarha hivogatása, terelése és kergetése terén, igen erős a magyar hatás. Ugyanakkor a juh terelésére,

Az alábbiakban megjegyzésekkel kísérvé szótárszerűen közlöm a Borsavölgyén lejegyzett magyar és rumén állatnév-anyagot.³⁰

2.

Albică: ko. Ke. – A név a r. *alb* 'fehér' szó és az *-iță* kicsinyítő képző összetétele. Kétségtelenül a falu rumén többségű lakosságától ered. A magyar lakosság változatlanul átvette.

Baba: l. K, V. – Női becenévből lett állatnévvé. HERMANNál nem fordul elő.

hívására és kergetésére vonatkozó szókincsben nyoma sincs magyar hatásnak (Saját kéziratos gyűjtésemre hivatkozom). – *A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése* című tanulmányában (Erd. Tud. Intézet évkönyve 1941–2. és kny. 30–2) Tamás Lajos többek közt a földművelésre és állattenyésztésre vonatkozó szókincset is megvizsgálja. Az ide vonatkozó, elég nagyszámú kölcsönszók értékelése alapján megállapítja: mindez kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a rumének magyar példák nyomán tértek át a kisállattenyésztésről, nevezetesen a juhásztorokodásról a nagyállattenyésztésre. – Igen fontos ebből a szempontból Gáldi Lászlónak *Sinkay György mezőgazdasági szókészletének magyar elemei* című közleménye is (MNY. XXXIX, 363–9). – Végül szabad legyen hivatkoznom saját bábonyi kéziratos gyűjtésemre. E községben, melynek lakossága kétharmadában rumén, az építkezésre, földművelésre, állattenyésztésre, éghajlati viszonyokra, nap- és évszakokra vonatkozó mintegy ezer kérdést kérdeztem végig kérdőívemből egy rumén adatközlőtől. Kutatótársam, Gálffy Mózes, saját kérdőívének a ruházatkódásra vonatkozó részét. Az eredmény meglepő. A feltett kb. ezer kérdésre adott feleletből mintegy 180 magyarból kölcsönzött szó. A tárgyköröket a magyar kölcsönszók számarányának megfelelő sorrendben felsorolva, ezt a sorrendet kapjuk: világítás (50%), eke (41.66%), vetemények, virágok (40.35%), szekér (36.92%), a ház berendezése (35.89%), telek ház, építkezés (32.67%), ruházat (32.62%), szőlőművelés (27.55%), földművelés (15.39%), állattenyésztés (12.50%), madarak, fák, erdei állatok (6.57%), fűtés (3.91%), talaj, időjárás, év- és napszakok (egy kifejezés). A magyar elemek eloszlásából nyilvánvaló, hogy az együttélés megkezdéséig a két népelem életviszonyai, foglalkozása, műveltsége közt lényeges különbségek voltak. A magyarság letelepült, földműves nép volt, a rumén elem viszont a szabad természet ölében élő, pásztorkodó, a földművelésnek meglehetősen kezdetleges formáját ismerő nép lehetett. Ha figyelembe vesszük, hogy a szekér, az eke, az istálló és a takarmányozás terén is erős a magyar hatás, nyilvánvaló, hogy a magyarság az istállós állattenyésztés, továbbá a földművelés terén különösen hatott a rumén lakosságra.

³⁰ Helykímélés céljából az állatok és falvak nevét rövidítve közlöm. *Állatnevek rövidítése:* b. = bika, bb. = bivalybika, bk. = bakkecske, bt. = bivalytehén, d. = disznó, j. = juh, k. = kos, ka. = kanca, kk. = kecske, ko. = koca., ku. = kutya, l. = ló, m. = macska, ö. = ökör, öb. = ökörbivaly, p. = puli, sz. = szamár, t. = tehén. *Falvanevek rövidítése:* B. = Bádok, Bk. = Bodonkút, Cs. = Csomafája, K. = Kide, Ke. = Kisesküllő, Kb. = Kolozsborsa, Kgy. = Kolozsgyula, M. = Magyarmacskás, Mf. = Magyarfodorháza, Ö. = Ördögkeresztúr, V. = Válaszút.

Baksi: t. Mf; bt. B, Bk, Cs, Ke, Kb, Kgy, Ö, V. *Boksi:* t. K; HERMAN: ö. a kisküküllői Pócsfálváról (469); *Bokši:* t, Vrum. – Adatközlőim szerint az állat lomha, esetlen alakjára utaló *vaksi* ~ *baksi* szavunkkal van dolgunk. Eredetileg csak bivalynév lehetett.

Bala: j. Kb; *Băla:* j. B, Ke, Kgy, Mf, M, V; HERMAN *Balán* alakban említi ökörnévként és juhnévként Csíkszentgyörgyről, illetőleg Gyergyóból (469, 521); PAŞCA: *Bălu, Băla, Bălaia, Bălana, Băluța* közismert juhnév, *Bălan* alakban l., ku., d., m., *Bălana l.*, t., ku., ko., *Bălănică* ku. és kk. (353). – A név a r. *bāl, -ă*, az állat fehéres, szőkés szőre' szóból származik (i. h.); valóban a Borsavölgyén is a fehéres színű juhnek adják a *Băla* nevet.

Bandi: l. Cs, Ke, V; m. V; HERMAN: közismert ö. (469), j. (522), d. (565), ku. (600) és m. (622); *Bondi:* b. Vrum; PAŞCA: *Boandi, Bondi* l. (354). – A név azonos *Bandi* becenevünkkel.

Bársony: ku. M, Ö, V; HERMAN: l. (360), b. (462), t. (468), ö. (470) és ku. (600); *Barşon:* m. Vrum. – A név eredete az elnevezett állat bőrének, szőrzetének bársonyos, puha voltával magyarázható. Tehát *bársony* köznevünk vált állatnévvé. E bolgártörök eredetű kifejezésünk egyébként a középkorban helynévként is előfordult (EtSz. és SzófSz).

Bátor *Bătòr:* l. Bk, K. *Bátor:* l. Ke; k. Mf, V; HERMAN: l. (361), ö. (470), d. (566), ku. (600); *Bator:* l. Vrum.; PAŞCA: l. (354). – Török eredetű *bátor* melléknevünk vált állatnévvé. 1086-ban fordul először elő személynévként (EtSz. és SzófSz). Az erdélyi rumén lakosság tőlünk kölcsönözte.

Berci *Bèrci:* b. M.

Berta: *Bèrta:* l. Cs. Kgy; HERMAN: Ö., j. (470, 522); PAŞCA: l. t. (354). – Női becenevből vált állatnévvé. A ruménbe a magyarból került.

Betyár: l. Mf, V; ö. V. *Bëtyár:* l. Ke.; HERMAN: l. (361), ö. (470), d. (566), sz. (577), ku. (600). *Bet'ar:* l. Vrum.; PAŞCA: l. (354). – A szerb *bećar* 'legény, zsoldos, jött-ment' szóra visszavezethető *betyár* köznevünk vált állatnévvé (EtSz. és SzófSz). A rumén lakosság tőlünk vette át.

Bimbó: *Bimbo:* ö. Ö, V; t, B, Cs, V. *Bimbok:* ö. Ke., t. Ke.; HERMAN: l. (361), b. (462), t. (463), ö. (470), d. (566), ku. (601). *Bimbor:* ö. Vrum. – A név *bimbó* 'emlőbimbó' köznevünkkel azonos. Elsősorban olyan tehénnek adják, melynek fejlett emlői vannak. A Kisesküllön lejegyzett *Bimbok* a név többesjellel ellátott alakja. Valószínűleg visszakölcsönzése a ruménbe átkerült névnek.

Bingyó *Binygó:* t. Bk. *Binygyo:* t. Kgy, Mf, V; bt. Bk; HERMAN a mezőségi Mezőszilvásról közöl egy adatot azzal a meg-

jegyzéssel, hogy „oláh”. – A név azonos ,germen, gemma, bulbus, knospe, unreifes, schlecht entwickeltes obst oder beere’ jelentésű *bingyó* tájszavunkkal (EtSz). A név minden bizonnyal az állat fejletlen, csenevész voltára utal.

Biri: j. Ö, V; bt. Vrum. – Női keresztnévből lett állatnévvé. A Borsavölgyén juh- és kecskehívató szó is.

Birike: kk. K. – Az előbbi név becéző alakja. Egyébként kecskehívató szó is a falu magyar népnyelvében.

Bizsu: ku. V.

Bodor: *Bodòr:* ö. Cs, K, Kgy; b. Cs. *Bodor:* ö. Bk, Kb, Mf, Ö, V; bb. Ö; ök. Bk, Ke, Kb, Kgy, Mf, Ö, V; bt: V; HERMAN: ö. (471), öb. (492) és d. (566); *Bodor:* ö. Vrum; PAŞCA: igen elterjedt ö. (354). – Ez egyik legelterjedtebb borsavölgyi szarvasmarhanevünk esetében finn-ugor eredetű *bodor* ’göndör, fűtös’ szavunk vált állatnévvé (SzófSz). Rendszerint a bodros, bozontos szőrű jószágot nevezi így. 1198-ban már előfordul mint személynév (EtSz).

Bodri: ku. B, Bk, Cs, K, Ke, Kb, Kgy, Ö, V; HERMAN: d. (566) és ku. (601). – A név előbb említett *bodor* szavunk *-i* képzős alakja. A XIX. század elején fordul elő először (SzófSz).

Bogár: t. Kb, V; HERMAN: l. (361), ö. (471), t. (566) és ku. (601). – Ismeretlen eredetű *bogár* köznevünk vált állatnévvé. Tulajdonnévként már 1211-ben előfordul (EtSz). A lovak közül rendszerint a szurokfekete színűeket nevezik *Bogár*-nak, a szarvasmarhák közül pedig azokat, melyeknek szarvai a végükkel kifele fordulnak (vö. HERMAN, i. m. 339, 453).

Boglár: ö. Bk; t. B, Bk, Ö; öb. Bk; HERMAN: ö. (453, 471). – Szarvállással kapcsolatos elnevezés. Rendszerint a szétálló szarvú szarvasmarhát nevezik így. Maga a szó egyébként valószínűleg az újfelnémet *buckler* ’dudoros pajzs’ átvétele. A magyarban ’dudor, domborodás, domborúan foglalt drágakő’ jelentésben él (EtSz. és SzófSz).

Bogyó: ku. V.

Bojtár. *Bòjtár:* ku. M. és V; HERMAN: l. (361), ö. (471), d. (566), pu. (597) és ku. (601). – *Bojtár* köznevünkkel azonos állatnév. Eredete kétes. Talán jelentéstapadással keletkezett a *bujtár-legény* ’hajtólegény’ összetételből (EtSz).

Bojtos *Bòjtos:* t. Bk, Cs, K, Mf, M; bt. Bk, Cs. *Bojtos:* t. Kb, Ö, V; bt. Kb; HERMAN: t. (463), ö. (471), d. (566) és ku. (601). – A név ismeretlen eredetű, *bojt* köznevünk *-os* képzős alakja. Személynévként már 1211-ben előfordul (EtSz. és SzófSz). Rend-

szerint olyan szarvasmarhának adják, melynek szarva közti homlokszőre bojtos.

Boksi l. *Baksi*.

Bori: bt. Bk, Cs, Kb, V; j. Ö; ko. V; HERMAN: ö. (472). – Az állatnév azonos *Bori* keresztnévünkkel.

Bözsi: ku. Ö; HERMAN felsorolásában *Böske* alakban említi mint tehén- és ökörnevet (463, 472). – *Bözsi* keresztnévünkkel azonos.

Bráza: j. Kb, Kgy, V. *Breáza:* j. B, M. *Breázda:* j. Ke; *Breazã:* j. Vrum; PAŞCA: ka., t., bt, – Kétségtelenül a ruménektől került a borsavölgyi magyarság állatnévanyagába. R. *breaz*, -ã = csillagos homlokú vagy olyan állat, melynek orrán fehér csík van (vö. PAŞCA, i, m. 355). A magyarba némi jelentésváltozással került át. Csíkos homlokú juhot csak Magyarmacskáson jelöl, a többi helyen félszürke, tarkás fejűt, orrút. A Kisesküllön lejegyzett *Breázda* alak valószínűleg a m. *barázda* ~ r. *brazdã* szóval keveredett.

Bubi: l. Cs; ku. Bk, Kb, Kgy, Ö, V; ku. Vrum; PAŞCANÁL l. és ku. (335). – Paşca a német *Bube* 'fiú, öcskös' szóból származtatja. A ruménbe mindenesetre a magyarból került.

Bulgár: ku. V. – Az állatot mostani tulajdonosa egy alsózsuki bolgár kertésztől vette.

Bumba: bt. Bk, K, Ke, V; kk. B; *Bumbã:* t. Vrum. *Bumbu:* ku. Vrum. – A magyarból kölcsönözött r. *bumb* (< *gomb*) köznévből képzett állatnév (vö. TAMÁS, i. m. 37). A magyarság az állatnevet visszakölcsönözte a rumén lakosságtól.

Bundás: ku. B, Bk, Ke, Kb, Kgy, Mf, M, Ö, V; HERMAN: d. (566) és ku. (602). – Ismeretlen eredetű *bunda* közszavunk -s képzős alakja (EtSz. és SzófSz). Rendszerint a hosszúszerű, nagybundájú kutyákat nevezik így.

Burkus *Bürkus:* ku. Bk, Cs, K, Kgy, Mf, M. *Burkus:* ku. B, Ke, Kb, Ö, V. HERMAN: b. (362), ö. (472), ku. (602). *Burkuš:* ku. Vrum. PAŞCA: gyakori ku. – E gyakori kutyanév azonos 'porosz' jelentésű *burkus* népnévünkkel. Először 1788-ban fordul elő (EtSz).

Büszke: l. Cs, V, b. Kb; HERMAN: l. (362), ö. (472), d. (566). – Ismeretlen eredetű *büszke* 'kevély' köznevünk alkalmazása az állati névadás terén (EtSz).

Cézár: l. K; HERMAN: l. (363), ku. (603).

Cicus: m. V. – A *cic!* *cici!* macskahívogató szó származéka (EtSz). *Cicus* alakban is hallható a Borsavölgyén mint macskahívogató.

Cicuska: m. V. – A *Cicus* kicsinyítő képzős alakja.

Cifra: t. V; j. V; ku. B, Kb, Kgy és V; HERMAN: l. (364), t. (464), ö. (473–4), sz. (577), d. (603). – A név azonos a hazai latinból eredő s a magyarból a XVI. század közepe óta kimutatható *cifra* 'díszes, tarka' melléknevünkkel (EtSz).

Cigány: j. V; ku. V. *Cigán:* l. B; HERMAN: t. (464), d. (566) és ku. (603–4). – Ebben az esetben a balkáni (rumén vagy bolgár-szerb-horvát) eredetű *cigány* népnév vált állatnévvé (EtSz). Rendszerint a fekete színű állatokat nevezik így. Válaszúton egy juhot azért neveztek el *Cigány*-nak, mert bárány korában olyan szemtelen volt, mint a cigány.

Cila: m. Bk. – Egyben macskahívogató szó is.

Cili: m. K. – Ez is előfordul macskahívogató szóként is.

Ciri: m. K. – *Cira* 'die Katze, felis, catus' szavunk becéző alakja. *Cira* szavunk eredete ismeretlen; *cirmos*, *cica* szavunkkal hozhatjuk kapcsolatba (EtSz).

Cirmos: m. Kb; HERMAN: m. (622). – A név közszó is egyben. Köznyelvi jelentése: 1) 'katzengrau', 2) 'gestreift; (alma): gesprenkelt'. Cirmosmacska: 'szürke, szennyes színű' (Vö. BARTHA K., i. m. 59).

Citrus: m. Vrum. HERMAN: ö. (473, 474). – A név azonos a lat, *citrus* 'arbor Mauretaniae, citromfa' köznévvvel (EtSz). A rumén lakosság nyelvbe a magyarból került.

Cuki: l. M; HERMAN: ku. (604). – Köznéből lett *Cukor* állatnevünk becéző alakja. Ilyen alakban HERMANnál t. (464), ö. (474). *Cukrász* alakban pedig ku. (604). A *cuki* alak egyébként a városi nyelvben egészen közönséges 'édes, édeske' jelentésben.

Cunci: m. V; HERMAN: d. (566). – Női becenév.

Csákó *Csákó:* t. Kb, V; HERMAN: t. (464), ö. (472), d. (566) és ku. (603). – Ismeretlen eredetű szó. 1332-ben fordul először elő mint személynév. Eredetileg szétálló szarvú, kifelé álló szarvú szarvasmarhát jelölt, később jelentésfejlődéssel jelentette a süveg lefityegő fülét, innen a csákósüveget, a csákót (SzófSz). Szarvasmarhánál tehát a szarvak állására, disznónál és kutyánál viszont a fülek lelógó voltára utal.

Császár: b. Bk; HERMAN: l. (362), ö. (473) és ku. (603). – Az óegyházi szlávból eredő *császár* köznevünkkel azonos. 1233-ban fordul először elő mint személynév (EtSz).

Csekác: ku. Mf. – Ebben az esetben a r. *ce caufi?* (olv. cse káuc) 'mit keresel?' kérdőmondat vált állatnévvé.

Csende l. *Csendes*.

Csendes: ö. V; t. B, Bk, Cs, Kb, Kgy, Mf, M; bt. Mf. *Csende:*

t. Ke; HERMAN: l. (363) és ö. (473). PAŞCANÁL *Cendea* ~ *Cenghea* alakban ö., b., t., *Ṭengheş* alakban ö. (356). – A név azonos ismeretlen eredetű *csendes* szavunkkal. Személynévként már 1478-ban előfordul (EtSz). Az erdélyi rumén lakosság tőlünk vette át. A Kisesküllön lejegyzett *Csende* a *Csendes* névnek ruménből vissza-kölcsönzött alakja.

Csernyita: j. B. – E ruménből eredő név a r. *cerni* 'beborul, sötétbe öltözik' ige múlt idejű melléknévi igenevére vezethető vissza. Rendszerint fekete színű juhoknak adják.

Csillag: l. Bk, Kb, Mf, M, Ö, V; HERMAN: l. (340, 363). *Ciloc* ~ *Cilog* ~ *Cilo* alakban az erdélyi ruméneknél is gyakori l. (Paşca, 356). – A név azonos *csillag* köznevünkkel. Ez viszont az igen régi finnugor eredetű hangfestő töből származó *csillog* ige és névszótó alakváltozata. Személynévként már 1373-ban előfordul (SzófSz). A *Csillag* nevet rendszerint annak a lónak adják, melynek homlokán fehér folt van.

Csinos: ö. Cs, Ke, Kb, Mf, M, V; t, B, Bk, Cs, Ke, Kb, Kgy, Mf, M, Ö, V. Činoš: ö. Vrum; PAŞCA: l. (357). – A valamelyik szláv nyelvből származó *csin* 'rend, mód, csinosság, valaminek a fortélya, stb.' szavunk származéka (EtSz). Az erdélyi ruménség állatnévanyagába kétségtelenül tőlünk került.

Csobán: ku. B, Kb, Mf; HERMAN: ku. (603) és d. (566); PAŞCANÁL b. és ku. (357). – Kétségtelenül az erdélyi ruménség névanyagából került hozzánk (< r. *cioban* 'juhásztor'). Rendszerint a juhórzó kutyáknak adják névként. A *csobán* szóról tudnunk kell egyébként, hogy végső forrása az oszm. *čoban* 'berger, pâtre'. A ruménség tehát csak közvetítette az erdélyi magyarság számára (EtSz).

Csőpike: m. Vrum. – Női becenév. A falu rumén lakossága kétségtelenül a magyarból kölcsönözte.

Csungăra: j. B, K, Ke, Kb, Kgy, Mf, M, V. Čungără: j. Vrum. – A név r. *ciung* 'csonka' szó származéka. A rumén lakosságtól került a borsavölgyi magyarság állatnév-anyagába. Rendszerint a csonka szarvú juhokat nevezik így.

Darázs: b. V; HERMAN: l. (364), ö. (474), p. (598) és ku. (604). – Eredete nincs kellőleg tisztázva. Valószínűleg finnugor eredetű. Maga a szó mint személynév 1388-ban fordul elő először (EtSz. és SzófSz).

Daru: ö. B, Bk, Cs, K, Ke, Kb, Kgy, M, Ö, V; b. B, Bk, Cs, Ke, Kb, Kgy, M, Ö, V; bt. Cs. *Dàru:* ö. Mf; bb. Mf.; öb. Mf; HERMAN: l. (365), ö. (474), t. (464), d. (565). *Doru:* ö., öb., bt, Vrum.; PAŞCA: *Daru* (olv. *Dáru*) közismert ökörnév. – A név azo-

nos finnugor eredetű *darú* madárnevünkkel. 1298-ban már előfordul mint helynév, a XIV. században pedig mint köznévi (EtSz). A lovak közül azokat nevezik így, melyeknek színe egyenletes kékesszürke, mint a darúmadaré (HERMAN, i. m. 340). A szarvasmarhák közül a szürke színűeket nevezik így (HERMAN, 442). Szarvasmarháknál utalhat a szarv állására is: a szarv állása hasonlít a darvak repülési alakzatához (HERMAN, 435). A Borsavölgyön is érvényesül mind a két szempont. A szarvnál azonban nemcsak az állás irányadó, hanem a vastagság is. Rendszerint a vastagabb szarvú jószágoknak adják e nevet.

Dingó *Dingo*: ku. V; HERMAN: b. (365). – Valószínűnek tartom, hogy *dongó* köznévi magashangú párja.

Dömzsi: m. V. – A név a népnyelvben előforduló *döme* 'kövér, zömök ember; pisze' szó származéka. Ismerünk *dömsi* népnyelvi alakot is (EtSz). A név tehát az állat alakjára, természetére utal.

Drágána: bt. Kb. *Drágána*: bt. B, Kgy. – A rumén lakosságtól átvett személynévi eredetű állatnév. PAŞCANÁL csak személynévként fordul elő *Drăgan* alakban (i. m. 226).

Duna: ku. M, V; HERMAN: l. (365) és ku. (605). – A Duna folyóvíz névvel azonos. Tudvalevő, a kutyának szívesen adnak víznevet, mert azt hiszik, hogy ezáltal megóvják a veszettségtől (vö. HERMAN, i. m. 17). A Borsavölgyén e hiedelem már csak részben van meg (pl. Válaszúton).

Farkas: ku. V. HERMAN: l. (366), d. (567), ku. (605). – *Farkas* szavunk a *fark*, *farok* szó származéka. 1086-ban fordul először elő mint helynév (EtSz). Rendszerint hamis állatnak, elsősorban természetesen kutyának adják névként.

Fecske: l. Kb. M; HERMAN: l. (342, 366); PAŞCANÁL is mint ilyen fordul elő *Fecica* alakban (359). – A név azonos a finnugor eredetű madárnévvvel (EtSz). Rendszerint azt a lovat nevezik így, melynek hasa világosabb színű, mint testének többi része. Az erdélyi rumének tőlünk vették át.

Fickó: ö. Bk, Cs, K, V; öb. Bk, M. *Ficko*: ö. B, Ke, Kb, Kgy, Mf, Ö, bb. Cs, Ö; öb. B, Cs, Ke, Kb, Kgy, Mf, Ö, V; HERMAN: l. (366), ö. (475), d. (567), ku. (605). *Fitsko*: ö. Vrum.; PAŞCA: *Fiscu* közismert ö. (359). – A *fickó* köznévi a *fi* 'filius' szó kicsinyítő származéka. Eredetileg tehát fiúcska volt a jelentése. Később jelentésfejlődéssel egyes tárgyakkal a rendesen kisebb fajtáját is jelentette (EtSz. és SzófSz). A *Fickó* állatnév a szó eredeti jelentésével van kapcsolatban: az állat pajkos, virgonc természetére utal.

Flóri *Flori*: bt. Vrum.; HERMAN *Flóra* alakban közli a Balaton mellékéről, továbbá Baranya és Abaúj megyéből (366, 606). – A címszóban közölt név a lat. eredetű *Flóra* becealakja (EtSz), de lehet a ruménben elég gyakori *Floarea* állatnév származéka is. A *Flóri* ~ *Flori* azonban ebben az esetben is magyar *-i* kicsinyítő, becéző képzős származék.

Flórika *Florika*: bt. Kb; ko. V. *Florikă*: bt. K; HERMAN is közül egy adatot Kisküküllő megyéből (475); Vrum.: t., bt.; PAŞCA: közismert t. és bt. (359). – A lat. eredetű *Flóra* női név becealakja ez is (EtSz).

Furnikă *Furnikă* ku. Vrum. – A r. *furnică* 'hangya' szóval azonos.

Frici: ku. Ö, V; HERMAN: l. (367), ku. (606). – A német *Fritz* becenév átvétele. Városról került a nép állatnév állományába.

Fürge *Fürge*: ku. Mf. *Fürge*: ku. V; HERMAN: l. (367), p. (598), – A *fürge* melléknév a finnugor eredetű *forog* ige magashangú párjának (*füreg-forog*) származéka (SzófSz). Rendszerint kicsi, fürge mozgású állatot neveznek így.

Galamb: t. V; b. V; HERMAN: l. (367), t. (464) és ö. (476). – A valamely szláv nyelvből eredő *galamb* madárnevünkkel azonos. Már 1181-ben előfordul személynévként (SzófSz). Rendszerint szürkés színű állatnak adják e nevet.

Gidrán: l. M, V; HERMAN: l. (367).

Gudră *Gudră*: ku. Vrum. – Valószínűnek tartom, hogy az előbb érintett *Gidra* lónevünk mélyhangú alakja.

Gyilkos *Gyilkos*: ku. M. *Gyilkos*: ku. Kb; HERMAN: l. (368), b. (462) és d. (567). – A szó eredete ismeretlen (SzófSz). A név az állat vad, kegyetlen természetére utal.

Gyöngyös *Gyöngyös*: t. B, Bk, Cs, K, Kb, Kgy, Mf, M, Ö, V; HERMAN: t. (465), ö. (477) és ku. (607). *D'énd'eš*: t. Vrum. – A honfoglalás előtti török *gyöngy* szavunk *-s* képzős alakja. Ma már csak köznévként és állatnévként ismert, a magyar régiségben személynév is volt egyben (SzófSz). Rendszerint pettyes szőrű szarvasmarhának adják a Borsavölgyén is.

Gyuri: b. Cs, Kgy; HERMAN: l. (368), ö. (477) és m. (623); PAŞCA: l., b., ö., ku., d., kk. és k. (360). – *György* keresztnévünk becealakja; a ruménbe a magyarból került.

Gyurka: k. B. – A *György* keresztnév egyik becealakja.

Hájdúk *Hajduk*: ku. Vrum; HERMANnál *Hajdu* alakban ö. és ku.; PAŞCA: ku. ugyancsak *Haiduc* alakban (360). – A m. *hajdu* köznévként *-k* többesjellel ellátott alakjának átvétele és alkalmazása az állati névadás terén. A ruménben *haiduc* alakban köznévként is.

Jelentése nagyjában megfelel a m. *betyár* szó jelentésének (vö. ȘĂINEANU, Dicționarul universal al limbei române. Ed. VI. 287).

Hamis: ku. V. – Ismeretlen eredetű, de már 1200-ban előforduló *hamis* szavunk alkalmazása az állati névadás terén (SzófSz). A kutya tulajdonságára utal.

Hegyes: t. Kb, Kgy, Mf. *Hegyes:* t. K; HERMAN: Ö. (478), t. (465) és d. (567). *Hed'eš:* t. Vrum. *Hegyese:* t. mezőségi rumén (HERMAN, 465). – *Hegyes* szavunk az ismeretlen eredetű, de már 1055-ben előforduló *hegy* szó -s képzős származéka (SzófSz). Rendszerint előreálló szarvú szarvasmarhát neveznek meg vele.

Hektor *Hektòr:* ku. K. *Hektor:* ku. Kb, V; HERMAN: ö. (478), t. terjedt ku. (608); PAȘCA: ku. (560). – HERMAN szerint a XIX. században terjedt el az úri osztálytól (i. m. 17). A ruménbe magyarból került (vö. PAȘCA, i. h.).

Hocule *Hotsule:* ku. Vrum; ugyanígy PAȘCA (361). – A r. *hoț* 'tolvaj' köznévvé vocativusa.

Holló *Holló:* l. Kb; HERMAN: l. (369), t. (465), ö. (478) és ku. (608). – A név azonos ugor eredetű *holló* köznévvünkkel (SzófSz). Rendszerint fekete, fényes szőrű állatnak adják.

Huszás: ku. V. – A kutyát gazdája hús lejért vásárolta; innen a név.

Ilu: m. Ö. – *Ilona* keresztnévünk becéző alakja.

Ilus: m. V; HERMAN: m. (623). – Ez is *Ilona* keresztnévünk becéző alakja.

Jámbor *Jámbòr:* b. Csf; ö. Csf, K, Kgy; öb. Cs, Kgy, M; bt. Csf, K, M. *Jámbor:* b. Bk, Mf; ö. B, Bk, Ke, Kb, Mf, Ö, V; bb. Kgy, Ö; öb. B, Bk, Kb, Mf, Ö, V; bt. B, Bk, Ke, Kb, Kgy, Mf, Ö, V; HERMAN: l. (370), t. (465), ö. (478), öb. (492) és d. (568). *Jambor:* öb. és bt. Vrum.; PAȘCA: Ö., b., öb. *Jambu ~ Iambora:* bt. – A név azonos a *jó ember* összevonása útján keletkezett *jámbor* köznévvünkkel. 1275-ben már előfordul mint személynév (SzófSz).

Jancsi: l. Ke; kan Ö, V; HERMAN: l. (371). – *János* keresztnévünk becealakja.

Juci: j. V; kk. K, M; m. Cs; HERMAN: l. (370), ö. (479), t. (465) és m. (623); PAȘCA: m. (361). – *Judit* keresztnévünk becealakja. A rumének tőlünk kölcsönözték (vö. PAȘCA, i. h.).

Julcsa *Jũlcsa:* l. Kgy. *Julcsa:* l. Bk, Ke, V; HERMAN: l. (370), t. (465), ö. (479), j. (523) és m. 623). *Julča:* l. Vrum.; PAȘCA: l. (361). – *Júlia* keresztnévünk becealakja. A ruménbe tőlünk került át (vö. PAȘCA, i. h.).

Juli: ko. Kb, V; HERMAN: l. (370), t. (465), ö. (479). – Ez is *Júlia* keresztnévünk becealakja.

Kálmán: ku. Ke; HERMAN: l. (370); öb. (492) és ku. (609); PAŞCANÁL *Coloman* alakban ku. (357). – *Kálmán* keresztnévünk alkalmazása az állati névadás terén. A ruménbe Paşca szerint is a magyarból került (i. h.).

Kati: l. Ke; j. Ö; ko. Kb, V; sz. V; HERMAN: l. (371), t. (465), ö. (479–80), j. (523) és d. (568). – *Katalin* keresztnévünk becealakja.

Kedves: t. B, Bk, K, Kb és Kgy; HERMAN: l. (371), ö. (480) és d. (568). – Ismeretlen eredetű *kedv* szavunk származéka. *Kedves* alakban már 1449-ben előfordul mint személynév (SzófSz).

Kese l. *Kesely*.

Kesely *Kesèj:* l. V. *Kesèj:* l. Ö. *Kese:* l. Ke; HERMAN: l. (371), t. (466), ö. (480), d. (568) és ku. (609–10); PAŞCANÁL *Cheşa, Cheşu, Cheşaiia* és *Cheşuca* alakban l. (356). – A honfoglalás előtti török eredetű *keselyű* madárnév származéka. *Kese* és *kesely* alakban egyaránt előfordul. A régiségben személynévként is használták (SzófSz). E nevet rendszerint a fehér bokájú állatnak adják (vö. HERMAN, 346).

Kondor *Kondòr:* öb. Cs, M; bt, Cs, K, M. *Kondor:* ö. B, Bk, Ke, Kb, Ö, V; öb. B, Bk, Ke, Kb, Mf, Ö, V; bt. B, Kb, Kgy, Ö, V; HERMAN: l. (372), ö. (480), d. (568) és ku. (610). *Kondor:* ö. és öb. Vrum.; PAŞCA: közismert ö. (357). – *Kondor* szavunk a régiségben helynévként (1230) és személynévként (1350) egyaránt előfordult. Valamely szláv nyelvből kölcsönöztük; jelentése egyezik *göndör* szavunk jelentésével (SzófSz). Rendszerint göndörszörű jószágoknak adják névként. Az erdélyi rumének tőlünk vették át.

Korbos: j. Kb. PAŞCANÁL *Corbu, Corbea, Corbeana, Corbinică* és *Corbuşa* alakban igen elterjedt állatnév (357). – Kétségtelenül a ruménből került a borsavölgyi magyarság egy részének névanyagába. A név egyébként a r. *corb* 'holló' szó származéka, A magyarság rendszerint fekete színű juhokat nevez így.

Kormos: j. V; ku. Ö; HERMAN: b. (426) és ku. (610). – A név *korom* alapszava honfoglalás előtti török kölcsönszó. Már 1211-ben előfordul személynévként. *Kormos* származéka 1318-ban helynévben, 1325-ben pedig mint személynév fordul elő (SzófSz). Sötét színű állatot neveznek el vele.

Kosztás *Kosaş:* ku. Vrum. – A magyar *kaszás* köznév alkalmazása az állati névadás terén.

Körmös *Körmös:* ö. Cs, K, M, Ö, öb. Cs, Ö; j. Cs. *Körmös:* ö. Kb, V; öb. V. *Körmös:* ö. Bk; öb. Bk; HERMAN: ö. (481). *Körmös:*

ö. Vrum. – A név bizonytalan eredetű *köröm* szavunk származéka. 1080-ban már előfordul személynévként (SzófSz). Most rendszerint fejlett körmű állatnak adják. A rumén lakosság minden változtatás nélkül átvette a magyar nevet.

Kurta: j. B. – *Kurta* köznevünk alkalmazása az állati névadás terén. Már 1171-ben előfordul személynévként (SzófSz). A Borsavölgyén a rövid farkú juhot nevezik így.

Lábiskä: ku. Ke; PAŞCANÁL *Labuş* alakban fordul elő mint ku. – Kétségtelenül a m. *láb* köznév származéka.

Laci: l. V; b. Ö.; sz. Cs, M; HERMAN: b. (452), ö (462), d. (568), *Lotsi:* l. Vrum.; *Loaşi:* l. PAŞCA (362). – *László* keresztnévünk becealakja. A ruménbe tőlünk került.

Lája: j. V. *Laje:* j. Vrum.; PAŞCA k. (362). – PAŞCA a r. *Nicolae* keresztnév becealakjaként magyarázza (i. h.). Válaszúti adatközlőm szerint olyan juhnak adják ezt a nevet, melynek egyáltalán nincs szarva.

Lambas l. *Lombos*.

Lenka: l. Mf; HERMAN: l.(372). – A *Lenke* keresztnév becealakja.

Lili: ku. K, V; m. V, Vrum. – Az *Ilona* keresztnév becealakja.

Linda: l. Bk, Ke, HERMAN: l. (373) és ku. (611). – A *Melinda* keresztnév becealakja.

Lombos: ö. V; öb, B, Cs, Mf, V; bt. B, Bk, Cs, K, Ke, Kgy, Mf; M, Ö, V; öb. Kb. *Lambas:* öb. Kgy; bt. Kb; HERMAN ö-ként említi az Érchegységben lakó mócok köréből (482). A válaszúti rumén lakosság változatlanul átvette. PAŞCANÁL *Loamboş*, *Loambu* és *Loamba* alakban b., ö., öb. és bt. (362). – A név köznyelvi *lombos* ’bozontos’ szavunkkal azonos. Az olyan szarvasmarhát nevezik így, melynek farka végén *lomb* ’bojtos szőrzet’ van (HERMAN, i. m. 414). A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet vette át (vö. PAŞCA, i. h.). Az első szótagban beállt *o>oa* hangváltozás a ruménben szabályszerű jelenség, ha a következő szótagban *a*, *o*, vagy *e* hang következik. (Vö. lat. *molem* > r. *moară*, lat. *autumna* > r. *toamnă*, az egészen újkeletű *bomba* > r. népnyelvi *bõambă*).

Lujza *Lùjza:* l. Bk, K; HERMAN: SZ. (577); PAŞCA: ka. – A végeredményében francia eredetű, német közvetítéssel a magyarba is átkerült *Lujza* keresztnévvel azonos.

Lupuj: ku. V; PAŞCANÁL *Lupu* alakban közismert ku. – Rumén eredetű név: a r. *Lupu* (Farkas) állatnév átvétele. A név végén található *-j* (*-uj*) szláv eredetű becéző képző, amelyre már Szent István korából van magyar adatunk (vö. MNy. XXIII, 488–96).

Madár: ö. V; HERMAN: l. (373), b. (462), t. (466), ö. (482), d. (569), sz. (577) és ku. (612); PAŞCA mint közismert ló-nevet említi (364). – Ismeretlen eredetű *madár* köznevünk alkalmazása az állati névadás terén. Már 1240-ben előfordul személynévként (SzófSz). Az erdélyi rumének tőlünk vették át.

Manci: ku. V; HERMAN: l. (374), d. (569); PAŞCANál kancanév (363). – *Margit* keresztnévünk becealakja.

Marci: ku. V; HERMAN: l. (374), sz. (577), m. (623). – *Márton* keresztnévünk becealakja.

Máriskó *Márisko:* ko. B, V. *Máriskä:* kk. Kgy; ko. Kgy, Ke; HERMANnál *Máriskó* alakban t. (466), *Mariske* alakban pedig ö. (482). *Mõriškä* ~ *Mariškä:* ko., m. Vrum.; PAŞCANál *Mãrişca* alakban bt. (363). – A *Mariska* is, a *Máriskó* is *Mária* keresztnévünk becealakja. A *Mãrişca* alakot Paşca a ruménből származtatja ugyan (Maria + işca) magam inkább a m. *Mariska* átvételének nézem. A magyaroktól lejegyzett *Máriskä* viszont visszakölcsönzése a ruménbe átkerült magyar *Mariska* névnek.

Mérges: ö. Kgy. *Mërges:* ku. Kb, V; HERMAN: l. (374), ö. (482) és ku. (612). – Ez állatnév azonos iráni eredetű *méreg* szavunk *mérges* köznévi származékával. 1360-ban már előfordul mint személynév (SzófSz).

Mici: l. Cs, V; ku. Bk; HERMAN: l. (374), ku. (613) és m. (623). *Mitsi:* l. Vrum.; PAŞCANál *Miṭa* ~ *Miṭi* alakban kk. és m. (364). – Női becenév. A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet vette át.

Mihály *Miháj:* m. B. – Keresztnév. Érdekes, hogy adatközlőm szerint a kocamacskákat nevezik így.

Mili: m. Vrum.; HERMAN: m. (623); PAŞCA is mint ilyet említi (364). Az *Emilia* keresztnév magyar becealakja. A rumének tőlünk vették át.

Milus: m. Kgy; HERMAN: m. (623). – Az *Emil* keresztnév becealakja.

Miluskä *Miluškä:* ku. Vrum.; PAŞCANál *Milu* alakban b. (364). – A *Milus* és *Milu* az *Emil* keresztnév bece-, a r. *Miluškä* pedig emennek továbbképzett alakja.

Miska: ö. Kb, V; bb. V; öb. B, Bk, Ke, Kb, Kgy, Mf, M, V; bt, B, Cs, K, Kgy, Mf, Ö; k. B, V; kan B, V; *Miská:* bt. Ke; HERMAN: l. (374), b. (462), ö. (482), öb. (493), d. (569), ku. (613) és m. (623). *Miška:* öb. és kan Vrum. *Mişcă* PAŞCANál t., bt., kanca, l., öb., *Mişcu* alakban b., ö., öb., l., d. és bt, (364). – Ez egyik legelterjedtebb állatnevünk a *Mihály* keresztnév becealakja. A

rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet vette át. A Kiseskülön lejegyzett *Miská* a ruménbe átkerült név visszakölcsönzése.

Mírdán *Mírdan*: m. Vrum.

Morzsa *Mòrzsza*: ku. Csf. *Morzsa*: ku. V. – *Morzsa* közszó alkalmazása az állati névadás terén. Az állat természetére utal.

Mozsár: b. Mf; ö. B, Bk, Cs, Ke, Kb, Kgy, Mf, Ö, V; t. K, Ke; öb. Bk, Cs, Kgy, Ö. *Mózsár*: ö. M; HERMAN: ö. (483). Csak erdélyi adatokat említ. *Možar*: ö. Vrum. – Német eredetű *mozsár* köznevünk alkalmazása az állati névadás terén (SzófSz). Rendszerint vöröses színű szarvasmarhának adják.

Mucséd: j. B, K, Kb, Mf, M, V. *Mucseda*: j. Ke. *Mücseda*: j. Kgy. *Mučedã*: j. Vrum.; PAŞCA: *Mucedu* közismert l. – A név a r. *muced*, -ã 'szürke, hamuszürke' szóval azonos. Rendszerint ilyen színű juhot vagy lovat neveznek így. A borsavölgyi magyarság állatnévanyagába a ruménből került.

Murgu: ku. V, Vrum.; PAŞCA: *Murgu*: l., ku. *Murga* kanca. *Murgana* t. (365). – A név a r. *murg*, -ã 'vöröses' melléknévvel azonos. A választúti magyarság a ruménből kölcsönözte.

Néró *Néro*: ku. V; HERMAN: ku. (614); PAŞCANÁL u. az (365).

Novák: ku. Ke. – PAŞCA mint kutyanevet rumén személynévi eredetűnek tartja.

Nyágrã: j. Ke; PAŞCANÁL *Negru* l., *Neagra* kanca, j., ko., tyúk, *Negrilã* ö., *Negruța* tyúk (365). – A név a r. *negru*, *neagrã* (N. *nagrã*) 'fekete' melléknévvel azonos.

Nyalka *Nyalka*: l. Cs; HERMAN: l. (376), t. (466), ö. (483) és d. (569). – *Nyalka* melléknevünkkel azonos. Az állat külsejére utal.

Ötös: ku. V. – Gazdája öt lejért vette; innen a név.

Pajkos *Pajkos*: ö. Bk, Cs, K, Kgy, Mf, M; öb. Bk, Cs. *Pajkos*: ö. B, Ke, Kb, V; öb. V; HERMAN: l. (376), ö. (483), t. (466). *Pajkoš*: ö. Vrum.; a mőcoknál ö. (HERMAN, 483); PAŞCA: *Paicu* alakban l., ö. és bt. (366). – HERMAN, e nevet a *pej*, 'vöröses színű' származékának tartja (348). Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a név *pajkos* szavunk régi 'ocsmány, lator, gazifickó' vagy jelenlegi 'játékos, virgonc' jelentésével van összefüggésben (SzófSz). A választúti rumén lakosság változatlanul átvette a magyar nevet. A *Paicu* nevet PAŞCA a cigány *Paicu* keresztnévvel azonosítja (i. h.).

Pali: l. V; HERMAN: l. (376). – *Pál* keresztnévünk becealakja.

Palkó: ku. Ö; HERMANNÁL l. (376). – *Pál* keresztnévünk becealakja.

Picus: m. K. Egyben macskahívó szó is. – *Pici* melléknevünk egyik beceváltozata.

Piros: t, B, Bk, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö. *Piross:* t. M, V; HERMAN: l. (377), ö. (484) és t. (467). – A név azonos *piros* melléknevünkkel. Már 1330-ban előfordul mint személynév (SzófSz).

Pista: k. B, V; bk. B; kan V; kakas Bk, V; HERMAN: l. (377), b. (462), öb. (493), ku. (615) és m. (624); PAŞCA: *Pişta* ~ *Piştea*: l., b. és ku. (366). – Az *István* keresztnév becealakja.

Plajbász *Plàjbász:* ku. M. – *Plajbász* 'ceruza' köznevünk alkalmazása az állati névadás terén.

Pompás: ö. B, V. HERMAN: l. (377), t. (467), ö. (484) és ku. (615). – A név azonos *pompás* melléknevünkkel.

Ravas: ku. V. – Finnugor eredetű *ravas* (er. jel. 'róka') szavunk vált állatnévvé.

Rende: l. *Rendes*.

Rendes: ö. B, Bk, Cs, K, Kb, Kgy, Mf, Ö, V; öb. Bk, Ö, V. *Rende:* Ke; HERMAN: b. (462), ö. (485) és d. (569). *Rende:* ö. Vrum. PAŞCA: *Rendea* ~ *Renghea* ö., öb. és t. – A név azonos *rendes* melléknevünkkel. Az erdélyi ruménség átvette a magyaroktól hallott nevet. A Kisesküllön lejegyzett magyar alakváltozat a ruménbe átkerült magyar név visszakölcsönzése.

Riska: t. Ö; HERMAN: t. (467). A név az állat vöröses színe utal.

Rózi: t. K; kk. K; sz. B; m. Cs. *Rozsi:* t, Kb; bt. Kb; HERMAN: l. (379), ö. (485), t. (467), d. (569), ku. (616). PAŞCA: *Roja* ~ *Roji* alakban t. és l. (367). – *Rózsa* keresztnévünk becealakja; a ruménben magyarból való.

Ruzsi: t. B, Bk, Cs, Ke, Kgy, Mf, M, V; bt, B, Bk, Cs, K, Ke, Mf, M, V. *Rúzsi:* bt. Kgy; HERMAN: l. (379), t. (467), *Ruži:* t. és bt. Vrum.; PAŞCA: *Ruja* t., *Rujana* t. (367). – Ez az állatnév *rózsa* ~ *ruzsa* ~ *rúzsza* virágnevünk származéka (MTSz). A rumén lakosság tőlünk kölcsönözte. A Paşca említette *Rujana* alak is a m. *Ruzsi* származéka.

Sajó *Sajo:* ku. V; HERMAN: l. (379), ku. (617). – A név azonos víznevünkkel.

Sajtos: ku. B, Kb. – Honfoglalás előtti török kölcsönszó. *Sajtas* alakban már 1368-ban előfordul mint személynév (SzófSz).

Samu: ku. V; HERMAN: l. (379), b. (462), ö. (485), j. (523), ku. (617). – A *Sámuel* keresztnév becealakja.

Sanyi: sz. Cs; ku. V; HERMAN: d. (570), ku. (617). – *Sándor* keresztnévünk becealakja.

Sárga: l. Kb. *Sárga*: l. Cs, V; kk. V; HERMAN: l. (379), d: (570), ku. (617). *Šargor*: l. Vrum. PAŞCANÁL l. (368). – A név azonos *sárga* melléknevünkkel. E honfoglalás előtti török jövevényszavunk egyébként már 1360-ban előfordul mint személynév (SzófSz).

Sári: l. Bk, Kgy, K; m. Cs; HERMAN: l. (380), t. 468), ö. (485) és öb. (493). – *Sára* keresztnévünk becealakja.

Sugár: t. Kb, Mf; öb. V; bt, B, Ke, Kb, Mf, Ö, V; k. V. *Súgár*: bt. Cs, K, M; HERMAN: l. (380), b. (462), t. (468), ö. (486), d. (570), ku. (617). *Šugar*: öb. és bt, Vrum.; PAŞCA: *Şugar* ö., öb. és bt., *Şugăriţă* ö. (369). – A név azonos *sugár* melléknevünkkel; ez viszont a *súg* 'suhog' ige származéka. 1479-ben fordul először elő mint személynév (SzófSz). Rendszerint a sudár növésű állatnak adják. A magyar nevet az erdélyi rumének is átvették.

Suster *Šušter*: ku. Vrum. – A német eredetű *suszter* ~ *suster* 'cipész' szó alkalmazása az állati névadás terén.

Suta: j. B, Ke, Kb, Mf, V; országszerte előfordul a szarv nélküli juh megnevezésére. *Šutã*: j. Vrum.; PAŞCA: *Şuta* j., t., kk., *Şutica* kk. (368). – A név azonos a valamely szláv nyelvből kölcsönzött *suta* köznevünkkel. 1468-ban már előfordul mint személynév (SzófSz). Rendszerint szarv nélküli juhnek adják névként, A név tehát még a szó eredeti jelentését őrzi (vö. SzófSz). Az erdélyi rumén lakosság a magyar nevet vette át.

Szárcsa *Szárcsa*: l. V; HERMAN: l. (381), ö. (486), p. (598), ku. (618). – A név azonos *szárcsa* köznevünkkel; ez viszont valószínűleg elavult *szár* 'kopasz, sárgás' melléknevünk kicsinyíteses származéka. A *szárcsa* szó egyébként helynévben már 1322/1324-ben előfordul (SzófSz). HERMAN szerint (i. m. 351) e nevet annak a lónak adják, amelyiknek az orra végig fehér, mint a szárcsamadar homloka. Ha a ló bokája is fehér, *szárcsakesely* a neve. Válaszúton azt a felvilágosítást adták, hogy a fehérbokájú lovat nevezik Szárcsának.

Szarvas *Szárvas*: j. B. *Szarvas*: ö. Ke; HERMAN: l. (381), ö. (486), t. (468) és ku. (618). – A név azonos *szarvas* köznevünkkel. Eredetileg csak szarvas állatnak adhatták e nevet. Személynévként ma is előfordul.

Szegfű *Szekfü*: t. V.; sz. M; ku. M; HERMAN: l. (381), b. (462), t. (468), ö. (486–7) és ku. (618). – A név azonos *szegfű* virágnevünkkel.

Szejina: j. B, Mf. *Szějina*: j. Kb. *Szājina*: j. Ke. *Szejin*: j. M; PAŞCA: *Seinu* k., *Seina* j. – A név a r. *sein*, -*ă* 'szürke' szóval azonos (vö. PAŞCA, i. m. 368). Az ilyen színű juhnek is adják. A borsavölgyi magyarság állatnévanyagába a ruménektől került.

Széke l. *Szőke*.

Szellő: l. Bk, M. *Szellő:* l. Kb, Ö, V; HERMAN: l. (381) és ku. (618). – A név azonos *szellő* köznevünkkel; ez a csuvas eredetű *szél* főnév származéka. A szél szó egyébként már 1318-ban előfordul mint személynév; a *szellő* a XVII. század elején fordul először elő (SzófSz). E nevet rendszerint gyors járású lónak, kutyának adják. Valószínűnek tartom, hogy a névadásban szerepe van annak a hiedelemnek is, hogyha ezt a nevet adják az állatnak, olyan gyors járású lesz, mint a szellő.

Szilaj *Szilaj:* ö. Bk. Cs, K, Kgy; öb. Bk. *Szilaj:* t, B, Ke, Kb, Mf; HERMAN: l. (382), b. (462), ö. (487) és d. (570). *Silaj:* t. Vrum; PAŞCA: *Silea* ö., b. és igen elterjedt t. (368). – A név azonos ismeretlen eredetű *szilaj* melléknévünkkel (SzófSz). Az állat természetére utal. Az erdélyi ruménség tőlünk kölcsönözte.

Szőke: t, B, Bk, Cs, M; kk: B. *Szőjke:* t. K, Mf. *Szőjke:* t. Kb. *Széke:* t. Kgy; HERMAN: l. (382), t. (468), ö. (487), j. (523) és d. (570) *Seke:* t. Vrum; PAŞCA: *Sechea*, *Seichia* és *Sechiana* t. – A név azonos a bizonytalan eredetű, elavult *sző* 'fehéres szőke' szavunk származékával, a *szőke* melléknévvel. Már 1211-ben előfordul mint személynév (SzófSz). A név egyébként az állat világos, szőke színére utal. Az erdélyi ruménség tőlünk kölcsönözte. A Kidében, Kolozsborsán és Magyarfodorházán lejegyzett *Szőjke* ~ *Szőjke* alak j hangját rumén hatással magyarázom.

Szultán: ku. Cs; HERMAN: l. (382), ku. (618). PAŞCANÁL *Sultana* alakban sz. (368). – A török császárt jelentő *szultán* köznévi alkalmazása az állati névadás terén. A ruménben a *Sultana* női keresztnév is.

Szürke *Szürke:* l. Cs, K. *Szürke:* l. V. HERMAN: l. (382), o. (487), sz. (577) és d. (565); PAŞCANÁL *Surchea* alakban t. és ö. (368). – Bizonytalan eredetű *szürke* szavunk az elavult *szür* szó származéka. 1273-ban már előfordul, mint személynév (SzófSz). Az erdélyi ruménbe a magyarból került.

Talpas *Talpas:* ku. Kgy. *Talpas:* ku. B, Ke, Kb; HERMAN: l. (382), t. (468) és ku. (619). – A név a valószínűleg finn-ugor eredetű *talp* szó származéka. Már 1329-ben előfordul mint személynév (SzófSz).

Tigris: ku. K, V; HERMAN: b. (463), ö. (488), d. (571) és ku. (619). – *Tigris* szavunk a lat. *tigris* állatnév átvétele. A XVI. században fordul először elő írásban (SzófSz). A név az állat vadságra utal.

Tisza: ku. Cs, K, Ke, Kb, Kgy, V; HERMAN: l. (383) és igen elterjedt ku. (619); PAŞCANÁL ku. – A név folyóvíznévünkkel azonos. Paşca úgy véli, hogy az erdélyi ruméneknél is előforduló *Tisa* (olv. *Tiszá*) kutyanev az államférfi nevével azonos, az erdélyi rumének így akarván kifejezni gyűlöletüket iránta (i. m. 155). Az ilyen esetek csakugyan gyakoriak. A *Tiszā* név azonban folyóvíznév is s tudott dolog, hogy a nép szívesen adja kutyájának valamelyik folyóvíz nevét, mert – mint előbb is jeleztem – azt hiszi, hogy így nem veszhet meg. Nem lehetetlen, hogy az erdélyi rumének állatnévanyagába is ilyen módon került. Lehet egyszerű kölcsönzés is.

Tündér: l. B; HERMAN: l. (383) és t. (468). – *Tündér* köznevünk alkalmazása az állati névadás terén. Rendszerint a szebb lovak kapják. Az elnevezésben régen szerepet játszhatott a szó eredeti 'változékony, csalékony, → bűvös' jelentése is (SzófSz).

Vadász *Vodas:* ku. Vrum.; HERMAN: ö. (488), d. (571), ku. (620). – *Vadász* köznevünk finn-ugor eredetű *vad* 'erdő – vad' szavunk származéka. Már 1339/1358-ban előfordul helynevekben (SzófSz). A rumének kétségtelenül a magyarból kölcsönözték.

Vákera: j. B. *Vakera:* j. V. *Váker:* j. M. *Vakāra:* j. Mf. *Vākāra:* j. Kb; HERMAN: *Vakara* j. (523). *Oakārā:* j. Vrum; PAŞCA: *Oacără* j. (365). – Rumén eredetű név. Azonos a r. *vacăr-*, *ă* 'fekete pettyes orrú (juh)' szóval (PAŞCA, i. h.). A magyarság állatnévanyagába az együttélő rumén lakosság útján került. A szókezdő *o* > *u* hangváltozással kapcsolatban vö. pl. r. *ouă* 'tojás' > r. népnyelvi *uouă*. A r. szókezdő *u*-ből lesz a magyarban hanghelyettesítéssel *v*.

Vándor: l. B; HERMANnál is mint ilyen fordul elő. – *Vándor* szavunk elvonás eredménye a n. eredetű *vándorol* (< úfn. *wandern*)-ból. A XVII. században fordul először elő.

Vátyisa: j. B. Ke. *Vatyisa:* j. Mf. *Vatyis:* j. Kb, Kgy, B, V. *Oat'işă:* j. Vrum.; PAŞCANÁL *Oacheşă* ~ *Oachişa* alakban j. (365). – Rumén eredetű név: r. *oacheş*, *-ă* 'olyan juh, melynek a szeme körül fekete kör van.' Ugyanígy értelmezik a Borsavölgyén is. A szóeleji *o* > *v* hangváltozásról l. *Vákera* címszó alatt.

Vidám: b. Kb, Kgy, Ö; ö. Bk, Kb, Kgy, V; t. Kb, Kgy; ö. Bk; HERMAN: l. (384), ö. (489 és d. (571); PAŞCA: *Vidam* ~ *Vidan* l. (370). – A név azonos ismeretlen eredetű *vidám* melléknevünkkel (SzófSz). Az erdélyi rumének nyelvébe a magyarból került ez az állatnév is.

Vidra: l. V; ku. V; HERMAN: l. (384), t, (468), ö. (489), d. (571), ku. (621). – *Vidra* állatnevünkkel azonos. Helynévként már 1504-ben előfordul (OkI Sz.). Az állati névadás indító oka az állat színe és eleven, mozgékony természete egyaránt lehet.

Vigyázz: ku. K; HERMAN: ku. (621); PAŞCA: *Vighiaz* ku. (370). – A név *vigyáz* igénk felszólító alakja. A rumének tőlünk kölcsönözték.

Viktor *Viktòr:* l. Cs; b. Cs; kan. Cs. *Viktor:* b. Bk, Ö; HERMAN: l. (384), ö. (489) és ku. (621); PAŞCANÁL l., b., ö., ku. és d. (370). – Újabb latin eredetű személynév.

Vilma *Vilma:* l. Bk, Cs. Kgy, M. *Vilma:* l. B, Ke, Kb, V; Herman: l. (384). *Vilma:* l. Vrum; PAŞCANÁL szintén mint ilyen fordul elő (370). – A név azonos a *Vilma* keresztnévvel. A ruménbe a magyarból került.

Viola *Vijola:* t. V. *Vijala:* bt. B; HERMAN: ö. (489), d. (571), *Vijolă:* Vrum. – A név azonos latin eredetű *viola* virágnevünkkel. Már 1276-ban előfordul mint személynév (SzófSz). A ruménben magyar kölcsönnév.

Virág: b. K; ö. K. Mf; t, B, Bk, Cs, Kb, Kgy, Mf, M, Ö, V; bt. Cs; kk. B. *Virjág:* t. Ke; HERMAN: l. (384), b. (463), ö. (489), d. (571), ku. (621). *Virjag:* t, Vrum.; PAŞCANÁL *Virag* ~ *Vira* alakban t. és bt. (370). – *Virág* szavunk ugyanabból az ismeretlen eredetű töből származik, mint a *virít* és *virul*. Az ÓMS.-ban, tehát 1300 körül fordul először elő, de *Virágos*nak olvasható alakban már 1237-ben személynévként szerepel (SzófSz). Az erdélyi ruménség állatnévanyagába kétségtelenül a magyarból került. A kiseskülli magyarság körében lejegyzett *Virjág* a név ruménosan ejtett alakja. Itt a *virág* köznevet is *virjág*-nak ejtik (Az *r:* *ry* ejtésről egyébként tudnunk kell, hogy Erdélynek ebben a részében egészen közönséges a rumén népnyelvben. Pl. *primariu* 'a bíró').

Vitéz: ku. Bk. *Vitéz:* ku. V; HERMAN: l. (384), b. (463), ö. (490) és d. (571); Paşcanál *Viteazu* alakban ku. (370). – *Vitéz* szavunk szláv, alkalmasint horvát eredetű. Helynévben már 1208/1359-ben, személynévként pedig 1355-ben fordul elő (SzófSz). A ruménben *viteaz* alakban köznyelvi szó is. A magyarból került a ruménbe.

Vityi: ku. Ö. A *Vitéz* állatnév becealakja.

Zsófi: l. Bk; kk. Kgy; ko. Kgy; ku. Kgy; m. Kgy; m. Kgy; HERMAN: l. (385), t. (496), ö. (490), ku. (622) és m. (634). – A *Zsófia* keresztnév becealakja

Zsojána: bt. Kb. *Zsojána:* t. V; bt, B. *Zsajána:* bt. Kgy; HERMANNÁL *Zsoján* ~ *Zsojána* alakban ö. (490). *Zoiană:* t. Vrum;

PAȘCANÁL *Joian* ö. és öb.; *Joiana* t., bt. és ö. (361). – Rumén eredetű név: a r. *Joi* 'csütörtök' s a r. *-an, -ană* képző összetétele. A csütörtöki napon született, szarvasmarhát nevezik így el. E névadási mód egyébként a ruménben elég gyakori. Van *Lunaia*: r. Luni 'hétfő', *Marțai*: r. Marți 'kedd', *Miercurean-a*: r. Miercuri 'szerda' *Vinerean, -a*: r. vineri 'péntek', *Sâmbetean, -a*: r. Sâmbătă 'szombat' és *Duman, Dumănică*: r. Dumănică 'vasárnap' nevű szarvasmarha is (vö. PAȘCA, i. m. 363, 364, 370).

Zsuzsa: k. B; HERMAN: l. (385); PAȘCANÁL *Juji* alakban ku. (361). – Női keresztnév; a rumén alak nyilván magyar *i* bece-képzős származék.

MÁRTON GYULA

Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története

Az erdélyi szász nyelvjáráskutatás történetének vizsgálata szorosan összefügg az eredet és a törzsi hovatartozás kérdésének tisztázásával. Szükséges ezt a tényt előrebocsátanunk, mert csak így érthetjük meg azokat a törekvéseket, melyeket a szász nyelv-tudomány kifejtett. Az őshazakutatás, a hovatartozás örök kérdése foglalkoztatta mindenkor a szász történészeket, de kutatómunkájuk megfelelő és elegendő történeti bizonyító anyag hiányában, más tudományágakra is kiterjedt. Így kapcsolódott be ennek a kérdésnek a vizsgálatába fokozatosan a nyelvészet is, és rövid időn belül a legfontosabb bizonyítékokat szolgáltatotta. A törzsi hovatartozás mellett a nyelvrokonság kérdése is tisztázásra várt; ez csak az erdélyi szász nyelvterület tüzetes és pontos megismerése és felkutatása után volt lehetséges. Ebben a munkában nemcsak erdélyi kutatók vettek részt, hanem németországi tudományos körök is felfigyeltek reá, és tevékenységükkel nagyban elősegítették és ösztönözték az Erdélyben folyó kutatást. Mindazonáltal az erdélyi szász kutatók tevékenysége nagyon zártkörű maradt, sőt nem volt mentes bizonyos egyoldalúságtól sem. Csak a legutolsó évtizedekben terjedt ki a szász kutatómunka az Erdélyben élő többi népek nyelvi jelenségeire is. Ez a nyelvföldrajz munkamódszerének volt tulajdonítható, melyben a nyelvi egymásrahatás kérdése fontos szerepet töltött be és a kölcsönös vizsgálódás sok értékes eredménnyel gazdagította volna az erdélyi nyelvtudományt. Ez azonban még akkor nem valósulhatott meg.

Ez a rövid összefoglalás, részletes ismertetés helyett, csak áttekintést akar nyújtani a szász eredet- és nyelvjáráskutatás fejlődéstörténetéről és az eddig elért eredményekről. A vizsgálódás középpontjába mindig az egyes korszakok törekvéseit és célkitűzéseit irányító személyt vagy szempontot állítottam. Nem mulasztottam el, hogy minden esetben rámutassak, és ha szükségesnek mutatkozott bírálattal illessem a kutatásban felhasznált eszközöket: ezek nélkül e kérdésre vonatkozó ismereteink nem lennének teljesek. A fentiek szerint a szász eredet- és nyelvjáráskutatás történetében következő fejlődéstörténeti fokozatokat különböztethetünk meg:

1. Feltevések kora (Leibniz előtt). 2. Leibniz és a szász nyelv-tudomány. 3. Marienburg és a luxemburgi eredetkérdés. 4. Az erdélyi szász nyelvátlasz és tájszótár.*

1.

A feltevések kora

Az Erdélyben élő németsegről először a XIII. századi oklevelek szólnak, anélkül azonban, hogy eredetükről, kivándorlási területükről valami felvilágosítást is nyújtanának.¹ Coelestin pápa egyik 1191-ben keltezett oklevele említi az itt élő német telepeseket „Teutonici ultrasilvani” néven. Gregorius pápai követ ugyanezt a népet 1196 körül „Flandrenses” néven jelöli meg, és kiemeli közülük a korábban betelepülteket („priors Flandrenses”), akiket a többivel szemben kiváltságokban kell részesíteni. Csak 1206-ban tűnik fel először a „Saxones” elnevezés, amikor II. Endre Karakó, Magyarigen és Romosz községet többfajta tehertől mentesíti. E három község a legrégebb szász településnek tekinthető.²

Mind a „teuton”, mind pedig a „flandriai” elnevezés csak általános megjelölés, és azokra a kivándorlókra vonatkozik, akik a XII. század közepe táján különböző természeti, népesedési és politikai okok miatt Nyugat-Németországból kivándoroltak és az Elbától keletre telepedtek le. Ez a megmozdulás szorosan összefügg Oroszlánszívű Henrik hatalmi törekvéseivel, aki a „szász” név régi fényét igyekszik visszaállítani és a szász hercegség határait egészen a szomszédos Magyarországig terjeszti ki. Ekkor érkezik meg Németországba II. Géza hívása, melyben német telepe-

* Az alábbi jegyzetekben alkalmazott rövidítések: *VerArch.* – Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. – *Kbl.* = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. – *SiebVjschr.* = Siebenbürgische Vierteljahrschrift. – *AkÉrt.* = Akadémiai Értesítő. – *Ub.* = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.

¹ A „szász” név kialakulásának gazdag irodalma van, s a kérdés végérvényesen most sem tisztázott. Idevonatkozó részlettanulmányok közül különösen a következőket sorolhatjuk fel: Keintzel György, *Die Herkunft der Siebenbürger Sachsen* Bistritzer Gymn. Progr. 1886/7:36–40. Scheiner András, *Vom Rhein und Sachsen*: *VerArch.* XLII (1924), 78–92. Uő., *Die Herkunftsfrage der Sieb. Sachsen. Ostland* VI (1931), 71–83. Uő., *Flandrenses, Theutonici, Saxones*: *SiebVjschr.* LIV (1931), 134. Uő., *Die Entstehung des Namens der Sieb. Sachsen*: i. h. LX (1937), 104–5. Huss Richard, *„Luxemburg und Siebenbürgen”*: *VerArch.* XLIII (1926), 27–9. Klein Károly Kurt, *Saxones vel Teutonici*. *Kbl.* LIII (1930), 78–83.

² Zimmermann F.–Werner K., *Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1892. I, 1, 2 és 10.

seket kér. A Nyugat-Németország különböző vidékeiről összeve-
rődött telepések II. Géza uralkodása alatt (1141–61) úgy érke-
nek meg Erdélybe, mint Henrik „szász” telepesei. Itt először Nagy-
szeben vidékét szállják meg. Ez az „Altland”, a legrégebbi tele-
pülés. Valamivel későbben történik a Barcaság részbeni betelepí-
tése, amikor II. Endre 1211-ben egy részét a német lovagrend-
nek ajánlja fel. A Barcaság betelepítésével csaknem egyidőben je-
lennek meg az első besztercevidéki telepések, s ezzel a szász nyelv-
terület három nagy vidéke ki is alakul. Az első telepések jogait
és kiváltságait II. Endre 1224-ben kiadott kiváltságlevelé (And-
reanum) biztosította. A kiváltságlevelé idevonatkozó része az er-
délyi bevándorlókat szintén „teuton”-nak nevezi, de egyúttal rá-
világít a név lényegére is, mely szerint ez a megjelölés az ittlakó
összes, különböző időben bevándorolt német telepésekre vonat-
kozik (Teutonici universi). Tehát a megjelölés itt is csak gyűjtő-
fogalom és általános jelentőségű. Erre az egységesítő törekvésre
mutat rá az Andreanumnak egy másik helye is, ahol a kiváltság-
levelé a törzsi ellentétek megszüntetését kívánja.³ A „szász” elne-
vezés csak a tatárjárás után lesz általános, amikor IV. Béla az
elnéptelenedett területekre a szomszédos „Saxonia”-ból szászokat
telepít be. Ettől kezdve a magyarországi németnyelvű oklevelek
túlnyomórészt csak „Saxones” névvel nevezik az Erdélyben le-
telepedett németeket.⁴

Az elnevezés, amint fentebb láttuk, az eredetre nem vetett
fényt, hiszen általános, összefoglaló nevekkel látták el a beván-
dorlókat. Annyi bizonyos, s a tudomány ezt igazolta, hogy a be-
vándorlás nem egyidőben történt.

A törzsi hovatartozás tudata a tatárjárást követő években
még élhetett az Erdélyben lakó, de főleg a Beszterce környékén
megtelepedett népcsoportban,⁵ mert a luxemburgi Echternach ko-
lostorának történetét tartalmazó kódexben megtalálták azokat a
latinnyelvű feljegyzéseket, melyek Beszterce környékének pusztu-
lását írják le. Ezt a tudósítást jegyezhetette le a luxemburgi szer-
zetes, aki talán személyesen ismerte a hírszolgáltatót.

A XIII. század végéről és a XIV. század elejéről származó
mondák és hősköltemények Erdélyt már távoli és idegen ország-

³ „quod universus populus, incipiens a Varas usque in Boralth, cum terra Siculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus...” [Ub. I. 22.]

⁴ Müller Frigyes, Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Hermannstadt, 1864., Ub. I. k. 10 (17. sz.), 43 (52. sz.), 54 (63. sz.), stb.

⁵ Schullerus Adolf, Vorwort zum sieb.-deutsch. Wörterbuch. Berlin-Leipzig, 1907–24. I. köt. IX.

nak tüntetik fel, mely csak egyszerű földrajzi fogalom, ahol a mondák hősei, Marholt, Tibald és Dietleib harcolnak.⁶

Csak a népek és nyelvek eredetét előszeretettel kutató humanizmus és reformáció korában fordult újból Németországban a figyelem az erdélyi szászok felé. Nemsokára két felfogás válik általánossá a szászok eredetére vonatkozólag. Mindkét felfogás képviselője egyúttal egyházi téren fontos irányító szerepet betöltő egyéniség, kinek tekintélye és népszerűsége nagyban hozzájárult, hogy az eredetkérdés minél szélesebb körben ismeretessé váljék.

Számbelileg többen voltak annak a felfogásnak a képviselői, akik a szászokat Németországból eredeztették, s akik AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI, a későbbi II. PIUS pápa nézetét fogadták el. Ő 1458-ban megjelent »De statu Europae sub Friderico tertio« című munkájában a következőképp emlékezik meg Erdély népeiről: „Zu unsern ceysten wonen in dieser gegennt (Erdély) dreyerlei Völker, als Teutsch, Siculi und Walachen. Die Teutschen haben aus Sachsenland ursprung, gar stark und des krieges geübt mann.”⁷

Sokkal maradandóbb és mélyebb nyomokat hagyott hátra az erdélyi szász reformátor, HONTERUS JÁNOS sokoldalú munkássága, kinek figyelme nem csak ősei eredetére, hanem nyelvére is kiterjedt.

„Vom Rhein und Sachsen ich gemein
Bin aufgewachsen in grossem Schein...”

írja Erdély térképe⁸ elé Nagyszeben tanácsához intézett ajánlásában. Honterus a Rajna vidékét és Szászországot tartotta az erdélyi németiség őshazájának, s ezzel a megállapításával már akkor helyes úton járt. Honterus széleskörű humanista műveltsége és művelődési törekvései közel hozták őt kora legkiválóbb egyéniségeihez. Külföldi kapcsolatai közül Lutherrel, Melanchtonnal és a híres svájci földrajztudóssal, MÜNSTER SEBESTYÉNNEL folytatott levélváltását kell megemlítenünk. Kora műveltségének és tudományának színvonalán álló Honterushoz nem egy ízben fordul

⁶ Deutsches Heldenbuch. IV. k. Berlin, 1873. 17., Kbl. I (1878), 126, III (1880), 19.

⁷ Goosz Roderich, Die Sieb. Sachsen in der Planung deutscher Südstpolitik. Wien, 1940. 17.

⁸ Chorographia Transilvaniae Sybembürgen. Basel, 1531. – A térkép tulajdonképpen csak Nagyszebent és környékét öleli fel, mert a „Siebenbürgen” elnevezés a XVI. századig csak ezt a területet jelölte Goosz, i. m. 15. ¹ jegyzet.

MÜNSTER felvilágosításért az erdélyi szászok felől. Münster egyetemes földrajzi munkát ír, s ezért van szüksége erdélyi adatokra. A helyi földrajzi viszonyokban jártas Honterus, aki személyesen is ismeri Münstert, latinnyelvű levélben ad felvilágosítást svájci barátjának, melyben a szászok nyelvéről is megemlékezik: „Porro quae de Transylvanis scripta sunt, eos scilicet lingvam nativam habere corruptam, nescio an hi, qui varias Germaniae partes lustraverunt, facile admissuri sint. Nam omnes loquendi proprietates, quibus Transsylvani utuntur, in diversis provinciis Germaniae, plerumque etiam crassiores inveniuntur... sed ne mihi Transylvano fides habeatur, hic mitto inclusam chartam alterius lingvae germanicae purioris, et minime barbarae quae tamen aquovis Norimbergensi non ita facile intelligitur, ut pura Transsylvanica, quae ad 99 germanicae lingvae dialectos multo propius accedit, et a Suevo atque Helvetio citius intelligitur, quam plerique in septemtrionali Germania. Transsylvani igitur sicut ceterae nationes Germaniae habent peculiarem lingvae dialectum, minime autem linguam corruptam, sed priscam et integram, de qua re impresantianum plura dicere supersedebo ...”⁹

MÜNSTER kozmográfiájában még egy lépéssel tovább megy Honterus megállapításánál: az erdélyi szász nyelvterület, legjellegzetesebb nyelvi sajátóságára hívja fel a figyelmet: „Es ist ein trefflich gross Volk in diesem Land gebrauchen sich der teutschen Sprach, dann sie seind vor Zeiten aus Sachsenland darein kommen, wie sie denn noch in Atland ihres alten Herkommes in der Sprach gute Anzeigung geben mit dem, dass sie *datten* und *watten*,¹⁰ wie die Niederdeutschen.”¹¹ Münster ezzel a megállapításával legelsőnek közölt nyelvi bizonyítékokat az erdélyi szászok eredetének eldöntésére.

A humanizmus művelődési törekvései nemcsak a külföldi, hanem a hazai politikai és szellemi élet legjobbjaihoz hozták közel Honterust. Valószínű, hogy bécsi egyetemi évei (1515–20) alatt ismerkedett meg REICHERSTORFFER GYÖRGYgyel, I. Ferdinánd erdélyi követével, aki szintén részletesebben foglalkozik az erdélyi szászokkal, de baráti szálak fűzik a kiváló magyar humanistákhoz, Oláh Miklóshoz és Veráncsics Antalhoz; ez utóbbi csak azért akar Brassóba utazni, hogy Honterust megölelhesse. Honterus – mon-

⁹ A levelet Teutsch György közli Kbl. VI (1883), 61–7.

¹⁰ A *das, was, alles*, stb. névmásban az erdélyi szász megőrizte a *dat, wat, allet*, stb. alakot.

¹¹ Teutsch, i. h. 63.

dotta Veráncsics – Erdélyt ismertebbé, Brassót pedig híressé tette külföldön.¹²

Mind a három magyarországi humanista azon az állásponton áll, hogy a szászok Nagy Károly idejében vándoroltak be Erdélybe. Feltűnő azonban az a nagy, sok helyen majdnem szószerinti egyezés, ami Reicherstorffer »Chorographia Transilvaniae« (Bécs, 1550) című munkája – melyet többek között Oláh Miklósnak is ajánl – és Honterus levelének idevonatkozó része között van. A kérdés még ma sem teljesen tisztázott, hogy milyen módon és hol jutott Reicherstorfferhez Honterus fent idézett levele, vagy pedig, hogy Honterus levelében éppen Reicherstorffer leírásával kapcsolatban szándékozott-e állást foglalni.¹³

Sokkal tanulságosabb azonban a mi szempontunkból leírásának az a része, melyben – SCHEINER ANDRÁS nézete szerint –¹⁴ a szász nyelvjárást az irodalmi nyelvvel állítja szembe: „In primis Saxonicus iste populus, in eum locum e Germania, ut aiunt, deductus, agriculturae studiosus, et rusticae rei addictissimus, qui natura sua *lingua* utitur *Saxonica*. *Sermo* autem *Saxonicus*, ad communem Germanicam Coloniensium linguam multo propius accedit, quam ad alias linguas...”¹⁵ Reicherstorffer szerint tehát a „lingua Saxonica”-val, azaz az irodalmi nyelvvel szemben áll a „sermo Saxonicus”, a nyelvjárás, mely kölni eredetű. Scheiner lehetségesnek tartja, hogy Reicherstorffer itt az irodalmi, vagyis a hivatalos és a beszélt nyelv, vagyis a nyelvjárás kettősségére utal, mely – minthogy az okiratokat a bécsi udvar hivatalos nyelvén írták – akkor már megvolt.

Aeneas Sylvius és Honterus a szászok eredetére vonatkozó nézetükkel iskolát alapítottak. Ez az iskola azt vallotta, hogy az erdélyi szászok egy részének őshazája a Rajna mentén, másik részének pedig Szászországban keresendő. Ezzel a felfogással egy időben azonban egy másik nézet is alakult ki Németországban, ahol a tudós társaságok történetkutatói és nyelvtudósai a germán népek történeti és irodalmi emlékeit gyűjtik össze, hogy annál tudatosabban kapcsolódjanak be az ókori kultúra folytonosságába. Az eredetkérdés tehát egészen más oldalról kerül megvilágításba.

Reicherstorffer megállapítása, hogy az erdélyi szászok saját természetes nyelvükön beszélnek, állásfoglalás lehetett azzal az

¹² Pukánszky Béla, Erdélyi szászok és magyarok. Budapest, 1943. 33.

¹³⁻¹⁴ Scheiner A., Das Hohelied Salomonis in sieb.-sächs. Sprache: VerArch. XLV (1929), 447.

¹⁵ Következik a Honterussal egyező rész: „...et a Suevo...” l. Honterus levelét.

állításával szemben, mely szerint a szászok nem Németországból bevándorolt telepések, hanem a népvándorlás korabeli gótok egyenes leszármazottai. Ez a német egyetemokről elinduló folytonossági tan nemsokára élénk visszhangra talált Erdélyben és egyoldalúságával több évszázaddal vetette vissza az eredetkérdésben eddig elért eredményeket.

A humanista BEATUS RHENANUS, schlettstadi nyelvész volt ennek a feltevésnek első németországi képviselője, aki a szászokat Tiberius császár által a Maros és Kőrös folyók közé letelepített gótok és markomannok utódainak tartotta.¹⁶ Ő Honterusnak térképe elé írt állítását akarta ezzel megcáfolni.¹⁷ A folytonossági tannak legerősebb támasza és legtekintélyesebb képviselője a humanizmus és reformáció vezető egyénisége MELANCHTON FÜLÖP. Hatása messze felülmúlja kortársaiét és különösen Erdélyben támad sok követője. Folytonossági elméletét Tacitus Germania-jának 1538-i kiadásában fejtette ki: „Daci, Walachi, et haud dubie uicini Transsylvani in Hungaria, qui uocantur Sibenburger, Germanica lingua utentes. Existimantur enim eo a Carolo deducti coloni, sed ego arbitror veteres reliquias esse Gotthicae gentis, quae se in Daciam et Pannonias infuderat... Audio in Chersoneso Taurica hoc nostro tempore restare Gotthorum reliquias, qui se Gotthos apellent et loquantur Germanica lingua...”¹⁸ Melanchton a gótokról való értesülését BUSBEQUIUS holland utazó jegyzeteiből¹⁹ nyerte, aki szerint a Krím-félsziget germán nyelvű lakói azoknak a szászoknak a maradékai, akiket Nagy Károly a földkerekség különböző tájaira szórt szét. Busbequius tudósításaira támaszkodik részben a sokoldalú német tudós Leibniz is, akinek a szász nyelvtudományhoz való viszonyáról később lesz szó.

A folytonossági tan mind a szepességi németek, mind pedig az erdélyi szászok között élénk visszhangra talált. Mégis mindkét helyen az eredetkutatások érzelmi és közvéleményformáló következményei merőben eltérőek. „A szepességi kutatók – állapítja meg találóan PUKÁNSZKY BÉLA²⁰ – az ingatag talajon mozgó szár-

¹⁶ Rerum Germanicarum libri tres. Basel, 1531.

¹⁷ Klingsor, X (1930), 397.

¹⁸ Kbl. L (1927), 25.

¹⁹ Augerii Gislénii Busbequii Ducis Legationis Turcicae epistolae quatuor (1589). Busbequiusnak következő a felfogása: „Hi Gothi an Saxones sint, non possum diiudicare. Si Saxones, arbitror eo deductos tempore Caroli magni, qui eam gentem per varias orbis terrarum regiones dissipavit. Cui rei testimonio sunt urbes Transylvaniae incolis habitate.” Közli Petz Gedeon. A hazai idegen nyelvjárásokról: AkÉrt. XVI (1905), 473.

²⁰ I. m. 62–3.

maztatási elméletek helyett lassanként az új, választott hazára fordítják figyelmüket, és miközben azt kutatják, hogy népük miképpen helyezkedett el az új hazában, egyre inkább felismerik azoknak a kapcsolatoknak a szükségességét, melyek őket a magyarsághoz és környezetükhöz kötik. ... Egészen másképpen alakult a helyzet az eredetkutatás terén az erdélyi szászoknál. Náluk a korán adódott nemzeti érzékenység, az Andreanumban nyert jogok állhatatos és kitartó védelmezése folytán az eredetkutatók fejtegetéseiben kezdettől fogva volt bizonyos elhárító és közvetve támadó magatartás a másik két erdélyi nációval szemben. Bármennyire száraz tárgyzerűsége törekednek is, mondataikból minduntalan kicsendül a származásbeli felsőbbrendűség tudata, s ezzel hallgatólagosan bizonyos lenézés mindennel szemben, ami nem szász.”

A szepességi németek közül FRÖHLICH DÁVID, a késmárki kollégium tanára »Medulla geographica practicae« (Bártfa, 1639) című Európa földrajzáról szóló munkájában figyelemreméltó megjegyzéseket tesz az erdélyi szászok nyelvéről: „Lingua Saxonum priscam Saxoniam redolet pro was, das dicunt wat, dat; pro unser Brodt dicunt auser Brut, pro Krebs dicunt Kribs.”²¹

Míg a Szepességen úgy szólván csak Fröhlich fogadta el Melanchton nézetét, addig Erdélyben sokkal nagyobb tábora volt azoknak, akik a gót folytonosságot hangoztatták. Itt elsősorban a II. Endrétől nyert kiváltságok és jogok megvédésére törekedtek, aminek az egyik legfontosabb támaszát éppen a folytonosság szolgáltatta.

1591-ben HUET ALBERT szász gróf gyulafehérvári híres beszédében²² Báthory Zsigmond fejedelem és tanácsosai előtt azt fejtegeti, hogy már Herodotos és Strabo is felismerte a szászoknak gót, illetőleg dák eredetét és azt, hogy ezeknek a népeknek a beszéde egymással teljesen egyező. Ezek a bizonyítékok is arra szolgálnak, hogy az erdélyi fejedelem a szászok „előkelő” származását és ősi jogait elismerje.

A politikai és nemzeti érdekeket, fenyegető veszély mellett volt azonban egy másik, a szász nemzeti önérzetet sértő körülmény is, ami a szászok részéről heves ellenállásra és még merészebb feltevések hangoztatására vezetett.

Ebben az időben ugyanis, amikor Erdélyben a szászok tudományos érvekkel igyekeznek alkotmányuk érintetlenségét ki-

²¹ Fröhlich Dávid, Der Uralte Deutsch-Ungarische-Zipserische und Siebenbürgische Landsmann. Leutschaw, 1641. Id: Kbl. XVIII (1895). 81-4.

²² Miles Mátyás, Siebenbürgischer Würgengel. Hermannstadt, 1670. Id: Pukánszky, i. m. 59.

vívni, Németországból egy új, a szászokra nézve egyáltalán nem hízalgő eredettan indul el, mely szerint a szászok azoknak a gyermekeknek a leszármazottai, akiket 1282-ben a braunschweigi Hameln városában a patkányűző boszorkánymester elcsalt és földalatti utakon elrabolt.

KIRCHER ATHANÁZ jezsuita, a würzburgi egyetem tanára az első, aki a hamelni patkányűvölő mondáját a szászok eredetével hozza kapcsolatba és megállapítja,²³ hogy egy régi erdélyi krónika szerint a hamelni gyermekek eltűnésével egy időben Erdélyben váratlanul ismeretlen nyelvű gyermekek jelentek meg, de beszédük később a németországi szászokéhoz hasonlított. KIRCHER nézetét, melynek alapját még felderíteni nem lehetett, ERICH hamelni rektor népszerűsíti »Exodus Hamelensis« (Hannover, 1654) című munkájában. Ő maga nem foglal állást az eredetkérdéssel kapcsolatban, csupán Kirchnernek az erdélyi szászok nyelvére vonatkozó megállapítását módosítja úgy, hogy az inkább a braunschweigihez hasonlít.

KIRCHER megállapításai rövid időn belül heves irodalmi vitára adtak alkalmat, melyet még a felekezeti ellentétek is fokoztak. A monda felújítása közvetlen állásfoglalásra készíteti az erdélyi szász történetírók jórészét. Legnagyobb részük német egyetemen tanul, és ott ismerkedik meg a reájuk nézve nem éppen „előkelő” eredettannal. Mindez pedig éppen akkor történik, amikor Erdélyben a három nemzet a legjobban versenyez egymással, hogy az őshazakérdésben a maga igazát juttassa diadalra, és Erdély földjéhez való elsőbbségi jogát a tudomány segítségével igazolja.²⁴

A szászok közül szorgalmával, de elfogultságával és merész képzeletével különösen kitűnik a nagyszebeni származású TRÖSTER JÁNOS. Erdély lakóinak „igazi eredetéről” akar írni²⁵ és ezért részletesen foglalkozik Kircher és Erich munkáival, de különös gondot fordít Reicherstorffer felfogásának cáfolására. Történeti forrásokra hivatkozik, melyekben bámulatos jártassággal mozog. Idézeteit – állapítja meg PUKÁNSZKY –²⁶ ösztönszerűen ragadja ki összefüggésükből és a félreértett adatokra a feltevések

²³ Musurgia universalis. Roma, 1650.

²⁴ A szász nemzeti öntudat fokát mutatja Opitz Mártonnak 1630. május 24-én Schödel Márton pozsonyi tudós barátjához írott levele, melyben szász fajtestvéreit „germanissimi Germanorum” elnevezéssel tiszteli meg [Kbl. L (1927), 41].

²⁵ Legjelentősebb történeti munkája: Das Alt und Neue Teutsche Dacia. Nürnberg, 1666.

²⁶ I. m. 64.

egész fellegvárát építi. Szerinte a történelem folyamán a világnak csaknem minden népe együtt volt Erdélyben. Már Krisztus előtti 300. esztendőben talál biztos adatokat az erdélyi németekről, akiknek ősei a gallusok és cimberok voltak. Képzeletében gallus, cimber, gót, dák mind egyé válik. A magyarok szerinte hun származásúak ugyan, de minthogy a hunok is „német eredetűek”, nem esik nehezére a magyar nyelvet is a németből származtatnia. E hallatlanul merész megállapítása mellett van helyes észrevétele is: meglátja a szerkezeti hasonlóságot a magyar és finn nyelv között.

Tévedései és túlkapásai ellenére is TRÖSTER jelentős munkát végzett. Történeti forrásokon kívül ő támaszkodik először nyelvtörténeti tényekre és érvelésében az élő nyelvet is felhasználja. A gót, ó-felnémet és szász beszédmod jellemzése céljából bibliai tárgyú elbeszéléseket közöl és szász tájszólásban a Miatyánkot is bemutatja. Észreveszi a nyelvjárás és az irodalmi nyelv közti különbséget és rávilágít arra, hogy míg az erdélyi szászok énekléskor és írásban a felnémet nyelvet használják, addig a prédikáció nyelve a „közönséges népnelv” (gemeine Landsprach). A szászok beszédére vonatkozólag a következőket állapítja meg: „...also redet man zwar fast alle Wort nach der heutigen Teutschen Sprach, den Wörtern nach, aber das Heraussprechen ist Alt-Teutsch, dabey auch viel heut zu Tag in Teutschland ungebräuchliche Wörter, so von der alten Teutschen Sprach überblieben, mit eingeführt werden.²⁷ A szász nyelvjárás pedig nem a kölnivel rokon, mint ahogy azt többen állítják, hanem cimber eredetű. S hogy állításának nagyobb érvényt szerezzen, egész sor erdélyi szász tájszót sorol fel és hasonlít össze svéd, dán, cimber és gall szavakkal. Szógyűjteménye az első szász szójegyzéknek tekinthető és emellett azért is figyelemreméltó, mert először kísérli meg a szász nyelvterület nyelvjárasi különbségeit vizsgálni. Különválasztja az erdélyi német nyelvjárástól (gemeine Landsprach der siebenbürgischen „Teutschen”) a besztercevidéki „sváb” (swebisch) nyelvjárást.²⁸ Szójegyzékében nem elégszik meg csak a szavak felsorolásával és összehasonlításával, hanem szófejtésbe is bocsátkozik. Egyeztetéseiben és kikövetkeztetéseiben még sok kifogásolnivalót találunk, mindamelllett azonban a történeti tények nyelvi bizo-

²⁷ Scheiner, Johannes Trösters Mundart: Kbl. XLIV (1921), 2.

²⁸ Tröster nyelvjárásának kérdésével Scheiner foglalkozott (i. h.). Megállapította, hogy Tröster nyelvmintáiban nem az igazi nyelvjárást (echte Mundart), hanem egy csiszoltabb nyelvet (gehobene Sprache) használt, mely akkoriban volt kialakulóban és az egyház nyelve lett (kirchensächsisch). Ez a nyelv szolgált később – Scheiner szerint – az erdélyi szász irodalmi nyelv alapjául.

nyítékokkal való igazolásában figyelemreméltó módszertani biztosságot árul el. Az eredetkérdésben pedig korának tudományos színvonalán álló felkészültséggel és tudással foglal állást.

Tröster nyomába több erdélyi őstörténetkutató és nyelvész lép. Az ő irányát folytatja a medgyesi TÖPPELT (TOPPELTINUS) LŐRINC. »Origines et occasus Transsylvanorum« (Lyon, 1667) című latinnyelvű munkájában a szászok származtatásában még Tröster merész feltevésein is túlmegy és azt bizonyítja, hogy az erdélyi szászok a dákok utódai: „a vocabulo Daci sive Deci ad Detsen, Decen sive Detschen facilis lapsus, ita enim Saxones Transsylvani se vocant.”²⁹ Az erdélyi szászok nyelvjárása – állapítja meg – már csak azért sem lehet germán-szász (germanico-saxonica) eredetű, mert a dákok ősibbek a germánoknál és a szászoknak csak kellett valamilyen nyelvüknek lennie, mielőtt az alnémet (szász) ismertessé vált. A hamelni eredettan pedig azért nem állhat meg – állapítja meg helyesen – mert az Andreanum 60 évvel a hamelni események előtt íródott és a mondáról semmi említést sem tesz. Állításának igazolására az Andreanumnak arra a helyére hivatkozik, mely az idegenek szabadságjogait biztosítja (...libertate, qua *vocati* fuerant a piissimo rege Geysa avo nostro...). A dákok folytonosság bizonyítására azonban ezt a helyet szándékosan megmásítja és a „*vocati*” helyett „*donati*”-t olvas, hogy a betelepítés tényét elfedje. Ez a szándékos félremagyarázás lesz az emlékezetes „*donati-vocati-vita*” kiindulópontja, mely ahelyett, hogy a kiváltságlevél fenti helyének igazi értékelését tartva szem előtt és Honterus nyomain haladva a helyes megoldáshoz közeledett volna, attól mind jobban eltávolodott és az eredetkérdésben teljes zűrzavart idézett elő.

Tröster és Töppelt megállapításai számos későbbi tanulmány-nak – nagyobbára latinnyelvű disszertációnak – szolgáltak forrásul. Ezek jórészt Töppelt és Tröster érveit sorakoztatják fel és az „előkelő” származás elméletét építik tovább. Egyetlen törekvésük az, hogy minél több bizonyítékot soroljanak fel az ősi eredet igazolására. Buzgalmukban nem egyszer szószerint vesznek át részeket más munkákból, csak hogy minél több adattal rendelkezzenek.

Jellemző példa erre a bizonyítgató törekvésre MILES MÁTYÁS nagyszebeni szenátor »Siebenbürgische Würgengel« (Nagyszeben, 1670) című munkája. Erős hangon támadja benne Töppeltet, pedig a szászok őstörténetére vonatkozólag ugyanazt vallja. Egyben azon-

²⁹ Schullerus, Die Vorgeschichte des Sieb.-Sächs. Wörterbuches: Hermannstädter Sem. Progr. 1894/5:7.

ban felülmúlja őt: sokkal önállótlanabb és türelmetlenebb. Böven kiaknázza Szamosközi Istvánt és Schesaeus Keresztély humanista eposzát, melyből több részletet lefordít németre és munkájába iktat.

A hamelni származtatás mindezek ellenére még sokáig foglalkoztatta a közvéleményt. Az »Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus« (Ulm, 1683) 26. fejezetében még mindig azt állítja, hogy a nagyszebeniek németül vagy hamelni-szászul, magyarul és románul beszélnek. A kiadó, SEIZ JÁNOS ezt a megállapítást a következő éles és kemény bírálattal egészíti ki: „Die Sprache der Siebenbürger Sachsen ist der allerabscheulichste jedem an harmonische Töne gewöhnten Ohre unverträglichste deutsche Dialekt, so dasz man diese Leute für dumm und schwerfällig halten musz.”³⁰ Seiznak a szász nyelvre vonatkozó megjegyzése korának nyelvészeti szemléletére vet világot. A XVII. században Németországban általános volt az a felfogás, hogy a nép nyelve, a nyelvjárás elrontott irodalmi nyelv.³¹ Nem egyszer szolgált ezidőtájt egy-egy nyelvjárás gúny tárgyául, mellyel a színházban a közönséget szórakoztatni lehet. GRIMMELSHAUSEN Simplicissimusa-ban tíz évvel az erdélyi Simplicissimus megjelenése előtt szintén gúnyolódva utánozza az egyes német nyelvjárásokat, ahogy azok az irodalmi nyelvi szavakat eltorzítják. Valószínű, hogy Seiz is ismerhette a német Simplicissimust, s ez fenti felfogásában csak megerősítette.³²

Ilyen és hasonló támadások kivédése várt a szász kutatókra, akik Tröster és Töppelt szellemében írt munkáikkal elsősorban a hamelni eredet ellen foglaltak állást. A nagyszámú kisebb-nagyobb tanulmány közül BERTLEFF MÁRTON thorni egyetemi tanár »Exodus Hamelensis« (Thorn, 1687) című összefoglaló munkáját említhetjük meg, melyben a hamelni monda történeti hátterét a keresztes hadjáratokban látja, melyek sok gyermeket és nőt ragadtak magukkal, akik azután sokszor csak évek múlva tértek vissza hazájukba. Kircher ellen több bizonyítékot sorol fel és főleg Töppelt nyomán az Andreanumra hivatkozik. Hogyan tűnhettek fel – teszi fél a kérdést – csak 1284-ben a szászok Erdélyben,

³⁰ Schullerus, Vorgeschichte 8. ² jegyzet.

³¹ L. tölem, A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása: Magyar Népnyelv. Debrecen II (1940), 124–81 és kny. Dolgozatok a debreceni Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből. 10. sz.

³² Ezt a nézetet vallja Erdélyben Lázár János gróf is, aki mint Julius von Braunschweig herceg a XVII. század második felében Németországban, 1765-ben megjelent »Opera poetica« című latinnyelvű verses gyűjteményének egyik költeményében („In linguam Saxonum Transsilvanorum”) a szász nyelv keletkezésének körülményeit és nehézségeinek okát pellengérez ki [Schullerus, Vorgeschichte 8.].

mikor II. Endre már 1224-ben kiváltságlevelet adományoz nekik? Ezzel az érveléssel egyúttal SZAMOSKÖZI ISTVÁNNak a szászokra nézve megszegyenítő állítását³³ is igyekszik megcáfolni. Szerinte a szászok a gótok egyenes leszármazottai és nem Nagy Károlytól, vagy II. Gézától betelepített „idegenek”.

A barokk képzelet szárnyain magasbalendülő, szertelen feltevésekre építő külföldi és szász történetpolitikai irodalom túlkapásai ellen Erdélyből jön a visszahatás. A szász népi öntudat már korán tiltakozik (l. OPITZ megjegyzését) a mese határán mozgó és lealázó hamelni származtatás ellen. A kutatók azonban a szász autochtonság és kiváltságok megvédése érdekében folytatott politikai harc eszközei lesznek és egyik végletből a másikba esnek.

A Tröster és Töppelt-féle gót-dák eredettan csaknem kétszáz évvel veti vissza a tudományos előhaladást a szászok őshazájának megállapításában. Tételük és törekvésük politikai célok szolgálatában áll. Azt szeretnék elérni, hogy bebizonyítsák: a szászok ősi jogon, nem pedig a magyar királyok kegyéből élnek Erdélyben.³⁴ A szász elkülönülés és elzárkózás itt kapja meg legerősebb támaszát. Amint az eredet és származás kimutatásában ott lappang az elkülönülés szándéka Erdély népeivel szemben, úgy az eredet és származás tudatából új erőt merítő népi érzület természetesen szintén csak elősegítette az elkülönülés folyamatát. Bármennyire is volt a történetpolitikai irodalom csak az értelmiség szűk körének a munkája, közvéleményformáló ereje folytán az erdélyi német népi öntudat kialakulásának és erősítésének jelentős tényezőjévé vált. Az eredet és származás kérdésének „tisztázása” újabb kivezető utat nyitott az erdélyi elszigeteltségből a németiséghez, újabb erős kötelékkel kapcsolta az anyaországhoz a szászságot.

Ennek a törekvésnek első és egyik legkiválóbb képviselője FRANCKENSTEINI FRANCK BÁLINT GRÓF, a szászok politikai vezetője volt. Először ő emeli fel szavát az őstörténeti kutatók felhőkben járó feltevései ellen, melyek nagyjára csak mesékre vagy tudománytalan híresztelésekre épültek. Ő értékeli elsőként tárgyilagosan az Andreanum idézett helyét és erősen kikel azok ellen, akik ezt szándékosan félremagyarázták.³⁵ A szászok – jelenti ki Ist-

³³ Szamosközi szerint ugyanis a „gót” név a magyar „gadgya” szóból ered, melyet azért kaptak, mert a hunok a legyőzött gótoknak a fejét saját alsóruhájukkal (foemoralia) kötötték be, hogy annál jobban megszegyenítsék őket [Kbl. XVIII (1895), 90].

³⁴ Pukánszky, i. m. 68.

³⁵ *Breviculus Originum Nationum et praecipue Saxonicae in Transylvania. Cibinii, 1696.* A nagytekintélyű szász comes és erdélyszerte ismert költő munkáját Friderici János nagyszebeni prédikátor még meg-

vánfi Miklósról hivatkozva – sem a hamelniektől, sem a gótoktól nem származnak, hanem II. Gézától az országba hívott telepések.

Franck munkásságának a szász eredet- és nyelvjáráskutatás történetében kettős jelentősége van. Az ő érdeme egyfelől az, hogy a kutatás, mely már-már elszakadni készült a valóság talajától, újra helyes irányba terelődött és megtalálta azt az utat, melyen haladva tovább fejleszthette a Honterus–Oláh Miklós-féle származási elméletet. Másfelől azonban könyvével a külföld³⁶ figyelmét is felhívta Erdélyre és ösztönzőleg hatott olyan törekvésekre, melyek már nem tévtanok és tudománytalan feltevések légvárait hozták létre, hanem az eredetkérdést a tudományos vizsgálódás középpontjába állították. Már nemcsak a történettudomány próbált fényt deríteni a szászok eredetére, hanem a nyelvtudomány is főfeladatának tekintette, hogy meghatározza azt a német nyelvterületet, melyhez az erdélyi szászok beszéde a legjobban hasonlít.

2.

Leibniz és a szász nyelvtudomány

A tudományos és céltudatos szász nyelvészeti munka megindítója a XVIII. század elején a sokoldalú tudós, a németiség egyik legnagyobb gondolkozója LEIBNIZ GOTTFRIED VILMOS volt.

LEIBNIZ érdeklődése és hatása teljesen új irányt szab az eddigi tudományos törekvéseknek és a nyelvjáráskutatás történetében új korszakot alkot. Ezért e helyen vele részletesebben kell foglalkoznunk.

LEIBNIZ figyelmét Erdélyre és lakóira több körülmény hívta fel. Nyelvészeti kérdésekkel 1670-től kezdve foglalkozik.³⁷ Tudományos

jelenésének évében átdolgozza és kiadja németül, a latinnyelvű kiadást pedig a következő évben két újabb latinnyelvű kiadás követi.

³⁶ Fabricius, Leibniz barátja, 1697-ben Helmstädtben újból kinyomatja a Breviculus-t.

³⁷ Leibnizot nem annyira a gyakorlati nyelvjárástanulmányozás foglalkoztatja, hanem az, hogy hogyan gazdagítható a német irodalmi nyelv (teutsche Hochsprache) az egyes foglalkozások műszavaival [Kunstworte der Feuer-Kunst (Chymi), Matematic, Bau-Kunst, Weberei, Schiffahrt, stb.] és az „egyszerű ember” tájszavaival (Landworte des gemeinen Mannes). Tudományos szempontból először az 1680 körül írt »Unvorgreifliche Gedancken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der Teutschen Sprache« (megjelent 1717-ben) című munkájában foglalkozik népnyelvi kérdésekkel és a népnyelv szókincsének az összegyűjtésével. Figyelme azonban nemcsak a német nyelvterület szókincsére terjed ki, hanem szükségesnek tartja a „német” eredetű holland, angol, dán, norvég, svéd és izlandi nyelv (ez utóbbi különösen sok, régi nyelvi sajátságot őrzött meg), szóanyagának az összegyűjtését is. [I. m. 32. §.]. Különbséget kell azonban tenni, állapítja meg Leibniz, a „dere-

érdeklődés mellett azonban később egy politikai vonatkozású körülmény is Erdélyre tereli figyelmét. 1713-ban Amália német császárnőhöz (I. József özvegye) folyamodik az erdélyi kancellárság elnyeréséért, VI. Károly császár azonban kérését elutasítja. A szászok eredetkérdése körül kialakult élénk és széleskörű irodalmi vitáról Leibniz már korán értesül. Ismeri a hamelni kérdést,³⁸ Toppelt és Tröster munkáit. Kezébe kerül Busbequius könyve és érdeklődni kezd tudós társainál azok véleménye felől. Először LUDOLF HIÖB frankfurti orientalistát keresi fel egy levéllel, akivel már 1687 óta barátságot tart fent. Ludolf is a krimi gótokat tartja az erdélyi szászok őseinek és 1692-ben kelt levelében meg is kérdezi LEIBNIZTÓL: „Quid de Germanis Transsylvaniae sentias, scire velim, an pro reliquiis vel colonia popularium nostrorum sentias?”³⁹ Leibniz nem válaszolt rögtön a kérdésre, mely azonban foglalkoztathatta, mert mint levelezéséből kitűnik, nagy szégyennek tartotta ha nemtörődomség folytán Erdélyben kipusztulna a német nyelv.⁴⁰ Ezért egy későbbi, a szász tájszótár keletkezésére döntőfontosságú levelében, melyet jóbarátjához, a turkologus PODESTAHoz írt, így fogalmazza meg kívánságát: „Desideratur specimen vocabulorum et modorum loquendi peculiarium Saxonibus Transsylvaniae, id est, non ut loquantur homines cultiores, sed ut loquitur plebs, ut comparari possint cum lingua plebeja nostrorum Saxonum. Dicitur enim esse in plebe illa multas voces nec Hungaricas, nec Slavonicas et tamen, aliis Germanis communiter non intellectas.” Ez a kívánság, melyben a szászok nyelvjárásáról szójegyzéket (specimen) kér, áll »Desiderata circa linguas popu-

kasan” beszélő emberek nyelve, az irodalmi nyelv (Schriften und Reden wackerer Leute), a műnyelv és tájnyelv (Kunst- und Land-Worte), valamint az idegen és régi nyelv között. Ezért különféle szótárakra van szükség, melyek közül egyik a mindennapi nyelv (ein eigen Buch vor durchgehende Worte), a másik az egyes foglalkozási ágak műszavait (Kunstworte), a harmadik pedig a régi- és népnyelv (alte und Land-Worte) szókincsét tartalmazná. Szerinte egyedül csak az utolsó szolgálhat biztos alapot a népek eredetének eldöntéséhez. Az első gyűjteménynek *Sprachbrauch* vagy *Lexicon*, a másodiknak *Sprachschatz* vagy *cornu copiae*, a harmadiknak pedig *Sprachquell* vagy *glossarium* nevet adja [Pietsch Pál, Leibniz und die deutsche Sprache: Wissenschaftliche Beihefte zur Ztschr. des Allg. Deutschen Sprachvereins. IV/29:336–7.]. Leibniz figyelme tehát főként a népnyelv szókincse felé fordul, s ez a törekvése ad azután indítékot az erdélyi szász tájszótár megteremtéséhez (L. alább).

³⁸ A braunschweigi elbeszélő írók gyűjteményében közzéteszi Johannes de Polda »Chronicon ecclesiae Hamelensis« című történeti munkáját, mely a hamelni monda történeti háttérével foglalkozik.

³⁹ Dutens, Leibnizii opera. VI (1), 112.

⁴⁰ Pukánszky, i. m. 69.

lorum» című munkájának legelső helyén.⁴¹ Második kívánsága szerint meg kell állapítani, hogy a Krím félszigeten élő germán néptöredék, talán a régi gótok maradványai, vajjon valóban germán nyelvjárásban beszélnek-e! Ezért sürgeti a szójegyzék összeállítását (*collatio linguarum*). Nyelvi összehasonlítás, főként szókincsbeli megegyezés alapján igyekszik történeti összefüggéseket, felüntetni, s a két nép kapcsolatára fényt deríteni. Leibniz tehát nemcsak az erdélyi szászok eredetkérdéséhez, hanem a germán bevándorlás problémájának a megoldásához is hasznos felvilágosítást remélt egy erdélyi szász szójegyzéktől. Ezidőtájt jut el hozzá FABRICIUS nevű, barátja közvetítésével FRANCK Breviculus-a, amely LEIBNIZOT új állásfoglalásra készíteti. Osztja Franck véleményét az eredetkérdésben, de ennek végleges eldöntését nyelvi bizonyítékoktól várja. Megint csak régi kívánságát újítja meg, ha szerényebb alakban is, Fabriciushoz írt egyik levelében:⁴²... *dialectus, de qua accuratius inquiri par erit, an Westphalicae vel Saxonicae inferiori sic satis consentiat. Itaque specimina quaedam haberi optem, ut a plebejis hominibus pronunciat, indicemque vocabulorum provincialium, quae etsi Germanica tamen omnibus Germanis nota non sunt. Hinc enim melius judicabimus de origine et dialecto... optandum foret, dictionariolum Germanicae Transsylvanorum plebejorum linguae haberi, precesque aut alia specimina adiungi, non ad nostrum sermonum accomodata, sed genuina.*”

LEIBNIZ kívánságai és ösztönzései nem hangzottak el hiába. Ha előtte a szász őstörténetkutatók csak politikai célok szolgálatában foglalkoztak az eredetkérdéssel és ha kellett történeti tényeket másítottak meg, Leibniz után már csak egy törekvés jellemzi a szász történet- és nyelvtudomány képviselőinek munkáját, hogy a nagy gondolkozó kívánságának eleget tegyenek és

1. szász szójegyzékeket állítsanak össze és ezek segítségével;
2. az eredetkérdést végérvényesen tisztázzák.

Így válik egy történeti kérdés a nyelvtudomány feladatává és a szász nyelvészek hosszú sora fog hozzá ennek a munkának az elvégzéséhez.

A XVIII. századvégi és a XIX. századeleji szász nyelvészeti törekvések tehát Leibniz kívánsága szerint a dák-gót-gepida származtatás tudományos megcáfolásával azt igyekeznek bebizonyítani,

⁴¹ Dutens, i. h. 228: „G. W. Leibnitii desiderata circa linguas populorum ad Dn. Podesta interpretem et professorem linguae turciae transmissa”.

⁴² Schullerus, Vorgeschichte 10.

hogy az erdélyi németek nyelvjárása a német nyelvterülethez tartozik és a szászok is német eredetűek.

A LEIBNIZ nyomán elinduló erdélyi nyelvészeti törekvések legnagyobb részben arra irányulnak, hogy minél több az irodalmi nyelvtől eltérő nyelvjárási és népnyelvi anyagot, szót gyűjtsenek össze és ezeket szójegyzékekbe, idiotikonokba foglalják. Maga LEIBNIZ sem törekedett egy teljes népnyelvi szótár összeállítására; kívánságaiban „specimen”, „glossarium” és „dictionarium” néven fordulnak elő ezek a népnyelvnek az irodalmi nyelvtől eltérő különleges szavait (idiotismusait) tartalmazó szógyűjtemények. Németországban is ez a törekvés indítja meg a rendszeres kutatómunkát.⁴³ Ezek a német, idiotikonok szolgálnak mintaképpül az első szász szójegyzékeknek. Különösen FRISCH JÁNOS Német-latin szótárának (Berlin, 1741) német részét használják fel a szász kutatók szövegtől munkásságukban.

Nem tekintve a kisebb jelentőségű nyelvészeket,⁴⁴ felkészültségük és rendszeres kutatótevékenységük folytán három nyelvész kell megemlítenünk mint a szász nyelvtudomány első képviselőit: FELMER MÁRTONT, SEYVERT JÁNOST és BINDER JÁNOST. A szász nyelvtudomány hármukat együtt szokta számontartani, pedig köztük – különösen ami BINDER munkásságát és nyelvszemléletmódját illeti – lényeges különbség van. Amíg ugyanis FELMER és SEYVERT munkásságának teljesen LEIBNIZ szab irányt, addig amaz ADELUNG KRISTÓF kiváló német nyelvész nyelvészeti álláspontjának erdélyi képviselője. FELMER új szempontokat igyekszik az eredetkutatás kérdésében alkalmazni, mert »Abhandlung von dem Ursprung der sächsischen Nation« (1764) című kéziratban maradt tanulmányában először kísérli meg nevek (hely-, személy-, folyó-, patak-, hegy- és szorosnevek) segítségével az eredetkérdéshez hozzászólni.⁴⁵ Trösternél jóval több történeti érzékkel rendelkezik, s a helynevek megnevezésében az oklevelek adatait is felhasználja.

A helynevek vizsgálatából a következő – tudományos álláspontjára nézve tanulságos – következtetéseket vonja le (16. §):

1. A szász helynevek nagyjából német vagy magyar eredetűek; néhány közülük a szlávól ered.

2. Legtöbbjük mását németországi és magyarországi helynevekben megtaláljuk.

⁴³ Nagy J., i. m. 4.

⁴⁴ Részletesen tárgyalja Schullerus, Vorgeschichte 11–2.

⁴⁵ Kiadta Brandsch Gottlieb, Die Martin Felmer Handschrift: Quellen zur deutschen Volkskunde 5. f. Berlin–Leipzig, 1935.

3. Németországban a felsőszász, Magyarországon a szepesi helynevek egyeznek meg velük leginkább.

4. Szláv neveket különösen Moldvával és a Havasalfölddel határos területeken találunk.

5. Magyar eredetű szász helynevek leginkább német végződésűek, vagy melléknévvel összetettek.

Néhány személynév és a köznyelvtől eltérő tájszó felsorolása után a szász nyelv vizsgálata következik. Rámutat az irodalmi nyelv és a népnyelv közti különbségre, és állításait „különleges” főnevekkel, melléknevekkel meg igékkel igyekszik alátámasztani. Nem törekszik a teljességre, hanem csak annyi rendkívüli szót és szólást akar bemutatni, amennyi Leibniz kívánsága szerint a szász nép eredetének eldöntéséhez okvetlenül szükséges.

Nyelvészeti megállapításai a szókincs vizsgálatán kívül az egész nyelvterületre kiterjednek. A kiejtés és írás közti különbséget a szász nyelvjárások közti különbségekre vezeti vissza. Az erdélyi szász nyelvterület szerinte három nyelvjárásra oszlik: a nagyszebenire, a barcaságira és a beszterceire. Ezek közül – állapítja meg – a besztercei áll az irodalmi nyelvhez legközelebb.

FELMER összehasonlító nyelvészeti munkásságát az a törekvés jellemzi, hogy az erdélyi szász német, s azon belül felsőszász⁴⁶ eredetét bebizonyítsa. Munkájában ennek a fejezetnek a „Bestreben, darzuthun, dass die sächsische Mundart deutsch und besonders mit dem Obersächsischen verwandt sei” címet adja. Ennek igazolására a nagyszebeni nyelvjárás mássalhangzórendszerét használja fel, és rámutat arra a különbségre, amely a szász nyelvjárást a többi német nyelvterülettől, a felsőnémettől (oberdeutsch) és az alsószásztól elválasztja.

Vizsgálódásának eredményeit a következő pontokban (29. §) foglalja össze: 1. Az erdélyi szászok anyanyelve a német nyelv. 2. A szász nyelv sok nyelvi régiséget őrzött meg, melyek egészen a XII. századig nyúlnak vissza, 3. A régi gót nyelv semmivel sem áll közelebb a szászhoz, mint a német vagy a kelta. 4. A szász nyelv az alnémet nyelvterület szász nyelvjárásával rokon. 5. A szászok beszédének kiejtési sajátosságait a régi és újabbkori német beszédmódból magyarázhatjuk meg. 6. A szász beszédmód (Sprechart) és kiejtés (Aussprache) is a felsőszász nyelvjáráshoz hasonlít és más, mint a gót nyelv.

⁴⁰ A felsőszász (obersächsisch) nyelvjáráson Felmer a mostani középnyémet (mitteldeutsch) nyelvterületet érti.

FELMER tehát az első szász nyelvész, aki, és ebben van munkásságának legfőbb jelentősége, nyelvi bizonyítékok alapján igyekszik a dák-gót származási elméletet megcáfolni. Emellett azonban már finom érzékkel vizsgálja a nyelvet mint a népi életforma egyik legjelentősebb megnyilvánulását. Keresi és megvilágítani igyekszik azokat az összefüggéseket, melyek a nép és nyelve között fennállanak. Csak a körülmények mostohaságának tulajdonítható, hogy Felmer eredményei figyelmen kívül maradtak, és csak hosszú idő multával éri el a kutatás azt a fokot, melyen Felmer állott. Kéziratban maradt műve, melynek második fele sok, a szellemi és tárgyi néprajz körébe vágó megfigyelést is tartalmaz, már nem csupán Leibniz kívánsága szerint készült szógyűjtemény, hanem az első a szász nyelvvel részletesen foglalkozó tanulmány – állapítja meg SCHEINER.⁴⁷

Tévedett FELMER abban, hogy az írott és beszélt nyelv közti különbség okát másképpen magyarázta (28. §). Szerinte a szász írásos emlékek nyelve a régi közös német irodalmi nyelvet tükrözi vissza, míg a beszéd a nyelvjárások nyelvét. Őt az a körülmény vezette félre, hogy a szász okiratokat a bécsi udvar hivatalos nyelvén írták, de a szász iskolákban Felmer korában az az általános szokás uralkodott, hogy az írott szöveget a nép nyelvén is előadták. Ezért gondolhatta Felmer, hogy a szász nyelvjárások a közös német irodalmi nyelv elfajulásai.

Sokoldalú munkássága miatt Felmerénél sokkal közvettebb SEYVERT JÁNOS érdeklődése nyelvi kérdések iránt; csak egy törekvése van „den Wunsch eines groszen Leibniz nur einigermassen zu erfüllen.”⁴⁸

Az erdélyi szász nyelvről írott tanulmányában⁴⁹ néhány száz különleges ó-német és idegen szóból álló mintagyűjteményt állít össze és próbál megfejteni.⁵⁰ Felmer és Frisch nyomdokain halad, de őket nem éri utol.

Sokkal több figyelmet érdemel a szász nyelvjárásokra vonatkozó álláspontja. FELMER három „városi” nyelvjárásához még egy negyedik, a „népi” (bäurisch) nyelvjárást veszi hozzá, mely sze-

⁴⁷ Kbl. XIV (1922), 67.

⁴⁸ Ungarisches Magazin I (1871), 258.

⁴⁹ Von der siebenbürgisch-sächsischen Sprache: i. h. 257–82.

⁵⁰ Proben der sieb.-sächs. Sprache. – Egy nagyobb szójegyzék terve is lebegett előtte, mert egyik kéziratban maradt tervezetében (Versuch eines sieb.-sächs. Wörterbuchs) a következő felosztás szerint csoportosítja a szótár anyagát: 1. Altdeutsche Wörter, 2. fremde und 3. eigentümliche Wörter oder Idiotismen. – Az 1773-ból származó kéziratból közli 1781-ben a különleges szavakat [VerArch. XLV (1929), 438].

rinte a szász nyelvterület többi részén van meg, s amelyre a városi nyelv még a legkevésbé hatott és nagyon sok régi nyelvi sajátosságot őrzött meg.⁵¹ Ezzel a megfigyeléssel új szempontot szolgáltat a szász nyelvjárások szemléletéhez. Észreveszi azt a különbséget, amely a nép nyelvét az irodalmi nyelv hatása alatt kialakult és kiegyenlítődtől városi nyelvtől elválasztja. Leibniz is figyelmeztet erre, amikor a nép nyelvét (Sprache des gemeinen Volkes) a polgárosult nyelvtől (Sprache des gesitteten Volkes) megkülönbözteti.⁵² „Népi”-nek azokat a szavakat nevezi SEYVERT, melyeket csak a falvakban használnak vagy hangalakjuk a városi szavakétól eltér.⁵³ Ezekből a szavakból állítja össze mintagyűjteményét.

SEYVERT szerint az erdélyi szász nyelv azért nem egységes, mert az alsó- és felsőnémetből keletkezett. A keveredést elősegítették a későbbi népesedési változások (Castaldo csapatai, 1664-i újabb betelepítések). A mostani szász nyelv – állapítja meg – a XVI. századi német nyelvhez hasonlít, de régiségéből állandóan veszít.⁵⁴

Új irányt szab munkásságával kortársuk BINDER JÁNOS, aki először alkalmazza Erdélyben ADELUNG nyelvészeti elveit.⁵⁵

⁵¹ A nyelvjárásokat a következőképpen jellemzi: „1. der Hermannstädtische, der sich immer mehr und mehr von veralteten deutschen Wörtern reinigt und gleichsam das Hochsächsische ist, 2. der Kronstädtische, oder Burzenländische, der viel Eigenes hat und einem Hermannstädter oft unverständlich ist... 3. der Bistritzische. Dieser ist halbdeutsch und dennoch den Sachsen ausser dem Bistritzischen Gebiete fast ganz unverständlich... 4. der Bäurische, der in den übrigen sächsischen Gegenden herrschet. Er ist sehr reich an alten Wörtern, welche die heutige deutsche Sprache nicht mehr kennen” [Ung. Mag. I (1871), 258].

⁵² I. h. ²⁶⁰ jegyzet.

⁵³ Pl. népi: *wall, Bal, Voter, Gorten, gung, her, Föld, Möszer*; városi: *well, Bäl, Vuoter, Guorten, gaang, hiér, Fiéld, Miésser*, stb.

⁵⁴ „Sprachen gleichen unsern Schönen; je älter sie werden, desto mehr verändert sich ihre Gestalt, nur mit dem Unterschiede, dass jene immer schöner werden, diese an Schönheit beständig abnehmen”. Schuller, Vorwort XV.

⁵⁵ Adelung a XVIII. század végi német nyelvészet uralkodó alakja. A német nyelvтанban és nyelv-művelésben Gottsched követője. A nyelv-művelésről (Über den deutschen Stil. Berlin, 1785–6), a nyelv keletkezéséről (Über den Ursprung der Sprache, 1781) és a nyelvтанban vallott nézeteiért sokan támadták. (Voss, Kolbe nyelvészek, Klopstock és Wieland költők). Adelung ugyanis teljesen maradi álláspontot képvisel az irodalmi nyelv fejlesztése tekintetében. Az irodalmi nyelv egységét félti és ezért helyteleníti az elavult és tájszavak felvételét az irodalmi nyelvbe. Az utóbbiak szerint „haszontalan fölöslegek” (unnützer Überflusz) az irodalmi nyelv szempontjából, mert csak szűk területen ismeretesek és emiatt az irodalmi nyelv velük nem gyarapítható. Ez nem

BINDER a 90-es évek elején a göttingai egyetemen tanul és itt ismerkedik meg azzal a racionalista nyelvészeti iránnyal, mely WOLFF KERESZTÉLY bölcseletén és HERDER GOTTFRIED nyelvészéletén alapult. Tanulmányai között első helyen állnak az akkori dialektológia képviselőinek, FULDANAK⁵⁶ és ADELUNGNAK⁵⁷ munkái. Adelung nyelvészeti törekvéseinek megfelelően, itthon szakít azzal az iránnyal (Felmer-Seyvert), mely Leibniz kívánsága szerint részben csak azért, foglalkozott a nyelvjárásokkal, hogy a nép

egy bizonyos terület, hanem az egész nemzet tulajdona. Az egységes nyelvi fejlődés feltétele szerinte az, hogy a köznyelv egyúttal irodalmi nyelv is legyen („Jede Schriftsprache nicht anders ist und seyn kann, als die Sprache des gesellschaftlichen Lebens der ausgebildeten Provinz” írja »Sind es Schriftsteller, welche die Sprache bilden und ausbilden?« című tanulmányában [Magazin für die deutsche Sprache I (1782), 42]. A művelt köznyelv pedig Adelung felfogása szerint azért nem gyarapítható a népnyelv szókinésével, mert a tájszó az egyszerű nép „durva és csiszolatlan” alkotása, mely nemcsak hang- és alaktani, de jelentéstani szempontból is megbontja a művelt társadalmi rétegtől formált és kicsiszolt nyelvet. Adelung elvei Német- és Magyarországon egyoldalúsága ellenére is számos követőre találtak. Adelung nyelvtana alapján írja meg Marienburg János brassói rektor a hazai német iskolák számára »Grundlinien des deutschen Stils« (Leipzig–Erfurt, I–IV. 1796–7) című nyelvtanát, azért, hogy végre a szász iskolákban a művelt irodalmi nyelvet, a felsőszászt és meissenit tanulhassák és ne a bécsi udvar hivatalos nyelvét. A magyar iskolák számára Adelung nyelvtanát valamivel később Nitsch Dániel, a sárospataki kollégium tanára teszi hozzáférhetővé. Ő »Német Grammatika Adelung szerint. Egy olvasó könyvel együtt...« (Lötsch, 1804) című nyelvtanában szintén állást foglal a hazai német nyelvjárások eredetével kapcsolatban: „A’ mi Németjeink többnyire Bavariai ’s Ausztriai módon beszélnek, a’ melly beszéd módja igen nagyon különbözik a’ német nyelvnek valóságos ékességétől; vagy más Tájékok szözlésének módját követik” [i. m. 91].

Adelung figyelme először 1781–82-ben megjelent »Lehrgebäude« című munkájában fordul a nyelvjárások felé. Érdeklődése, akárcsak mint Leibnizé, közvetett, mert őt csak az egyes nyelvjárások eredete és közös nyelvi jelenségeik érdeklik. Az erdélyi szászok nyelve, szerinte, az alnémet nyelvterülethez tartozik. Figyelmét a Lipcsében tanuló gyerómonostori Kemény Sámuel hívja fel erre a kérdésre. Adelung nehezményezi, hogy a szászok nyelvjárásairól még mindig olyan kevés tanulmány jelent meg, pedig a nyelvi bizonyítékok ennek a rendkívüli népcsoportnak (merkwürdige Colonie) történetére is fényt vetne. Ő is mint Seyvert négy szász nyelvjárást különböztet meg, melyeket Seyvert szavaival jellemez. A nagyszebeni nyelvjárásra hivatkozik, mint a legkiműveltebbre, mikor azt állítja, hogy a nyelv fejlettsége a műveltség-től és a jóléttől függ. Adelung tehát a nép nyelvéről tartott általános felfogását az erdélyi szászok nyelvjárásaira is alkalmazza [Vö. Thiene-mann Tivadar, Német és magyar nyelvújító törekvések. Ném. Phil. Dolg. 1. sz. Budapest, 1912. – Nagy J., i. m. 5].

⁵⁶ Über die beiden Haupt-Dialekte der Teutschen Sprache. 1773. – Versuch einer allgemeinen teutschen Idiotikensammlung. 1788.

⁵⁷ Vö. 55 jegyzet, de különösen Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches. Leipzig, 1774–86.

eredetére fényt derítsen. »Über die Sprache der Sachsen in Siebenbürgen« című 1795-ben megjelent tanulmányában⁵⁸ hangtani kérdéseken kívül már nyelvfejlődéstörténeti vizsgálódásokat is végez. Az irodalmi nyelv kialakulásának gátló tényezőit abban a körülményben látja, hogy a régi erdélyi okiratok nyelve nem szász, hanem a bécsi udvar hivatalos nyelve. Ennél a megállapításnál azonban BINDER sem jut tovább.

A nyelvjárások leírásakor sok finom megfigyelést tesz. Ő is Felmer felosztását fogadja el, és az a terve, hogy nyelvi észrevételeit tartalmazó tanulmányát bevezetésként az elé a kisebb szójegyzék elé csatolja, melynek anyagát németországi tartózkodásának ideje alatt az alószász területen gyűjtötte össze. Közben azonban Seyvert szójegyzéke kerül a kezébe és szótártervét későbbre halasztja. Mindössze néhány jellegzetes szót közöl, de mindegyiket példamondatban mutatja be.⁵⁹ Eljárása teljesen új és egyedülálló. Szótártervének keresztülvitelében korai halála gátolta meg. Anyagának Seyvertével együtt nyoma veszett.

Felmer, Seyvert és Binder munkássága lényeges haladást jelent a korábbi nyelvészeti törekvésekkel szemben. Amíg FELMER és BINDER a korszerű tájszótár alapjait igyekeznek lerakni, SEYVERT a helyes nyelvszemlélethez teremt meg a nélkülözhetetlen előfeltételeket. SCHEINER⁶⁰ kiemeli Felmer érdemét, hogy minden korábbi feltevéssel szemben elsőnek domborítja ki nyelvi bizonyítékok segítségével a szász nyelvterület német jellegét. Hasonló elismeréssel ír róla SCHULLERUS ADOLF⁶¹, aki Bindert állítja melléje mint az első szász nyelvjáró tanulmány készítőjét. Scheiner nyomán HUSS RICHARD⁶² is rámutat FELMER munkásságának jelentőségére, mert FELMER kísérel meg először a felsőszász betelepülők nyelvjárásának középrajnai elemeit megállapítani. Mindhármuk tragikuma közös: a későbbi kutatók eredményeiket figyelmen kívül hagyták, mert módszerüket elavultnak hitték. Nem gondoltak arra, hogyha fejtegetéseikbe vagy nyelvszemléletükbe itt-ott hiba csúszott is be, az csak az akkori nyelvtudományi módszerek fogyatékoságának volt tulajdonítható, melyeknek még sem GRIMM JAKAB történeti nyelvtana, sem SCHMELLER ANDRÁS bajor tájszótára és a bajor

⁵⁸ Siebenbürgische Quartalschrift IV (1795), 201–11 és 362–93.

⁵⁹ Pl. *Audreng* 'Gurken'. Man sagt: *De Audreng schmacken zem Broden* (Braten) *gaut. Tulek* 'ein junges Rindvieh'. So sagt man: *Teini, treif den Tulek en de Heerde* [Sieb. Quartalschr. IV (1795), 257–9].

⁶⁰ Kirchoff: *Forschungen* IX (1895), 132.

⁶¹ Schullerus, *Vorgeschichte* 18.

⁶² E dolgozatát a luxemburgi *Jonghemecht* III (1928), 56 közölte.

nyelvjárásokról írt összefoglaló nyelvjárastanulmánya nem állott rendelkezésére.⁶³

3.

Marienburg és a luxemburgi eredetkérdés

A XVIII. század végén megindult tudományos és nyelvészeti törekvések fejlődésének II. JÓZSEF abszolútizmusa vet véget, mert nemcsak politikai téren korlátozza a szászok addig élvezett politikai jogait és alkotmányos kiváltságait, hanem szellemi vonatkozásban is gátat vet a szász tudományos élet további szabad fejlődésének.

Ha a XIX. század eleji szász tudományos törekvéseket nézzük, külsőleg csak az elnyomás elleni küzdelem és a terméketlenség jellemzi őket. A szász tudomány a külföldi egyetemek látogatását megtiltó bécsi rendeletek következtében elszakad a nyugati tudományos törekvésektől. Különösen a szász nyelvtudomány érzi meg ezt, mert éppen akkor zárják el tőle a német eredményeket, amikor a német nyelvtörténet, nyelvjáráskutatás és összehasonlító nyelvtudomány legkiválóbb képviselőinek, GRIMM JAKABNAK, SCHMELLER ANDRÁSNAK és BOPP FERENCNEK⁶⁴ alapvető munkái megjelennek.

Emberben és munkakedvben nem volna hiány, de az a módszer, amely a XIX. század eleji nyelvészeti munkákat jellemzi, több évtizeddel azelőtt megjelent tanulmányokéra emlékeztet. Tanárok, tanítók, lelkészek és hivatalnokok fognak hozzá tudományos, történeti és nyelvészeti kérdések boncolgatásához megfelelő előképzettség nélkül. Munkájuk sokszor csak tudománytalan játék és a lokálpatriotizmus céljait szolgálja. A szójegyzékek⁶⁵ egész sora keletkezik, melyeknek anyagát nem egyszer saját szórakoztató olvasmányaikból merítik, ezáltal iskolai fokra süllyesztve le a korábban kialakult módszereket.

Ha az Erdélyben megjelenő Provinzialblätter 1806–7. évben megjelent számait nézzük, nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy mennyire a politika került az érdeklődés előterébe. Alig

⁶³ Deutsche Grammatik. I. Göttingen, 1819. – Bayerisches Wörterbuch. I-IV. Stuttgart-Tübingen, 1827-37. – Die Mundarten Bayerns. München, 1821.

⁶⁴ Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache. Frankfurt a. M. 1816. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Gothischen und Deutschen. Berlin, 1833.

⁶⁵ Részletes felsorolás található: Schullerus, Vorgeschichte 20–22.

található valamirevaló tudományos cikk vagy tanulmány. A megújulás nem is a nyelvtudomány részéről indult meg. Az ősi jogokért és kiváltságokért folytatott küzdelemből erőt merítő népi öntudat megint a múlthoz fordul és hagyományaiból próbál erőre kapni. A történettudomány⁶⁶ veszi át átmenetileg az irányító szerepet és újból az eredetkérdés kerül a vizsgálódások előterébe.

SCHLÖZER LAJOS kiváló német történész munkái valósággal lázba hozzák a szász értelmiséget – írja PUKÁNSZKY BÉLA.⁶⁷ A szász tudományos élet – bár a német eredményekhez képest a nyelvtudomány nagy visszaesést mutat – a 30-as évek körül újból lendületet kap. Az 1783-ban megindult *Siebenbürger Bote*, az első szász lap, majd a *Siebenbürgische Quartalschrift*, az első tudományos szász folyóirat és a nyomába lépő *Siebenbürgische Provinzialblätter* mind a tudományos törekvések szolgálatában állanak. Ezeket a törekvéseket kevés kivétellel az egyoldalúság jellemzi. A szász történészek csupán saját kérdéseiket vizsgálják, legfeljebb még Erdély múltját hajlandók figyelemre méltatni. A nyelvtudományi törekvések is kezdetben ezt az egyoldalúságot tükrözik. Fordulat csak a század közepe felé áll be. 1830-ban az országgyűlés az egyházi hatóságok kérésére megengedi újból a külföldi egyetemek látogatását és a szász sajtó visszanyeri régi közvéleményformáló erejét. Az 1824-ben megszűnt *Provinzialblätter* nyomába új időszaki folyóirat, a *Transsilvania* lép, melynek már címe és alcíme is mutatja történelmi irányát (*Periodische Zeitschrift für Tandeskunde*). A körülötte kialakult írói társaság tagjai között több neves szász tudós mellett ott találjuk KEMÉNY JÓZSEF GRÓFOT, Erdély történetének kiváló ismerőjét is.

⁶⁶ Legjelentősebb szellemi ösztönzéseket a szász tudomány Schlözer Lajos göttingai egyetemi tanártól kapja. Hogy Schlözer »Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen« (Göttingen, 1791) és »Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen« (uo., 1795–7) című tanulmányait a népi öntudat erősítésére szánta, az nemcsak az Erdélyből hozzáfirt levelekből tűnik ki, hanem egyik tanulmánya előszavából is, melyben meleg rokonszenvvel szól a távoli, „maga nemében egyedülálló nemzet német hűségéről”. Maga Schlözer is állást foglal az eredetkérdésben és a felsőnémet területről származtatja a szászokat. Tanulmányos az a néhány sor, melyben Schlözer az eredetkérdésben csak a nyelvi tényekre támaszkodó kutatókat elítéli: „Vor 35 Jahren war ich ein starker Etymologischer, jetzt bin ich ein geschwornener Feind davon, so oft man aus dem blossen Klingklang facta erschaffen will. Wie unendlich viel haben Kudbeck und Ihr Otrkocsi sich und der Wissenschaft dadurch geschadet! Beregszászi, der auf eben dem Wege ist, bedaur ich nicht, der macht sich nur ridicul” [Ung. Rundschau IV (1915), 287]. – Schlözer ezt a levelet Engel János magyar történétíróhoz írta.

⁶⁷ Pukánszky, i. m. 108.

A nyelvtudományban mutatkozó ellaposodás és egyoldalúság ellen először SCHULLER JÁNOS KÁROLY, a szász reformmozgalom egyik képviselője emeli fel szavát. A szász történet- és nyelvtudomány egyaránt sokat köszönhet neki, s a hálás utókor az „Altvater der sächsischen Wissenschaft”⁶⁸ kitüntető névvel tisztelte meg. Benne talál utolsó közös képviselőre a szász táj szótár gondolata és az eredetkutatás.

Hosszú szünet után ő foglalkozik újból nyelvészeti kérdésekkel és munkássága különösen a szász tájszótár szempontjából fontos. Mindenekelőtt atyja, SCHULLER JÁNOS GYÖRGY kéziratban maradt szógyűjteményét akarja kiegészíteni és kiadni. Ezért 1838-ban a *Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde* című lapban kéreccsel fordul az erdélyi nyelvjáráskutatás barátaihoz (Bitte an die Freunde siebenbürgischer Sprachforschung). Arra kér minden gyűjtőt, hogy közöljék vele eddigi gyűjtéseik eredményét, melyeket ő egy nagyobb szójegyzékbe szeretne felhasználni. Különösen a határnevekre hívja fel a figyelmet, melyekben nagyon sok régi német nyelvi sajátosság őrződött meg. A szógyűjteménye elé, mint Binder, ő is egy nyelvjárástanulmány írását tervezi.

Ezzel a szójegyzékkel két óhajtnak szeretne eleget tenni: 1. A nyelvbúvár számára az ismeretlen eredetű szavakat és a nyelvrokonságot szeretné tisztázni, 2. a tanult emberek számára pedig a népnyelvi szóalak irodalmi megfelelőjét akarja kikeresni, mint-hogy erre már őt többen kérték.⁶⁹ Felhívása meghallgatásra talál és segítőtársak jelentkeznek. SCHULLER azonban a tervezett szójegyzékből csak később (l. alább) közöl néhány mutatóanyagot, nyelvi anyagát azonban »Umrisse und kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen« című 1840-ben megjelent történeti munkájában használja fel. Érdeklődése egyre jobban elmélyül; rájön, hogy eddig milyen kevés nyelvészeti anyagot kutattak fel és tettek közzé. Ezért az 1838-ban megszűnt Transsilvania pótlására 1841-ben több lelkes munkatársa közreműködésével az *Archiv für die Kenntnis von Siebenbürgen Vorzeit und Gegenwart* című tudományos szakfolyóiratot indítja meg, mely a szászok történeti érdeklődésének szintén beszédes bizonyítéka. Az irányítást az 1842-ben megalakult Verein für siebenbürgische Landeskunde, a szász tudományos

⁶⁸ Kirchoff, *Forschungen* IX (1896), 134.

⁶⁹ Schuller szófejtő kedvére és hajlamára jól rávilágítanak következő sorai: „Jedes dunkle Wort quält mich, wie etwa ein interessanter Fremder, dessen Namen und Herkunft ich nicht weiss und ich glaube dem gebildeten Leser geht es auch nicht anders”. Schullerus, *Vorgeschichte* 24. ³ jegyzet.

élet központi szerve (később Verein) végzi, melynek 1843-ban meginduló tudományos folyóirata az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde SCHULLER lapjának folytatója és napjainkig a szász tudományos élet legfőbb publikáló szerve lesz.

SCHULLER egymásután megjelenő történeti tanulmányai nemcsak a külföld figyelmét⁷⁰ fordítják újból a szász történészek munkásságára, hanem egyre több hívet szereznek a szász eredetkutatás számára is. SCHULLER maga is jó példával akar előljárni, és 1841-ben kiadja az Archivban »Über die Eigenheiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart und ihr Verhältnis zur hochdeutschen Sprache« című tanulmányát, melyben azonban még csak általánosságban foglalkozik a szász nyelv hang-, alak- és mondat-tani sajátásaival. Tanulmánya utolsó fejezetében a szász tájszótár kérdésére tér reá; ennek létrehozását nemzeti kötelességnek tartja. Ő maga Schmeller szótárát tekinti mintaképének és 1849-ben szótártervezetet (Siebenbürgisch-sächsische Etymologien und Analogien) nyújt be a bécsi tudományos akadémiának. Tervében vázolja azt a területet, melyet a tájszótárnak fel kellene ölelnie. Tartalmaznia kell a szótárnak mindazokat a szavakat, melyek az irodalmi nyelvből vagy teljesen hiányzanak, vagy pedig csak összetételekben fordulnak elő. Továbbá azokat is, melyek ugyan az irodalmi nyelvben megvannak, de hangalaki, nyelvtani és jelentéstani szempontból az irodalmi nyelvi alakkal való azonosságuk többé-kevésbé elhomályosult. Ingadozó az álláspontja a nép szellemi és fizikai életmegnyilvánulásait visszatükröző szólások, közmondások felvételére vonatkozólag, melyek a szótárban érvényesülő szófejtő és nyelvtani szemponttal szemben, SCHULLER szerint, csak másodrendű fontosságúak.

KARAJAN GYÖRGY, a bécsi akadémia akkori elnöke, SCHULLER benyújtott szótártervezetével kapcsolatban több kiegészítenivalóra hívja fel Schuller figyelmét. Különösen fontosnak tartja a szavaknak példamondatokban való bemutatását, hogy a figyelmes olvasó pontosan megértse a szó népnyelvi jelentését.⁷¹ A köznyelvtől eltérő népnyelvi alakokat pedig – KARAJAN másik kívánsága szerint – nyelvjárásonként kellene szótárba foglalni.

A tárgyilagos és nagyon is helytálló bírálat SCHULLER kedvét szegi, és egyelőre félreteszi a további szógyűjtő és feldolgozó

⁷⁰ A bécsi császári akadémia többször felszólította Schullert, hogy az Erdélyben folyó történeti kutatómunkáról jelentésben számoljon be. Schuller jelentéstétel alkalmával több ízben fordul meg Bécsben és forráskutatásokat végez.

⁷¹ Schullerus, Vorgeschichte 26.

munkát. Érdeklődése előterébe megint a szászok eredetkérdése kerül, mely 1845 óta, amikor MARIENBURG FRIGYES a szász nyelvjárás- és eredetkutatás történetében új korszakot kezdő tanulmánya megjelenik, a szász tudományos élet egyik legégetőbb kérdése lesz.

Nyelvi és művelődéstörténeti adatok alapján szól megint hozzá az eredetkérdéshez és a szászok őshazáját elődeinél jóval szűkebb területre korlátozza.⁷² Nemcsak nyelvi bizonyítékok: hely- és családnevek⁷³ egyezése, hanem a jogi és gazdasági élet (pl. szőlőművelés) terén mutatkozó egyezések alapján arra a döntőfontosságú megállapításra jut, hogy a szászok az Alsó-Rajna, Trier, Köln és Luxemburg vidékéről eredhetnek. Ezt néprajzi hasonlóságok (dalok, mesék, mondák, szólások, néphit, stb.) is alátámasztanak. Álláspontja azonban még nem egészen határozott és nem járja át a meggyőződés szilárd hite. Bizonygatásai közben többször jegyzi meg, hogy a szász nyelvterület több nyelvjárásból tevődik össze,⁷⁴ s nem tekinthetünk csak egy nyelvterületet kiindulópontnak. Schuller álláspontjának ez az ingadozása akadályozza meg abban, hogy kutatásainak gyümölcsét maga takarítsa be. A vele egykorú, de Grimm történeti nyelvtanára támaszkodó újabb kutatás, melynek Marienburg a legkiválóbb képviselője, háttérbe szorítja a nyelvészeti felkészült Schuller megállapításait. SCHULLER élete végén a Verein felhívására újból hozzáfog a szótármunkához (Beiträge zu einem Wörterbuche der siebenbürgisch-sächsischen Mundart. Prága, 1865), de anyagát újabb gyűjtéssel nem gyarapítja, sőt adalékában csak azokra a szavakra terjed ki figyelme, melyek jelentésükben és hangalakjukban az irodalmi nyelvtől eltérnek. A teljes tájszótár fogalma – amint látjuk – Schuller fel-fogásától még messze állott.

SCHULLER nyelvészeti munkásságára visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a nyelv számára csak eszköz volt történeti tanok igazolására. Csak azt vizsgálta a nyelvben, ami szempontjából fontos, a nyelvet magát nem. A nyelv élete, lélektani és fejlődéstörténeti szemlélete, s a benne megnyilatkozó néplélek, amint ezt Schmeller szótára olyan híven tükrözi vissza, SCHULLER érdeklődési

⁷² Zur Frage über die Herkunft der Sachsen in Siebenbürgen Hermannstadt, 1856.

⁷³ Mindkét kérdéssel külön is foglalkozik. Vö.: Siebenbürgisch-sächsische Eigennamen von Land und Wasser: VerArch. VI (1863), 328–422. – Zur Kunde sieb.-sächs. Spottnamen und Schelten. Hermannstadt, 1862.

⁷⁴ Vö. Zur Frage...: „Ist diese (Mundart) selbst doch ein Proteus, welcher seine Gestalt so vielfältig verändert, dass nicht selten, die Mundarten von ganz nahen Ortschaften auffällig verschieden sind...” [12–3.].

körén kívül esik. A hangtani jelenségek megfigyelése és leírása helyett inkább a szófejtő törekvés kerül előtérbe. Munkássága nyelvészeti fogyatkozásai ellenére is a szász nyelvjáráskutatás további fejlődése szempontjából két dologért fontos. Az őshazakérdésben újból ráterelte a figyelmet a Rajna-vidékére, a tájszótár ügyét pedig gyűjtő és rendszerező munkájával nagyban előmozdította. A Schuller nyomán haladó szász nyelvjáráskutatás ezt a két szempontot tartja szem előtt és mindkét irányban egyszerre indul meg a munka.

Schuller örökét az eredetkutatás terén kortársa, MARIENBURG FRIGYES veszi át. Amint maga is írja az eredetkérdésben teljesen új szempontot teremtő, alapvető munkájában,⁷⁵ nem akar megállapításával „homo novus”-nak tűnni fel, hiszen már többek között mestere, Schuller is foglalkozott ezzel a kérdéssel. MARIENBURG folytatni, illetőleg kiegészíteni igyekszik elődje munkáját, s eközben a kutatást teljesen új alapokra helyezi. S hogy MARIENBURG és kortársai egészen 1872-ig tudományos módszereikben még mindig nem érik el azt a fokot, melyet Grimm, Benecke, Lachmann és Schmeller a nyelvtörténeti és népnyelvi kutatások számára megjelölt, az csak helyi elszigeteltségüknek és annak a nagy visszaesésnek tulajdonítható, melyet a század elején a külföldi egyetemek látogatását megtiltó rendelet a szász tudományos életben előidézett.

MARIENBURG figyelmét Schuller megállapításain kívül több külső körülmény tereli rá a Rajna vidékére és különösen Luxemburgra.⁷⁶ Amire Schuller az 1865-ben megjelent munkájában csak

⁷⁵ Über das Verhältnis der siebenbürgisch-sächsischen Sprache zu der niedersächsischen und niederrheinischen Dialekten [VerArch. I (1845), 45–70].

⁷⁶ A luxemburgi eredetkérdésnek a következő előzményeit kell megemlítenünk: XIV. Lajos rablóhadjáratai után 1694-ben a rijswijki béke értelmében Luxemburg ismét a Habsburg birodalomhoz került vissza, melyhez 1555 óta tartozott. Erdély is a százötven évig tartó önállóság után nem sokkal azelőtt 1691-ben kerül osztrák fennhatóság alá. A Habsburg birodalom e két szélső, nyugati és keleti tartománya között élénk politikai és gazdasági kapcsolat létesül. A közigazgatás is sok munkaerőt (hivatalnokok, tisztviselők) mozgat meg és cserél ki ezen a két területen. Még élénkebb lesz a kapcsolat a XVIII. és XIX. század folyamán [Kbl. XXV (1902), 25–6]. Osztrák katonaság is gyakran kerül Luxemburgból az erősen kiépített és megerősített keleti határszélre. A két területet tehát egyre szorosabb kapcsolat fűzi össze. Emellett azonban más körülmények is elősegítik a kölcsönös megismerést. A francia forradalom és a vele együtt járó zavaros idők következtében számos világi és egyházi személy hagyja el Franciaországot. A jezsuita rendből, melyet 1763-ban oszlatnak fel, szintén többen menekülnek külföldre, s így

céloz, hogy az erdélyi szász nyelvnek csak tükörképe a luxemburgi, de vele nem rokon („... mich dünkt – írja⁷⁷ – du bist mein Spiegel, nicht mein Bruder”), azt Marienburg kizárólag nyelvi

Magyarországra is. Így jut el Nagyszombatba François Xavier de Feller jezsuita apát is, aki 1769 táján Erdélybe is ellátogat és útról, az őt befogadó és vendégülálló emberekről, valamint ezek környezetéről részletes útjegyzetet készít [Itineraire du voyage de l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe. Liège, 1820]. Jegyzeteiben nemcsak általános észrevételek feljegyzésére törekszik, hanem nyelvi és néprajzi megfigyeléseket is tesz. Ezért nekünk naplójának különösen azok a részei becsesek, ahol az erdélyi szászok nyelvjárásáról ír és szülőföldjének, Luxemburnak nyelvével hasonlítja össze. Kolozsvárról gyalogszerrel indul el Besztercére. Itt d'Ybarra grófot, régi jóbarátját akarja meglátogatni. Több napot tölt nála, leírja a várost és élesen támadja a lutheránusokat. A beszterceiek nyelvéről a következőket jegyzi meg: „Ces Saxons à Bistritz parlent allemand; mais leur language propre est l'allemand de Luxemburg, avec quelque changement: ce qui me fait croire, que les Luxembourgeois sont aussi une colonne Saxonne. L'etonnement de ces Saxons ainsi que le mien fut extrême quand nous découvrimmes l'identité de ces langues. De là je conclus que ces language est vieux language allemand, le naturel, le ton et les manieres de ces Saxons sont justement les mêmes que ceux des Luxembourgeois...” [Kbl. i. h.] A két Habsburg tartomány nyelve tehát Feller szerint nemcsak közeli rokonságban áll egymással, hanem azonos. Ennek a hasonlóságnak azonban – Feller szerint – kézzelfogható bizonyítéka is van. Feller 1769. július 13-án Zalatnán jár és naplójában erről az útról így emlékezik meg: „Je dine chez Madame Neuman: sa maison est magnifiquement meublée... je soupe ebez un Monsieur Paquet de Luxembourg.” Tehát nemcsak katonaság, hanem polgári személyek is kerültek át Luxemburgból Erdélybe. Adam Chenot luxemburgi orvost áldásos működéséért Erdélyben sokáig „Protomedicus Transsilvaniae”-nek hívják [SiebVjschr. XLIV (1931), 199]. Feller szerint a luxemburgiak és erdélyi szászok egy törzsből származnak és 803-ban Nagy Károly telepítette le őket. A közös eredetet bizonyítja nyelvük hasonlatossága: „Les habitants du duché de Luxembourg sont Saxons d'origine et parlent l'ancienne langue allemande telle que la parlent les Saxons Transylvanie et autres dispersés apparemment par Charlemagne” – állapítja meg Feller egy későbbi munkájában (Dictionnaire de Géographie, 1782). Ezen az állásponton áll kortársa Vosgien földrajztudós is [VerArch. XLI (1923), 564–5], aki valószínűleg elsőnek használja fel Feller nyelvi bizonyítékon nyugvó megállapításait. Feller észrevétele különben nem kelt érdeklődést [VerArch. XXXIII (1905), 6]. Útleírása csak 1820-ban jelenik meg Lüttichben. Nyelvi megállapításait először Gangler 1847-ben megjelent »Lexikon der Luxemburger Umgangssprache« című munkája teszi szélesebb tudományos körök előtt ismertté. Feller és Vosgien megállapításait az erdélyi szászok eredetére nézve a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Luxemburg őslakói az erdélyi szászokkal egy törzsből származnak és Nagy Károly telepítette őket mindkét területre. Mindkét nép a régi német nyelvet őrizte meg és beszéli ma is. 2. A Besztercén és vidékén lakó szászok nyelvjárása a luxemburgi német nyelvterület nyelvével egyezik meg.

⁷⁷ Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde I. (1837), 90.

bizonyítékok alapján⁷⁸ már 1860-ban tényként állapítja meg.⁷⁹ Míg Schuller a szász nép és nyelv különféleségét hangoztatja, MARIENBURG a kettőt egynek, azonosnak ismeri el. Ez a megállapítása az erdélyi németség akkori óhajának tudományos kifejezése volt, és hamar biztosította Marienburg sikerét.

MARIENBURG 1839–41-ig Berlinben Bopp Ferencet hallgatja, és így korán felkeltik érdeklődését azok a nyelvi jelenségek, melyek az Alsó-Rajna vidékéről származó társai beszédében észrevesz. Ezek közül nem egy egyezik meg az ő szász anyanyelvével. Egyik, 1841 májusában szüleihez írt levelében kifejezésre is juttatja ezt az érdeklődését: „genaue Forschung in den Gegenden des Niederrheins dürfte manche Aufklärung geben.”⁸⁰ Ezért még ebben az évben a Rajna vidékén keresztül utazik haza. Útját az első nyelvészeti kutatóútnak tekinthetjük, melyet, a szász nyelvjáráskutatás történetében nyelvi jelenségek vizsgálata érdekében tettek. Megfigyeléseit itthon 1845-ben közlik az Archivban.

A Rajna-vidék és az erdélyi németség nyelvének (a kölnit és a nagyszebenit véve alapul) hang-, alak- és jelentéstani szempontból való leírása és összehasonlítása alapján azt állapítja meg, hogy a délerdélyi (nagyszebeni és a barcasági) nyelvjárások azzal a német nyelvterülettel mutatnak a leginkább rokonságot, mely Elberfeld, Crefeld, Aachen, Trier, Koblenz városok és a Siebengebirge hegység között fekszik. Ezt a nyelvterületet ő rajnai-erdélyi (rheinisch-siebenbürgisch) nyelvjárásnak nevezi. A beszerce-vidéki nyelvjárást ettől a területtől valamivel nyugatabbra, a mai Luxemburg területére helyezi el. Ez a megállapítása döntőfontosságú a későbbi, beszercevidéki nyelvészek, a „Nösner Germanistenschule” (l. alább) számára, akik Marienburg álláspontján állva, a beszercei nyelvjárás luxemburgi eredetének igazolását tekintik főfeladatuknak. MARIENBURG eljárásában később többen⁸¹ kifogásolták, hogy a nyelvtörténeti szempontot figyelmen kívül

⁷⁸ Marienburg az őshazakérdés tisztázásában csak a nyelvet ismeri el irányadónak: „Doch die Sprache ist für die Abstammung eines Volkes ein ebenso entscheidendes und untrügliches Kennzeichen, als, die Blüte für die Classification einer Pflanze. Blätter für ... 69.

⁷⁹ Über einige Eigentümlichkeiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart: Magazin. II (1860), 53.

⁸⁰ Teutsch Gy., Denkrede auf Gr. Fr. Marienburg: VerArch. XIX. (1889), 15.

⁸¹ Reissenberger Károly, Die Forschungen über die Herkunft des siebb. Sachsenvolkes in ihren wesentlichen Erscheinungen: VerArch. XIII (1876), 544. – Keintzel Gy., Die Herkunft der Siebenbürger Sachsen: Bistr. Gymn. Progr. 1886–7:10.

hagyta, de ami egyébként nézetét illeti, a kutatás lényegében azóta sem haladta meg MARIENBURG eredményét.⁸²

Figyelme ezután inkább szorosán véve erdélyi nyelvészeti kérdések felé fordul. A Grimm-testvérek útmutatása alapján kialakult érdeklődés a saját népi szellemi javak felkutatása és összegyűjtése terén ugyanis több, Lipcsében tanuló délerdélyi fiatal szász egyetemi hallgatót arra készítet, hogy mindent, ami a népre és annak életére jellemző, gyűjtsenek össze. 1847-ben tervet készítenek és a feldolgozandó területet egymás között osztják meg. SCHUSTER VILMOS vállalja a népdalok, népi találós kérdések, gyermekmesék, MÜLLER FRIGYES a mondák, HALTRICH JÓZSEF a mesék, MÁTZ JÁNOS a szokások és a népi életmódra vonatkozó hagyományok feljegyzéseit. MARIENBURG is ehhez az első nyelvész nemzedékhez (erste Germanistengeneration)⁸³ tartozik, és nyelvészeti munkásságával egészíti ki Schuster munkatervét.

A gyűjtőmunka nagy lendülettel indul meg. SCHUSTER 1858-ban az erdélyi német nyelvészeti kutatómunka feladatairól szóló tanulmányában már a következőket írja: „Noch einige Jahre und die Germanisten werden in Siebenbürgen eine Macht sein, die sich den Naturforschern und eigentlichen Historikern ebenbürtig zur Seite stellen darf.”⁸⁴ A Grimm testvérek is élénk figyelemmel kísérik a „segesvári baráti kör” (Schässburger Freunde) törekvéseit, Haltrich népmeséi számára maguk keresnek kiadót, és így a gyűjtemény 1856-ban »Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen« címen meg is jelenik. Ugyancsak ők mozgatják a szász tájszótár ügyét is, amint ez Schuster egyik írásából kitűnik: „Ein freundliches Schreiben Jac. Grimms versicherte mir, dass man ein sächsisches Idiotikon in Deutschland sehr günstig aufnehmen werde.”⁸⁵ Az 1854-től FROMMANN KÁROLY szerkesztésében megjelenő Die deutschen Mundarten című szakfolyóirat is sok ösztönzést ad az erdélyi kutatóknak és nem egynek közülök közli gyűjtését.

A nyelvjáráskutatás vezető egyénisége továbbra is MARIEN-

⁸² „Dennoch ist es – írja Scheiner VerArch. XXVIII (1898), 81 – der Dilettant Marienburg, der den Gelehrten auf sichern Boden gestellt hat. Denn heute noch sind wir über Marienburg nicht hinaus; weder sachlich, noch auch – genau betrachtet – methodisch. Grundsätzlich befolgen wir aber alle wenn etwas heraus schauen soll, seine urwüchsige Methode.

⁸³ Csáki Richárd elnevezése: „Vorbericht zu einer Geschichte der deutschen Literatur in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1920.

⁸⁴ Schuster V., Die Aufgaben der germanistischen Studien in Siebenbürgen. Mühlbach, 1858. 5.

⁸⁵ Schuster, i. h. 7.

BURG, noha neve Schuster munkatervében nem szerepel. Szinte magátólértetődőnek tekintik azonban munkáját, mely máris olyan nagyszerű eredményekre vezetett, és az eredetkutatást meghatározott, biztos alapokra helyezte. 1846-ban a Verein egyik ülésén megbízza MARIENBURGOT, hogy Erdély vagy legalább a szász nyelvterület nyelvi térképét dolgozza ki. Az anyagot nagy szorgalommal gyűjti össze »Über die frühere und jetzige Ausbreitung und Dichtigkeit des deutschen Volksstammes in Siebenbürgen« című munkájában; ez 1848 tavaszára készül el. Már nagyobb részét ki is nyomják, mikor a Verein hirtelen megszünteti a további nyomást. Munkája, melyben részletesen foglalkozik a szász és a román települések történetével is, mintegy átmenetet alkot későbbi, nagyobbára egyháztörténeti műveihez.

Figyelme még egyszer a szász nyelvjárások felé fordul. „Über einige Eigentümlichkeiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart“⁸⁶ című másik nagyjelentőségű nyelvészeti tanulmányában már nemcsak nyelvjárási sajátosságok megfigyelésére és leírására törekszik, hanem földrajzi elterjedésüket is megfigyeli. Észreveszi, hogy a délerdélyi szászok nyelvének két szembeötlő sajátossága a palatalizáció (*setj* 'Seite') és a gutturalizáció (*sekt* 'Seite'), melyeket első munkájában csak éppen megemlített, a frank terület északi felén fordulnak elő. Ezért a délerdélyi szászok szerinte az Eifel hegységtől északra fekvő területről, Köln és környékéről vándoroltak ki. A beszercei szász nyelvjárásban azonban nincsenek meg ezek a jelenségek, ezért ennek a nyelvjárásnak a hazája az előbbi-től valamivel nyugatabbra keresendő, mert ott is ismeretlen ez a két jelenség. A szász nyelvhasználat szempontjából tekintetbe vehető német nyelvterület határait pedig a következő helységeken belül állapítja meg: Düsseldorf, Aachen, Luxemburg, Trier, Koblenz, Elberfeld és a Siebengebirge hegység. Ezzel a megállapítással és körülhatárolással MARIENBURG a luxemburgi őshazaelmélet megalapítója.

Az eredetkutatás mellett a szótármunka is új lendületet kap. A tájszótár ügyét HALTRICH JÓZSEF karolja fel. Ugyanúgy, ahogy a népnyelvkutatás, a szótármunka sem szerepel külön a Schuster-féle munkatervben. Valószínűleg azért nem, mert már előzőleg Schuller egész szókincs anyagát HALTRICHnak engedi át, akinek kezében a szótármunkálatok futnak össze. Már 1856-ban a Segesváron megalakult társaság (Zweigverein) egyik ülésén

⁸⁶ Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. I (1850), 38–60.

ismerteti a szász szójegyzék tervét.⁸⁷ A legsürgősebb teendő ezen a téren – állapítja meg – az eddig gyűjtött anyag kiegészítése. Schuller húsz évvel ezelőtt csaknem teljesnek hitt szójegyzéke sok pótlásra szorul, melyhez egy ember munkája nem elégséges. Ő is, mint Schuller, felhívást intéz⁸⁸ a szász lelkészekhez és tanítókhoz és az előmunkálatokban való részvételre kéri fel őket. Vázolja azt a területet, mely kiegészítésre szorul és Schuller mulasztását akarja pótolni, amikor munkatársaitól a gyűjtés helyének a megjelölését és minél több szólásmondás, közmondás, vagyis népnyelvi példamondat-anyag feljegyzését kéri. Anyagi támogatásért a Verein vezetőségéhez fordul, amely 1861-ben Haltrichot tervezete átdolgozására szólítja fel, de kilátásba helyezi a munka kiadását. Az 1862-ben benyújtott és átjavított munkaterv azonban csak 1865-ben jelenhetik meg »Plan zu Vorarbeiten für ein Idiotikon der siebenbürgisch-sächsischen Volkssprache« címen. A cím is elárulja, hogy HALTRICH sem gondol még ekkor egy mai értelemben vett teljes népnyelvi szótárra, hanem csak egy nagyobb szójegyzékre,⁸⁹ mely azonban a korábbi szójegyzékekhez viszonyítva sokkal nagyobb területet ölel fel és három általános és 18 különleges tárgykörből merítené anyagát.⁹⁰ A felosztás szerint nem kerülnének a szójegyzékbe azok a szavak, melyeknek hangalakja az irodalmi nyelvvel megegyezik (Mensch, Herz, stb.) és azok sem, melyeknek ha a hangalakja egy-két hanggal különbözik is az irodalmi nyelvtől, de rokonságuk mégis szembeötlő. (Pl. *däsch* 'Tisch', *säcken* 'suchen', stb.) A tervezetben mintát is közöl a gyűjtők számára, és rámutat még egyszer a szójegyzék⁹¹ fontosságára, mely az el-

⁸⁷ Über die Anlage des sächsischen Idiotikons: VerArch. III (1858), 160.

⁸⁸ Id. Schullerus, Vorgeschichte 23.

⁸⁹ Vö. Kbl. XLV (1922), 68 és Haltrich alább idézett sorait.

⁹⁰ A szótárgondolat fejlődése szempontjából itt csak az általános csoportokat soroljuk fel. A különlegesekre nézve I. Schullerus, Vorgeschichte 30. Jegyzet. Általános csoportok: I. Azok a szavak, melyek az irodalmi nyelvben egyáltalában nem, vagy csak kivételesen fordulnak elő. II. Azok, melyeknek az irodalmi nyelvben ugyanolyan vagy rokonhangzású tövük van, de a szászban más nyelvtani tulajdonságaik vannak. III. Azok a szavak, melyeknek az irodalmi nyelvvel egyező alakjuk, de tőle eltérő jelentésük van.

⁹¹ Hogy valóban csak szójegyzékre gondolt Haltrich, bizonyítják befejező sorai: „Wird nun nach den angeführten und ähnlichen Gesichtspunkten mit Hilfe der gegebenen zahlreichen Beispiele, die gleichsam als Lockvögel zu dienen haben eine allgemeine Treibjagd auf das Edewild der Idiotismen in dem ganzen Sachsenlande, namentlich in dem Bistritzer Oberland, dann im Burzenland und im Grossschenker Stuhl, welche in den bisherigen Sammlungen am schwächsten vertreten sind, veranstaltet, so dürfte wohl in einigen Jahren das nötige Material

városiasodás elé vetne gátat és megvalósítása a szász tudomány legégetőbb feladata volna.

1874-ben számol be HALTRICH a Verein intézőbizottságának a szótármunkálatok állásáról.⁹² Fájdalommal állapítja meg, hogy hiábavaló volt minden eddigi törekvése, mert sem tervezete, sem pedig az 1866-ban megjelent »Negative Idiotismen der siebenbürgisch-Sächsischen Volkssprache« című munkája, melyben a nyelvjárások szókincséből hiányzó vagy mással helyettesített irodalmi nyelvi szófajok összegyűjtésének ösztönzésére törekedett, nem járt a várt sikerrel. A tervezetet a szász iskolaegyesületeknek is megküldi, mert ezektől eredményesebb munkát vár. Ezzel egy időben újból kéréssel fordul a szász egyházak dékánja hoz, hogy az alájuk tartozó mindegyik egyházközségben négy segesvári tájszólásban írt szövegmintát (Miatyánk, Tízparancsolat és két rövid mese) a legpontosabb hangjelöléssel a saját nyelvjárásukra írassanak át, és egyúttal a nyelvjárás legszembevetőbb nyelvi sajátosságait is közöljék. Munkájának a célját a következő szavakkal magyarázza meg: „Ich hatte die Absicht eine mundartliche Polyglotte, wo jeder deutsche Ort unseres Vaterlandes vertreten sei zusammenzustellen, um daraus einigermassen das Verhältnis derselben zueinander und zur hochdeutschen Schriftsprache bestimmen zu können.”⁹³ Polyglotte-ja kétségtelenül egy szász népnyelvi (szóföldrajzi) atlasz őisének tekinthető, mert először igyekszik egyes szavak földrajzi elterjedését és nyelvjárásonkénti változatait megvizsgálni.

Felhívását azonban nem követte a várt eredmény. Csak MÜLLER FRIGYESNEK »Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen« (Nagyszeben, 1864) című nagyértékű munkáját kell megemlítenünk, mely a legrégebb időktől a reformáció koráig öleli fel az erdélyi szász írott nyelvemlékeket, melyeket ugyan a bécsi kancellária hivatalos nyelvén írtak, de az irodalmi nyelv csak részben fedti el a nyelvjárási sajátosságokat, úgyhogy a nyelvtörténet számára értékes adaléku szolgálnak. A szász nyelvjárások vizsgálatához akar Müller hozzájárulni, mert csak akkor lesz teljes az erdélyi szász nyelvről alkotott képünk – állapítja meg⁹⁴ – ha vizsgálódásunk

zusammengebracht werden, dass endlich an die Zusammenstellung des Idiotikons geschritten werden könnte,... gegen die zersetzenden Einflüsse in den Städten und in den an den Hauptstrassen gelegenen Ortschaften ist es nötig Schutzdämme zu bauen” (Schullerus Vorgeschichte 30–1).

⁹² VerArch. XII (1874), 176–83, 179.

⁹³ VerArch. XII (1874), 179.

⁹⁴⁻⁹⁵ Deutsche Sprachdenkmäler, XI.

körébe a reformáció előtti nyelvelmékeket is bevonjuk. Ezeket a táj szótárnak és a történeti nyelvtannak is fel kell használnia. Müller ezt az eddig fennálló hézagot igyekszik munkájával pótolni. Másik nagy érdeme, hogy a népnyelvi vizsgálatokban a nyelvtörténeti szemléletmód érvényesítését hangsúlyozza és a népnyelv nyelvtanának megírását sürgeti, mely a tájszótár elé kerülne és útmutatásul szolgálna a szótár anyagának hangtörvények szerinti pontos csoportosításához, mely nélkül – véleménye szerint – a szótár el sem képzelhető.⁹⁵

HALTRICH munkássága néprajzi szempontból is jelentős. Polyglottejához hasonlóan néprajzi kérdőívet is dolgoz ki »Beiträge zur Kulturgeschichte der Sachsen in Siebenbürgen« című tanulmányában⁹⁶ a népi játékok, közmondások és szólásmondások vidékek szerinti elterjedésének megállapítására. Azonban sem ez, sem korábbi kérdőíve nem kelt nagyobb érdeklődést a szászok között. Javaslatára a Verein 1868-ban felhívást intéz 1. a szász nyelvészekhez és a nyelvjáráskutatás barátaihoz, hogy Haltrichot munkájában támogassák és 2. azokhoz, akiknek birtokában bármilyen nyomtatott vagy írott nyelvjárási szöveg van, hogy ezeket a munka befejezéséig bocsássák a szótármunkálatok rendelkezésére.⁹⁷ HALTRICH pedig újabb munkatervet nyújt be a Vereinhez, melyben nemcsak azokat a munkaköröket jelöli meg, melyek feldolgozása nélkül a szótár nem készülhet el, hanem névszerint felsorolja azokat a szakembereket is, akiket ő ezeknek a munkáknak az elvégzésére alkalmasnak talál. Munkatársai között MARIENBURG FRIGYES, WOLFF JÁNOS, FRONIUS FRIGYES, SEYVERT GYÖRGY nevét olvashatjuk. Szerinte különösen MARIENBURG-ra és WOLFF-ra várna nagy feladat, mert MARIENBURG-nak a szótár névanyagának (család-, hely-, személynevek és idegen szavak) a feldolgozását szánja, ő pedig WOLFF-al a szász nyelvjárások hangrendszerét dolgozná fel. Ezt a munkát követné azután a szász nyelvterület magán- és más-salhangzórendszerének táblázatos összeállítása, mely a szótár elejére kerülne. A táblázatoknak az volna a célja, hogy a nyelvjárások egymáshoz és az irodalmi nyelvhez való viszonyát tisztázza, mint ahogy azt már Polyglottejával kapcsolatban kifejtette. Abban reménykedik, hogy megváltozott életkörülményei, mivel közben az iskolai munkától megszabadult és segesdi lelkész lett, több időt engednek és újabb lendületet adnak tudományos munkájának. Végül magában is csalódnia kellett. A lelkészkedés és más-irányú elfoglaltság majdnem teljesen lekötötték és elvonták mun-

⁹⁶ Hermannstädter Zeitung 1867. 92.

⁹⁷ Siebenbürgisch-deutsches Wochenblatt 1868, 394.

kájától. Fájdalmasan ismeri be jelentésében, hogy a tájszótár ügye, mely már három nemzedék óta becsületbeli kérdése az erdélyi nyelvtudománynak, még mindig csak a megvalósulás kezdeti állapotában áll. Érti, hogy maga sem tud ezzel a nagy munkával megbirkózni, mely nemcsak terjedelménél fogva igényel több munkakerőt, hanem feldolgozásához is újabb, Schmeller szótárában érvényesülő nyelvészeti szempontok szükségesek, melyekkel ő kellő nyelvészeti ismeretek hiányában, nem rendelkezik.⁹⁸ HALTRICH a befejezetlenség nyomasztó érzésével engedi át 1877-ben az eddig gyűjtött egész anyagot fiatalabb és képzetesebb kortársának, WOLFF JÁNOSNAK. Fáradhatatlan, az egész szász nyelvterületre kiterjedő munkájának eredménytelensége azonban csak külsőleges.

Ha valamivel később is, de a délerdélyi kutatómunkával karöltve, Beszterce környékén is megindul a gyűjtés és a feldolgozás. A segesváriak: Schuster, Haltrich és Müller a besztercevidéki BERTLEFF GYÖRGY és ANDRÁS, valamint KRAMER FRIGYES személyében találnak méltó versenytársakra. A besztercevidékiek sokoldalú munkássága már Haltrich figyelmét is felkeltette, eredményeikről azonban bekövetkezett halála miatt már nem értesülhetett.

A besztercevidéki szász nyelvészek („Nösner Germanistenschule”)⁹⁹ ekkor teszik meg első próbálkozásait a nyelvészet terén. Munkájukat az anyaggyűjtés és rendezés jellemzi, a végleges feldolgozás és az eredmények felhasználása a későbbi nemzedékek feladata lesz. Az iskola érdeklődésének előterében mindig a nyelvészet áll; különös szeretettel foglalkozik szógyűjtéssel és

⁹⁸ 1877. szeptember 3-án Wolffnak írt levelében felhívja utódja figyelmét a szótár anyagának összeállításában követendő, de általa meg nem valósított szempontokra: „... denn ein trockenenes Herbarium mit toten Wörtern und Ziffern, wie manche derartige sind, darf unser Wörterbuch nicht werden; Glaube, Recht, Sitte u. s. f. muss in der Erläuterung vieler Wörter mit zur Behandlung kommen. Das Wörterbuch von Grimm und Schmeller dürfen allein zum Muster genommen werden” (VerArch. XXVII (1896), 20).

⁹⁹ Az elnevezés a XX. század második felében jelenik meg először a Bistritzer Deutsche Zeitung VIII (1920), 15. számában, abból az alkalmából, hogy Kisch Gusztávot, az iskola egyik legkiválóbb egyéniségét (l. alább) a kolozsvári egyetemre nevezik ki. Később azután hivatalosan is így hívják a főleg Besztercén működő nyelvészeket [Vö. Kbl. LII (1929), 36]. – A besztercei nyelvészek törekvéseiről részletes összefoglalást írt Klein Károly Kurt, Die „Nösner Germanistenschule” (A besztercevidéki szász nyelvjárás- és népiségkutató iskola). Deutschkundliche Arbeiten aus dem sieb. sächs. Institut der kgl. ung. Franz-Josephs-Universität Klausenburg. 1. sz. Bistritz, 1943. – Kischnek és követőinek egymáshoz meg az iskolához való viszonyára vonatkozólag Kleintől eltérő állásponton áll Holzträger Fr., Nösner „Germanistenschule”? Deutsche Frschg. i. Südosten III (1944), 294–315.

szófejtéssel. A második nemzedék (Keintzel György, Kisch Gusztáv, Huss Richárd, Pilder-Klein Hermina, Krauss Frigyes, stb.) figyelme egészen az őshaza-kérdés felé fordul és a luxemburgi eredet igazolását tekinti főfeladatának. Ezáltal közvetlen folytatója lesz Marienburg szellemi örökségének. A beszercevidéki nyelvészek első nemzedékéből KRAMER FRIGYES emelkedik ki. Jelentősége abban van, hogy a két Bertleff népnyelvi anyagát megőrizte és újabb adalékokkal fejlesztette.¹⁰⁰ Ennek a nemzedéknek köszönhető, hogy a beszercevidéki nyelvjáráskutatás, különösen az eredetkérdés tekintetében, rövid idő alatt jelentős eredményeket ért el. Az első nemzedék törekvése azonban még teljesen a tájszótár szolgálatában áll; ennek elkészítésére a korszak egyik legjobban felkészült nyelvésze, WOLFF JÁNOS vállalkozik.

4.

A szász nyelvjárások hangfiziológiai vizsgálata

Az 1876. esztendő mind a francia¹⁰¹ és német,¹⁰² mind az erdélyi szász nyelvjáráskutatás történetében fordulópontot jelent. Francia- és Németországban ekkor jelennek meg azok az első nyelvjárastanulmányok, melyek az újgrammatikusok¹⁰³ és SIEVERS EDUÁRD¹⁰⁴ úttörő munkája alapján a nyelvjárások hangfiziológiai,¹⁰⁵ fonétikai vizsgálatát tűzték ki célul és az egyéni kiejtés megfigyelése volt kutatásaik kiindulópontja. Ennek a törekvésnek a szolgálatában áll a német nyelvatlasmunkálatok megindítójá-

¹⁰⁰ Idiotismen des Bistritzer Dialektes. Beitrag zu einem sieb.-sächs. Idiotikon: Bistr. Gymn. Programm. 1875–77. 146.

¹⁰¹ Tortoulon és Bringuien, Étude sur la limite géographique de la langue d’oc et la langue d’oil. Paris, 1876.

¹⁰² Winteler Jost, Die Kerezener Mundart des Kantons Glarus. Leipzig, 1876.

¹⁰³ Scherer és Leskien tanítványai, akik a természettudomány hatása alatt a nyelvjárásokat szerves organizmusoknak tekintették, melyeknek fejlődése teljesen önállóan olyan hangtörvények alapján történik, amelyek kivétel nélkül minden nyelvjárásra vonatkoznak (Die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze).

¹⁰⁴ Grundzüge der Lautphysiologie, Leipzig, 1876. Később: Grundzüge der Phonetik.

¹⁰⁵ Sievers tanítványai Schmellerrel ellentétben csak egy nyelvjárás bűvárlatára szorítkoznak és arra törekszenek, hogy egy nyelvsziget segítségével több fontos hangtani jelenséget igazoljanak. Céljuk annak a tételnek a bebizonyítása, hogy az élő nyelv tanulmányozásának az egyéni beszédmód pontos megfigyeléséből kell kiindulnia. Az egyéni kiejtés pontos megfigyelése és leírása az az alap, amelyen a nyelvjárások hangtana felépülhet. Tehát a nyelvjárások pontos megértéséhez az egyéni keresztül juthatunk el [l. részletesebben Nagy J., Német nyelvjáráskutatás vázlatos története, 14–5].

nak, WENKER GYÖRGYnek munkássága is; ez utóbbi ugyancsak 1876-ban küldi szét első kérdőíveit.¹⁰⁶

A szász nyelvtudományban ROTH JÁNOS, WOLFF JÁNOS és a beszercevidéki nyelvészek szeniora, KEINTZEL GYÖRGY az új szemléletmód képviselője és egy új korszak megindítója. Míg WOLFF a táj szótár ügyét mozdítja előre, addig KEINTZEL az eredetkutatásban hosszú évtizedek számára készíti elő a talajt. Mindkettőjük külföldi tanulmányvevei arra az időre esnek, amikor a német fonetika egyik legkiválóbb képviselője, SIEVERS az új fonetika alapjait rakja le. Hatása döntőjelentőségű a szász nyelvjáráskutatás szempontjából, mert mind WOLFF, mind KEINTZEL – Sievers lipcei tanítványai – az ő nyomdokain haladva teremtik meg az erdélyi szász tájszótárhoz és nyelvatlashoz, a korszerű nyelvjáráskutatásnak ehhez a két legfontosabb eszközehez szükséges előfeltételeket.

Rothnak és Wolffnak majdnem egyidőben jelennek meg a szász nyelv különféle hangtani jelenségeit vizsgáló ama tanulmányai,¹⁰⁷ melyek először alkalmazzák egy nyelvterület nyelvi jelenségeinek vizsgálatokor Helmholtz, Brücke és Scherer hangfiziológiai módszerét, mely a beszédhangok pontos leírásán (kiejtés, hangszín, a hangsúly változása következtében beállott módosulások, hangzósság, stb.) és a hangváltozások okainak részletes és pontos megfigyelésén alapul. WOLFF így határozza meg azt a legfőbb szempontot, mely őt a szász nyelvjárások vizsgálatokor vezeti: „Das höchste Ziel aller Sprachforschung ist für uns der vollstän-dige Ausbau der Geschichte unserer Sprache und die Mundarten liefern zu diesem riesigen Werke ein bedeutendes wertvolles Material, das aber nur dann leicht und gut benützt, werden kann, wenn es nach historisch-grammatischen Gesichtspunkten, unter der steten Kontrolle der Physiologie und Akustik geordnet worden ist.”¹⁰⁸

Míg ROTH tanulmányával csupán adalékkal akar járulni a szász nyelvtanhoz, addig WOLFF hangtani összehasonlítás alapján a szászok eredetkérdéséhez is hozzászól és mindkét tanulmányában az alsónémet nyelvterületet ismeri el a szász nyelv őshazájának. Rámutat azonban arra, hogy az eredetkérdésben a magánhangzó-rendszer nagy változékonysága miatt nem játszhat döntő

¹⁰⁶ A hetvenes évek német nyelvészeti törekvéseire nézve l. Nagy J., Német nyelvjáráskutatás vázlatos története, 14–9.

¹⁰⁷ Roth János, Laut- und Formenlehre der starken Verba im Sieb.-Sächsischen. VerArch. X (1872), 423-51 és XI (1873), 3–59. – Wolff J., Der Konsonantismus des Sieb.-Sächsischen: Mühlbacher Gymn. Progr. 1873. Uő., Über die Natur der Vokale im siebenbürgisch-sächsischen Dialekt: I. h. 1875.

¹⁰⁸ Über die Natur 11.

szerepet. Kettőjük között még egy másik különbség is van. ROTH a régi felfogásnak engedve, a nagyszebeni nyelvjárást tekinti az igazi szász nyelvjárásnak (echte Mundart) a többi nyelvjárások mellett (Untermundarten),¹⁰⁹ Wolffnak ezzel szemben az egész szász nyelvterület szolgál a vizsgálódás alapjául. Tudományos munkásságát ez az egészre való törekvés jellemzi. Méltán nevezi őt KISCH GUSZTÁV a „szász nép Grimm Jakabjának”.¹¹⁰

Hangtani kérdésekre keres választ, mikor – régi írott emlékek hiányában – helynevek vizsgálatába fog. Ehhez csatlakoznak erdő-, patak-, hegy-, völgy- és folyónevek, majd később a településtörténet körébe vágó falu- és városnevek területén végzett, gyűjtései és a szász agrártörténettel foglalkozó teljesen újszerű vizsgálódásai.¹¹¹ Munkamódszerére jellemző, hogy bármelyik területen dolgozik is, mindig külön jegyzetömböt kezd és jegyzeteit különálló lapokra írja, tiszta, olvasható írással. Nem egy tanulmánya teljesen idegen területet kapcsol be a szász néprajzi kutatásba. Szeretné, hogyha ezen a téren több összefoglaló munkával rendelkeznek a szász tudomány. Elgondolását a művelődéstörténeti szempontból is értékes »Unser Haus und Hof« című összefoglaló munkájában valósítja meg.¹¹² Haltrich iránti nagy háláját igyekszik leróni, amikor 1885-ben mesterének kisebb, a szellemi néprajz területére vonatkozó írásait átdolgozva, új tárgyi csoportosításban »Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen« címen kiadja.

WOLFF egész néprajzi munkásságával azonban csak arra törekedett, hogy a szász táj szótár számára szükséges nyelvi anyagot összeállítsa. A 80-as évek elején kezd hozzá a már összegyűlt anyag feldolgozásához,¹¹³ melyből fokozatosan 26 jegyzetömb, összesen kb. 10.000 cédula készül el. Hogy a munkának minél tágabb teret biztosítson, tudományos folyóirat megindítását ter-

¹⁰⁹ VerArch. X (1872), 428. ¹ jegyzet.

¹¹⁰ Deutsche Forschungen im Südosten I (1942), 178.

¹¹¹ Deutsche Ortsnamen in Siebenbürgen: Mühlbacher Gymn. Progr. 1878–81, 3–48, 3–36, 3–30. Siebenbürgisch-deutsche Waldnamen: Kbl. VI (1884). Zur Etymologie sieb. Fluss- und Bachnamen: VerArch. XVII (1883), 487–525. Deutsche Dorf- und Stadtnamen, in Siebenbürgen: Mühlbacher Gymn. Progr. 1891. 3–31. Beiträge zur sieb.-deutschen Agrargeschichte: I. h. 1885, 5–53.

¹¹² Kulturgeschichtliche Schilderungen aus Siebenbürgen. Kronstadt, 1882.

¹¹³ Saját munkáin kívül kicédulázza Müller nyelvemléktárát, a brassói és nemzeti oklevéltár anyagából a számadási jegyzőkönyveket, Krauss krónikájának régi nyelvi anyagát és a VerArch. eddig megjelent köteteit, továbbá Schuster és Kästner népdalait. Feltűnő, hogy saját szókincséből semmit sem jegyez fel, hanem inkább csak az írott anyagra fordítja figyelmét.

vezi, mely főleg a nyelvtudomány szolgálatában állana és nyelvészeti kérdések tisztázására volna hivatva. Javaslatára a Verein 1876-ban megindítja a *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*¹¹⁴ című folyóiratot; ennek 1880–87 között WOLFF a szerkesztője és egyik legszorgalmasabb munkatársa.¹¹⁵ Közben elkészül a már összegyűlt szótárányag betűrendes szótármutatója, mely Haltrich, Kramer, a két Schuller és Kästner kéziratot is tartalmazza. A Verein a szászsebesi szakosztályi gyűlésen bízta meg Wolffot a szótár elkészítésével. WOLFF a »Vorläufer zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch« című mutatójában körvonalazza a táj szótár fogalmát és azt a területet, melyet a tájszótárnak fel kell ölelnie.¹¹⁶ A szótár előfutárjának teljes kidolgozására és megjelentetésére nem kerül sor. Csonkán marad a hangjelölésről szóló fejezet is, mely kétségtelenül a legfontosabb rész lett volna. Közben ugyanis váratlan fordulat akasztja meg a munka menetét. 1877-ben HALTRICH átengedi WOLFFnak teljes eddigi gyűjtését. WOLFF előbb ennek az anyagnak a feldolgozásához lát. A munkát teljesen egyedül végzi egyéb hivatalos elfoglaltság mellett. „Mennyi időt lehetett volna megtakarítani – olvashatjuk jegyzeteiben¹¹⁷ – ha a szótár anyagát kezdettől fogva külön cédulákra írták volna, sose hittem volna, hogy ilyen aprólékos munkával kell időm legnagyobb részét eltöltenem.” Érti, hogy a reávaró feladatot egyedül már megoldani nem tudja: „Eine Wüstenwanderung wars, viel Steine gabs und wenig Brot. Trotz der vielseitigen Mithilfe, trotz des jahrelangen Sichtens, Ordnen und Ergänzens stehe ich doch erst im Vorhof der unendlich reichen Schatzkammer unserer Sprache” – állapítja meg WOLFF, a szótármunka immár ötödik nemzedékének utolsó, de legkiválóbb tagja. S ha célkitűzését, a szász tájszótár megjelenését megérni nem is tudja, övé az érdem, hogy előmunkálataival és szógyűjteményével, a szótár alapanyagát megvetette.

Sievers és Wolff hangfiziológiai vizsgálatai mind a beszercevidéki, mind a nagyszebeni nyelvészek között számos követőre találnak. Északon KEINTZEL GYÖRGY, a beszerceiek szeniora, délen

¹¹⁴ Folytatása a *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*.

¹¹⁵ Szerkesztősége ideje alatt folyóiratban megjelent fontosabb munkáira nézve I. VerArch. XXVII (1896), 27. ¹ jegyzet.

¹¹⁶ Wolff szerint a szász tájszótárnak tartalmaznia kell az erdélyi német nyelvjárások összes nyelvi sajátosságait. Tehát *a)* mindenképp meg kell állapítani az összes élő nyelvjárások teljes szókincsét, *b)* fel kell venni az írott vagy nyomtatott nyelvemlékek nyelvi anyagát olyan mértékben, amennyiben a jelenlegi nyelvállapot belőle megmagyarázható vagy pedig maga is külön idiotizmus.

¹¹⁷ Schullerus, *Vorgeschichte* 40.

pedig az újabkori szász nyelvjáráskutatás egyik legfelkészültebb alakja, SCHEINER ANDRÁS köré csoportosul a fiatalabb nyelvészemzedék.

Keintzel és Scheiner iskolájának kutatásai jelentik a nyelvtudományra támaszkodó szász eredetkutatás utolsó szakaszát. Két egymástól eltérő felfogás alakul ki munkásságuk nyomán, melyek közül Scheineré egyúttal az eredetkérdésben elfoglalt legutolsó álláspontot is képviseli.

KEINTZEL Jenában maga is Sievers tanítványa volt. Nyelvészeti ösztönzéseket közvetlenül tőle kapott. Az őshazakérdésben való állásfoglalásra azonban BRAUNE VILMOS »Zur Kenntnis des Fränkischen und zur hochdeutschen Lautverschiebung« című 1873-ban megjelent, a szász összehasonlító nyelvtudomány számára nagyjelentőségű munkája készíti.¹¹⁸ KEINTZEL eltér az eddigi nyelvhasznító eljárástól és a moselfrank és erdélyi szász nyelvterület hangtani viszonyait középkori szövegek segítségével vizsgálja.¹¹⁹ A régi szász hangállapot anyagát. MÜLLERnek »Deutsche Sprachdenkmäler in Siebenbürgen« című munkájából meríti, és azt állapítja meg, hogy a XIII–XIV. századi szász mássalhangzórendszer Braune középfrank nyelvterületének mássalhangzórendszerével teljesen megegyezik. Ebből a szász eredetkutatás számára a következő tanulságot vonja le: 1. A XII. és XIII. századi betelepítések nem alsófrank területről történtek, hanem 2. mind arról a területről, melynek a legészakibb pontja Düsseldorf, a legdélibb pedig Trier, keleten a Sieg folyó, nyugaton pedig a francia nyelvhatár. Ezt a területet Braune középfranknak (mittelfränkisch) nevezte, s Keintzel ezzel a körülhatárolással a szász nyelv középfrank eredetének első hirdetője és a középfrank őshaza elmélet megalapítója.

Az 1886/87-ben megjelent »Über die Herkunft der Siebenbürger Sachsen« című tanulmányában, melyet az eredetkérdésben elfoglalt álláspontjának végleges tisztázására írt meg, a régi nyelvállapot összevetésén kívül már a két terület jelenlegi nyelvi viszonyait is vizsgálja, mert szerinte egyik sem ment nagy nyelvi változáson keresztül. KEINTZEL tehát végül is elődei hibájába esik és az eredet eldöntéséhez megelégszik csak a mostani hangállapot

¹¹⁸ Braune munkája a frank nyelvjárások hangrendszerével foglalkozik s fényt derít sok, eddig teljesen tisztázatlan hangtani kérdésre. Munkája Keintzel és az egész szász nyelvtudomány számára a frank nyelvterület összehasonlítási anyagát szolgáltatta.

¹¹⁹ Konsonantismus des Mittelfränkischen, verglichen mit dem des Siebenbürgisch-Sächsischen während des 13. bis zum Beginne des 16. Jahrhunderts: Kbl. VIII (1885), 15–9 és 26–9.

összehasonlításával. A korábbi munkájában körülhatárolt területhez meg Luxemburgot veszi hozzá, és a középfrank és luxemburgi nyelvterületen belül a következőképpen helyezi el a szász nyelvjárásokat: az Eifel hegységtől északra fekvő területről, az ú. n. ripuariából erednek a délerdélyiek, az ettől délre fekvő és a luxemburgi területről a besztercevidékiek és az Eifel hegység vidékéről a szászrégeniek, melyeknek a nyelvjárása átmenetet alkot az észak-erdélyi és délerdélyi németek nyelve között.¹²⁰ Hogy a mássalhangzó-rendszer egyezéséből nyert megállapításainak nagyobb nyomatékot adjon, ebben a munkájában a magánhangzórendszert is összehasonlítja, mely azonban szerinte változékonysága miatt („das flüssige, allen möglichen Veränderungen ausgesetzte Element der Sprache”), mint ahogy már Wolff is megállapította,¹²¹ az eredetkérdésben döntőfontosságú nem lehet.

Míg KEINTZEL arra törekszik, hogy az egész szász nyelvterület számára megtalálja azt a német területet, melynek nyelvvel az a legjobban megegyezik, addig tanítványa, KISCH GUSZTÁV, a kolozsvári egyetem tanára az eredetkutatásban egy lépéssel tovább megy nála. Az a célja, hogy az újgrammatikusok szellemében csak egy nyelvjárás nyelvét vizsgálja és az abban megnyilvánuló nyelvtörvényeket megállapítsa. A nyelvtörvények ugyanis Kisch számára megdönthetetlen bizonyítékokkal szolgálhatnak egy nép történeti kialakulásának leírására. Sőt a nyelvrokonságból a fajrokonságra is következtethetünk – állapítja meg. Nyelvszemléletéből eredő merev álláspontja mellett, mely a nyelvtörvények kivétel nélküli érvényességén alapult, egész élete végéig kitartott.

A nyelvhasználat és a szófejtés volt KISCH számára az a két terület, melyeknek az eredetkérdésben döntő fontosságot tulajdonított és az ezek segítségével leszűrt eredményekből a szász nép őshazáját meg eredetét illetőleg messzemenő következtetéseket vont le.

Szülővárosának, Besztercének a nyelvjárása kutatásának tárgya; innen indul ki, mikor 1893-ban először kísérel meg »Die Bistritzer Mundart verglichen mit der Moselfränkischen« című doktori értekezésében egy zárt nyelvterület nyelvét egy középfrank nyelvjárással összehasonlítani. Figyelmét KEINTZEL megállapításai alapján az Eifel-hegységtől délre elterülő nyelvjárás, a moselfrank köti le, s ezzel hasonlítja össze a beszterceit. A hang-

¹²⁰ A szászrégeni nyelvjárás közvetítő szerepére az észak-erdélyi és délerdélyi között a »Lautlehre der Mundarten von Bistritz und Sächsisch-Reen« [VerArch. XXIV (1894), 133–222] című tanulmányában mutatott rá, melyben a két nyelvsziget nyelvét az erdélyi szász (gemeinsächsisch) nyelvvel hasonlította össze.

¹²¹ Über die Natur, 8.

állapot és a közös idiotizmusok alapján megállapítja, hogy 1. a beszercei nyelvjárás középfrank jellegű, de ami a mássalhangzó- és magánhangzórendszerét illeti 2. a középfrank területnek is a moselfrank nyelvjárásához tartozik és azzal eredetileg azonos volt. Keintzellel ellentétben KISCH tehát csak egy zárt nyelvjárásnak a nyelvi viszonyait vizsgálja és a magánhangzórendszernek is éppen olyan fontosságot tulajdonít, mint a mássalhangzóknak. Ennek a moselfrank elméletnek a szolgálatába állítja KISCH későbbi tanulmányait¹²², anélkül azonban, hogy részletezésbe bocsátkoznék. 1901-ben a Verein támogatásával-saját maga járja be a moselfrank területet, újabb anyagot gyűjt, a régit pedig ellenőrzi. Ekkor lesz figyelmes azokra a nyugati moselfrankban előforduló ó-román (altromanisch) jövevényszavakra, melyeket addig csak az erdélyi szászban hallott. Ezek is megerősítik előbbi állásfoglalásában, de egyúttal arra is készítetik, hogy a kivándorlási terület határait valamivel nyugatabbra, Luxemburg keleti területére is kitolja. Ez volt a határterület a germán és román népek között és csak innen magyarázható – állapítja meg – a sok újlatin jövevényszó az erdélyi szászban.¹²³

Míg a nyelvhasználat terén KISCH csak a beszercei nyelvjárás moselfrank-luxemburgi eredetének az igazolására törekedett, addig szófejtő munkásságában messzemenő következtetésekbe bocsátkozott, s nyelvi bizonyítékok segítségével próbált nagyhorderejű történeti kérdéseket megoldani. 1929-ben megjelent alapvető munkájában¹²⁴ szófejtés alapján szól hozzá az eredetkérdéshez. Álláspontja, mint alábbi soraiból is kitűnik, doktori értekezése megjelenése óta semmit sem változott, „...Und um dieses Wesentliche handelt es sich bei der Erforschung der ss. Urheimat, um die Frage: Wo spricht man ausserhalb Siebenbürgens dem Siebenbürgisch-sächsischen am ähnlichsten? Und da gibt es nur eine Antwort: an der Mosel und am Niederrhein.”¹²⁵

A fentiekből világosan kitűnik, hogy KISCH számára az őshazakérdés csak nyelvi probléma volt, melynek tényei a vérbeli újgrammatikus számára még történeti kérdésekben is megdöntetlen bizonyítékul szolgáltak.

¹²² Bistritzer Familiennamen. Bistritz, 1897. – Nösner Wörter und Wendungen, Uo. 1900. – Aus unserer Heimat: Bistritzer Zeitung. 1901. 35. sz.

¹²³ Altromanische Lehnwörter im Siebenbürgisch-Moselfränkischen: Kbl. XXVII (1904), 1–14

¹²⁴ Siebenbürgen im Lichte der Sprache: VerArch. XLV (1929), 1-329.

¹²⁵ I. h. 187.

Ezt az álláspontját igazolja folytonossági tana is, mellyel élete végén lép a nyilvánosság elé. Kolozsvári egyetemi éve alatt kapcsolódik bele abba a munkába, melyet a román nyelv tudományi intézet (Muzeul Limbii Române) az eredetkutatás terén fejt ki. KISCH szófejtő hajlama itt erős ösztönzéseket kap, és ekkor fordul figyelme behatóbban a másik két erdélyi nyelv felé is.¹²⁶ A román nyelvben kimutatható ó-germán (altgermanisch) nyelvi bizonyítékok alapján közvetve ugyan a dákó-román folytonossági tan mellett foglal állást,¹²⁷ amennyiben ő a dákó-román folytonosság helyett csak a román nyelv helyi elsőbbségét hirdeti a magyarral szemben, de egyúttal annak a XVI. és XVII. századi felfogásnak lesz képviselője, mely Erdélyben germán folytonosságot állapított meg. Melanchton tanítása tehát 400 év múlva KISCH felfogásában talál visszhangra. Elméletét, mely éppen a bizonyítékok gyér volta miatt, tarthatatlan, csak néhány román helynévre alapozza, amelyekben – szerinte – a gót név fordul elő.¹²⁸ Ezt a gót örökséget vették volna azután át a XII. században betelepített szászok: „Seit Beginn unserer Zeitrechnung – állapítja meg Kisch – zieht sich über die Zeiten der Goten und Gepiden, der Bayern, Flandrer und Sachsen eine ununterbrochene nordische, germanische Linie wie ein blauroter Faden durch die Geschichte der karpaten-umgürteten Waldlandes hinweg.”¹²⁹

Kischnek a szófejtés terén elért eredményeit és megállapításait a magyar és román tudományos világ különféleképpen fogadta, KNEZSA ISTVÁN, GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS¹³⁰ magyar részről kevésnek és nem eléggé meggyőzőnek találták KISCH nyelvi bi-

¹²⁶ Erloschenes Magyarentum im Siebenbürger Sachsenlande: VerArch. XLII (1924), 135–60. – Magyarische Elemente im Krimgotischen: Kbl. XLIII (1925), 1–3. – Reflexe romanisch-germanischer Kulturbeziehungen im Wortschatz des Gotischen und Rumänischen. Hermannstadt, 1931.

¹²⁷ Altgermanische Elemente im Rumänischen: Kbl. XXXIII (1910), 101–13.

¹²⁸ Valea Gotului, Gotești, Galt. (Klein, Nösner Germanistenschule 79).

¹²⁹ Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. Megjelent Gamillscheg E., Vom Leben und Wirken der Romanen (Jena–Leipzig, 1936) előadásorozat gyűjteményében (135–47). Először 1929-ben érintette ezt a kérdést a Galt helynévvel kapcsolatban, részletesen 1935-ben fejtette ki a német–román akadémiai előadásorozat keretében a berlini román intézet meghívására a berlini egyetem aulájában tartott előadásában.

¹³⁰ Kniezsa, Archivum Europae Centro-Orientalis III (1937), 208, 215 és 227. – Gombocz, Deutsch-Ungarische Heimatsblätter II (1930), 158. – Melich, A honfoglaláskori Magyarország 290.

zonyítékait,¹³¹ ezért elméletét nem fogadták el. Román részről PUȘCARIU SEXTIL és DRĂGANU MIKLÓS¹³² Kischt a dákorómán őshaza-elmélet egyik, szász képviselőjének tekintették, és ezért elmélete román tudományos körökben kedvező fogadtatásban részesült. Német részről vegyesen fogadták KISCH megállapításait. Míg a németországi szakemberek (W. Mitzka, H. Phleps) lelkesedéssel és elismeréssel nyilatkoztak róla, addig a szászok között iskolát alapítani nem tudott. Az északerdélyi nyelvészek közül csak HUSS RICHÁRD állt mellette, míg KISCH tanítványai PILDER-KLEIN HERMINA (l. alább), SCHEINER WALTER¹³³ mesterükkel ellentétben teljesen új utakon haladnak. Ezt az utat számukra pedig nem KISCH, hanem a délerdélyi szász nyelvészek feje, SCHEINER ANDRÁS jelöli ki.

Amint fentebb láttuk, KISCH törekvése az eredetkérdésben elsősorban az volt, hogy a szász nyelvterület pontos határait a középfrank területen meghúzza. Ezzel ő az eredetkérdés további vizsgálatát befejezettnek tekintette. Az egyes erdélyi szász nyelvjárások (besztercei, szászrégeni, nagyszebeni és barcasági) külön elhatárolását és elhelyezését a tőle meghatározott területen belül egy aprólékosabb, részletező kutatás és összehasonlítás tárgyának tartotta. Ezt a munkát tanítványa és legszorgalmasabb követője HUSS RICHÁRD, a debreceni egyetem tanára végezte el. Rátermettsége¹³⁴ és érdeklődése is önként arra a területre terelte figyelmét, melyen mestere olyan jelentős eredményeket ért el. Már egyetemi hallgató korában elsajátítja a francia nyelvet és strassburgi tanulmányévei alatt (1905–1909) többször bejárta Luxemburg, Elzász, Belgium határterületeit és a Mosel vidékét. Nyelvi megfigyeléseit feljegyzi és később ismételten kiegészíti. Csak ilyen előzmények után vállalkozhatott Huss arra, hogy a román-germán nyelvterület határsávjában összehasonlító nyelvészeti munkát folytasson.

Megfigyeléseinek eredményeit 1908-ban megjelent »Vergleichende Lautlehre des Siebenbürgisch-Moselfränkisch-Ripuarischen

¹³¹ Kisch egész nyelvészeti munkásságáról részletes bírálatot írt Fekete Nagy Antal: Századok LXXIII (1939), 115.

¹³² Pușcariu S., Dacoromania IX (1936), 665. – Drăganu N., Anuarul de Istorie Națională V (1928–30), 574.

¹³³ Kisch főművét (Siebenbürgen im Lichte der Sprache) Scheiner veszi történeti szempontból vizsgálat alá és a nyelvi bizonyítékokra alapozott nagy horderejű történeti tények (őshaza-kérdés) hitelét és Kisch történeti szemléletmódjának helyességét vonja kétségbe [Sieb. Vjschr. LIV (1931), 337–48].

¹³⁴ Bécsi és strassburgi egyetemi éveit (1903–1907) a híres germanista Martint és a romanista Gröbert hallgatja, majd 1908–10 között a Nancy egyetem német lektora.

mit den moselfranzösischen und wallonischen Mundarten«¹³⁵ című összehasonlító nyelvjárastanulmányában foglalta össze. Négy nyelvjárást hasonlít össze benne egymással; kettőt az „őshazából”: a ripuari frankot és a moselfrankot és kettőt Erdélyből: a beszercevidékit és a délerdélyit. Hangtani sajátosságok (különösen a mássalhangzók) alapján a nyelviileg összefüggő nyelvjárásokat földrajzi szempontból pontosan körülhatárolja és elhelyezi. Megállapítja, hogy ugyanazok a nyelvi határok választják el ott a ripuarit a moselfranktól, mint itt az északerdélyit a délerdélyitől, de úgy, hogy a beszercevidéki nyelvjárásnak a déli, moselfrank-luxemburgi, a délerdélyinek pedig az északi, ripuari felel meg. A felosztást a palatalizáció és gutturalizáció¹³⁶ alapján végzi, melyet ott csak a wallonnal határos ripuariban, itt pedig csak a délerdélyiben találunk meg. Huss tehát azokat a nyelvi jelenségeket tartja az elhatározásnál a legfontosabbaknak, melyekre a XIX. század közepén Marienburg a nyelvtudomány figyelmét felhívta. Ami azonban akkor új és úttörő volt, nem állhatta meg a helyét a nyelv-atlasz korában, amikor egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelv nem csak egy ember tulajdona, hanem a közösségé is, tehát területi kiterjedésben olyan változásoknak van alávetve, melyeknek nincsenek éles határai. Tehát nem beszélhetünk sem a hangtörvények kivételnélküli érvényességéről, melyek mindenkor és mindenütt ugyanazokat a hangváltozásokat idézik elő, sem pedig pontosan körülhatárolt nyelvjárásokról.

Hiába érte HUSSt több oldalról is támadás¹³⁷ álláspontja miatt, mellette mereven kitartott és Keintzel és Kisch eredményeit, melyeket ő a szász eredetkutatásban határköveknek¹³⁸ tartott, újabb bizonyítékokkal igyekezett alátámasztani. Nyelvészeti tanulmányai

¹³⁵ VerArch. XXXV (1908), 5–182 és 221–335.

¹³⁶ Huss szerint a palatalizáció megelőzte a gutturalizációt, ami a hangsúly eltolódása következtében a dentális hangok megerősödésére vezetett. Pl. erd. *ze't*, *zeitx*, *zetx*, *zek* rip. *zek* 'Zeit', erd., *bröt't*, *brotx*, *brok* rip. *brok* 'Braut'. – Ennek oka mindkét területen fajkeveredésre vezethető vissza, mely a népek artikulációs bázisát megváltoztatta. Huss szerint a palatalis fok kialakulása a germán és a román nyelvekben egyidőben történt, valószínűleg a kora-középkorban. Vö. Huss R., Fremd-ethnische Grundlage und Sprachgrenzen: Mélanges de linguistique et de philologie offerts à Jacques van Ginneken à l'occasion du 60-me anniversaire de sa naissance. Paris, 1937. 257–65.

¹³⁷ A romanisták részéről Urtel Hermann, Kbl. XXX (1910), 116–118, XXXIV (1911), 14. A germanisták részéről Scheiner A., Die Mundart der Burzenländer Sachsen: Deutsche Dialektgeographie. 18. sz. Marburg 1922. 167–71. – Weise Oszkár, Unsere Mundarten, ihr Werden und Wirken. I. kiad. Elszórtan.

¹³⁸ Südostdeutsche Forschungen III (1938), 628.

mellett vizsgálódási körébe vonja a művelődés- és településtörténet idevonatkozó anyagát.

Nyelvészeti munkáiban¹³⁹ első tanulmányában alkalmazott fonetikus nyelvszemléletmód alapján az erdélyi német települések egyenkénti pontos földrajzi körülhatárolására törekszik. A moselfrank és luxemburgi területen kívül most már Köln vidékét is kivándorlási területnek tartja. Az erdélyi nyelvállapot helyett későbbi munkáiban a luxemburgi nyelvjárások nyelvi viszonyaiból indul ki és az erdélyi sajtóságokat próbálja megmagyarázni.¹⁴⁰

Településtörténeti kérdésekkel foglalkozó munkáiban¹⁴¹ nyelvi bizonyítékok (helynevek) segítségével az erdélyi százok letelepülési folyamatára és törzsi hovatartozására is fényt akar deríteni. A helynevekből levont következtetésekből arra a meggyőződésre jut, hogy a középfrank telepések előtt már Szent István feleségével Gizellával együtt bajor nemesek is jöttek Erdélybe és a besztercevidéki helynevek tanúsága szerint, nagyoobrszt Észak-Erdélyben telepedtek le. Huss szerint tehát német telepések két ütemben és két irányból jöttek Erdélybe. Egyik csoport a bajor területről, 1000 körül a Duna mentén, a másik, főcsoport az alsó- és középfrank területről 1200 táján Középnémetországon, Szilézián, a Jablonka-hágón és a Meszes-kapun keresztül a Szamos és Maros völgyén érkeztek Erdélybe. Itt pedig a római úthálózat mentén telepedtek le.

Álláspontja sok támadást vont maga után, mert nemcsak, hogy a településtörténet számára felhasználható nyelvi bizonyítékok tu-

¹³⁹ Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása: Német Phil. Dolg. 5. sz. Budapest, 1913. – Zur 'luxemburgischen' Urheimatfrage der 'Siebenbürger Sachsen'. Grimmitschau, 1926. – Studien zum luxemburgischen Sprachatlas. Beiträge zur luxemburgischen Sprach- und Volkskunde. 2. sz. Luxemburg, 1927.

¹⁴⁰ Huss luxemburgi anyagát saját gyűjtésein kívül a luxemburgi nyelvátlasz (Sprachatlas des Grossherzogtums Luxemburg. Vierzig Jahre Mundartenlehen 1889–1926–7) anyagából merítette. Itt Meier János 1889-ben küldte szét Wenker 40 példamondatát. A gyűjtést a marburgi nyelvátlasz intézet kérésére a luxemburgi nyelvtudományi társaság a 20-as évek elején újból megindítja. Az elkészített fonogramm-felvételeket Huss 1925-ben vizsgálja át; ezek a lemezek szolgáltatják Huss erdélyi felvételeivel együtt a két terület nyelvének összehasonlításához szükséges nyelvi anyagot.

¹⁴¹ Bairische Unterlagerung und bairischer Adel in Nordsiebenbürgen: Südostdeutsche Forschungen I (1936), 47–159 és II (1937), 119–38 – Deutscher Adel in Siebenbürgen und seine urheimatliche Herkunft: Deutsch – Ung. Heimatsbl. V (1933), 211–20. – Die Einwanderung der Deutschen in Siebenbürgen. Neuhof, 1924. Bővítve: „Luxemburg und Siebenbürgen”. – Die Einwanderung der Deutschen nach Siebenbürgen und die Gruppenverteilung ihrer Mundarten innerhalb des Römerstrassennetzes: VerArch. XLIII (1926), 1–86.

dományos értékelésében nem tartott mértéket,¹⁴² hanem – ami a települések sorrendjét illeti – csak a nyelvtudomány segítségével próbált olyan kérdéseket megfejteni, melyek a többi tudományágak, a régészet, történet-, földrajztudomány és településtörténet bevonása nélkül lehetetlen. HUSS azonban nem végzett felesleges munkát, amikor a francia (vallon) és a német (luxemburgi) határterület nyelvi viszonyait vizsgálta, hogy nyelvi és művelődéstörténeti jelenségek egymásrahatását kimutassa. Ennek a munkának a szolgálatába egy emberöltővel később a bonni, lipcsei és berlini egyetem legkiválóbb romanistái és germanistái állottak és Hussnak 1910-ben végzett előmunkálatait azzal a megállapítással koronázták, hogy a Rajna alsó folyásától egészen a Loire-ig terjedő terület valamikor egy művelődési terület összefüggő részei voltak.¹⁴³

Az eddigiekből is világosan kitűnik, hogy HUSS egész nyelvészeti munkássága tulajdonképpen csak egy nagy célnak, az erdélyi szász nyelvatlasz megteremtésének a szolgálatában állott, melyet ő életművének tekintett. Az atlasznak kellett volna a szász tájszótárral karöltve a szász nép szellemiségére és eredetére vonatkozó legfontosabb bizonyítékokat tartalmaznia. Tehát nemcsak nyelvi kérdések tisztázása várt volna az atlaszra, hanem ennél sokkal több: a szász nép egész szellemi életét és képét tükröznie volna vissza. Ennek megfelelően az atlasz anyagát HUSS két részre osztja. Az egyiknek azokat a nyelvi jelenségeket kell tartalmaznia, melyek a luxemburgi eredet bizonyításához feltétlenül szükségesek, mert szerinte a nyelvatlasz nyújtaná az eredetkérdés számára a legmegbízhatóbb bizonyítékokat.¹⁴⁴ A másik résznek pedig a szász nép erdélyi életformáit kellene felölelnie. Ezzel a célkitűzéssel HUSS jóval túlhaladta a marburgi német nyelvatlasz munkatervét és egy népnyelvi, néprajzi és művelődéstörténeti atlasz megvalósítására törekedett. Tervében azonban váratlanul bekövetkezett halála gátolta meg.¹⁴⁵

¹⁴² Mályusz Elemér, Századok LXXIII (1939), 406. ¹ jegyzet.

¹⁴³ Aubin H., Frings T., Müller J., Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Bonn, 1926.

¹⁴⁴ „Wir müssen Rücksicht nehmen auf die Urheimat, d. h. den Sprachatlas derartig anlegen, dass damit dasjenige erreicht wird, was bisher alle geschriebenen Lautlehren nicht zu erreichen vermochten: die bestimmte Eingliederung der einzelnen Mundarten in die moselfränkisch-luxemburgische Urheimat“ [Kbl. XXXV (1912), 133].

¹⁴⁵ Huss nyelvatlasz munkálatainak külső története, mely a magyar nyelvatlasz gondolat fejlődése szempontjából is tanulságos, a következőkben foglalható össze: Hussban a nyelvatlasz gondolata, ahogy fent vázoltam, nem egyszerre fogant meg, hanem külső körülmények és belső

A besztercevidéki iskola nyelvészeti törekvéseire visszajelentve, felvetődik a kérdés, vajjon ez a szász eredet- és nyelvjárás-kutatástörténetében új korszakot kezd-e, mint ahogy Kisch és Huss gondolták,¹⁴⁶ vagy pedig egy régít fejez be?

indítékok alakították ki. Amikor Huss 1912. augusztus 23-án a Verein nyelvészeti és történeti osztályának megyesi gyűlésén nyelvátlasz-tervét előadta, nem váltott ki a megjelentekben semmi különösebb meglepetést, mert már előtte Scheiner (l. alább) behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel, és 1905-ben a Vereintől megbízást is kapott a marburgi nyelvátlasz erdélyi másának a megteremtéséhez [Kbl. XXXII (1909), 1–7]. Huss tervezete tehát, melyet ő a maga nemében elsőnek gondolt, a Vereinéval szemben csak másodsorban jöhetett volna számításba. A Verein fel is szólította Husst, hogy saját nyelvátlaszát az egyesületébe olvassza be és egyéni nyelvátlasztervétől lépjen vissza. Huss a következő évben (1913) a német nyelvátlasz marburgi intézetében alaposan áttanulmányozza Wenker anyagát. Rájön, hogy egy erdélyi nyelvátlasznak teljesen más szempontokat kell szem előtt tartania, mint a németnek és elsősorban az őshazakérdésben kell végső bizonyítékokat szolgáltatnia (l. ¹⁶⁴ jegyzet). Ezt az álláspontját, mely egyúttal nyelvátlasztervének első elgondolása, a Korrespondenzblatt XXXVII (1914), 25–34 és 56–9 közli. A legelső teendő tehát szerinte mind a luxemburgi, mind az erdélyi nyelvterületen a szükséges felvételek elkészítése. Luxemburgban Meier, itt Teutsch Frigyes püspök támogatja gyűjtőmunkájában. Wenker 40 példamondatát tartalmazó kérdőívei három év alatt mindkét helyen nyelvjárásra átírva rendelkezésre állanak. Anyagának megbízhatóságát mindkét területen fonogramm felvételek készítésével fokozza, melyekből a világháború után »Luxemburg und Siebenbürgen« című tanulmányában mutat be mintákat [VerArch. XLIII (1926), I-CII]. Ugyanitt közli mindkét terület nyelvátlaszáinak kicsinyített alaptérképét is. Scheiner erős bírálata, melyben felvételeinek fogyatékosságára mutat rá [Kbl. L (1927), 157–61, LI (1928), 73–9] Husst állásfoglalásra [i. h. LI (1928), 1–12 és 137–43] és újabb bizonyítékok felsorakoztatására készítetik. Történeti, művelődés- és településtörténeti kérdések kerülnek előtérbe, melyek már a nyelvátlasz keretét túllépik. Ekkor határozza el Huss, hogy a nyelvátlasz térképei mellé, a szász nép művelődés- és településtörténetének főbb mozzanatait szemléltető térképeket is csatol. (A térképek tervezete megtalálható Klein K. K., Die Nösner 'Germanistenschule' 122). 1929-ben Huss debreceni nyelvátlasz és fonogrammintézete a luxemburgi–erdélyi nyelvátlasz elkészítésén kívül a magyar nyelvátlaszmunkálatok megindítását is munkatervébe veszi [Vö. Bárczi Géza, A magyar Nyelvátlasz előkészítése: A Magyarságtudományi Intézet Évk. Budapest, 1942. 173–5 és kny. A magyar nyelvátlasz munkálatai I]. Egyik 1938-ban írt emlékiratából, melyben a nyelvátlaszmunkálatról történeti áttekintést nyújt, megtudjuk, hogy intézetében addig kb. 200 térkép készült el. Ebből 100 térképet szánna a népnyelvi résznek, melyekből évenként nyomtatásban harminc jelennek meg három sorozatban. Már az egyes sorozatok összeállításán dolgozik, amikor 1941-ben váratlanul bekövetkezett halála főműve befejezésében meggátolja. Huss anyaga legutóbb a bécsi egyetem fonogramm intézetében volt.

¹⁴⁶ Huss „Bahnbrecher der siebenbürgischen Mundart- und Heimatforschung névvel tisztelte meg Kisch (Südstd. Forsch. i. h.), Petrovici Emil pedig előfutárnak tartja nemcsak az erdélyi helynévkutatás te-

Ha a német nyelvatlaszra támaszkodó, de a nyelvi tények mellett más tudományágak (népiség- és településtörténet, stb.) eredményeit is felhasználó munkákat vesszük figyelembe, kétségtelen, hogy az újgrammatikusok álláspontján álló beszercei nyelvészek Sievers iskolájának utolsó tanítványai. Ezt a nyelv szemlélet-módot az utolsó évtizedekben filológiai törekvések váltották fel, melyek a történeti kutatásokkal szorosan együttműködve, egészen új eredményekre jutottak. Ezt az átmenetet mutatja, de egyúttal a szász nyelvjáráskutatás fejlődéstörténetében az utolsó korszakot alkotja, a délerdélyi SCHEINER ANDRÁS nyelvészeti munkássága.¹⁴⁷

5.

Nyelvtörténet és nyelvföldrajz

A marburgi nyelvatlasz-munkálatok eredményeit a délerdélyi nyelvészek közül először SCHEINER használta fel.¹⁴⁸ Ő rámutatott arra, hogy két mostani nyelvjárás összehasonlítása elsősorban, akkor volna lehetséges és vezetne megbízható eredményekhez, ha mindkét területen a nyelvfejlődés ütemét ismernők. Az eddigi összehasonlító tanulmányok (Wolff, Roth, Keintzel, Kisch, Huss) BRAUNE munkája alapján abból indultak ki, hogy elégséges csak a jelenlegi nyelvállapotot felmérni és összevetni, mert mind a német (középfrank), mind az erdélyi nyelvjárásokban a nyelvfejlődés üteme a különválás óta nagyon lassú volt, tehát nagy nyelvi változáson egyik terület sem ment keresztül és a nyelvi határok is majdnem ugyanazok most mint 700 évvel ezelőtt.

SCHEINER eleinte szintén hajlott még ehhez a nézethez, de attól kezdve, hogy SCHULLERUS ADOLF¹⁴⁹ egyik rajnai tanulmányútjából leszűrt eredményei alapján azt a kérdést tette fel, hogy a nyelvatlasz hanggörbéi vajjon a régi vagy csak a mostani hangállapotot tüntetik-e fel, mert utóbbi esetben az eredetkérdés szempontjából tekintetbe nem jöhetnek, egyre jobban kétségbevonta a beszercevidéki nyelvészek eredményeit. A marburgi és bonni egyetemen

rén, hanem más vonatkozásban is: „Kisch este un precursor nu numai în toponomastica ardeleană” [Dacoromania VII (1931–32), 367].

¹⁴⁷ Klein K. K., Methodisches zu Andreas Scheiners Forschungen zur sieb.-deutschen Sprach- und Geistesgeschichte: SiebVjschr. LVII (1934), 186–92.

¹⁴⁸ Wredes Berichte über G. Wenkers Sprachatlas des deutschen Reichs und unsere Dialektforschung: VerArch. XXVIII (1898), 75–108.

¹⁴⁹ Zur Heimat der Väter. Kalender des Siebenbürger Volksfreundes. 1906. 104.

folyó kutatások eredményei¹⁵⁰ is megerősítik abban a meggyőződésében, hogy a mostani nyelvi határok csak egészen új keletűek és a beszercevidéki nyelvészeknek a kizárólagosságuknál fogva a rajnai eredet szempontjából megdönthetetlenek hitt nyelvi bizonyítékai a XI–XIII. században még nagyon is általánosak voltak és más német nyelvjárásban is előfordultak.

SCHEINER figyelme a nyelvhasználatról, amely eddig a beszercevidékiek számára az egyetlen gyümölcsötető munkamódszernek látszott, a nyelvtörténetre fordul. S míg Huss csak hangtani összehasonlításra korlátozza megfigyeléseit és figyelmen kívül hagyja a mondattani, hanglejtés¹⁵¹ és hangsúly döntőfontosságú bizonyítékait, addig SCHEINER a régi¹⁵² és a jelenlegi nyelvállapotot átfogó alapos ismeretével és figyelembevételével a megdönthetetlen és kétségbevonhatatlan bizonyítékok egész sorát sorolja fel a Kisch–Huss-féle eredetelmélet ellen.

SCHEINER, Huss palatalizációs elméletével szemben, azon a véleményen van,¹⁵³ hogy az a délerdélyiben csak másodlagos fejlemény, mert kettőshangzóból keletkezett és ezért az őshaza kérdésében számításba nem jöhet. Minthogy pedig csak újabb eredetű nyelvi anyag áll rendelkezésre és a nyelvfejlődés ütemét sem ott, sem Erdélyben megállapítani nem lehet, a szászok középfrank eredetét hangtani bizonyítékokkal,¹⁵⁴ igazolni nem tudjuk. A kizárólag luxemburgi-szász nyelvi sajátosságoknak hitt hangtani jelenségek pedig más német nyelvjárásban is megtalálhatók.

¹⁵⁰ A tudomány figyelmét különösen Frings kutatásai hívják fel, aki a rajnai tartomány nyelvtörténetére és az atlasz szóföldrajzi eredményeire támaszkodva a Rajna vidékét ért kulturális hatások és áramlatok megállapítására törekszik. Idevonatkozó munkái: Rheinische Sprachgeschichte. Essen, 1924. és l. fent¹³⁶ jegyzet.

¹⁵¹ Scheiner idevonatkozó munkái páratlanul állanak az egész szász nyelvtudományban: Siebenbürgischer Tonfall: VerArch. XXXIV (1907), 381–407. – Ein mittelfränkisches Akzentgesetz: Kbl. XXXVII (1914), 1–22. Affekt und grammatischer Akzent: Kbl. XI. (1917), 17–39. – Die Akzentuierungen des siebenbürgisch-sächsischen Wörterbuchs: VerArch. XLIII (1926), 87–160.

¹⁵² Scheiner fontosabb nyelvtörténeti munkái: Johannes Trösters Mundart: Kbl. XLIV (1921), 2–33. – Denkzeiten sieb. sächs. Sprachgeschichte, i. h. XLIX (1926), 73–6. – Die Mundart Simon Gottlieb Brandschs. Hermannstadt, 1928. – Das Hohelied Salomonis in sieb-sächs. Sprache: VerArch. XLV (1930), 432–541. – Sprachgeschichtliche Beziehungen zwischen Schlesien und Siebenbürgen: Kbl. LIII (1930), 97–108. – Die Sprache des Teilschreibers Georg Dollert: i. h. XLVII (1933), I–XXVI. 1–80 és 207 l. függelék.

¹⁵³ VerArch. XXVIII (1898), 94.

¹⁵⁴ Klein, Nösner Germanistenschule 88–92 felsorol néhányat belőlük.

SCHEINERnek kezdetben még az egész szász nyelvterülettel foglalkozó nyelvjárastanulmányait¹⁵⁵ fokozatosan az egy, összefüggő nyelvsziget nyelvi jelenségeit tartalmazó nyelvjárastanulmányok váltják fel.¹⁵⁶ Minthogy egyirányú és folytonos nyelvi fejlődésről az erdélyi szász nyelvben beszélni nem lehet, az a törekvése, hogy az egyes elszigetelt nyelvjárások (Sprachlandschaft) nyelvi viszonyaiból állapítsa meg az erdélyi német nyelv fejlődéstörténetét. Vizsgálatai teljesen új, a beszercevidékiekkel éles ellentétben álló eredményre vezetnek. Megállapítja, hogy a barcasági nyelvjárásban is megtalálhatók a luxemburgi nyelvjárás sajátosságai, tehát a „luxemburgi” elnevezés csak nyelvi, de nem földrajzi megjelölés, s vele csupán néhány nyelvi sajátosságot lehet megmagyarázni. Egész nyelvjárások áttelepedéséről, mint ahogy Kisch és Huss gondolta, szó sem lehet. A barcasági nyelvjárásban azonban a luxemburgi sajátosságokon kívül más német nyelvterületek, így az alsónémet, alemann, elzász és bajor nyelvjárások nyelvi sajátosságai is fellelhetők, tehát a középfrank terület helyett, úgyszólván, az egész német nyelvterület a barcasági nyelvjárás őshazája. A kizárólag luxemburgi eredetre mutató nyelvi bizonyítékok pedig a nyelvtörténet tanúsága szerint a XVI. század előtti nyelvemlékeinkben nem fordulnak elő.¹⁵⁷ Ez a körülmény SCHEINERT további kutatásra készíti. A nyelvemlékek tüzetes áttanulmányozása után arra az eredményre jut, hogy a Luther előtti források nyelvi sajátosságai osztrák, illetőleg felsőszász eredetűek. Felhasználva a szász okmánytárnak¹⁵⁸ a telepések neveire vonatkozó legrégebbi adatait azt állapítja meg, hogy már 1200-ban a Rajna-mellékéről származó telepéseken (Flandrenses, Theutonici) kívül a meissenai tartományból származó felsőszászok (Saxones) is jöttek Erdélybe. A zárt egységben betelepült felsőszászok nyelve kerekedett felül, és csak a Luther óta kialakult irodalmi nyelv alapján lehet, a rajnai és szász nyelvi réteget egymástól elválasztani.

SCHEINER tehát a szász nyelv történetében többszörös nyelvi

¹⁵⁵ L. Wredes Berichte... és Die Mundart der Siebenbürger Sachsen. [Kirchhoff: Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde. IX (1896), 131–94].

¹⁵⁶ Die Mediascher Mundart. Paul–Braune: Beiträge. XII (1887) 113–67. – Die Schenker Herrenmundart: Forschungen zur Volkskunde der Deutschen in Siebenbürgen. 2. sz. 1909. – Die Mundart der Burzenländer Sachsen. Vö. fent ¹³⁷ jegyzet. – Die Mundart der Sachsen in Hermannstadt. VerArch. XLI (1923). – Über die Mundart der Sachsen von Rumes: SiebVjschr. LX (1930), 2–41.

¹⁵⁷ Így pl. a medgyesi prédikációs gyűjtemény perikópáiban [Scheiner: VerArch. XLII (1924), 75–92].

¹⁵⁸ L. ² jegyzet.

rétegeződést állapít meg: egy rajnai alapréteget (Rheinische Grundlegung), mely 1141 után alakul ki, ezt a mongol pusztítás után a felsőszász nyelv fedi be (Obersächsische Eindachung). A harmadik réteg a lutheri új felnémet nyelv (Neuhochdeutsche Gärung), mely a XVI. század eleje óta van kialakulóban. Ezt a XVII–XIX. században a középfrank nyelv elemeit tartalmazó népnyelv egészíti ki (Mundartliche Besinnung und Abklärung).¹⁵⁹ SCHEINER nyelvtörténeti szemléletmódja a szász nyelvjáráskutatás számára egészen új szempontokat jelöl ki. A nyelvtörténetre épülő kutatások a jövőben nem elégedhetnek meg csak egy német nyelvjárás nyelvével való összehasonlítással, hanem figyelmüknek az egész német nyelvterületre ki kell terjednie és a szász nyelvjárásoknak a német nyelv történetéhez való viszonyát kell tisztázni.¹⁶⁰

A délerdélyi nyelvjárások új szempontok szerinti feldolgozásával egyidőben Beszterce vidékén is újabb kutató- és összehasonlítómunka indul meg. Bár a kutatók Kisch ösztönzésére és irányításával kezdik meg vizsgálódásaikat, mégis módszerükben és eredményeikben tőle teljesen eltérnek, sőt nem egyszer vele éles ellentétbe kerülnek.

A beszterceiek közül PILDER-KLEIN HERMINA váltja ki a besztercei nyelvjárás eredetére vonatkozó teljesen új megállapításaival a legnagyobb feltűnést. Míg Kisch összehasonlító törekvése csak egy német nyelvterület nyelvi sajátosságainak a megfigyelésére irányult (individuellinguistisch), addig PILDER-KLEIN »Die Bistritzer Mundart verglichen mit dem Sprachatlas des Deutschen Reichs« című összehasonlító nyelvészeti tanulmányában¹⁶¹ a német nyelvatlasz segítségével nyelvföldrajzi (sprachgeographisch) szemléletmód alapján az egész német nyelvterülettel hasonlítja össze a besztercei nyelvjárást. Minthogy a nyelvatlasz bizonyossága szerint a szászok őshazájának hitt luxemburgi nyelvterület képe és nyelvi határai csak az erdélyi németek elvonulását követő időkben alakultak ki és azóta is több lényeges és gyors nyelvi változáson ment keresztül, de az erdélyi szász nyelvjárások számára a középfrank eredet szempontjából kizárólagosnak gondolt *dat*, *wat*, *allet*, *it* nyelvi alakok is régebben sokkal nagyobb területen voltak elterjedve, PILDER-KLEIN azt állapítja meg, hogy 1. a besztercei nyelvjárás a mai alakjában a régi kivándorlási területen nem helyezhető

¹⁵⁹ Denkzeiten sächsischer Sprachgeschichte: Kbl. XLIX (1926), 73–6.

¹⁶⁰ Scheiner, Stand, Methoden und bisherige Ergebnisse siebenbürgisch-deutscher Mundartforschung: Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung I (1930–31), 233–60. és kny.

¹⁶¹ VerArch. XLIV (1927), 1–170.

el, mert 2. a besztercei nyelvterület keverék- azaz telepesnyelv-járás (Kolonistenmundart).¹⁶²

PILDER-KLEIN megállapításának forradalmi hatása volt és nemcsak a besztercevidéki, de a délerdélyi nyelvészek közül is többet az eredetkérdésben elfoglalt eddigi nézetének megváltoztatására készítetett.

HOLZTRÄGER FRIGYES doktori értekezésében¹⁶³ még Kisch álláspontján áll, de Scheiner és Pilder-Klein eredményei egyre inkább más meggyőződésre bírják, és egyik, a szászság faji összetételét vizsgáló kisebb dolgozatában¹⁶⁴ a következő megállapítást teszi: „Er ist vielmehr in einer langen Reihe von Geschlechtern gewachsen, ist ein Neu-, ein Siedlungsstamm, an dem in grösserem oder geringerem Masse alle deutschen Stämme ihren Formungsanteil haben. Wir müssen also vor allem einmal die bisherige Irrlehre von unserer moselfränkischen Urheimat aufgeben; denn diese ist das ganze Deutschland.”¹⁶⁵

A harmadik északerdélyi WALLNER ERNŐ határnevek alapján¹⁶⁶ foglal állást Kisch őshazaelméletével szemben. A rajnai határnév-archivumban (Rheinisches Flurnamen-Archiv) Bonnban a teljes határnévanyagot hasonlítja össze a besztercevidéki határnevekkel és ugyanazt állapítja meg mint Scheiner, hogy t. i. a besztercevidéki határnevek egyrésze középrajnai, másrésze pedig alsószász eredetű.

Mint ahogy ez annak idején Németországban is történt, WREDE FERDINÁND és nyelvatlasza tehát az egész szász nyelvjárás-kutatást új alapokra helyezte.¹⁶⁷

Ha a két szemléletmód (újgrammatikus és nyelvföldrajzi) nyelvészeti törekvéseire röviden visszatekintünk, megállapíthatjuk, hogy a kettőt egymástól a nyelvvel szemben elfoglalt álláspontjuk választotta el. Az egyéni beszédmód pontos leírásán felépülő fonetikus nyelvszemlélet csak arra törekedett, hogy a hangtörvények alapján egységes területnek gondolt nyelvjárások nyelvi jelensé-

¹⁶² I. h. 139.

¹⁶³ Syntaktische Funktion der Wortformen im Nösnischen. Ein Beitrag zur siebenbürgisch und luxemburgischen Syntax: VerArch. XXXVII (1911), 475–598 és XXXVIII (1912), 5–84. – Az erdélyi szász nyelvjárás-kutatásban ez az egyetlen munka, mely a népnyelv mondatánál részletesen foglalkozik.

¹⁶⁴ Volk. Grundsätzliches zu Rasse und Sprache: SiebVjschr. LXIV (1941), 97–103.

¹⁶⁵ I. h. 102.

¹⁶⁶ Herkunft der Nordsiebenbürger Deutschen im Lichte der Flurnamengeographie: Rheinisches Archiv 30. f. Bonn, 1936. 76–80.

¹⁶⁷ Nagy J., i. m. 33–7.

geit vizsgálja meg és hasonlítsa össze. A nyelvatlasz eredményeit figyelemmel kíséző nyelvföldrajzi kutatások előterében ezzel szemben a nyelvi és területi egymásrahatás (Sprachmischung) és viszonyulás kérdése áll. Nem a nyelvjárási határok meghúzása most már a főcél, hanem a nyelv szociális természeténél fogva annak a bemutatása, hogy egy kisebb nyelvterület milyen helyet foglal el abban a közösségben, melyből egyszer kiszakadt. Ezért terjed ki figyelme egy nyelvjárás helyett egy egész nyelvterületre.

Ebből a szempontból nézve a szász eredetkutatást és a vele kapcsolatos nyelvészeti törekvéseket, megállapíthatjuk, hogy céljuk végeredményben közös volt: az anyaországhoz való tartozás igazolására törekedtek. Ennek a célnak a szolgálatában állott az erdélyi szász nyelvtudomány másik nagy célkitűzése, a szász tájszótár is.

6.

A szász tájszótár keletkezése

A szótár keletkezésének előzményeiről és indítókairól már fentebb megemlékeztünk. Leibniz kívánsága mellett azonban nem kisebb mértékben volt annak tulajdonítható a szótár elkészítése, hogy ezt az erdélyi szászok már öt nemzedék óta, nemzeti ügynek és kötelességnek, de a németiséghez való tartozás egyik legkézzelfoghatóbb bizonyítékának is tekintették.

A szótárgondolat Leibniz kívánságától kezdve, mely csak az eredetkérdés szempontjából tartotta szükségesnek egy szójegyzék összeállítását, SCHULLERUS ADOLFnak, a szótár első kötete kiadójának megfogalmazásáig, hogy a szótár a szász nép egész életének képét mutassa be a nyelv tükrében, hosszú fejlődésen ment keresztül. Ennek a fejlődésnek utolsó szakaszát a szótár megjelentetésére irányuló törekvések alkotják.

Wolff halála után a szótár gazdátlanul maradt törzsanyagát a Verein veszi kezébe és 1894-ben bizottságot jelöl ki a további munkaterv kidolgozására. A bizottság tagjai: KEINTZEL GYÖRGY, NETOLICZKA OSZKÁR, ROTH JÁNOS, SCHEINER ANDRÁS, SCHULLERUS ADOLF, WITTSTOCK OSZKÁR, WOLFF JÁNOS és ZIMMERMANN FERENC. A bizottság egyik ülésén¹⁶⁸ SCHULLERUS vázolta a szótár ügyének állását és rámutatott arra, hogy Wolff anyaga a mai népnyelvi szótár kívánalmainak megfelelően ellenőrzésre és kiegészítésre szorul. Wolff ugyanis csak a nyomtatásban megjelent szövegek

¹⁶⁸ 1897. augusztus 18: Kbl. XX (1897), 97.

népnyelvi anyagát gyűjtötte össze és cédulázta ki, de nem vette figyelembe az élő nyelvjárást, ezért tehát új anyaggal kell kiegészíteni. A szótárral kapcsolatos további munkálatok (kérdőívek szétküldése, rendezése, cédulázása, a szótár szerkesztésének szempontjai, költségvetés összeállítása) elvégzésére és irányítására egy szerkesztőbizottság (Redaktionsausschuss) kijelölését kéri. SCHULLERUS javaslatait a Verein és a szótárbizottság elfogadja és a szerkesztőbizottságba ROTH JÁNOST, SCHEINER ANDRÁST és SCHULLERUS ADOLFOT jelöli ki. SCHULLERUS irányítja a munkát. WOLFF anyagának rendezésével egyszerre nagyarányú gyűjtés indul meg.¹⁶⁹ A bizottság összeállítja az anyaggyűjtés legfontosabb szempontjait („Anleitung zum Stoff sammeln”).¹⁷⁰ Ebben nemcsak a korszerű tájszótárak munkamódszerének megvalósítására törekednek, hanem meghatározzák pontosan azt a területet, melyet a tájszótárnak fel kell ölelnie. SCHULLERUS megfogalmazásában ez a következőképpen hangzik: „Das siebenbürgisch-deutsche Wörterbuch hat in möglichster Vollständigkeit das in der siebenbürgisch-sächsischen Mundart verwendete Sprachgut auszuschöpfen.”¹⁷¹

A célkitűzés tehát a legszélesebb alapokra helyezi a szótár gondolatát, mert Wolff régi népnyelvi anyagán kívül az élő nyelvjárások teljes szókincsét is felölelné.

A szótár ügyében kifejtett törekvések jó eredmény kíséri. Az időközben megjelent népnyelvi tanulmányok is szintén sok új adalékot szolgáltatnak.¹⁷² 1897-ben számol be először a szerkesztői-

¹⁶⁹ Egymásután több felhívás [Kbl. XIX (1896), 25–6., Sieb. Deutsch. Tageblatt 23. évf. márc. 13. és jún. 23. száma (röpcédula). „Zum sächsischen Wörterbuch”. Ein Wort zunächst an die sächs. Volkslehrer. Hermannstadt, 1896] jelenik meg, melyekkel minél több ember bevonására törekednek. A rendszeres munka érdekében a bizottság több, erdélyi szászoktól is lakott városban bizalmi férfiakat választ, akik az esetleges utasításokat ott a vidékükbelieknek megadják.

¹⁷⁰ Részletes ismertetés található: Erster Bericht über den Fortschritt der Vorarbeiten zum sieb.-deutsch. Wörterbuch: Kbl. XX (1897), 97–109.

¹⁷¹ Erster Bericht 99.

¹⁷² Különösen az északerdélyiek alábbi gyűjtései érdemelnek figyelmet; ezek a szótár beszercevidéki anyagát teremtik meg: Keintzel, Lautlehre der Mundarten von Bistritz und Sächsisch-Reen: VerArch. XXIV (1894), 132–222. – Kisch, Nösner Wörter und Wendungen. Bistritz, 1900. – Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart nebst sieb.-niederrheinischem Orts- und Familienverzeichnis sowie einer Karte zur Orientierung über die Urheimat der Sieb. Deutschen: VerArch. XXXIII (1905), 5–274. – Nordsiebenbürgisches Namenbuch: i. h. XXXIV (1907), 2–153.

zottság az eddig végzett munkáról.¹⁷³ Miután 1902-ben a szerkesztőbizottság a szótár hangjelölését is tisztázza¹⁷⁴ és 1905 májusában Kisch, Keintzel és Schullerus a feldolgozott anyagból mintákat is közölnek,¹⁷⁵ a Verein elhatározza a szótár kiadását.¹⁷⁶

Az első kötet a szótár keletkezésének történetét, felépítését és szempontjait tartalmazó előszóval együtt SCHULLERUS szerkesztésében 1906-ban jelenik meg.¹⁷⁷

A közbejött világháború megakasztja, a munkatársak időköz-

¹⁷³ Az új anyag feldolgozása párhuzamosan halad Wolff céduláinak rendszerezésével. A kérdőívek anyagát szavanként külön gyűjtőtömbökbe írják, hogy utólagos kiegészítések számára is legyen hely. A teljesség lehető elérése céljából Lexer Mátyás középfnémet szótára szerint állítják össze az anyagot. A rendszerezéssel egyidőben megindul az egyes betűk és tárgykörök szókincsének a feldolgozása is. Schullerus az A, B és E betűt, Keintzel a D-t, Hofstädter az F-et, Roth az R-et vállalja.

¹⁷⁴ A Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten című folyóiratban használt hangjelölést fogadják el mérvadóknak, és arra törekednek, hogy a szótárt minél szélesebb rétegek használhassák. Az ülésen felvetett kérdéseket a bizottság jelentésben foglalja össze: Zweiter Bericht über den Fortschritt der Vorarbeiten zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch: Kbl. XXV (1902), 17–20.

¹⁷⁵ Az egyes szavak kidolgozásában érvényesülő szempontok tanulságos képet nyújtanak a feldolgozóknak a szótárral szemben elfoglalt álláspontjáról. A szempontok különfélesége nagyon meglátsázza a szerkesztés és feldolgozás munkáját. Kisch számára, amint ezt egyik a szótárra vonatkozó tervezete (1934) mutatja, Wolff anyaga úgy, ahogy van, teljesen elég és a tájszótárnak nem kellene nagyobbak lennie, mint az elzászi szótár, mely egymillió háromezrezer lélek számára íródott és két kötetre terjed. Kisch szómagyarázataiban is elsősorban az őshazakérdést tartja szem előtt és megelégszik csak a moselfrank megfelelések felsorolásával. Hogy milyen legyen a szász tájszótár, arra Kisch a következőképpen válaszol: „kurz, knapp, klar; was darüber ist, ist vom Übel. Ein sieb.-sächs. Wörterbuch ist weder ein Reallexikon, noch eine Volkskunde, sondern eine Fundgrube für sieb.-sächs. Wörter und Wendungen [Deutsche Frschg. im Südosten. I (1942), 178]. Míg Kisch inkább a szó hangalakjának (Wortlautung) vizsgálatára veti a fősúlyt, addig Schullerus a szó tartalmára (Wortinhalt) fordítja figyelmét, s a szókincsben a szász nép egész életét akarja visszatükrözni. „Das Wörterbuch – írja az első kötet bevezetésében – unternimmt die stolze Aufgabe... nicht nur für die Gegenwart dem sieb.-sächs. Volke die ganze Fülle seines inneren Lebens zu zeigen, sondern auch für die Zukunft das geistige Bild des Volkes zu bewahren... Möge es für Gegenwart und Zukunft werden, wozu es bestimmt ist: ein Bild des Volkslebens der Siebenbürger Sachsen in Spiegel der Sprache!” Sieb.-Sächs. Wtb. I. Berlin-Leipzig, 1908–1926. XLIII.

¹⁷⁶ Az anyagot három kötetben közölnék. Egy kötetben öt sorozat volna, melyből évenként kettő jelenne meg.

¹⁷⁷ Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch, mit Benützung der Sammlungen Johann Wolffs herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Erste Lieferung, bearbeitet von A. Schullerus. Strassburg i. E. Trübner, 1908. Az első sorozat megjelenését

beni elhalálózása megszünteti a további sorozatok megjelenését.¹⁷⁸ A külső gátló körülmények mellett azonban más, felfogásbeli¹⁷⁹ különbségek is gátolják a további munkát. Hosszú szünet után 1934 őszén KISCH ösztönzésére határozza el a Verein a szótármunka folytatását, és ebből a célból szótárkancelláriát (Wörterbuchstelle) állít fel, melynek vezetésével a beszercevidéki HOLZTRÄGER FRIGYEST bízza meg.

HOLZTRÄGER a szótár kidolgozásában Schullerus álláspontján áll, de a néprajzi szempontot inkább a tiszta népiessel (volkstums-kundlich) helyettesíti. Ilyen módon a tőle kidolgozott részek sokkal áttekinthetőbbekké és egységesebbekké válnak.

1934-től a kancelláriai munka elsősorban a régi, még nyomtatásban meg nem jelent anyag sajtó alá rendezésére és az észlelt hiányok pótlására, valamint újabb kérdőívek kiküldésére és feldolgozására irányul. 1935-ben kapcsolódik be a szász szótárkancellária a német tájszótárak munkaközösségébe (Verband der

Schullerus közli a Kbl. XXXI (1908), 33–4. – A szótár szerkezete és a szavak kidolgozásában érvényesített szempontok nagyjából a svájci és sváb tájszótárakéval egyezik meg. A betűrendbe szedett irodalmi nyelvi címszót a nyelvjárási alak követi (főleg a nagyszebeni és beszercei nyelvjárások alapján). Ha a szó csak bizonyos nyelvjárásban használatos, a szótár a szó földrajzi elterjedését is feltünteti. Majd a szó használatának és pontos jelentésének bemutatása céljából példamondatok következnek. Ezek után a rokonértelmű szavakat és a szó összetételeit sorolja fel a szótár. Általános nyelvi és irodalmi utalások és esetleges szómagyarázatok zárják be az egyes szóciklusokat. – A nyelvatlazt igyekszik pótolni a szótári rész elé helyezett hangtábla (Lauttafel), mely 51 nyelvileg legjellegzetesebb szász község magánhangzórendszerének sajátosságait mutatja be 144 mintaszón. Minthogy az egyes címszóknál a címszó minden nyelvjárási változatát felsorolni nem lehet, az érdeklődő ennek a hangtáblázatnak a segítségével tudhatja meg, hogy a keresett szónak egy hozzá hangalak szempontjából hasonló címszó alapján a kérdéses helyen milyen hangalak felel meg. Ezzel a táblázattal a szótár szerkesztősége annak a régi óhajnak szándékozik megfelelni, mely Schmeller mintájára a nép nyelvének nyelvtani feldolgozását is hangsúlyozza.

¹⁷⁸ Az első kötet (1–6. sorozat) 1926-ban jelenik meg (A-Christ). A második kötet vele egyidőben készül és 1925-ben adják ki (1–4. sorozat: D-Fretterei). Az ötödik kötetből eddig 2 sorozat (R) jelent meg 1930-ban.

¹⁷⁹ Schullerus, mint célkitűzésében láttuk, a nyelvi szempontok mellett néprajzi célok szolgálatába is állította a szótárt és a feldolgozáskor ezeket a célokat sohasem tévesztette el szeme elől. Anyaga tehát jóval többet ölelt fel, mint a többi munkatársaié (Kisch) és a benemfejezhetőség veszélye fenyegette. Ettől tartott Kisch, amikor Wolff anyagának minél előbbi kiadását sürgette. Scheiner pedig, aki fokozatosan távolodott el a szótármunkától, egy újabb, 1900-tól kezdődő gyűjtést kívánt, mert szerinte a Schullerus-féle szótár a maga nemében tovább nem folytatható [Deutsche Frschg. im Südosten. I (1942), 187].

deutschen Mundartenwörterbücher), s ettől kezdve HOLZTRÄGER évenként jelentésben¹⁸⁰ számol be a szótármunka állásáról és egyben a feldolgozott betűk jegyzékét is közli. A szótárkancelláriából fejlődött ki az erdélyi németiség népkutató intézete (Siebenbürgisch-Deutsche Arbeitsstelle für Volksforschung), melyet később a romániai német népcsoport kutatóintézetéhez (Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien) csatoltak. 1940-ben a szász nyelvterület eddig egymással szoros kapcsolatban álló részei egy északi és egy déli csoportra szakadnak szét. Mindkét helyen helyi jellegű kutatás indul meg és a szótár anyagát újabb, egy-egy kisebb tárgykör szókincsét felölelő gyűjtések gyarapítják. Ezek közül különösen a besztercei KRAUSS FRIGYES szógyűjtő munkássága érdemel figyelmet. Páratlan szorgalommal végzi munkáját, mely első-sorban anyaggyűjtésre terjed ki. Az „Allgemeiner Deutscher Sprachverein” 1914-ben kitűzött pályadíjára készíti el egy nyelvterület kézművesiparának szókincsét felölelő »Wörterbuch der Bistritzer Handwerkssprachen« című szótárát.¹⁸¹ Résztvesz a szótármunkálatokban is és rövid idő alatt két betűvel (R-t befejezi, a G-t kidolgozza) gazdagítja a szótár anyagát. Nagy szolgálatot tesz a szótár ügyének nagy összefoglaló szójegyzéke »Nösnerländische Pflanzennamen«,¹⁸² mely elsőnek öleli fel egy zárt nyelvterület (47 község) növényneveit, pontosan megjelölve azok földrajzi elterjedését. A tájszótár szempontjait tartja szem előtt, amikor a leggyakrabban előforduló növényrésznevek hangalakai változatait (magánhangzók) a 47 község szerint táblázatban állítja össze.

KRAUSSzal zárul a besztercevidéki nyelvészek sora. Munkássága a legutolsó évek nyelvészeti törekvéseire vezet át bennünket, melyek a túlméretezett összehasonlító és szófejtő törekvések helyett a jelenlegi nyelvállapot pontos felmérését tartják szem előtt.¹⁸³

Visszatekintve az elmondottakra az eredetkutatásból kifejlődött szász nyelvtudomány érdeklődésének előterében a legutolsó

¹⁸⁰ Jelentés az 1935/36. évről: SiebVjschr. LX (1937), 54–61. – 1937: i. h. LXI (1938), 77–9. – 1938: i. h. LXII (1939), 283. – 1939/1940: i. h. LXIV (1941), 68–70. – 1941: Dtsch. Frschg. i. Sdo. I (1942), 68–70.

¹⁸¹ Eddig a kiadás nagy költségei miatt csak minta jelent meg belőle: Kbl. LII (1929), 81–5 és 142–6.

¹⁸² Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. Kolozsvár-Beszterce, 1943. XVII l. + 767 hasáb.

¹⁸³ A kolozsvári egyetemi szász nyelvészeti intézete Klein K. K. vezetése alatt a besztercevidéki és régeni nyelvjárások hangtani jelenségeinek pontos megfigyelésére törekedett Scheiner „Barcasági nyelvjárásában” megfigyelt 116 címszó alapján.

időig az anyaországhoz való tartozás igazolása, s a nyelvészet terén elért ottani eredmények szász szempontból való gyümölcsöztetése állott. A faji és nyelvi hovatartozás kérdése a Leibniz előtti feltevésekkel szemben, utána egyre inkább tudományossá vált és a történettudomány helyét az eredetkérdés eldöntésében fokozatosan a nyelvtudomány foglalta el. Ennek a körülménynek tulajdonítható a szász nyelvészeti törekvések sokfélesége és az elért eredmények: a szász nyelvatlasz és táj szótár megvalósítása. A korszerű nyelvtudománynak e két nélkülözhetetlen eszközére felépülő újabb kutatás már nemcsak az eredetkutatás szolgálatában áll, hanem az erdélyi szász nyelvnek a német nyelv fejlődéstörténetében elfoglalt helyének megállapítására törekszik.

NAGY JENŐ

ADATTÁR

A Dobokai völgy helynevei

Az erdélyi helynévgyűjtés a külső körülmények miatt az utóbbi negyedszázad alatt jó ideig szinte teljesen a levéltári kutatómunkára szorítkozott. Mikor aztán 1941 tavaszától a jelenkori, helyszíni gyűjtéshez is hozzá lehetett fogni, az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályának munkatervéhez igazodva, előbb Kalotaszeg, majd a tőle keletebbre fekvő területek helynévanyagának összegyűjtéséhez kezdtünk hozzá. Minthogy pedig ezzel egyidőben Erdély más részein is megindult a helyszíni gyűjtő-munka, remélni lehetett, hogy a munkatársak számának várható növekedésével a gyűjtés üteme is meggyorsul, és így belátható időn belül hozzájutunk a vizsgált területek megközelítőleg teljes helynévanyagához. A cél kezdettől fogva az volt, hogy egyes patak- és folyóvölgyek, illetőleg néprajzi szempontból viszonylag egységesnek tartott területek helynévanyagának összegyűjtése és adattárakban való közzététele révén nyersanyagot szolgáltatassunk különösen az utolsó háromnegy évszázad helynévanyagának ismeretét nélkülöző magyar helynévkutatás számára. Mindig ott lebegett s a mai kedvezőtlen kutatási viszonyok ellenére is állhatatosan ott lebeg szemünk előtt a messzi cél: a sok kisebb-nagyobb helynév-monográfiára alapított erdélyi helynév-szótár és az összefoglaló helynév-feldolgozás megvalósításának távoli feladata. Az új szempontú magyar helynévgyűjtésnek abban a – sajnos – kezdeti állapotában, melyben pillanatnyilag élünk, az anyag összehordásra és közkinccsé tételére kell fordítanunk erőnk legnagyobb részét. Minthogy a magyar nyelvterület más pontjairól még annyi összehasonlító helynévanyag sem áll rendelkezésünkre, mint amennyit az erdélyi kutatás már eddig kiadványokban közzétett, egyelőre csak tapogatózva lehetett és lehet itt-ott kísérletet tenni a helynévanyagunk ugyancsak részlet-monográfiákban való feldolgozására. Itt is ugyanaz a helyzet, mint a magyar néprajzi gyűjtés egész területén: elképesztő anyaghiánnyal küzdünk s ha ezen az alapvető hiányon nem segítünk, a kutatás nem haladhat megbízható léptekkel előre.

A szolnokdobokamegyei Dobokai völgy¹ helyneveinek itt közreadandó gyűjteménye is egyik eredménye annak a nagy erdélyi gyűjtési tervnek, amelyre már többször is hivatkozás történt.² E terv megvalósítását ma egyelőre személyi okokon, kiváló munkatársam, Gergely Béla halálán, tanítványaim szétszóródásán kívül nem utolsó sorban a rendkívüli politikai, pénzügyi és ellátási viszonyok okozta kutatási nehézségek is gátolják, hátráltatják. Remélhető azonban, hogy a helyzet tisztázódása után sikerül majd a terv megvalósítása érdekében a kutatást a Kisszamos jobb partján kezdődő mezőségi részeken, de továbbmenőleg Erdély más vidékein is folytatni. Az összefoglaló eredményekre törekvő helynévkutató az eddigi és ezután végzendő helynévgyűjtő munka nyersanyagának közlése nélkül éppen úgy nem lehet el, mint ahogy nem boldogul a történész oklevéltárak, az irodalomtörténész meg a nyelvész pontos szövegkiadványok, a néprajzos a tárgyi vagy szellemi jelenségek egyszerű összegyűjtése és adatszerű közlése, a régész az ásatások meg leletek minél részletesebb és pontosabb leírásainak százai, ezrei nélkül.

Bár maga az itt közreadandó helynévanyag tehát csak egy nagyobb gyűjtési terv kiszakított részlete, közzétételét már az is indokolttá teszi, hogy a Dobokai völgy a magyarság egyik legrégebbi erdélyi szállásterülete. E patak völgynek már a XIV. század elején megállapítható sűrű települtsége is arra mutat, hogy a magyarság a vidék ismeretlen népiségű ó- és középkori lakói után vagy mellé telepedve itt a honfoglalás idején hamarosan megjelent.³ A dobokai vár már a XII. században jelentős királyi közigazgatási terület volt: ispánjai e században szerepelnek a királyi méltóságviselők névsorában.³ Doboka, illetőleg a dobokai vár korai keletkezése s a vártartomány megszervezése⁴ után a XIV. század elején már nemcsak a Dobokai völgyben ma meglévő községek teljes sorát, ú. m. Lónapoklostelke (1306), Magyarköblös (1306), Páncélcseh (1314), Kendilóna (1315), Récekeresztúr (1320), Szentkatolna (1320), Szótelke (1320)

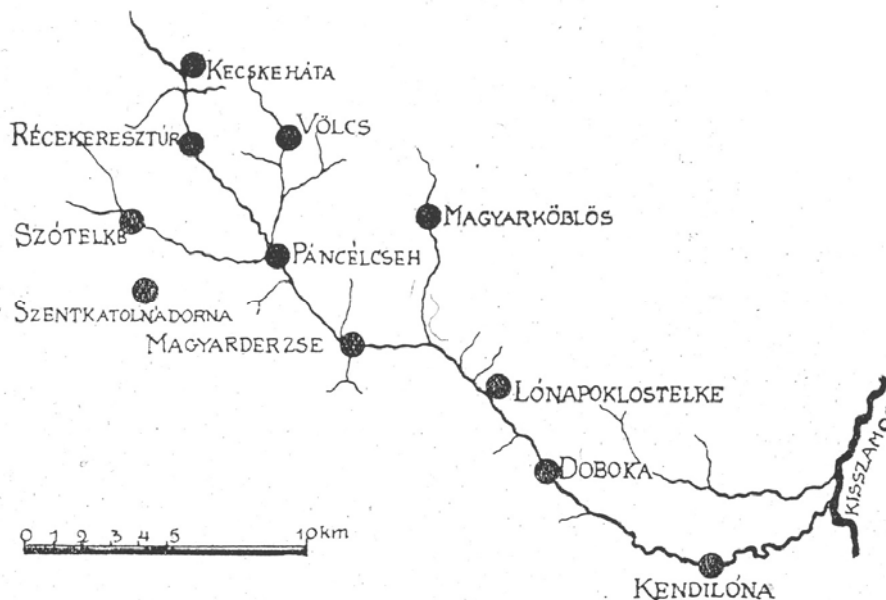
¹ Megjegyzendő, hogy a megyék közigazgatási határainak az utóbbi negyedszázadban végrehajtott többszöri változtatásából eredhető zavarok elkerülése céljából mindig az 1913. évi Helységnévtár megye-beosztását alkalmazom.

² Vö. Mikecs László, Új erdélyi tudomány (Jegyzetek az ETI működéséhez): EM. 1944. 513–4 és ETF. 190. sz. 16–7. – Utaltam már erre a MNnyv. IV (1942), 477 és a Gergely Béla hagyatékának felhasználásával közzétett „A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei” című kiadvány bevezetésében is [8–9. l.].

³ Vö. Makkai László, Erdély története. Bp., 1944. 37 kk. – Uő., Szolnok Doboka magyarsága: Az EME XVII. vándorgyűlésének emlékkönyve. Kvár, 1943. 67 kk. és ETF. 151. sz., valamint az ott idézett irodalom.

⁴ Vö. Crettier Károly, A dobokai vár: Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 1943 (III. 2), 197 kk. és kny.

és Magyarderzse (1340)¹ községet említik, hanem az azóta eltűnt, illetőleg megállapíthatólag a ma is meglévő községekbe felszívódott következő településeket: Benetét (1306), Ambrustelkét (1312), Hont- vagy Hunttelkét (1314), Mikestelkét (1314), Inakházát (1315), Berketelkét (1320), Boroszlót (1320), Fikácstelkét (1320), Palotát (1320), Rigótelkét (1320), és Tibatelkét (1320) is. A század végén fordul elő először az oklevelekben Völcs (1378) és egy kisebb, korán elpusztult

A Dobokai völgy mai községei

Kendilóna határában az eltűnt Fintarésze, a magyarderzseiben Benete, a magyarköblösiben Berek-, Fikács-, Pös-, Rigó- és Tibatelke, valamint Boroszló meg Palota, a páncélcehiben Mikestelke és a récekeresztúriban Ambrus(telke) helyét egészen pontosan nem lehetett meghatározni és e térképen rögzíteni. Az egykor e völgyben említett, s valószínűleg Páncélceh határába olvadt Hunt- vagy Honttelke, valamint a kendilónai határban említett Fintarésze helyének a későbbi helynév-anyagban nem található semmi nyoma, s így e térképen való jelzésük ugyancsak nem kísérelhető meg.

település: Fintarésze (1392) is; csak a következő századokban szerepel Kecskéháta (1461) és a később közigazgatásilag Szentkatolnával összeolvadt Dorna (1550).² Minthogy a vizsgált völgy egész történeti

¹ Ez utolsónak Árpád-kori temploma van [vö. Entz Géza, Szolnok-Doboka vármegye középkori művészeti emlékei: Az EME XVII. vándorgyűlésének emlékkönyve. Kvár, 1943 59 k. és a térképmelléklet. – Uő., Szolnok-Doboka műemlékei: Szolnok-Doboka magyarsága (Szerk. Szabó T. Attila). Dész-Kvár, 1944. 190 k. és a térképmelléklet].

² (-) -be tett évszámok az első okleveles említés évét jelölik.

helynévanyagára is tekintettel kellett lennem, ebben az adattárban sem elégedhettem meg csak a máig fennmaradt településekre vonatkozó adatok közlésével, hanem mintegy előkészületül egy erdélyi történeti helységnévtárra a ma rendelkezésre álló adatok felhasználásával ezúttal is tisztázni igyekeztem az eltűnt települések valószínű helyét, megszűnésük hozzávetőleges idejét és körülményeit is.

Ahelyett, hogy a gyűjtés meg a közlés módjára vonatkozó, már többször is kifejtett nézeteim elismételném, ez alkalommal csak az anyaggyűjtésben való osztozkodás kérdésével kapcsolatban kell megjegyeznem, hogy a történeti anyagot legnagyobb részében magam gyűjtöttem. Némi történeti helynévanyagot köszönök az útmutatásaim, sőt részben saját kutatómunkám révén előkerült anyagból gyűjtő Tomai Lászlónak; ő mint tanítványom és egyetemi intézetem volt gyakornoka mindig készségesen segített az anyaggyűjtés sok időt és fáradságot kívánó munkájában.¹ Mint azt az egyes települések 1942. évi helynévanyagának közlése után mindig külön is jelzem, a jelenkori helynévkincs összegyűjtése teljes egészében korán és végzetes hirtelenséggel elhunyt tanítványom és munkatársam, Gergely Béla odadó és fáradságot nem ismerő munkájának eredménye. Tőle származik néhány falu református anyakönyvből és a telekkönyvi térképábrázolatokról lejegyzett adatok gyűjteménye is. Egyebekben az egész történeti helynévanyag, az összes lapalji jegyzetek és történeti utalások tőlem valók. Ilyen utalásokat és megjegyzéseket még Gergely 1942. évi adatainak szövegébe is iktattam be a nélkül, hogy jeleztem volna e jegyzeteknek tőlem való származását. Ezek azonban legtöbbször lényegében nem módosítják Gergely megjegyzéseit, csak kiegészítik, történeti adatokkal támogatják őket, illetőleg itt-ott rámutatnak a lejegyzett népi vélekedések valószínűtlenségeire.

A települések sorrendjében az abc-rendet, a helynévadatok közlésében természetesen az évek egymásutánját követtem. Az eltűnt, illetőleg más ma is meglévő községek összeolvadt településeire az eltérő betűfajtaból szedett és *-gal jelzett címszókkal utaltam. A történeti anyagot itt is betű szerint, a népnyelvi adatokat fonetikus lejegyzésben közöljük. Mint előbbi kiadványainkban, úgy itt is a vegyes lakosságú települések esetében a jelenkori magyar adatok mellett a román alakokat, a tiszta román lakosságú községek helynévkincse esetében kizárólag a román adatokat is közöljük, s így bizonyára használható anyagot nyújtunk a román helynévkutatók számára is. Az egyes helynévadatok után ( )-be, rendszeren rövidített

¹ Az ő gyűjtéséből való itt Dobokának 1721- és 1834-ből, Kecsehátának, Lónapoklostelkének, Magyarderzsének, valamint Récekeresztúrnak 1834-ből való helynévanyaga.

alakban a hely milyenségére, illetőleg a gazdálkodás jellegére vonatkozó jegyzetek, [ ]-be meg a forrásidézetek kerültek.¹ A ~ a magyar és román helynévadatok, a : az ugyanabból a nyelvből való alakváltozatok között áll. A térképvázlatokon látható számok az 1942-i gyűjtés sorszámozott helynévadataira utalnak.

Mint másutt, úgy e közlésemben is a történeti adatok összegyűjtésekor az eredeti forrás, illetőleg fényképhasonmása használatára törekedtem. Ennek megkönnyítéséért köszönetet kell mondanom Jakó Zsigmondnak; ő nagy levéltári tájékozottságával a középkori adatok felkutatásában, illetőleg ellenőrzésében mindig előzékenyen segítségemre volt. A jelenkori adatokat rögzítő egységes térképvázlatok elkészítésért Ambrus Géza középiskolai tanár, volt egyetemi gyakornoknak, a Dobokai völgy térképvázlataért meg K. Sebestyén József heraldikus, egyetemi könyvtártsiznek tartozom köszönettel.

*Ambrus(telke)

1312, 1370: *Ambrus* [Kádár II, 25. – BánffyOkl. I, 29]. 1366: *Amburyustelke* [Kádár, i. h.].

E település, melyet a jelzett időpontokban önálló községként (possessio) említenek, a mai Kecskéháta és Récekeresztúr táján felelhetett. Ez utóbbi község határában ugyanis 1722-ben *magyar Ambrus* és *Ola Ambrus*, 1731-ben *lá Ámbrus*, 1813-ban *Doszu Ambreusuluj* nevű helyeket említenek, sőt még 1942-ben, a helyszíni gyűjtés alkalmával is Gergely egy *Ambreuš*, másként *Ambreušul unguresk* helynév mellett itt ezeket a helynév-adatokat jegyezte le: *Doszu Ambreušuluj*, *Fatsa Ambreušuluj*, *Fintina Ambreušuluj*. Mindannyi a határnak Kecskéhátával szomszédos részében lévő területre vonatkozó helynév [L. alább a hivatkozott községek helynév-anyagában]. 1898-ban a Kecskéhátáról közölt *Ambreus* és *Fácze Ambrusuluj* helynév mellett jegyzetben még ez áll: „Ambrus egykor falu helye” [Kádár IV, 265]. Minthogy Ambrust a XIV. században valóban e tájról való telepü-

¹ A forrásidézetekben alkalmazott rövidítésekre nézve l. „A kolozsmegei Borsavölgy helynevei” rövidítéseit. Az ott alkalmazott rövidítéseken kívül itt még a következőket használom: *ErdHnt.* = Az erdélyi részek helynévtára. Összeállította B. L. Kvár, 1899. – *Jakó, Dézsma* = Jakó Zsigmond, Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához Erdélyi Történelmi Adatok V. 2. Kvár, 1945. – A ( )-ben levő meg másfajta rövidítések a következők: *á.* = árok, *e.* = erdő, *fr.* = falurész, *gyü.* = gyümölcsös, *h.* = híd, *irt.* = irtás, *k.* = kaszáló, *ke.* = kenderföld, *l.* = legelő, *lt.* = levéltár, *ma.* = malom, *n.* = nevű, nevezetű, *n. h.* = nevű v. nevezetű hely, *p.* = patak, *poss.* = possessio, *pred.* = predium, *p.* = puszta, *r.* = rét, román., *sz.* = szántó, *sző.* = szőlő, *te.* = temető, *tkl.* = terméketlen, *u.* = utca, *viz. jk.* = vizitációs (egyházlátogatási) jegyzőkönyv.

lésekkel együtt sorolják fel, nagy valószínűséggel állítható, hogy ez az ismeretlen időpontban elpusztult vagy elnéptelenedett település Récekeresztúr és Kecskéháta határának már előbb jelzett érintkezési pontján feküdt. Hogy éppen hol, azt közelebbi helyszíni vizsgálattal lehetne meghatározni. Az 1722-i récekeresztúri adatokból esetleg még a település egykori népiség-állapotára is következtethetünk. Az a körülmény, hogy a récekeresztúri határ kérdéses része csak egy vékony földszávon kapcsolódik hozzá a határ tözséhez [l. ott a térképet], arra mutat, hogy e határrészlet eredetileg valóban nem is tartozott a récekeresztúri határhoz. Valószínű azonban az is, hogy a többi szomszédos község (Csernek, Kiskalocsa, Kecskéháta) mai határából is tartozott még kisebb-nagyobb területrészt a XIV. századi Ambrus külső területéhez. Gergely jegyzeteiben legalább is azt látom, hogy a fennebb már idézett récekeresztúri *Ambreušul unguresk* helynév mellett Kiskalocsán van egy *Ambreušul romînesk* nevű határrész is [L. még előbb az 1722-i adatokat].

***Benete**

Először 1306-ban *Benete*, másodszer 1568-ban *Benethe* alakban említik mint birtokot [Kádár II, 147]. Az 1306-i oklevélben Kend (ma: Magyarszarvaskend) Paptelke és Esztény határának kijáratásakor egy ponton a határvonalat *Benete* határáig (ad metas *Benete*) menőnek mondják [Dl. 28574/EM.]. Ebben az adatban is egy önálló településre utaló vonatkozást láthatunk. Kádár vélekedése szerint is ez az adat elpusztult község emlékét tartotta fenn. – Magyarderzse határában 1652 óta valóban ismerünk ilyen helynevet, illetőleg ennek összetett alakjait. Legutóbb, 1942-ben Gergely itt a *Benete* ~ *Ben'eta* forma mellett több összetételben jegyezte le [L. alább a magyarderzsei helynévanyagban]. Ha tehát Benete a középkorban valóban önálló település volt, elpusztulásával, illetőleg önállósága megszűnésével a magyarderzsei határ gyarapodott.

***Berketelke**

E településről az első adat 1320-ból maradt reánk; ekkor a cím szóbeli alakban említik [Kádár II, 153]. 1331 után ilyen formában többé nem fordul elő [i. h.]. Kádár vélekedése szerint Magyarköblös határában feküdt és vele is olvadt össze. E feltevést valószínűsítik

¹ Kádár II. 153 e település névváltozataként sorolja fel 1455-ből, nyilván átírt alakban, a *Berekszeg* formát is. Minthogy azonban az eredeti, 1435-ből való oklevélben ezzel a helységnévvel csak a „Gregorius de *Berekzeg*” személynévi kapcsolatban találkozunk [vö. Dl. 27298/EM], véleményem szerint az azonosításnak nincs kellő alapja.

ez utóbbi község határából ismert következő helynévi adatok: 1639: *Berke pataka. Berke szilvája* [Kádár IV. 469 és alább Magyarköblös helynevei közt]. 1654: *Berke oldala* [i. h. 470]. 1942: *Bërke~Bert'a* (sz., k., e.). *Bërke árka ~ Päräu Bert'i* (à.). *Bërke kútytya ~ Fîntîna Bert'i* (kút). *Bërke fenék ~ Fundu Bert'i* [L. alább Magyarköblös helynevei közt]. Az egykori Berketelke helyét tehát a magyarköblösi határnak Páncélceh és Völcs felé eső részén kell keresnünk, ott, ahol az előbb felsorolt helynevek jelzette terület fekszik [vö. alább a magyarköblösi térkép vázlat 36, 38–40. számú helyével].

*Boroszló

E települést egyszer említik 1320-ban *Borozlouu* olv. Boroszlóu alakban [Kádár II, 245]. Az első említéskor a Sombor-nemzetség birtoka [i. h.]. Valószínűnek látszik, hogy e kis és egyszeri előfordulás után többet külön nem említett település Magyarköblös határába olvadt bele. Itt ugyanis később is ilyen határrész-nevekkel találkozunk: 1639: *Boroszlob(an)* (sz.). *Boroszlo retin* (sz.). 1775: A *Boroszloba*. Iratvány (k.). A *Boroszloba* (k.). 1860: *Kis Boroszlo* (sz., k.). 1899: *kis* és *nagy Boroszlo*. 1942 : *Nagyburuzló ~ Bruzlău mare* (l., sz.). A falusiak szerint itt régen település volt. *Kizsburuzló ~ Bruzlău m'ik* (l., sz.). – A település emléke tehát még ma is él a szájhagyományban.

DOBOKA

1208–35: comes de *Doboka* [Váradi Reg. *304, 181].¹ 1265: *Jobbagiones castris de Dobka* [HazaiOkl. VI, 135]. 1279: ville de Castris de Doboka *Dobokawarfolua* uocate [i. h. 240]. 1306: *Dubucha* [DI. 28574/EM. – Kádár III, 319]. 1315: villa *Doboka* [BánffyOkl. I, 288]. 1513: oppidum *Doboka* [KárolyiOkl. III, 88]. 1524: poss. *Doboka* [TelekiOkl. II, 393]. 1588-9: *Doboka* [Jakó, Dézsma 37]. 1808: *Doboka ~ Debuka* [Lipszky]. 1831, 1837, 1839, 1899: *Doboka ~ Debika* [Lenk – Hodor, Doboka megye esm. 611 – ConsTrans. – ErdHnt.]. 1909, 1921 : *Doboka ~ Dăbâca* [MoldTog. – MartIstr.]. 1942: *Doboka ~ Dobika* [Gergely Béla gyűjt.].

1590: Az Dobokan valo Iuer alath valo Egy hold feold mely vagon az terben az tulso Iuer alath [JósHb. Fasc. III. No. 34]. – 1606/1818: az Körtvelyes Áj Torokban (r.) [SzékNemMúz. Apor It.]. – 1626: az nagy völgyben (sz.). az Mogiorosban (sz.). az Bércz alatt

¹ Kádár III, 319 e forrásnak Endlicher-féle kiadására hivatkozva a község nevét *Dubukai* alakban közli, de ezt a kiadásnak Lipcsében 1931-ben megjelent változatlan lenyomatában nem találom [vö. Rerum Hung. Monumenta Arpadiana. Edidit Steph. Ladislaus Endlicher. Sankt Gallen, 1849. Unveränderte Neudruck. 716 l.] és nem lelek ilyen alakot a Karácsonyi-Borovszky-féle kiadásban (1903) sem.

(sz.). az Réten (k.) [OL. Gr. Teleki lt. Földváry oszt.]. – 1643: Az Rigo szegben (sz.). Az mogiorosban az ket arok keozott (sz.). Az Borsai utban Doboka felől (sz.). Az Szena fuben az Lonai ut mellett az Bercz alat... e ŷ felol az Borsai határ... vicinussi (sz.). Az Lonai ut alatt az Kortuelyes aŷban (k.). Az nagŷ oron alol (k.). Az Bűdos kuttnal (k.). az Bűdos kut felett Doboka felol... egy felol az orzagh uttia... szomzedsagaiban (k). Az derek retben (k.). Az Lonai hatar szelben (sz.). Az nagŷ volgyben (sz.). Az fuzes mellett az uton felli l (sz.). Az teren alatt (sz.). Az czete Dombon tul az masodik labban (sz.) [JósHb. Fasc. III. No. 45].¹ – 1679/1808: a Vár Köves oldal mellett (sessio) [Bf. I]. – 1716: Az Falu vegin az Porgoláth kapu mellet (sz.). az Csorgón alól (sz.). Az Csere halomban)... vicinussa egy felől az Losárdi határ szely (sz.). Az Tővis között való hoszszu föld (sz.). Az Fűz erdónél az Utón földül (sz.). A Réten kender föld nevű szánto föld (sz.). az patakon véggel által mégyen (sz.). Az Losardra menő ut mellet az oldalon (sz.). Az Stubej nevű helyben (sz.). Az uton alól az Lonai Határ szelyben (sz.). – Az Borsa felé valo forduloban: az Báldog felé kimenő Porkolat kert. Az hoszszu Domb meget (sz.). Az hoszszu Dombon alol (sz.). Az uton alol az Patakra menő lábban (sz.). Az Magyaros nevű helyben (sz.). Az Borsai Berczen... vicinussa egy felől az Borsai hatarhely (sz.). Az Csonkáson fellyül (sz.). Az Csonkáson alol (sz.). Az Nagy forgáso(an) (sz.). Az Széna fűben az árok vegin (k.). Az Bűd[ös] kutnál (k.). Az Borsa fele menő Lonai uton alol (k.). Az Lonai hátár (!) szellyb(en) az uton fellyül (k.). Az Csonkáson alol az Szakadáson (k.). – Az Csorgonál egy pusztá Szőlő hegy mellyet most szántának. Maro nevű hely fele más Pusztá szöllő hegy. Ezen alol az Szakadáson ugyan egy puszt[ta]² szöllő hegy [JósHb. Fasc. III. No. 68]. – 1721: az Pap Széna fűviben (k.) [MúzRadák]. – 1733: az Alsó Fordulóra: Az Lonai határ szélb(en) az ország utyán feljül (sz.). Losárd felé fenn (sz.). A két arok között (sz.). A réten (sz.). A Csűrös kerten feljül (sz.). A Sarközi Diofajánn feljül (sz.). – Az Hor-

¹ Uo. a No. 45 alatt lévő másolatból a fenti helyneveket a következő alakban jegyeztem ki Az rigo szeszben (sz.). Az magyarosba(n) az ket arok kózót (sz). Az borsaj ütba(n) doboka felől (sz. Az Szena fwjbe(n) az Lonaj út mellett az bercz alat (k.). Az Lonaj ut alat az kórtueles ayban (k.). Az nagj Oron alol (k.). Az bűdős küttnal (k.). az bwdós kut felett Doboka felől (k.). Az derek retben (k.) Az nagj uoldgyben (sz) Az czéte dombon tul az masodik labban(n) (sz.). – az teren az eszak felol (sz.). – Az előbb idézett helyen No. 4. és 40 jelzet alatt ugyanennek a forrásnak másolatait olvashatjuk a helynév-alakok azonban csak egészen lényegtelen írásváltozatokban különböznek az itt fennebb közölt helynév-alakoktól.

² A [ ]-be tett részek az eredeti forrás szövegének rongáltsága miatti hiányt pótolják.

gasban (sz.). A rosa réten (k.). A Csonkason feljül valo lab föld feljül a Bértzen Válasz ut fele menő ország utya (sz.). A Magyarosb(an) (sz.). A Bodon kutnál (sz.). A Falu végénn a tatár házán kívül valo láb föld (sz.). Boldog Aszszonj Templománn kívül a Sántzon alol (sz.). A Magyaros Pataka mellett (sz.). A Szena fű torkában a rét mellett (sz.). Pe groape la boldiga (sz.). A patak mellett (k.). Fel a Vápáb(an) (k.). egy darab pusztá szölő az Szölöhegy n. h.-ben... szölőből csinált szántó földje szomszédásokban. Malom vagjon a Berekb(en) a Dobokai Patakonn két kövű... mikor szárazság nintsen, akkor vagjon reditusotskája, de ha az vagyon mint a Njáronnis nem forog és oljkor semmi proventus nem redundal belöle. Az Borsa felöl valo falu végin az széna fűre járo szekér ut... vicinitasokb(an) (sz.). A Fejér Kutnál (sz.). A Csonkás felett (sz.). A Lonára járo ország utya. A Losard felé járo ország utya. A Csonkásnál (sz.). A Vápán (sz.). La Vad (sz.). La Styüb(an) (sz.). La Csorgo tsz.). Dobokai Patak. Az Lonai hatar s élnél (k.). La Fontina Alba (sz.). La Csonkás az Erdő... közt. in kalje Csonkasuluj (sz.). Linga kálje Borsi (sz.). Pe groape (k.). Losard felé Linga Gardul Czarini (sz.). La kaja Losárduluj (sz.). A Szölönél (sz.). In ritt la Pod (k.). In kapul Szatuluj az Ur Láb földénn feljül (sz.). La rit (k.). La kapul Csonkásuluj (k.). A Borsai határ felé az hegyen (sz.). La Szereture (sz.). Pe linga rit (sz.). In fonatz (sz.). In Ruptura (sz.). La v. In horgas (sz.). La karare Borsi (sz.). Gye in tsosz (!) gye kalye Morouluj (k.). In fonátz la kapul Csonkásuluj (r.). La Gardul czarini la Szereture (sz. I. A Medvés vegib(en) a medvére járo szekér ut... szomszédásokb(an) egy kis irtovany (k.). La magjarosin in (!) szusz gje labul Domnuluj (sz.). In Koaszte (k.). A Sarközi földé szélén (sz.). A reten (sz.). az Dumbra (!) n. erdő és Dobokai Patak szomszédásokb(an) egj kis irtován (k.). La Sye (sz.). Linga aluj (!) Kun István (sz.). Linga labu kónji pe boldiga (sz.). Pe groape a Santzban (sz.). Gye kete (!) Borsa linga Vaje (sz.). Ugyan ott (t. i. az előbbi helynél) az erdőnél la Szoszszo (!) dimb (sz.). La mogjoros (sz.). In face gye kete Losárd (sz.). Tövikes (sz.). Imasul gya (!) le (!) Sie (sz.). a Porgolat Kertre nyúl veggel (sz.). La kapul Csonkasuluj a Csonkás Pataka... vicinitasokban (sz.). Linga Tufoj (!) csonkásuluj (sz.). La ruptur (sz.). Boeremb(en ?) (sz.). A rét szelin a nagj borozda alatt (sz.). A Csonkáson feljül valo lab föld feljül a Bérczen Valasz utfele menő ország utya (sz.). Medves (e.). La Merugus (sz.). Csonkás (e.). Quaszte (!) Luntsi n. cseres [Bf. I.] – 1754: Dobokán fellyül a Kopátz /:alias ovány:/ Domb nevű helység [OL. i. h.]. – a Bádok felől jövő ország utya. a' Temető. – A' Losárd felől valo Fordulol(an): A' Losárd felé menő útra jó veggel edgy darab (sz.). A' Rétben (k.). a' patak. – A' Borsa felől valo Fordulora:

A' Magyaroson (sz.). Az Eszakban való Réten (k.). A' Csonkásba (k.). – vagyon égy darab Magyaros erdő a' Falun felyül a' Bádoki Törvényfa alatt, melynek... alsó véginek terminussa a' kősziklán felyül valo út, hol régen a határ kert volt... mely magyaros erdőből a Parochia körül valo kert procuráltatik. Poklostelke felé a Verőfényen Medvésháta n. h. magett vagyon égy Jarab (! darab) gazos hely mely ennek előtte szántóföld volt [Conscr. III, 45].¹ – 1755: Borsa felöll valo forduloban az Falun aloll a' térben (sz.). La Dimbuluj Fejjszés (e., irt, gyü.). Fejszes Dombja n. Erdő [SzékNemMúz. Apor It.]. – 1759: Az Északos vagy Borsa felé valo Forduloban: A Falu mellett (sz.). In Pojeny Bádok felé (sz., k.)... fejjül az Erdő szomszédi. Gye a szupra Peduri la Akasztéjile Bádokuluj (sz.) alol az Erdő, fejjül a Bádoki Határ szomszédi. A Borsai Hidnál egy felől a Borsára járo ország uttya más felől az árok. A Borsai uton tul. In Rit La Styubej nevü helyben (sz.). A Falu mellett a Rétkben (sz.). La Padure Borosoje egy Irtovány (k.). La Fontine Albe (sz.). Mogjoros árkánál (sz.). A Széna fűbeli Rétek derekán (k.). Pe Pereu Tsonkásuluj (sz.). – A Verőfényen avagy Losárd felől valo Forduloban: A Keresztnél la Drumu Krutsi (sz.). A Falu vegin (sz.). A Rétkben (sz.). A Tatár nevü helyben la Tsergeu (sz.). A Babos Uram Malma iránt (sz.). A Bérczen Losárd felől (sz.). A Losárdra járo Ország uttya mellett (sz.). A Losárdra járo gyalog ösvény mellett (sz.). Az Akasztófa mellett (sz.). A Lonai utban (sz.). A Rétkben melly neveztetik Vlasin Rétknek (sz.). A Rétkben Lona felől (k.) a Patak felől Földvári rész kaszálo a széna fű felől az árok szomszédi. A Lonára járo utban (k.). A Borsa felé valo szena fűben la Krutse Bábi... fejjül a Válaszut ut féle (!) járo ut szomszédi (k.). A Tsonkásban (k.). A Keresztnél la Dimb (sz.). A Szöllőknél (sz.). A Tsorgonál (sz.). In Gura Funaczuluj (k.) [Hodor lev.]. – 1761: a Geczi Irotványa Lá Pojáná Máre lá Szptyin (k.). A Vendégfogadon tul lévő Sessio [SzékNemMúz. Apor It.]. – 1763: Sánecz nevü helyben. A Falun fejjül a Bádoki² ut mellett azon hely mely Bornyus kertnek hivattatik. A Fejér kutnál Magyaros árkánál (sz.). a határ szélben az Északban (sz.). a Branyistyának egy részit. a Széna fűvek derekában lévő kaszálo. a Nagy rétkben (r.). a Nagy rétk(en) a Vlássin Rettye félét. Babos Uramék malmán fejjül. A Branyistya mellet lévő kert. a Sánecz mellet. A Határ szélben a nagy Lábnak... az Eszakban (sz.). a Pojenyban (sz.). A fejér kutnál (sz.). Magyar árkánál (sz.). a Széna Fű közepib(en) (k.).

¹ A vallatásos birtokösszeírás tanúi: Michaél Babós (64), Joannes Szabó (36), Griga Ignat (80), Stephanus Ördög (56), Martinus Jakab (50), Krisán Juon (86) és Falkusán Márk (68).

² Ugyanabban a forrásban másutt *Bádoki* alakban is.

[Hodor lev.]. – 1764: a Csorgonál (sz.). Krutsa (sz.). a Falun alol a Lona felé le járó patak mellett (sz.). a Csonkáson. Gropa. a Széna Fű torkába. a bé kertelt Réten. a Széna Fűvek végib(en) (k.). Fejérkut (k.). a Nagy Rét mellett (sz.). a' Petrás Higygyán alol (sz.). a Dellelőb(en) (sz.). Borsa felől való Fordulob(an)... Horgos (sz.). a Patak mellett a Réten (sz.). a Déllőb(en) (sz.). a Tordai nevezetet viselő Dia fákon alol (sz.). a Szereturáb(an) (sz.). a Határ közb(en) (k.). a Styubén alól (sz.). a Domb megett (sz.). a Széna Fűről le járó patak. a Széna Fűven a Gődőrb(en) a Csorgon tul (sz.). Also a Szakadás. a Krutsánál. a Dombon tul (sz.). az Also Rétb(en) (k.). az Krutsa Dombjánál (sz.) [SzékNemzMúz. Apor lt.]. – 1766: a Brányistyán tul a Bádokban járó uton alol – indivise maradott pusztá Erdőtskét. – a Boldog Aszszony Kápolnájától fogva a Várig fekvő M. G. Urak lábja tsak nem benn a Curiaban vagyon. – A Poklostelki Torokban a Határszelben (sz.). a Vár oldalában vagyis vulgo Bugyigo nevezetű láb. a Pojin nevezetű Tábla. a Pap erdejének allya. Boldigában lévő Láb. a Bádoki Határ szélen a Tetőn az Eccla Erdejének Napkelet felől való részin fenn a Tetőn lévő nagy Halomtól fogva fenn a Bértzen mindenütt ad orientem és végződött a Borsai Akasztófán innét lévő Halomtól még egy Puska lövésnyire innét a hol egy Ujj Halmotska erigáltatott. Dumbráva (e.). Medvés szelin. Vagyon az Szabo János Háza mellett egy Vidrutz nevezetű viselő Házhely mely bé kerteltetett a Mlgos Groff Földvári Ferentz Ur Őrdög rész Medgyes kertib(en) de azon kívül a Megyes kert mellett alol az Harang Lábnál egy Darab Helyetske mely Falu közönséges Földiből fogattatott fel. – az Poklostelke felől való Falu végin az Medvés nevezetű erdőre járó ut. az Medvérről le jövő árok. a Boros Erdejének az Ecclesia erdeje felől való részétől... a Magyarosban lévő három árokig. a Csonkás Napkelet felől való végétől Borsa felé fel járó Ősvenyen. a Magyaros arkaba. a Csonkás nevű Erdő. a Magyaros allyán lévő hármás árok. a Csonkás árka. a Csonkás végiben. az agyagos Patak. az also Csonkás nevezetű Cseplesz Erdő árka. a Csonkás also árkánál kezdődvén az ottan a Pap Nyillya mellett le huzott borozdától... Doboka felé a nagy rétnék szintén felső végéig. A nagy ország uttya mellett melly Lónára megyen a Verő fényen. a nagy Rét felső szelin... a Styubej nevezetű árokig, a Lonai Patakon tul. Medves nevű Erdő. A Sáncz nevű helyben (sz.). A Falun felyül a Bádoki út mellet (sz.). A Fejérkutnál (sz.). A Magyaros árkánál (sz.). A Határ szélb(en) az Eszakban (sz.). A Határ szélb(en) a Nagy lábnak negyed része (sz.). A Dobokai széna fű allyáb(an) a térb(en) egy darab rét [Hodor lt. – Mikó lt. Reg. III. Fasc. XVIII. 57]. – 1767: Dobokának Nap Nyugotra az Badak felől való Oldalában

fenn az hegyen (házhely). a Falunak Borsa felé nyuló Nagy Uttzájának. – A Verőfényen lévő Határba: La Sie (sz.,k). La Pér (sz.). A Felső Horgasba (sz.). A Közelső Horgasban (sz.). Az Alsó Horgasban (sz.). In Gyál (sz.)... Nap Keletről az ide való, es Losárdi Határok között a Bértzen el menő ország Uttya... (szomszédságában). Intru Határ linge Drum (sz.)... Nyugotr(ól) a Lona felé menő ország Uttya... (szomszédságában). Intre Paro (sz.). In Kopatz Dimbu (sz.). La Poduluj Petrás (sz.). In Kapete Rituluj la Funtine albe peszte vale in Face (sz.)... Nap Keletről a Lona felé menő ország Uttya, Nap Nyugotr(ol)... az ott lévő Patak szomsz(édja). In Kapete Rituluj gyin Sosz de Szat la Poduluj Persa Gábor (sz.). In Branyistye (k.). Gyin Szusz de Szát (k.). La Lonára (! k.)..., (szomszédja) Délről a Várodala. Gregyinye mori (k.)... Nap Keletről az ország Uttya; Nap Nyugotról... a Dumbráva n. Erdő a szomszédgyai. De Mora a luj Babos din Sosz (k.). La Nuku Tordai (sz.). La Stubéj (sz.). La Kalye Lusarduluj (sz.).¹ La Horgas tsel din Szusz (sz.). La Csorgo (sz.). La Szarátüre (sz.). La More a luj Babos in Face (sz.). Gyin Szusz de Sie (sz.). La Oltovany (sz.). Linge Sie Krisánuluj (sz.). Din Sosz de Csorgo (sz.). Linge Kale Morouluj (sz.). La Szeretüre (sz.). In Gyal la Kastély (sz.). La Czigle (sz.). La Sie Pusztie (sz.). Linge Gregyinye a Luj Perse Togyere (sz.). Din Szusz de Oltovány (sz.). Din Sosz de Kale Losardiloj (!) in Gyál (sz.)... Nap Keletről az ott el menő Ország Uttya (szomszéd ágában). Gyin Sosz de Csorgo (sz.). Intre Hatare (sz.). – Az Eszkan lévo (!) Forduloban: Gyin Szusz de Szát (sz.). In Ritu Gyin Sosz de Szát (sz.). In Ritu Popi (sz.). Gye a Szupre Csonkásuluj (sz.). Szub Csonkás (sz.). Gyea Szupre Peduri aluj Boros in Rezole (!) n. Erdőb(en) vagynak imitt amott Irtovány szánto földek. Dupe Berk (sz.)... Nap Nyugotrol... a Faluból le folyo Patak szomszédságiban. Pe Santzu (sz.)... Eszakrol... Dumbravitze n. Erdő szomszédságiban. La Funtine Albe (k.). Ritu intru Maláj (k.). In Grape (k.). In Kapu Csonkásuluj (k.). In Dosz La Dumbrave in Nyislok... vagyon egy Csere és más féle Bokrokból álló Erdő. La Gyilkos Hágo... Csere, Gyertyán, Magyaro és más féle fakból álló Bokros Erdő... Nap Nyugotról... az idevaló és Badoki Határok között a Bértzen el menő ország uttya a szomszédgya. La Pedure aluj Boros in Rezale (e.). [Hodor lev. – Mikó lt. Conscr. Bonorum C. J. Rhédei].² – 1768:...

¹ A másutt szereplő *La Drumu Lusarduluj*-jal valószínűleg azonos helyet jelölhet.

² A Rhédei-féle vallatásos birtokösszeírás tanúi: Martinus Jakab (65), Anton Györgyi (90), Meszesán Tyifor (18), Mezei Juon (50), Persa Vonu (60) és Gabor (36), Falkosán Juon (46), Pop Togyer (64), Koszte Togyer (65) és Krisán Gyorgye (49).

menénk el az... Dobokai Határon az Verőfényes oldalon és Részen az K. Lona felé le járó Ország utnak az Dobokai Falusi Lakosok által hit szerint való kijáratására... a Horgos nevezetű hely [Mikó lt Reg. III. Fasc. XVIII. 64]. – 1768 körül: a Losárdra faluból ki járó út mellett egy Dombon situált oláhok Keresztinél a ... Losá di Bértzre ki nyúlo ormós élben... fellyebb a Tzet halmán alól Losárd felé gondolva [i. h.]. – 1772: Ezen Dombráva nevezetű helyben lévő darab Erdő,¹ melynek szomszédi Délről az Dobokai Erdők között fel járó, és az Poklos telkére menő utban belé szakado ut, Eszakrol az Földvári Rész Erdő, Nap nyugotrol a Poklos telkére járó ország uttya, Nap keletről pedig... a' Nagy árok végire menő ut. – ezen utrizált Erdő (t. i. az előbbi) mellett levő Pojana Badokului nevű Erdős, mellyet most az Bádokiak birnak, az Dobokai határhoz tartozott, hanem valami nyom fel nem vételért esett az Bádokiak birodalmukban [i. h. 82]. – 1774: a Losardi ut mellett a Kereszten feljúl lévő Szántó Föld. a Lonyára (!) nevezetű helyen a Váron alól [Hodor lev.]. – 1780: ...elmentünk... Dobokának a' Bádok felől valo rész Határára a' Dombráva nevezetű Nagy Erdő(ne)k Fel ő vége felé a' nagy árok Felső végéhez az Poklostelke felé járó nagy utban [Mikó lt. Reg. III. Fasc. XIX. 119]. – 1782: a' Medvésre járó Vt. az Medvés nevezetű erdő [i. h. Fasc. XVIII. 310]. – 1783: Az Csonkás felet vallo széna fűb(en) az nyomás felől vallo végib(en). Az Gódrón levő széna fűb(en) (sz.). Az Csonkásan fejlül vallo Tabláb(an) az bérczen (sz.). az Styubéjnél az borsai utan alat (sz.) [i. h. Fasc. XIX. 134]. – 1798: gye lá fintine álbá in zos (k.). Dumbráva (e.). Dosz... és in specie így mondom gyelá Jázu Bebores tyilor gyin szusz pe linge vale (sz.). La ritu távorului. Lá kápetu melenyistyilor tselor lunuz (k.). Brányistya és linge Pojana Kintse nyilor (e.). Nemes Refformáta Ecclesia Erdejét, mely közönsegesen Pedure Popinak neveztetik. a vár oldalában vagy is vulgo Bugyigo (!) n. láb. Pojén n. tábla. a Brányistya mellett a Bádok felé járó utnál. Boldigaban lévő láb. a Borsai akasztó fán innét lévő Halom. az Ecclesia Erdeje... a Magyarosban árkában Csonkás (e.). a Magyaros alján. a Csokás. Csonkás árka. a Csonkás végiben. a Gartz alatt lévő málé föld. a Borsa Harasztya. az agyagos Patak. az Also Csonkás n. Cseplesz erdő árka. a Csonkás Also árkánál... a Pap Nyila mellett. a Nagy Rét. Styubéj. Medvés. Jona Kutya [Szék Nemz. Múz. Apor lt.]. – 1805: az úgy nevezett régi Kő Ház után valo

¹ A vallatás egyik tanúja, Persa Togyerás (40) ezt vallja: „az utrizált Erdő mellyik Falu Határához tartozzék, minthogy én azt közösnek értem és mint a Bádokiak, mint pedig az Dobokaiak egy aránt élték, meg mondani nem tudom ...”

Lo Kertbe a' Sántz mellett (sz.). a' Borsa felé valo Fordulob(an) a' Csonkás alatt a' Fejér kútnál felyül égy nagy Tóvises barázda... szomszédságiban (sz.). Szénafű allyán a' Terb(en) nevű Hellyen égy rét. a' Losárdi Fordulob(an) a' Losárdi ösvénynél (sz.) [Hodor lev.]. – 1820: az ugy nevezet Lonára nevű helybe (telek). Lá Kályá Lusergyuluj (sz.). Lá Kobuleo (sz.). Ritu gyin face (sz.). Ritu gyin dosz (sz.). Lá Perovu Meriánuluj (sz.). La Pedurá luj Boros (sz.). Finátzu Léki gyin dosz (sz.). A Dumbrovába (e.). A Gyilkos alatt (e.). A Medvésben (e.). Brányistya, vulgo Tyéla vij. a Verőfényen ki járó régi sikátor. Pereu gyelá vie [Mikó lt. Reg. III. Fasc. XVIII. 307. – Szék Nemz. Múz. Apor lt.]. – 1821: a Borsa felől valo Forduloban: a Csonkás felett (sz.). la Kálye Borsi (sz.). la Pulhák (sz.). gye a' supra Csonkasuluj la Petren'sel (k.). Pe Grape (k.). pe Kaszte Baloguluj (k.). la Padure luj Boros (k.). la Parvo (!) Csonkasuluj gyin zsos (k.). a Verőfényi Fordulon : la Gregina (!) Rhedai gyin szusz (sz.). La Drumu Luserdgyuluj (sz.). – Dumbráva (e.). [Mikó lt. Reg. III. Fasc. XVIII. 322]. – 1822: a' Brányistya nevezetű helyen... egy darabb Irotvány Gyűmöltsős. – A Losárd felől valo Forduloban: Szubt Vie (sz.). Lá Kalyá Luserdului a Hegyen (sz.). In Kápu szátuluj (sz.). La Pod az utan fejjül (sz.). La Kerare Luserdenyilor (sz.).¹ – A Borsa felől valo Forduloban: Lá Brányistye (sz.). Intre Peráje (sz.). Lá Styubej in Rit (sz.). La Styubej az utak közt (sz.). Szubt Rezeru Simonki (sz.). Szubt gyálu Borsí (sz.). – Lá Pereu Csonkásulúí (sz.). La Szpiny (sz.). Lá Mará luí Mágner² (k.). Lá Mará Bobosetyilor (k.). Lá Mará lui Mágner ín fátze (k.). lá finatze Pe Grape (k.) [i. h. 301. – Hodor lev.]. – 1824: A Verőfényen lévő Fordulon: A Losárdra menő utan felyül (sz.). A Bobosel malmán alol a Térben... Keletről a Lonára le járó ország út, nap nyugatról a Dobokárol le járó patak szomszédollyák (sz.). – Az Eszkan levő Fordulon: A Csonkás felet (sz.). A Balag Ur Lábján felyül (sz.). A Magyarosan felyül (sz.). A Falun felyül (sz.). A Styubéjan innet (sz.). – A Grapa nevezetű helyen (k.). A Csonkasan felyül Petrinsely nevű helyen (k.) [Mikó lt. Reg. III. Fasc. XVIII]. – 1825: a' Malomra jaro Uton fellyül (telek). a falunak Poklostelke felől valo végébe a Lunára nevű helyen a falun le folyo Patak mellet (telek), a Babosék Irotványa³ nevezetű helyen (k.) [i. h. 207, 299, 313]. – 1826: lévően... Babos István ő Kegy(e)lmének... a' Babosék Iratványa nevezetű Hellyen... egy darab allodialis... kaszálloja. A Pojén nevű Iratványb(an) (sz.). A Pusztá

¹ Ugyanabban a forrásban alább *La Kerare Luserdului* alakban is.

² Ilyen nevű birtokos család már a XVIII. században is volt e faluban [vö. Kádár III, 332 kk.].

³ Uo. a 314. sz. iratban az utótag *iratványa* alakban.

Házhely (sz.). A Domb meget lévő szántó, de szakadékos és gyenge föld (sz.). A Mágner Urak Malmánál (k.). Lá Meleiny (sz.). Pe Gyál lévő sován sztremojna (sz.). A Réten (ke.). A Csonkásb(an) lévő sztremojna (sz.). Lá Kalyá Borsi (sz.). Szup Pedurá Popi égy darabotska sztremojna (sz.). A Csonkásb(an) (e.). In Dumbráve (e.) [i. h. 303, 315]. – 1828: a' verőfényi forduloba (sz.). az Eszkon lévő forduloba a' Csonkás nevű helybe... egy darab jo Erdője [i. h. 318]. – 1830: a Lonára nevű helybe... egy Örökös fél antiqua Sessio [i. h. 306]. – 1831: a Gyümölsős irtoványok sorában egy iratványát. – a Csonkás nevű helyen égy darab Erdőt, az azzal égy ki terjedésbe lévő kaszállóval. a Kerteken felyül (sz.). A Kis iratvány (gyü.). Vajna Szöllője alatt (sz.) [i. h. Fasc. XVIII]. – 1834: Dobokán a Borsa felé ki menő Uttza felső Során (telek). A Csürös kerten fejül (veteményeskert). a falu also résziben... a Borsára ki menő Utza also Során (fogadó hely). a Bádok felé ki jár Uttzába(n) (telek). a falunak Bádok felől valo résziben (ua.). a falu Bádok felől valo felső résziben (ua.). a Falunak Verőfényes résziben a Losárdra ki menő Uttza also Során... a Patak és az Utza között (ua.). a falu derekában a Nagy Uttza Also során égyik végivel a Patakra rugo (ua.). a Falunak Bádok felől valo résziben Ki járo Uttzába(n) (ua.). a Falu felső végiben az Esztényben járo Uttzának Alsó Során... egy felől... a Patak (szomszédságában) (ua.). a Falu közepiben a Nagy Uttza also Során (Curia), a Vár alatt (ua.). a Falunak felső végiben a Vár alatt – égy felől a Vár oldalaj (ua.). a falunak Lunára nevezetű résziben (ua.). a Bádok felé kí járo Utza felső végiben a Nap Nyugati Soron (ua.) – Gyá szuprá Csonkásului (sz.). In Szpiny (sz.). Lá Mará tse Bobosászke gyin Szusz (sz.). Ugyan ott (t. i. La Mará tse Bobosászke gyin Szusz) a hegy alat... a hegyen járo ut Szomszédságiban (sz.). In fátze pedré (?) Mará postyi alol az Ut (sz.). A Rétbe... a patak felől (sz.). In fátze lá Mará lui Bobos (sz.). Szubt gyál pídu (?) Mará lui Mágner (sz.). Szubt Csonkás (sz.). In fátze lá Kerará Morí Bobosesty (sz.). Gyá Szuprá Csonkásului (sz.). Lá Kerará Morí Csej Bobosésty (sz.). Gyá szuprá Mori tsej Bobosesty (sz.). Lá Kerará Morí Bobosesty (sz.). In fátze (sz.). Lá Csonkás (sz.). Pe gyálu Borsá... (szomszédja) fejül a Hegy tető (sz.). Pe Dimbu Krutsi (sz.). Lá fátza (sz.). Lá Gurá finátzelor a Reformáta Ecclesia... között (sz.). Gyin szusz gye Kolibgy... az Oláh Ecclesia szántojak szomszédagiban (sz.). Gyá Szuprá Csonkásului fejül a Borsai Határ Szel (sz.). Lá Kerará Morí Bobosesty... más felől a hegytető között (sz.). A Babos Malmán fejül (sz.). Lá Fínátze Szubt Csonkás (sz.). Lá Mará tse Bobosászke (sz.). A hegy tetőn (sz.). Lá fátze gyin Szusz gye Mará Bobosászke (sz.). Ugyan ott (t. i. Lá fátze gyin

Szusz gye Mará Bobosászke) fellyebb lá Keráre (sz.). – a' Felső Fordulob(an)¹: Lá Brányistye (sz.). In kápu Szátulúí alol az ut (sz.). Lá Kállya Luserdjului (sz.). A fenn hagyot (!) Ország utan fejül, alol (szomszédja) az ut (sz.). Rítu gyelá Mará tse bétrine (sz.). In fátze (sz.). Gyá Szuprá vii Pusztii alol (szomszédgya) a Pusztá Szöölő (sz.). Pe Grope (sz.). Pe Grape (sz.). In Petrinzel (sz.). Gyá Szuprá Vii tsei pusztii (sz.). Gyá Szuprá vii Postyi (! sz.). Pe Dimbu Krutsi (sz.). In Rit (sz.). Lá via Krisenyilor (sz.). Lá Dimbu Krutsi (sz.). Szubt Csurgeu (sz.). Lá Podu lui Gevriilla (sz.). Lá Dimbu Krutsí... alol (szomszédja) a köz temető (sz.). In Rít gye kite (!) fátze (sz.). Gyelá Drum gyin SZUSZ (SZ.). Lá viá Krisenyilor (sz.). pe virvu gyalului fejül (szomszédgya) a Losardi határ (sz.). Lá Dímbu Krutsí alol (szomszédja) az Oláh Ecclesia (sz.). – az Also Forduloban²: Lá Brányistya Telityae (? sz.). In Kapu Szátulúí (sz) Lá Styubej Az Arok... között (sz.). A Rétbe az Ország utan alol (sz.). Lá Kállya Borsí (sz.). Gyá Szuprá Peduri lui Boros (sz.). Dupe Szát (sí.). In Gurá Styubejului (sz.). Lá Bortá Bologului az utan alol (sz.). Lá Bortá Bologului az utan fejül (sz.). Szubt Piátze (sz.). Pe Megyerus (sz.). Lá Megyerus (sz). Lá Pereu lui Marián (sz.), Lá Styubii (sz.). Lá Styubeu in Rit (sz). Lá Pereu lui Merián (sz.). Szubt Pedura Popi (sz.). – Lá Mará tse Bobosászke ... az Ország utíg (k.). az utan által Délre Az ut hoszába (k.). Finátzu gyi pe Kaszte (k.). Gyá Szuprá Finátzul Liki (k.). Pe Grape (k.). In Petrinzei (k.). Gyá Szuprá Csonkásului (k.). In Petrinzel (k.) In Fátze (k.). Szubt Csonkás (k.). Lá fátze In Rit... a Reformáta Ecclesia Szánto, és Kaszaloja szomszédágiban (k.). Lá Kolibgy... a Reformata Ecclesia alodialis Kaszálók szomszédágiban (k.). Ugyan ott (t. i. Lá Kolibgy) az északba (szomszédja) A Reformáta és Oláh Ecclesia égy felöl (k.). Szubt Kasztá Bologului (szomszédja) az Oláh Ecclesia... égy felöl (k.). Lá Csonkás... az Erdő között van (k). In fátze lá vie (k.). Lá Csurgeu (k.). Lá Gurá finátzelor ... a Ref(ormátus) Ecclesia Szánto és Kaszálójak között (k.). Szubt Pedurá Popi ... a Ref. Ecclesia Kaszálójak között (k.). Lá Fátze (k.). Lá Petrinzesel (k.). A Verofénybe(n) (k.). Lá gurá finátzulúí az ut... között (k.). Lá Gurá Finátzului fejobb (k.). Lá Kapu Csonkásului (k.). Lá Megyerus (k.). Lá Kállya Borsi Az Unita, és Reformáta Ecclesia Kaszálóik között (k.). In Rit lá gurá finátzelor (k.). Ugyan ott (t. i. In Rit lá gurá finátzelor) az Utan fejül (k.). Pe grape in finátze (k.). Lá Dímbu Krutsi (k.). Lá Csúrgeu (k.). Gyelá Styubéj gyin Szusz (k.). Szubt Ptyátre (k.) In fátze gyin szusz gye Mará Bobosászke (k.). Ugyan ott (t. i. In fátze gyin szusz gye Mará

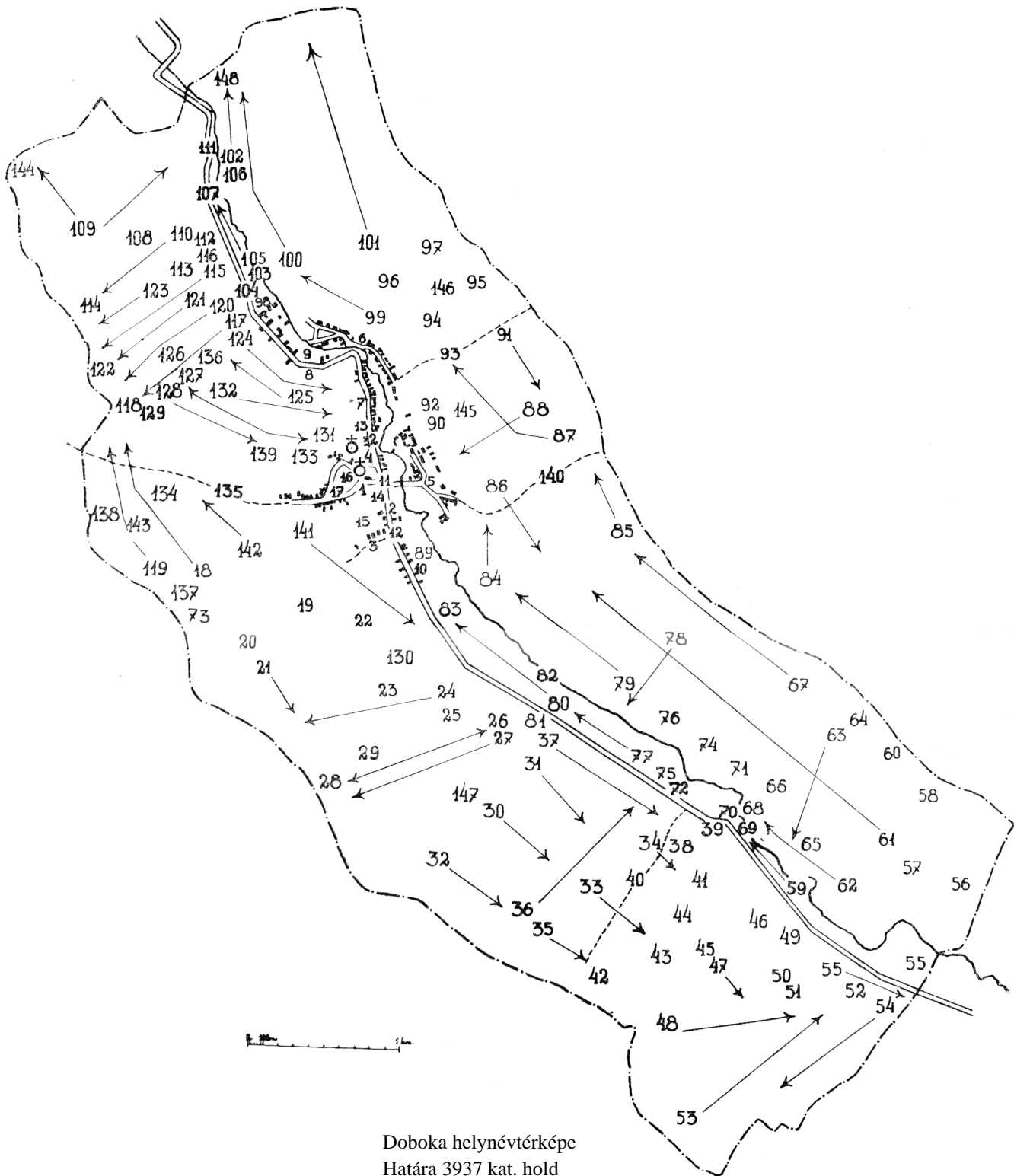
¹⁻² Ugyanabban a forrásban más helyen a fordulókat a Felső vagy Verofényes Fordulo, illetőleg Az Alsó vagy Borsa felöl valo Fordulo alakban említik.

Bobosászke) fellyebb lá Szeretore (k.). La Finátze (k.). In Rít (k.). – Lá Dumbráve (e.). Lá Gyilkos... e rosz Cseplesz ki pusztult Erdő még veszőnek valo sem (e.). Lá Csonkás... le vágot Cseplesz Bokros Erdő (e.). In Medves... Tövíses erdős helyly (e.). In Dumbrevitze... e rosz Cseplesz még veszőnek valo sem (e.). Szubt Gyilkos... rosz Bokros Cziher apro veszőnek valo (e.). In Csonkás... elegyes Karo, és veszőnek, Tölgy, és Gyertyános (e.) [Hodor lev.]. – 1836: a Dios nevű Irotványban... két Nyil Gyümölsős [Mikó lt. Reg. III. Fasc. XVIII. 312]. – 1837: a Pojána vagy Irotvány¹ nevű Hellyen égy felöll a Méltosagos Groff Rhédei Adám... Brányistyája és Gyümölsősse... szomszédtságokban égy darab Gyümölsősse [i. h. 302]. – 1838: az ugy nevezett Babosék Irotványa nevű Hellyen... Gyümölsős kaszállo... a Babos István Allodialis kaszálloik Szomszédtságokban [i. h. 320]. – 1844: a' Bádokba feljáró út [Hodor lev.]. – 1845: a' patak. a' Brányistya nevű erdőre járó Út és a' patak között (gyü.). Csonkás alatt (méhes kert). A' Dobokai és Poklostelki határ között vagon az ugy nevezett Berekbeli fogadó. a Falú felső résziben (ma.). – Az Észkon lévő Fordulóban: A' Falun felyül lévő föld (sz.). A Domboknál való a' Boros felől (sz.). A' Rétkben a' Josinczi rész (sz.). Az uton felyül (sz.). A' Falun alól a' Rétkben (sz.). A' Magyarosnál az uton felyül (sz.). Az uton alól ugyan a' Magyarosban (sz.). A' Csonkásban (sz.). A' Csonkás alatt (sz.). A' Csonkás felett v. Csonkáson felyül (sz.). A Gropán (sz.). A' Rétkbeli kis föld (sz.). A' Vár oldalon (sz.). Az Árkok között (sz.). A' Borsai ut mellett. – A' Verőfényen lévő Fordulóban: A' Lonai Határ szélben a' Verőfényen (sz.). A' Babosék Malmán alól (sz.). A' Babosék Malmán felyül (sz.). A' Babosék Malmánál fenn a' hegyen (sz.). A' Lónai Határ felől felyül az uton (sz.), A' Rétkben a' Magnerék Malmán alól (sz.). A' Retben a' Babosék Malma felől (sz.). Pojána Kincsenyilorba (sz.). A' Brányistyánál levő zab föld (sz.). A' Keresztnél (sz.). A' Rét szélben a' G. Kornis malmán alól (sz.). A' Horgosbeli Láb föld (sz.). A' Sáncok között (sz.). A' Josinczi Szölője alatt (sz.). Az Udvar feletti sancolt Tanorokon felyül (sz.). A' Bésánczolt Tanorok (sz.). Az Oltoványosnál (sz.). Az Udvar Kerten felyül (sz.). A' Vajna Szölője alatt (sz.). A' Verőfényen a' Falu vegin (sz.). A' Brányistya előtt (k.). A' Pojána Kincsenyilorban (k.). a' Diosban. – A' Hargasban (sz.). A' La Zsie Vajni n. Lábban (sz.). Az O rádán felyül lévő Lábban (sz.). A' Magner Malmához járó Úton (sz.). A' Verőfényi réti Lábban Borsó, Lencse, Lenmag, A' Panczélcsehi Lábban (zab). A' Sánczos Rétkben (ke.). A' Falu végén lévő Lábban (ku.). A' Verőfényi Középső Rétken (ku.). A' Fűzfás rét (ke., k.). A' Jo'sin-

¹ Ugyanabban a forrásban másutt *la Pojeny* alakban is.

czi rész felső rét (k.). A Jósinczi rész alsó rét (k.). A' Rhedei rész alsó rét (k.). Az Oldalon lévő Széna fű (k.). A' Gropán (k.). A' Kis Csonkás tetején (k.). A' Malom rét (k.). Lá Kaszte Bologuluj (k.). A' Boros Erdője alatt (k.). A' Pap Erdőjénél (k.). A' Brányistya felett való Szálas erdő. A' Nagy Dumbráva Szálas erdő. A' Gyilkosnál lévő Cseplesz. A' Dumbraviczta apros erdő. A' Méhes Kertnél Szálas erdő. A Csonkás apros erdő. A' Medvésbeli tövisses nyíl (e.). A' Kis János féle apros Erdő (e.) [Mikó lt. Gr. Mikó Imréné Rhédei Mária összeírása]. – 1876: az also nyíl erdő [A dési ref. egyházm. lt.]. – 1878: a' középső nyíl erdő [uo. Viz. jk. 51]. – 1886: Berek. Borosnál. Brányistya. Csonkás. Dumbráva. Északi tér. Gropa. Magyarós. Pap erdője. Verőfényi oldalak. Verőfényi tér. Vije Vajni [Telekkönyvi vázl.]. – 1935: Boroș. Braniște. Cioncaș. Dumbrava. Fața. Groapa. Magheruș. Pădurea popii. Șes în dos. Șes în față. Vie [Uo.]¹ –1942: 1. Ulitsa, d'in d'al (u.). 2. Ulitsa mare (u.). 3. Uliçoara la Borșa (u.). 4. A sáncon ~ Pă șants. 5. Ulitsa păstă vale d'in žos (u.). 6. Ulitsa păstă vale d'in sus (u.). 7. Fîntîna în kapu satului (kút). 8. Fîntîna Lonări. A Lonáraban [9] lévő kút. 9. Lonára ~ Lonară [fr.]. 10. Ciligrád ~ Tsiligrad. Állítólag egy nemrég meghalt ember nevezte így el ezt a falurészt. 11. Podu daskalului (h.). 12. Podu Fătoji (h.). Egy ottlakó emberről nevezték el. 13. Fèrecegi kertye ~ Gred'ina Fertsăgoje (kert). 14. Fîntîna satului (kút). 15. Ulitsa la temet'eș (u.). 16. Meggyes ~ Męd'eș (kert.). 17. Boldîga (ua.). 18. Pap erdeje ~ Pădușea popi (e.). 19. Dîmbu lui Karoi (sz.). 20. Pădușea lui Boroș: Goroniș (e.). 21. Pt'atră (l.). 22. Șt'ubei (sz.). 23. Dîmbu lui Floskoș (sz.). Floskoș volt egy ma már nem élő román ember mellékneve. 24. Kal'ea Borși (sz.). 25. Drumu Kăli Borși (út). 26. Gropa Măd'erușului (sz.). 27. Magyarós ~ La măd'eruș (sz.). 28. Părău Măd'erușului (á.). 29. Părău Kristoltsanului (sz.). 30. Kiscsonkás ~ Čonkașul čel m'ik (e.). 31. Kiscsonkás alatt ~ Su Čonkașul čel m'ik. 32. Kiscsonkás felett ~ D'asupra Čonkașului čel m'ik (sz.). 33. Naccsonkás ~ Čonkașul čel mare (e.). 34. Naccsonkás alatt ~ Su Čonkașul čel mare (sz.). 35. Naccsonkás felett ~ D'asupra Čonkașului čel mare (sz.). 36. Părău Čonkașului: Stupt'ina. A Kis- és Naccsonkás közötti árok neve. 37. Rîturile ku șants d'in suz d'e drum (sz., k.). Régen vízlevezető árkok voltak benne. 38. Fîntîna lui Gligor. Câmpian Gergelyről elnevezett kút. 39. Podu lui Gligor. Ugyannak keresztnevét viselő híd. 40. Csonkás úttya ~ Drumu Čonkașului (út). 41. Borta ~ La bortă. Itt bodonkút volt (vö. r. *bortă* 'fatözzsel bélelt, földbeásott forrás; bodonkút'). 42. Petrințele (e.). Sok vadpetrezselyem

¹ Kádár III. 340–1 is közöl 1501, 1589, 1658, 1768 és 1898-ból néhány helynevet, a XVI. századiakat nyilván jórészt átírt alakban.

Doboka helynévtérképe
Határa 3937 kat. hold

terem benne. 43. Csonkás vége ~ Kapātu Čonkašuluĵ (k.). 44. Berlešt' (sz.). Berle a Muntean-család csúfneve. 45. Szénafű úttya ~ Drumu la Fînatsă (út). 46. Dîmbu kolibd'ilor (sz., k.). 47. Dîmbu Fînatselor: Dîmbu Olt'anuluĵ (k.). 48. Szénafű ~ Fînatsă (k., sz.). 49. Kománda ~ La komandă (sz.). 50. Košt'ea Kondrătai (sz.). Az utótag egy Fălcușanné nevű asszony gúnyneve volt. 51. Košt'ea Pol'ekuluĵ (sz.). Az utótag egy Meseșan nevű ember gúnyneve volt. 52. Gropa: Gropa Fînatselor (k.). 53. Părău gropt'i (patak). 54. Pusztá ~ Îm pustă. „A fost pustă la oi” (= pusztá volt a juhoknál) – mondta a közlő. 55. Határközi rétek ~ Rît între hotară (k., sz.). 56. Fatsa ȝameñilor (sz.). 57. Lónajjak legelője ~ Pășuina Loñeñilor (l.). 58. Tabla Kupșoie (l.). A Cupșa-család Lozsárdon él. 59. Geci réttye ~ Rîtu la Gețsi (sz.). A Geci név egy Perșa Simon nevű román gúnyneve volt. E nevet Perșa, állítólag, egy ilyen nevű bikáról kapta, mert ez egyszer elgázolta. 60. Malom feletti tábla ~ Tabla d'asupra mori (sz.). 61. Fácaji legelő ~ Pășuina îm Fatsă (l.). 62. Malomnál ~ Tabla d'ela moară (sz.). 63. Csörgő árka ~ Părău Čurgăuluĵ. A Csörgőből [64] eredő árok. L. még a 78. helynevet. 64. Csörgő ~ Čurgău (kút). 65. Fîntîna ȝalelor (gyü.). 66. Luhărișt'e (sz., k.). 10–15 évvel ezelőtt lóherés volt itt. 67. Horgos ~ Horgoš (sz.). 68. Alsómalom ~ Moara d'in žos: Moara luĵ Čahoĵ (ma.). 69. Malomút ~ Drumu mori. Az Alsómalomba vezető szekérút. 70. Malomréttye ~ Rîtu d'ela moară. 71. La soku (sz.). Egy bodzafa volt itt. 72. Csákóji rét ~ Rîtu la ȷaz: Rîtu la gîrla (k.). Vö. r. *gîrla* 'szakadás'. 73. Cigla ~ La tsîgla (e.). 74. Bártacinos tábla ~ Tabla d'ela bortočin (sz.). 75. Gocojé ~ Kotu luĵ Gotsoĵ (k., sz.). Câmpan Elek mellékneve Gocoj volt. 76. Árkok közt ~ Între păraie (sz.). Két árok között fekvő terület. 77. Rîturile ku șants d'in žos d'e drum (k., sz.). 78. Csörgő árka ~ Părău Čurgăuluĵ (á.). L. az ugyanilyen alakú, de a határ más részét jelölő 63. szám alatti helynevet. 79. Közös ~ T'uzoš (sz.). 80. Bámfi réttye ~ Rîtu luĵ Bamfi (k., sz.). 81. Magyarósi híd ~ Podu Măd'erușuluĵ (h.). 82. Lónaji patak ~ Val'ea Dobăci (p.). 83. Tisler réttye ~ Rîtu luĵ Tișlăr (sz., k.). Volt zsidó tulajdonosáról nevezték el így. 84. Podu luĵ Găvriľă (k., sz.). 85. Dîmbu kruči (sz.). 86. Tabla Vărzăroĵi (sz.). Az utótag a r. *vărzar* 'étel' köznévből keletkezett gúnynév. 87. Žiĵa (sz., szö.). 88. Istók árka ~ Părău luĵ Iștok (á.). 89. Pap réttye ~ Rîtu popi: Kležiĵa popi (sz.). A református és a görög-katolikus egyház tulajdona. 90. Kertekem fejül ~ Tabla d'in suz d'e gred'in (sz.). 91. Ovășașt'ina (sz.). 92. Tyerty felett ~ Tabla d'asupra t'ert'uluĵ (sz.). 93. Gáborút: Moróji út ~ Drumu luĵ Gabor: Kal'ea Morouluĵ. A tőszomszédos Moróba vezető út. 94. Brañișt'e (sz.). 95. Lónajjakkak az erdeje ~ Pă-

dușea Loñenilor (e.). Az erdő tulajdonosai a tőszomszédos Kendi-lónáról valók. 96. Stăvăriia (sz.). 97. Soč (e.). 98. Csónya híggya ~ Podu Čoñi (h.). 99. Malomódal ~ Koșt'ea mori (l.). 100. Vaszilioj ódala ~ Koșt'ea Vasilioiului (l.). 101. Medves ~ Međvešu (l.). 102. Berek ~ Bărku (sz.). 103. Mokănas csörgója ~ Čurgău Mokănașului (k., kút). 104. Csorgóji híd ~ Podu Čurgăului (h.). 105. Rét ódala ~ Koșt'ea rítului (e., k.). 106. Bikák réttye ~ Rîtu taurilor (k.). 107. Pikuleszi híggya ~ Podu Pikul'eși (h.). 108. Pikuleszi árka ~ Părău Pekul'eși (p.). 109. Tul az árkon ~ Peste Părău (e.). 110. Dumbráva ~ Dumbrava (e.). 111. Gábòr híggya ~ Podu lui Gabor. A ma is élő Kis Gáborról nevezték el ezt a hidat, mert egyszer itt verekedett. 112. Kozma híggya ~ Podu Kozmi (h.). 113. Kozma árka ~ Părău Kozmi (á.). 114. Fészezsdombja ~ Dîmbu lui Feseș (e.). 115. Börtýë ~ Bort'ele (e., k.). 116. Pt'etriš (e.). 117. Dumbrăvitsa (e.). 118. Iertăoïu (sz., k.). 119. Gyilkos ~ D'ilkoš (e.). 120. Csónya árka ~ Părău Čoñi (á.). 121. Turnu (e.). 122. Gropa boierului (e.). 123. Sasău (e.). 124. Vár ódala ~ Koșt'ea četătsi (l.). 125. Vár ~ Četat'a (sz.). A vár alapfalának körvonalai még valamennyire látszanak, de az egész területet szántják.¹ 126. Bliduts (forrás). 127. Brañišt'e (sz.). 128. Kopăčeï (sz.). 129. Pojana Židrutsului (gyü.). 130. Boros ~ Boroš (sz., l.). 131. Brányistyeji árok ~ Părău Brañišt'i (á.). 132. Sănc ~ Šantsu (sz.). 133. Öltovány ~ Oltovañi (sz.). Régen itt gyümölcsös volt. 134. Pojeñ (sz.). 135. Bádoki út ~ Drumu Badokului. A tőszomszédos Bádokra vezető út. 136. Pojana Dumbrăvitsi: Pojana lutului (sz.). Agyagos hely. 137. Papi poján ~ Pojana popi (k.). A református egyházé. 138. Gyilkosi poján ~ Pojana D'ilkoșului (k.). 139. Kriptaji poján ~ Pojana la kriptă (sz.). Az egykor itt birtokos gr. Teleki-család kriptájánál levő föld. 140. Lozsárdi út ~ Drumu Lužerd'ului. A tőszomszédos Lozsárd felé vezető út. 141. Pulhák ~ Pulhak (sz.). 142. Kležiia popi (sz.). A református és a görög katolikus egyház tulajdona. 143. Răzore (e.). Ma már csak ritkán használt név. 144. Bádoki keresztek ~ Kručile Badokului (e.). 145. Pojana Kîncanului (sz.). 146. Părău Piști (á.). Állítólag a mostani bíró dédapjáról, Babos Istvánról nevezték el. 147. Koșt'ea Bologului (sz.). 148. Uărbăneșe (sz.) [Gergely Béla gyűjt.]²

¹ A vár alaprajzát, a várhegy képét és a reá vonatkozó megállapításokat l. Kádár IV, 335. – Makkai László, Belső-Szolnok és Doboka megye a középkorban Szolnok-Doboka magyarsága (szerk Szabó T. Attila). Dés-Kolozsvár, 1944. 64. – Crettier Károly, A dobokai vár: Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából III (1943), 159 kk. és kny. 14 l.

² Közlő: Babos Mihály (39) magyar és Câmpan Pásku (63) román nemzetiségű.

***Dorna**

1550: *Dorna* po sessio [Kádár VI, 357]. 1837: „*Dorna* (puszta)... E puszta Páncélcseh és M. Fodorháza határin terjedvén el két járásban (t. i. a válaszúti és nagyiklódi) esik” [Hodor, Doboka megye esm. 596-7].

Ez, a XVI. században, úgy látszik, még közigazgatási szempontból önálló település határa Magyarfodorháza, Nagyesküllő és Szentkatolna határába tagolódhatott bele. A nagyeskülli határ több régebbi helyneve [vö. Szabó–Gergely, A kolozsmegyei Borsa völgy helynevei 82–3,85, 155], a Magyarfodorházán 1942-ben végzett helynévgyűjtés *Dornajjak* ~ *Dorñén* (kisebb különálló település-rész) adata [i. h. 157] éppen úgy ezt bizonyítja, mint a szentkatolnai határból ismert következő két helynév: 1747: „*Dorna*” (sz.). 1788: „*Dorna* la Katalina” [Kádár VI, 3o5]. Maga a lakott rész azonban a magyarfodorházi határban maradhatott [l. itt fennebb, valamint alább Szentkatolnadorna 1942. évi helynevei között a 27. számút]. A puszta területe legnagyobb részének Szentkatolnával való közigazgatási egyesítése kifejeződik a századforduló táján megállapított Szentkatolnadorna községnévben. – Az, hogy e puszta 1837-ben Páncélcseh határán terjedt el, úgy értendő, hogy ez a puszta, az akkorában szintén puszta-sorban emlegetett Szentkatolnával [Hodor, i. m. 562–3] együtt részben Páncélcsehhez, részben meg Magyarfodorházához tartozott.

***Fikácsteleke**

Ezt az eltűnt települést először 1320-ban említik *Ficachteleke* alakban mint a Sombor-nemzetség birtokát. 1331 táján túl azonban az eddig ismert történeti forrásokból többé ki nem mutatható [vö. Kádár III, 452]. Valószínűnek látszik, hogy e település Magyarköblös határába olvadt bele, mert az 1631-ben és 1639-ben innen idézhető *Fitác*, *Fitác verme* és *Fitác kuttya* helynév alighanem e település nevének előtagját őrizte meg [l. i. h.-en, Kádár, IV, 469–70 és alább Magyarköblös helynevei között is].

***Fintarésze**

1392-ben a mai Kendilóna határába egy Fintarésze nevű rész-birtokot említenek (portio possessionaria *Finthareze* appellata in possessione... Lona vocata habita); ezen a rész-birtokon a jelzett időpontban egy elhagyott jobbágytelket (sessio deserta) is találtak [DI. 31114/EM.]. Ez az oklevél-részlet nyilván egy elpusztult kisebb tanya-szerű település emlékét tartotta fenn. Egyszeri említés

után, amikor már kétségtelenül a végleges eltűnés útján volt, többé nem is találunk reávonatkozó adatot. A kendilónai határból ismert régebbi helynévanyag sokkal szegényesebb [l. ott], hogysen határ-név alakjában találkozhatnánk később, a középkor végén és az újkorban valamilyen, e településünk emlékét fenntartó helynév-alakulással.

***Hunttelke**

Egy 1314. évi oklevél nyomán mint Páncélcsehhez tartozó földrészről említik [Kádár IV, 59]. Hogy mikor keletkezett, mikor tűnt el, illetőleg olvadt bele hihetőleg Páncélcseh határába, a reá vonatkozó egyetlen adatból nem dönthető el. Nevét kétségtelenül Hunt vagy Hont nevű birtokosáról kaphatta.

***Inakháza**

1370:... antiquarum et renovatarum, ac novarum metarum... cursus talis est, quod primo ex plaga septentrionali iuxta fluvium Lona vocatum in dicto monticulo Zazholm duas terreas metas magnas capitales reperissent, penes quas tres novas metas, quarum una a praedicta plaga septentrionali possessioni *Inakhaza* et alia possessioni Bunchyda, tertia vero possessioni Lona a parte occidentis separantes erexissent. Inde versus possessionem Walazwth paulum procedendo, unam metam de novo erexissent, inde ascendendo ad unam aciem, in qua longe eundo directe perveniret ad unum or, ubi iungeret duas metas, quarum unam renovassent... [Bánffy Okl. I, 293].¹ Cursus autem metarum... possessionis regalis Bonchyda vocatae a parte possessionis Lona protenderentur isto modo, quod prima meta inciperet in berch cuiusdam montis Zazholm vocatae, a plaga orientali adiacentis, ubi super eodem berch tres metas novas, prima earundem eidem possessioni Lona ab occidente et tertia possessioni *Inokhaza* vocatae a plaga septentrionali distinguentes erexissent, ab inde directe tendendo ad partem orientis transiret ad fluvium Wyzzomus vocatum et usque ipsum fluvium quatuor metas novas post sese consequenter inter ipsas possessiones Bonchyda et *Inokhaza* separantes erexissent, ibique saliendo ipsum fluvium Zomus, ad eandem plagam orientis protenderet ad quendam montem acutum, infra quoddam litus album existentem... [i. h. I, 300]. – 1345: Petrus filius Pauli de *Inokhaza* [DI. 27270/EM.]. 1373: poss. *Inokhaza* [DI. 27277/EM.]. 1467: *Inakhaza* [DI. 27329/EM.]. 1474 : *Inaktelke* [DI. 27350/EM.].

¹ Ugyanezt a forrást l. még a TelekiOkl. I, 165.

E település magvát kétségtelenül egy *Inok* nevű dobokai várjobbágy¹ telke képezte; erről egy 1315. évi, a dobokamegyei Lóna (ma: Kendilóna) határának kijárására vonatkozó oklevél így emlékezik meg: „...prope *domum Inok* iobagionis castris (t. i. a dobokai váré) iuxta fluvium Lona vocatum...” [BánffyOkl. I, 287–8. – TelekiOkl. I, 37]. Abból, hogy 1370 táján Inakháza a fennebb idézett határjáró oklevelek szövegének tanúsága szerint a (kendi)lónai határ Bonchida és Válaszút felőli részének kijáratásakor említették, bizonyosá teszi azt, hogy a kérdéses település egykori helyét nem benn a Dobokai völgyben, közvetlenül Doboka mellett kell keresnünk, hanem e völgynek a Kisszamos felé eső nyílásában vagy azon kívül a mai országút és a Kisszamos közötti területen, a Bonchida, (Kendi)lóna és Válaszút egykori, Dobokai völgy felőli határvonalától keletre a Dobokavagy Lónapataka két partján a Kisszamosig terjedő területen. – Maga a település egyébként ismeretlen okokból még a XV. század elején elpusztulhatott, mert 1410-ben mint pusztát említik [Kádár IV, 132]. Úgy látszik azonban, hogy e század közepe tájára megint élet kezdődött benne, mert 1467-ben Jakab nevű plébánosát említik [i. h.]. Végleges eltűnésének időpontját és körülményeit nem ismerjük.² Határát Bonchida, Kendilóna, illetőleg Válaszút lakói foglalták a maguk határához.

KECSKEHÁTA

1461: *Kechkehath* [Kádár IV, 260]. 1470: *Kechkehath. Kechkehago* [DI. 27508-9/EM.].³ 1577: *Keczkehat* [Kádár, i. h.]. 1659: *Keczikehat* [uo.]. 1750: „*Kecskeháta*, így hívják az oláhok is” [uo.]. 1831: *Ketskeháta ~ Ketskehátá* [ConsTrans.]. 1837: *Kecskeháta* [Hodor, Doboka megye esm. 558]. 1877: *Kecskeháta ~ Kecskeháte* [ErdHnt.]. 1909: *Kecskeháta ~ Checichehata* [ErdHnt.]. 1942: *Kecskeháta ~ T’ěšt’ihata* [Gergely Béla gyűjt.].

1736: Felső forduló: In fundu Tamástelekuluj (sz.). La Curmetura (sz.). La Meridz (sz.). – Alsó forduló: La Lupoaj (sz.). La Kale

¹ Alighanem fia volt az a János, akit 1344-ben Inok fia János (Johannes filius Inok) néven dobokamegyei főbíróként (iudex nobilium) említ egy pecsétjével is ellátott oklevél [TelekiOkl. I, 131–2]. Ugyanennek nevét még két ugyanez évből való oklevél is fenntartotta [i. h. 135–6]. Egyébként az ő nevét és egy, hihetőleg rokonát (Inok Pál fia Péter) már egy 1343-ban, illetőleg 1345-ben kelt oklevélből is ismerjük [Kádár IV, 131].

² Mint a fenti adatokból látható, e települést utoljára és egyetlen egyszer *Inaktelke* néven is említik. Az oklevél szerkesztője itt *Inakháza* nevét a kolozsmegyei *Inaktelke* községnévvvel cserélhette össze.

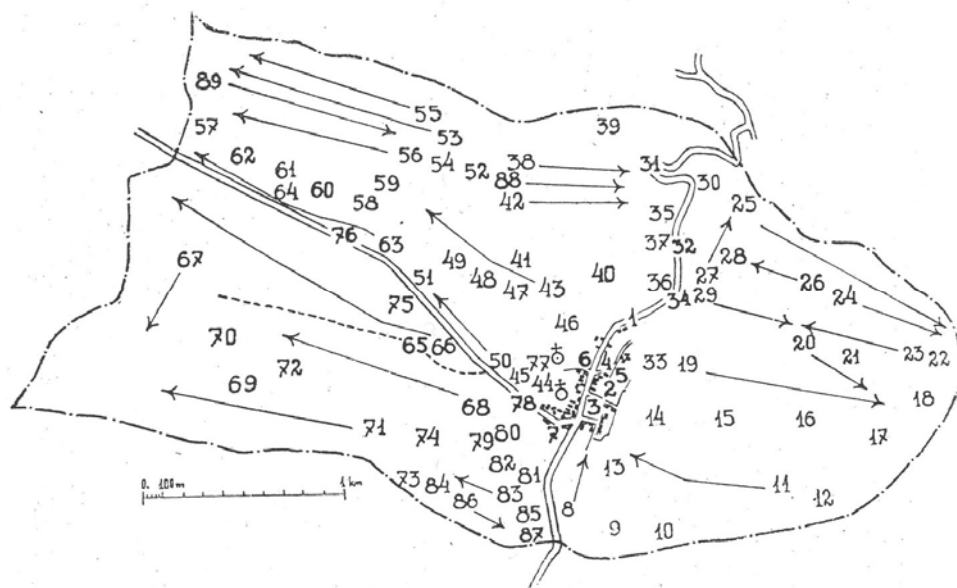
³ Az első alak a rendelet hátán lévő káptalani jelentésben olvasható, az utóbbi magában a rendeletben.

Gyurki (sz.). La Szelistye (sz.). La Kerare Budosuluj (sz.). – In Zerásztre (k.) [Bf. I.]. – 1759: Az Also avagy Récze Keresztur felé valo Forduloban: La Meriz (sz.). Pe Nuk (sz.). Szubt Fasetzel (sz.). Szubt Vényes (sz.) egy felől az Erdő... szomszed(ságában). La Tou a Porgolát mellett (ke.)... a patak (szomszéd(ságában)). La Akasztéj pe Gjalu Putzuri (sz.). La kála Dsurki (sz.) egy felől a Gyurka Patakára járo ország uttya... vic(initásában). In Pojána Beli kőrös körül az erdő szomszédi egy irtovány (k.). Szubt Ples (k.)... fejül az erdő szomszédi. – A Felső avagy Tsernek felé valo Forduloban: A Záraszta nevű helyben a Rét... szomszéd(ságában) (sz.). In Kápu Dumbrevi (sz.)... egy felől az Erdő szomszéd(ságában). A Tamástelek nevű helyben (sz.). In Fundu Zereszti egy darab Irtovány (k.) egy felől... az Erdő... vic(initásában). In Zeraszte nevezetű helyen az erdő között, melly minden esztendőben nyomásban esvén kertel tartatik (k.). In Facza Zeresti (sz.) egy felől az Erdőre járo ut... vic(initásában). In Dimbu Jetuluj (sz.) fejül az Erdő... szomszédi [Hodor lev.]. – 1825: Lupoje Forduloba: Szántók: La Iertevoj (Irtoványba). In Fátzá Lupoji. La Kirligiture. La Meridz (Sztányistye). In Fátze. In Fundu Nukuluj. In Dos . Linge Szát. Lá Kályá Zsurtsi. Lá Kályá Zsurtsi. Doszu Fezsétzuluj. Doszu linge szát. In Szelistye. Doszu Lupoji. In Doszu Fezetzéluluj. Lá Venyes. In Doszu Fezetzéluluj. In Dosu lá Kápu Szátuluj. In Fátzá putzuri. In Lety. Lá Fátzá Venyisuluj. In Doszu Lupojuluj. Intre Hot re. – Kaszálók: La Klintz. La Fundu Nukuluj. In Putzurá. – Tamás falva felől valo Forduloban: Szántók: Lá Fátzá Tamástyelekuluj. Lá Gura Temástyelekuluj. Lá Meridz. In Fátzá hej Márie (!). Intre Dimburelye. Lá Dosz sub Dumbráve. La Fentina Merilor. In Gyálu Zerestyi. Lá Tamástelek. La Temástyeleku hel márie (l.). Lá Fátze. In Doszu linge Szát. La Tamástyeleku hel Mik. In Kornyasze. La Izvare. Dupe Beszerike. La Pod. La Kurmeture. In rindu fentinyi. In Fátzá hej Marie. In Doszu Dumbrévi. Lá Dimbu Fétuluj. In Fátzá Csel márie. Linge Ritu Eclesii. La Ripelye tselye relye. Lá Gyálu Tárnyitzi. –Lá Gyelnitze in Boóristye (ökör tilalmasba) (e.) [Bf. I. Bánffy F. conscr.]. – 1834: a Felső Forduloban: In putzurá (sz.). In putzurá máj in Zsosz (sz.). In fátzá putzuri máj in Szusz (sz.). In doszu fézsétzéluluj (sz.). In doszu fézsétzéluluj maj in Szusz (sz.). In fátzá ványisuluj (sz.). In fátzá perilor máj in Zsosz (sz.). In fátzá perilor (sz.). In Szelistye (sz.). In doszu Lupoji (sz.). Lá pungye lingé gárdu tárinyi (sz.). In Inátze (!) in ritt (k.). In putzurá in ritt (k.). In Ilegy in ritt (k.). Lá védutz in ritt (k.). Kinyépgyistyá Lá pungye (sz.). Lá putzurá pingé ritt... a Fa unak réttye mellett (sz.). Máj in Szusz in putzurá (sz.). In fátzá putzuri (sz.). In doszu fézsétzéluluj máj in Zsosz (sz.). In dosszu fezsétzéd-

luluj lá fintina tsé gyé pgyátré (! sz.). In gyálu fézséztéluluj Lázu (sz.). In fundu Nukuluj pingé ritt (sz.). Lá mériz (sz.). In fátzá Mérizuluj (sz.). In Szelingyá (sz.). Lá pér (sz.). Lá kállya Zsurtsi (sz.). Lá Inátze (k.). Lá Mériz (k.). Kinyépgyistyá lá pungyé (sz.). In Ilegy (sz.). In kasztá puturi (! sz.). In dosz in fundu Nukuluj (sz.). In fátzá périlor (sz.). Lá kállya Zsurtsi (sz.). In Széligye (! sz.). Inge (!) Mériz (sz.). In fátzá Lupoji (sz.). Pé Inátze (k.). Kinyéptyisgyá ... (szomszédja) egy felől az eclesiának fölgye más felől a patak (sz.). In Kasztá Teuluj (sz.). Lá ples egy felől a Völtsi Határnak Széle (sz.). In Kapu Szátuluj in dosz (sz.). Pe Zénage (sz.). In fundu Nukuluj (sz.). In fátzá Nukuluj (sz.). In fátzá perilor (sz.). In Szélistye (sz.). Lá Kállya Zsurtsi az Utt... mellett (sz.). In Kaszté (sz.). Dupé Szátt (sz.). Pé putzurá (k.). Lá pojána Báli (k.). – az also Forduloban: In dimbutz lingé Szát (sz.). Dupe Bészeriké (sz.). Lá ritu Popi (sz.). In fátzá Csé máré (sz.). In fundu Témestyélyékuluj (sz.). In fundu Témestyélyékuluj máj in Zsosz (sz.). In doszu dumbrévi (sz.). Kinyepgyistyá linge Szatt (sz.). In Zérászte (k.). Lá fintina Onyi in ritt (k.). Lá gurá Temesgyélyékuluj in ritt (k.). Lá Kinyepgyistyá pingé drum... egy felől... (szomszédja) az Utt (sz.). Dupé Bészerike (sz.). Lá izvare (szomszédja) egy felől a Falunak réttye (sz.). Dupe Tárnyitze... erdeje... között (sz.). In fátzá Temestyélyékuluj az Ecclesiának fölgye... a Szomszédi (sz.). Lá pér gyin Zsosz (sz.). Lá Dumbráve (sz.). In fundu Zsérészti... (szomszédja) egy felől az Utt (sz.). In doszu Zsérészti (sz.). In fátzá Zérészti (! sz.). Lá Podu Zérészti (sz.). Pingé ritu Csél máre az Utt, és a Falunak réttye Szomszédágiban (sz.). In Zérésztá (k.). Lá Dimburele (sz.). In fátzá Csé máre (sz.). In fundu Temesgyelékuluj gyin Szusz (sz.). In fátzá Temesgyélyékuluj gyin Zsosz (sz.). Lá fintiná Mérilor pingé ritt az utt és Falunak Réttye Szomszedságiban (sz.). Lá fintiná Mérilor, gyin Szusz gyé drum (sz.). Szupt dumbrave Szomszédi... rész erdő (sz.). In kápu dumbrévi (sz.). In gyálu Zérészti (sz.). Pé pojáne Szomszédgya a Falunak Őkőr Tilalmassa és a Falunak erdeje (sz.) Lá Zérészti (k.). Lá fintiná Onnyi (k.). Lá pod Kinyéptyistyá (sz.). Dupe Beszerike (sz.). In fátze (sz.). Dupe Tárnyitze pingé ritt az Falunak Réttye... között (sz.). In rindu fintinyi Temesgyelyékuluj (sz.). Szupt pedure in Temestyélyék (sz.). In dimbu fétuluj (sz.). Pingé drum in dosz, az Utt... Szomszedságában) (sz.). In doszu dumbrévi (sz.). In kasztá Zérészti, az Utt... között (sz.). In fundu Zérasgyé Lázu (sz.). Pé Zérésztá (k.). Lá podu Csél máré (k.) [Hodor lev.]¹ – 1942: 1. Ulitsa mare (u.). 2. Ulitsa d'in žos (u.) 3. Ulitsa la Ilet' (u.). 4. Ulitsa la Horinčije (u.). 5. Fintina la Horinčije (kút). 6. Ulitsa beseriči (u.).

¹ Néhány helynevet 1898-ból Kádár IV, 265 is közöl.

7. Ulitsa kătă Černuk (u.). 8. Tău (k.). 9. Žije (sz.). A falusiak állí-
tása szerint régebben gyümölcsös volt. 10. Mestęciń (sz.). 11. Putsura
(sz.). 12. Plešu (l.). 13. Gura Putsuri (sz.). 14. Ilęť (sz.). 15. D'alu
akăstăiilor (l.). 16. Făžetsel (e.). 17. Pojana Bali (sz.). 18. Kosta la
Pojana Bali (l.). 19. Dosu Făžetselului (sz.). 20. Zănoĝa (sz.). 21.
Merezu fătului (sz.). 22. Fundu nukului (sz., l.). 23. Părău nukului
(sz.). 24. Fatsa Veneșului (sz.). 25. D'alu (e.). 26. Fatsa Perilor (sz.).
27. Sălišť'e (sz.). 28. Zănogutsa (sz.). 29. Văduts (l.). 30. Kal'ęa
Žurki: Kal'ęa Žurči (sz.). A tőszomszédos Gyurkapataka felé eső

Kecskeháta helynévtérképe

Határa 1264 kat. hold

terület. 31. Kîrligătura. Útkanyarodó neve. 32. Drumu la Kal'ęa Žurki:
Drumu la Kaleĝa Žurči. A Gyurkapataka felé vezető út neve. 33. În
Kostă (sz.). 34. Podu Vădutsului (h.). 35. La bortă (sz.). 36. Labu
(sz.). 37. Fîntîna Lupoi (e., sz.). 38. Fatsa Lupoi (e., sz.). 39. Ier-
tăoju Pașkului (sz.). 40. După sat (sz.). 41. D'alu čorelor (sz.). 42.
Dosu Lupoi (sz.). 43. Fatsa čea mare (sz.). 44. Dîmbuts. 45. La fîntîna
Uăńi (k.). 46. Între dîmburele (sz.). 47. Rîtu popăsk (k.). Egy része
a görög-katolikus egyházé. 48. La izvoră (k.). 49. Merizu popi (sz.).
50. Rîtu čel mare (k.). 51. Păsašť'ín (sz.). 52. Tarnitsa (sz.). 53. Groĝa
Tămășť'elekului (l.). 54. După Tarnitsa (k.). 55. Fatsa Tămășť'elekului
(sz.). 56. Dosu Tămășť'elekului (sz.). 57. Dîmbu fătului (sz., e.). 58.
La meriz (sz.). 59. Korńasa (sz.). 60. Zănoĝa (k.). 61. Merizu d'ela
izvoru Pașkului (sz.). 62. Gîrlicu Tămășť'elekului (k.). 63. Kosta Lońi
(sz., k.). 64. Izvoru Pașkului (kút). 65. Drumu Păduri (út). 66. Dosu

Dumbrăvi (sz.). 67. Dumbrava (sz.). 68. Zărasta (sz.). 69. Țerteșie (sz., k.). 70. Fundu Zărășt'i (sz.). 71. Pădușea bămfaska (e.). 72. Dîmbu Klopoňtsi (k., sz.). 73. Dumbrăvitsa (e.). 74. Pojana (sz.). 75. Fîn-tîna meșelor (kút). 76. Drumu Černukului. A tőszomszédos Csernek felé vezető út. 77. După beșerika (sz.). 78. Podu la Piňt'a (h.). 79. Dîmbu la pod (sz.). 80. Gura Zărășt'i (k.). 81. Inatsele čele m'ič (k.). 82. Braňiște (sz.). 83. Zărășt'așu (sz.). 84. Alak (sz.). 85. Inatsele čele marï (sz., k.). 86. Pojana Petri (sz.). 87. Pintsihșer (sz.). 88. Lu-poja (sz.). 89. Tămășt'elek (sz., k., e.) [Gergely Béla gyűjt.]¹

KENDILÓNA

1315, 1370: poss. *Lona* [BánffyOkl. I, 286-9, 293, 300]. 1524: *Lonya* [Kádár IV, 288]. 1588-9, 1767: *Lona* [Jakó, Dézsma 37. – Teleki (gyömrői) lt. Missilis]. 1631 : *Magyar-Lona* [Kádár, i. h.]. 1721: *Kende-Lona* [uo.]. 1808: *Kendi-Lona* [Lipszky]. 1831: *Kendi-Lona ~ Lona* [ConsTrans.]. 1837: *Kendy Lóna* [Hodor, Doboka megye esm. 620]. 1839: *Kendi-Lóna ~ Lóna* [Lenk]. 1877: *Kendi-Lóna* [ErdHnt.]. 1909: *Kendilona ~ Lona* [MoldTog.]. 1921: *Kendilóna ~ Lona* [Mart-Istr.]. 1942: *Kendilóna: Kendilona: Lóna ~ Lona* [Gergely Béla gyűjt.].

1315: prope domum Inok iobagionis castrı iuxta fluvium Lona vocatum. in loco Zazholm nominato. unum siccum potok. virgultam Harazt nuncupatum. unum potok Pastaaya² vocatum. tres monticulos Harumholm vocatos. supra villam Borsaharaztha nuncupatum [TelekiOkl. I, 37. – BánffyOkl. I, 288].³ – 1392: portio possessionaria Fintareze appellata in possessione... Lona vocata habita. a fine viile Lona vocate apud unum rubetum vulgo Teuisbogor (!) vocatum... ab inde... ad orientam... ad quandam terram lutosam vulgo Mochola vocatum... ad fluuium Lonapataka vocatum penes quem unum rubetum vulgo Tiuis vocatum [Dl. 31114/EM.]. – 1429⁴: Borsaharazthya. campum Papthelefew vocatum. viam Borsawtha nominatum. rivulum Lonapathaka vocatum. unum Agyagosparth vocatum. rubetum vulgo harazt. Zazhalum [Dl. 28806/EM. – TelekiOkl. I, 520-2]. – 1739: a farkas völgyb(en) (sz.) [Teleki (gyömrői) lt. Missilis]. – 1754: a' nagy patak. a patak. – A Felső Fordulora: A' két hid között a' bértznek észak felől

¹ Közlő: Daskál János Albu (63) román nemzetiségű.

² A BánffyOkl. I, 288 közlésében *Pascaya* és *Paskaajja* alakban.

³ A határjárás helyneveire vonatkozó megjegyzéseket l. Kniezsa István, Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok (szerk. Deér József és Gáldi László). Bp., 1943. I, 301–2.

⁴ Itt és az előbbi évi közlésben Doboka és Lóna (ma: Kendilóna) kiadott határjárásából csak a helynévadatokat írtam ki [Mindkét határjárást l. az i. h.].

valo részén (sz.). A Kintses árok mellett az északban (sz.). A két hid között az északban felyül az uton (sz.). A Lapát (k.). – Az also For'uloban: A' Farkas völgyben (sz.). A Farkas völgyben a Csere mellett (sz.) [Conscr. III, 114]. – 1759: A határt megjártam, a Losardi uton alol valo tábl(á)b(an) a ros hánya a fejét, az igen jo, ugy a Malom szigetiben vetet buza, a két hid közöt valo, a Borsai uton alol valonak majd fele része, a paptelki, Oros dombon valonak fele, a Pap árkabelinek negyed része, A hideg állý beliek, a csür mellett valo lább, a kocsorva, a Szilvas kerten fejül valo lább s szená fű alat valoval egyben ritkák, igen hibások, egy szoval felénél több azoknak el veszet [Teleki (gyömrői) lt. Missilis]. – 1762: A' Kintses hegyen. A' két hid köszt. Az arok mellett. Szénafűnn. Falu közönséges szénafuviből. A' Farkas völgyibe az arok mellett. A' teren alóll. A' Jenei Határon az út mellett. A' Jenei Fogadó mellett. A' Jenei patak mellett. A' Jenei Réten [Ref. anyakönyv]. – 1767: a Lapáta nevű széna fű [Teleki (gyömrői) lt. Misilis]. – 1784: A' két hid között. A' Kintses árok mellett az északban. A' két hid között az északban. A' Lapát n. h.-ben. a' Farkas Völgyben a' Csere mellett. Farkas Völgyben [Ref. anyakönyv]. – 1838: a nagy Patak, a Patak. – Felső fordulóban: a Bértz. Kintses Arka. Eszak (sz.). Lapát (k.). – Alsó fordulóban: Farkas Völgyben a Csere mellett Árok [MNY. XXVIII, 178 és kny. ETF. 50. sz. 9]. – 1850: Gyálu Perilor – a' hideg alja (sz.). Szénafű (k.). Doszu funtynyi (sz.). Vália Lupuluj (k., l., sz.) [i. h.]. – 1885: Dornán. Fáczia Lozsárduluj. Kocsorba.¹ Közlegelő. Nagy Erdő. Szénafű. Tér [Telekkönyvi vázl.]. – 1899: Nagy utca. templom utca. candia utca. – Lopáta.² Kocsorva. Sovár. Kincses.³ Pedure.⁴ Domán [MNMúz. Népr. Oszt. Semayer gyűjt.].⁵ – 1942: A csorgóház: Csorgóji ucca ~ Uličora. A Csorgóhoz [78] vezető utca. 2. Fő-ucca ~ Ulitsa mare : Drumu tsári (u.). 3. Templom-ucca ~ Uli sa beser či. A református templomnál lévő utca. 4. Kandija ~ Kańd'i (u.). 5. Túl a patakan ~ Păstă val'e (u.). 6. Pál János uccája ~ Ulitsa lui Pál Ianoș (u.). Sebestyén Pál János lakik itt. 7. Falukúttya ~ Fîntîna s tuluj. A Piacon lévő kút neve. 8. Pijac. 9. Hősögdombja. Állítólag 1848 hősei itt vannak eltemetve. Nevezik Hétvezér dombjának is, mert a szájhagyomány szerint ide van eltemetve a hét vezér. 10. Kendi-fa. A hagyomány szerint e fa alatt fogták el Kendi Sándort [A történeti vonatkozásokra nézve l. Kádár IV, 296-7]. 11.

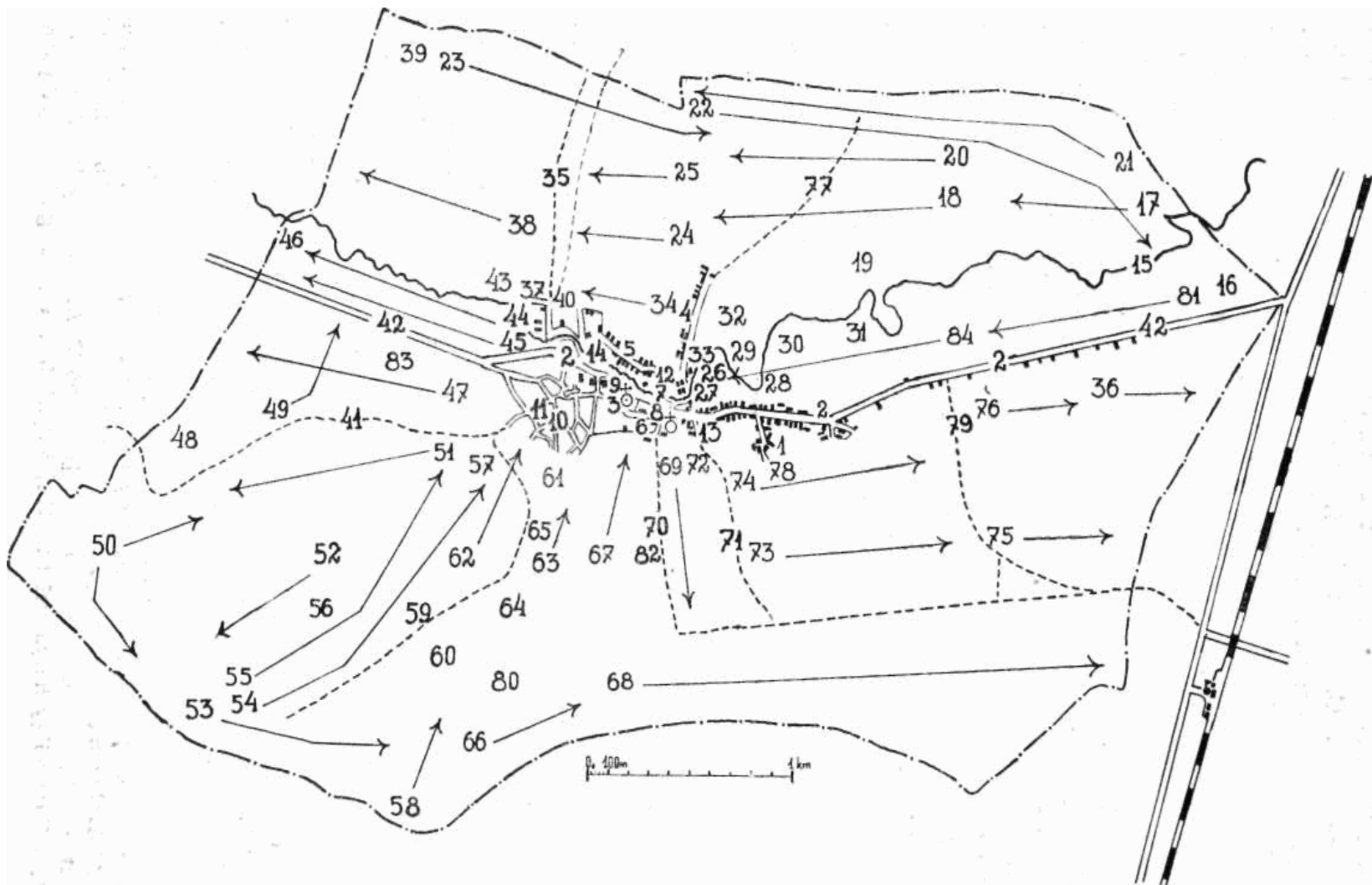
¹ Ezt a nevet ma nem használják a falusiak.

² „Lapát alakú mélyedés.”

³ Jó termő és jó ivóvíze van.

⁴ Régen erdő volt.

⁵ Kádár IV, 302. jobbra átirrt helynévi adatokat közöl az 1315, 1392, 1429, 1592, 1654 és 1854 évből.

Kendlóna helynévtérképe

E falu határában 1392-ben egy Fintarésze nevű elpusztult kis településhelyet említenek

A mai határ 2707 kat. hold

Udvár: Kastěj ~ Kurt'a. A volt Teleki-féle kastély és a hozzátartozó liget neve. 12. Cigányok híggya ~ Podu Tsigañilor. Az itt lakó cigányokról elnevezett híd. 13. Gógaji ucca ~ Ulitsa luĭ Goga (u.). A román helynév utótagja egy e falubeli román ember gúnyneve. 14. Palló ~ Punt'e (h.). 15. Lónaji patak ~ Valea Loñi (p.). 16. Jeneji eklézsija ~ Šes. A református egyháznak ez a földje régen állítólag a szamosjenei határhoz tartozott. Valószínűbb azonban, hogy a szamosjenei magyarság pusztulásával az odavaló egyházközség vagyona a kendilónai anyaegyházközséghez csatoltatott. 17. Domány ~ Domană (sz., l.). 18. Verőfény ~ Fatsa (sz.). 19. Sósrét ~ Sošrit (k., sz.). 20. Jeneji erdő ~ Pădurea Inăuĭ (sz., k.). Nemrég itt még valóban erdő volt. 21. Konytyinyit ~ Koñt'ínit (l.). 22. Konytyinyiti árok ~ Părău Koñt'ínituluj (á.). 23. Farkasvőgy ~ Val'ea lupuluj (l.). Magyar nevét ma már ritkán használják. 24. Szőlőhegy ~ După žiĭe (sz.). 25. Szőlő megett ~ După Žiĭe (sz.). 26. Gyümölcsös ~ Oltovañ (sz.). Régen itt gyümölcsös volt. 27. Kértek ~ Gred'in (sz.). 28. Bikák tere ~ Šesu taurilor (k.). A bikák takarmányát adja. 29. Csicsókás ~ Pičoĭka (sz.). 30. Hajtógbërke: Berek ~ Kotu: Kotu hajtăĭilor (k.). Régen a gróf Telekiek hajtói használták. 31. Tördaji berke ~ Kotu luĭ Tordoĭi (k.). 32. Dáskálné bërke ~ Kotu Dăskălitsă (k.). Egy ilyen nevű asszonyé volt. 33. Sándzba: Disznólegelő ~ Rît în šants. Falusi disznólegelő. 34. Szőlők alatt ~ Su žiĭe (sz.). 35. Ökörút ~ Drumu boĭilor. Itt jártak a gróf ökrei. 36. Sátor : Eklézsija ~ Kležiĭe (sz., k.). Itt az országút mellett vendégfogadó volt. Ma a református és görög katolikus egyháznak földje van itt. 37. Udvari híd ~ Podu d'ela gražduri. Az Udvarnál [11] lévő híd. 38. Verőfény ~ Fatsa (e.). 39. Cigla teteje ~ Tsĭgla (sz.). 40. Csigaút. Kacsariagósan vezető út. 41. Borsaji út ~ Drumu Borši. A tőszomszédos Kolozsborsa felé szolgáló út. 42. Nagyút ~ Drumu tsări (út). 43. Csűrös kèrt: Csüres kèrt ~ Gred'ina šuri (kert). Az itt lévő nagy csürről kapta nevét. 44. Berek ~ Koturi (k.). 45. Paptetek : Alsópaptetek ~ Popt'elek (sz., k.). 46. Eklézsija : Etyhászfőggye (sz.). 1920 táján a román földreformkor kapott itt a református egyház 4 hold földet. Egyébként a románban ezt is a 45. névvel nevezik. 47. Felsőpaptetek ~ Popt'elek (sz.). 48. Gărcok között ~ În răzore (sz., l.)¹ népnyelvi *garc* 'határ' szóval. 49. Paptelki árok ~ Părău Popt'elekuluj (sz., k.). 50. Lapát ~ Lopata (sz.). 51. Borsaji út mellett ~

¹ Gergely jegyzetében itt a *garc* 'határ' jelentésű köznévre utal. Bár a *garc* (~ *gorc* ~ *görc*) tájszót a magyar nyelvterület több pontjáról ismerjük, ilyen jelentésével nem találkoztam [vö. MTsz.]. A tőszomszédos Kolozsborsa határából ismert *Pakulájgorca* és *Keresztájgorca* [l. Szabó T. A.–Gergely B., A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei 124, 126] helynévben a *gorc* 'gödör, vápa' jelen-

Lîngă drumu Borși (sz.). 52. Vackòrfahegy ~ Fatsa perilor (sz., k.). 53. Szénafű ~ Fînatsă (k., kevés sz.). 54. Higygáj ~ Hid'igaja (k., sz.). 55. Higygáj árka ~ Părău Hid'igăii (á.). 56. Higygáj kúttya ~ Fîntîna Hid'igăii (kút). 57. Kéthítköszť ~ Între podurî (sz.). 58. Kakashegy ~ Kokoșhed': Kokoșed' (sz.). 59. Szénafű úttya ~ Drumu Fînatsului (út). 60. Sówár ~ Šovar (sz.). 61. Kèrtek megett ~ După pomî: După gred'in (sz.). 62. Kincsesárka ~ Părău Kinčeșului (á., sz.). Állítólag az itten lévő jó forrásról kapta ezt a nevet. 63. Észak ~ Dos (sz.). 64. Szénafű alatt ~ Su Fînatsă (sz.). 65. Kincsesárki kút ~ Fîntîna d'in Kinčeș (kút). 66. Udvari szénafű ~ Fînatsu țel domnesk (k.). 67. Tyúkhegye ~ D'alu găiîni (sz.). 68. Erdő megett ~ După păd'urê (l., sz.). 69. Az árkon: Oroszok árka: Árkok köszť ~ Pă părău: Părău Rușilor. Állítólag 1849-ben az oroszok táboroztak itt. 70. Dádusi út ~ Drumu d'ela fîntîna fogădăului. A *Dădus* néhai Sebestyén Ádám gúnyneve volt. 71. Gógájéki út: Tanyaji út ~ Drumu toîeîului: Drumu pășuîni (út). Egy tanyához vezetett. 72. Domb ~ Dîmb (sz.). 73. Nagyérdő ~ Păduřea mare (sz.). 74. Kisérdő ~ Pădurițe (sz.). 75. Padas ~ Pod'ereî (sz.). 76. Àslóészak: Észak ~ Dosu (sz.). 77. Bogójút ~ Drumu d'im fatsă. A *Bogoj* egy Buia Simon nevű e falubéli ember gúnyneve. 78. Csörgő ~ Čurgău (kút). 79. Északi út ~ Drumu Dosului. Ezen az úton járnak a tőzsomszédos Bonchidára. 80. Hamuka ~ Hămuka (l.). 81. Falusi tér ~ Șes săt'esk (sz., k.). Már az 1920 táján megejtett kisajátításkor sem tartozott a gróf Teleki birtokhoz. 82. Fogadókúttya ~ Fîntîna fogădăului. Régen az egész határban ebben a kútban volt a legjobb víz; a fogadóba is innen hordták a vizet. 83. Téglák úttya. Itt égették a téglát. 84. Tér ~ Șes (sz., k.) [Gergely Béla gyűjt.]¹

tésű [i. h. 126]. Megjegyzem, hogy bár e jelentéssel saját helyszíni gyűjtőmunkám során találkoztam, ez nagyon eltér a MTsz.-ban közölt szintén sokféle ágazó jelentésektől. – A kefelevonatok javítása közben Gergely magyarköblösi helynévgyűjtésének jegyzőkönyvében látom, hogy itt is feljegyezte ő a *garc* köznevet ezúttal 'hegyél' jelentésben [Ilyenféle jelentést már Szabolcs és Szatmár megyéből is közöltek (MTsz.)]. Megjegyzendő, hogy a köblösi helynévanyagban *garccal* alakult helynév nincs, s így valószínűnek látszik, hogy Gergely itt a *garc*-ot köznévi szerepben hallotta használni. Véleményem szerint e köznévi sokféle jelentése azzal áll kapcsolatban, hogy e tájszó maga kihalóban és így jelentése is homályosodóban van. Ezért nem tudtam annak idején magam sem kolozsborsai helyszíni gyűjtésem alkalmával a jelentést biztosan megállapítani. Itt jegyzem azonban meg, hogy mindkét kolozsborsai helynév a határnak hegyélen lévő részére vonatkozik.

¹ Közlő: Sebestyén József Samué (49) magyar és Ceterean János (65) román nemzetiségű.

LONAPOKLOSTELKE

1306: terra *Phuclustheluky*. terra *Puklustheluky* [Dl. 28574/EM.]. 1320: *Poclustelek* [Kádár V, 459]. 1470: *Poklosthelek* [Dl. 27508/EM.]. 1570: *Poklosthelke* [Kádár, i. h.]. 1615: *Poklostelke* [uo.]. 1766: *Poklos Telke* [Bf. I.]. 1831: *Poklostelke ~ Peklesa* [ConsTrans.]. 1837: *Poklostelke ~ Puklise* [Hodor, Doboka megye esm. 610]. 1839: *Poklostelke ~ Pikelise* [Lenk]. 1877: *Poklostelke ~ Poklisa* [ErdHnt.]. 1909. *Poklostelek ~ Pigleşa* [MoldTog.]. 1921: *Lónapoklostelke ~ Pâglişa* [MartIstr.]. 1942: *Poklostelke ~ Pîglişa* [Gergely Béla gyűjt.].

1306: Ereuspatac. ryvulus Louna. Kykus [Dl. 28574/EM. – Kádár V, 459–60, 471].¹ – 1697: az vartopab(an (k.) [JósHb. Fasc. III. No. 17]. – 1752: A Felső Határban: La pereul Tyizi (sz.). La Kelderuse (sz.). La Dimburele (sz.). La gura Benyesi (sz.). La Komare (sz.). La Fintina Tyizi (sz.). La Kárpín linge gárdul Czarínilor (k.). In Podérej (k.). In Dumbráve az Esztényi Határ széllyben (sz.). – Az Also Határban: In Vále Csurdáruľuj (k.). A Falu also végín alol (sz.). La Kále Borsi din sosz (sz.). La Kále Borsi din szusz (sz.). La vale re (sz.). In kápu Dimbureli (sz.). La Hurubé pe Pereul Morouľuj (sz.) [Bf. II. Rok. Lázár Lev. 49. Fasc. 10. sz.].² – 1761–62: Derse felöl valo Forduloban: La Benyete (sz., k.). In Parou Tyiszi (sz.). Lá Gárdu Tzárini (sz.). – Doboka felöl való Fordulóban: Lá Rit (sz.). In Válye Csordánuluj (sz.). Lá Gyál (sz.). Intre Hotar (sz.). Lá Káráre Morouľuj (sz.). Lá Fasét (sz.) [Ráťz Krisztina conscr.]. – 1766: Paron Pestyeri (p.). Lá Funtina Tyiszi (sz.). Lá Barkutzá Popi (sz.). Lá Dimburelye (sz.). Dupe Dimbu elye (sz.). La Funtina Horsa Von (sz.). Pe linge Vályá Birsi (sz.). Intre Jázurj (sz.). Lá Jáz (k.). Lá Nuk (sz.). In Kápu Dumbrévi (sz.). Szub Dumbrava (sz.). Lá Kályá Borsi (sz.). Lá Vályá Csurdáruľuj (sz.). Pe Parou Morouľuj (sz.). Gye ászupra Vijilor (sz.). Lá Vályá re (sz.). In Pojáná Lukoje (sz.). Intre Parou Tyizi (sz.). Lá Csires (sz.). In Fundu Benéti (sz.). in Fundeturá Benetzi (sz.). in Gurá Benetzi (sz.). In Parou Péstyeri (sz.). Lá Péru (!) Luj Ignáth (sz.). Pe Kosztá Debutsi (sz.). In Kápu Szátuluj (sz.). Plopis [Bf. I.]. – 1775: a' Felső Forduloba: In Parou Tyitzi (sz., k.). Pesztje Paro (sz.). Pelingé Drumu Csiresuluj (sz.). Lá Dimburelye (sz.). In Gurá Bényitzi (sz.). Lá Podu Kublesu-

¹ Határhelyek a Töki völgyben lévő Esztény és Kend (ma: Magyar-szarvaskend), valamint az e völgyben fekvő Doboka és az elpusztult Paptelke felé.

² A vallatásos birtokösszeírás tanúi: Petrus Nyimán (nobilis; 60), Theodorus Bogotán (nobilis, 50), Alexius Csomokoz (nobilis, 40), Morosán Ane (jobbágy 50), Gyulán Kriszte (jobb.; 52), Almás Gavriľe (jobb., 40), Veres Gavriľe (jobb.; 62), Rusz György (zsellér, 48), Kovács Záharie (zsellér, 50).

luj (sz.). Intre Ape (sz.). Lá fintina Horsi (k., sz.). In Benyetye v. Benyitye Iratvány (k., sz.) Lá Berkutz (k.). Lá Kelderuse (sz.). Pe Kasztá Mori (sz.). Lá Barkutz (! k.). In Dumbrave (k.). In Kárpinyis Iratvány (sz.). In Kaszte (sz.). Dupe Dimburelye (sz.). In Ripá Mori (sz.). – Az also Fordulóba: Lá Kályá Borsi (sz.).¹ In Kázstá Dobitsi (sz.). In Gyál lá Vályá re (sz.). Lá mársinyá Dumbrevi (sz.). In Pesztyere (sz., k.).² Pe Parou Morouluj (k.).³ Lá Fasétzél (k.). Lá Válye re (sz.). Lá Urzikány (sz.). In Vályá Csurdáruľuj (k.). Dupe Pérj (sz.). Lá Vályá re intre hotáre (sz.). Intre Pérj (Iratvány) (sz.). In Gyálu Fruntyii (sz.) [A kvári ref. koll. lt. Sombory lev.]. – 1777: a Doboka felől valo fordulóban: Vale re n. helyben (sz.) [Bf. I.] – 1834: a falu derekába(n) a nagy utza also során (telek). a Falu also végiben a Patak felől (telek), a Falunak also végiben a Patak mellett – égy felől (szomszédja) a Patak (telek), a falunak derekában az utan fejül (telek). – az északba Bádok felől (e.). Lá Vályá Csurdáruľui (vagy Csardáruľui)... roszt Cseplesz Tölgyes Erdő hely (e.). – In Rítu gýin gurá veí Kublesuluí (sz.). Lá Mará Felityoje (sz.). Lá Mare Intre vej (sz.). Az Also Réten (sz.). In Ritu gýin Zsosz (sz.). Lá Mare (sz.). A Retben, a Patak... között (sz.). – a Felső Forduloban: Lá Kelderuse (sz.). Lá Csires (sz.). Lá Benyetyá (sz.). Lá fintiná Horzsi (sz.). Pe vályá Kublesuluí égy felől (szomszédja) az ut (sz.). Lá Gárdu Czárinyí (sz.). Lá Pereu Tyizi (sz.). Lá Kelderuse az Oláh Ecclesia... szántok között (sz.). Dupe Dímburelye az oláh Ecclesia és a belé rugo Szánto Földök vége Szomszédi között (sz.). Lá Pereu Benyetzí A Dersei határ Szél... között (sz.). Lá Pereu Benetzí (sz.). Lá Mare in Kaszte (szomszédja) alól az ut fejül a Nagy oldal (sz.). Lá Vályá Kublesuluí (sz.). – Az Also Forduloba: Lá Pestyere (sz.). Lá Drumu Moroului az ut... Szomszédágiban (sz.). Lá Klisia tse Popászke az Unita Ecclesia... Szántok között (sz.). lá Vályá re (sz.). Lá Vályá Csurdáruľui (! sz.). Lá Lipová(n) (sz.). Intre Szpiny (sz.). In Ptyetrár (sz.). Gyá Szuprá Veí rele (sz.). Lá Medves (sz.). Lá Vályá Re (sz.). Gyá szup a veí rellye (sz.). Lá Kasztá Debítsi (sz.). Lá Petrár (sz.). Lá Ploptyis (sz.). In Ritu Benyetzí (k.). In Ritu Ketunyitzí (k.). In Ritu gýin Zsosz (k.). Lá Kurtye égy felől az Arok (k.). Pe Pereu Tyigyí az Erdő hoszába (k.). Lá Fesetzél (k.). Lá Lipová (k.). Lá Mársinyá finatzelor (k.). In Rit Peszte Válye (k.). Lá Ritu Benyetzí (k.). Lá Jáz (k.). Lá Benyitya (k.). Lá Gárdu Czárinyi (k.). In Rítu gýin Zsosz Peszte válye (k.). Lá Pereu Tyigyí... Erdő között. (k.).

¹ Ugyanabban a forrásban alább e tag nyilván elírásból *Borisi* alakban is.

² Uo. alább e tag *Pestyére* alakban is előfordul.

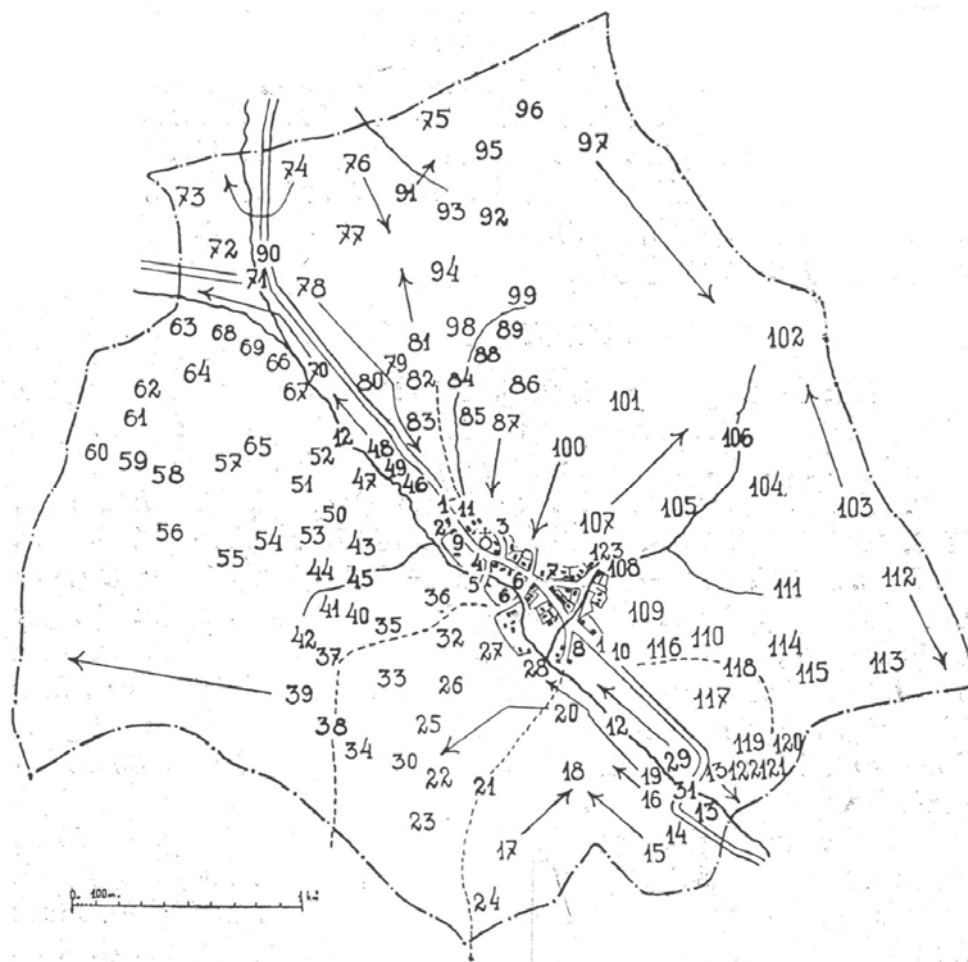
³ Uo. alább e tag *Morojuluj* alakban is.

Lá Ritu gyin Szusz (k.). Lá finátze (k.) [Hodor lev.]. – 1911: Ritu din zsz. La Valea Borsi. In dosz de la gardu Czarini. La csires in dosz. La Benetya. Ritu Benyeczi. Ritu din szusz. Ritu ketunyice. In puszta. La Bercz vasy La Belcz. La fozset in dosz de kata Kubles. Funaczele szatului in dumberava. Gyalu sztojenyi. La Pestyire. La ploptyis. Kaszta Debucsi [Telekkönyvi vázl.]¹ – 1942²: 1. Drumu mare (u.). 2. Ulitsa la Židovu (u.). Egy zsidó lakik itt. 3. Ulitsa la popa (u.). A görög-katolikus pap lakik itten. 4. Ulitsa la Fîntîna satului (u.). 5. Fîntîna satului (kút). 6. Ulitsa la puînt'e. Ebben az utcában egy palló vezet át a patakon. 7. La butrukă. Itt egy bodonkút (vö. r. *borta*, kicsinyítő *burtuka*) van. 8. Ulitsa la Lipova: Uličora Lipovi (u.). A Lipova [28] nevű határrészbe vezet. 9. Podu beseriči. A templom előtt lévő híd. 10. Ulitsa la Val'ea fea. A Val'ea fea [121] nevű határrészbe vezető utca neve. 11. Părău beseriči. A Părău pešt'iri [84] folytatása a faluban. 12. Val'ea (p.). 13. Rîtu d'in žos d'e pod. 14. La bărk (sz.). 15. Kopt'ea Kăl'i Borši (e.). 16. Kal'ea Borši (sz.). 17. Părău Hîkului (e.). Az utótag itt és a következő helynévben Pop István gúnyneve. 18. Fundătura Hîkului (k.). 19. Rîtu d'in žos păstă val'e (k., sz.). 20. Val'ea Čurdarului (k.). 21. Drumu Văii Čurdarului (út). 22. Fundătura Rușilor. A Rus-családé. 23. În d'al la parket (e.). Az utolsó tagra nézve vö. r. *parket* 'kisajátított föld'. 24. Kručile Badokului (e.). 25. Pod'erej (sz.). 26. La kruče (sz.). Itt egy kereszt van. 27. Pá grope (sz.). 28. Lipova (k., kút). 29. Rîtu d'in žos (sz., k.). 30. D'asupra Văii Čurdarului (e.). 31. Podu Dăbîči. A Dobokára vezető úton lévő híd. 32. Gardu tsariîni (sz.). 33. Păduřea la Gardu tsariîni (e.). 34. Pojana în d'al (k.). 35. Părău T'izi (sz.). A tőzsomszédos Kide felőli határrészben lévő hely neve. 36. La fîntîna satului (k.). 37. Su pădure (sz.). 38. Drumu lupt'ișt'i. Régen ez út környékén állítólag farkasvermek voltak. 39. În d'al (e.). 40. Între păraje (sz.). 41. Fîntînila Fii (sz.). Egy Fia nevű asszonyról nevezték el. 42. La kărări (sz.). 43. Dîmbuts: Dîmb (sz.). 44. La pod'in (k.). 45. Părău čireșului (p.). 46. Îm pustă (sz.). 47. Rîtu Motoči (k., sz.). 48. Între ȳazuri (sz., k.). A patak és a malomárok között lévő terület. A telekkönyvben Rîtu ketunyice néven szerepel. 49. La mořă (sz., k.). Az ittlévő malomról nevezték el. 50. Rîtaș (l.). 51. La perî (l.). 52. La ȳaz (k.). Itt van a malom gátja. 53. La kăldăruša (sz.). 54. La čireș (sz.). 55. Kopt'ea čireșului (e.). 56. Păduřea beseriči (e.). A görög-katolikus egyházé. 57. Gura Behetsi (k.). 58. Kopt'ea Behetsi (e.). 59. Behet'a

¹ Nehány helynévadatot 1306-ból [l. fennebb ennél az évnél], 1864-ből és 1898-ból Kádár V, 459–60, 471 is közöl.

² A határ tagosítatlan.

(k.). 60. Fundu Behetsi (e.). 61. Mojna Bologoii (k., sz.). 62. La curgău (sz., k.). 63. Părău Behetsi (k., p.). 64. La pt'etrar (sz.). 65. Dîmburele (sz., k.). 66. Fîntîna Horzi (k., kút). 67. La rîpă (sz.). 68. La rogoză (k.). 69. În koturî (k.). 70. Rîtu d'in sus (k., sz.). 71. Podu Kubleşului (h.). 72. Bd'ilts (k., e.). 73. Pojana îm Bd'ilts (k.). 74. Val'ea Kubleşului (sz., p.). A Magyarköblösről jövő patak és a mellette

Lónapoklostelke helynévtérképe

Határa 1808 kat. hold

lévő földek neve. 75. Părău Făzetului (p.). 76. Gura Făzetului (k., e.). 77. La tufele komori (k.). 78. Koş't'ea mori (sz.). 79. La izvor (kút, sz.). 80. Părău izvorului (p.). 81. Koş't'ea Babi (e.). 82. Pt'etrafu (e.). 83. Drumu Pt'etrafului (út). 84. Părău peş't'iri (sz.). 85. La pest't'iră (sz.). 86. Spoială (l.). 87. Su Spoială (sz.). 88. Koş't'ea korñilor (l.). 89. D'asupra korñilor (l.). 90. Drumu Kubleşului. Magyarköblösre vezető út. 91. Făzetu (e., k.). 92. Koş't'ea Făzetului (e.). 93. Fîntîna popi

(kút). A görög-katolikus papé. 94. D'asupra Făžetselului (e.). 95. Pojana Rușilor (k.). A Rus-családé. 96. Pojana Lukoiji (k.). 97. Dumbrava (e.). 98. D'asupra Pt'etrafului (e.). 99. D'asupra peșt'iri (e.). 100. D'asupra nukului (sz.). 101. Maržiña Dumbrăvi (sz.). 102. Tsîgla (sz.). 103. D'alu Stoieni (sz.). Az Esztény felé eső hegy. 104. D'asupra pt'etri (sz.). 105. Strîntura (k.). 106. Părău Strînturi (á.). 107. Žiia (sz.). 108. Pă părău (k.). 109. Kōst'ea urzikarului (sz.). 110. D'asupra urzikarului (sz.). 111. Plopt'iș (sz.). 112. D'alu Moroului (sz.). A morói határszélben lévő hegy. 113. Mēdveșu (sz.). 114. Fîntîna la Val'ea re (kút). 115. Îm fruntar (sz.). 116. Dîmbuts (sz., k.), 117. Kōst'ea Dăbîci (sz.). 118. Drumu Văji re (út). 119. La poiană (sz.). 120. Părău Văji re (á., e.). 121. Val'ea fea (sz., k.). 122. Labu (sz.). 123. Butrukă (kút). L. még fennebb a 7. számú helynevet [Gergely Béla gyűjt.]¹

MAGYARDERZSE

1340: *Dersa* [Kádár III, 276]. 1507: Nicolai Mayady de *Derse*. Nicolai Dobokaÿ de *Derse* [BánffyOkl. II, 411, 413]. 1524: poss. *Derse* [TelekiOkl. II, 393]. 1588-89: *Derse* [Jakó, Dézsma 40. – JósHb. Fasc. III. No. 33].² 1720, 1776: *Magyar Derse* [Bf. I.]. 1762, 1780, 1784, 1786, 1802, 1833, 1836-38, 1840: *M. Derse* [Gr. Mikó lt. Reg. III. Fasc. XXIV. 463. – TT. – Bf. I. – Hodor lev.]. 1808: *Derse* ~ *Dirsá* [Lipszky]. 1831: *Der'se* ~ *Dir'se* [ConsTrans.]. 1837: *Magyar Der'se* [Hodor, Doboka megye esm. 606]. 1839: *Magyar-Derse*, auch nur *Derse*, *Derzse* ~ *Dirse* [Lenk]. 1877: *Magyar-Derzse* ~ *Dirseu* [ErdHnt.]. 1909: *Magyarderzse* ~ *Dârjea* [MoldTog.]. 1921: *Magyarderzse* ~ *Dârja*: *Dârja* [MartIstr.]. 1942: *Magyardêrzse*: *Dêrzse* ~ *Dirža* [Gergely Béla gyűjt.].

1589: az Nagj Rethen [JósHb. Fasc. III. No. 33-4]. – 1610: Kerek keō arka mele(t) egj kis szúgetben az arok melet, egy felöl szomszedgia az orszag uttia, mas felöl az arok [i. h. 44]. – 1652: Az Also fordulo: az kis berek Terib(en) (sz.). ugja(n) ott (t. i. az előbbi helyen) az Arok mellet (sz.). Az Kis Berek meget (sz.). Az Badoki ut mellet (sz.). Az Tekenōs Arka mellet ket felöl az Arok mellet kazalo parlagh. Az Tekenōs Arka(n) Innet edgj Darab kazalo rit. Az Badoki ut mellet (sz.). Az Benethe Elöt az kerek Domb oldalo(n) (sz.). az Beneteb(en) az Swket ritb(en) (sz.). Poklostelke fele az falu rite kōzöt (k.). – Az felsò fordulo: Az kenjeres aÿ arka

¹ Közlő: Tamaş Sándor [40] román nemzetiségű.

² Ez időponttól kezdve leggyakoribb ez a helynév-alak, s így ezt nem, csak a tőle eltérőket közlöm.

mellet (sz.). az kenjeres Aÿba(n) (sz.). Az Juga szerib(en)... az biro fogas mellett (sz.). Az köblösi Arok mellett (sz.). Az keczegető elöt (sz.). az kenjeres Aÿba(n) az kőszepső labban (sz.). az biro fogas mellett (sz.). – az Tekerés aÿ elöt az rit szilen (sz.). az Kis Berek terj az falu fele fel Jaro Labba(n) (sz.). az felső labba(n)... az kerek kö hidjanal (sz.) [I. h. 60]. – 1699: a felső Forduloban nyerges n. h.-ben mely vulgo Szőlő aly(an)ak¹ is hivatik [Bf. I.]. – 1716: Az also forduloban: Az Falu mellett az fel jaro lábban (sz.). A Thoder Seszū nevū helyb(en). Az Kovaszta (!) Thodori alat (sz.). A Thodorajb(an) (sz.). A Berczen (sz.). Az Doszu Benettjiben (sz.). Az Domb között (k.). Az Réten az Patak közít (! k.). – Az Felső forduloban: Az Valya Dumitruban (sz.). Ugyan ot az Patakon innét (sz.). az Valya Dumitru oldalában (sz.). Az valye Andrejkiban (sz.). A Gura Tekereseb(en) (sz.). Az terb(n) az Patakon tul (sz.). Az Malom teriben az Patakon tul (sz.). A Fruntye Kerbunyistyiben (sz.). Az Patak között az Malmon fellyül (k.). Az Pantocsi (!) Hátár szellyben (k.) [JósHb. Fasc. III. No. 68]. – 1720: Tekenyősön (sz.). a' Bercen (sz.). Benete alat a hegyen (sz.). Kővár alat Benetebul ki jàro föld [Bf. I.]. – 1754: a Templom alatt lévő Falu utzája. – Az also Forduloban: A' Todora teri n. h.-ben a Feljárob(an) (sz.). A' Falun alol az also rétbe (k.) ... szomszédgya Délről a Derse felől le folyo patak, északrol... a Falu közönséges nyilas réttyei. – A Felső Fordulora: A' Falun felyül út hosszában (sz.). A' Régi kereszt terib(en) (k.). a' patak, a Falu közönséges kaszálo réttye. A Malomárka hosszába (k.). a' nagy patak [Conscr. III, 72].² – 1761-62: Pántseltse felől való Forduloban: In Sész (sz.). In Seszū Mori (sz.). La Gurá Siilor (sz.). In Fundu Gragyini (sz.). Pe Válye Dumitru v. Dumitrás (! sz.).³ In Gura Gyioticsi (sz.). Gye szuprá mori (sz.). Szub Mesztetsin (sz.). In Gurá Vélyi (sz.). in 'Sesz (sz.). Lá Krutse (sz.). In Fundatura (k.). Intre Paráj (! sz.). In Kárbunyétz (sz.). Pe linge Drum (sz.). Intre Hotár (k.). – Poklostelke felől valo forduló: In Seszū Togyeri (sz.). Linge Szát (sz.). In Benete (sz., k.). Linge Paro (sz.). Pe linge Válye (sz.). Szub Tyovár (! sz.). La Kasztej (sz.). Pe Szub Työvár (! sz.). Intre Dimbur (sz.). Kite Pojén (sz.). Pe linge Paro Benyétzi (sz.). Linge Parou Togyeri (sz.). Lá Piatrá (sz.). In Kàpu Szátuluj (sz.). In Benyete (k.). Lá Kálye Badoguluj (sz.). Pe linge Paro (sz.). In Gura Benyetyi (sz.). In Sész pe linge Drum (sz.) [Rátz Krisztina

¹ Ugyanabban a forrásban alább: *Szőlő labja(na)k*.

² A vallatásos birtokösszeírás tanúi: Benedictus Varsányi (74), Koszta Urszán (60), M. Kosztán (50), Bálmos Szimeon (83), Faluvégi György (60), Kőblösán Urszán (55).

³ Alább: *In Válye luj Dumitru*.

conscr.]. – 1762: de Sub Sej nevezetü helljb(en) [Mikó lt. Reg. III Fasc. XXIV. 463]. – 1769: Felső forduló: Pe Vállya luj Dumitru (sz.). Intre hotár (sz.). In Sészú móri (sz.). Lá Gárdu Czárini (sz.). Lá Vállya Kublesuluj (sz.). Intre Peróú (sz.). Lá Vállya luj Dumitru (sz.). In Fundu Gregyini (sz.). In Fundu Gregyini kitre Mesztetsin (sz.). Lá Krutse (sz.). Intre páráje (sz.). Szupt Mesztetsiny (sz.). In Vulturj (sz.). Lá Karbunyestye in Kapú Gyáluluj (sz.). – Alsó forduló : Lá Kállye Bádoguluj (sz.). Lá Szereture (sz.). La Faczá Bénézi (sz.). Lá Gurá Beneczi (sz.). Pesztye Vallye lá Drumu Czéri (sz.). In Kápu szátuluj (sz.). In Sészú Tógyeri (sz.). In Benettye (sz.). La Funtina Benéyi (k.). Lá ptyetrillye bénézi (k.). Lá Fogadóú (sz.). La Ptyétre (sz.). Lá Togyera (sz.). Szuptt Kúvár (sz., k.). Lá Pojény (sz.). Pe linge peróú Benéyi (sz., k.). In Benettye (k.). Intre Dimburj (sz.) [Gr. Gyulai és gr. Kuun lt.]. – 1776: Ujfalu felől valo oldalb(an) az Északban (sz.) [Bf. I.]. – 1780: Uj falu felől valo oldalban: az Ejszakban [TT.]. – 1783: a Dersei Határnak Pántzél-Cseh felé valo fordulojában a Sééj nevezetü helyen levő egy darab Irotvány [Uo.]. – 1784: A Poklos Telke felé valo Fordulon: a Kővár alat (sz.). A' Benéte tetőn (sz.). A Bértz oldalon (sz.). a Bértzen a Pojánán (sz.). A Bumbuj köveinél (sz.). A' Köblösi ősvenyénél (sz.). A' Togyer Labjánál (sz.). A Falu meget (sz.). Az Agyag Veremnél (sz.). A Benéte Verőfényén a Köveknél (sz.). A Rusz Pojánánál (k.). A Bádoki utba a Kő alat (k.). A Benétében (sz.). A Benéte árka mellett (sz.). A Dombok között a Tekenősön (sz.). A' Togyerában (sz.). A Márkuj oldalánál (sz.). A Vármegye Házánál (sz.). A Köblösi Völgyön (sz.). A' Sej torkába (sz.). A Rétszélben a Falu végén (sz.). a Togyerába a Kő alat (k.).... Az Erdő szomszédtságában. A Balmosék Irotványába (k.). – P. Csehi Fordulon: A' Nyergesen (sz.). A' Nagy Szemesbe (sz.). A' Köblösi Völgyön pe szup Pér (sz.). A' Követsej torkába (sz.). A' Demeter völgyén (sz.). A' Rétszélben a Malomnál (sz.). A Rétszélben (sz.). A' Patak között a Malomnál (sz.). Az Ujfalusi utban (sz.). A Diofáknal (sz.). A' Tekeresejben (sz.). A Tilalmaskertnél (sz.). A Doszu Sejului (k.). A Nyergesnél (sz.). A Diofánál (sz.). A Követsáj torkába (sz.). Az Ujfalusi utnál (sz.). A Nagy Szemesben (k.). A' Miron Lábánál fejjül (szomszédja) az Erdő (k.). a Séj m. h.-en (sz., k.) [Uo.]. – 1786: a Felső Forduloban a Kiss-Bük nevezetü helyben (irt.), az Also Forduloban a Bádoki utnál (irt.) [Uo.]. – 1797: La Podu Pikleji (e.). Pitzirálya (e.). Tompa (e.). La Drumu Tyitzi. Supt mártsinye Doszuluj pelá Pojaná Petraki (e.). Lá Pojana Sidovuluj (e.). Lá Pojaná Ráduluj. La Pitsoru Korbuluj [Bf. I.]. – 1798: Nyerges sz.). Az Eccl(esi)a réttye (k., ke.). [TT. – A dési ref. egyházm. lev. Viz. jk, 203a lev.]. – XVIII. sz. közepe: Az Po-

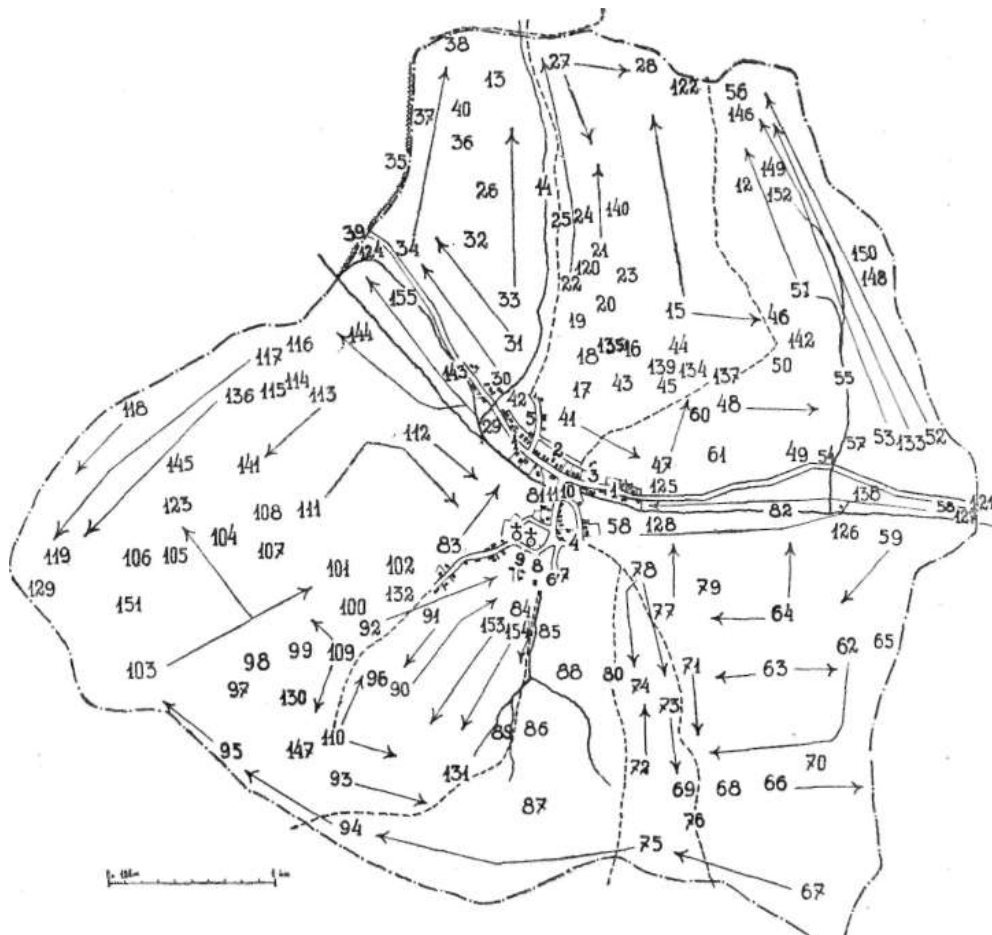
lostelke felől való fordulon az Tivadar terin felyül (sz.). Az Felső vagy Panczél Cseh felől való fordulon az Malom oldalon (sz.). Az Malom teriben (sz.). A Sejben (sz.) [A kvári ref. koll. It. Szilágyi-féle gyűjt.]. – 1802: Felső Forduloban Tekeresáj tető... Iratvány [TT.]. – 1833: in Vállya luj Dumitru (k.) [Hodor lev.]. – 1834: a falu P(áncél-Cseh felől való végiben az utza Also Során (telek). a falunak dél felől való résziben Ujfaluba ki járo Utzába (telek), a Falunak Délfelől való résziben a Parochiális Telek... Szomszédtságiban (telek), a falu közepete táján a Nagy Utza felső Során (telek). – a Felső Fordul loba: In gurá Tekeresii (sz.). Lá Teuri (? sz.). Lá Drumu Morí (sz.). In Pogyerei (sz.). In Nyerges (sz.). In Tekeresajá (sz.). In Vállya lui Dumitru lá gárdu Czárinyi (sz.). In fundeture (sz.). Lá Tufele tsellye rosii Minden felől a falu közönseges osztatlan erdeje (sz.). Lá Kurtyá Ormezi (sz.). Lá Per (sz.). In Vállya lui Dumitru (sz.). In Tekeresaje (sz.). A P(áncél)Csehi Határban lá Szerkás (sz.). Dímbu Lapos bizi (?) az Ujfaluba menő Ut... között (sz.). In Kasztá hiránulú... a Falu Erdeje között (sz.). Lá gurá Pereulú Nemesaje... (szomszédja) égy felől a Fodorházára menő Ut; más felől az Árok (sz.). In Sesz (sz.). Lá Pereu Kerbunyistyí (sz.). In gyalu Gyentsei (sz.). Pe Vállya Kublesulú (sz.). Lá Gyalu Zseilor (sz.). In Rítás a Tilalmas Kert... Szomszédtságiban (sz.). Lá Gropa Metyeaje (sz.). Pe vallyá Kublesului (sz.). a Lapos Berek (sz.). – az Also Forduloban: Pe gyálu Benyetzi (sz.). Lá Ritu Sigmondnyeszi égy felől a Patak; más felől az Unita Ecclesia Száto Fölgye között (sz.). Lá Dimbu Keszilor (szomszédja) égy felől a Kidébe járo Ut (sz.). Lá gárdu Czárinyi (sz.). In Tekenyüs (sz.). Lá Ptyetrile Bumbului (sz.). Lá Ptyetris (sz.). In gyálu Benetzi (sz.). Dupe Benyetzá (sz.). Szubt gyálu Zsiilor (sz.). Lá Kasztá Márkulú (sz.). In Kályá Bádokului (sz.). In gyálu Benetzi (sz.). In Pojény (sz.). In Kasztá Márkului (sz.). Pe Mojne (sz.). In Tekekeneusá (! vagy Tekeketzeusá) (sz.).¹ Lá Petrile Bumbului (sz.). In Rít Línge Vállye... a patak Szomszédi között (sz.). Szubt gyálu Viilor (sz.). In Birtz (sz.). Szubt Gyálu Benyetzi (sz.). Lá Pojáná Ruszulú (sz.). – Lá Ritu Zsigmonyeszi (k.). Lá Mará Rogozulú (k.). In Ritu Zsigmongyeszi... (szomszédja) égy felől... a Patak (k.). Lá Teu az Unita Ecclesia... Szomszédtságiban (k.). la Pojény (k.). In gurá Zseilor (k.). In Tekeresaje az Unita Ecclesia... kaszálójak szomszédtságiban (k.). In vallyá lui Dumitru (k.). In Pojény (k.). In Lapos Berek (k.). Pe Rítás (k.). Lá Kerpinyis (k.). In Togyerá... Erdők Szomszédtságiban (k.). In Zsój (k.). Intre Peráje (k.). In Ritu Sigmonyeszi (k.). Lá Ritu Táurului (k.). Intre peráje (k.). Lá Kornu Vulturului... az Erdő közöt (k.). In vallya Klusului (k.). In

¹ Valószínűbb a *Tekereusa* olvasat.

Ritu Szátului (k.). In Gurá Zseilor... egy felől... (szomszédja) a falu közönséges erdeje (k.). La gurá Zsei (k.). – Lá Kerbunistye (e.). in Pityiritya ... égy része Lítznek Karonak valo Tölgyes, Cserés, Gyertyános, és bükös Erdő (e.). In Kornu Birtului (e.). égy... Irotvany... Szubt gyálu Tyigyi... égyfelől... (szomszédja) a Falu erdeje (irtóvány kaszáló) [Uo.]. – 1836: mindjárt a Falun fejjül lévő ugy nevezett Nagy sántzban (k.) [TT.]. – 1837: In grapá Metyilor (sz.). In Tekenyős (sz.). In Matyé (sz.). Lá Tour [Hodor lev.]. – 1838: az Bértzbeli és Kotyito (!) beli Allodialis Erdejek [TT.]. – 1840: a Felső Fordulon P. Cseh felől: Intre peráje (k.). Intre hotáre (sz.) [TT.]. – 1861: In seszú togyeri (sz.). Riturile (sz., k.). Kárbunyistye (sz.). Lá párou Kerbunyisty (k.). Ríturile din szúsz (k.) [MNY. XXVIII, 250 és kny. ETF. 50. sz. 11]. – 1888: a' Nyerges dülőben (sz.) [TT.]. – 1899: felső rétek. alsó rétek. pánczélcsehi határköz. Szenes árka. Pogyerei. Vultur alatti dülő. Ujfalvi ut. Zsido tisztás. Demeter völgye. Benete oldal. la Petrile Bumbului. Tufele rosii. Sub Vultur [MNMúz. Népr. Oszt. Semayer gyűjt.]. – *XIX. század eleje*: A. P. Csehi Fordulóban: A' Rétkben a' Malomnál (sz.). A' Nyerges (sz.). A' Tekeresen feljül (sz.). A' Malom oldalon (sz.). A' Köblős völgyin (sz.). A' Szenes Fenekében (sz.). A' Dio Fáknál (sz.). – a' Poklostelki Fordulóban: A' Tilalmas Kertnél (sz.). Lá Ptyétrile Bumbului (sz.). Gyélá Togyerá din Szusz (sz.). Az Also Réten (sz.). Sub Tyívár (sz.). A' Benete oldalában (sz.). – A' Sej tetőben (k.). A' Malmon feljül (k.). Intre Peráje (k.). A' Bádoki Utnál (k.). A' Sejbe (k.) [TT.]. – 1911: Alsó rétek. Behajlásoknál (La kotyitau ~ La kotyitaua). Benyeczek sarka. Benyeczek verőfénye ~ Fácza benyeczi. Benyeczek hegy. Bérc (In Bércz). Felső rétek (Ritule[!] din szusz). Gobos Sziklák. Hurubak: Hurbák hegye ~ Gyalu hurubilor: Gyalu huribolor. Húrúbák: Hurubak hegye. Kővár. Márkusoldal. Mojnák. Nyerges. A pánczélcsehi határ mellett (Intre hotaru Panczelcsehului). A pánczélcsehi vágásnál (La vagasu Pánczélcsehului). Pogyerej. Rétek. Sej szenafü. Sós. Stúbejnél ~ La Stubei. Téglás. Tisztás (Pojén). Tivadar lába. Tivadar rónaja. Az ujfalvi utnál. Veres bokrok ~ Tufele csele rosii. A vultur alatt. Vultur szögénél (La cornu vulturului). Zsej hegy alatt [Telekkönyvi vázl.]¹ – 1942: 1. Nagyút: Nagy-ucca: Hosszu-ucca ~ Drumu tsári ~ Ulitsa čea mare (u.). 2. Falu megetti ucca ~ Ulitsa după sat (u.). 3. Agyagasi út ~ Uličora lutului (u.). 4. Mojnák felé: Bádoki út ~ Su temet'eu. 5. Szenes felé ~ Ulitsa kătă Kárbuníšt'e (u.). 6. Demetér felé ~ Ulitsa la val'e (u.). 7. Nyicájék felé ~ Ulitsa

¹ Kádár III, 289 is közöl az 1568, 1586, 1780, 1864 és 1898 évből néhány helynevet.

N'itsăst'ilor (u.). 8. Mesztecsiny felé ~ Ulitsa Mestečînilor (u.). 9. Pér felé ~ Pă părău: Ulitsa pă părău (u.). 10. Csörgó ~ Čurgău (kút). 11. Natyhíd ~ Podu d' e păstă val' e (h.). 12. Bándi pojána ~ Pojana lui Bândi (k.). Bándi nevű család volt a faluban. L. még a 152. számú helynevet. 13. Mesztecsiny alatti őrđő ~ Păduřea su

Magyarderzse helynévtérképe

A 64. szám jelzette hely táján keresendő az elpusztult középkori Benete helye
A falu mai határa 3507 kat. hold

mestečîn (e.). 14. Szenesárok ~ Val'ea Kubleșului (p.). 15. Szöllő-hegy ~ D'alu žiiilor (e.). 16. Márkujódala ~ Koșt'ea Markului (sz.). Marcu nevű család volt a faluban. 17. Nyèrges ~ N'ergeș (sz.). Nye-regalakú hely. 18. Mátégödre ~ Gropa Met'oii (sz.). 19. Csomafajándomb ~ Dîmbu Čumăfăianului (e.). A Ciumăfăian nevű családé volt. 20. Kisszenes ~ Kărbușiș'ta m'ikă (sz.). 21. Natyszenes ~ Kărbușiș'ta mare (sz.). 22. Styubéj ~ St'ubej (sz., l.). 23. Szenes ~ Kărbușiș'ta

(e.). 24. Miron lábja ~ Pt'ičoru luĭ Miron. 25. Köblösi út ~ Drumu Kublešuluĭ. A tőszomszédos Magyarköblösre vezető út. 26. Mesztecsiny ~ Mestečín (e.). L. még a 153. számú helynévnél mondottakat. 27. Máté: Mátévögy ~ Măt'a (sz., e.). 28. Sátánkút ~ Fîntîna Šatanuluĭ (kut). 29. Felsőrét ~ Rîturile d'in sus (k.). 30. Malamtere ~ Šesu mori (sz.). Itt régen vizimalom volt. 31. Malamódal ~ Košt'ea mori (sz., l.). 32. Kukukhegye ~ D'alu Kukuluĭ (l.). Egy Cucu nevű román. család élt a faluban. 33. Mesztecsiny alatt ~ Su Mestečín(e.). 34. Kövecsáj ~ D'iočeja (sz., l.). 35. Kövecsájárka ~ Părău D'iočeji (p.). 36. Kövecsájtető ~ Dîmbu D'iočeji (e., l.). 37. Kövecsájkúttya ~ Fîntîna D'iočeji (kút). 38. Vágásút ~ La Ūagaš. 39. Határközi híd ~ Podu D'iočeji. A páncélcsehi határszélen lévő híd neve. 40. Kövecsáji erdő ~ Pădufeja D'iočeji. (e.). 41. Falu megett ~ După sat (sz.). 42. Vármegyeházánál ~ Kurtsile urmeze (sz.). E határrészben őskori leletekre bukkantak [Roska, Rep. 191]. 43. Kisérdő ~ Păduriče (e., k., sz.). 44. Hegy alatt ~ Su d'al (sz.). 45. Agyagas ~ La lut (sz.). 46. Pityirityalábja ~ Pit'irit'a (e.). 47. Falu vége ~ Kapătu satuluĭ (sz.). 48. Verőfény ~ Fatsa (sz.). 49. Tagyeratere: Togyeratere ~ Sesu Tođ'eri (sz.). 50. Tagyera lábja: Togyera lábja ~ Pt'ičoru Tođ'eri (sz.). 51. Tagyera: Togyera ~ Tođ'era (e., k.). 52. Bércerdeje ~ Pădufeja B'irtsuluĭ (e.). 53. Bérc ~ B'irts (sz., k.). 54. Tagyerahígyya ~ Podu Tođ'eri (híd). 55. Tagyera-árka ~ Părău Tođ'eri (á.). 56. Tagyerafeneke ~ Fundu Tođ'eri (e.). 57. Bérctere ~ Šesu B'irtsuluĭ (sz.). 58. Alsórét ~ Rîturile d'in žos (sz., k.). 59. Beneteszegelettye: Benetesárka ~ Kornu Beñetsi (sz.).¹ 60. Kövespad ~ Pt'etrar (sz.). 61. Kövespadárka ~ Gropa Pt'etraruluĭ (á.). 62. Beneteverőfény ~ Fatsa Beñetsi (sz., e.). 63. Beneteteteje ~ Dîmbu Beñetsi (sz.). 64. Benete ~ Beñeta (sz.). 65. Benete megett ~ După Beñeta (sz.). 66. Szeretura ~ Sărătura (sz., k.). 67. Bádoki hegy ~ D'alu Badokuluĭ (l., e.). 68. Făžet (sz.). 69. Pojény ~ Pojeń (l.). A kideiek Benete névvel illetik, s ők is használják ezt a területet. 70. Szereturaárka ~ Părău Sărături (á.). 71. Dombok közt ~ Între dîmburi (sz.). Több kisebb halom közt fekvő terület. 72. Kővár ~ T'iuar (k.). 73. Kővár alatt ~ Su T'iuar (sz.). 74. Akasztófadombja ~ Dîmbu kăstăĭlor (sz.). 75. Kideji hegy ~ D'alu T'izi (e.). 76. Bádoki út ~ Kal'ea Badokuluĭ: Drumu Badokuluĭ. A tőszomszédos Bádokra vezet. 77. Tekenyős ~ T'ikeñeuš (sz.). 78. Mòjna: Mójna ~ Mojne (sz.). 79. Téglák ~ T'egle (sz.). Régebben itt téglát hánytak a cigányok. 80. Kideji út ~ Drumu T'izi. A tőszomszédos Kidébe vezet. 81. Betérőnél: Kotyitó ~ Kot'itaŭă (k.). 82. Natypatak ~ Val'ea (p.). 8.

¹ L. külön a *Benete* nevű település alatt mondottakat.

Pabdombja ~ Kõst'ea popi (e., sz.). 84. Demetèrgödre ~ Val'ea lui Dumitru (sz.). 85. Tilàlmaskert ~ Gardu tsarini (sz.). 86. Zsidópojána ~ Poiana Židovului (sz., k.). 87. Gáborpojána ~ Poiana Gaborului: Poiana lui Gabor (l.). 88. Hirisódala ~ Kõst'ea lui Hiriš (sz.). 89. Fundatura ~ Fundătura (sz., k., l.). 90. Pér ~ La peři (sz.). 91. Lapazsberegdombja ~ Dîmbu Lopožoeri (sz.). 92. Lapazsberek ~ Lopožberęa (sz., l.). 93. Tók ~ La tăuri (l.). 94. Szelezbirc: Szelezbrec (!) ~ Seležb'irts (e.). 95. Ráduipojánája ~ Poiana Radului (k.). 96. Gojdámpojána ~ Poiana lui Goıdan (k.). 97. Sumájpojána ~ Poiana Šumaia. E helynév elõtágja alighanem a régebben itt birtokos Somai-, esetleg az ugyanitt birtokos Somogyi- és Somlyai-család nevét örizte meg [vö. Kádár III, 281 kk.]. 98. Szárvaspojána ~ Poiana Sarvadi (k.). A közlök szerint egy Szarvadi nevű emberé volt. Ilyen nevű nemescsalád egyébként 1769-tól kezdve valóban kimutatható e falu birtokosai közt [vö. Kádár III, 283 kk.]. 99. Bòlfospojána: Bòrsos pojána ~ Poiana lui Bolfoš (k., sz.) 100. Nánási pojána ~ Poiana Nánășoii (k., e.). E helynév elõtágjában az 1653-tól itten is birtokos Nánási-család nevét tartotta fenn [Kádár III, 285 kk.]. A Nánási család egykori itteni birtoklásáról ma is tudnak a falusiak. 101. Măzeristya ~ Măzărišt'e (k., sz., e.). Vadborsó terem benne. 102. Hurubatető ~ D'alu hrubelor (e.). 103. Vùltur ~ Vultur (e.). Itt őskori maradványok kerültek elő [Roska, Rep. 151]. 104. Hosszupojána ~ Poiana ęea lungă (k.). 105. Tăurele (k.). 106. Vultürszegelet ~ Kornu Vulturului (k.). 107. Gyuripojánája ~ Poiana lui D'uri (k.,sz.) Tulajdonosáról nevezik így. 108. Prékuppojána ~ Poiana lui Prekup (k.). Precup nevű román család van a faluban. 109. Árkok köszt ~ Intre pãraie (k.). 110. Szeketura ~ Săcătură (k.). 111. Tekeresej ~ T'ikărășeia (sz.). 112. Láb ~ Lab (sz.). 113. Pogyërěj ~ Pod'erej (sz., e.) 114. Lukácsnégödre ~ Gropa Lukăčoi (sz.). 115. Magyarós ~ Aluňiș (e.). 116. Zsèjtörka ~ Gura Žejiilor (sz.). 117. Zsèj ~ Žei (e., k.). 118. Aritom-féle ódal ~ Kõst'ea Aritoňešt'ilor (e.). Ariton nevű román család van a faluban. 119. Szedèrjes ~ La mure (k.). 120. Szenestörka ~ Gura Kãrbuňišt'e (sz., k.). 121. Köblösi híd ~ Podu Pîgliși. A Magyararköblös és Lónapoklostelke felé vezető úton lévő híd. 122. Domba (e.). 123. Pt'ičoru korbului (k.). 124. Határköz ~ Între hotară (sz.). 125. A keresztnél ~ La kruče (sz.). Az itt lévő kereszttről kapta nevét. 126. Benete kövecse ~ Pt'etrile Beňetsi (sz.). 127. Eklézsjia réttye ~ Kležiia popi (k.). A református egyházé. 128. Sác ~ La șants (k.). 129. Szedèrjestető ~ D'asupra murelor (e.). 130. Vùltur alatt ~ Su Vultur (k., l.). 131. Újfalusi út ~ Kal'ea Uifalăului. A Borsáújfalu felé vezető út neve. 132. Tufele roși (sz.). 133. Bércódal ~ Kõst'ea B'irtsului (sz.,k.). 134. Rîtaș (k.). 135. La nuk (sz., e.). 136. Zsèjészka ~ Doszu žejiilor

(e.). 137. Gomboskő ~ Pt'etrile Bumbuluj (sz.). 138. Beneteréttye ~ Rîtu Beñetsi (k.). 139. Podás ~ Podaš (sz.). 140. Fehérkút ~ Fîntîna ea albă (kút). 141. Csíkidombja ~ Dîmbu luĳ Čiki (e.). 1809-ben e faluban lévő birtokosok között Csike István, 1814-ben Czike Ferenc és 1837-ben a Csike-család szerepel [vö. Kádár III, 285]. Alighanem e családnévből alakult a mai helynév előtagja. 142. Fórasoknál ~ La izvora (e.). 143. Árkok köszt ~ Intre părăje (k.). 144. Párttyiptava ~ Tău luĳ Part'ip (k.). 145. Furka părăuluj (e.). Két árok összefolyásánál lévő erdő. 146. Kutyániratványa ~ Țertăoĳu Kut'anuluj (k.). Ilyen nevű (Cutean) család volt a faluban. 147. Goroñiš (e.). 148. Kõrdospojána ~ Poĳana Kordošuluj (k.). 149. Kerpinyis ~ Kärpiniš (e.). 150. Törökiratvány ~ Țertăoĳu luĳ Tereĳ (k.). 151. Čunž (e.). 152. Bándi-pojána ~ Poĳana Bandi (k.) A falusiak szerint Bándi nevű család volt a faluban. Valóban már 1662-bõl említik itt e család két tagját; a falu részbirtokosai között ezután is 1804-ig kimutathatók a Bándiak [i. h. 283–4]. 153. Mesztecsiny ~ Mestečĳin (l.). A határ más pontján van még egy ugyanilyen nevű hely. L. elõbb a 26. számú helynevet. 154. Mesztecsinàjja ~ Su Mestečĳin (sz.). 155. Malamárok ~ Țazu mori [Gergely Béla gyűjt.]¹

MAGYARKÖBLÖS

1306, 1379: *Kublus* [Kádár IV, 450]². 1348: Michael filius Laurenii de *Kublus* [Dl. 26752/EM.]. 1470: poss. *Kewbles* [Dl. 27508/EM.]. 1395/1548: poss. *Kewbles*. Theke de *Kewblews* [Dl. 27441/EM.]. 1588–1589: *Keobleos* [Jakó, Dézsma 40]. 1589: *Keobleos: Keõbleõs* [JósHb. Fasc. III. No. 31–2]. 1639: *Magyar kõblõs* [OL. Km Com. Doboka D. 43]. 1650: *Kõblõs* [JósHb. Fasc. III. No. 7]. 1714, 1790, 1808, 1837: *Magyar Kõblõs* [i. h. Fasc. IV. No. 1. – OL. Erd. Fasc. XII. fasc. 15. M. Litr. 2. – Lipszky. – Hodor, Doboka megye esm. 608]. 1754: *M. Kõblõs* [Conscr. III, 74]. 1767: *Kõblõs* [Gr. Mikó lt. Reg. III. Fasc. XVII. 60]. 1818, 1854: *M. Kõblõs* [i. h. 329. – Hodor lev.]. 1831: *Magyar Kõblõs ~ Kubleschu* [ConsTrans.]. 1839: *Magyar-Kõblõs ~ Kublesu ungureszk* [Lenk]. 1841: *M. Kõblõs* [TT.]. 1877: *Magyar-Kõblõs ~ Kublesu* [ErdHnt.]. 1909, 1921: *Magyarkõblõs ~ Cubleşul ung. : Cubleşul-unguresc* [MoldTog. – MartIstr.]. 1942: *Magyarkõblõs: Kõblõs ~ Kubleş* [Gergely Béla gyűjt.].

1639: Az Felsõ Fordulon: Tõke hid teriben (sz.). Kõrtvélj aj kuttjánál (sz.). Pokol aj vermén (sz.). Pokol aj vermén alol (sz.).

¹ Közlõ: Dan Sándor (45) román nemzetiségû.

² Kádár i. h. forrásidézete téves, és így az eredetiben nem nézhettem utána a helységnev ez elsõ elfordulási adatának.

Pokol aj vermén Borso szerb(en) (sz.). Borso szerb(en) az ut mellett (sz.). Jakab berke alatt (sz.). Also mikob(an) (sz.). Az Patak mellett (sz.). Az Földek lábójában(an). Also mikob(an) (sz.). Felső mikoban (sz.). Fitacz vermén ki az Fitacz kuttyára megjen le (sz.). Az cserés oldalban(an) (sz.). az Toldalagi földel mellett az vas István Tava mellett alol az Patak mellett (sz.). Jakab berke árkanál (sz.). az Vas István Taván felljül az Toke Gaspar réte véginél (sz.). Kis ajb(an) (sz.). bőjte kuttyánál (sz.). az sajtos által megjen benne az kender Toban (sz.). az sajtos utban(an) (sz.). Berke szilvája mellett egj nagj öreg hod föld (sz.). Az két csonka liget között (sz.). az berke Pataka mellett (sz.). az Fai Görgés véginél (sz.). Az Csonka liget alatt (sz.). Posa revinél (sz.). Szederjes áj véginél (sz.). Posa Cserejére megjen véggel (k.). Tos búk előtt (k.). az halom körül (k.). Ózes búki alatt (k.). Az vész eres (?) eleiben van... irtovány felül az erdő (a szomszédja) (k.). Vész eres elein Tos búk előtt az Rekettyesnél (k.). Zobor¹ kutánál az halom alatt (sz.). az Pap széna füve felett biro fogásánál (k.). az Rosas haton egj darab irtovány (k.). Rosas hát oldalán (k.). Verebes áj vermén... szanto volt most kaszáló (k.). Verebes ajban (k.). az hegy megett az Csehi ut mellett (k.). az Mate Tamásé végiben egj felől (szomszédja) az erdő (k.). az Kis Andrásé végiben(en) az Cserés Nagj oldalban(an) az Csehi ut mellett (k.). Emező csereje alatt egj föld szinte az erdő alatt (k.). Törvény Dombnál (sz.). Sarulyka háton (sz.). Emező megett (sz.). Emező megett Farkas lyukra megje(n) (sz.). Emező árkanál... alol az árok (szomszédjában) (sz.). Emező arka mellett (sz.). Kabola Pataka mellett... alol a patak (szomszédjában) (k.). Kabola kuton felljül (sz.). Szent Miklosban(an) (sz.). Dank sárkalattyánál (sz.). Az berek alatt (sz.). Posa vágásánál (sz.). – Also Fordulo Poklostelke felé: az Kis réten belől az két patak között (sz.). Az Simon Gjörgj kertin kívül az uton felljül (sz.). Nagj vapaban az Vitalyos An alén felljül (sz.). Nagy Vapában(an) (sz.). az Füz kut árka mellett (sz.). az Nyérges (?) szőleje alatt (sz.). az Csák Csereje alatt (sz.). Erős székiben (sz.). Lencsés aj verménél (sz.). Lencse réte mellett... az Patak mellett (sz.). Lencsés ajban (sz.). Boroszlo retin (sz.). Boroszlob(an) (sz.). Az Hoszszu Bereken (sz.). az To mellett az földel lábójánál (sz.). a Csorgo kut árkanál (sz.). Rigo telek homlokán (sz.). Rigo telken alol (sz.). Tikos árokja mellett (sz.). Tikos árokján inét az térb(en) (sz.). Tikos retiben az Patak mellett (k.). Pupos hegye alatt (sz.). Pupos hegy njaknál (sz.). Rigo Telekban(en) (sz.). Az

¹ Ugyanez a forrás itt *Zobor Istvánt* és *Mártont* birtokosként említi.

berek alatt (sz.) [OL. Km. Com. Doboka. D. 43].¹ – 1754: az also határban: A' Kendi Völgyön a' Csatornára mégyen véggel (sz.). – A' Dán alatt a füz kúton felyül (sz.). A' Tógáton alol (sz.). – A' Felső Forduloban: A' Borsoszerben (sz.). A' Tiba pataka mellett (sz.). A' Nagy Szénafüven (k.). (ugyan) azon Szénafüvön felyül a' Valkói völgyén (k.) [Conscr. III, 74].² – 1790: az Völcz felől valo forduloban vagyon egy láb szánto föld, mellyet közönségesen mostis Gilányi labjának hivunk...³ [OL. Erd. Fisc. XII. fasc. 15. M. Libr. 2]. – 1767: A Felső Fordulo Határban: A Berke (sz.). A Két Kerek Erdő között (sz.). A Kis Szénafü torkában (k.). A Nagy Szénafüben (k.). – Az Alsó Forduló Határban: A Követsesbe (sz.) [Gr. Mikó lt. Conscr. Bonorum C. J. Rhédei 642].⁴ – 1775: A Felső Forduloba: A Csorgoba (sz.). A Tibába (sz.). A Berkébe (sz.). A Kis Szénafü torkába (sz., k.). A Pogyeréjon (sz.). A Farkas Jukba (sz., k.). Az Izvorok Völgyin (sz.). A Falu Végin a' P. Csehi ut mellett (sz.). A Domba(!) alatt (sz.). A Körtvély ályba⁵ (sz., k.). A Pakulár hágoba (sz.). A Gyümölcösbe (sz.). A Budosi Völgybe a Forásnál (k.). A Budosi Völgyen a' Kesejbe (k.). Lá Kasztá Cserbuluj (sz.). A Borso Szerbe (sz.). A P. Csehi utnál (sz.). Lá Parou Nyikului (k.). In Vályá Izvarelor (k.). La Vadalmáje (sz.). A Völtsi Patakon (k.). A Határ Szélbe (k.). Az Also Mikoba (sz.). Pe Pogyeréj (sz.). Az Izvora Patakán (sz.). A Kö Kutnál (sz.). Az Izvora Völgyin (k.). A Kerek Erdőben Iratvány (k.). In Mikave (sz.). A Farkas utnál (sz.). A Farkas utan belől (sz.). A Bosa hegyen (sz.). A Dersei utnál (sz.). A Kendi Völgyön a' Butsumba (sz.). A tulso Retunda alatt (sz.). Az èh mezőn (sz.). A Rutunda alatt (sz.). Lá lutu oláruluj (sz.). A Berke torkába (sz.). A Budosi völgyön a' Mikoba (sz.). A Mikoba (sz.). A Voltsi (! Völtsi) Pallonál (sz.). A Rosz Palloknál (sz.). A Falu also végin (sz.). Lá Dimbu Beszeritsi (sz.). A Bika völgyin (k.). A Nyikuláj Pojánájaba (k.). A Rosz pataknál (k.). A Tulso Mikoba a' határszélbe (sz.). A Csonka Ligetbe (sz.). A Kurmaturában (sz.). Dupe Gyálu Beszeritsi (sz.). In Tyurtyulyág (sz.). A Fazakos Verminél

¹ E forrás helyneveit hiányosan és sajtóhibákkal telve közli Kádár IV, 469 is.

² A vallatásos birtokösszeírás tanúi: Butuza Jonutz (65), Vontsa Grigor (70), Goron Grigor (60), Dobos Szimion (60), Marosán Mihály (62), Miron Ursz (45) és Joannes Sütő (45).

³ E részlet a Gilányi-örökség ügyében végzett vallatásból való.

⁴ A vallatásos birtokösszeírás tanúi. Alexander Pataki de Saros Patak (49), Ladislaus Kolosvári de Dés (43), Sigismundus Kálai de M. Köblös (45), Dobos Szimion (60), Gora Gligor (80), Lukáts Vonu (50), Nemes Togyer (70), Marosán Péter (70) és Butze Vonutz (80).

⁵ Ugyanabban a forrásban alább e tag *alyba* alakban is.

(sz.). A Rotunda alatt (sz.). A Rotunda között (sz.). A Domb közbe (k.). A Rotunda oldalba (sz.). A Palotán (sz.). A Rosz Ároknál (sz.). A Dantjus (? Duntyus ?) alatt (sz.). Az Igritzi Kutnál (sz.). A Körtvély ály tetején (sz.). – Az Also Forduloba: A Lo Kertbe (sz.). In fátzá Sijilor (sz.). A Puszta Szőlöbe (sz.). A Kendi Völgybe (sz.). La Meregyus (sz.). A Csatornánál (sz.). A Peter árkánál (sz.). A Tsi-kos teribe (sz.). A Kereszten alol (sz.). La Kályá Vojilor (I sz.). Lá Vádutz (ke.). A Dersei utnál (sz.). A Tó Gátnál (sz.). A Malomnál (ke.). A Boroszloba Iratvány (k.). A Határ szélbe (sz., k.). A Peter Kuttyánál (sz.). A Stubéj oldalán (sz.). A Követsessen (sz.). A Kereszt alatt (sz.). A Gáton alol (sz.). A Styubéjba (sz.). A Pojény alatt (sz.). A Kendi Völgyön a' Butsumba (sz.). A Körtvélyesbe (sz.). A Keresztnél (sz.). A Déllöbe (sz.). Az oltaványba (sz.) A Domba alatt (sz.). A Betskiné Vápáján lejül (k.). A Kendi Völgybe (k.). A Palatába (k.). A Poklostelki határ szélbe (sz.). A Pupos hegy alatt (sz.). A Domb allyába (sz.). In Ptyetrár (sz.). A Hidnál (k.). A Boroszloba (k.). A Falu végin (k.). A Puszta Szőlök alatt (sz.). A Dersei ut mellett (sz.). Lá Tagyerá (k.). In Rit (sz.). A Dersei Ösvény-nél (sz.). A Pojény alatt (sz.). A Nagy Boroszloba (sz.). A Csubéjba (! sz.). A Pojánába (sz.). – az Also Falu végin a' Körtvély fánál (sessio). La fintina Igritzi (sz.). La Mnyikove (sz.). La Ritu Vadalméji. A Tilos Teribe (sz.). Völtsi uttza. – A Nagy Széna fűbe Derse felől (k.). A P. Cseh Bértzin (k.). A Kis Szénafűbe a' Tos bük elején (k.). A Nagy Keselybe (k.). a Zepogyán (k.). a Budos felé Nyulo Uttzába (gyü., sessio.) In Csehe Bértz (k.). A' Budosi Völgybe a' Kesejbe (k.). A Kis Szénafűbe Iratvány (k.). a' P. Cseh felé Nyulo Uttzán (gyü., sessio). A Budosi Völgybe (e.). A Kerek Erdöbe (e.). A Domba (!) alatt (e.). – A Bosa n. hegybe igen nagy szép gyümölcsös Gyepűvel körül véve [A kvári ref. koll. It. Som-bori gyűjt.] – 1818: a' Tsorgo kövi hegyb(en) (szö.). a' Felső Fordulob(an) a' Bujdosi völgybe az Ujj fogás nevű kaszállojának Igritzi oldalra fel rugo vége. a' Tsorgo kövi hegyb(en) lévő... szőlő tetején erdő hely név alatt bokros szakadásos hely. a' pupos hegybeli erdő és erdő hely [Mikó It. Reg. III. Fasc. XVIII. 329]. – 1835: Felső fordulóban: Az oláh Templomnál (sz.). Gilányi láb (sz.). – Alsó fordulóban: Styubej (sz.). a Patak. A Malomnál (köves föld). Ekk(lési)a erdeje. Somai, Rettegi és a' Detsei Tábla [MNY. XXVIII, 250 és kny. ETF. 50. sz. 11]. – 1841; a Felső Forduloban a Valdamája nevű helyen (sz.). – az Also Fordulob(an) a Kendi akasztófánál (sz.) [TT.]. – 1842: Felső fordulóban: Gilányi Láb (sz.). Az oláh Templomnál. Bujdosi völgyön a' Puturaszan (k.). Nagy Szénafű. – Alsó fordulóban: Styubéj (sz.). A To Gátnál (sz., k.) [MNY.

XXVIII, 250 és kny. ETF. 50. sz. 11]. – 1854: Kaszálók: az falu felső végibe kerítésbe levő Tanorok (k.). also forduloba a' malom rétyibe (k.). az Bujdosi Völgyen az új fogásba (k.). Nagy erdőbe rugo Bogdán tábla (k.). a' Nagy erdő felső szegeletyinéél – a' volt ökrök birták volt (k.). a' Nagy szénafübe Bogdán tábla (k.). – Felső forduloba: Domba alatt (k.). a' mezeristya szántó föld alyába (k.). az O. Templom dombja mellett (k.). a' Csankába az patak mellett (k.). a' Berkébe (k.). a' kis szénafübe (k.). Vadalmája rétyibe (k.). a mazaristyába (sz.). az kő kutnál (sz.). az után felyül lévő palagba hagyott föld és felyebb a' Curialisták földjei között (sz.). a' kőkut gödribe (sz.). a' templom dombja háta megett (sz.). az Csonkába (sz.). az Völtsi völgy északába (sz.). az Pakulár hágonál (sz.). az Vadalmája verőfényibe (sz.). a Tyikába (? Tyibába ?) (sz.). Tyikár kertye mellett (sz.). – Also Forduloba: Pataki gödribe vagy lo kertbe (sz.). a' Szöllőbe rugo föld (sz.). Lajos Czigány háza melletti föld (sz.). Pusztá szöllőbeli (sz.). az falu végén a' szakadásba rugo Kálai föld (sz.). az also követses (sz.). also Követsesbe az Bogdán táblába (sz.). La Berkurj (sz.). az Tagyerába (sz.). La Csetérnye (sz.). a' Pupar (?) hegy alatti Somai rész (sz.). Felső Követsesben a' forrás mellett (sz.). az Határ közbe után felyül és aloll (sz.). a' Pojénakba (sz.). a' Cseret (sz.). az felső hidan aloll lévő rét (k.). az also hidan felyül lévő kenderes (k.). az hidan aloll (k.). a' régi malom rétyibe (k.). a' Cseresbe és pojényakba (k.). a' Felső követsesbe (k.). a' Prunyorba a szakadásaknál (k.). – a' Tyortyulagba (sz.). a' Pojánánál az Curialista részén kívül (sz.) a' Butsumba (sz.). Panyul völgyibe az réten felyül (sz.). az erdeje (!) szélén la Pojána (k.) [Hodor lev.]. – 1860: Nagy Szénafü (e.). Pe Betkuri (k.).¹ La Pojény (e.). Kis Boroszló (sz., k.). Bujdosi völgy (k.). Puntye Fele uluj és Pogyeri (sz.) [MNy. XXVIII, 250 és kny. ETF. 50. sz. 11]. – 1871: Torkolat (sz., k.). Fecskefarku szántó. Kopárnyil melletti tábla. Az ergés tábla. Ergén belőlli lejáró. Hurka v. Hurkák. Kövecses. Gátra menő. Tul a vizen. Az Aron melletti kert (i. h.). – 1899: bujdosi völgy. Szoross oldal. Tőki oldal, rozsa hegy. Harmas Domb. kis és nagy boroszló. kövecses (r. piétrár). Palota. Szénafü Berke. Csonka. Domha (!) oldal. Pogyerej. Dánköz. Retegi Rét. Becskey gödre. Patak gödre [MNMúz. Népr. Oszt, Semayer gyűjt.].² – 1917: Berkut. Nagy boroszló. Kis boroszló. Bucsum. Pusztá szőlő. Csorgó. Toóki oldal. Bujdosi völgy. Tyurtyulág. Berek. Puntya fel-

¹ Nyilván elírás *Berkuri* helyett.

² Kádár IV, 469 is közöl helynévanyagot jobbra átirat alakban az 1455, 1631, 1639, 1641, 1654, 1864 és 1898 évből.

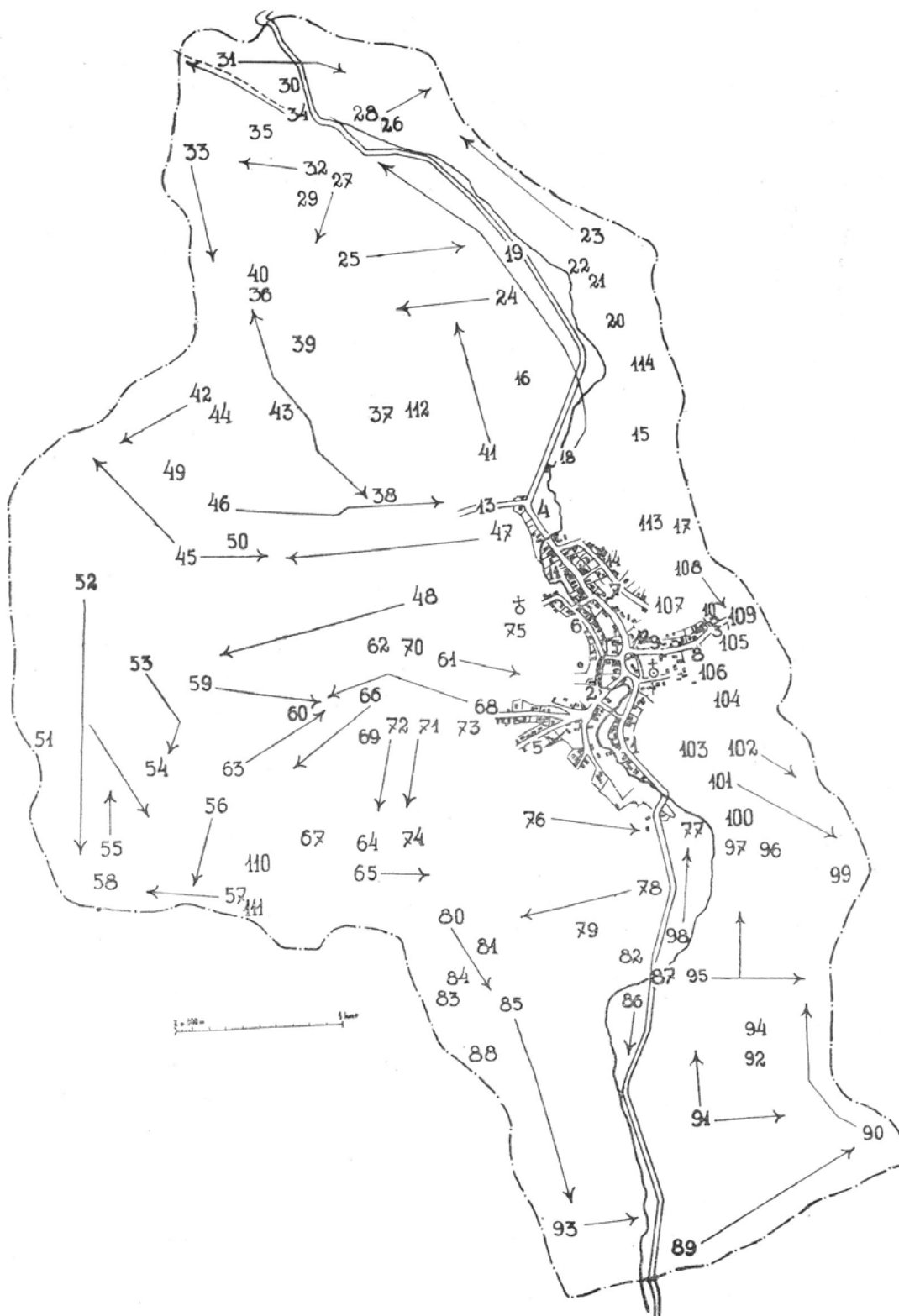
csului.¹ Kis Szénafű. Nagy Szénafű. fürdönél. Kókut gödre. Rotunda. Doszu jelesuluj.² Izvora. Mezeristye [Telekkönyvi vázl.]. – 1942: 1. Nagy-ucca ~ Ulitsa mare (u.). 2. Izvari-ucca ~ Ulitsa izvoraskă (u.). 3. Magyar-ucca ~ Pă părău (u.). 4. Alsó-ucca ~ Ulitsa d'in žos: Drumu kătă Pîgliša. A Poklostelke felé vezető utca neve. 5. Do nba-ucca ~ Ulitsa Dombi (u.). 6. Kírmozsa-ucca ~ Ulitsa kírmožaskă (u.). 7. Mulató-ucca ~ Mulatău (u.). Régen állítólag zenészek laktak itt; neve a falusiak vélekedése szerint innen származik. 8. Csörgő ~ Čurgău (kút). 9. Beresty ~ Bărăšt' 10. Ālsókút: Fēlsőkút ~ Fîntîna d'in žos: Fîntîna d'in sus (kút.)¹. 11. Fejérkút ~ Alba. 12. Sztrázsa ~ Straža. 13. Völcsi-ucca ~ Ulitsa İelčuluĵ (u.). A tőszomszédos Völcs felé vezet. 14. Buna (kút). 15. Nagymikó ~ Mńikaĵa (sz.). 16. Pakulárhágó ~ Păkurarhagău (sz.). 17. Ploptyis ~ Plopt'iš (sz.). 18. Bűdosi vőgy ~ Val'ęa Budušuluĵ. A tőszomszédos Bujdos felé esik. 19. Bűdosi vőgy úttya ~ Drumu Văĵi Budušuluĵ (út). 20. Szárvasódal ~ Kõsta čerbuluĵ (sz.). 21. Kasztya ~ Kõsta (sz.). 22. Igriceji kút ~ Fîntîna Igritsieĵ. A tőszomszédos Kisigrice felé esik. 23. Igriceji ódalok ~ Kõsta Igritsieĵ (e., l.). A határnak Kisigrice felé eső része. 24. Mikula-árok ~ Părău N'ikuli (k., e.). 25. Cíkluj ~ Tsíkloĵ (e.). 26. Ālsókesej ~ T'iseĵu d'in žos: Kišeĵu d'in žos (k., e., sz.). 27. Gödör ~ Gropa (l., e.). 28. Fēlsókesej ~ T'iseĵu d'in sus: Kišeĵu d'in sus (sz., k., e.). 29. Ladányi tója ~ Tău Lădănoĵi (tó). 30. Puturasza ~ Puturoša (kút). 31. Bűdosi hegy ~ D'alu Budušuluĵ (e., sz.). 32. Zsidóvája ~ Židovaĵa (e.). 33. Dumbráva ~ Dumbrava (e.). 34. Lunkuca ~ Lunkutsa (sz.). 35. Zsidóvája árka ~ Părău Židovăĵi (e., k.). 36. Bërke ~ Bęrt'a (sz., k., e.). 37. Pomńi Bęrt'i (l.). 38. Bërke árka ~ Părău Bęrt'i (á.). 39. Bërke kúttya ~ Fîntîna Bęrt'i (kút). 40. Bërkefenék ~ Fundu Bęrt'i (k., sz.). 41. Tyurtyulág ~ T'urt'ul'ęag (l.). 42. Puńt'a İelčuluĵ (e.). 43. Csonka ~ Čonka (e.). 44. Gyilányi láb ~ Labu D'ilańi (sz.). A falusiak szerint jelenlegi tulajdonosából nevezték el. Ez állítással szemben l. az 1790-i adatot. E helynév tehát régebbi eredetű. A Gilányi-család birtoklása különben már 1650-től kimutatható [Kádár IV, 457 kk.]. E határrészben egyébkén rézkori cserepeket találtak [Roska, Rep. 152]. 45. Kisszénafű ~ Fînatsele mič (k., sz., l.). 46. Völcsi vőgy ~ Val'ęa İelčuluĵ (k.). A tőszomszédos Völcs felé esik. 47. Doszűj ~ Dosu İelčuluĵ (sz.). 48. Retunda ~ Rătunda (e.). 49. Eklézsija-ërdeje ~ Păduřea kležieĵ (e.). 50. Kisszénafűji kút ~ Fîntîna Fînatseleor mič (kút). 51. Rîpa galbenă (tkl., l.). 52. Natyszénafű ~ Fînatsele marĵi (l., sz., e., k.). 53. Kolozsi gödre ~

¹⁻² Mindkettő nyilván *Jelcsuluĵ* helyett. L. alább az 1942-ös helynevek közül a 13, 42 és 47. számút.

Gropa luĭ Koloži (sz., e.). 54. Valkó ~ Valkäu (sz.). 55. Požeräturi (e.). 56. Vágásódala ~ Košta Oagašuluĭ (l.). 57. Pányavögye ~ Val'ëa Pañelor (sz.). 58. Zápogya ~ Zápod'a (sz., e.). 59. Kőkúdgödre ~ Gropa fíntíni (sz., e.). Itt kelta cserepeket találtak [Roska, Rep. 152]. 60. Kőkút ~ Fíntína d'in Gropa fíntíni (kút). 61. Pod'ereĭ (sz.). 62. Fatsa Rätunzi (sz.). 63. Lunka (sz.). 64. Rupturĭ (l.). 65. Domba (l.). 66. Palota ~ Pälut'e (sz.). Itt régen a falusiak szerint házak, templom és kolostor voltak. A református egyház 1790-ből való kelyhét állítólag itt találták.¹ 67. Dánköz ~ Dañt'uz (sz.). 68. Izvari-vögy ~ Val'ëa Izvořelor (sz., k.). 69. Palotahegy ~ D'alu päl'utelor (p.). 70. Rätunda-árka ~ Päräu Rätunzi (á.). 71. Mázäristya ~ Mázärišt'e (sz.). A hagyomány a régi községet e határrészbe helyezi [Kádár IV. 450, 469. – Roska, Rep. 153]. 72. Mázäristya-árka ~ Päräu Mázärišt'ilor (sz.). 73. Kal'ëa Čehuluĭ (sz.). 74. Buzáné táblája ~ Tabla Bužeñi (sz.). 75. Templomdombja ~ D'alu besëfiči (sz.). 76. Doszuj ~ Dosu. Két ilyen nevű határrész van. 77. Brányistya ~ Brañišt'a (k.). 78. Csatorna árka ~ Päräu Čet'erñi (l., sz.). 79. Kövecses ~ Pt'etrar (sz.). 80. Pruñišor (l.). 81. Pinytyikán ódala ~ Košta Piñt'ikanuluĭ (l.). 82. Becski-rét ~ Rĭtu Bešt'i (k., sz.). Egy Becski nevű birtokosé volt. A Becsky-család tagjai már 1640-től e falu részbirtokosaiként említetnek [Kádár IV, 457 kk.]. 83. Tagyera ~ Tođ'era (e.). 84. Tagyera-kúttya ~ Fíntína Tođ'eri (kút). 85. Malomódal ~ Košta mori (l.). 86. Malomrét ~ Rĭtu mori (sz., k.). 87. Becski híggya ~ Podu Bešt'i. A Becski-rétnél [82] lévő híd. 88. Puposhegye ~ Popošed'. 89. Pojényárka ~ Päräu Pojeñi (l.). 90. Pojény ~ Pojeñ (sz.). 91. Szimjonázsgödre ~ Gropa luĭ Simionaš (á.). 92. Gura drakuluĭ ~ Kasa d'e pt'aträ (tkl.). A szájhagyomány szerint innen folyosó vezetett a magyarszarvaskendi várba. Ezt a kétes értékű hagyományt Kádár IV, 469 is említi. Szerinte „ide [t. i. Magyarköblösre] vezetett ki a szarvaskendi várból az alagut, mely jelenleg össze van omolva.” 93. Bérc ~ Bd'ilts (e.). 94. Moráñaska (e.). 95. Nagyburuzló ~ Bruzläu (l., sz.). Itt a falusiak szerint régen település volt. 96. Kizsburuzló ~ Bruzläu m'ik (l., sz.). 97. Hòrgos ~ Horgoš (sz.). 98. Hosszurét ~ Rĭtu lung (k.). 99. Pt'aträ (l.). 100. Szeretura ~ Särätura (l.). 101. Kendivögy ~ Val'ëa Keñdruluĭ (l.). Itt rézkori leleteket találtak [Roska, Rep. 152]. 102. Bucsum ~ Bučum (l.). 103. Pusztaszöllő ~ Žiĭile pusti (l., sz.).² 104. Hármazsdomb ~ Între dĭmburĭ (l.). 105. Pataki-gödre ~ Gropa luĭ Pataki (l., sz.). 106. Csörgödomb ~ Dĭmbu čurgăuluĭ (sz.). 107.

¹ Más forrás szerint egy, a református egyház tulajdonában lévő kelyhet a Mezeristyében találtak [Kádár IV, 469].

² A *Puszta szőlők alatt* határrészben rézkori telep maradványaira akadtak [Roska, Rep. 153].

Magyarköblös helynévtérképe

A Dobokai völgy e legnagyobb, 4070 kat. holdas határú községének területén keresendő a középkorban eltűnt Berek-, Fikács-, Pós-, Rigó- és Tibatelke, valamint Boroszló és Palota településének helye. E külön címszók alatt tárgyalt települések közül némelyik közelebből is meghatározható.

Grózagödre ~ Gropa Grozi. Egy Groza nevű emberé volt. 108. Szőlőhegy ~ D'alu žijelor (szö., gyü., l.). 109. Ąsótöki-út ~ Drumu T'okuluđ d'in žos. A tőszomszédos Ąsótökre vezető út. 110. Feredő ~ Fered'eu (kút). 111. Sátánkút ~ Fĩnfĩna řatan (kút). Itt fogták meg az erdei leányt úgy, hogy a kúthoz egy fél pár csizmát tettek és az erdei leány mindkét lábát a félcsizmába dugta. Mások szerint az erdei leány ma is minden este megjelenik; aki meglátja, kővé válik. 112. Tyiba ~ T'iba (l.). 113. Vadálmák ~ Vādālmaja (sz.). 114. Kis-mikó ~ Mńikaŷa (sz.) [Gergely Béla gyűjt.].¹

*Mikesteleke

1314: *Mykustelege* [Kádár V, 176]. 1320: *Mikesteleke* [uo.]. 1357: *Mykus* [uo.]. 1401: *quasdam terrarum particulas Mykes et Sarospathak vocatas in comitatu Doboka existentes ad possessionem Zenthkatharen(!) pertinentes* [Dl. 27475/EM.].

Mint a fennebb idézett oklevélszövegből látható, ezt a XIV. században felbukkanó települést 1401-ben már mint Szentkatolnához tartozó földrészt említik. Mivel Szentkatolna is az újkorban mint *praedium* jó ideig Páncélcsehhez tartozott, valószínű, hogy e település is a páncélcsehi határba olvadt bele. Itt ugyanis a XVIII. század elejétől ilyen helyeket említene: 1709: *Műkős oldal*. 1732: *Műkős Fő. Műkős Pataka*. 1736: *A Mikes felé való fordulo*. 1754: *Mikes pataka*. 1835: *Műkős pataka*. 1846: *Műkős*. 1860: *Műkős völgy*. 1899: *Mikes*. 1942-ben meg a helyszíni gyűjtés alkalmával a *Műkős: Műkkős ~ M'ikuř* helynév és a többi, családjába tartozó helynév (*Műkős feneke, -dombja, tőrka*) jelzette terület közvetlenül a szentkatolnadornai határ szélén helyezkedik el [L. alább Páncélcseh helynévi adatai között]. Az eltűnt településnek tehát valahol, a páncélcsehi határnak eme részén kellett lennie. Így lehet az, hogy a XIV-XV. századi források hol Páncélcsehhez, hol meg a tőszomszédos Szentkatolnához tartozónak említik [vö. még Kádár V, 176].

*Palota

1320-ban a dobokamegyei Szentkatolnával együtt többek között az azóta szintén eltűnt Berke-, Fikács-, Rigó- és Tibatelke, valamint Boroszló társaságában említenek egy *Palata* nevű birtokot, illetőleg települést (*possessio*) is [Kádár V, 404, VII, 151]. Utoljára önállóan

¹ A fentiekén kívül az idevaló születésű Roska Márton őskori lelőhelyként még a következő határrészekről emlékezik meg: *Kendikő, Intre hotară, Csatorna árka* [vö. Roska, Rep. 152-3]. Ezeket azonban a helyszínen gyűjtő Gergely, sajnos, nem jegyezte fel.

Csobánka, Semesnye (Kilsescemesnye), Völcs, Zálha meg más eltűnt vagy nem azonosítható településsel együtt fordul elő [Dl. 28066/EM.]. Úgy látszik, hogy önállóságának megszűnése után Magyarköblös határába olvadt bele. Ez utóbbi helyen ugyanis később (1631, 1775, 1898) egy ilyennevű határrészt említenek [i. h. IV, 469, V, 404 és fennebb Magyarköblös helynevei között]. Minthogy a magyarköblösi határban 1942-ben a helyszíni gyűjtés alkalmával is előkerült egy *Palota ~ Palut'e* meg egy *Palotahegy ~ D'alu pälut'elor* helynév [l. fennebb], a legnagyobb valószínűséggel állítható, hogy a XIV. századi Palota helyét Magyarköblös határán belül a jelzett helyek tájékán kell keresnünk.

PÁNCELCESEH

1314, 1356: *Ceh* [Kádár V, 382]. 1299: Johannes de *Chechy* [Dl. 27445/EM.]. 1460: Petrus Panczel de *Cech* [Dl. 27319/EM.]. 1456, 1462, 1474: poss. *Ceh* [Dl. 27322/EM., 27483/EM., 28863/EM.]. 1475: poss. *Cehy* [Dl. 27358/EM.]. 1547: *Chye* [Kádár V, 38].¹ 1588-89 : *Panczell Czyeh* [Jakó, Dézsma 40]. 1597: *Panczel czeh* [JosHb. Fasc. III. No. 39]. 1598: *Panczelcheh: Panczelchieh* [i. h. 40-1]. 1642: *Pancselczeh* [MúzRhédei]. 1721: *Panczél Cseh* [Kádár V, 382]. 1722: *Panticzel* [Br. Szentkereszthy lt.]. 1732, 1764, 1771: *Pánczél Cseh* [Bf. I.]. 1744: *Pancselcseh: Pan Csel cseh* [Henter lt. Tisztartói számadás]. 1754: *Pántzélcseh* [Conscr. III, 70]. 1764: *Pántzél Cseh* [Bf. I.]. 1808: *Panczélcseh ~ Pancsicsó* [Lipszky]. 1831: *Pántzél Cseh ~ Pantsetsou* [ConsTrans.]. 1837: *Panczélcseh ~ Pancsicsou* [Hodor, Doboka megye esm. 542]. 1839: *Pántzél-Tseh: Pántzel-Tsek ~ Pantyitso* [Lenk]. 1846: *Pántzélcseh* [Kidei lev.]. 1877: *Panczélcseh ~ Panticeu: Pantyicsó* [Dvorzsák, Hnt. 622]. 1899: *Pánczélcseh ~ Pantyicso* [ErdHn .]. 1909, 1921: *Pánczélcseh ~ Panticeu* [MoldTog. – MartIstr.] 1942: *Pánczélcse ~ Pančičeu: Pančit'eu* [Gergely Béla gyűjt.]²

1462: terra Sarmastelke, terra Sarmastheleke [Dl. 27322/EM.]. – 1474: ...quendam locum lutosum vulgo Zeekfew vocatum... in valle inter ipsas possessiones Kerezthwr et Ceh existenti supra quendam montem Kerekdomb appellatum penes fluvium pathak [Dl. 28863/EM.]. – 1642: az Utt hoszaban az Dersey ut mellet (sz.). Jacobosban (sz.). Hidegh kut előtt (r.) egy felől az patak, mas felol az erdő (szomszédtságában). Hoszu Ayban az szolo alatt (sz.). Kis

¹ Az ugyanez évből ugyane forrásból való másik adat (*Pánczélcseh*) nyilvánvalóan áfirt, a *Páncél-* előtag ebben fordul elő első ízben.

² 1941–42-ben a közeli kolozsmegyei Bádokon a magyar népnyelvben e község nevének *Pánytyicse*, Kidén pedig *Páncicse* alakját is lejegyeztem.

Csere oldalon (sz.). az Kis csere niakanal egy szánto föld de most erdo vette fel. Szarkasban az Veremben (sz.). Kōuetses Aýban Csicsial meget (sz.). Akazto Domban (sz.). Kō Hatar vermin alol (sz.). Hagymas retiben (k.) egy felol... a patak (szomszédságában). Cseresben (sz.). Ketes Danyan tele kuttian felwl (sz.). Szóld aý főben (sz.). Beder Aýban (sz.). Szilos Berekben (r.) minden felol az erdő (szomszédságában). Mely Bwk Kutiusajaban (r.). Csicseleben (sz.) (szomszedja) egy felol... az csere. Elo volgyben Parlagh rét. Negiedik volgyben (szomszedja)... egy felol az erdo. Nagy volgyben Parlagh (k.)... (szomszedja) egy felol... az erdo. Kis volgyben egy kis Parlagh [MúzRhédei]. – 1709: az Also forduloban Szenkatolnai Völgyb(en) Száraz Patak között fen az Darvas tonál (k.)... mely az erdő között vagjon. az Mükös oldalon (sz.)... vicinussa... ab una az erdő. az Ur kutyánál (sz.). Bederalyban (sz.). – az felső fordulob(an): az Hanganas odalon (sz.). Kōblős ájban (sz.) [Bf. I.]. – 1730: a Pallo veginel [Bf. I.]. – 1730/XIX. század: az Völts felé járo Uttzának mező felől valo végén az Malom árka mellett [TT.]. – 1732: Felső fordulóban¹: Az Kereszturi Hídon tul (sz.). Az Aranyos oldalon (sz.). A Tér Szakasztóban (sz.). Az Kis Jakobosban (sz.). Az Kōblősi ut mellett (sz.). Az Szarkás ajjaban (sz.). Az Nagj Jakobosban (sz.). Az Hanganas oldalon (sz.). Az Csorgo mellet (sz.). Az Hoszszu ájban (sz.). Az Kőves áj faron (sz.). Az Szarkás tetőn (sz.). az Akasztó fa Dombon (sz.). Az Karoljosen (sz.). A Kereszturi határszélben az akasztó fa Domb mellett (sz.). Az Kőves Áj faron (sz.). Az Szarkás tetőn (sz.). A Szarkás allyában (sz.). Az Hoszszu áj főben (sz.). Az Szarkás oldalon (sz.). Az Kōblős Áj Völgyben a bik alat (sz.). Az Hoszszu Ájban (sz.). A Nyires tetőn a Sej faron (sz.). – Észak felé valo Forduló: A Kerek v. Kerék lábban a Nyires alatt (sz.). A Mogyoros kuton alol a Patak mellett (sz.). A hegyes oldalon a Verő fényen (sz.). A nagy Völgy oldalon Szotelke felé (sz.). A nagy Nő búkiben (sz.). A Páprádos alatt (sz.). A Sejben járo ősvény. A Sejben a Verő fényben (sz.). Az hegyes alatt. Az Telek lábban (sz.). Az Zöld ájban (sz.). Az Mükös Főben (sz.). Az Sejkben az Verőfényen (sz.). Mogyoros kuton alol az Patak mellett (sz.). Az Szaraz Patak(an) (irt.). Az Kerek Domb alatt (sz.). Az kerek erdő alatt (sz.). Az Nyires tetőn az Sej faron (sz.). Az Telek lábban (sz.). Az Telek kuttyán (sz.). az Szilasb(an) (sz.). Kolosvári ut. Az Nagj völgy oldalon (sz.). Nagy nō Búki ali(as) Kabós völgyében (sz.). – Az Mindenkori Tilalmas rétek: Az Nagj rétkben. Az Hoszu Irotványban. Az Kerek Irotványb(an). Az Malom

¹ Ugyanabban a forrásban másutt a fordulót *Dél felől való forduló* néven említik.

árka és az Patak között. Az Hagymás réth mellett. Az Száraz Patak torkában. Az Vdvarház alatt az Tó gáton felyül. – Az Esztendönként változó rétek: Az Szurdokáb(an). Az Vajda Tó helyb(en). Az Mogjorós kuton felyül. Az Paprádos allyában. Az Karolyosban. Az Sejk Pataka mellet. A Műkős Pataka mellett [Bf. I.]. – 1736: A Mikes felé valo fordulóban: A Kerek erdő alatt (sz.). A Sósnál (sz.). A Kabós völgyiben (sz.). A Kabós völgye előtt (sz.). A Szirosban (! sz.). A zöld ágb(an) (sz.). A nyires alatt... a Vajda Tójára jár véggel (sz.). Galamb szurdokáb(an) (sz.). Galamb szurdikb(an) (sz.). A magyarós kúton felyül (sz.). A szállás domb alatt Juonison kívül (sz.). A Telek-láb kútyán felyül (sz.). Selyben az oldalban (sz.). A Nyires tetön (sz.). a Telek láb Útlya mellett (sz.). – A Völcs felé valo fordulóban: A Karúlyos előtt (sz.). Az Aranyosdal (!) alatt (sz.). Az akasztó domb alatt (sz.). A Nagy Jakobosban (sz.). A Szöllő alatt (sz.). A Hoszszu alyb(an) a csorgónál (sz.). A Kis csere tetön (sz.). A szarkás alatt (sz.). A Csere tetön belől (sz.). A Köves alyb(an) (sz.). A Viszerésb(en) (! sz.). – A Darvas-Tónál (k.). A Szárazpatak Torkáb(an) (k.). A Kerek Irotványb(an) (k.). A Hoszszú Irotványb(an) (k.). A Malom Arok közt (k.). A Magyarós kútnál (k.). A Vajda Tójáb(an) (k.). A Falún alól a Dürüczkölonel (k.). a Karúlyosb(an) (k.). Pakulár völgyéb(en) (k.) [Bf. I.]. – 1748: A Dél felől valo forduló: A Nagy Gáton alol (sz.). Az Telek lábban a Nyires alatt (sz.). A Pakulár völgy verő fényén (sz.). A' Kabos völgyében (sz.). A Czi-czeleiben a' kerek nyires alatt (sz.). – A Völcs felé valo fordulóban: A' K. Jakobosb(an) a kut mellet (sz.). A Köblösi ut mellett (sz.). A' Szöllő hegy alatt a' nagy barázdán felyül (sz.). A' Völcsi ut hoszszában (sz.) [Bf. I.]. – 1754: A Fodorháza felé valo Fordulora: A' Telek lábban (sz.). Falu Nyilos földi. A' Mikes pataka mellett (sz.). a' patak. az ország uttya. A' Szótelki patak mellett (k.). A' Kis Völgyben (k.). – A' Köblös felől valo Fordulora: A' Hangás allyába (sz.). a hegy. A' Falun alol Derse felé (sz.). A Vötsi patak mellett a' hidegkút arányában (sz.). A Nyárosba a' Falu mellett (sz.) [Conscr. III, 70].¹ – 1761: A Dés felől valo forduló: A Nagy Gáton alól (sz.). A' Pakullár völgy verőfényen (sz.). A' Kabós völgyében (sz.). A' Czi-czeleiben a' kerek nyires alatt (sz.). A' Nagy Gáton alóll (sz.). A' Telek Lábban a Nyires alatt (sz.). – A' Völts felől valo forduló: A Szőlőhegy alatt (sz.). A' Kis Jakobosba a' kút mellett (sz.). A' Köblösi út mellett (sz.). A Völtsi út hoszszába (sz.). – Kaszáló: A'

¹ A vallatásos birtokösszeírás tanúi: Georgius Illyés (60), Michaël (60) és Paulus (50) Solymosi (60), Stephanus (50) és Petrus Balogh (37), Ioannes Getzö (65), Franciscus Péterfi (65).

Patakon túl (k.). A Kis Völgyben (k.). A' Ponkati Tserén (k.). Ugorka Vapájában (k.) [Bf. I.]. – 1764: a Szótelkii n. patak mellett (sessio). – A Köblös felé forduló felső határban: A' Nagy Jakabos előtt (sz.). A' Kis Jakabosba (sz.). A' Hangás oldalon a' Szőlőre mégyen véggel (sz.). – Az alsó forduló nyomásban lévő határban: A' Nyires alatt Telek láb n. h.-ben (sz.). A' Nagy Gátnál (sz.). A Kabos völgyiben (sz.). A Czitzileben (! sz.). A' Pakulár Völgyiben (sz.). Biró fogásban (sz.). A Cziczilében (! sz.). Az édes Almafánál (sz.). A' Telek láb-ban (sz.). A' Magyaros kút gödriben (sz.). A' Nyires alatt a' Juónyis kertin fellyül (sz.). – A' Kis Kútnál (k.). A' Telek láb felőli való Rétben (k.). A' Kis völgy előtt (k.). Az Ugorka Vapájában (k.). A' Székely Szőlőnél (k.). A Pankati Cseréjénél (k.) [Bf. I.]. – 1764¹: Az Völtsi és Keresztur fele valo forduloban: In loco vulgo Szupt Karburisety (! sz.). Az Nagy Jakabusban (irt.). La Fundu Oszojbi (sz.). Az Szarkás Domb teteje (sz.). Az Diotsajban (sz.). Az Akasztófánál (k.). Az Vezersiben (k.). Az Szarkás alatt (k.). – Az Fodor haza fele valo Forduloban: Az Hirtopában (sz.). Pakulár Völgyiben (sz.). Az Sely torkában (sz.). In loco vulgo La Hirtope (sz.). Az Ponkoti Cse-reje alatt (sz.) [Bf. I.]. – 1771: a Fodorháza felől valo Fordulon: a Bederájban (sz.). A kerek n. erdő alatt (sz.). a Nyiresbe (sz.). A Hintos-ajj n. h.-be (sz.). – az Köblös felől valo forduló: az Hangás Odalba (sz.). a Kis Csere nyakon (sz.). – a Száraz Pataknál a Darvas To mellett (k.). a Darvasba (k.) [Bf. I.]. – 1775: a' Völtsi Patakan a' Nagy Jakabos mellett egy kaszáló Rét [A kvári ref. koll. lt. Som-bory gyűjt.]. – 1799: a' Völtsi Völgyön (sz.). a' kis Jakabos tor-kában a' hangos alatt lévő helyben (sz.) [A dési ref. egyházmegye lt. Viz. jk. 217]. – XVIII. század közepe: Az Also vagy eszak felöl valo fordulon az Bederájban (sz.) az also vége a forrásra nyul. Hostáton kívül (sz.). az Kerek erdőn alol (sz.). Az Darvas Tonál (k.). – Felső vagy Dél felől valo fordulon: Az Hangos oldalon (sz.). Az Csere nyakon (sz.). a Székelyné Szőlője alatt (sz.). – A Csorgón alol (k.). a Csorgon alol a Ványolonál (k.). Az Hagymás reti mellett (k.) [A kvári ref. koll. lt. Szilágyi gyűjt. Tom. II.]. – 1818: az also malamnáll (k.). az Kolosvari Hídan tul (sz.) [Kidei lev.]. – 1820: Hágónál (e.) [TT.]. – 1825: Lá Jekebus (e.).² In Zsej v. Zsój (! e.). Vályá Pakuráruuluj (e.).³ Grapá Popi (e.) [Bf. I. Bánffy F. conscr.]. – 1835: Jakabas torcka (k.). Hangos alatt (sz.). Hidegkut. Völtsi Patak-

¹ Ugyanabból az évből, mint az előbbi adatok, de ugyanannak a levél-tárnak egy másik forrásából.

² „Kitsin tseplesz cziher Erdőske”.

³ Ugyanabban a forrásban alább e helynév magyar változata: *A Pakulár Patakán*.

Hangos alja (st.). A Falun alol. A Falun felyül. A kis völgy torka. – Fodorháza felé valo forduló: Szótelki Patak. Bupi (? k.). Nyáras (sz.). Mükös patakán a Sos torkában (sz.). Cziczibeli oldal (sz.). Török láb (sz.). Csorgo Völgy (e.). Togát (e.). Kolosvári ut. Mező. Szilas (e.) [MNY. XXVIII, 251–2 és kny. ETF. 50. sz. 12]. – 1838: Völts felé való fordulóban: Kiss Jakabas. Kis Jakabas Torka. Völtsi Patak. Agyagos Domb alatt (sz.) [i. h.]. – 1846: a’ M. Köblös felölly Forduloban: Az Hoszszuájji föld (sz.). A’ Jakabaji Föld (sz.). A’ Követsáji Föld (sz.). – A’ M. Fodorháza felölly Forduloban: A’ Mükösben (sz.). A’ Szilasban (sz.). a Nagy Rét (k.) [Kidei lev.]. – 1860: Völtsi patak (sz.). Gombásnö Gödre (k.). Szótelki patak (sz., k., l.). Mükös¹ völgy (sz., e.). Kolozsvári völgy (k.). Hostát (sz.). Falun felyüli tér [MNY. XXVIII, 252 és kny. ETF. 50. sz. 12]. – 1899: Völcsi patak. Kereszturi patak. Gombás Gödre. Szótelki patak. Pap gödre. Szárazpatak. Darvastó. Mükös völgy. Kolozsvári (völgy). Hostát. Szurdukaly. Törökláb. Zsej. Nagyszarkás. Kövesaly. Kölösaly. Hosszualy. Falunn felüli tér. Hangos. Völcsi völgy. Köblösaly. Alsórét. Alsó rét vizen tul. Tér. Nyires. Hegyes. Szoros. Irtvány. Gombásnö (!) gödre. Kis és Nagy völgy. Mikes. Esküllői utnál. Pakulár völgy. Tóvölgy [MNMúz. Népr. Oszt. Semayer gyűjt.]² – 1942: 1. Vásár-ucca ~ Ulitsa tírguluj (u.). 2. Szótelki-ucca ~ Ulitsa Sot’elekuluj (u.). A tószomszédos Szótelke felé vezet. 3. Csikos-ucca ~ Ulitsa Čikošuluj: La Bumbešt (u.). 4. Templom-ucca ~ Ulitsa biseriči (u.). 5. Féltség ~ Ulitsa suseñilor (u.). 6. Porondos-ucca ~ Prundařu (u.). 7. Patak-ucca ~ Păstă val’e. 8. Keresztúri-ucca ~ Ulitsa Kristoruluj. A tószomszédos Récekeresztúr felé vezet. 9. Ádám-ucca ~ Ulitsa luĭ Adam (u.). Egy itt lakó Ádám nevű cigányról nevezték el. 10. Álsó-ucca ~ Ulitsa d’in žos (u.). Régen Hóstátnak is nevezték. 11. Brányistya-ucca ~ Ulitsa în Brañišt’e (u.). 12. Falu feletti ucca ~ Ulitsa d’in suz d’e sat (u.). 13. Pijac ~ Pijats. 14. Bodor-féle híd ~ Podu d’ela Bodoroĭe (h.). L. alább a 40. számú helynévnél írtakat. 15. Paphíggya ~ Podu d’ela popa (h.). 16. Pinytyánál: Keresztúri híd ~ Podu d’ela Pińta (h.). 17. Kolozsvári híd ~ Podu Klužuluj (h.). 18. Szoros. 19. Kisvögy ~ Kižved’ (sz., e., szö.). 20. Gliga gödre ~ Gřopa Gligi (sz.). Gliga nevű család van a faluban. 21. Gombásné gödre ~ Gřopa Gombăsoĭi (sz.). A Gombás-családé volt. E család birtoklására 1801-től van adatunk [Kádár V, 393]. 22. Ponkóti ~ Ponkoti (sz.). A falusiak szerint ilyen nevű magyar család volt itten;

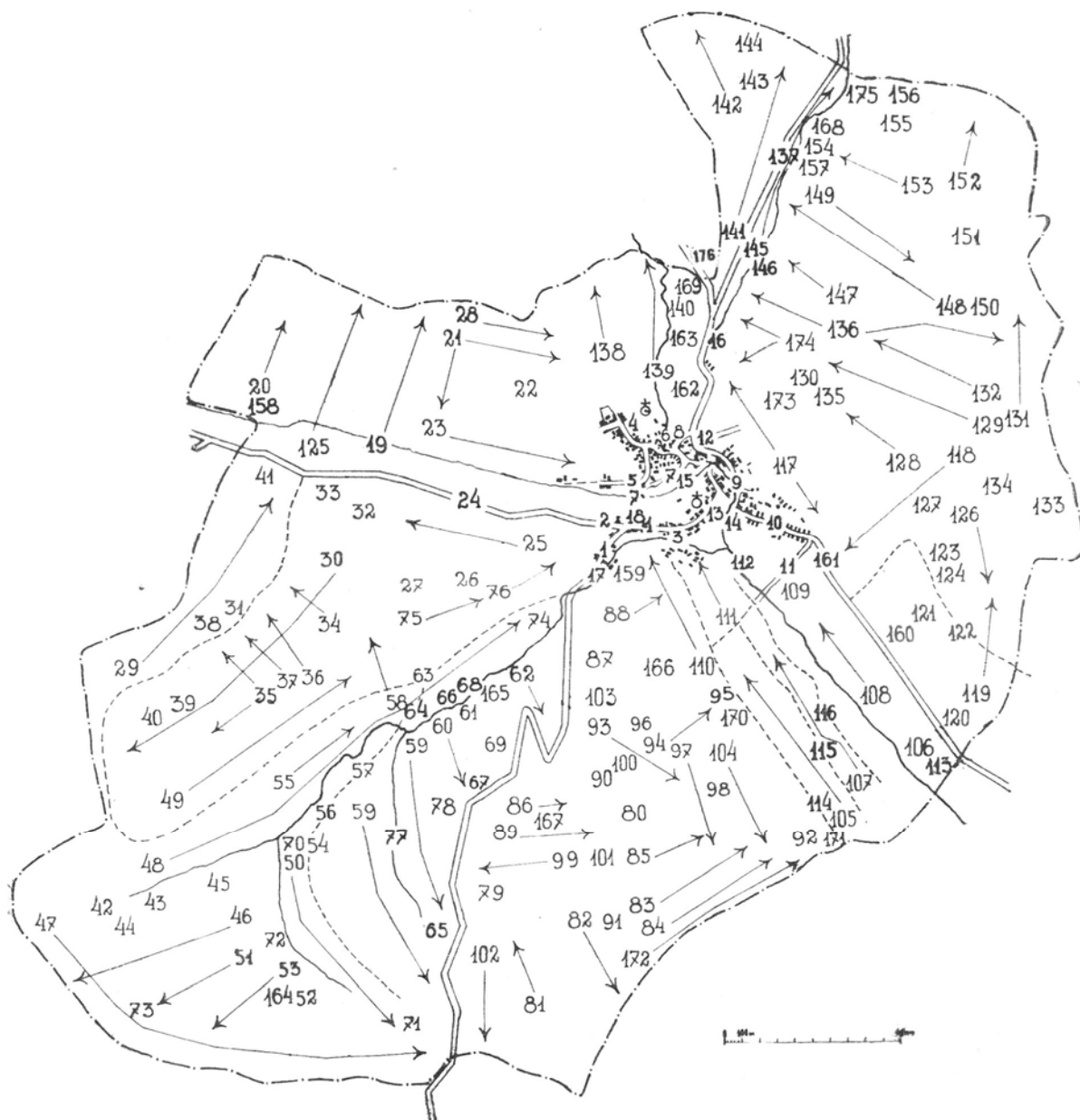
¹ A sajtóhibából keletkezett *Mühös*-ből javítottam.

² Kádár V, 403 is közöl jobbára átírt helynévadatokat 1461, 1474, 1641, 1699, 1735, 1864 és 1898-ból

ilyen családot azonban a források a falu jelentősebb részbirtokosai között nem sorolnak fel [vö. i. h.]. 23. Szótelki patak ~ Val'a Sot'elekuluj (sz., p., k.). 24. Szótelki út ~ Drumu Sot'elekuluj (út). 25. Pabgödre ~ Gropa popi (sz., k.). Ma nem a pap tulajdona. 26. Hegyes: Hegyestető ~ La braz: D'alu brazilor (e., k.). 27. Pabgödrefeneke ~ Dosu propt'i popi (k.). 28. Gombásnégödre-verőfénye ~ Fatsa propt'i Gombășoii. L. a 21. számú helynévnel mondottakat. 29. Dàrvastó ~ Darvaštău (sz., e.). Ez a terület régen a falusiak szerint a Darvas családé volt; tó is volt rajta. E falu birtokoscsaládai között a Darvas nem szerepel [vö. i. h.]. 30. Száraszpatak ~ Val'a sakă (k.). 31. Száraszpataki út ~ Drumu pă val'a sakă (út). 32. Kálmámföggye ~ Loku luĭ Kalman. A Biró Kálmáné volt. A Biró-család három tagját 1866-ban a falu nemesi jogú birtokosai között sorolják fel [i. h. 395]. 33. Száraszpaktörka ~ Gura văii seč (k.). 34. Bontógödre ~ Gropa luĭ Bontău. 35. Szarvadigödre ~ Gropa luĭ Sarvadi (sz., k.). 1801-ben itt Szarvadi József birtokos. 1837-ben is a Szarvady nemes családot a falu részbirtokosai között említik [Kádár V, 393–4]. 36. Onuggödre ~ Gropa luĭ Uănuĭ (sz., k.). Egy Onuk nevű emberé volt. 37. Tyikadombja ~ D'alu T'iki (sz., k.). 38. Mikógödre ~ Gropa Mikou (k., e.). A falusiak szerint a Mikó-családé volt. Ilyen nevű család azonban a nagyobb birtokosok között a tölem ismert forrásokban nem szerepel [vö. i. h.]. 39. Eklézsiya ~ Kležiie (e.). A református egyházé. 40. Bodorgödre ~ Gropa luĭ Bodor. 1866-ban itt nemesi jogú birtokosként említetik Bodor Károly. 1898 táján e faluban ugyanő 499 kat. holddal a falu legnagyobb birtokosa volt [Kádár V, 395]. 41. Darvastótörka ~ Gura Darvaštăului (k.). 42. Mükösfeneke: Mükkösfeneke ~ Fundu M'ikușului (sz., k., e.). 43. Gábörgödre ~ Gropa luĭ Gavriș (k.). 44. Incédigödre ~ Părău Intsădi (k., e.). L. alább a 151. számú helynévvel kapcsolatban írtakat. 45. Tyigyángödre ~ Părău T'id'anului. Egy Nagy Zsigmond nevű ember mellékneve volt a Tyigyán (azaz Kidei) megkülönböztető név. 46. Esküllőji ösvény ~ Kărafea Așt'ilenilor (út). Itt járnak az Esküllőkre. 47. Fodorházi hegy ~ D'alu Fodori (e.). 48. Mükös: Mükköös ~ M'ikus (e., k.). 49. Mükösdombja: Mükközsdombja ~ D'alu M'ikușului (e.). 50. Pakulárvögy ~ Val'ea păkurarului. „Fata pădurilor a omorît aič un păkurar” (= az erdők leánya itt meggyilkolt egy juhászot) – mondotta a közlő. 51. Nyulaggödre: Nyúlárka ~ Părău Țepuri: Părău luĭ Țepure (e.). 52. Ancsèlgödre ~ Gropa luĭ Ančel (e.). Volt zsidó tulajdonosának a nevét őrizte meg. 53. Styopujnégödre ~ Gropa Șt'ioșoii (e.). 54. Bodorné-ódala ~ Fatsa Bodoroii. A Bodor-családé volt. 55. Sós: Szeretura ~ Sărătura (sz.). 56. Vèrzárgödre ~ Gropa Vărzarului (k., e.). A Vărzar egy román ember csúfneve. 57.

Mükösi út ~ Drumu Văii Păcurarului (út). 58. Bírófogás ~ Birofogaș (k., l., e.). 59. Kabos: Kabosvögy ~ Kăbuža (sz., e.). A Kabos-család már a XVI. század elején a falu birtokosai között szerepel [Kádár V, 386 kk.]. 60. Csörkavögy: Csörkavégy ~ Čorkoved' (l.). 61. Sztupatura ~ Stupătura (l.). 62. Csörgóárka ~ Gropa čurgăului (l.). 63. Kabosvötyhíggya ~ Podu Kăbuži (h.). 64. Kabostörka: Kabosvötyszája ~ Gura Kăbuži (e., k.). 65. Kabosvötyfeneke: Kabosfeneke ~ Fundu Kăbuži (e.). 66. Csörkavötyszája ~ Gura Čorkoved'ului (sz., k.). 67. Csörkavötyfeneke ~ Fundu Čorkoved'ului (e., l.). 68. Sztupaturatörka ~ Gura Stupături (sz., k.). Régen itt malom volt. 69. Sztupaturafeneke ~ Fundu Stupături (sz., k.). 70. Pakulárvötytörka ~ Gura Văii păcurarului (k.). 71. Pakulárvötyfeneke ~ Fundu Văii păcurarului (e.). 72. Nyúlárkatörka ~ Gura părăului Iepure (k.). 73. Nyúlárkafeneke ~ Fundu părăului Iepure (k.). 74. Műköstörka: Mükköstörka ~ Gura M'ikusului (sz., k.). 75. Ciciléba ~ Tsitsileba (sz.). 76. Hegyesódal ~ Fatsa Hedeși (sz.). 77. Ördögárka ~ Părău drakului (p.).¹ 78. Kaboshegy ~ D'alu Kăbuži (e.). 79. Kolozsvári hegy ~ D'alu Klužului (sz., e.). 80. D'alu Kukului (e.). 81. Pojana ~ Pojana: Pojana găini (k., e.). 82. Între părăie (k., sz.). 83. Zsēj ~ Žeī (e.). 84. Zsējészka ~ Dosu Žeīilor (e., k.). 85. Zsējverőfénye ~ Fatsa Žeīilor (e., k.). 86. Kolozsvári vögy: Kolozsvári patak ~ Val'ea Klužului, (sz., l.). Régi neve: Szilas. 87. Hírtop (l.). A tagosítás után keletkezett ez a név. 88. Vásártér ~ Loku târgului: D'alu stîni (l.). 89. Hentèrhegye ~ D'alu Hinteri (e.). E faluban a br. Henter-család birtoklása 1794-től mutatható ki [Kádár V, 393 kk.]. 90. Hentèrhegye alatt ~ Su d'alu Hinteri (sz.). 91. Zsējfeneke ~ Fundu Zeīilor (e., k.). 92. Zsējtörka ~ Gura Žeīilor (sz., k.). 93. Úrbéreslegelő ~ Pășuna orbărească (l.). 94. Szürdukáj: Szürdukába ~ Surdukaba (sz.). 95. Szürdukájtörka ~ Gura Surdukăbd'i (sz., k.). 96. Szürdukájfeneke ~ Fundu Surdukăbd'i (sz.). 97. Minkagödre ~ Gropa Minki (sz., l.). Egy Dénes Minka nevű asszonyé volt a tagosítás előtt. Megjegyzendő, hogy egy Dénes-család itt már a XVII. század végén is birtokos volt, két Dénes, Jakab és József pedig még 1866-ban a nemes jogú birtokosok között szerepel [i. h. 391. kk.]. 98. Minkagödri kút ~ Fîntîna d'in gropa Minki (kút). 99. Rápòlti írtása ~ Iertăoie (sz.). A Rápoltiak e falubeli birtoklásáról 1702-től fogva vannak adataink [i. h.]. A család ma is él a faluban. L. még a 166. helynévnel levő megjegyzést. 100. Csovatető: Csuha-

¹ Megjegyzendő hogy Doboka megye egyik legnagyobb birtokos családja, az Ördög a XVI. század közepe tájától e faluban is birtokolt [Kádár V, 386 kk.]. Ilyenformán lehet, hogy itt is személynévvel alakult helynévről van szó.

Páncélcseh helynévtérképe

A 48 jelzette völgy valamelyik pontján kereshető az 1314-ben említett és nagy valószínűséggel e falu határába beleolvadt Mikestelke helye
 A falu határa 3732 kat. hold

tető ~ D'alu Čuhi: D'alu Surdukäbd'i (l.). 101. Írtázsdombja ~ D'alu ertäoïelor (l.). 102. Pojánafeneke ~ Fundu poïeñi: Fatsa poïeñi (sz.). 103. Lukagödre ~ Gropa luï Pavel Luki (sz.). 104. Nyíres ~ Mestęčín (sz.). 105. Mocsojás: Bărăcsuny ~ Bărăčuñ (sz., k.). „Vakfó-Irásos a hej” – mondotta a közlő. 106. Ąlsóret ~ Rítu d'in žos (k.). 107. Fíšt'i (k.). 108. Paptója: Papirét: Tóvogye ~ Tău popi (k.). 109. Eklęzsija ~ Kležiija (sz.). A református egyházé. L. még egy ugyanilyen helynevet a határ más részén 39. szám alatt. 110. Tér ~ Šes (sz.). 111. Csíkos ~ Čikoš (sz.). 112. Brányistya ~ Brañišt'e: Gred'in (sz.). 113. Kövesáj ~ Podu D'iočeji (k., sz.). 114. Nyíresi út ~ Drumu pă su mestęčín (út). 115. Bărăcsunyi út ~ Drumu pă su Bărăčuñ (út). 116. Réti út ~ Drumu la rít (út). 117. Falu felett ~ D'in suz d'e sat (sz.). 118. Köblösáj: Köblösi vogy ~ Val'ęa Kublešuluï (sz.). A tószomszédos Magyarköblös felé esik. 119. Kövecsáj: Kövesáj ~ D'iočaęa (l.). 120. Kövecsájtorka: Kövesájtorka ~ Gura D'iočeji (sz.). 121. Natyszarkás ~ Sárkaš (sz., l.). 122. Köblösi út ~ Drumu Kublešuluï. A tószomszédos Magyarköblösre vezető út. 123. Beskidombja ~ D'alu Bešt'i (l.). Ez és a következő alighanem az 1801-ben és 1809-ben e faluban birtokosként említett Becski Miklós vagy egy más Becski vezetéknevével alakult helynév [vö. Kádár V, 393]. 124. Beski-gödre ~ Gropa Bešt'i (sz.). 125. Nagyvogy ~ Nod'ved'(sz., e.). 126. Bontógödre ~ Gropa luï Bontău (sz., e.). 127. Sáhingerkúttya ~ Fíntfina luï Šajinger (kút). 128. Kisszarkás ~ Sárkăšel: Sárkašu čel m'ik (l., sz.). 129. Hosszúáj: Hosszáj: Oszajba ~ Osojba (sz., k.).¹ 130. Hosszúajtörka ~ Gura Osojbd'i (sz.). 131. Hosszúájfeneke ~ Fundu Osojbd'i (l.). 132. Hosszúájódala ~ Fatsa Osojbd'i (sz.). 133. Szekujánkatető ~ Kosta Săkujenči (e.,l.). A falusiak szerint egy Székely nevű családról kapta nevét. E falunak a XV. század közepe táján és a XVII. század végén valóban volt ilyen nevű birtokoscsaládja [Kádár V, 384, 391]. Valószínűtlen azonban, hogy még akkor keletkezett névről legyen itt szó, hiszen az elég gazdag történeti anyagban ilyen helynévadatra nem akadunk. 134. Dávid Juoné ~ Dosu luï İuan David (l.). 135. Kripta (sz.). 136. Hangás ~ Hongaš (sz.).² 137. Völcsi út ~ Drumu İelčuluï (út). Völcsre vezet. 138. Stävărišt'a (sz.). 139. Keresztúri patak ~ Val'ęa Kristorului (sz., k., p.). A Récekeresztúr felől jövő patak. 140. Akasztódomb ~ Dímbu kăstăjilor.

¹ A Hosszúalj, helyesen Hosszúáj ~ Hosszáj határrészben, más forrás szerint a Hangosbegy, illetőleg a Kisjakabas határrészben őskori maradványok kerültek elő [Roska, Rep. 220].

² A Hangos-hegy határrészben talált őskori maradványokról emlékeznek meg [Roska, Rep. 220]. E név előtagja nyilván csak elírás vagy téves helyesbítés révén került így be a régészeti irodalomba a fenti alak helyett.

141. Szenes alatt: Kărbunyistya alatt ~ Su Kărbuňišt'e (sz., k.). 142. Szenes: Kărbunyistya ~ Kărbuňišt'e (e.). 143. Körtésvögy ~ Gropa părului (l.). 144. Álmásvögy ~ Gropa mărului (l.). 145. Völcsi patak ~ Val'ea Ielčului (p., sz.). 146. Mikeréttye ~ Ritu lui Mike (k.). 1866-ban e falu nemesi jogú birtokosai között említik Mike Lajost [Kádár V, 395]. 147. Kisjakabos: Kisjakabas ~ Iekăbușel (l.). 148. Nagyjakabos: Nagyjakabos ~ Iekăbuș (l.). L. még a 129. számú helynévnel lévő¹ jegyzetet. 149. Bodorné-ódal: Völcsipataki verőfény ~ Fatsa Bodoroji (e.). Az itt közölt első helynév-alak a határ ellenkező részén egy másik terület neve is. L. még a 40. számú helynévnel írtakat. 150. Jakabasfeneke: Jakabosfeneke ~ Fundu Iekăbușului (l.). 151. Incédi-írtás ~ Iertăoju Intsăd'i (k.). A br. Inczedicsaládnak már a XVIII. században volt birtoka a faluban [Kádár V, 392 kk.]. 152. Csatôrna ~ Čet'erna (e., k.). „Szoros hêjt van” – mondta közlő. 153. Veszeris ~ Veseriș (e.). 154. Veszeristôrka ~ Gura Veserișului (sz., k.). 155. Luka (e.). A falusiak szerint Luka nevű család volt a faluban. A nagyobb birtokosok között ilyen családot a tőlem ismert források nem említenek [vö. i. h.]. 156. Lukatôrka ~ Gura Luči (k.). 157. Bodorné-fenyvese ~ Su brazi Bodoroji (e.). L. még az 40. számú helynévvel kapcsolatban írtakat. 158. Kisvötytôrka ~ Gura Kižved'ului (sz., k.). 159. Agyagos ~ La lut (l.). 160. Szarkás alatt ~ Su Sărkaș (sz.). 161. Dêrzseji híd ~ Podu Dîrži (h.). A tőszomszédos Magyarderzse felőli faluvégen lévő híd neve. 162. Nagylapas: Nagylapos ~ Lopoșu Țel mare (sz.). 163. Kislapas: Kislapos ~ Lopoșu Țel m'ik (sz.). 164. Brankagödre ~ Gropa Branči (e., k.). 165. Márjásnégödre ~ Gropi Marașoii (l.). 166. Keregdomb (l.). A 86 éves Rápolti István említette e helynevet. 167. Szakácsó lala ~ Koșt'ea Sokačului (l.). 168. Hidekkút ~ Reča (sz.). 169. Dobogó (k.). Ezt és a következő helynevet már csak kevesen ismerik a falusiak közül. 170. Törökláb (sz.). 171. Nagybükk ~ La bolovaň (sz.). 172. Zsêjfár ~ D'alu Žejiilor (l.). 173. Szöllőaj ~ Su Ži (sz.). 174. Hangásájja ~ Su Hongaș (sz.). 175. Határköz ~ Între hotară (sz.). 176. Keresztúri út ~ Drumu Kristorului. A Récekeresztúrra vezető út neve [Gergely Béla gyűjt.].¹

*Papteleke

A Dobokai völgygel szomszédos Tőki völgyben lévő Kend (ma: Magyarszarvaskend) és Esztény 1306-ból való határjárásában egy ponton a határt egy bérnél Papteleke és Esztény határa között (inter *Poptheluky* et Izthyen) haladónak mondják [Dl. 28574/EM.].

¹ Közlő Dénes János (52), Rápolti István (85), mindkettő magyar és Trifan Traian (25) román nemzetiségű.

Abból, hogy a határjárásban Benete határát (metas Benete) és a Lónapatakat (ryvulus Louna) is említik, arra következtetnek, hogy e településnek is a Doboka völgyében kellett lennie, hiszen Benete itten volt s a Lónapatak is az e völgyön végigfolyó patak neve [L. előbb Benete és Kendilóna alatt, ez utóbbi helyen az 1942-i helynevek között a 15. számút]. Megjegyzendő még az is, hogy Kendilónának egyik, 1429-ből való határjárásában is említenek egy Paptelkefő nevű mezőt [campum Paptelkefew vocatum], sőt a kendilónai határnak Dobokával szomszédos egyik részét ma is *Paptelke*: *Alsópaptelke* ~ *Popt'elek*, *Felsőpaptelke* ~ *Popt'elek* névvel illetik a falusiak [Az adatokat l. előbb Kendilóna helynevei között]. Hogy ennek van-e valami vagy nincs semmi köze az előbb 1306-ból említett Paptelkéhez, erre nézve nem lehet biztos választ adni. Arra azonban, hogy az 1306-ban említett Paptelkét a Dobokai völgygel tőszomszédos Gorbói völgy Csákgorbótól délre fekvő hasonló nevű községével azonosítsuk, e község távolabbi fekvése miatt nem gondolhatunk.¹

Úgy látszik tehát, hogy a középkori Paptelke a Dobokai völgyben Magyarderzse, Poklostelke és Doboka vidéken, vagy esetleg éppen a mai Doboka és Kendilóna határán olyanféle kisebb település lehetett, amilyennel e völgyben különösen sokkal találkozunk. Mint már fentebb kimutattam, csak a magyarköblösi határba hét s a völgy más községeinek határába ezeken kívül még öt ilyen kis középkori település olvadt be.²

*Pósteleke

E települést 1320-ban a Sombor-nemzetség birtokában lévőknek említik.³ Kádár V, 476 szerint Magyarköblös határába 1631-ben mint

¹ Itt jegyzem meg, hogy kezdetben magam az 1306-ban említett Paptelkét ezzel a községgel azonosítottam, s csak mikor már e kiadvány két első íve ki volt nyomva, láttam be éppen az itt írtak alapján ennek lehetetlenségét, s iktattam be ide külön címszó alá az itt mondottakat. A bevezető sorokban a Dobokai völgy térképvázlatának aláírásában azért nem hivatkoztam a többi mellett erre az eltűnt településre is.

² Mint lehetőség felmerülhet a Poklostelke községgel való azonosítás is, ebben az esetben a Paptelke név az oklevélben elírás lenne. E lehetőség felvételét nagyban csökkenti az a körülmény, hogy ugyanebben az 1306-i oklevélben előfordul Poklostelke neve is [l. alább az e községre vonatkozó adatok közt], s így ugyanitt az elírás meglehetősen valószínűtlen feltételezésnek látszik.

³ Kádár V, 476 egyszer nyilván sajtóhibából *Pouustheleke* alakban említi. E helyett kétségtelenül a *Pousteleke* a helyes alak és nem *Poustelke*, ahogy az idézett forrás más helyén fordul elő [i. h. V, 151]. A helynév középkori alakjának olvasata tehát *Pousteleke* lehet.

dülő említetik. A hivatkozott helyen azonban ilyen dülönévre nem, csak *Pósa* és 1639-ben *Pósa réve* alakúra akadunk [L. még itt fennebb Magyarköblös helynevei között]. Minthogy e település borsavölgyi községek társaságában fordul elő [vö. i. h. VII, 151], lehet, hogy egykori helye nem is a Dobokai völgyben keresendő.

RÉCEKERESZTÚR

1320/1349: poss. *Kereztur* [Dl. 30605/EM.].¹ 1395/1548, 1474: poss. *Kerezthwr* [Dl. 27441/EM., 28863/EM.]. 1588-89: *Reczie Kerezthwr* [Jakó, Dézsma 39]. 1722, 1731, 1827: *Réczekeresztur* [Br. Szentkereszthy It.]. 1754: *Rétze-Keresztur* [Conscr. III, 69]. 1759: *Rétze Keresztúr* [Hodor lev.]. 1808: *Récze* aliis *Recse-Keresztur* ~ *Reczekristur* [Lipszky]. 1831: *Rétze Keresztur* ~ *Krisztur* [ConsTrans.]. 1834: *Retze Keresztúr* [Hodor lev.]. 1837: *Recze Keresztúr* ~ *Recse Krisztúr*. Hibáson *Récze Keresztúr* [Hodor, Doboka megye esm. 556]. 1839: *Rétze-Keresztúr*, *Rétse-Keresztúr*, *Hideg-Keresztúr* ~ *Ritze-Krisztur* [Lenk]. 1877: *Récze-Keresztur* ~ *Recze* vagy *Hideg-Keresztur* [Dvorzsák, Hnt. 621]. 1899: *Récze-Keresztúr* ~ *Ricze-Krisztur* [ErdHnt.]. 1909: *Récze-keresztúr* ~ *Rece-Cristur* [MoldTog.]. 1921: *Réczekeresztur* ~ *Recea-Cristur* [MartIstr.].² 1942: *Récekeresztúr: Keresztúr* ~ *Kristor: Krístor* [Gergely Béla gyűjt.].

1722³: Az magyar Ambruson (sz.).⁴ Ola Ambrusban (sz.) [Br. Szentkereszthy It.]. – 1731: lá Toutz. lá Ámbrus [Uo.]. – 1754: A' Mezőn (sz., k.). a' Felső Forduloban túl az Ingoványon (k.).⁵ Az alsó határban: A' Pánczélcsehi határszély(ben k.). a' patak, a' Pánczélcseh felé menő ország uttya [Conscr. II, 22, III, 69, IV, 19].⁶ 1759: Az Also vagy Pantzeltseh felé valo Fordulora: In Kobeltou (sz., k.). La Gurá Zepogyie Nuczuluj (sz.). La Peri (sz.). La Perou Prapagyi-

¹ Ugyanebben a forrásban egy ilyen nemzedékrendet olvashatni: „Stephanus et Michael dictus Cyne filii Laurentii, Laurentius filius Pauli de *Reche*” [vö. még Kádár V, 539]. A helységnév előtagja eredetileg *Récse*, illetőleg *Récsei* lehetett.

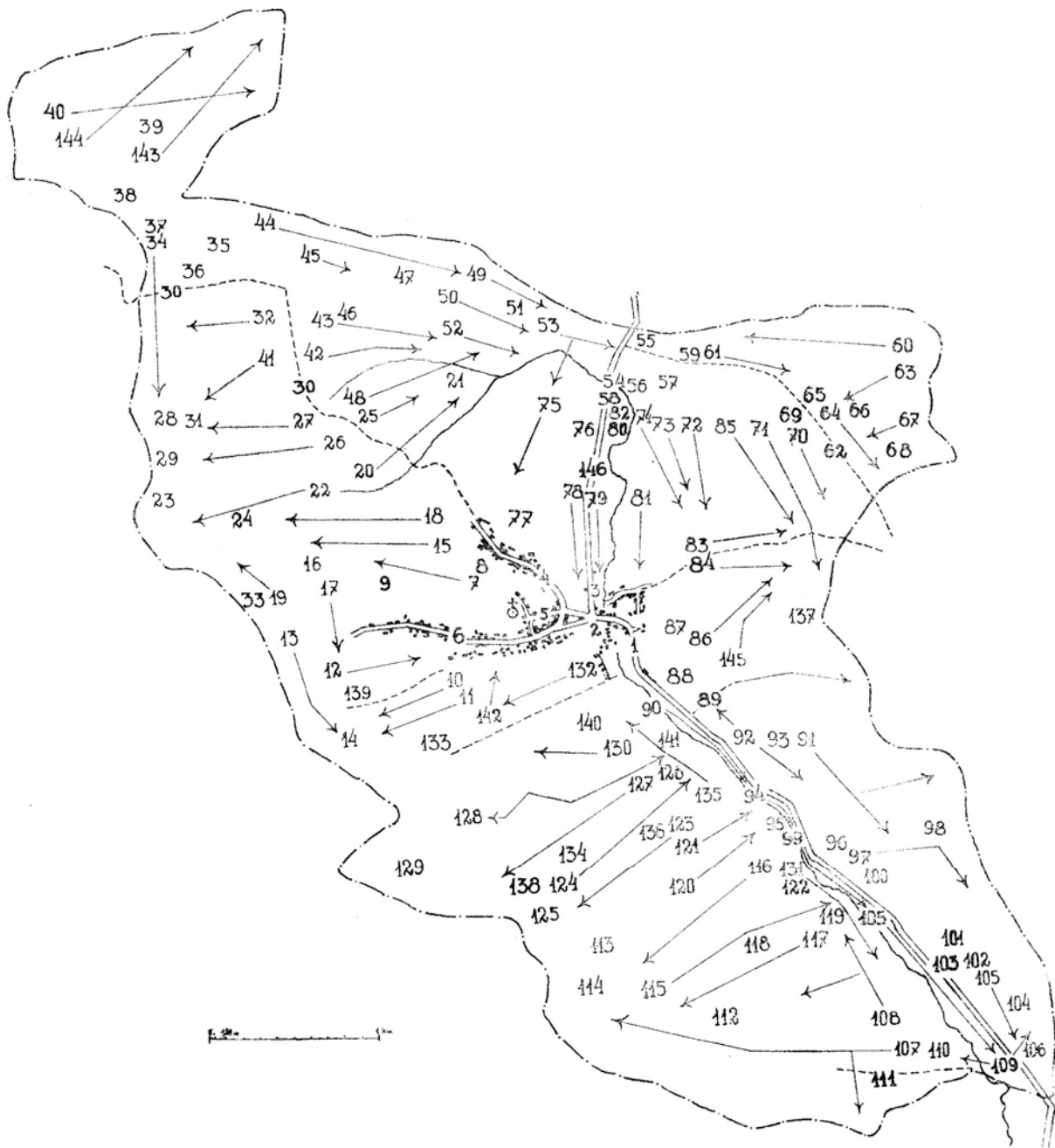
² Ugyanabban a forrásban hátrébb nyilván elírásból vagy sajtóhibából a magyar név előtagja *Récse* alakú.

³ A két község közötti völgyben lévő hely nevének jelzett három helynévi adatott l. fennebb Pánczélcseh 1474. évből való helynevei között.

⁴ Gergelynek a helyszínen tett megfigyelése szerint ma Récekeresztúron van egy *Ambreušul unguresk*, Kiskalocsán pedig egy *Ambreušul românesk* helynév.

⁵ A Conscr. IV, 19 ezt ilyen alakban őrizte meg: „a' Felső Forduloban: a Falu mellett tul az Ingoványon.”

⁶ Mivel az összeírásban tulajdonképpeni határnév nincs, a két magyar és hat román tanú nevét nem közlöm.

Récekeresztúr helynévtérképe

A 39. és 40. szám táján keresendő az eltűnt középkori Ambrus(telke) helye

A falu határa 3441 kat. hold

suluj egy kis Irtovány az erdő között (k.). – A Kecseháta és Kalocsa felé való Forduloban: La Poducz in Gura Vejlilor (sz.). Szubt Ples in Fundu Glodulilor (sz.)... fejjül az odal és erdő szomszédi. In Fundu Glodulilor (k.). La Poducz (k.). In vale de Mnyiszlak la Poducz (k.) egy felől... az erdő szomszédi. La Pojana-Veressáje egy kis Irtovány az erdő és Betski rész kaszálo között (k.) [Hodor lev]. – 1807: Felső fordulo: Lápojóná verisori Lá Vorzástyiny (sz., k.). – Alsó forduló: La Zepogye luj André [MNy. XXVIII, 252 és kny. ETF. 50 sz. 13]. – 1813: Doszu Ambreusuluj (e.) [Br. Szentkereszthy lt.]. – 1827: In Fátza Mókuluj (e.). In vallya nyin (!) nyilsok (!) in fátze (e.). In Fatza Csunzilor (e.) [Uo.]. – 1834: a Falunak közepiben a verőfényes résziben az Uttának felső Során... egy felől a Reformata Ecclesia (telek). – a Felső Forduloban: Lá Ploptyistyin (sz.). In vallyá gyékétré(l) Szátt (sz.). Lá pereu Meguri... egy felől (szomszédja)... az Utt (sz.). In fundu glodulilor (sz.). Lá fundu véji fodori(sz.). Lá pereu meguri egy felől (szomszédja ... az Árok (k.). – az also Forduloban: Lá pereu Zépogyi... egy felől az Utt (sz.). Lá gurá Zepogyi Nutzuluj (sz.). Lá gurá Zépogyi maj in Zsosz (sz.). Lá mará Botszonuluj... a patak Szomszédtsagiban (sz.). In prápágyis (sz.). Lá Mészetsinyí luj Farkas inprápágyis (! sz.). La kárpinyi retsi... erdő... Szomszédiban (sz.). In prápágyis körös körül... állodialis erdeje (k.). – In Finátze (k.) [Hodor lev.]. – 1914: Funacz. Magura. Mesztecsin. Ploptyistyin. Pojana lunga. Recsile. Zepogyile [Telekkönyvi vázl.]¹ – 1942: 1. Žoseň (u.). 2. Podu luj D'iran (h.). Itt egy Ghiran nevű ember lakott. 3. Ulitsa Braňišť'i (u.). 4. Ošt'ezã (u.). 5. M'izlokaň (u.). 6. Suseň (u.). 7. D'alu beseriči (sz., te.). 8. Lutuř (sz.). 9. Pãru Ieskanuluj. Egy körtefa neve. 10. Braňišť'e (sz.). 11. Pojana lungã (sz.). 12. Tãu (sz.). 13. D'alu kurekišť'i (e.). 14. Bãjile Sasuluj (bánya). Az utótag egy Kordos Miklós nevű román ember csúfneve. Három Kardost mint nemes jogú birtokost említenek 1866-ban [Kádár V, 544]. 15. Plopt'išť' (sz.). 16. Fîntina luj Emil (kút). 17. Fîntînele (sz.). 18. Dîmbu luj Mõdõri (sz.). 19. Tãjetura luj Uãšvaii (e.). Az utótag alighanem a múlt században e faluban birtokos Ocsvay család nevét õrizte meg [Kádár V, 544]. 20. Val'ea d'e kãtã sat (sz., k.). 21. Gura vãji (sz.). 22. Fundu vãji (sz., e.). 23. Pãduřea urbãriãlã (e.). 24. Lemnu M'ikuluj. Egy tölgyfa neve, mely a Mic Jánosé volt. 25. Tãjetura între vãj: Tãjetura d'între vãj (sz.). 26. D'alu Olařuluj (sz.). 27. Mãgura (sz.). 28. D'alu Mãguri (e.). 29. Pãduřea luj Bamfi (e.). E falunak már 1588-ban részbirtokosa volt egy Bánffy (Farkas), de

¹ Kádár V, 546–7 nyilván átírásban közöl középkori (1473, 1478) és újabbkori (1775, 1898) adatokat.

még 1820-ban is volt itt Bánffy-birtok [Kádár V, 541 kk.]. 30. Drumu Kălăci. A Kiskalocsára vezető út. 31. Fîntîna Măguri (kút). 32. Fînatsele d'in sus (k., e.). 33. D'alu Zgļeamu lui: D'alu Zgļeamănuļi (e.). 34. D'alu Lunči (k., e.). 35. Iertăoiuļi Fostău (k.). L. a 120. számú helynevet. 36. La Bulbuk (k.). Itt egy bugyborékoló kút volt. 37. D'alu Kokoşuluļi (k.). 38. Ald'iutsa (l.). 39. Fîntîna Ambreuşuluļi (kút). 40. Ambreuş: Ambreuşul unguresk (l.). 41. Dumbrava d'in sus (e.). 42. Dumbrava d'in žos (e.). 43. Fînatsele d'in žos (e., k., sz.). 44. Fatsa čunžilor (e.). 45. Iertăoiu Turkului (sz.). A Turku név egy Dascăl Gergely nevű ember csúfneve volt. 46. Sătań (k.). 47. Iertăoiu M'ikului (k.). 48. Val'ęa d'e mižlok (sz.). 49. Kležiļ a popi (e.). 50. Alak (e., k. sz.). 51. Fîntîna popi (kút). A görög-katolikus egyházé. 52. Kăraęa popi (sz.). Egy Benedek nevű öreg pap itt szokott sétálni. 53. Pintsihér (sz.). 54. Podu văjilor (h.). 55. Tău T'eşt'ihătsi (k.). 56. Rîtu mori (k.). 57. Pt'etrar (sz.). 58. Őeszu (sz., k.). 59. Gura Glodurilor (sz.). 60. Pleşu (l.). 61. Gloduri (sz.). 62. Glodu Ielčuluļi. A tőszomszédos Völcsre vezető út neve. 63. Glodurile čele marī (l., sz.). 64. Glodurile čele mič (l., sz., e.). 65. Băračuńa popi (sz.). 66. D'alu hulpi (l.). „Akolo o fost hult' (=róka)” – mondta a közlő. 67. Groņa hulpi (l., e.). Rókalyukas hely. 68. Koşta lui Tămaş (l., e.). Már 1702-ben egyetlen nemesként említik Tamás Jánost. 1801-ben a Tamás-családnak két telke, 1809-ben Tamás Péternek ³/₁₂ telke van. 1837-ben itt birtokos egy Tamásné; 1866-ban a nemesjogú birtokosok között egy Tamás is van [Kádár V, 543–4]. Tămaş nevű román család ma is van a faluban. 69. Gura Ursoi (sz., l.). 70. Ursoia (l., e.). 71. D'alu Ursoi (e.). 72. Roşiba (l.). 73. D'alu Siskutsi (l.). 74. Siskută (l.). 75. Mestečin (sz.). Nyárfás erdő volt. 76. Rîtu Armanuluļi (k., sz.). Az utótag egy ember gúnyneve volt. 77. Groņa (sz.). 78. Brańişt'a d'in sus (k.). 79. Brańişt'a d'in žos (k.). 80. Fîntîna Siskutsi (l., sz.). 81. Su koşt'ęje (l., sz.). 82. Dîmbu mori (sz.). 83. Stîna (l.). 84. Zăpod'a lui Ančel (sz.). 85. D'alu Roid'i (e.). 86. D'alu Buti (l.). 87. Poieńitsa (sz., l.). 88. Su braz (sz.). 89. Zăpod'a lui Iakob. 90. Rîtu kruči (k., sz.). 91. D'alu Vasiliki (sz.). 92. Su D'alu Vasiliki (sz.). 93. Părau spoieli (á.). 94. Trekătore (sz.). 95. Podu trekători (h.). 96. Baie (sz.). 97. Zăpod'a Nutsuluļi (sz., e.). 98. Fatsa Zăpod'i (e.). 99. Mōra d'in žos (sz.). Egy malom volt itt. 100. Gura Zăpod'elor (sz.). 101. Zăpod'a lui Indreiaş (l., e.). 102. Koşta Unguruluļi (l.). 103. Trekătoreņa žit'elor (l.). Itt járnak a marhák a legelőre. 104. Askunsă (e., l.). 105. Între hotară (sz.). 106. Dîmbu akăstăjilor (l.). 107. Prapad'iş (e., l., sz.). 108. Su mestečin (l., e.). 109. Loku lui Piktor (sz.). 110. Gura Prapad'işuluļi (sz.). 111. Fîntîna Prapad'işuluļi (sz.). 112. Groņa Markuluļi (l., e.).

113. Tău Leurd'eñi (tó). 114. Fundu Leurd'eñi (l.). 115. Leurd'ana (sz., k., e.). 116. Fatsa Leurd'eñi (l., e.). 117. Dosu Leurd'eñi (k., e.). 118. Fîntîna în Leurd'ana (kút). 119. Fîntîna Leurd'eñi (kú). 120. Îertăoju lui Fostău (l.). Itt 1801-ben és 1820-ban Fosztó Pált birtokosként említik, sőt még 1837-ben a Fosztók a falu birtokos nemescsaládai között szerepelnek [vö. Kádár V, 543–4]. 121. Gropa N'egrešt'ilor (l.). Az utótagban egy Roman nevű család csúfneve van. 122. Rîtu Leurd'eñi (k.). 123. Su karpîn (sz., l.). 124. Reča m'ikă (l., k., e.). 125. Fundu Reči m'ič (l., e.). 126. Între Reč (k., sz.). 127. Borišt'a: Bourišt'e (sz., e.). 128. Reča čea mare (sz., k.). 129. Gîltan (k., e.). 130. Izvorele (sz.). 131. Rîtu molos (k.). 132. D'alu reči (sz.). 133. Su žiie (sz.). 134. D'alu lui Iuon (e.). A Pop Jánosé volt. 135. Rîtu Reči (k.). 136. Fîntîna Reči (kút). 137. Zăpod'a la žiie (sz.). 138. Îertăoju lui Völ (k.). Az utótag volt zsidó tulajdonosának a nevét örizte meg. 139. Fîntîna su d'al (kút). 140. Păskărije (két tó). 141. Părau Reči (á.). 142. Urzikar (k.). 143. Dosu Ambreuşului (l.). 144. Fatsa Ambreuşului (l.). 145. Tufoj (e.). 146. Drumu T'ešt'ihătsi (e.) [Gergely Béla gyűjt.]¹

*Rigóteleke

Ez a település önállóan említett birtokként csak a XIV. században, 1320-ban és 1331-ben fordul elő, első említésekor *Rigotheleke* alakban. Külön életére nézve több adatunk nincs [vö. Kádár V, 560]. 1639-ben azonban Magyarköblös határában egy *Rigótelek* és egy *Rigótelek homloka* alakú helynév fordul elő. Mivel ez az eltűnt település első említésekor olyan birtokok társaságában szerepel, melyeknek helyét legnagyobb valószínűséggel Magyarköblös határán kell keresnünk, az 1639-ben említett magyarköblösi *Rigótelke* határrész-név is feltehetőleg ennek az ismeretlen időpontban és körülmények között elpusztult vagy elnéptelenedett XIV. századi településnek emlékét tartotta fenn. Később azonban a magyarköblösi helynévadatok közt nem akadhatni nyomára.²

SZENTKATOLNADORNA

1320: *Scenkatherina* [Kádár VI, 357]. 1395/1548: poss. *Zent'hkatonna* (!) [Dl. 27441/EM.]. 1401: quasdum terrarum particulas Mykes et Sarospathak vocatas in comitatu Doboka existentes ad possessio-

¹ Közlő: Pop Péter (40) román nemzetiségű.

² 1643-ban Dobokán is említenek egy *Rigószeg* nevű helyet, de erre az azonosítás alkalmával aligha gondolhatunk.

nem *Zenthkatharen*¹ pertinentes item in pertinentia Zobthelky [Dl. 27475/EM.]. 1523: *Zenthkathalya* [Dl. 27267/EM.]. 1709: az Also forduloban *Szentkatolnai* Völgj(en) [Bf. I.].² 1714: *Sz. Katolna* [JósHb. Fasc. IV. No. 1]. 1736: Doboka vár(me)gyének Felső Processusában lévő *Sz. Katolnai Praediumban* [Gr. Mikó lt. Reg. III. Fasc. XXXI.]. 1747: *Sz. Katolna* [Bf. I.]. 1761: Szotelki Határon *Szt. Katolna praediumban* [Uo.]. 1767: *Sz. Katolna n(evezetű) Praedium* [Gr. Mikó lt. Conscr. Bonorum C. J. Rhédei 640].³ 1775: „Ezen Falu (t. i. Szótelke) határán – vallják a tanúk – Pántzél Cseh felől való részebe vagyon a Dobai jusson egy *Szent Katolna* nevezetű *praedium*, melybe két házhelyek pusztájába lévén szántóknak minden esztendőben tilalmasba tartatván...” [A kvári ref. koll. lt. Sombory gyűjt.]. 1781: a’ *Szent Katolnai Praediumban*... a’ Régi Falu helyen (k.) [Gr. Mikó lt. Reg. III. Fasc. XIX. 127]. 1782: A *Szent Katolnai Praedium* [i. h. 128]. 1783: *Sz. Katolnai Praedium* [Lészai lt. F. V. 12]. 1787: *Szt katolnai Pusztá Praedium* [Gr. Mikó lt. Reg. III. Fasc. XIX. 137]. 1798: *Pusztá Sz. Katolna* [I. h. Fasc. XXXI.]. 1808: *Katalina* [Lipszky].⁴ 1831: *Szent Katolna ~ Keteliná* [ConsTrans]. 1837: *Szent Katolna*... Ma pusztá... Tartozik Szótelkéhez. (Szótelke) Határán terjed el a’ *Szent Katalini pusztá* [H dor. Doboka megye esm. 544, 562–3]. 1839: *Szent-Katolna ~ Ketelina: Katalina, ein Prädium in Pántzeltsheher Bezirk* [Lenk]. 1877: *Szent-Katolna-Dorna ~ Ketelina* [ErdHnt.]. 1909: *Szentkatolnadorna ~ Cătălina (Sfântăcătălina-Dorna)* [MoldTog.]. 1921: *Szentkatolnadorna ~ Cătălinadorna* [MartIstr.]. 1942: *Szentkatolna: Szentkatolnadorna ~ Katalina: Kătălina* [Gergely Béla gyűjt.].

1747: Kurmatura (sz.). Pe Vontsik (sz., k.). Pe Doszu Vontsikuluj (sz.). Szub Bults (sz.). Dorna (k.). In Plopty (k.). In Gura Fori (k.) [Bf. I.]. – 1761: Felső forduló: in Kákova la mér (sz.). La Pogyin cse le Batrynye (sz.). la Gura bezeduluj (sz.). Feritse (k.). Serba (sz.). in Vale Unguruluj in Páska (sz.). in Vale Unguruluj La Keliny (sz.). La Gura Nyaguluj (sz.). La Gemelie (k.). in Zepogyia (sz.). Dsurkoj (sz.). gyela podu Csiresuluj (sz.) [Bf. I.]. – 1767: La Forá. In Puszte ungye foszt szatu... (k.) Pe Gropa Szpinyilor (k.) Nap Keletről a (Valea) Szpinyilor (p.), Nap Nyugatról (szomszédja a)... *Sz. Katolna n. Praediumhoz tartozó Erdő* [Gr. Mikó lt. Conscr. Bonorum C. J. Rhédei 640]. – 1775: Az also Forduloba: Lá Kurmeture (sz.). Lá Gurá Untsu-

¹ Ugyanez oklevél Dl. 27476/EM jelzet alatt lévő másodlatában e helységnév *Zenthkatharin* alakban fordul elő.

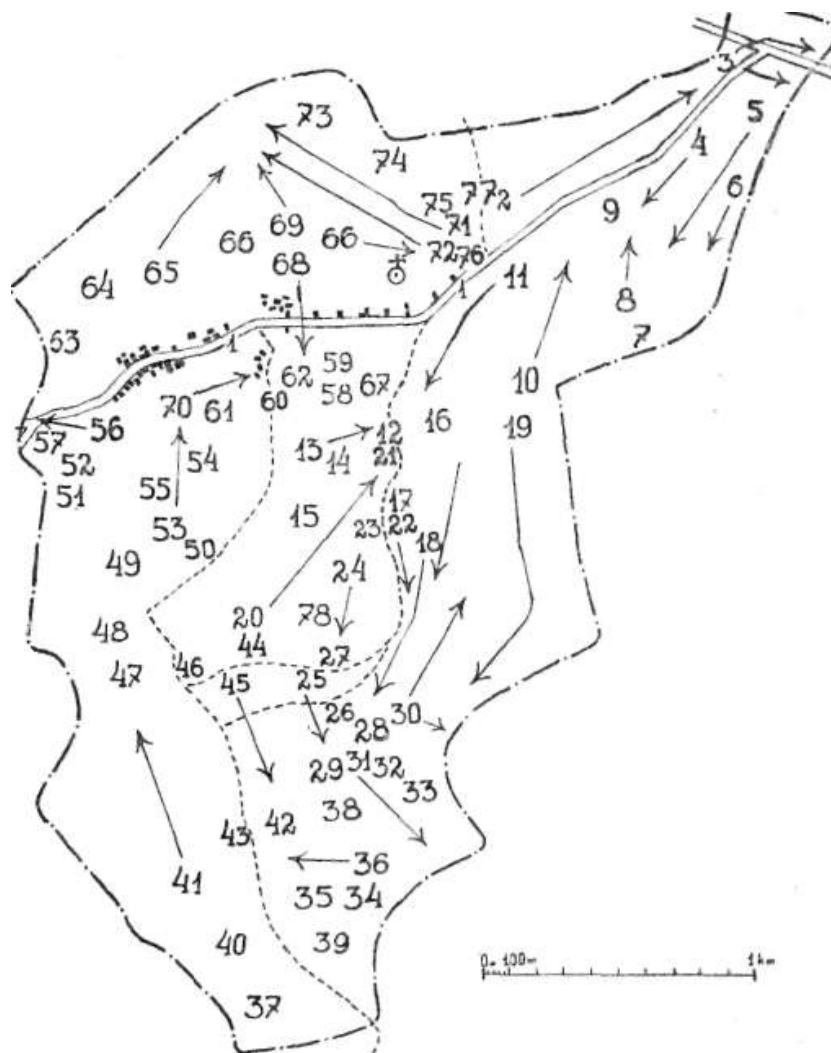
² L. még előbb, Páncélcseh helynevei között.

³ Ekkor Szótelkéhez tartozónak mondják.

⁴ A forrás nem jelzi *pagus*nak, de más községhez tartozónak sem.

guluj (sz.). In Dosu Untsoguluj (! sz.). In Untsug (sz.). Pe Kasztye (sz.).¹ – In Gurá Fori (k.). In Ontsug (k.). In Gurá Ontsuguluj (k.). Lá Bults (k.). Dupe Bults (k.). lá Beszerike Iratvány (k.) [A kvári ref. koll. lt. Sombory gyűjt.]. – 1781: a' Szent Katólnai Praediumban lévő égy darab kászallo..., melly Far nevezetű helyben. –

Szentkatolnadorna helynévtérképe

Határa 1065 kat hold.

ezen Praediumban a' Régi [Falu] helylyen (k.). Lá Spiny nevű helyben (k.) [Gr. Mikó lt. Reg. III. Fasc. XIX. 127]. – 1782: A Szent Katolnai Praediumban: In Kale Keselinyi (sz.). In Kurmetura (sz.) [I. h. 128].² – 1942: 1. Drumu mare: Ulitsa mare (u.). 2. Dumbrava: Dîmbrava (sz.). 3. Gura Kătăliîni (sz.). 4. Gura Fori (k., 1.). 5. Fora (k., 1.). 6. Dosu Fori (sz.). 7. Fundu Făžetseluluj (e., 1.). 8.

¹ Megjegyzésként ez olvasható : „Ennek végibe Iratvány.”

² Néhány helynevet részben nyilván átírt alakban 1441-ből, 1788- és 1898-ból Kádár VI, 365 is közöl.

Făžetsel (e., l., sz.). 9. Gura Făžetselului (k.). 10. Klăjile: Dosu klăjilor (sz.). 11. Rît (k., sz.). 12. Drumu pusti (út). 13. Luškutsa (sz.). 14. Părău Luškutsi (á.). 15. Fatsa Luškutsi (sz.). 16. Rîtu Rădăii (k.). 17. Pusta. A szájhagyomány szerint óriások falva volt itt. 18. Dîmbu beseriči (k., sz.). A szájhagyomány szerint itt volt az óriások kolostora. Ebben élt egy Katalin nevű apáca; a falu róla kapta nevét. Egyszer két fiú kirabolta a kolostort, a templom javait (bunele) elrejtette egy ezen a dombon lévő kútba, de nem tudni, hogy hol. 19. Fatsa (sz., l.). 20. Gropa Gustiîni (e., k., sz.). A telekkönyvi térképen Grapa cu spini alakban szerepel. 21. Gura gropt’i Gustiîni (k., sz.). 22. Prundafu (l., tkl.). Homokos szakadás van itt. 23. Dîmbu Bud’anului (e., k.). Egy Burjánosóbuda (újabbán: Bodonkút) községből való emberé volt. 24. Gropa Hidačului (e., sz.). 25. Plopt’ (sz., e.). 26. Tău la plopt’ (tó). 27. Drumu la Dorna. A magyarfodorházi határban lévő Dorna nevű határrészbe vezető út. 28. Barku Id’anului (k., e.). 29. Meri (e.). 30. Bulč (sz., házhelyek). 31. D’elok (e., sz.). 32. Ieruga (l., e.). 33. Gropa lui Bodor (sz.). 34. Žilipurile (l., e.). 35. D’ord’e d’in Gropa (sz., e., település). Az ott élő Lujärdean Györgyről neveztek el. 36. Fatsa Dorîni (l.). 37. Gropa Tsälului (l.). 38. D’alu Dorîni (l.). 39. Fatsa lui Šimon (l.). Egy Felecan Simon nevű emberről neveztek el. 40. Dosutsurî (l.). 41. Gropt’ile (l., e.). 42. Gropa Fagului (l.). 43. Puskăšešt’ (sz., k.). A falusiak szerint egy Felecan nevű család lakott itt; ennek a mellékneve Puskás volt, mert a családfő gyakran puskával járt. 44. Kurmătura Čepi (e., l.). 45. Čapa (e., sz.). 46. Fatsa la Bakău (l., e.). 47. Dosu la Bakău (sz.). 48. N’ergeš (sz.). 49. La šants (sz.). 50. D’al (l., sz.). 51. Pod’ereu (sz.). 52. Bark: Dîmbu Bărkañilor (sz., e.). 53. Tăjeturile lui Mendêr (sz.). Volt zsidó tulajdonosáról neveztek el. 54. Pojana (k.). 55. Păraiele (sz., e.). 56. Ieruga (sz.). 57. Grăd’ina lui Borbi (sz.). 58. Gropeñi (sz., l.). 59. Buna (k.). Itt kút volt. 60. Šikator (út). Itt járnak ki a marhák a legelőre. 61. Dosu Mărkulešt’ilor (sz.). 62. Dîmbu Bărkutsulai (sz.). 63. Kopt’ea lui D’ord’e d’in Ieruga (sz.). Jelenlegi tulajdonosa nevével alakult helynév. 64. Rărišt’e (sz., e.). 65. Gropa Kañt’i (sz.). Az utótag gúnynév. 66. Kopt’ea (sz.). 67. Su bark (k.). 68. Ierugutsa (k.). 69. Gropa Kukului (sz.). Az utótag csúfnév. 70. Šes (sz.). 71. Uănčig (sz.). 72. Dosu Uănčigului (sz.). 73. Fundu Uănčigului (sz.). 74. Kičera (e.). 75. Fatsa Uănčigului (sz.). 76. Gura Uănčigului (k.). 77. Kărafeă galbenă (út). Sárgás színű út. 78. După d’al (sz.) [Gergely Béla gyűjt.]¹

¹ Közlő: Török Simon (24) és Adalinean Gábor (31), mindkettő román nemzetiségű. – Az első közlő családneve helyesen nyilván Turcu.

SZÓTELKE

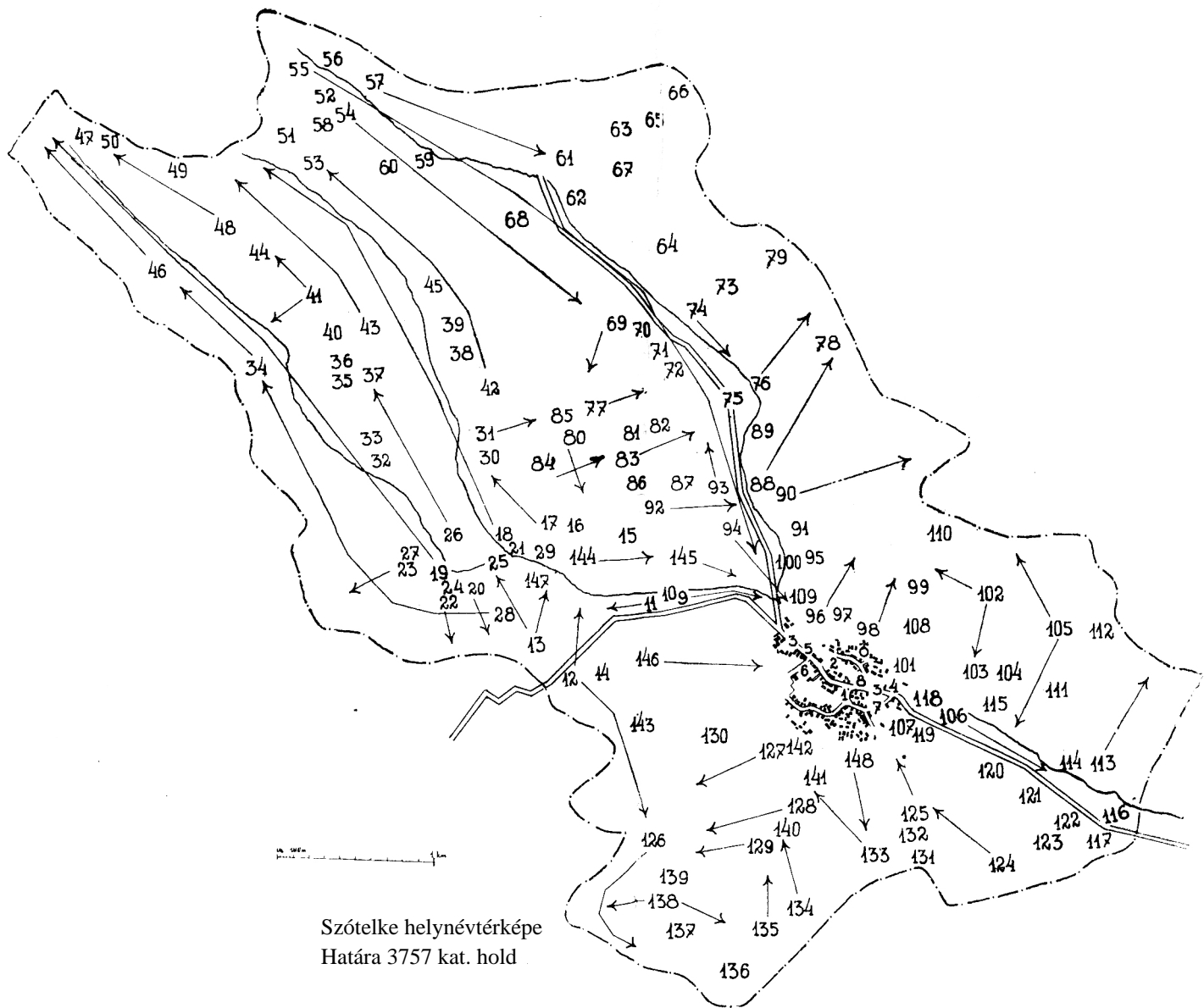
1320: *Zolthteleke* [Kádár VI, 471]. 1395/1548: poss. *Soltelke* [DI. 27441/EM.]. 1399: poss. *Zoltellek* [DI. 27445/EM.]. 1408: poss. *Zoptelke* [DI. 28137/EM.]. 1401: quasdum terrarum particulas Mykes et Sarospathak vocatas in comitatu Doboka existentes ad possessionem Zenthkatharen (!) pertinentes item in pertinentia *Zobthelky* [DI. 27475–6/EM.]. 1523: poss. *Zothelke* [DI. 27267/EM.]. 1808: *Szótelek* ~ *Szótyelek* [Lipszky]. 1831: *Szotelke* ~ *Szo Tyilék* [ConsTrans.]. 1837: *Szótelke* ~ *Szotyelek* [Hodor, Doboka megye esm. 543]. 1839: *Szótelke* ~ *Szótyelik* [Lenk]. 1877: *Szótelke* ~ *Szotyelik* [ErdHnt.]. 1909: *Szótelek* ~ *Sotelec* [MoldTog.]. 1921: *Szótelek* ~ *Sotelek*: *Sotelec* [MartIstr.]. 1942: *Szótélke* *Sot'elek*: *Sät'elek* [Gergely Béla gyűjt.].

1752: Tsirés. Puturosza [Bf. I.]. – 1775: A Felső Forduloba: In Válya Kelétsi lá Sérbá (sz.). Azon innét (t. i. az előbbi helyen) pestye Jugá (sz.). Gyin Pojenutze in szusz (sz.). La Kornu Paruluj (sz.). Lá Imputzita Iratvány (sz.). In Kaková lá mérj (sz.). Pe Szelistye (sz.). In Gurá Kákovi Iratvány (sz.). La Szereture (k.). In Gurá Szelistyi (k.). In Valya Urguruluj (! k.). Szub fruntye Vásuluj Iratvány (k.). – Az also Forduloba: In Podu Nyaguj (sz.). In Zepogye máre (sz.). In Gurgoly (sz.). In Lungyis (sz.). Lá Zepogyá re (sz.). In Ptyiskornyitze a' Falu mellett (sz.). Lá Ptyikuz (k.). Intre hotare lá Ariny (k.). Pe Sidalye (k.). Lá Beszerike (sz.). In Gurá Szatuluj (sz.) [A kvári ref. koll. lt. Somborz gyűjt.]. 1782: Alső Fordulo: In Zepogyie Mare in szusz (sz., k.). La Hrube (sz.). In Gura Szavuluj (sz.). La Kerare Iszpaszuluj (sz.). La Mer (sz.). La Kinyepistye (sz.). – Felső Fordulo: In Gurá Kákovi (sz.). In Kaková Lá Mér (sz.). In Vále Keletsi Lá Per (sz.). In Kakova (sz.). Pe Vale Keletsi (sz.). in Fruntye Avasuluj la Kapatij (sz.) [Gr. Mikó lt. Reg. III. Fasc. XIX. 128]. – 1789: in Calcatura Superiori: Voj Sztrimptori (sz.). In Fundu Kákovi La Csorgo (sz.). In Gura Kákovi in Resor (sz.). In Fundu Sondoi (sz.). La Juga (? sz.).¹ La Gura Csoroki (sz.). In Drogoilla (sz.). Kunyi-pista (sz.). In Sztrimptori (k.). La Fundu Voji Ungurulor (k.). Intre Fatsetye (k.). La Ungyuluj (k.). In Luntsore (k.). – In Calcatura inferiori: In Nyaguja (k.). In Prilogye (k.). In Rogosz La Arin (k.). In Kataline Gure Fori (k.). In Csig (k.). In Puszte járé la Katarina (k.). In Bults (k.). In Dorna La Katalina (k.). In Kitsire (k.). La Hurube (k.). Dela Gura Nyagu (sz.). La Méritz (sz.) In Zapogya Maré (sz.). In Katolna Gura Vontsokuluj (sz.). La Kalare Katalin (sz.). La Hulpe (sz.). In Meru (sz.). La Kalé Rosi (sz.). Kinyipta (sz.) [OL. Erd. Fisc.

¹ Kétes olvasat; *Inga* és *Inge* alakban is olvasható. L. azonban az 1775-és 1825-i adatok között a *Peszte lugá* helynevet.

XII. Fase. 15]. – 1824: A' Kalotsa felöl valo Forduloban: Lá Mér (sz.). Lá Gurá Sérbi (sz.). Lá Perou (sz.) In Fundu Loki (sz.). La Gurá Szkunszunál (sz.). – Pántzélcseh felöl valo Ford(uló): Lá Mér (sz.). Lá Lususty (sz.). In Nyegura (sz.). Lá Jodu (?) Gyáluluj (sz.). Lá Gurá Biri (k.). In Fundu Kákovinál (sz.) [TT.]. – 1825: A so vagy Pántzél Cseh felöl valo Ford(uló): La Zsurkoj (sz.). In Zepogye Marie (! sz.). In podu Nyágoi (! sz.). Lá Kápu Szátuluj (sz.). Dupe Grávás (sz.). In Gurá Szlávuluj (sz.). Lá Zepogyore (sz.). Ritu gyin sosz (k.). In Pereu Szlávuluj (k.). Lá Hulube (k.). In Gurá Nyágoi (k.). – A Felső Forduloban: In Szelistye (sz.). In Trávás Lá Fentina Popi (sz.). Lá Sérbá (sz.). In Vályá Unguruluj (sz.). Lá Imputzitá (sz.). Lá Kápu Szátuluj (sz.). Lá Szereture (sz.). Intre Vélly patak köz (sz.). Lá Mérj (sz.). Lá Podu Csiresilor (sz.). Peszte Jugá (sz.). In Doszu Szélistyi (sz.). In Vályá Kelétsi (sz.). In Pizskornytze (sz.). Lá Csirés (k.). In Vályá Unguruluj (k.). Lá Szelistye (k.). Lá Fentiná Popi. – Lá Zepogye lunge ku fátzá Szlávuluj (e.). Lá Vályá Unguruluj (e.) [Bf. I. Bánffy F. conscr.].¹ – 1912: Dragoile: Dragoibe. Dumbrava. Facza. Hidacs. Troás. Valea Kalacsi [Telekkönyvi vázl.] – 1942: 1. Ulitsa školi. Az az utca, ahol az állami iskola van. 2. Ulitsa beserichi: Ulitsa la kãoãçiie. A templomhoz vezető utca; itt régen egy kovácműhely is volt. 3. Ulitsa mare: Drumu tsári (u.). 4. Podu la Mitrea (h.). 5. Podu la popa (h.). Itt lakik a görög-katolikus pap. 6. Ulitsa la Piskornitsa (u.). 7. Ulitsa la Bents: Ulitsa Bentsuluj (u.). E helynév utótagjában egy itt lakott öregember nevét örzi. 8. Ulitsa la Praiz (u.). Az utolsó tag a Vajda-család gúnyneve volt. 9. Intre văi (sz.). 10. Fintina çireşuluj (kút). 11. Çireş (sz.). 12. D'alu la Hagău (e., sz.). 13. D'alu luï Tămaş (k., e.). Tămaş nevű román család ma is van a faluban. 14. Gropa puşuluj (e.). 15. D'alu Şondroji (e.). 16. Fatsa gropt'i (l.). 17. Bărtoï (e., l.). 18. Kakova (e., k., sz.). 19. Val'ea Unguruluj (e., k., sz., l.). Állítólag onnan vette nevét, hogy 1849-ben itt táboroztak a magyarok. Ilyen táborozásról azonban Kádár VI, 471–83 nem emlékezik meg. 20. Gropa Mişki (sz.). Az utótag (Mişka) Vajda Pál mellékneve. 21. Gura Kakovi (sz.). 22. Hazlău (sz.). 23. Gropa popeşilor (sz.). Régebben popeşnoknak neveztek azokat, akik nem teljesítettek katonai szolgálatot. 24. Împuţsite (sz.). 25. Budulău (kút). 26. Gruju (sz.). 27. Strîntoři (k., sz.). 28. Dosurî (sz., e.). 29. Gura Bărtoiuşuluj (sz., k.). 30. Pauk (sz., e.). 31. Sălişt'e (sz., e., l.). 32. Gropa Banuluj (k., e.). Egy Török nevű román ember csúfneve Ban volt. 33. Gropa luï Zahariie (sz.). Dascăl Zakariásé volt. 34. Labu luï Mender (sz.). Egy Mender nevű zsidóé volt. 35. Askunsă (k., e.). 36. Iertăoju Harapuluj

¹ Néhány helynévadatot Kádár VI, 482 is közöl 1788, 1864 és 1898-ból.

Szótelke helynévtérképe
 Határa 3757 kat. hold

(k.). 37. Pod'ín (sz.). 38. Gropa lui Tămaș (k., e.). Tămaș nevű román család ma is van a faluban. 39. Pripor (k.). 40. Tăuri (sz.). Néhány tavacska van benne. 41. Prilože (sz., k.). 42. Fatsa Kakovi (e.). 43. Dosu Kakovi (e.). 44. Paška (e.). 45. Pripor (k.). Két ilyen nevű kaszáló van egymás mellett.¹ 46. Dosu Văji Ungurilor (e.). 47. Gropa tăușului (k.). 48. Fatsa Paški (e.). 49. Fundu la kruče (e.). Az itt lévő keresztről nevezték el. 50. D'alu la Gropa tăușului (k.). 51. Fundu Kakovi (sz., l.). 52. Fățetu Morafului (e.). A Stan-család mellékneve a Morariu volt. 53. Fatsa Trăoșului (l.). 54. Dosu Trăoșului (l.) 55. Val'ea Kălăci (k., e.). 56. Fățetu lui Broskoj (e.). Az utolsó tag a Trifan-család gúnyneve. 57. Fatsa Herepeči (e.). 58. Fîntîna îm Fundu Kakovi (kút). 59. Iertăoju Turkului (k.). A Turcu a Vajda-család gúnyneve. 60. Iertăoju lui Iosîp (k.). A Moldovan Józsefé volt. 61. Gropa kajilor (e.). 62. Gropa lui Ilije (k.). Egy Török Illés nevű román emberé volt. 63. Kurmătura (k., e.). 64. Fățetu popi (k., e.). 65. Gropa Rădăjanului (k.). A Radaian-családé. 66. D'alu Măguri (e.). 67. D'alu Hăgăoanului (e.). 68. Iertăoju lui Borbi (k.). 69. Iertăoju Ańi (l.). Egy Mic Anna nevű asszonyról kapta nevét. A Mik-család 1866-ban a nemesi jogú birtokosok között említetik [Kádar VI, 480]. 70. Între fățet'e (l.). 71. Iertăoju Brăharului (l.). 69. Iertăoju Mokului. A Mocu a Pop nevű román család gúnyneve. Leuka (k.). 74. Fatsa Leuki (e.). 75. Fîntîna lui Ivan (kút). 76. Bezded (e.). 77. D'elñits (e.). 78. D'alu Bezdedului (e.). 79. D'alu Leuki (e.). 80. Orbărișt'e (e.). Urbéreseké volt. 81. Iertăoju Fijii (k.). A Fijia a Pap nevű román család gúnyneve. 82. Ieruga Purekului (k.). A Purek egy Török² nevű román ember gúnyneve. 83. Părău Șerd'i (k.). 84. D'alu Paukului (e.). 85. D'alu Sălișt'i (e.). 86. Iertăoju Ripęni (k.). A Ripeń egy Török³ nevű román ember gúnyneve. 87. Iertăoju lui Dănilă (k.). Egy Câmpean nevű román ember mellékneve : Dănilă. 88. Kal'ea lui Blaž (e.). 89. Pripor (k.). 90. Fęriča (sz., k., e.). 91. D'alu Fęriče (e.). 92. Iuga (sz.). 93. Șerba (sz.). 94. Fîntîna popi (sz., k., kút). A 25-ezres katonai térképen rossz helyen van ez a név. 95. Fatsa Tsîgańilor (e.). Régen cigányok laktak itt. 96. Čorot'ija (e., k., sz.). 97. Drăgoiila (sz.). 98. Rădaia (l.). 99. Iertăoju lui Dănilă (l.). 100. Gropa Hîrbonului (sz.). 101. Krîsta (sz.). 102. D'alu skrofelor (l.). 103. Paga (sz.). 104. D'alu Pagi (l.). 105. N'agoje (l.). 106. Rîtu d'in žos (sz., k.). 107. După beserika (k., sz.). Itt régen templom volt. 108. La Žiie : D'alu Berișt'anului (sz., e.).

¹ Gergely a két kaszáló megkülönböztető nevét nem jegyezte fel. L. még alább a 91. számot is.

²⁻³ Gergely itt és előbb is alighanem a román *Turc* nevet, természetesen helytelenül, magyaros alakban írhatta, illetőleg fordíthatta le.

Az utótag egy Pap nevű román család mellékneve. 109. Čurdărel (sz.). 110. Kležiia (e.). A görög-katolikus egyházé. 111. Zăpod'a (l., sz.). 112. D'alu Monuluĭ (l.). 113. Žurkoĭ (l., sz.). 114. Čoroĭ (kút). 115. Podu N'agoĭi (sz.). 116. Între hotară (sz.). 117. Gura Kataliņi (sz.). 118. Val'ea la Čoroĭ (p.). 119. Pleša (sz.). 120. Lunžiš (sz.). 121. Ispas (sz.). 122. Gămălije (sz.). 123. D'alu Gămăliji (sz.). 124. Dîmbrava (sz.). 125. Sîmba (sz.). 126. Fets (e.). 127. Fatsa Slavuluĭ (sz.). 128. Dosu Slavuluĭ (sz.). 129. D'alu Slavuluĭ (sz.). 130. Dîmbu Šuri (e.). 131. D'alu Dîmbrăži : D'alu Sîmbi (sz.). 132. Zăpod'a (e., k.). 133. Măru (sz.). 134. Lupoĭa (l.). 135. Saņi (k.). 136. Găiĭiņile (l., e.). 137. Gropa luĭ Bodor (sz., l.). 138. Hrubele (sz., e.). 139. Pădufeșka školi : Zdrăntsaska (e.). 140. Gura Lupoĭi (sz.). 141. Gura mărului (sz.). 142. Zăpod'ora (sz.). 143. Lupt'išt'e (e.). Farkasvermek voltak itt. 144. Fatsa Šondroĭi (sz.). 145. Fruņt'a Oașuluĭ (sz.). 146. Piskor-nitsa (sz.). 147. Dîmbu luĭ Mender (sz.). Egy Mender nevű zsidóé volt. 148. Hidač [Gergely Béla gyűjt.]¹

*Tibatelke

1320-ban *Tybatelke* alakban a Sombor-nemzetség birtokaként említik. Mint külön említett település még csak egyszer, 1331-ben fordul elő [Kádár VI, 551]. Kádár szerint 1689-ben ilyen nevű hely mint Magyarköblös egyik határrésze említettetik [uo. és IV, 469-70]. Ő azonban a hivatkozott helyen ilyen helynevet nem közöl, s így ezt az állítást nem tudom ellenőrizni. Annyi azonban biztos, hogy a magyarköblösi határon még 1754-ben is említenek egy *Tiba pataka* nevű helyet, az 1942. évi helyszíni gyűjtés alkalmával pedig egy *Tyiba* ~ *T'iba* alakú helynév is előkerült [L. még fennebb Magyarköblös helynevei között]. Mindez valószínűvé teszi Kádárnak az egykori Tibatelke elhelyezésére vonatkozó vélekedését.

VÖLCS

1307: poss. *Wlch* [Dl. 28066/EM.]. 1419: *Welchy* [Kádár VII, 131]. 1427: poss. *Velch* [Dl. 28799/EM.]. 1452: *Weulch* [Kádár, i. h.]. 1561: *Wewlcz* [uo.]. 1577: *Veolchy* [uo.]. 1591: *Veolcz* [uo.]. 1759: *Völts* [Hodor lev.]. 1808: *Völcs* ~ *Böltz* ~ *Velcs* [Lipszky]. 1831: *Völts* ~ *Jéltsu* [ConsTrans.]. 1834: *Völts* [Hodor lev.]. 1837: *Völcs* ~ *Felcsu* (!) [Hodor, Doboka megye esm. 555]. 1839: *Vöölts* : *Völtz* : *Völts* ~ *Belz* ~ *Felcs* : *Felcsu* [Lenk]. 1877: *Völcs* ~ *Jelcsu* [ErdHnt.]. 1909, 1921: *Völcs* ~ *Ielciu* [MoldTog. – MartIstr.]. 1942: *Völcs* ~ *Ielč* [Gergely Béla gyűjt.].

¹ Közlő: Chiș János (66) román nemzetiségű.

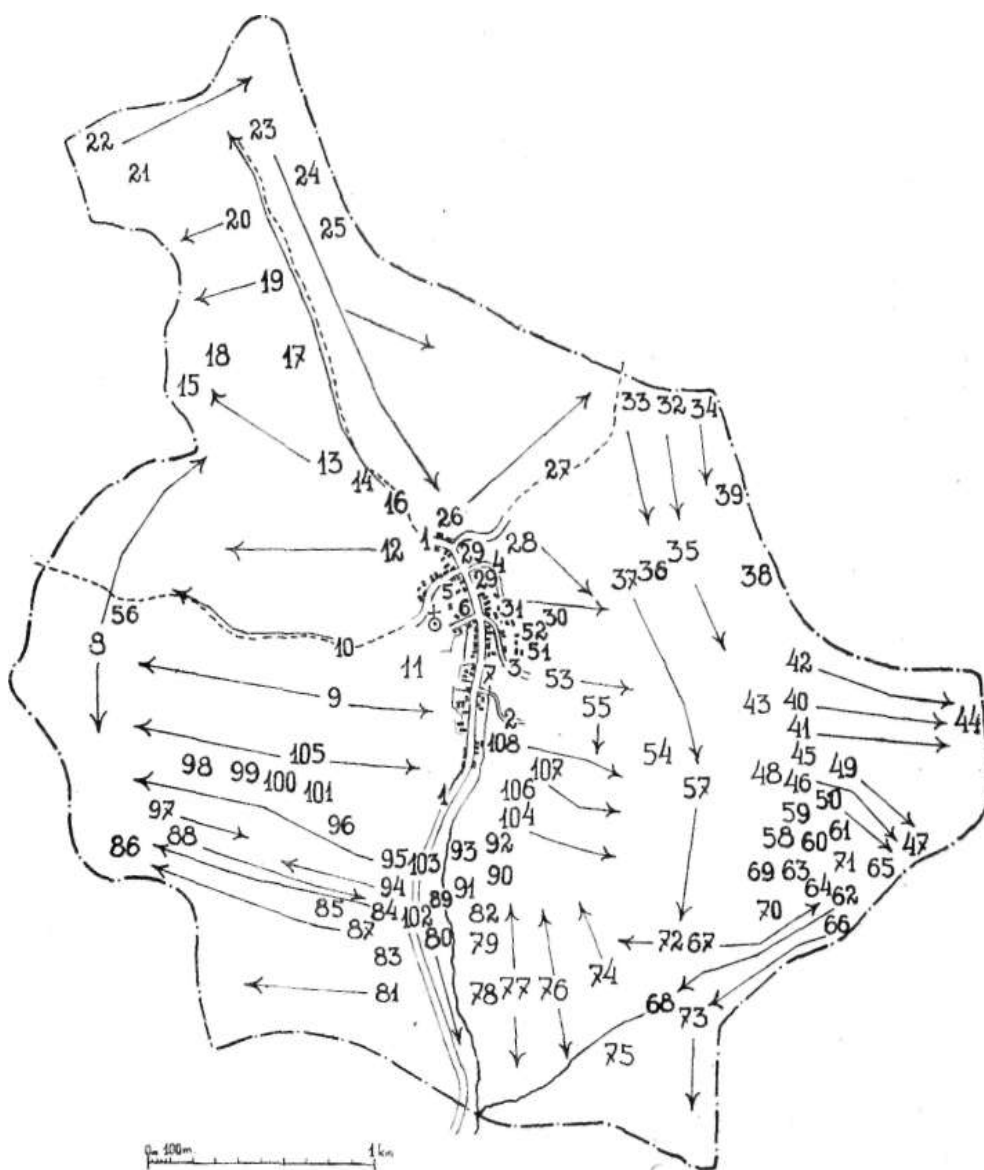
1427: rivulus Velchpatak. loco veskertvel ad quoddam Berch silvosum Kerthvelberke vocatum [Dl. 28799/EM.]. – 1759: A Panczél Csehi vagy is also Forduloban: La Beszerike fejjül a Templo- mon (z.). In Sztirku (sz.). In Vála Kriszturuluj (sz.). In Kerbunár alol a Panczeltsehre járo ország uttya ... vic(ínitásában) (sz.). In Luse (sz.). In Dosz la fontine (sz.). In Styubéj (sz., k.). – A Felső avagy Ketskehata felől valo fordulora: In Szekér (sz.). La Kale Domnilor (sz.)... fejjül az Erdő szomszédi. In Bujka (? sz.). Szub Arnyicza (sz.). In Fácza Kriszturuluj (sz.). In Tsunts in Mesztetsin egy darab Irto- vány (k.)... fejjül az Erdő szomszédi. – a Sipoczel nevű helyen fejjül egy darab szánto és parlag föld,... vic(inussa)... alol a Falu Réttye [Hodor lev.]. – 1834: a Falunak Észak felől valo résziben, Szomszéd... más felől az Mező és az Csorgora járo Nagy Uttza (telek). – In Kornu Tetz (?) Szekerilor... ritkás, Tölgyes Cseres Erdő (e). In doszu Szekerilor... Bükkös... erdő (e.). In Rotundu... Mely Cseres (e.). Ugyan ott (t. i. In Rotundu) alább az Iratványokon aloll Lá Po- jáná Vrársi... Csere Szomszédi... Más felől a Mező (e.). In doszu Styubéjuluj... ez Bükkös, Tölgyös (e.). In fundu Kerbunaruluj... Tölgyes és Csere erdő (e.). In Kérbunár in fátze egy felől a Keresz- turi Határ... ezen erdő egészen Csere (e.). In Troas... Tölgyes Cse- res, Bükkös (e). In Pojén egy felől... a mező... Csere, Nyárfá Bük- kös aproság Cseplesz erdő (e.). – az Felső Forduloban: In vallyá Krisz- toruluj (sz.). In virvu Csunzsilor (egy felől szomszédja) a Kereszturi Határ (sz.). Ugyan ott (t. i. In virvu Csunzsilor) alább intre Mészté- tsin (sz.). Lá Kerára Tyestyéhétzi (sz.). Linge ritu Csunzsilor (sz.) In Tárnitze (sz.). In ritu Sipotzéluluj (k.). Szupt Tárnitze (k., sz.). Lá gurá Csokányilor (sz.). Lá gurá Csokányilor máj in Szusz (sz.). In Csunzs (sz.). Lá Csunzs in gyál (sz.). Szupt Tárnitze... erdő... Szom- szédtségáb(an) (k.). Lá gurá Csokányilor in kaszté... erdő közt (k.). Pészte vallye gye kétré Csunzs (sz.). Szupt Tárnitzé az Patak, és az Uttnak Szomszédtségiban (k.). Gyé kétré Csunzs... az patak kő- zött (k.). Lá Jértovajé (k.). Gyé kétré Csokány Czérmurélyé gye kétré vallye, egy felől a Szomszédgya... a patak (k.). – az also For- duloban : In Sztirku (sz.). In vallyá Krisztoruluj tséll gyin Szusz (sz.). In vallyá Krisztoruluj tsél gyin Zsosz egy felől az árok (sz.). In Ko- moritze (sz.). In Kasztá Kérbunáruluj (sz.). Intré hotare... egy felől az Utt (sz.). In Svertzú (sz.). In fundu Nyégruluj (sz.). Lá gurá Nyé- gruluj (k.). Lá fintina frézilli (k.). In fundu véji Krisztoruluj az erdő... között (k.). Lá gurá Zenosi (k.). In Pojáná in Kerbunár ... kőrös kő- rül Szomszédgya az erdő (k.). Lá Urzikár (k.). In fundu Zépotyi... az erdő kőrös körül (k.). Intre kirligáta (k.). Lá gurá in kirligáta (k.). Máj in Szusz In Sztirku (sz.). In vallyá Krisztoruluj (sz.). In Komo-

ritze egy felől az Utt (sz.). In Nyégru (sz.). In pojáne in kérbunár minden felől az erdők (k.). In gurá Nyégruluj in rit (k.). In Nyegru Máj in Szusz (k.). Dupé gyál in Kirligátá (k.). Máj in Szusz intre Kirligetzé (k.). Lá ruséj (k.). In Kerbunár intre hotáre (sz.). Lá Fintiná Fréztilli (k.). – Az Hegymegett Forduloban: In fundu Styubéjuluj (sz.). Ugyan ott (t. i. In fundu Styubéjuluj) alább Pe grapá Styubéjuluj (sz.). In Székér pingé (!) rit (sz.). In Székér máj in szusz (sz.). In Székér pe kaszte (sz.). In dosz lá kérére (sz.). Lá ritu Tauruluj (sz., k.). Lá Kurméturá fázsilor (sz.). In fundu Székerilor (k.). Ugyan ott (t. i. In fundu Székerilor) in gurá Székélilor (! k.). In gura retunduluj (k.). In ritu Tîrguluj (k.). Lá Csobenkutze Szomszédgya az erdő (k.). Lá gárdu tzárinji (k.). In dosz pingé (!) drum (sz.). Máj in szusz in dosz (sz.). Lá Kurméturé (sz.). In dosz lá Fogedeu (sz.). In Székér (sz.). In Székér máj in Szusz (sz.). In Styubéj (sz.). Lá gárdu Czárinyi (sz.). Lá gurá Székerilor (k.). In Tîrgu (k.). Dupe gyál lá fogedeu (sz.). In Székér (k.) [Uo.]¹ – 1942: 1. Ošt'eză. Az alsó és a felső faluvég neve. 2. Ulitsa Bõki (u.). A Bõka egy Suciú Vazul nevű ember gúnyneve volt. L. még alább az 54. számú helynevet. 3. Uli sa la Opriše (u.). E helynév utolsó tagja egy Chira Sándor nevű ember mellékneve. 4. Ulitsa la Šipot (u.). 5. Ulitsa pã pãraú (u.). 6. Ulitsa la beserika (u.). 7. Drumu prin sat(u.). 8. Trãøaš (sz., e.). 9. Lolã (sz.). 10. Fatsa Loli (sz.). 11. Pustã (sz.). 12. Kerpiñi (sz.). 13. Val'ea Krisztoruluj d'in sus (sz., k., e.). 14. Gura Vãji Krisztoruluj (k.). 15. Fundu Vãji Krisztoruluj (e.). 16. Val'ea d'in sus (sz., e.). 17. Šipotsel (sz.). 18. Čunž (sz.). 19. Kãrafeã T'ešt'ihãtsi (út). 20. Plešu(sz.). 21. Pojeñ (e., k.). 22. Kapu kîmpuluj (k.,sz., e.). 23. Tarñitsa (sz., e.). 24. Gropa Bečuluj. A Beč egy Ţible János nevű ember gúnyneve volt. 25. Gropa Blidãrešt' (k., e.). Ez és a 27. számú Tãlosfalva ~ Blidãrešt'i községgel határos. 26. Čokañe (sz.). 27. Kãrafeã la Blidãrešt' (k., e.). 28. Baiku (sz., l.). 29. Rîtu Berišt'i (k.). 30. Došt'ior (e. sz.). 31. Šipot (l., e.). 32. Tîrgu (k., e.). 33. Dosu Tîrguluj (sz.). 34. Fatsa Tîrguluj (sz.). 35. Kal'ea domñilor (sz.). 36. Rîtu taurilor (k.). 37. Dosu d'in sus (l., sz.). 38. Pod'inok (e.). 39. Kurmãtura Budușuluj (e.). A tőszomszédos Bujdos felé esik. 40. Suma (k.). 41. Dosu Sumi (e., k.). 42. Fatsa Sumi (e, sz.) 43. Gura Sumi (k.). 44. Fundu Sumi (e.). 45. Fruñt'a sãkãrilor (sz.). 46. Sãkãri (sz., k.). 47. Fundu Sãkãrilor (sz., k.). 48. Gura Sãkãrilor (sz., k.). 49. Fatsa Sãkãrilor (k., e.). 50. Dosu Sãkãrilor (k., e.). 51. Čubãnkutsa (e.). 52. Žije (sz.). 53. Opriša (sz., l.).

¹ Néhány adatot Kádár VII, 136 is közöl 1427-ből és 1898-ból. – Az 1912-ből való telekkönyvi vázlatokon magyarra fordított nevek szerepelnek, s így ezeket nem közlöm.

54. Kurmătura Bõki (sz.). Az utótag egy Suciú Vazul nevű ember gúnyneve. L. még fentebb a 2. szám alatti helynevet is. 55. Tsigăni (sz., k.). 56. Iertăoïu (k.). 57. Dosu d'in žos (sz.). 58. Gura Rătunduluj (k.). 59. Fruñt'a Rătunduluj (k.). 60. Rătundu (k.). 61. Fundu Ră-

Völcs helynévtérképe
Határa 1917 kat. hold

tunduluj (k., e.). 62. Št'ubej (k., e.). 63. Kornu Rătunduluj (k.). 64. Rătundu čel m'ik (k.). 65. Fundu Št'ubejuluj (sz.). 66. Dosu Št'ubejuluj (sz., k., e.). 67. Fatsa Št'ubejuluj (sz., e.). 68. Gura Št'ubejuluj (sz., k.). 69. Ponor (kút). 70. Čurgău (kút). 71. Pojana Vrăži (e.). 72. Răzore (sz.). 73. Kîrligata čea m'ikă (k.). 74. Fruñt'a ră-

zorelor (l.). 75. Kîrligata ea mare (k., sz.). 76. Lužeri ei marĩ (sz.). 77. Lužeri ei m'ic (sz.). 78. Kapu d'alului (sz.). 79. Zăpod'a ea m'ikă (sz.). 80. Între hotară (sz., k.). 81. Koda Kărbunarului (sz., e.). 82. Zăpod'a ea mare (sz.). 83. Kležiia popi (sz.). 84. Kărbunar (e., sz., k.). 85. Fintina Kărbunarului (kút). 86. Fundu Kărbunarului (e., k.). 87. Dosu Kărbunarului (k., e.). 88. Fatsa Kărbunarului (e., sz.). 89. Gura Kărbunarului (sz., k.). 90. Sferts (sz.). 91. Gura Sfertsului (k.). 92. Fruıt'a mori (sz.). Malom volt itten. 93. Ritu mori (k.). 94. Komoritsa (sz.). 95. Val'ea Kristorului d'in žos (sz., e., k.). 96. Fintina d'im Val'ea Kristorului (e.). 97. Dosu Văii Kristorului (e.). 98. Žanođa ea mare (l., e.). 99. Žanođa ea m'ikă (e., l.). 100. Grođa Păškuleni (e., l.). Az utótag egy Podar nevű ember gúnyneve volt. 101. Kornu Stirkului (l.). 102. Podu Kărbunarului (l.). 103. Podu Văii Kristorului (h.). 104. Frătsila (sz.). 105. Stirku (sz.). 106. N'egru (sz.). 107. Fruıt'a kopăcelului (sz.). 108. Kopăcelu (sz., k.) [Gergely Béla gyűjt.]¹

SZABÓ T. ATTILA

† GERGELY BÉLA

¹ Közlő: Tiple Demeter (55) román nemzetiségű.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Biró Vencel</i> : Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében	3
<i>Entz Géza</i> : Az erdélyi műtörténetírás kérdéseire	38
<i>Gálffy Mózes</i> : Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyén.....	60
<i>György Lajos</i> : Bálint Gábor emlékezete.....	82
<i>Juhász István</i> : Bethlen Miklós politikai pere.....	111
<i>Kelemen Lajos</i> : Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból.....	156
<i>László Gyula</i> : Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben	219
<i>Márton Gyula</i> : A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei.....	249
<i>Nagy Jenő</i> : Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története	279

ADATTÁR

<i>Szabó T. Attila</i> – † <i>Gergely Béla</i> : A Dobokai völgy helynevei	339
--	-----

Javítások

A nyomda-műszaki okokból keletkezett nyomás-, valamint sajtóhibák közül a következő értelemzavarókat javítjuk:

A 341. l. térkép-aláírásában a 6. sorban *Páncélsceh* h. *Páncélcseh*.

A 343. l.-on alulról a 3. sorban *K cskehátáról* h. *Kecskehátáról*.

A 347. l.-on felülről a 16. sorban *s élnél* h. *szélnél*, alulról a 4. sorban *ovány* h. *Sovány*, a 13. sor első szava *boldiga*, a 17. soré *irtovány*.

A 355. l.-on alulról az 5. sor utolsó szava *Ográdán*, a 13. sorban *R tben* h. *Retben*, a 21. sorban az utolsó szó *Magyaros-*.

A 363. l.-on felülről a 9. sor utolsó szava *Kápu*, a 20. sor 3. szava *felől*.

A 365. l.-on felülről a 22. sorban *nuncupatum* h. *nuncupatam*.

A 369. l.-on a 76. számú helynév helyesen *Álsóészak*.

A 371. l.-on alulról az 1. sorban az utolsó szó *köző* h. *közöt*, a 3. sorban az első szó *Mársinyá*.

A 408. l.-on felülről az 5. sorban *A so* h. *Also*; uo. az 1942-i adatok között a 7. számú helynévben a harmadik tag *Bents*.